

આપણા કવિઓ

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગુજરાતી કોર્પોરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨૩૪૬૪ કિંમત ૪૦૦.

ગ્રંથનામ ૨૦૧૨/૧૩ ડિસેમ્બર-૧

વર્ગીકૃત

આપણા કવિઓ

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ਦੇ ਘਰ

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

पंडित, संशोधन विभाग

गुणराज वर्माभ्युत्तर सोसायटी

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી

કા. અ. આસિ. સેક્રેટરી

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી

અદ્ર : : અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ પ્રકાશક
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૫૬૪

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત : ૧૭૦૦

૬-૬૨૧૨

*

કીમત ૧ રૂપિયા

ક. સ. ૧૯૪૨

વિ. સં. ૧૯૬૮

મુદ્રક

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, ખી. એ.

આદિત્ય મુદ્રણાલય,

રાયખડ : અમદાવાદ

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથભાગના

ઉપોદ્ધાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈનિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સન ૧૮૭૭ને રોજ વિલ કર્યું હતું, તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦માં રૂ. ૨૦૦૦ સોસાયટીને મળ્યા, એવી શરતે કે તેના બ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદ્દર્જી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ અન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાયટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪માં રૂ. ૧૮૦૦૦ની સરકારી નોટો સોસાયટીને મળ્યા છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદ્દર્જી વિદ્યાવિલાસી પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળ્યા છે. સદ્દર્જી વિલની રૂએ એમની મિલકતની હેવટની રકમ રૂ. ૫૦૦૦ ની સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩માં સોસાયટીને વધુ મળ્યા એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦ નું થયું છે. આજ પર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો “ શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ગ્રંથભાગ ” તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧ કચી કચી નાતો કન્યાની
અછતથી નાની થતી જાય
છે અને તેનાં કારણો તથા
સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે
નિબંધ.

૨ માને શિખામણ

૩ નીતિમંદિર

૪ બાળલગ્નથી થતી હાનિ

૫ પુનર્વિવાહની પૂરેપૂરી સોજો
સોજો આના ફજેતી

૬ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા-
વ્યવહાર

૭ ધાર્મિક પુરુષો

૮ ઉદ્યોગી પુરુષો

૯ બેન્ગાળીન ફેન્ડિલન

૧૦ બોધક ચરિત્ર

૧૧ સદર્શન

૧૨ રઘુવંશ કાવ્ય (અનુવાદ)

૧૩ ગદ્યવજ્ર દાદાજી એધરીનું

જીવનચરિત્ર

૧૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિ-
હાસ

૧૫ ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિ-
હાસ,

૧૬ નીતિસિદ્ધાંત

૧૭ ક્રાન્સિસ બેકનનું જીવન-
ચરિત્ર

૧૮ શેઠ હરગોવિંદદાસ બાળ-
ગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર

૧૯ પદોપકાર

૨૦ દોરનું ખાતર

૨૧ જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ

૨૨ કિરાતાર્જુનીય (મૂળ સાથે
ગૂ. ભાષાંતર)

૨૩ વિવિધ પ્રકારના હુન્નરો-
પયોગી તેમજ બો

૨૪ વાર્નિશ

૨૫ જીવનનો આદર્શ

૨૬ કાર્તિકૈમુદી (અનુવાદ)

૨૭ શિશુપાલવધ („)

૨૮ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી

રાજ્યનો ઉદય

૨૯ રસાયન શાસ્ત્ર

૩૦ પ્રિ. હિંદુસ્તાનનો આર્થિક
ઇતિહાસ. ભા. ૨ જો

૩૧ જાપાનની કેળવણીપદ્ધતિ

૩૨ શિશુપાલ વધ-ઉત્તરાર્ધ

૩૩ લેન્ડોરના કાદ્મનિક

સંવાદો, ભાગ ૧

ગુ. વ. સોસાયટી

અમદાવાદ

તા. ૨૯-૩-૪૨

૩૪ ખગોળવિદ્યા

૩૫ લેન્ડોરના કાદ્મનિક

સંવાદો, ભાગ ૨

૩૬ માનસશાસ્ત્ર

૩૭ શિક્ષિત આર્યસંતાનોનું
આરોગ્ય

૩૮ સહકાર પ્રવૃત્તિ

૩૯ અંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ

૪૦ ઉદારમત વાદ

૪૧ સાચિત્ર શારીરવિદ્યા

૪૨ હિંદી તત્ત્વજ્ઞાનનો

ઇતિહાસ, પૂર્વાર્ધ

૪૩ „ ઉત્તરાર્ધ

૪૪ બંગાળી સાહિત્યનો
ઇતિહાસ

૪૫ સંસ્કૃતવાદ

૪૬ હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ

૪૭ ઉપનિષદ્વિચારણા

૪૮ હિંદુ રાજ્યબંધારણ

૪૯ સગાળશા આખ્યાન

૫૦ વહાણવટાની પરિભાષા

૫૧ અપભ્રંશપાઠાવલિ

૫૨ અર્વાચીન ગુજરાતનું
રેખાદર્શન, ભાગ ૧

૫૩ „ ભાગ ૨

૫૪ „ ભાગ ૩

૫૫ જંતુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા

૫૬ આપણા કવિઓ, ખંડ ૧

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

કા. ચ. આસિ. સેક્રટરી

અનુક્રમણિકા

ઉપદેશાત

૯

આર્યોનું આગમન (૯), હિંદમાં આર્યોની સ્થિતિ (૧૨), આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા (૧૭), વેદની અસલ ભાષા (૧૮), આર્યભાષા (૨૦), ભારતી ભાષા (૨૫), પ્રાકૃત ભાષાઓ (૨૭), પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો (૩૧), અપભ્રંશ (૩૬), ઉપસંહાર (૩૮).

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ :

૩

“ ગૂજરાતી ” નામકરણ

૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ

૯

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

૧૩

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

૧૯

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૨૩

ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (પ્રથમ ભૂમિકા)

૨૩

૧. વસુદેવલિડી (૨૪), ૨. ઉદ્યોતનસૂરિ-કુવલયમાલા (૨૮), ૩. રુદ્ર-કાવ્યાલંકાર (૩૧), ૪. આનંદવર્ધન-ધ્વન્યાલોક (૩૧), ૫. કાલિદાસ-વિક્રમેર્વાશીય (૩૨), ૬. જોષ્ઠીની કૃતિઓ (૩૩), ૭. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ-ત્રિભુવન સ્વયંભૂની કૃતિ (૩૪), ૮. મહાકવિ પુષ્પદંતની કૃતિઓ (૩૬), ૯. કવિ ધનપાલ-ભવિષ્યસત્કથા (૩૬), ૧૦-૧૧. ધવલ (૪૨), ૧૨. ચંદ્રમુનિ (૪૨), ૧૩. કવિ ધનપાલ-સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ (૪૪), ૧૪-૧૫. ધનંજય-ધનિક-દશરૂપક ટીકા (૪૬), ૧૬. સામરદત્ત (૪૭), ૧૭. નયનન્દીની કૃતિઓ (૪૭), ૧૮. જોબ-સરસ્વતીકંઠાભરણ (૪૮), ૧૯. કનકામર-કરકંડુચરિત્ર (૫૮), ૨૦. મહેશ્વરસૂરિ-સંજયમંજરી (૬૧)

જોર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (દ્વિતીય ભૂમિકા) ૬૨

હૈમયુગ—૧. અભયદેવસૂરિ-જયતિહુઅણ (૬૨), ૨. સાધારણ-વિલાસવધ-કહા (૬૩), ૩. દેવચંદ્ર-શાંતિનાથચરિત્ર (૬૩), ૪. ધાહિલ-પદમસિરિ-ચરિત્ર (૬૩), ૫. જિનદત્તસૂરિની કૃતિઓ (૬૩), ૬. પલ્હ-પટ્ટાવલી (૬૬), ૭. વાદિદેવસૂરિ-ગુરુસ્તવન (૬૭), ૮. લક્ષ્મણગણી-સુપા-સનાહ-ચરિત્ર (૬૮).

ક. આચાર્ય હેમચંદ્ર (૬૮), શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે વિલક્ષણતા (૭૨), અપભ્રંશ (૭૩), ૧૦. હરિભદ્રસૂરિ-નેમિનાહચરિત્ર (૮૯), ૧૧. દેવ-સેનસૂરિ-શ્રાવકાચાર (૯૩), ૧૨. વરદત્ત-વૈરસામિચરિત્ર (૯૪), ૧૩. રતનપ્રભ-અંતરંગ સંધિ (૯૫),

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ (૯૬), ૧. સોમપ્રભ-કુમારપાલ-પ્રતિષેધ (૯૬), ૨-૩. વાન્કટ-સિંહદેવગણી-કાવ્યાનુશાસન (૧૦૩), ૪. અમરકીર્તિ-છક્કમુવચ્ચેસા (૧૦૪), ૫. જયદેવગણી-ભાવનાસંધિ-પ્રકરણ (૧૦૫), ૬. જયમંગલસૂરિ-મહાવીરજન્મભિષેક (૧૦૬), ૭. જિનપ્રભસૂરિની કૃતિઓ (૧૦૭), ૮. નર્મદાસુંદરી કથા-ગૌતમસ્વામિ-ચરિત્ર (૧૦૯), ૯. મેરુતુંગ-પ્રબંધચિંતામણિ (૧૦૯), ૧૦. પ્રકીર્ણ કવિઓ (૧૧૫).

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ (અન્યપ્રાંતીય) ૧૧૬

૧. તિલ્લોપાદ-હોહાકોશ (૧૧૭), ૨. સરહહો-હાકોશ (૧૨૦), ૩. કણ્ઠ-પાદ-હોહાકોશ (૧૨૨), ૪. પ્રકીર્ણ પદ્યો (૧૨૫), ૫. ડાહાણ્વ (૧૨૬), ૬. વિદ્યાપતિ-કીર્તિલતા (૧૨૮), ૭. પ્રાકૃતપિંગલ (૧૩૧), ૮. ત્રિવિક્રમ-વાલ્મીકિસૂત્રો (૧૩૪), ૯. માર્કેડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ (૧૩૬), ૧૦. લક્ષ્મીધર-પદ્માપાચ દ્રિકા (૧૪૧), ૧૧. સિંહરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર (૧૪૨).

રાસયુગ ૧૪૩

રાસકાવ્યોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ (૧૪૩).

રાસયુગની ભાષા ૧૫૪

રાસયુગના કવિઓ (વિક્રમનું ૧૩ મું શતક) ૧૫૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિની કૃતિઓ (૧૫૬), ૨. મહેન્દ્રસૂરિશિષ્ય-જંબૂસામિ-
ચરિત્ર (૧૬૧), ૩. વિજયસેનસૂરિ રેવંતગિરિરાસુ (૧૬૬).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૪ મું શતક) ૧૭૫

૪. વિનયચંદ્રસૂરિની કૃતિઓ—નેમિનાથચતુષ્પદિકા ને હપદેશમાલાકથાનક—
છપ્પય (૧૭૫), ૫. સપ્તસ્ત્રિરાસુ (૧૮૧), ૬. જિનેશ્વરસૂરિ-વીવાહલ
(૧૮૬), ૭. જગદુ-સમ્યક્ત્વમાહ ચક્રપદ (૧૯૩), ૮. સંવેગમાતૃકા
(૧૯૫), ૯. પેયડરાસ (૧૯૭), ૧૦. કહ્લો રાસ (૨૦૭), અંબદેવસૂરિ-
સમરાસુ (૨૧૧), ૧૨. ધર્મકલશ-જિનકુશલસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ
(૨૨૧), ૧૩. સારભૂતિ-જિનપદ્મસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ (૨૨૭), ૧૪.
ધવલગીતા (૨૨૮), ૧૫. જિનપદ્મસૂરિ-સિરિથૂલિભદ્ર કાવ્ય (૨૩૨),
પદમની કૃતિઓ (૨૩૭), ૧૭. સોલણુ-ચર્ચારી (૨૪૧), ૧૮. રાયસિહર-
નેમિનાથ કાવ્ય (૨૪૪), ૧૯. સર્વાનંદસૂરિ-મંગલકલસ ચોપાહ (૨૫૧).

૧૪ મા શતકનું અંધ ૨૫૩

૧. આરાધના (૨૫૩), ૨. સંગ્રામસિહ-ખાલશિક્ષા (૨૫૬), ૩. અતિચાર
(૨૬૦), ૪. સર્વતીર્થ-નમસ્કાર (૨૬૧), ૫. નવકારમંત્રવ્યાખ્યાન
(૨૬૩), ૬. અતિચાર (૨૬૪).

રાસયુગના કવિઓ (ચાલુ—વિક્રમનું ૧૫ મું શતક) ૨૬૫

મધ્યકાલીના ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા ૨૬૬

૧. શાલિભદ્રસૂરિ-પંડવચરિત (૨૬૬), ૨. જ્યાનંદસૂરિ-ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ
(૨૭૨), ૩. વિનયપદ્મ-ગૌતમ રાસ (૨૭૩), ૪. જિનોદયસૂરિ-ત્રિવિક્રમ
રાસ (૨૭૬), ૫. પદરાજ-જિનોદયસૂરિસ્તુતિ-છપ્પય (૨૮૧), ૬.
વિદ્યણુ-જ્ઞાનપંચમી ચોપાહ (૨૮૩), ૭. વિજયભદ્ર-હંસરાજ ચક્રપદ—
અસાધ્યત-હંસાહલી (૨૮૪), ૮. મેરુનંદન ગણી-જિનોદયસૂરિ-વિવાહલક
(૨૮૬), ૯. દેવસુંદરસૂરિ-શિષ્ય-કાકળધિ ચક્રપદ (૨૯૩), ૧૦. શ્રીધર
બાસ-રણમલ્લ હંદ વગેરે (૨૯૫), ૧૧. હંસ-શાલિભદ્ર રાસ (૩૦૩),
૧૨. જયશેખરસૂરિની કૃતિઓ (૩૦૫), ૧૩. વસ્તિત્ર-ચિદ્ધંતિની વેલ-

- ચોપાઈ (૩૧૮), ૧૪. ભીમ-સદયવત્સચરિત (૩૧૯), ૧૫. અપ્સર ને હેમન-
અદેશક રાસ (૩૨૨), ૧૬. શાલિભદ્રસૂરિ-વિશાદપર્વ (૩૨૮), ૧૭.
સોમસુંદરસૂરિ-રંગસાગરનેમિનાથ કાવ્ય (૩૩૧), ૧૮. ખરવરજીવ-ગુણ-
વર્ણન-છંપચ (૩૩૮), ૧૯. હીરાણુંદસૂરિ-વિદ્યાવિલાસ પવાહુ (૩૪૦).
૨૦. કીર્તિમેરુની કૃતિઓ (૩૪૫), ૨૧. સોમકુંવર-ખરતરજીવ-પદ્યસંગ્રહી
(૩૪૭).

૧૫ મા રાતકનું ગદ્ય

૩૪૬

૧. તરુણપ્રભાચાર્ય-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૫૦), શ્રીધર-ગણિતસાર-મૂળ.
ગદ્યાનુવાદ (૩૫૩), ૩. સોમપ્રભસૂરિ-ઔચિતિક (૩૫૪), ૪. તિલક-
ઉક્તિસંગ્રહ (૩૫૫), ૫. કુલમંડન ગણી-મુગ્ધાવબોધ ઔચિતિક (૩૫૬),
૬. ગુણરત્નસૂરિ-કિયારત્નસમુચ્ચય (૩૬૩), ૭. આવકજતાદિ આચાર
(૩૬૬), ૮. સોમસુંદરસૂરિ-પ્રકીર્ણ કથાઓ (૩૬૭), ૯. માણિક્યસુંદરસૂરિ-
પૃથ્વીચંદ્રચરિત (૩૭૦).

ઉપસંહાર

૩૭૭

પરિશિષ્ટ ૧ : દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાળા

૩૮૫

„ ૨ : દ્વિતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૩૮૭

૧. અરોહની ભાષા (૩૮૭), ૨. પાલિ અને અર્ધમાગધી (૩૯૨), ૩.
શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (૩૯૪), ૪. માગધી (૪૦૫).

„ ૩ : ભરતેશ્વરનાકુળિ રાસ

૪૦૭

„ ૪ : ગૂઝરાતી ગરબીઓનું મૂળ

૧૧૬

ઉપોદ્ધાત

ગૂજરાતી ભાષાનાં મૂળ કેટલા જૂના સમય સુધી જાય છે તે જતાવવાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો આશય છે. તેમાં કેટલી સફળતા મળી છે, તે તેના અભ્યાસકો જ સમજી શકશે. આપણી આ ભાષાનું “ગૂજરાતી” ભાષા તરીકે નામ બહુ મોડે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું છે, એ વિશે ગ્રંથમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. આ દેશની વિજેતા ગુજ્જર પ્રજાને લીધે “ગૂજરાતી” નામ પડ્યું, પણ તેથી તે બહારથી આવેલી નવી ભાષા—નવા કોઈ કુળની ભાષા નથી; એ તો આર્યકુળની જે ભાષાઓ છે તેમાંની જ એક છે. ગૌર્જર અપભ્રંશનો મુખ્ય સંબંધ પ્રાકૃત (standard) ભાષા—દંડીએ જેનું નામ સૌથી પ્રથમ ‘મહારાષ્ટ્રી’ આપ્યું છે તે—ની સાથે છે. જન્ય-જનક જેવો તે સંબંધ એના અવ-તાન્થી સ્કુટ છે. વિદ્વાનો દ્વિતીયિક પ્રાકૃત (Secondary Prakrits) તરીકે જે ભાષાઓને સ્વીકારે છે, તેમાં મહારાષ્ટ્રી અને તજ્જન્ય અપભ્રંશનો સ્વીકાર છે. આ આર્યકુળની ભાષાઓનાં મૂળ વેદની ભાષા અથવા તો વેદની ભાષા જેમાંથી ઊતરી આવી છે તે “ભારતી” ભાષાના પ્રભવસ્થાન તરીકે રહેલી આદિમ આર્ય ભાષામાં છે. આ આદિમ આર્ય ભાષા અને તેના બોલનારાઓના વિષયમાં કાંઈ પણ માહિતી મળતી હોય તો તે આપવાનો પ્રથમ અહીં એક અદ્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આર્યોનું આગમન

ઉપર જતાવેલી આદિમ આર્ય ભાષા બોલનારા આર્યો હિંદમાં કયાંક અન્ય પ્રદેશમાંથી આવી વસ્યા છે, એ વિષયમાં હવે બહુ શંકાને કારણ નથી રહ્યું. સિંધમાં મોહેન્જોદારો અને પંજાબમાં હરપ્પાના અવશેષોના ખોદકામનું કાર્ય સદ્ગત રખાલદાસ બેનરજી વગેરેએ

આદ્યું અને તેની સંપૂર્ણ માહિતી આપવાનું કાર્ય સર જહોન માર્શલે કરી આપ્યું, તે પછી એ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે મોહેન્જોડારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એ આર્યોની સંસ્કૃતિ નથી.^૧ ઋગ્વેદમાં મૂર્ત થતું જીવનચિત્ર નિરાળું છે. મોહેન્જોડારો અને હરાપ્પાની સંસ્કૃતિ એલમ અને મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ સાથે સુમેળ ખાય છે: નાની કળાઓ, નગરરચના, ચિત્રલિપિ, સીલોનું સામ્ય એ વગેરેમાં ખૂબ મળતાપણું છે. આનો વિચાર કરતાં મેસોપોટેમિયાની સંસ્કૃતિ જેટલા ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર મોહેન્જોડારો અને હરાપ્પા હિંદના ઉત્તર ભાગમાં સમૃદ્ધ શહેરો તરીકે હતાં, એમ સ્વીકારવામાં બાધ ખાસ નથી લાગતો.

આમ આર્યો અહીં હિંદમાં ન હોય, અથવા આવવા માંડ્યા હોય, તે સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષનો છે. આર્યો હિંદમાં કચારથી આવવા માંડ્યા હશે એ વિષયમાં સંશોધકોએ અનેક તર્ક વિતર્કો દોડાવ્યા છે; પણ નિશ્ચિત સમય નક્કી કરવાના બધા પ્રયત્નો સફળ થયા જણાતા નથી. પણ એટલું ખરું કે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ પછીના કાળમાં તો ઋગ્વેદની સંસ્કૃતિ અર્પનારા આર્યો અહીં આવ્યા નથી; વચ્ચેના આશરે ૨૦૦૦ વર્ષના ગાળામાં જુદે જુદે સમયે આર્ય પ્રજાએ હિંદમાં આવી સપ્તસિંધુના પ્રદેશનો સંપૂર્ણ કબજો મેળવી લીધો હતો.^૨ ઘણું કરી ઋગ્વેદનાં સૂક્તો રચાયા જતાં હતાં તે જમાનામાં આસામથી સિંધુ સુધીમાં રાજપૂતાનાનો સમુદ્ર આવેલો હતો, અને સંભવતઃ અત્યારનો દક્ષિણનો પ્રદેશ હિંદી મહાસાગરના નાના મોટા ટાપુઓ સાથે છેક ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી એક ખંડ રૂપે હતો, જે એશિયા

૧. Cambridge Shorter History by J. Allan & others (1934), p. 5

૨. Studies in Indian Antiquities by H. Raychaudhari (1932), p. 50

સાથે આસામના પ્રદેશ નજીક સંયોગીભૂમિથી જોડાતો હતો.^૩ સપ્ત-સિંધુના પ્રદેશનો વેપાર વહાણો મારફત દક્ષિણના પ્રદેશ સાથે જોડાયેલો હતો. ઋગ્વેદના પણિ એ વેપારીઓ આ વેપાર સલાવતા હોવાની સંભાવના છે. ઋગ્વેદમાં દક્ષિણના પ્રદેશનો વિસ્તૃત સ્વરૂપમાં કયાંય પણ નિર્દેશ નથી; વિંધ્ય સુધ્યાંનો નિર્દેશ નથી.^૪ ઋગ્વેદના ખીન્ન મંડળમાં ઊર્જ્યન્તો (ઉર્જ્યન્ત-ગિરનાર પર્વત-અત્યારના કાઠિયાવાડ-સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા)નો નિર્દેશ છે.^૫ અને તે આર્યેતર પ્રજાની સત્તા નીચે હોવાનું ત્યાં કહ્યું છે. દક્ષિણપથનો પણ માત્ર સામાન્ય નિર્દેશ છે; વિશેષ કાંઈ પણ પરિચય મળતો નથી; એટલે તેનાથી આજનો દક્ષિણનો જ પ્રદેશ ઉદ્દિષ્ટ છે એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય તેમ નથી.^૬ રાજપૂતાનાના મસુદનો સ્થાને રણ ક્યારે થઈ ચૂક્યું હશે તે નક્કી કહી શકાતું નથી, પણ ઋગ્વેદમાં ઘન્યન્ શબ્દના પ્રયોગોથી કાંઈ રૈતાળ પ્રદેશથી પણ ઋગ્વેદના ઋષિઓ પરિચિત હતા. એમ માની શકાય કે જેમ છેલ્લાં સો વર્ષમાં કચ્છના રણનાં પાણી ઓસરી ગયાં તે આજે રણ થઈ ચૂક્યું તેમ, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ અને રામ-રાવણ યુદ્ધને-ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ પૂર્વે સ્વીકારિયે તો તે અગાઉ ભૂસ્તરનો આ ફેરફાર થઈ ચૂક્યો હોય. આની સાથે અગસ્ત્યનું સમુદ્રપાન સરખાવી જવા જેવું છે. પૌરાણિક કાળમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે આર્યોનો દક્ષિણના દેશો સાથે ખુબ સંપર્ક સધાઈ ગયો હતો. અને રામ-રાવણ યુદ્ધ એ એનો સારામાં સારો પુરાવો છે. સૂર્યવંશના પ્રતાપી રાજા રામચંદ્રે વાનરો વગેરે દક્ષિણની મૂળ પ્રજાની મદદથી આર્યેતર એવી રાક્ષસ પ્રજા ઉપર વિજય મેળવ્યો હતો. ખેશક રાક્ષસોનો નેતા રાવણ અર્ધ-આર્ય એટલે કે રાક્ષસોમાં ઉત્પન્ન થયેલો હતો.^૭

૩. Rigvedic India by A. C. Das (1927), pp. 96-97

૪. એજન, પૃ. ૯૬

૫. ઋ. વે. ૨-૧૩-૮

૬. Studies in Ind. Antiquities, pp. 50-53

૭. પૌરાણિક ઇતિહાસ, ડૉ. આ. બા. મુવ, પૃ. ૧૦

હિંદમાં આર્યોની સ્થિરતા

પ્રાચીન હિંદ ભૂમિમાં જે મહાન ત્રણ યુદ્ધો થયાં તેમાંનું રામાયણનું યુદ્ધ વચ્ચેનું છે. એ સિવાયનાં બે યુદ્ધ તે ઋગ્વેદમાં દશ રાજાઓ સાથે આર્ય પ્રજાના નેતા સુદાસનું યુદ્ધ, જેમાં સુદાસે એ આર્ય અને આર્યોત્તર દશ રાજાઓ ઉપર વિજય મેળવી ઉત્તર ભારતમાં પોતાનું વર્ચસ્વ થાપ્યું.^૮ બીજું યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ છે, ક્રમે જેને ત્રીજું સ્વીકારવામાં આવે નથી. આ છેલ્લું યુદ્ધ આર્ય પ્રજાનો અંદર અંદરનો ઝઘડો છે, તેમાં પણ એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે, ક્રમે કે કારવે અને પાંડવો પિતરાઈ ભાત્રાઓ હતો પાંડવોના મુખ્ય રીતે મદદમાં બિભેલા પાંચાલો પણ એલના વંશના જ હતા અને નિશ્ચિત રીતે તે ઉત્તર ભારતમાં જ લડાયું હતું.^૯

ઉપર ખતાવ્યું તેમ સુદાસ અને દશ રાજાઓ વચ્ચેનું યુદ્ધ ઋગ્વેદમાં ઉલ્લિખિત હોઈ ખૂબ જૂના સમયનું છે. અને મોહેન્જો-દારોની સંસ્કૃતિ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ વર્ષ જેટલી જૂની હોવાને કારણે એ યુગસંધિ પછીના સમયમાં ક્યાંક થયેલું સંભવે.^{૧૦}

રામ અને રાવણનું યુદ્ધ તો વિન્ધ્યથી દક્ષિણના પ્રદેશમાં થયું હોવા વિશે શંકા નથી. તેનો સમય હિંદની ઉત્તર ભૂમિ ઉપર આર્યો પૌરાણિક વિધાનો પ્રમાણે સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા પછીનો છે,

૮. સુદાસનો સમય અટકળે પેઢીએ ૨૦ વર્ષ ગણતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦-૨૧૦૦ લગભગ આવે છે. રામ-રાવણના યુદ્ધનો સમય પણ લગભગ એ જ આવી શકે છે; સો વર્ષ પછી આશરે.

૯. રામાયણ અને મહાભારતમાં જૂનો કયો ગ્રંથ એમાં મતભેદ છે. બંને મહાકાવ્યોની ભાષા, છંદ, પ્રયોગ, કથાનકોનાં આનુપૂર્વી ને સંસ્કાર, વગેરે જોતાં મહાભારત જૂનું છે. અને પ્રો. એચ. સી. રાયચૌધરીએ રામાયણની કથા મહાભારત વનપર્વમાંના રામોપાખ્યાન પછીની છે, તે પુરવાર કર્યું પણ છે. જુઓ *Studies in Ind. His.* pp. 25-34.

૧૦. જુઓ ઉપરની પાઠટીપ.

૭ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૦૦-૨૦૦૦ નાં વર્ષોમાં સંભવી શકે. હેતુનું યુદ્ધ મહાભારતનું થયું છે તેનો સમય નક્કી કરવાની પૌરાણિક માહિતીઓને આધારે શક્યતા છે.

આ અને યુદ્ધો વિશે વૈદિક સાહિત્યમાં તદ્દન મૌન છે; જરા જેટલો પણ નિર્દેશ નથી. કુરુન્ન અથ્થે અમિરક્ષતિ એવી એક ગાથા ઊંદોગ્યોપનિષદ્(૪-૧૭-૯)માં મળે છે, તેવા અસ્પષ્ટ નિર્દેશથી ઝંઘ યોક્તસ મંતવ્ય આંધી શકાય તેમ નથી; અને ઘણા પ્લાહણ્ય ગ્રંથો વેદની ઋચાઓ વગેરે નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે, તેમાંનો ભવિષ્યમાં કોઈ આગ મળે ને ઝંઘ માહિતી મળે તો જુદી વાત છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ ગયા પછી થોડા જ મહિનાઓમાં રાજ્ય પરીક્ષિતનો જન્મ થયો હોવાનું મહાભારત તેમ જ પુરાણો કહે છે. તેના જન્મથી માંડીને મગધમાં પહેલા નંદ રાજા મહાપદ્મનો રાજ્યાભિષેક થયો તે વચ્ચે ૧૦૫૦ (પાલમેદે ૧૦૧૫) વર્ષનો^{૧૧} ગાળો હતો. નવ નંદોએ કેટલા વર્ષ રાજ્ય કર્યું એના વિષયમાં મતભેદ છે, પણ એ અધા મતભેદો ગાળીને પાર્ગિટરે ૮૦ વર્ષ સ્વીકાર્યાં છે. તે ગણતરીએ ૧૦૫૦ (૧૦૧૫) + ૮૦ = ૧૧૩૦ (૧૦૯૫) વર્ષે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨ માં ગાદીએ આવ્યો, જેનો સરવાળો કરતાં પરીક્ષિતનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૨ (૧૦૧૫-વાળા પક્ષે ૧૪૧૭)માં ઝંઘ શકાય, જે વર્ષમાં કે જેના આગલા વર્ષમાં મહાભારતનું યુદ્ધ થયાનું આવી રહે. પરંતુ પાર્ગિટરને ૧૦૫૦ ના ગાળામાં શંકા છે અને તેથી તેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦ લગભગમાં મહાભારત યુદ્ધને મૂકે છે.^{૧૩}

૧૧. Pol. His. of Anc. India, P. 19

૧૨. એનન, પૃ. ૧૭૯

૧૩. એનન, પૃ. ૧૮૨. ત્યાં જ સદ્ગત ડૉ. જયસ્વાસે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૪ કહ્યાનું પાર્ગિટર કહે છે, જ્યારે એચ. સી. રામચૌધરી પૌરાણિક દૃષ્ટિએ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪મી સદીના મધ્યમાં અને વૈદિક ગણતરીએ ૬ મી સદીના મધ્યમાં પરીક્ષિતનો જન્મ મૂકે છે. પછીના માટે જુઓ Pol. His. of Anc. India, p. 20-22.

આમ ૫૦૦ વર્ષનો ગાળો તેઓ માને છે. આ ભેદ નહોતો છે, અને છે તે માત્ર અટકળે લીધેલી ગણતરીને જ આભારી છે.

પરીક્ષિતનો સમય નક્કી થઈ જવાથી અથર્વવેદના સમયનો નિશ્ચય કરવાની સરળતા છે, કેમકે અથર્વવેદના ૨૦ મા કાંડમાં રાજા પરીક્ષિતનું વર્ણન આવે છે, જ્યાં એ કુરુ વંશનો હતો તેમ કૌરવ્યઃ પતિઃથી કહેવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો નામોદ્દેશ મળે છે,^{૧૫} જ્યાં કુરુ કાવષેયે પરીક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનો રાજ્યાભિષેક કર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે. વેદત્રયીમાં અથર્વવેદનો સ્વીકાર નથી. પછીથી ચોથા વેદ તરીકે એ સ્વીકારાયો છે. એના અને જૂના બ્રાહ્મણગ્રંથોના સમયમાં બહુ ફેર નથી લાગતો; એટલે કે પરીક્ષિત અને જનમેજયના સમય ઈ. સં. પૂર્વે ૧૫મા શતક પછી આ પાછલું વૈદિક સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યાની સંભાવના છે. પાણિનિના સમય^{૧૬} ઈ. સ. પૂર્વની છઠી સદી પહેલાં એ પછીનું વૈદિક સાહિત્ય સિદ્ધ સ્વરૂપમાં થઈ ચૂક્યાના વિષયમાં શંકાને કારણ નથી રહેતું. ઋગ્વેદના જૂના તેમ જ નવા ભાગોમાં પરીક્ષિતનું નામ નથી મળતું, પણ નવા ભાગમાં શંતનુનું નામ^{૧૭} મળે છે; અને કાકક સંહિતામાં ધૃતરાષ્ટ્ર-વૈચિત્રવીર્યનું નામ^{૧૮} મળે છે. શંતનુનું નામ દસમા મંડલમાં મળતું હોવાથી ઋગ્વેદનો જૂનો ભાગ શંતનુ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવ્યાનું સંભવિત બને છે. અને પૌરાણિક ગ્રાંથો પ્રમાણે વ્યાસે વેદો વિભક્ત કર્યાનું સાચું હોય તો એ લગભગ આ સમય આવી રહે છે; પણ તેમાં અથર્વવેદને બાદ રાખવો જોઈએ. પરીક્ષિતની પૂર્વ દોઢસો વર્ષે શંતનુ થયાની શક્યતા છે, એ જોતાં

૧૪. અ. વે. ૨૦-૧૨૭-૭થી૧૦

૧૫. ઐતરેય બ્રાહ્મણ, ૮-૨૧

૧૬. કોઈ પાંચમી સદી પણ કહે છે.

૧૭. ઋ. વે. ૧૦-૯-૮

૧૮. કા. સં. ૧૦૬

ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષ લગભગમાં આપણને ઋગ્વેદનું અત્યારનું સ્વરૂપ મળ્યું હોવાના વિષયમાં બહુ શંકા રહેતી નથી. એ. બી. કીથે સમયની સંભાવના આપતાં ઋગ્વેદના નવા ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦-૮૦૦ અને જૂના ભાગને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦-૧૦૦૦ માં મૂક્યો છે.^{૧૯} આને પણ તકાવત ૫૦૦ વર્ષનો છે, જે પૌરાણિક ગણતરીને ખ્યાલમાં લેતાં ટાળી શકાય તેમ છે.

આ પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ ના વર્ષ સુધીમાં ઉત્તર ભારતમાં આર્યો સારી રીતે સ્થિર થઈ ગયા હતા; દક્ષિણના પ્રદેશમાં પગપેસારે સારી રીતે શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ઋગ્વેદના બીજા મંડળમાં ઉર્જ્યંતના પ્રદેશને આર્યેતર થાણું ગણાવ્યું છે, ત્યાં પણ યાદવો આવી ચૂક્યા હતા.^{૨૦}

એક વસ્તુ અહીં બતાવવી હીક થઈ પડશે કે ઋગ્વેદના જૂના બધા ભાગોનું રચન અહીં હિંદમાં આવ્યા પછી જ થયું છે એમ નથી. સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આર્યોનાં થાણાંઓ સારી રીતે સ્થિર થયાનું ઋગ્વેદમાં મળે છે, તેમ છતાં તેમાંનો કેટલોક ભાગ એવો પણ છે કે જેનું રચન હિંદમાં ન પણ થયું હોય. સદ્ગત પ્રો. હર્મન

૧૯. Cambridge His. of India, Book I, p. 112

૨૦. અહીં યુગલ્પનને પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. યાદવો દ્વાપરના અંતમાં સ્થિર થઈ ચૂક્યા હતા. મહાભારત યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. ત્યાં-સુધીમાં-એટલે કે પૌરાણિક દૃષ્ટિએ સત્ય, ત્રેતા અને દ્વાપરયુગમાં એકથી માંડી અભિમન્યુ સુધી અને વૈવસ્વતથી માંડી બૃહત્કાય સુધીમાં સરેરાશ ૯૫ પેઢી થાય છે, જેમાં ૧-૪૦ પેઢીમાં સત્યયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં દુષ્યંતના પૂર્વના રાજાઓ અને સૂર્યવંશમાં સગરથી પૂર્વના રાજાઓ થયા હતા; ૪૧-૬૫ ત્રેતાયુગમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં ઋક્ષ સુધી અને સૂર્યવંશમાં રામચંદ્ર સુધી. બ્યારે ૬૬-૯૫ દ્વાપરમાં એટલે કે ચંદ્રવંશમાં સંવરણથી અભિમન્યુ સુધી અને સૂર્યવંશમાં કુશથી બૃહત્કાય સુધીના રાજાઓ છે. જુઓ Anc. Ind. His. Trad. pp. 177

(પાદટીપ ૧૬ મે પાને થાણું)

જાકોબી અને સદ્ગત લોકમાન્ય બાબગંભાધર ટીળક એ ઉભાશ વિદ્વાનોએ ન્યૌતિષિક ગણતરીને આધારે સ્વતંત્ર રીતે એમ પુરવાર કરી આપ્યું છે કે વેદમાંના કેટલોક ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦૦-૪૦૦૦ વર્ષની વાતોને પણ સાચવી રાખે છે. બીજા વિદ્વાનો ન્યૌતિષિક ગણતરીને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પણ એક વસ્તુ આમાંથી તરી આવે છે કે ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તો એવાં રચ્યો અને સમયની વાતો પણ સાચવી રાખે છે કે જે આર્યાવર્ત અને આર્યાવર્તમાં આર્યો આવી રિથર થયા તે પૂર્વેની છે. ૨૧ તે જ રીતે પુરાણો અને જાતકોમાં આવતા ધણા વંશો આ ભૂમિમાં ન પણ થયા હોય અને બીજે થયા હોય; વળી બધા આર્ય વંશના ન પણ હોય. આર્યો જે જે પ્રદેશોમાંથી જુદા જુદા જગથે આદ્યા

આ પેઢીઓ સંસ્કૃત ૨૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૧૯૦૦ વર્ષ અને ૩૦ વર્ષની ગણવામાં આવે તો ૨૮૫૦ વર્ષ એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬૦૦ અને ૪૩૫૦ વર્ષ ઉપર છલ અને વૈવસ્વતના સમયને લઇ જાય. આપણે ૩૬૦૦ વર્ષવાળો પદ્મ સ્વીકારીએ તો મોહેન્જોદારોની સંસ્કૃતિની ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦-૩૦૦૦ સુધીની માન્યતા છે, તે સાથે મેળ ખાઇ શકે અને આર્યો એ જ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાં પ્રવેશ કરવા માંડ્યા હોવાનું સમજી શકાય. અને તો હિમાલયના મધ્યપ્રદેશમાંથી આવ્યાનું પાર્નિટર કહે છે, તે બંધ ભેસી શકે. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં વધતાં સો બરસો વર્ષ નીકળી જાય, જેને અતે ગ્રંથકામાં મોહેન્જોદારો અને હરપ્પાનો વિનાશ આર્યોને હાથે અથવા તો સંભવે કે કવેટાના છેલ્લા ધરતીકંપ જેમ કોઇ ધરતીકંપથી થવા પામ્યો હોય.

૨૧. સદ્ગત બાબગંભાધર ટીળક એ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે કે અથર્વ-વેદમાંના કેટલાક અનાર્ચ શબ્દોનો મેળ ખાલિડયાના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. જેમ ત્યાંના શબ્દો અને ગાથાઓ અથર્વવેદમાં આવી ગયાં છે તેમ અહીંના આર્ય શબ્દો પણ ત્યાં પહોંચી ગયા છે. અથર્વવેદ પાછળથી વેદ તરીકે સ્વીકારાયો અને પ્રાત્યે પણ બ્રાહ્મણમાન્ય બન્યા એ સમય ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદ વચ્ચે સારો એવો ગાળો રાખી ગાયે છે.

આવ્યા હોય તે તે દેશની કથાઓ પરંપરાથી લેતા આવ્યા હોય. તે સાથે એમ પણ બન્યું હોય કે આર્યાવતમાં આવ્યા પછી અહીં જે જૂની પ્રજાઓ હતી તેમાંના પણ કેટલાક પ્રતાપી રાજવંશોની કથાઓ પુરાણોમાં સંકલિત થઈ ચૂકી હોય. મને એમ લાગે છે કે ભગવાન શિવે ત્રિપુરાસુરનો વધ કર્યાની જે વાત આપણે ત્યાં સચવાઈ રહી છે તે તેવી આર્યો આવ્યા પૂર્વના કેઈ સ્થાનિક બનાવની સ્મૃતિ સાચવી રાખતી ગાથા છે. અને તેથી એમ અભિપ્રાય દોસે કે અહીંની જૂની આર્યેતર પ્રજાઓના પણ પ્રતાપી રાજવંશોની ગાથાઓ પુરાણોમાં જરૂર સંકલિત થઈ ચૂકી છે. પાર્શ્વિકે તે એમ પણ બતાવ્યું છે કે એલથી ઊતરી આવેલા ચંદ્રવંશ (ભારત વંશ) એ શુદ્ધ આર્યવંશ છે. ૨૨ જ્યારે ઈક્ષ્વાકુ વંશ (માનવ વંશ) એ અહીંનો દ્રાવિડ વંશ છે. આ પાછલું વિધાન બરાબર નથી એમ ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવે સાબિત કર્યું છે અને એવું નિરાકરણ આપ્યું છે કે— “પુરાણોની સઘળી વિગત પ્રમાણભૂત લેતાં પણ એટલું જ નીકળે છે કે વંશાલીના રાજાઓ દક્ષિણમાં ગયા, અને ત્યાં અનાર્ય જાતિની સ્ત્રીઓ—જેમકે કૈકેયી આદિ ગાક્ષસીઓ—સાથે તેઓનો વિવાહ થઈ રાવણાદિ બ્રહ્મરાક્ષસો એટલે કે આર્ય-અનાર્ય જાતિના મંકરવાળા જનો ઉત્પન્ન થયા. રાવણના અનાર્યત્વ ઉપરથી એના દૂરના પૂર્વજ વંશાલીના રાજવંશને અનાર્ય-દ્રાવિડ માનવો એ વિપરીત ગતિ છે.” ૨૩

આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કના પુરાવા

આ પુરાણોમાં જ નહિ, પણ વેદમાં પણ આર્યેતર પ્રજાના સંપર્કની સંભાવના છે. ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવ ‘ઋગ્વેદ સંહિતાનું સમગ્ર વાતાવરણ આર્ય છે.’ એમ કહે છે અને ‘અનાર્ય વાતાવરણ એટલે

૨૨. Anc. Ind. His Tradition, પૃ. ૨૬૧ વર્ગેર

૨૩. પૌરાણિક ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦-૧૧

શું એ બતાવનાર અર્થવેદ છે,' એમ સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. ૨૪
ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો ખુદ ઋગ્વેદમાં પણ આર્ય-
તર શબ્દો મળી આવે છે; એટલે બહે ઋગ્વેદમાં શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિ-
શુદ્ધ આર્ય ભાષાસંસ્કાર જ જળવાઈ રહ્યાં હોય, પણ શબ્દોના
વિષયમાં તો નજીકની ભિન્ન પ્રજાની અસર સ્વીકારવી જોઈએ.
દાખલા તરીકે ઘણુ, ઇરણિ, કટુક, કપિ, કલા, કાલ, કિતવ, કુટ,
કુણ્ડ, ગણ, નાના, નીલ, નીહાર, પુષ્કર, પુષ્પ, પૂજન, ફલ, બિલ, વીજ,
મયૂર, રાત્રિ, રૂપ, સાયમ્, વલ્યુ, એ જાણીતા શબ્દો ઋગ્વેદમાં પ્રયોજન-
થેલા છે. ૨૫ જેમ જેમ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં આવતા જઈએ છીએ
તેમ તેમ આવા આર્યેતર શબ્દોનું પ્રમાણ વધતું જાય છે. ઇટલી,
ઇલર્ક, આડમ્બર, કમ્બલ, કુલાલ, ખડ્ગ, તણ્ડુલ, તિલ, ફેળ, મર્કટ, વ્રીહિ,
શવ વગેરે શબ્દો તેવા છે. ૨૬

વેદની અસલ ભાષા

આમ ઘણા જૂના સમયમાં આર્યો ભારતવર્ષની આર્યેતર
પ્રજાના સંપર્કમાં અનેક રીતે આવી ચૂક્યા હતા, અને તેમની બોલીમાં
પણ સ્થાનિક અંશોએ પ્રવેશ કરવા માંડ્યો હતો. એક મત એવો
પણ છે કે આજે વેદ જે સ્વરૂપમાં મળી આવે છે, તે તેના અસલ
સ્વરૂપમાં નથી. વેદમાં અનેક પ્રાંતિક બોલીઓના અંશો પણ મળી
આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે શ્રીલ < સં. શ્રીર, કુલ્લ < સં. કુલ્લ, જેવાં રૂપો
ગણાવી શકાય. ભારતવર્ષના પૂર્વ ભાગનું આ લક્ષણ છે; અને માગધીમાં
રહે સ્થાને લ જ અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તે વિકલ્પે મળે છે. આવી અસરનાં
રૂપો પણ વેદમાં શુદ્ધ તરીકે સ્વીકારાઈ ગયાં છે. જેને સ્પષ્ટ રીતે પ્રાકૃત
અસર જ ગણી શકાય તેવાં દૃઢમ, દૃલમ < સં. દુર્લમ, દૂગાશ < સં. દુર્ગાશ,

૨૪. એનન, પૃ. ૧૨

૨૫. Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. 42

૨૬. એનન, પૃ. ૪૨

ગૃહ્ણાતિ < સં. ગૃહ્નાતિ, હિતમ્ < સં. ધિતમ્, કીઠ < સં. કિઠ્ઠ, નિકટ < સં. નિકૃત, √ ઘટ્ < સં. પ્રથ, વિકટ < સં. વિકૃત, મ્લેચ્છ < સં. *મ્લૈક્ષ, દણ્ડ < સં. *દન્દ્ર, √ પટ્ < સં. પ્રથ, કાટ < સં. કર્ત, આઢ્ય < સં. *આર્ધ્ય, (√ ઋધ્-ઉપરથી), નાપિત < સં. સ્નાપિત (પાલિમાં નાહાપિત છે), પુરોઢાશ < સં. પુરોદાશ, પ્રતિસંઘાય < સં. પ્રતિસંધાય, એ વગેરે રૂપો છે. ૨૭ એટલે વેદના સમયનું કે વેદનું અત્યારનું ભાષાસ્વરૂપ શુદ્ધ આર્ય સ્વરૂપમાં હોય તો એનાથી જૂના રૂપનું હોવું જોઈએ. એ જૂની ભાષામાંથી વેદની બોલીઓ અને ધરાનની ગાથા-અવેસ્તા બોલીનો જન્મ છે. એક-માંથી બીજી થોડા જ ફેરફારથી પાલડી શકાય છે. એ બંનેનું મૂળ સ્વરૂપ જે હોઈ શકે તે આપવાનો પ્રયત્ન હો. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યાએ ઋગ્વેદનો પ્રથમ મંત્ર અને પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી મંત્ર ઉદાહરણ કરી કહે્યો છે, તે આપવાથી ઉપરના વિધાનની પ્રતીતિ મેળવી શકાશે. ૨૮

(મૂળ મન્ત્ર)

અગ્નિમીલં પુરોહિતં યજ્ઞસ્ય દેવમૃત્વિજમ્ ।

હોતારં રત્નધાતમમ્ ॥

(જૂનું ધૃષ્ટ રૂપ)

અગ્નિમ્ ઇન્દૈ પુરજ્-ધિતમ્

યજ્ઞસ્ય દૈવમ્ ઋત્વિજમ્

ઇહોતારમ્ રત્ન-ધાતમમ્ ॥

૨૭. આમાંનાં છેલ્લાં બે પાંચેમ સહમહર્ણવોની પ્રસ્તા. પૃ. ૧૧ ઉપરથી લીધાં છે, જ્યારે બાકીનાં Ori. & Dev. of Bengali Lang. p. ૪૪ ઉપરથી લીધાં છે. રાષ્ટ્રોમાં જ્યાં * આવી નિશાની છે તે આર્યભાષાપ્રકારે શુદ્ધ રૂપો છે. *દન્દ્ર રૂપને મળવું શ્રીક દેન્દ્રોન રૂપ જોતાં આર્ય બોલીમાં શુદ્ધ દન્દ્રની સંપૂર્ણ સંભાવના છે.

૨૮. Indo-Aryan & Hindi, p. 54 (1942)

ગાયત્રી મંત્રનું સંસ્કરણ તેમણે નીચે મુજબ બતાવ્યું છે:

(મૂળ મન્ત્ર)

તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત ॥

(જૂનું ૪૪ ૩૫)

તત્ સવિતુર્ વરેણિઅમ્

ભર્ગજ્ દૈવસ્ય ધીમધિ ।

ધિયજ્ યજ્ નસ્ પ્ર ચૌદયાત ॥

આ કે આવું કાઠ ૩૫ પ્રચારમાં હોવાની સંભાવના છે.

આર્ય ભાષા

એ તો હવે સારી રીતે સ્વીકૃત થઇ ચૂક્યું છે કે મૂળે આર્યોના પ્રાગૈતિહાસિક પૂર્વજો યુરોપ અને એશિયામાં ફેલાઇ ગયા તે પૂર્વે તેઓની એક ભાષા હતી; તે ભાષા તે એ કે જોને હાલ કૃત્રિમ નામ ઇન્ડો-યુરોપિયન કે ઇન્ડો-જર્મનિક આપવામાં આવ્યું છે. આ મૂળ આર્યો તે વિરોજ્ઞ (=સં- વીર=મનુષ્ય અને આર્ય=મનુષ્ય) હતા તેવું વિદ્વાનો કહે છે. ૨૯ અને તેથી “ વિરોજ્ઞની ભાષા ” એવો શબ્દ યોજવામાં આવે તો એ વધુ શુદ્ધ અને નિર્દોષ લેખાય, એમ પી. જાનકલ્સ મત આપે છે. આ વિરોજ્ઞ કયા પ્રદેશમાં મૂળે રહેતા હતા તેનો હજી નિશ્ચય થઇ શક્યો નથી, એમ છતાં યુરોપ અને એશિયાની સરહદમાં કયાંક રહેતા હશે, તેવી સંભાવના કરવામાં આવે છે. ઘણા જ જૂના સમયમાં એઓ જગ્યાબંધ નીચે આવવા લાગ્યા. કેટલાક પશ્ચિમના પ્રદેશમાં ઊતરી યુરોપમાં સ્થિર થયા, જ્યારે કેટલાક નીચે દક્ષિણના પ્રદેશમાં વધતા ચાલ્યા. હંગેરીના પ્રદેશમાં, નીચે ઇટાલી અને ગ્રીસ અને મેસોપોટેમિયાના પ્રદેશમાં, અને એશિયામાં મધ્ય એશિયા અને મોંગોલ પ્રદેશમાં થતા થતા ઇરાન અને બાબૂના

પ્રદેશોમાં આવી રહ્યા. આમાંના કેટલાક વધુ નીચે હિંદના સપ્ત-
 સિંધુના પ્રદેશમાં આવી રહ્યા તે આજની હિંદની આર્થ પ્રગ્નના
 પૂર્વજો. અને ચંદ્રવંશી એક એવો જૂનામાં જૂનો જાણવામાં આવેલો
 આર્ય રાજા છે. કયે રસ્તેથી હિંદમાં આવ્યા એ નક્કી નથી; પણ
 એમ સર્વ રીતે સંભવે છે કે એક જ જૂથમાં નહિ પણ અનેક જૂથમાં
 એઓ એક જ માર્ગે નહિ પણ અનેક માર્ગે હિંદમાં અને તે પણ ખૂબ
 મોડા વહેલા આવ્યા હશે. હિંદમાં આવ્યા પછી પણ બધા જ અહીં
 જ રહી ગયા હોય તેમ પણ નથી ખન્યું. અહીંથી ઉપરના પ્રદેશમાં
 પણ કેટલાક પાછા ગયા છે. હિંદમાં આવવાના બે માર્ગ તો પશ્ચિમ
 તરફના છે: ૧. ખેઝર વગેરે ધાટોનો માર્ગ અને ૨. સમુદ્રમાર્ગ;
 ઉત્તર તરફનો માર્ગ હિમાલયના મધ્ય પ્રદેશમાં થઇને આવે છે. ટિબેટ
 સાથેનો સંબંધ હિંદને ઘણા જૂના સમયથી છે. એ બાજુથી આર્યો
 આવ્યાનું પાર્શ્વિકર કહે છે, તે ગેરવાજબી નથી; પણ તે સાથે
 પશ્ચિમના માર્ગો ઉપરથી આવ-જ થઇ હોવાની પણ પૂરી શક્યતા છે.
 ઇરાનમાં ગાથા-અવેસ્તાની ભાષા અને ધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં વેદમાં
 મળતા દેવ અને અસુરના અર્થોથી ઊલટા અર્થો અને માન્યતા જોવામાં
 આવે છે. એનું સમાધાન મને તો એમ લાગે છે કે આર્યોનું એક
 જૂથ જે ત્યાં રહી ગયું, તેઓના મન્તવ્ય ઉપરથી પછીથી ગાથા-
 અવેસ્તાના સાહિત્યનો અવતાર થયો. હિંદમાં આવ્યા પછી આર્યોની
 પશ્ચિમ તરફના ભાષાઓ તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ અને પછી ખૂબ દૂર જુદા
 પડી જતાં ભ્રાતૃતા ગર્ભ અને આખરે એ જ ભાષાઓ પાછળથી
 “અસુરો”માં ગણાઈ ગયા; જે કે મૂળે તો તે બાજુના વતનને
 ઉદ્દેશીને “અસુર” નામ મળેલું સંભવે છે. ટિબેટ સાથેનો આર્યોનો
 સંબંધ જતો કરાય તેમ નથી. ત્રિવિષ્ટપ=સ્વર્ગ અને ત્યાંના વતની એ
 દેવ, એ અહીં આવેલા આર્યોના મુખ્ય જૂથનું એક સ્થાન સંભવે
 છે. ચંદ્રવંશી આર્યો એ માર્ગે હિંદમાં આવ્યા જેમ સંભવે છે તેમ
 સૂર્યવંશી આર્યો પશ્ચિમના માર્ગે હિંદમાં આવ્યા સંભવે છે. અને ઇ.

૧. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષ લગભગના કેપ્પેડોઝિયામાં જન્મેનાએ ખોદકામ
 રી મેળવેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, મિત્ર અને નાસત્યનાં
 નામો મળી આવ્યાં છે.^{૩૦} મેસોપોટિયામાં મિટાનીના અવશેષોમાં આ
 માટલાં જૂનાં આ નામો મળી આવ્યાં છે, તે ઉપરથી કેટલાક
 વેદાનો તે પછી આર્યો હિન્દમાં આવ્યાનું કહે છે. સદગત બાળ ગંગા-
 ૨૨ ટીળકે બતાવ્યું છે^{૩૧} તે પ્રમાણે ખાલિડયાની પ્રગ્ન અને વેદની
 રજા પરસ્પર અંકમાં આવી હોય તો અહીંથી ગયેલા આર્યોની
 સંસ્કૃતિની છાંટ ત્યાં હોય, તે સાથે વિરોજનાં અનેક જૂથોમાંનું એક
 જૂથ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ વર્ષથી ઘણા પૂર્વ સમયમાં ત્યાં ગયું હોય,
 અથવા વેદના વારાના પશ્ચિમો દરિયામર્ગે અહીંની સંસ્કૃતિ ત્યાં લઇ
 આ હોય, જેના સંસ્કારો પરંપરાએ ઊતરી આવ્યા હોય. થોડા જ
 સંકડામાં અધું સમાઈ જવું જોઇએ એ ભ્રાંતિએ સમયનો સંકેત
 રવામાં આવે છે એ યુરોપિયનોની પદ્ધતિ બરાબર નથી લાગતી.
 મેસોપોટિમિયાની ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ વર્ષ ઉપરની સંસ્કૃતિને ખસેડી
 વિરોજનાં ટોળાં ત્યાં ઊતરી આવી પોતાની સંસ્કૃતિ સ્થાપી શક્યાં
 ગયા તે ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામાં, એ અસંભવિત નથી; તેમ પશ્ચિ-
 મિનિશિયન વંશારીઓએ દૂર પડેલી આર્ય ટોળાંઓની સંસ્કૃતિ-માળા
 ટલાક સમય સુધી જળવી રાખી હોય તો તેના પરિણામે સામ્ય
 મળી આવે એ સંભવિત છે. અને એ જાણવામાં છે કે ઇ. સ. પૂર્વેના
 ૨ મી સદીના ઇજિપ્તના રાજાના એક લેખમાં યૌધેય વગેરે આર્ય
 નતિઓનો નામોલ્લેખ મળી આવે છે. એ વગેરે જોતાં ઇ. સ. પૂ.
 ૪૦૦ પછી જ આર્યો જુદા પડી હિન્દમાં આવ્યા એમ માનવું ગેર-
 જાણી છે. આર્ય જાતિઓ ભૃગુ, ભારત, મદ્ર, કુરુ વગેરેને મળતાં નામો
 રાની સાહિત્યમાં તેમ ઇજિપ્તના^{૩૨} ઇતિહાસમાં મળે તો તેથી તે જ

૩૦. Cam. His. of India, Book I, p. 72

૩૧. Vedanga Jyotish.

૩૨. Indo-Aryan & Hindi, p. 17

પ્રજા બધી જ ત્યાં થઈ અહીં આવી એમ ન માનવું જોઈએ. કેટલાંક કુળો ત્યાં રહ્યાં હોય, કેટલાંક જુદાં જ કારણે જાણીતાં બન્યાં હોય અને તેથી તેમણે તે નામો સાચવી રાખ્યાં હોય, અને તેના બાકાઓ હિંદમાં આવ્યા અને તેઓએ અહીં આવી નામો સાચવી રાખ્યાં. આર્ય પ્રજા સંરક્ષણશીલ હતી, તે બખ્ખે હજાર વર્ષો સુધી પોતાનાં ગોત્રો આજે હિંદમાં ટકાવી રહી છે, તેના પૂર્વજો એવી રીતે જાતિ સાચવી ન રાખે તે માની શકાય નહિ. બાષાસામ્ય, સંસ્કૃતિસામ્ય સેંકડાઓ સુધી રહી શકે છે, એ હિંદની પ્રજાના અબ્યાસીઓની જાણ બહાર નથી.

વિરોજ્ઞ પ્રજા મૂળ સ્થાનમાંથી ખસતી ચાલી અને ઉપર કહ્યું તેમ મોટા બે પ્રવાહમાં પથરાઈ. બાષાશાસ્ત્રીઓએ આ બે પ્રજાના વિભાગ જ્ઞાતમ્ યૂથ અને કેન્તમ્ યૂથની સંજ્ઞાથી પાડ્યા છે. પશ્ચિમમાં જર્ઝ યુરોપમાં સ્થિર થયેલી પ્રજાએ ક (કંકય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી કેન્તમ્ યૂથને પાત્ર બની, ત્યારે મૂળ પ્રદેશના અંશો રાખતી રાખતી દક્ષિણમાં ગિતરતી ચાલી અને ઇરાન તેમ જ મોંગોલ પ્રદેશના પ્રવાહો દ્વારા હિંદ સુધી આવી તે બધીએ જ્ઞકાર (તાલવ્ય ઉચ્ચાર) સાચવ્યો, તેથી તે જ્ઞાતમ્ યૂથને પાત્ર બની. બંને શબ્દોનો અર્થ (સો) એક જ છે; મૂળ પણ એક જ છે. આ બે યૂથના વિભાગ પાડતાં અત્યારની બાષાઓ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે તે ગિતરી આવે છે:

વિરોજ્ઞની બાષા

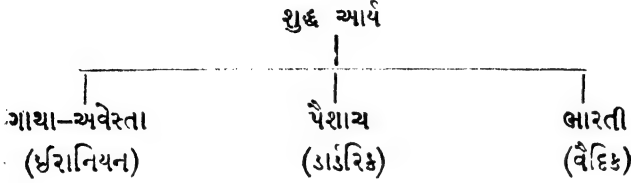
જ્ઞાતમ્-યૂથ

- ૧ આર્ય
- ૨ સ્લાવ
- ૩ બાલ્ટિક
- ૪ આર્મેનિયન
- ૫ આદર્બેનિયન

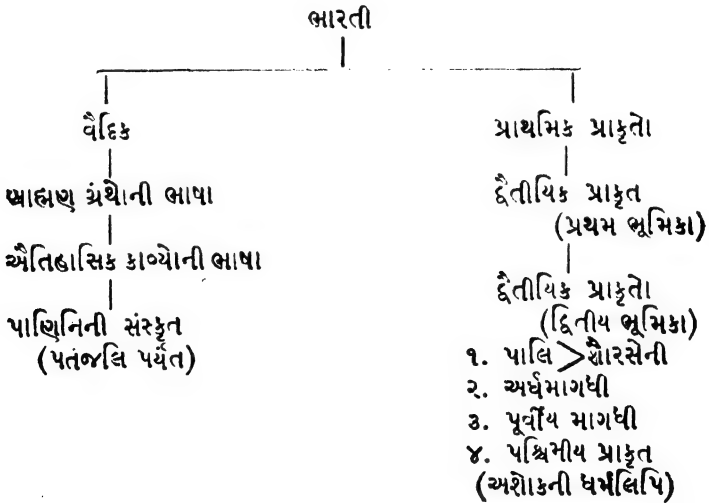
કેન્તમ્-યૂથ

- ૧ ગ્રીક
- ૨ લેટિન
- ૩ જર્મનિક
- ૪ કલ્ટિક
- ૫ હિટ્ટાઈટ
- ૬ તોપારિયન

આમાંની જે આર્ય ભાષા, તેણે ઈરાન અને ભારતવર્ષની પ્રજાઓની ભાષાનાં ધાવણુ આપ્યાં છે. આમ જોતાં આ પ્રમાણે અવતાર છે:

આર્યો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે **ભારતી** ભાષા એવું નામ હું જેને આપવા ચાહું છું તેને લાવ્યા હતા. ઉપર બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે અહીં આવ્યા પછી સ્થાનિક વિકાસો અને બોલીઓના શબ્દોને આમેજ કરવાનું બની આવ્યું, જે ઋગ્વેદના જૂના ભાગની ભાષામાં પણ સ્પષ્ટ છે. આ રીતે આવતાં ભારતી ભાષા નીચેના બે પ્રકારોમાં વિભક્ત થયેલી આપણને મળે છે:

ભારતી ભાષા

ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ એ દુનિયાના સાહિત્યમાંના સચવાયેલા સાહિત્યમાં જૂનાનું જૂનું છે. એનાથી પૂર્વનાં ભાષાસ્વરૂપો હજી મળ્યાં નથી. આ ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોવામાં શંકા નથી. ઋગ્વેદના ૧-૨ અને ૯-૧૦ મંડલની ભાષાનું સ્વરૂપ જૂના રૂપથી આ બાજુનું છે; અને પ્લાહણ ગ્રંથોના ભાષાસ્વરૂપના અંકોડા જેવું છે. અથર્વવેદનું ભાષાસ્વરૂપ, યજુર્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ અને જૂના પ્લાહણ ગ્રંથોનું ભાષાસ્વરૂપ એ સમસામયિક છે. આરણ્યકો અને ઉપનિષદોમાં મળતું ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સૂત્રગ્રંથો અને મહાભારત-રામાયણના જૂના ભાગોનું ભાષાસ્વરૂપ અચૂક પાણિનિના પૂર્વ સમયનું, એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠા શતકનું છે. અહીં સુધીમાં ૧૫૦૦ વર્ષ જેટલો ગાળો રહે છે. ભાષા શિષ્ટ વર્ગમાં જે બે લાતી હતી તેના એ અવશેષો છે. મહર્ષિ પાણિનિએ એ નિત્યની બોલચાલની ભાષાનું બ્યાકરણ બનાવી આપ્યું છે. આ પૂર્વે પણ એ જીવંત ભાષાનાં અનેક વ્યાકરણો હતાં, તે ખુદ પાણિનિએ જુદા જુદા વૈયાકરણોના મતોનો પોતાના સૂત્રગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કર્યો જ છે. તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. ચાસ્કનું નિરુક્ત તેમ જ કેટલાંક પ્રાતિશાખ્યો છે તે તે પૂર્વનાં છે. પાણિનિએ શિષ્ટ લોકભાષાને—તે વખતે ઉત્તર ભારતવર્ષમાં શિષ્ટ લોકોમાં સર્વમાન્ય થયેલી ભાષાને—નિયમોથી બાંધી લીધી; અને ભારતવર્ષ પાસે સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષા પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પ્રયત્નોએ આવી પહોંચી. આ વૈદિક ભાષાની વાત થઈ. એ જ ગાળામાં નીચલા થરમાં પણ ભાષાપ્રકાર વ્યાપક થતા આવતો હતો. આનાં કારણો આ પૂર્વે આપનામાં આપ્યાં છે. વૈદિક ભાષાના સમયમાં જ બોલીના સ્વાભાવિક વિકારોએ આપેલા સ્વરૂપને સાચવતાં રૂપો ખુદ વેદની ભાષામાં મળે છે, તે રૂપો એ નીચલા થરની ભાષાનાં છે. ભારતી ભાષાનો એ એક મહાન ફાટો છે. ઓળ થરની (દ્વિતીયિક) પ્રાકૃતોનાં જૂનાં સ્વરૂપો જાણવામાં નથી, પણ તેની જ દ્વિતીય ભૂમિકાનાં

સ્વરૂપો મળે છે, તેમાંની જૂનામાં જૂની પાલિ ભાષા અને અર્ધ-માગધીના અંશે આપણને ઈ. સ. પૂર્વેના ૬ઠ્ઠા શતકથી આ બાજુના અચૂક રીતે મળે છે. એ પૂર્વેનું ભાષાસ્વરૂપ તે પહેલા ચરની પ્રાથમિક અને દ્વૈતીયિક પ્રાકૃત ભાષા છે. એના બીજા ચરની પ્રાકૃત ભાષાઓ જેમ અનેક પ્રાંતિક ભેદો હશે પણ ખરા, પણ કોઈ અંથ, લેખ કે સિક્કાને અભાવે તેનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ મેળવવાની સ્થિતિમાં આપણે નથી. માત્ર વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક, ઉપનિષદો, સૂત્ર-ત્રયો અને મહાભારત-રામાયણની ભાષામાં અને છેક પાણિનિની સંસ્કૃત ભાષામાં ભારતીય લાક્ષણિકતાને છોડી દેતાં રૂપોમાંથી જ તેના અસ્તિત્વને મેળવી શકીએ છીએ. બીજા ચરની પ્રાકૃત ભાષાઓનાં બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયનાં જ રૂપો જે કે આપણે મેળવી શકતા નથી, છતાં તેઓના ઉપદેશો જે ભાષાઓમાં હતા તેના ઉપરથી તે પછીથી થયેલો સિલસિલાગ્રંથ વિકાસ અંતર્ય રૂપમાં મેળવી શકીએ છીએ; તેના પ્રાંતિક ભેદો પણ જાણી શકીએ છીએ.

પુરાણી માગધી ભાષાને ભગવાન બુદ્ધે પોતાના ઉપદેશોનું વાહન બનાવ્યું, જે પછીથી મધ્યદેશની પાલિ ભાષામાં સંકલિત થયું. એમને પ્રદેશ મગધ હોવાને કારણે આ પાલિ ભાષાનું “માગધી” નામ આપવા પ્રયાસ થયેલો છે, પણ ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાતુર્જ્યા બતાવે છે તે પ્રમાણે પાલિમાં માગધ દેશની લાક્ષણિકતા થોડી જ મળે છે, એથી ગિલરું ગંગા અને યમુનાના મધ્યપ્રદેશની લાક્ષણિકતા તેમાં ખૂબ જણાય છે, તેથી સંસ્કૃત ભાષા (આ નામ ભાષાને બહુ મોડું મળ્યું છે; છેક ઈ. સ. ની બીજી શતાબ્દી લગભગ—વાલ્મીકીય રામાયણમાં સૌથી પ્રથમ મળે છે^{૩૩}) જેમ મધ્યપ્રદેશની શિષ્ટમાન્ય લોકભાષા હતી, તે જ પ્રમાણે પાલિ એ જ મધ્યદેશની નીચલા ચરની લોકભાષા હતી. ભગવાન બુદ્ધને તેના બે શિષ્યોએ છાંદસ ભાષામાં

33. Linguistic Speculations of the Hindus by. P. C. Chakravarti (1933), p. 275

(સંસ્કૃત-પાણિનીય સંસ્કૃતના પુરાવર્તો રૂપમાં) ઉપદેશ આપવાની વિરમિ કરી, ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે “અનુજાનામિ મિક્ષલે, સકાય નિરુત્તિયા બુદ્ધવચનં પરિયાપુણિતું-સ્વકીય બોલીમાં બહુવચન શીખવાની હું અનુમતિ આપું છું.”^{૩૪} એક સામે છાંદસ ભાષા-વૈદિકીભાષા અને ખીજી બાજુ લોકભાષાઓના હોવા વિશેનું તત્ત્વ આમાંથી મળે છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓ

બુદ્ધની ભાષાનું અને તેથી પાલિનું નામ “માગધી” હોવા વિશે જૂનામાં જૂનો નિર્દેશ મોગ્ગલાન વ્યાકરણમાં મળે છે; જેવો કે:-

સિદ્ધમિદ્ધગુણં સાધુ નમસ્સિત્વા તથાગતં ।

મધમ્મસક્કં માસિસ્સં માગધં સહલક્ષણં ॥^{૩૫}

મોગ્ગલાન જેવો જૂનો વૈયાકરણ પાલીને “માગધી” કહે છે એ સચક તો ખરું જ, પણ પ્રાકૃત વૈયાકરણોએ માગધીનું જે લક્ષણ આપ્યું છે તેની સાથે પાલિને ખાસ મેળ નથી; નહિ જેવા અંશો જ મળે છે, અને તે પાલિ સાહિત્યની ભાષા તરીકે સર્વ સ્વીકૃત થવાને કારણે, તેમાં પ્રાંતીય અંશો શિષ્ટ (standard) તરીકે આમેજ થઇ ગયા; એથી મોગ્ગલાન “પાલિ”નું વ્યાકરણ રચતાં તેને “માગધી” કહે છે, તે બુદ્ધ મગધના રૂતા એ ખ્યાલે જ. ભગવાન મહાવીરે જૈનધર્મના ઉપદેશના વાહન તરીકે સ્વીકારેલી અર્ધમાગધીમાં માગધીના અંશો ખૂબ મળે છે. ભાષાના સ્વરૂપને જ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે તો “પાલિ > અર્ધમાગધી < માગધી” એટલે કે પાલિનાં લક્ષણો અને માગધીનાં લક્ષણોના સમન્વયથી થયેલી ભાષા તે અર્ધમાગધી છે. પ્રાચીન માગધીના અંશો અશોકના પૂર્વ દેશના લેખોમાં સચવાયા છે.^{૩૬} બાકી આપણને મળેલી અર્ધમાગધી પણ અસલ અર્ધમાગધી

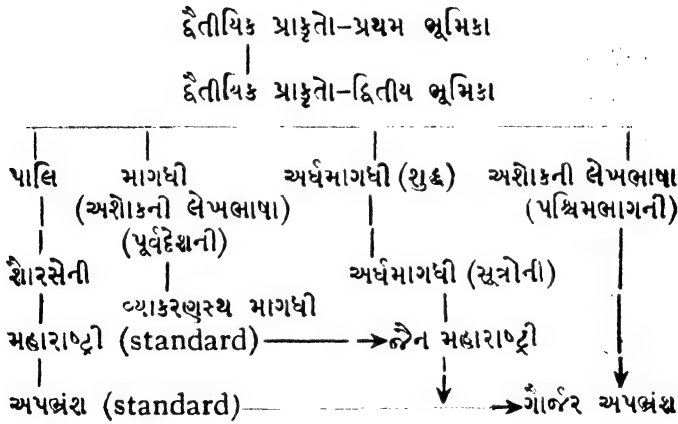
૩૪. પાલિ મહાવ્યાકરણ-લે. બિહુ જગદીશ કારચપ (૧૯૪૦), પાલિ વ્યાકરણની વસ્તુ કયા, પૃ. ૫

૩૫. એજન, પૃ. ૬

૩૬. Comparative Philology, by Dr. Gune, p. 182

નથી. પ્રાકૃત વૈયાકરણોની માગધી તો મોડાની છે; તે માગધીમાં શૌરસેનીનાં લક્ષણો સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ શૌરસેની પાલિમાંથી અઘોષ વ્યંજનોને સ્થાને ઘોષ યંજનના ફેરફારથી મુખ્યત્વે ઊતરી આવી છે. સાહિત્યકીય પ્રાકૃત (standard)—જેને સૌથી પ્રથમ દંડી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત^{૩૭} કહે છે તે—અને પાલિની વચ્ચે આ શૌરસેની આવેલી છે. શ્સેન પ્રદેશ જે મથુરાનો પ્રદેશ—એટલે જ મધ્યદેશ. અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત એ પણ અત્યારના મહારાષ્ટ્ર પ્રદેશની જ માત્ર નહિ, પણ તે વખતના દેશના મોટા ભાગની ભાષા સમજવાની છે.

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાં વિભાગીકરણ કરવું હોય તો આ નીચે પ્રમાણે થાય:

અશોકના શિલાલેખોમાંનો ગિરનારનો લેખ પશ્ચિમ ભારતવર્ષના સંસ્કારોને સાચવી રાખે છે; અને એ કેટલાક અંશે નિરાળું સ્વરૂપ પણ આપે છે, એટલે જ એને પાલિમાં અંતર્ગત ન કરતાં ઉપર જુદી

૩૭. મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં માષાં પ્રકૃષ્ઠં પ્રાકૃતં વિદુઃ । કાવ્યાદર્શ, ૧-૩૪

ખતાવધામાં આવી છે. આપણા ગૂજરાત દેશની ભાષાને એવું સ્વરૂપ અર્પવામાં અશોકના ગિરનારના શિલાલેખની ભાષાનો પણ ફાળો છે. જૈનાગમના સૂત્રગ્રંથોની છેલ્લી વાચના વલભીપુરમાં થઈ છે. એને લીધે આ પ્રદેશની બોલીના સંસ્કારો અર્ધમાગધીમાં જરૂર આવ્યા છે. લઘુપ્રયત્ન ચકાર એ આજે પણ આપણા દેશની લાક્ષણિકતા છે. બે સ્વરોના મધ્યભાગમાં વ્યંજનના લોપે રહેતા ઇકારમાં યશ્રુતિનું વિધાન આચાર્ય હેમચંદ્રે કર્યું છે,^{૩૮} એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. અર્ધ-માગધી, જૈન મહારાષ્ટ્રી અને આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્વસૂત્રોમાં પ્રચિત કરેલા અપભ્રંશમાં આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર દેખા દે છે, તે આ પ્રદેશની જ લાક્ષણિકતા છે. પૂર્ણપ્રયત્ન ચકાર તો અશોકના જૂનાગઢના લેખમાં પણ પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા વિરુદ્ધ સચવાયો છે. શું એમ હશે કે હ્યં, પ્રિય વગેરેમાં ઉચ્ચારણ લઘુપ્રયત્ન હશે ? આ રીતે અશોકની ધર્મલિપિ-ભાષા, અર્ધમાગધી અને જૈન મહારાષ્ટ્રીનો મહારાષ્ટ્રી (standard) પ્રાકૃત સાથેસાથ આપણા દેશની ભાષાના ઉદ્ભાવમાં કાંઈ અને કાંઈ અંશે ફાળો છે, એ ભાગ્યે જ નવાઈની વસ્તુ હશે.

આવા પ્રકારના મતના ઉચ્ચારણમાં એ આશય સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યકીય મહારાષ્ટ્રી (standard)માંથી અપભ્રંશ દ્વારા ગૂજરાતી બોલી ઊતરી આવે છે, તેનો મુખ્ય સીધો જૈન મહારાષ્ટ્રી સાથે છે, એ ઉપરની યશ્રુતિના ઉદાહરણથી સ્પષ્ટ થશે. એ તો સ્પષ્ટ છે કે (standard) પ્રાકૃત=મહારાષ્ટ્રી એ નાટકાદિમાં આવતી મહારાષ્ટ્રી છે; એનાથી જૈનમહારાષ્ટ્રીનો તફાવત એટલા પૂરતો કે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં અર્ધમાગધીના સંસ્કારો પરંપરિત ઊતરી આવ્યા છે, જે તેની નાટકાદિની ભાષામાં નથી. આજી ખરું જોતાં એ બે મથાળે જુદી ભાષા ગણવાનું કાંઈ ઘટ્ટ પ્રયોજન નથી. નીચે જૈન સાધુઓએ પ્રયોજેલી મહારાષ્ટ્રીમાં જે વિશેષતા છે, તેની નોંધ આપવામાં આવે

છે, જેનાથી પાર્શ્વકચ તેમ જ કયા અંશે ગૂજરાતી સુધી સામાન્ય છે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે:

- (૧) ક ના સ્થાનમાં ગ,
- (૨) લુપ્ત યંજનોના સ્થાનમાં યશ્રુતિ (લઘુપ્રયત્ન),
- (૩) શબ્દના આદિ અને મધ્યમાં પણ ને બદલે ન,
- (૪) ઋકારાંત ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયમાં ઢ નું પ્રાપ્ત્ય.

આમાંનાં ત્રણ મુખ્ય લક્ષણો આજ પણ બોલાતી ગૂજરાતી સુધી પૂર્ણ પ્રચારમાં રહ્યાં છે એ એક ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી વસ્તુ છે. જ્યાં પણ બે સ્વરોના મધ્યમાં ક રહી જવા પામ્યો છે તેવા શબ્દોમાં ક નો ગ સામાન્ય છે. પ્રગટ, ફેગટ, સગે (=શકે), કાગ, બગ, વગેરે અનેક ઉદાહરણો છે. યશ્રુતિને માટે તો ગૂજરાત જાણીતું જ છે. આદિમાં જ ગૂજરાતીમાં જ માત્ર નહિ પણ બધી ભારતીય બોલીમાં ગયો છે; પણ મધ્યમાં સંસ્કૃતમાં જ્યાં જ હતો, અને પ્રાકૃત દ્વારા અપભ્રંશ પર્યંત બેવડા જ તરીકે હતો, ત્યાં બધે તે ન તરીકે ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. કર્ણ: > કર્ણો > કર્ણુ > કાન, વર્ણ: > વર્ણો > વર્ણુ > વાન જેવાં ધણાં ઉદાહરણો છે. આ જ સિદ્ધાંતે આપણે છઠ્ઠી વિભક્તિનો નું પ્રત્યય તથેજ દ્વારા નહિ પણ કર્ણક- > કર્ણબ- > કર્ણઅ > અન્નઅ- > *અન્નઅ- > નઅ- (નડ, નહ) એમ ઊતરી આવ્યો લાગે છે. કને=તજ્જ, એ શબ્દ આજે પણ સંચવાઈ રહ્યો છે, જેનું “કણે” એવું રૂપ પણ પ્રાંતીયતાથી બોલાય છે.

અશોકના ગિરનારના લેખમાં પાલિ (standard midland prakrit) ની સાથેનું સામ્ય વધુ છે; અને સીધા અવતારમાં પાલિને આપણે સાહિત્યકીય ભાષા તરીકે સ્વીકારી તેમાંથી શૌરસેની > મહારાષ્ટ્રી > અપભ્રંશ > ગૌર્જર અપભ્રંશ એ ક્રમ છે, તેવો અશોકના ગિરનારના લેખની બોલી ઉપરથી ઊતરી આવતો ચાલુ ક્રમ અંતરથ ભલે ન થયો હોય, પણ તેની શક્યતા છે જ, જે યશ્રુતિ દ્વારા તો મંજવે છે જ. આમ ગૌર્જર અપભ્રંશ સુધી આવતાં ત્રણ પ્રવાહો એકરૂપ બની ચૂકે છે.

પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદો

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના પ્રાંતીય ભેદોના વિષયમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રકારો મૈત્ર નથી સેવતા; અને નાટ્યશાસ્ત્રકારે આનો ખુલાસો આપ્યો પણ છે; જેમ કે

માગધ્યવન્તિજા પ્રાચ્યા સૂરસેન્યર્ધમાગધી ।

વાહ્લિકી દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૩૯

માગધી, આવંત્યા, પ્રાચ્યા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, આદિપ્રી અને દાક્ષિણાત્યા એ સાત પ્રાકૃત ભાષા નાટકોમાં પ્રયોજાય છે. આમાંની દાક્ષિણાત્યા એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે, એવું મેં અન્યત્ર જતાવ્યું છે. ૪૦ એ દ્રાવિડી હોવાની તો કોઈ રીતે સંભાવના નથી, કેમકે નાટકોમાં કયાંય પણ દ્રાવિડીનો પ્રયોગ નથી. નાટ્ય-શાસ્ત્રકારના ખ્યાલમાં મહારાષ્ટ્ર એ દક્ષિણનો પ્રદેશ, વસ્તુસ્થિતિએ વિધ્યથી નીચેનો અથવા પ્રદેશ હશે. નાટકોમાં એ અધી લાગનાં વળગતાં પાત્રોના મુખમાં કૃત્રિમ રીતે મૂકવાની હોય છે. અને નાટકોમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાઓમાં પાલિ અને અર્ધમાગધી એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કદી પ્રયોજાયેલી મળતી નથી, એટલે ઉપરના ભેદ દેશજ નામ પૂરતા જ ઉપયોગી છે, એમ મારું માનવું છે. આ પછી નાટ્ય-શાસ્ત્રકારે તેવી પણ નીચલા ચરની પ્રજ્ઞની વિભાષા પણ આપી છે. તે પણ ઉપરના પ્રયોજન પૂરતી છે; જેવી કે

શબરામીરચ્છાલસચરદ્રવિહોદ્રજાઃ ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતાઃ ॥૪૧

આ હીન પ્રજ્ઞના સ્વાંગવાળાં પાત્રોના મુખમાં અનુક્રમે શાખરી, આહીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રવિડી, ઓઢિયા, એ વિભાષા=ભાષા નહિ પણ ઓલી, મૂકવાનું વિધાન છે. નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયમાં

૩૯. મ. ના. ૧૭-૪૮

૪૦. કાર્ણસ-ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૩ જી, પૃ. ૨૩૪

૪૧. મ. ના. ૧૭-૫૧

તે તે ભાષાનું કે વિભાષાનું શાસ્ત્ર માટે નક્કી કરેલું સ્વરૂપ જે હશે તે પ્રયોજવાનું હોય : એ સંભવતઃ જીવંત તત્ત્વ ભાષ્યે જ સાચવતું હશે, એમ મને નાટકાની કૃત્રિમ ભાષા જોતાં જણાય છે. અને વ્યાકરણોમાં પણ એ સ્થિર સ્વરૂપ જ આપણને મળે છે. આના ખૂબ ખૂબ ભેદો જોઈતા હોય તો તે પણ નોંધાયેલા છે :

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી તથાવન્તી શૌરસેન્યર્ધમાગધી ।

બાહ્લીકી માગધી પ્રાચ્યેત્યઘ્ટૌ તા દાક્ષિણાત્યયા ॥

વિભાષા—શકારામીરચાણ્ડાલશબરદ્રાવિહોટૂજા ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકાશ્રયા ॥

અપભ્રંશ—ત્રાચઢો લાટવૈદર્ભાવુપનાગરનાગરૌ ।

વાર્ધરાવન્ત્યપાન્ચાલટાક્કમાલવકૈકયાઃ ।

ગૌહોટૂવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્ડ્યકૌન્તલમૈહલાઃ ।

કાલિઙ્ગપ્રાચ્યકાર્ણાટકાઙ્ગદ્રાવિહગૌર્જરાઃ ।

ઝામીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મમેદવ્યવસ્થિતાઃ ।

સપ્તવિંશત્યપભ્રંશા વૈતાલાદિપ્રમેદતઃ ॥

પૈશાચ—કાઙ્ગીદેશીયપાણ્ડવે ચ પાન્ચાલં ગૌહમાગધમ્ ।

ત્રાચઢં દાક્ષિણાત્યં ચ શૌરસેનં ચ કૈકયમ્ ।

શાવરં દ્રાવિહં ચૈવ એકાદશ પિશાચજાઃ ॥૪૨

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, આવંતી, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાહ્લીકી, માગધી, પ્રાચ્યભાષા, અને દાક્ષિણાત્યા. (આમાં મહારાષ્ટ્રી (standard) સ્વતંત્ર સ્વીકારાયા પછી દાક્ષિણાત્યા જુદી જ ગણી આઠ ભાષા કહી છે.)

વિભાષા—શકારી (=સચરી), અઝારી, ચાંડાલી, શયરી, દ્રાવિડી, અને ઓઢિયાની, એ છ વિભાષા છે. (આ નાટ્યશાસ્ત્રમાં છે તેની તે છ છે.)

અપભ્રંશ—ત્રાચડ, લાટ, વૈદર્ભ, ઉપનાગર, નાગર, અર્ધર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ક, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઓઢિયાનો, વૈવ, પશ્ચિમ-

નો, પાંડચ, કૈંતલ, સૈંદલ, કલિંગ, પૂર્વનો, કર્ણાટકનો, કાંચીનો દ્રાવિડ, ગોર્જર, મધ્યદેશનો આબીર, અને વૈતાલ વગેરે પ્રભેદે ૨૭ ભેદ અપ-
બંશના (પ્રાંતીય) છે. (આ વિષયમાં નાટ્યશાસ્ત્રકાર માન સેવે છે.)

પિશાચ્ય ભેદ—કાંચીદેશીય, પાંડચ, પાંચાલ, ગૌડ, માગધ, વ્રાહ્મણ, દક્ષિણાત્ય, શૌરસેન, કૈકય, શાખર, દ્રાવિડ એ ૧૧ ભેદ પિશાચ્યના છે. (આ વિશે પણ નાટ્યશાસ્ત્રકાર માન સેવે છે.)

પણ આ બધા ભેદોમાંના કેટલાક પરસ્પર મેળ જ નહિ ખાતા હોય એ દીવા જેવું છે. દાખલા તરીકે દ્રાવિડ એવો પ્રકાર વિભાષા, અપભ્રંશ અને પિશાચ્યમાં છે. એનો મેળ કાષ્ઠપણ બીજા પ્રકાર સાથે શક્ય નથી. તે તે જમાનામાંનાં જુદાં જુદાં ભાષાસ્વરૂપો દેશ પરત્વે જુદી જુદી ખોલનારાઓની કાટિ પ્રમાણે સંજ્ઞા પામ્યાં છે, એવું માત્ર મને સમાધાન લાગે છે; એટલે એના ઉપરથી તાત્ત્વિક રીતે બહુ કંદાય કંઈ ન પણ મળી શકે.

આ બધા ભેદો—ઉપભેદો ઉપરથી ત્રિવિક્રમ સુધીના વૈયાકરણો-
એ તો પ્રાકૃત (standard), શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, અપભ્રંશ એવા છ ભેદ આપ્યા; પણ માર્કડેયને એમ લાગ્યું કે તે પૂરતું નથી, એટલે પેલા નાટકીય ભેદોને લક્ષ્યમાં રાખી ભેદો—
ઉપભેદો ૧૬ માં જ સાચવી લીધા:

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી શૌરસેની પ્રાચ્યાડવન્તી ચ માગધી ।

इति पञ्चविधा भाषा युक्ता न पुनरष्टधा ॥

વિભાષા—શાકારી ચૈવ ચાણ્ડાલી શબર્યામીરિકા તથા ।

टाकीति युक्ताः पञ्चैव विभाषा न तु षड्विधाः ॥

અપભ્રંશ—નાગરો વ્રાહ્મણોપનાગરથેતિ તે ત્રયઃ ।

अपभ्रंशाः परे सूक्ष्ममेदत्वाच्च पृथङ्मताः ॥

પૈશાચ્ય—કૈકેય શૌરસેન ચ પાચ્ચાલમિતિ ચ ત્રિધા ।

पैशाच्यो नागरा यस्मात्तेनाप्यम्या न ऋक्षिता ॥ ૪૩

ભાષા—મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, પ્રાચ્યા, આવન્તી, અને માગધી.

વિભાષા—શાકારી, ચાંડાલી, શાખરી, આભીરી અને ટાક્કી.

અપભ્રંશ—નાગર, પ્રાચ્ય અને ઉપનાગર.

પૈશાચ્ય—કૈકેય, શૌરસેન અને પાંચાલ.

આમ ૧૬ ભાષાભેદ માર્કડેયે તારવી કાઢ્યા છે. એણે તો એ બધીનાં લક્ષણો ઉપરાંત જે મૂકી દેવામાં આવ્યા છે—સૂક્ષ્મભેદત્વાત્ તેનાં પણ સ્વરૂપ લક્ષણો વ્યાકરણમાં નોંધ્યાં છે. આ બધાનો આશય એ કે જ્ઞાતિઓ પરત્વે તેમ જ દેશ પરત્વે જુદી જુદી બોલીઓ હિંદમાં હતી, જેમાંની કોઈ એકને તો કોઈ બીજીને કેટલાક અંશોમાં મળતી આવતી હતી. અર્વાચીન વિદ્વાનોએ તો એ પછી પ્રાચ્ય અને પ્રતીચ્ય એવા બે મુખ્ય ભેદ સ્વીકારી વરુચિ-ચંડ-હેમચંદ્ર-ત્રિવિક્રમ પ્રતીચ્ય વૈયાકરણો અને સામી બાબૂ માર્કડેયાદ પ્રાચ્ય વૈયાકરણો હોવાનું સ્વીકાર્યું છે. એ નવી જ રીતે સ્વીકારાયેલી પદ્ધતિ એ રીતે ઉપયોગી તો નથી જ; તેમ હતું, પણ તે બીજી રીતે, જે પાસિ>અર્ધમાગધી<માગધી એ ક્રમે પ્રતીચ્ય>સંકીર્ણ <પ્રાચ્ય એમ વધુ બંધ બેસતી આવી રહે છે. માર્કડેયની દૃષ્ટિએ આમ સામ્ય વૈષમ્ય મળી આવે છે:

(૧) મહારાષ્ટ્રી સ્વતંત્ર.

(૨) શૌરસેની—જ્યાં કોઈ ખાસ લક્ષણ ન હોય ત્યાં મહારાષ્ટ્રી જેવી.

(૩) પ્રાચ્યા—તેની ઉત્પત્તિ-સિદ્ધિ શૌરસેનીમાંથી છે.

(૪) આવન્તી—મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીના સાંકર્યથી થાય છે.

(૫) માગધી—શૌરસેનીથી સિદ્ધ થાય છે. અર્ધમાગધી—શૌરસેની-થી અદૂર હોવાથી માગધી એ જ અર્ધમાગધી.

(૬) શાકારી—માગધીમાંથી આવી છે.

(૭) ચાંડાલી—માગધી—શૌરસેનીમાંથી પ્રાયઃ થાય છે.

(૮) શાખરી—ચાંડાલીમાંથી શાખરી સિદ્ધ થાય છે. ઔદ્રી—તે

તે દેશનાં ઔદ્દેશીય પદો અને શૌરસેની પદોના સાંકર્યથી શાબરી-
માંથી ઔદ્દી થાય,

(૯) આબીરી—એમ જ થાય.

(૧૦) ટાક્કી—સંસ્કૃત અને શૌરસેનીના અન્યોન્ય મિશ્રણથી
થાય છે. હરિશ્ચંદ્ર (?) આ જ ભાષાને અપભ્રંશ કહે છે.

[આનાં લક્ષણ લક્ષ્યમાં લેવાં જેવાં માર્કડેયે આપ્યાં છે; જેવાં કે

(૧) પદને અંતે રાજા > રાઝ; મલ્લ > મલ્લુ (એટલે કે પ્રથમા
એકવચનનો પ્રત્યય ઊ થયો.)

(૨) ત્રીજી વિભક્તિમાં ણ ઉપરાંત ણ પ્રત્યય;

(૩) પાંચમી બહુવચનમાં હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૪) છઠી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં અને હું પ્રત્યય પણ થાય;

(૫) કિમ્ વગેરેને છઠી બ. વ. માં હં વિકલ્પે થાય, જે પહેલાં
અ દીર્ઘ થાય. કાહં, જાહં, તાહ, એવાં વગેરે;

(૬) ત્વમ્ ના અર્થમાં તુજ્ઞ થાય;

(૭) અહમ્ ના અર્થમાં અમ્મિ, હું, મમ થાય;

(૮) મમ ને રથાને મહું પણ થાય;

(૯) યથા નો જિષ્ઠ પણ થાય; તેમ તથાનું તિષ્ઠ પણ.

ગૌર્જરીનું લક્ષણ આપતાં માર્કડેયે સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી । ચક્રારાવ
ટક્કભાષાગ્રહણમ્^{૪૪} એમ કહ્યું છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.]

(૧૧) નાગર અપભ્રંશ—મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાંથી સિદ્ધ
થાય છે. (standard) સાહિત્યકીય અપભ્રંશ આ હોય તેમ માર્કડેયનું
લક્ષ્ય છે.

(૧૨) વ્રાયડ અપભ્રંશ—નાગરમાંથી સિદ્ધ થાય છે.

(૧૩) ઉપનાગર—નાગર અને વ્રાયડની મંકીર્ણતા.

અહીં સૂક્ષ્મ બેદ્દથી સરવાળે ૨૭ અપભ્રંશ માર્કડેયે બતાવ્યા છે.^{૪૫}

- (૧૪) કુંકેય પૈશાચી—સંસ્કૃત-શૌરસેનીમાંથી ઊતરી આવેલ છે.
 (૧૫) શૌરસેન પૈશાચી—કુંકેય પૈશાચીમાંથી આની સિદ્ધિ છે.
 (૧૬) પાંચાલી પૈશાચી—ર અને લના વિપર્યયથી પાંચાલી પૈશાચી છે.

આનો અર્થ એ છે કે મુખ્ય લક્ષણો તે તેનાં સ્વતંત્ર ખરાં, પણ બંધારણ ત્યાં ત્યાં જેમાંથી એ સિદ્ધ થતી હોય તેનાં છે.

આ બધી વાતોનો મેળ એ છે કે દેશમાં ખૂબ ખૂબ પ્રાંતિક ભેદો હતા, જેનાં નામો લોકમાં આજની જેમ જ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં, જેનાં ખરાં સ્વરૂપોમાંથી આજની ત્યાંત્યાંની બોલીઓ ઊતરી આવેલી છે.

અપભ્રંશ

દસમા શતક સુધીમાં તો લિદની બધી આર્ય બોલીઓ અપભ્રંશ એવા એક નામ નીચે આવી ચૂકી હતી, જે બંગાળમાં અને નેપાળમાં પણ તે કાળ આસપાસમાં રચાયેલી અપભ્રંશ કૃતિઓથી જાણવા મળે છે. તેમાં સર્વત્ર પ્રાંતીયતા સ્પષ્ટ છે. આથી કહેવાનો આશય એ છે કે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોના અવશેષ રૂપે રાષ્ટ્રભાષા (lingua franca) તરીકે દસમા શતકમાં અપભ્રંશ ભાષા લિદમાં વ્યાપક હતી, જે પ્રાંતીય બોલીઓમાં વિભક્ત હતી. ૨૭ જેટલા અપભ્રંશના ભેદો વૈયાકરણોએ નોંધ્યા છે, તે આનું પ્રમાણ છે. માર્કંડેય ભલે તે બધાને દૂર કરી નાગર, વ્રાયડ, ઉપનાગરની જ વાત કરે. જોકે માર્કંડેયના આ અપભ્રંશ તેણે પોતાના સમયના ગ્રંથસ્થ સાહિત્યથી નોંધ્યા છે, પણ જૂના સમયમાં જ્યારે તે વ્યાપક હતા, ત્યારે તેવા એક ભેદનું સ્વરૂપ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના વ્યાકરણમાં સાચવી લીધું. અને હવે તો અપભ્રંશ(standard)નું પુષ્કળ સાહિત્ય દિગંજરોએ રચી આપ્યું છે, તેવી સાબિતી તેમના મહાપુરાણ વગેરે અનેક ગ્રંથોથી સ્પષ્ટ છે. આ પ્રકાર સાહિત્યકીય હતો, અને તે જ સમયે લોકમાં પણ પ્રાંતીય ભેદો હતા. તેવા એક ભેદ તે આ. હેમચંદ્રનો. એ ભેદ સર્વાશે

વ્યાપક હતો, એમ હવે કહી શકાય તેમ નથી. એની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા જે છે, તે લક્ષ્યમાં લેતાં તે તેના દેશનો એક પ્રકાર હોવાની સંભાવના મેં ચાલુ અંથમાં કરી છે. ભોળે સરસ્વતીકકાભરણમાં અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન, નાન્યેન ગૌર્જરાઃ એ ટકાર કરી છે, તે આવા જ કોઈ હેતુએ થઈ છે, એમાં શંકાનું કારણ ભાગ્યે જ હશે.

આમ આપણી સામે અનેક ભાષાભેદોમાંથી એક આપણા દેશનો ભાષાભેદ આવી રહે છે, “જે ગૌર્જર અપભ્રંશ” છે, એ વાત ચાલુ અંથમાં બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે.

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ એમાં સાહિત્યકીય (standard) અપભ્રંશ કરતાં જે કંઈ વિશેષ છે તે આ દેશનું છે; પણ તે સાથે જે કેટલુંક એવું છે કે જે વિકલ્પથી રહેલું છે, તે અપભ્રંશની વિશાળ વ્યાપકતાનું સૂચક છે, એ વાતને આપણે કદી જતી ન કરી શકીએ.

મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ ।

લજ્જેજ્જં તુ વમંસ્સિઅહું જહ મગા ઘરુ ઇન્તુ ॥

આ એક જ ઉદાહરણ લખ્યે. અપભ્રંશની પ્રકૃતિ પ્રમાણે મહ્મુડ, હુઝ, મારિઝ, મહારઝ, મગઝ એવાં રૂપો થાય, છતાં અહીં મહા, હુઆ, મારિઆ, મહારા, મગા એવાં જે રૂપો પ્રયોજાયેલાં છે, તેણે આ ભાષાની વિશાળતા આપણી પાસે અવશ્ય રજૂ કરી છે. હિંદની ભાષાઓમાં આ-યૂથ અને ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે. ગૂજરાતી-મારવાડી-પંજાબી-વજ વગેરે ઓ-યૂથની ભાષાઓ છે, જ્યારે પૂર્વ હિંદી-અંગાળી-મરાઠી વગેરે આ-યૂથની ભાષાઓ છે. આમ મૂળ વ્યાપક ભાષામાંથી વધવટ અને સંકોચ થતાં એક રૂપ એક દેશમાં સંકુચિત બન્યું તો બીજાં રૂપ બીજા દેશમાં સંકુચિત બન્યું, તે તાર્તીયિક પ્રાકૃતોનો ઉદ્ભવ થયો. વર્તમાન દેશભાષાઓ એ આનું પરિણામ છે.

એટલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને તેની પ્રાંતીય લાક્ષણિકતાએ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં મને બાધ જણાતો નથી. વજ ભાષાનો

સંબંધ આપણને વધુ નિકટ હોવામાં આભીર અને ગુર્જર પ્રજાઓ
 ફેલાવો કારણભૂત છે, એમ મને લાગે છે, જેનો સંબંધ ટક્ક=પંચન્ય
 સાથે જૂનો છે. પ્રજા ભાષા શૂરસેન=માયુર પ્રદેશની ભાષા હોઈ જેને
 શૂરસેન અપભ્રંશ કોઈ હતો તેમાંથી ગિતરી આવેલી સ્વીકારવામાં
 આવી છે. વસ્તુસ્થિતિએ મધ્યદેશ-શૂરસેન જેમ એક કાળે સંસ્કૃત
 ભાષાના સામ્રાજ્યમાં હતો, તેમ પછી પાલિના સામ્રાજ્યમાં આવ્યો,
 જે પછીથી શૂરસેની > મહારાષ્ટ્રીદ્વારા અપભ્રંશના સામ્રાજ્યમાં
 આવ્યો. આ અપભ્રંશનું નામ પાડવું હોય તો શૂરસેન તેમ જ મહા-
 રાષ્ટ્ર એમ બંને નામ આપી શકાય. નાગર અપભ્રંશ એને કહેવો
 હોય તો કેવી રીતે કહેવા એ કહેવું મુશ્કેલ છે. માર્કંડેય સિવાય આપણી
 પાસે બીજો કોઈ પુરાવારૂપે નથી. બેશક શૂરસેનીના બધા સંસ્કારો
 માર્કંડેયના નાગર અપભ્રંશમાં છે, તો મહારાષ્ટ્રીના બધા સંસ્કારો દ્વિગ-
 બરોનાં મહાપુરાણ વગેરે કાવ્યોની ભાષામાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ અપભ્રંશનાં
 શૂરસેન કે મહારાષ્ટ્ર એવાં નામ નથી. તેવાં ક્યાંય અદ્યપિ પર્યત
 નોંધાયાં પણ નથી. પ્રજા ભાષા જેમાંથી ગિતરી આવી છે, એને કોઈ
 પણ નામ આપવું હોય તો મને એમ લાગે છે કે “આભીર અપભ્રંશ”
 નામ આપવું જોઈએ. ઉપર બતાવ્યા મુજબ ટાક્કી સાથે આભીરી
 વિભાષાનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને “આભીર અપભ્રંશ” મધ્ય દેશનો
 હતો એમ જૂના વૈયાકરણો કહે જ છે, જે ઉપર નોંધાયું જ છે;
 એટલે અનેક પ્રાંતિક ભેદમાં મધ્ય દેશનો “આભીર અપભ્રંશ” હતો,
 જેમાંથી પ્રજા ભાષા ગિતરી આવી, જેમ ગુર્જર પ્રદેશનો “ગૌર્જર અપ-
 ભ્રંશ” હતો તેમાંથી ગૂજરાતી ગિતરી આવી. આ રીતે વિચાર કરતાં
 જુદા જુદા અપભ્રંશોદ્વારા હિદની જુદી જુદી અર્વાચીન આર્યબોલીઓ
 ગિતરી આવી છે, એ સ્વાભાવિક વસ્તુ સ્પષ્ટ થશે.

ઉપસંહાર

“ગૂજરાતનો પ્રદેશ અને પ્રજા” એ વિષયમાં મેં અન્યત્ર લખ્યું છે. ૪૬ ત્યાં જ ગૂજરાતી ભાષાસાહિત્યનાં ધાવણનો નિર્દેશ કર્યો છે, તેથી અહીં એ વિશે વિશેષ કહેવા માગતો નથી. વાચકો અહીં એ અનુસંધિત કરી શકશે.

આ પ્રમાણે આપણી ભાષાની સાંકળ આપણે સાંધી શકિયે છિયે. આપણી પાસે આપણું સાહિત્ય કેટલું વિપુલ છે, એ ખતાવવાનો પ્રાપ્ય સામગ્રીથી આ ગ્રંથમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. એ કેટલો સફળ થયો છે, તે કહેવાનું કામ મારું નથી. વિદ્વાનો તેને તપાસી એનો આંક કાઢશે અને તેઓને સંતોષ થશે તો મારો પ્રયત્ન સફળ છે.

એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ અને તે એ કે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઉચ્ચ અધ્યાસ અને અંશોધન વિભાગના વિદ્વાનોએની સામે વ્યાખ્યાન માટે કરવામાં આવેલી નોંધોનું આ ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ છે, એટલે એમાં કદાચ કેટલીક ખામીઓ પણ જોઈએ-અજણ્યે રહી જવા પામી દશે; એ તરફ યોગ્ય વિદ્વાનો ધ્યાન દોરશે તો ભવિષ્યના પ્રયત્નમાં એ ખામીઓ દૂર કરી લેવામાં આવશે. આ તો ભવિષ્યના ગૂજરાતી સાહિત્યના લખવાના ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા જ છે. એમાં પૂર્ણતાનો દાવો લેશ માત્ર પણ નથી. આમાં સામાજિક તત્ત્વ અસ્પૃષ્ટ જ રહ્યું છે, જે વિના “ઇતિહાસ” થઈ ન શકે. જેઓને માટે આ પ્રયત્ન થયો છે તેઓ તેનો લાભ ઉઠાવે એટલાથી જ લેખકને સંતોષ થશે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આ ગ્રંથની તૈયારીમાં જે જે મિત્રો અને સ્નેહીઓનાં સલાહ, સૂચના અને દોરવણી મળ્યાં છે, તેની નોંધ લેતાં

૪૬. ગૂજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદની કાર્યવહી : સને ૧૯૪૦-૪૧ :
વિભાગ ૨ ને-પૃ. ૨૪-૩૨

૪૭. એનન, પૃ. ૩૧-૪૦

મને આનંદ થાય છે. ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ પરીખ, મુનિશ્રી જનવિજયજી, ભાઈચો.શ્રી. મધુસૂદન મોદી, ઉમાચક્ર જોશી અને ભોગીલાલ સાંડેસરા, એ વિદ્વાનોના સહકારનું સાબાર સૂચન કરીને જ સંતોષ લઉં છું. મારા આવા બધા પ્રયત્નોને પ્રેરણાનાં ધાવણ ધવડાવનાર સદ્ગત હીરાલાલ પારેખ, સદ્ગત અંબાલાલ બુ. જાની અને વિદ્યમાન નટવરલાલ ઈ. દેસાઈનું ઋણ તો મારા ઉપર છે જ, જેને વિશે હું કશું લખી શકતો નથી. આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિ પામે તેને આગલે જ દિવસે મારા પરમમિત્ર અંબાલાલ જાની સદ્ગત થયાનું વર્તમાનપત્રોમાં વાંચતાં અફસોસ રહી જાય છે કે મારા પ્રયત્નને જોઈ અંતરથી ઉમળકાભેર સત્કારનાર એક ખીજ સુહૃદ્ધી હું વંચિત બન્યો છું. તથ્ય તસ્ય લીલા ॥ઈતિ શમ્ભૂ॥

અમદાવાદ, તા. ૨૯-૩-૪૨

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

આપણા કવિઓ

[વિક્રમની ૧૫ મીથી ૧૯ મી સદી સુધીના]

(પૂર્વયુગ-પરિચય સાથે)

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

ઉપક્રમ

“ ગૂજરાતી ”-નામકરણ

અત્યારે આપણે સિદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્વીકારી ચૂક્યા છિયે કે આપણે જે ભાષા બોલિયે છિયે તે “ ગૂજરાતી ” છે. એનું અત્યારે પ્રાપ્ત થતું સ્વરૂપ એ જ સ્વરૂપમાં કાંઈ પ્રાચીન કાળથી હોઈ શકે નહિ. દુનિયાભરની ભાષાઓનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું કે ભાષાઓ ક્રમિક વિકાસ સાધતી સાધતી ચાલી આવે છે. આપણે એક સૈકાની જ વાત કરિયે, આપણી જ ગૂજરાતી ભાષાની. કવિ નર્મદાશંકરથી આપણા અર્વાચીન યુગનો આરંભ થાય છે. તેની જ ભાષા ગુજો. જોવાથી જ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે કે એક સૈકામાં જ ભાષા એક સ્વરૂપમાંથી આગળ વધી વધુ ઉન્નત દશાને. આપણી દૃષ્ટિએ, પામેલી આપણે જોઈયે છિયે. માત્ર એક જ સૈકામાં આ સ્થિતિ જ્યાં મળે છે, ત્યાં સૈકાઓનો વિચાર કરવામાં આવે તો ફેટલો ફેરફાર અને સંક્રાંતિ-વિકાસ ભાષાસ્વરૂપમાં થયો હશે, તેનો કાંઈક અ્યાલ આપણે મેળવી શકીશું.

આપણી ભાષાનું નામ “ગૂજરાતી” કયારથી પડ્યું? સ્વ. નરસિંહરાવ દીવેટિયા જણાવે છે તે પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૭૩૧ (વિ. સં. ૧૭૮૭)માં જર્મનીના મુખ્ય શહેર બર્લિનની એક લાયબ્રેરીના લાયબ્રેરિઅન લા કોઝે પોતાના એક લખાણમાં “ગૂજરાતી” ભાષાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ આ પૂર્વે જ આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ દશમસ્કંધમાંના “નાગદમણ”માં “ગૂજરાતી” નામ પ્રયોજ્યું છે; જેવું કે

“રુદે ઉપની માહારે અભિલાષા

બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” ૧૬—૫૪૧

આથી પૂર્વે ભાષાના નામ તરીકે આપણે “ગૂજરાતી” શબ્દ મેળવી નથી શકતા. આપણા કવિઓ આપણી ભાષામાં કાવ્યો લખતા, તેને સંસ્કૃતથી જુદું પાડવા “પ્રાકૃત” એવા નામથી જ સંબોધતા; કવચિત્ “અપભ્રંશ ગિરા” એ શબ્દ પણ આપણી ભાષા માટે પ્રયોજાયો છે. આ પાછલું નામ નરસિંહ મહેતાએ પોતાની ભાષાને માટે આપ્યું છે:

“અપભ્રંશ ગિરા વિષે, કાંઈ કેવું દિસે,

ગાય હીસે ને ન્યમ તીર લાગે.” (સુરતસંગ્રામ—૭૨-૨)

નરસિંહના જ સમયનો પદ્યનાભ કાન્હડદેવપ્રબંધમાં “પ્રાકૃતબંધ કવિતમતિ કરી” (૪-૩૫૦) એ રીતે સં. ૧૫૧૨માં સામાન્ય “પ્રાકૃત” નામ પ્રયોજે છે, જે પછી કાદંબરીમાં “ભાષાર્થ કીધું આખ્યાન” (પૃ. ૧૬૯) એમ કહેતો ભાલણ સૌથી પ્રથમ “અપભ્રંશ” નામની સાથેસાથ “ગુર્જરભાષા” નામ પ્રયોજે છે:

“ગુરુ પદપંક્તને પ્રણયું, બ્રહ્મસુતાને ધ્યાંજી

ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર ગાજી.” (૧૬ ગળા.—૧-૧)

છતાં ૧લા કડવાની ૧૦મી કડીમાં “કથામાત્ર એ નૈપધરાની અપભ્રંશ એ દાખી” એમ કહે છે. એણે દશમસ્કંધ ૩૨૬-૧, ૩૩૬-૧૫ અને ૩૪૭-૧માં તો “ગુર્જરભાષાએ” એવો સ્પષ્ટ પ્રયોગ કર્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ ભાલણની ભાષાને આ ઉદ્દેશો ઉપરથી ‘ગુર્જર’ (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ’ તરીકે ગણી છે.^૧ ભાલણના પૂર્વના કોઈ

પણુ લેખકે ભાષાના નામ તરીકે “ગુર્જર” કે એવો કોઈ શબ્દ પ્રયોજ્યો અહીંપિ જાણવામાં આવ્યો નથી, એમ સામાન્ય માનવું છે.

ઉપરના ઉલ્લેખોથી આપણે એટલું સમજવા સમર્થ થઈએ છીએ કે ભાલણે જે ભાષામાં કાવ્યો લખ્યાં એ ભાષા “ગુર્જર” હતી અને તે નામ આપવાનું પ્રયોજન, ગુર્જરદેશમાં જે ભાષા બોલાતી હતી તેનું તેવું નામ હોવું શક્ય છે, તે હતું. આ પ્રદેશનું નામ “ગૂજરાત” હતું, તેવો સૌથી જૂનો ઉલ્લેખ સ્વ. નરસિંહરાવે તોંખ્યો છે અને તે વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસમાંથી.^૧ આ રાસ ક્યારે રચાયો તે જોકે નિશ્ચિત નથી, છતાં સ્વરૂપ ઉપરથી એમ સ્વીકારવામાં આવે નથી કે એ વિ. ના ૧૪મા સૈકાનો છે. આ પ્રદેશનું નામ પદ્મનાભના સમયમાં (વિ. સં. ૧૫૧૨માં) “ગૂજરાત” હતું તે તો ચોક્કસ જ છે; કેમકે “ગૂજરાતિનું ભોજન કરું” (૧-૧૪) અને “ગૂજરાતિ તે કહીછ કિસી” (૧-૨૪) “એ પ્રમાણે કાન્હડદેવપ્રબંધમાં તેણે નિર્દેશ કર્યો જ છે. આથી પૂર્વના ઉલ્લેખોમાં દેશના નામ તરીકે “ગુજરધર” (રવંતરાસ ૧-૭), “ગુજરદેશ” (એજન ૪-૧), ગુર્જરત્રામંડલ (ધ. સ. ની ૮મી સદીના કાલંજરના શિલાલેખમાં), ગુર્જરત્રામૂમિ: (વિ. સં. ૬૦૦ના એક ભોજદેવના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં), ગુજરત્તા: (વિ. સં. ૬૧૮ના રાજા કુક્કના ઘટયાળના લેખમાં), ગૂર્જરત્રા: (પ્રભાસપાટણમાંની શ્રીધરની વિ. સં. ૧૨૭૩ની પ્રશસ્તિમાં) અને ગુજરાત (સમરાસ-વિ. સં. ૧૪૭૧માં રચાયેલામાં તથા રાજશેખર-સુરિએ રચેલા “પ્રગ્નન્ધકોશ” વિ. સં. ૧૪૦૪માં) પ્રયોગયેલાં છે.

સૌથી મજબૂત અને તટસ્થ પુરાવો અરબ મુસાફર અલ્બેરૂની^૩

૧. “વસ્તુપાલ તેજિગ તણુઢ, અગ્હે ખાલિસુ રાસો

ભરતપેત્ર ધુરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો.”

એજન, પૃ. ૧૬૩—પાદટીપ

૨. એજન, પૃ. ૧૬૫—૧૬૬

૩. અલ્બેરૂની (હિ. સ. ૪૩૨)ની પૂર્વે ૨૦૦ વર્ષમાં ૧. સુલેમાન બસરી (હિ. સ. ૨૫૦), ૨. અબુ ઝય્દ (હિ. સ. ૩૦૦), ૩. ખુઝુર્ગ બિન શેહેરિયાર

(ખ. સ. ૯૭૦-૧૦૩૦માં) આવે છે, જેનું તેવા જ ખીજા એક વિદેશી
સુસાકર માર્કો પોલો (ખ. સ. ૧૨૫૪-૧૩૨૪માં)ના ઉલ્લેખથી
પ્રમથન થાય છે. અલ્બેરૂનીનું “ગૂજરાત” કેટલું હતું. તે વિષયમાં
સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

“But this Gujarat included a portion of Rajputana,
for the capital of Gujarat mentioned by Al Biruni was
Bazan or Narayan, near Jaipur, and it did not include our
present-day Gujarat, which was Lardes ie. Lata in
those times.”^૧

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ઉપરના વિધાનમાં આધુનિક ગૂજરાતને
સાટદેશમાં ગણી લે છે. વસ્તુસ્થિતિએ સાટદેશ નર્મદા અને ખંભાત
વચ્ચેના પ્રદેશને માટે જ પ્રસિદ્ધ હતો.^૨ અત્યારનો ઉત્તર ગૂજરાત
પ્રદેશ જૂના વખતથી આનર્ત કહેવાતો હતો. ખ. સ. ૭૦૦માં આનર્ત
પ્રદેશ ગુર્જરના રાજ્યમાં સંમિલિત હતો કે જે પ્રદેશની રાજધાની
તરીકે ભિન્નમાલ કે શ્રીમાલ હતું. આ પછી ‘ગુર્જર’ પછીથી ઉપર
ખતાવ્યાં તે ગુર્જરભૂમિ, ગુર્જરમંડલ કે ગુર્જરદેશ દક્ષિણમાં વધુ અને વધુ
આગળ વધતાં ખ. સ. ૧૧૪૧ સુધીમાં દોહડ સુધી લંબાયો. ખ. સ.
૧૧૯૧માં ગોધરા પણ એમાં આવી ગયું. પાછળથી માત્ર આનર્તનો
પ્રદેશ જ “ગૂજરાત” એ નામે યર્ધ ગયો, જે અત્યારે પણ ઉત્તર
ગૂજરાતના લોકો પોતાને માટે જ પ્રયોજવા ઇતેન્નર હોય છે.

(હિ. સ. ૩૦૦), ૪. મસૂદી (હિ. સ. ૩૦૩), ૫. ઈબ્નેહોકલ બગદાદી
(હિ. સ. ૩૬૦) અને બરશારી મુકદ્દસી (હિ. સ. ૩૭૫) એ હ અરબ
સુસાકરો ખંભાત બંદરે આવેલા, તેઓ એ પ્રદેશનું નામ “લાર” અને લોકોનું
નામ “ગુર્જ” લખે છે. આ “ગુર્જ” તે ગુર્જરો છે. આ જોતાં ગુર્જરો તે
સમયે વ્યાપી ગયેલા, તે સમગ્રી શકાય તેવું છે. આ માહિતી માટે મૌ. સૈયદ
અબુઅફર નદવીનો ઝણી છું.

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II. પૃ. ૧૯૩

૨. શ્રી. મુનશી: Guj. & its Lit. પૃ. ૨

ગૂજરાતનો વિશાળ પ્રદેશ હું સમજું છું ત્યાંસુધી અદ્ભૂતનીનાં સમયમાં જ રાજપૂતાનાના પશ્ચિમ ભાગ અને શ્રી મુનશી જણાવે છે તે આનર્ત પ્રદેશને સમાવી લેતો હતો. લાટ માત્ર જુદા જે ખંભાત-નર્મદા વચ્ચેનો પ્રદેશ. આમ થતાં સ્વ. દીવેટિયાને જે મૂંઝવણ નડેલી, તે નહિ રહે. આમ આ આખો પ્રદેશ ઇ. સ. ના દસમા સૈકામાં જ “ગૂજરાત” તરીકે વિદેશી મુસાફરાને મતે પણ હતો જ, જે તે આખા પ્રદેશની એક ભાષા હોવાના વિધાનને પણ સારી રીતે પુષ્ટ કરતો હોય તેમ લાગે છે.

ગૂજરાતનો મૂળ ઉત્તર પ્રદેશ તેમાંથી નીકળી ગયો અને નીચે દક્ષિણમાં દમણગંગા સુધીનો પ્રદેશ તેમાં સમાઈ ગયો તે ઇ. સ. ૧૪૦૦ આસપાસ બની ગયું છે. અમદાવાદના સુલતાનો ઉત્તરનો પ્રદેશ કબજે ન કરી શક્યા, તે કારણે પશ્ચિમ રાજસ્થાનનો રાજકીય સંબંધ તૂટ્યો; અને તેથી જ પાછળથી અત્યારના ગૂજરાતને જ ગૂજરાતનું નામ મળ્યું.^૧ આ ગૂજરાતમાં કાઠિયાવાડ (પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર) અને કચ્છનો પ્રદેશ જૂના કાળથી સામેલ છે. ચૌલુક્યોના વખતમાં ગુર્જર-સૌરાષ્ટ્રાદિ એમ પૃથક્ ઉલ્લેખ મળે છે, જેને અમદાવાદના સુલતાનોના સમયમાં એકરૂપ મળવા લાગ્યું અને અકબરના સમયમાં સિદ્ધરૂપે એકદેશત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું.

અહીં એક વસ્તુ નોંધવા જેવી છે: સમગ્ર દેશનું “ગૂજરાત” નામ પડ્યું તે પૂર્વે બિજ્જમાલના પ્રદેશનું નામ જ “ગુર્જરત્રા” હતું. હ્યુએન-સંગ નામના ચીના મુસાફરે બિજ્જમાલના રાજ્ય વિશે પોતાની પ્રવાસ-નોંધમાં નોંધ લીધી છે (ઇ. સ. ૬૪૧).^૨ લગભગ એ જ અરસામાં ભરૂચની આસપાસના પ્રદેશમાં ઇ. સ. ૫૮૯-૮૦૮ વચ્ચે એક નાનું “ગુર્જર-રાજ્ય” પણ હતું.^૩ વિ. સં. ૯૦૦-૯૧૮ વચ્ચેના ગુર્જર

૧. એનન પૃ. ૩

૨. કાબ્યાનુશાસન: અં. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૩

૩. બોબે ગેઝેટિયર, પૃ. ૧૧૩

પ્રતીહાર ભોજ ૧ લાના લેખોમાં બિજમાલના ફરતા પ્રદેશનું નામ “ગુર્જરાભૂમિ” મળે જ છે.^૧ આ ઉપરથી શ્રી રસિકલાલ પરીખે એવું અનુમાન કર્યું છે કે જૂનું ભરૂચનું ગુર્જર રાજ્ય ગુર્જર સામ્રાજ્યનો પૂર્વકાલીન એક ભાગ હોય તો એમ માની શકાય કે દક્ષિણમાં નર્મદા મુધીના પ્રદેશમાં ગુર્જરો ફેલાઈ ચૂક્યા હશે, જેની ઉત્તરની સીમા ભેધપુરને સ્પર્શ કરતી હતી.

આમ રાજકીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગૂજરાત (આનર્ત), શ્વેત્ર (સાબરકાંઠા), મારવાડ, મેવાડ, માળવા અને લાટના પ્રદેશ એક દિવસ એક હતા, જે સિદ્ધરાજના સમયમાં તો સ્પષ્ટ હતું. કુમારપાળના સમયમાં તો એ સીમા ખૂબ ખૂબ વિસ્તરેલી હતી જ. વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જેતાં આ બધા પ્રદેશ પ્રાચીન ગુર્જર પ્રદેશમાં જ સમાયેલા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી તો આ વાતનું સમર્થન મેળવવામાં જરા પણ તકલીફ નથી. એ તો આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ રાજસ્થાની એવા એણે આપેલા ભાષા નામના બે વિભાગ ગણ્યા છે: પૂર્વ રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની. પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં આખો પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને અર્વાચીન ગૂજરાત-કાઠિયાવાડ તે સમાવે છે. આમ કરવામાં તેને જે કારણ મળ્યું છે તે ભાષાનું અત્યંત સામ્ય એ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં છે, તે છે. આની પાછળ ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક કારણોય રહેલાં છે, એનો ભાગે જ કાર્કને વિચાર આવ્યો હશે. હિંદુ ધર્મની વાત કરીએ તો તે આખા હિંદમાં વ્યાપક છતાં તેને લગતા ભાષાસાહિત્યને અભાવે તે આપણા સમર્થનમાં નહિ બીલી શકે, પરંતુ જૈનધર્મને લેવામાં આવે તો જરાયે મૂંઝવણ નહિ નડે. બીજા દેશોમાં વ્યાપક છતાં, પશ્ચિમ રાજપૂતાના અને ગૂજરાતમાં એક સરખી રીતે જૈનધર્મવ્યાપક હતો; જૈન સાધુઓ આ આખા પ્રદેશમાં પર્યટન કરી

ઉપદેશ આપતા; તે ઉપદેશના વાહન તરીકે રહેલી ભાષા આ સમગ્ર પ્રદેશની એક જ હોવાનું, પ્રાપ્ત થતા ગ્રંથસાહિત્યથી આપણે જાણીએ છીએ. એમાં વ્યવહારે પણ પુષ્કળ મદદ કરી છે. એ વસ્તુ જરાય અજાણી નથી કે અર્વાચીન ગૂજરાતનાં બધાં જ ગામેમાં આવી વસેલાં વણિક કુટુંબો એ મૂળ આ ભૂમિનાં નહોતાં, મુખ્યત્વે મારવાડ અને માળવામાંથી જ ઊતરી આવેલાં છે. એને પણ સૈકાઓ વીતી ગયાં છે. જેમ રાજકીય દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશોમાંના ધણાખરાની એકતા હતી, તે જ રીતે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ધર્મ અને વ્યવહારથી પણ એકતા હતી; અને તેણે જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષામાં એકતા આપી છે; એ વાત ૧ હજાર વર્ષ થયાં તો અત્યંત નિશ્ચિત સ્વરૂપે આપણને આવી મળી છે.

આમ હવે આપણે માત્ર ગૂજરાતની જ નહિ, પણ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષાને એક કહેવામાં જરા પણ સાહસ કરતા હોઈએ, એમ હું નથી માનતો. આ પ્રદેશનું નામ પણ “ગુર્જર” હોવાને કારણે તેથી જ આ સમગ્ર પ્રદેશની ભાષા પણ “ગૌર્જરી” (અત્યારનું નામ આપતાં “ગૂજરાતી”) હોય એમાં ભાગ્યે જ કાંઈને શંકા રહેશે.

ગૌર્જર અપભ્રંશ

જે સમયની આપણે હવે વાત કરવા ચાહીએ છીએ તે સમય તે એક ગ્રીવી ભાષાનો છે કે જેની સાથે આપણી અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો સીધો સંબંધ છે. “ગૌર્જરી” નામને મળતા “ગૌર્જર અપભ્રંશ” નામનો ઉપર પરિચય નહિ જેવો આપ્યો છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ ભાલણના સમયની (ભાલણે ‘ગુર્જરભાષા’ કહી છે તે) ભાષાને “ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ” હોવાની વાત સ્વીકારે છે જ. આ નામસામ્ય આપણને આપણી ગૂજરાતી ભાષાના નામ નજીક લઈ આવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અર્વાચીન ગૂજરાતીનું જન્મસ્થાન છે, એમાં તો જરા જોટલી પણ આશંકા નથી; પણ તે સાથે સ્વ. દીવેટિયા “ગૌર્જર

અપભ્રંશ "ને જો સ્વીકારતા હોય તો સ્વરૂપની સરખામણી ભાષા-શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ જોતાં "ગૌર્જર અપભ્રંશ" ને "ગૂજરાતી" નામધારી ભાષાથી આપણે જરા પણ જુદી પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ કાંઈ જુદી ભાષા જ નથી, પણ ક્રમિક ભૂમિકાઓ છે. સરસ્વતીકંઠાભરણકાર ભોજ (ધ. સ. ૧૦૧૪) જે એમ કહેતો હોય કે "અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ—ગુર્જરો પોતાના એટલે કે "ગૌર્જર" અપભ્રંશથી જ ખુશ રહે છે, બીજાના અપભ્રંશથી નહિ," તો પછી આપણે કંઈ રીતે, જેને આપણે અત્યારે "ગૂજરાતી" ભાષા કહીએ છીએ, તેને જુદી પાડી શકીએ? "ગૌર્જર અપભ્રંશ" એ બોલાતી ભાષા ધ. સ. ની ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં હતી, તે જેમ ઉપરના ભોજના શબ્દોથી જાણવામાં આવે છે, તે જ પ્રમાણે ઉત્તરાર્ધમાં હતી, તે વિક્રમાંકદેવચરિતકાર બિલ્હણના ગુર્જર ભાષાભાષીઓની ઉચ્ચારણવિકૃતિ ઉપર કરેલા કટાક્ષથી જાણી શકાય છે. તદ માશ્વન્તે કિમપિ મજતે યદ જુગુપ્સાસ્પદસ્વમ્^૧ આવા પ્રકારની બિલ્હણને જુગુપ્સાનું સ્થાન બનેલી ભાષા કંઈ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં સ્વ. નરસિંહ-રાવભાઈએ જણાવ્યું છે કે:

"We know the language then spoken was certainly not our modern Gujarati, nor the early Gujarati known between Bhalana's and Premananda's times. The language disclosed by the Mugdhavabodha Auktika (V. S. 1450) had not developed then yet. Was it the Apabhramsa treated by Hemchandra in the last pada of his Prakrit Grammar? I should think not. Dr. Tessitorty is of the opinion that the Apabhramsa treated by Hemchandra had ceased to be spoken language by the end of the tenth century A. D."^૨

૧. Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૨

૨. એજન. પૃ. ૨

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ એ ડૉ. ટેસ્લેટોરીના મતનું અવલંબન કરી ઉપર એમ જણાવ્યું છે કે ભોજ અને બિદહણનો જણાવેલો ભાષા-પ્રકાર તે આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ચૂક્યો હતો. તેથી જ કેટલીક દલીલો આદર્ય. નરસિંહરાવભાઈ એ બિદહણના નિર્દિષ્ટ અપ-ભ્રંશને-ભાષાભેદને અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa માન્યો છે; જેને તેમણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔક્તિકની ભાષાની વચ્ચેની ભૂમિકા તરીકે મૂક્યો છે.

સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ આ રીતે નીચેની ભૂમિકાઓ અર્વાચીન ગૂજરાતી સુધી પહોંચવા માનતા લાગે છે:

૧. હેમચંદ્રપ્રચિત અપભ્રંશ (ઇ. સ. ની ૧૦ મી સદી સુધી);
૨. હેમચંદ્રપ્રચિત અપભ્રંશ અને મુઘાવબોધ ઔક્તિક વચ્ચેની અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa (ઇ. સ. ની ૧૧ મીથી ૧૪ મી એ ચાર સદી);
૩. જૂની ગૂજરાતી-ભાલણ અને પ્રેમાનંદના સમય વચ્ચેની (ઇ. સ. ની ૧૫ મી અને ૧૬ મી સદી તથા ૧૭ મી અર્ધ);
૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઇ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી અત્યાર સુધીની).

આમ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ વિભાગ ઇચ્છે છે, જેમાં મુખ્ય અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એ ભાગ પડે છે, જેના ૧. અપભ્રંશ, ૨. અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsa અને ૧. જૂની ગૂજરાતી, ૨. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવી ચાર ભૂમિકાઓ વ્યક્ત થાય છે.

અપભ્રંશ પછીની ભાષા-Post-Apabhramsaને માટે તેમણે અન્તિમ અપભ્રંશ એવું નામ સ્વીકારેલું, પણ પછીથી તેમણે એને ગુર્જર (=ગૌર્જર) અપભ્રંશ એવું નામ આપ્યું છે; તેથી ૧. અપભ્રંશ, ૨. ગૌર્જર

૧. આ નામ તેમણે ૧૫મી સદીના પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કડેયે ગણાવેલા “ગૌર્જરી” નામના અપભ્રંશ-પ્રકારને અનુલક્ષી બાંધ્યું જણાય છે.

અપભ્રંશ, ૩. જૂની ગૂજરાતી અને ૪. અર્વાચીન ગૂજરાતી, એવો ક્રમ તેમને મતે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે.

માત્ર દેખાતાં સ્વરૂપ ઉપરથી જો ભેદ માનિયે તો અપભ્રંશ અને ગૂજરાતી એવા બે મોટા ભાષાભેદ સ્વ. નરસિંહરાવભાઈ બતાવે છે, તેવા જરૂર લાગે; પણ તેવી રીતે ભેદ માનવા ખુબ વિચારપૂર્ણ નથી. આપણા બીજા સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રી સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવે આ વિષયમાં જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે ઉપયોગી હોવાથી અહીં નોંધું છું:

“વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ છે. ઈસવી સનના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો પહેલો યુગ; પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો બીજો અને તે પછીનાં શતકોનો ત્રીજો. પહેલા યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. બીજા યુગની ગુજરાતી જે સામાન્ય રીતે હાલમાં જુની “ગુજરાતીના નામથી ઓળખાય છે, તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. ત્રીજા યુગની ગુજરાતીને અર્વાચીન ગુજરાતી સંજ્ઞા આપવામાં મતભેદ હોય જ નહિ.”^૧

તેમણે આ વિષયના સમર્થનમાં ઉદાહરણો રજૂ કર્યા પછી ગૂજરાતી ભાષાના યુગની હજાર-બારસો વર્ષની કાળમર્યાદા આંકી છે.^૨ આ વિષયમાં મારા તરફથી અન્યત્ર પ્રયત્ન થયો છે.^૩ એ વિષયમાં વધુ વિચાર કરતાં પેટાવિભાગો સહિત નીચેની સીમાઓ રજૂ થશે:

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૬ દ્વીથી ૧૪ મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૧મી સદી સુધી)

બ. દ્વિતીય ભૂમિકા (૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી)

૨. ગુર્જરભાષા કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી

(ઇ. સ. ની ૧૪ મીના ઉત્તરાર્ધથી ૧૭મીનો પૂર્વાર્ધ)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (શુદ્ધ) (૭૫ વર્ષ)

૧. બીજી ગૂજ. સા. પ. રીપોર્ટ, પ્રમુખનું ભાષણ પૃ. ૪

૨. એજન પૃ. ૭ ૩. મહાભારત—પદ્યબંધ: ભાગ રજો: પ્રસ્તાવના

બ. દ્વિતીય ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૫ ,,)

ક. તૃતીય ભૂમિકા (યુદ્ધ) (૭૫ ,,)

ઢ. ચતુર્થ ભૂમિકા (મિશ્ર) (૭૪ ,,)

૩. અર્વાચીન ગૂજરાતી (ઇ. સ. ની ૧૭ મીના ઉત્તરાર્ધથી)

અ. પ્રથમ ભૂમિકા (૧૯મીની ૧લી પચીસી સુધી)

બ. દ્વિતીય ભૂમિકા (અત્યારે ચાલુ)

“અપભ્રંશ”-નામકરણ

અહીં આપવામાં આવેલી પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાનો આરંભ ફક્ત સદીમાંથી થયો છે, એ વસ્તુ ક્ષણભર સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાવી દે તેવી લાગશે; પણ વસ્તુસ્થિતિએ તેવું જ છે, એ નીચે આપેલી વીગતોને નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસવામાં આવશે તો તરત જ સમજવામાં આવશે. એટલું તો ચોક્કસ કે લગભગ ઇસ્વી ચૌદમી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં જે ભાષાસ્વરૂપ વ્યાપક હતું તે અપભ્રંશ ભાષાથી વ્યવહાર થતું હતું. આપણે ત્યાં આપણું પ્રાંતીય રૂપ કોઈ પ્રચારમાં હતું કે નહિ તેના નિર્ણય ઉપર આવતાં પૂર્વે આપણે “અપભ્રંશ” એના ઉદ્ભવના વિષયમાં ટૂંકમાં કોઈ મેળવી શક્તા હોઈએ તો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીએ:

૧. “અપભ્રંશ” એ શબ્દનો સૌથી પ્રથમ વ્યવહાર આપણને પાણિનિના વ્યાકરણ ઉપરના મહર્ષિ પતંજલિકૃત મહાભાષ્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે. પશ્ચાત્ આદિકમાં શબ્દશુદ્ધિના વિષયમાં લખતાં મહર્ષિ પતંજલિ જણાવે છે કે:

મૂયાંસોડપશ્વદ્વાઃ અલ્પીયાંસઃ શબ્દા इति। एकेकस्य हि शब्दस्य बहुवोडपभ्रंशाः। तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपो-
तल्लिकेत्यादयो बहुवोडपभ्रंशाः ॥^૧

૪. સ. પૂર્વે ૨૭ શતાબ્દીમાં થયેલા મહર્ષિ પતંજલિ, ભાષામાં ઘણા અપભ્રંશો હોવાનું નોંધે છે; એવા અપભ્રંશોનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ શબ્દોનો પ્રયોગ ભાષામાં ઇચ્છે છે. આ પ્રમાણે માત્ર એક જો શબ્દના ચાર અપભ્રંશ શબ્દો તેમણે નોંધ્યા છે. આમ સંસ્કૃત શબ્દથી ઇતર જે કોઈ બગડેલા શબ્દો એ સૌ “અપભ્રંશ” છે, એવો એમનો સામાન્ય નિર્દેશ છે.

૨. પરંતુ નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરતનો સમય ઇ. સ. ની ૨-૩ શતાબ્દી આવતાં એ ચારસો વર્ષના ગાળામાં “અપભ્રંશ” સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવું પ્રાપ્ત થાય છે. એક ભરતના સમયમાં એવી સ્વતંત્ર ભાષાનું નામ “અપભ્રંશ” પડી ચૂક્યું હતું તેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. અવતરણોથી એમ કલ્પના કરી શકાય છે કે જે એક ભાષાસ્વરૂપ તે નોંધે છે, તે “અપભ્રંશ” છે. તેણે જે વિભાષાઓ ગણાવી છે, તેમાં:

શબરામીરચન્દ્રાલસચરદ્રવિહોદ્દજા: ।

હીના વનેચરાણાં ચ વિભાષા નાટકે સ્મૃતા: ॥^૧

“શમરી, આભીરી, ચાંડાલી, સચરી, દ્રાવિડી અને ઝોડી, આ વનમાં ફરનારી જાતોની છ વિભાષા નાટકમાં કહી છે.”

આમાંની આભીરી એ “અપભ્રંશ” છે, એમ પાછળથી મળતાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયું છે. ભરત જણાવે છે કે “હિમાલય, સિંધુ અને સૌવીર અને તેઓની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા લોકોનો પાત્રપ્રવેશ કરાવતી વેળા નિષ્ણાતે જેમાં ડ બહુ આવે છે, તેવી ભાષા પ્રયોજવી.”^૨ ભરતે સુરાષ્ટ્ર—અવન્તી અને વેત્રવતીના ઉત્તરના પ્રદેશમાં જ બહુ આવે તેવી ભાષા કહી છે. ડ બહુ આવે તેવી ભાષા અપભ્રંશ જ છે. તેમાં અકારાંત શબ્દો બધા જ હ્રસ્વ અકારાંત પ્રયોજાય છે. અપભ્રંશના સ્વરૂપને પકડવાને માટે આ સરલમાં સરલ માર્ગ છે.

૧. નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર-આવૃત્તિ) ૧૭—૪૯

૨. હિમવત્સિન્ધુસૌવીરાન્ય ચ દેશા: સમાખ્રિતા: ।

ઉચ્ચારબહુલાં તજ્ઞસ્તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૭—૬૧

નાટ્યશાસ્ત્રમાં એવાં ઉકારવાળાં કેટલાંક રૂપો મળે છે; જેવાં કે મોક્ષ્મુદ નચ્ચત્ત, ચંદડ વગેરે, જે અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે. બેશક એ વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે આવા પ્રકારનાં જ રૂપો ભરતે પ્રયોજ્યાં હશે કે નહિ તે શંકાનો વિષય છે; કેમકે ખીજી પ્રતોમાં એવાં રૂપો નથી પણ મળતાં. (ઉપરનાં રૂપો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં છે, જ્યારે ચૌખમ્માની આવૃત્તિમાં નથી.)

૩. ભરતના સમયની નજીકમાં જ આમ છતાં અપભ્રંશકાલીન ઉકારવાળાં રૂપો એક જૂના ગ્રંથ “લલિતવિસ્તર”માં વપરાયેલાં મળે છે:

પ્રત્યેક લુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો

નિર્વાર્યમાણુ ન બલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।

સો મૂયુ ણ્કુ જિનુ મેષ્યતિ ધર્મરાજો

ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિયેત્ ॥ (પૃ. ૩૦૩)^૧

આવાં તો અનેક ઉદાહરણો એ ગ્રંથમાં મળે છે. આ ઉદાહરણો બરોબર છે, એ છંદનું માપ જોતાં જ સમજાશે. છંદ અક્ષરમેળ વસંતલિલકાવૃત્ત છે; એટલે ઉકારાંતરૂપો જ્યાં આવ્યાં છે, ત્યાં હ્રસ્વ જ છે, તે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. આ ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૪થી-૫મી સદી મનાય છે.

૪. અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હોવાનો વલ્લભીના ધરસેન બીજાના તાત્રપત્રથી સારો પુરાવો મળે છે. પહેલા તાત્રપત્રમાં ધરસેન પોતાના પિતા ગુહસેનને સંસ્કૃતપ્રાકૃતાવબ્રંશમાળાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબન્ધરચના-નિપુણતરાન્તઃકરણઃ એવું વિશેષણ યોજે છે.^૨ ગુહસેનનો સમય ઇ. સ. ૫૫૯-૫૬૯ નક્કી છે; એટલે આ સમયમાં “અપભ્રંશ” ત્રીજા નંબરમાં ભાષા તરીકે આવી ગઈ જણાય છે.

૫. વચ્ચે છઠ્ઠી સદીનો ચંડ તેના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, અપભ્રંશ અને માગધી એ ચાર નામ નોંધે છે.

૧. આ અવતરણ માટે પં. બેચરદાસ જી. દોશીનો ઋણી છું.

૨. જુઓ ગ્રન્થ. ઐતિ. લેખો: ભાગ ૧ લો, વલ્લભી: પૃ. ૧૦૭

૬. કાવ્યાલંકારકાર ભામહ ઇ. સ. ની ૬ઠી સદીના અંતમાં ચુહસેનવાળા ત્રણ ભેદો પોતાના ગ્રંથમાં જણાવે છે:

શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધા ।

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा ॥ ૧—૩૬

૭. આ ભાષા કાણુ બોલતા હતા, તે વિશે સ્પષ્ટ નિર્દેશ તો સાતમી સદીના દંડીએ કર્યો છે:

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्यास्तुर्विधम् ॥

સંસ્કૃતં નામ દૈવી વાગન્વાહ્યાતા મહર્ષિભિઃ ।

तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेकः प्राकृतकमः ॥

આભીરાદિગિરઃ કાબ્યેષ્વપભ્રંશ इति स्मृताः ।

શાસ્ત્રે તુ સંસ્કૃતાદન્યદપભ્રંશતયોદિતમ્ ॥ ૧-૨૨, ૨૩, ૨૬

“સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર એ ચાર પ્રકારનું સાહિત્ય છે. તેમાં દૈવી વાણી તે સંસ્કૃત, તેમાંથી થયેલું પ્રાકૃત, કાવ્યોમાં આભીર વગેરેની ભાષાઓ તે અપભ્રંશ. શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃત સિવાયની બીજી ભાષા તે બધી અપભ્રંશ.” દંડીએ અહીં મહર્ષિ પતંજલિના મતનો પણ અનુવાદ કરી લીધો છે, જે “સંસ્કૃતથી અન્ય તે અપભ્રંશ” એ વૈકલ્પિક નિર્દેશમાં સ્પષ્ટ છે. સાથેસાથ આભીર વગેરેની ભાષા તેના સમયમાં અપભ્રંશ બોલીઓ તરીકે વિખ્યાત થઈ ચૂકી હતી. સૌથી પ્રથમ દંડી જ અપભ્રંશ બોલ્યાંઓની બોલી હોવાનો નિર્દેશ કરે છે. “આભીરાદિ”થી નાટ્યશાસ્ત્રમાં જણાવેલી છ વિભાષાઓનો સ્વીકાર તેને મન ઉદ્દિષ્ટ હોવાની પૂરતી સંભાવના છે. આમ “અપભ્રંશ” એ ભાષાવિશેષ હોવાનું નાટ્યશાસ્ત્રકાર અને દંડીના સમય વચ્ચે નક્કી થઈ ગયું જણાય છે.

૮. ઇસ્વી સનની નવમી સદીમાં આવતાં તો હવે પ્રધાન પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેની સરખી હરોળે ગણના થવા લાગી હાથ લાગે છે; જુઓ રુદ્રતનો કાવ્યાલંકાર. બેશક તેના કાળમાં તેના અનેક પ્રાંતીય ભેદો હતા જ, જે તેને પણ સંમત છે:

પ્રાકૃતસંસ્કૃતમાગધપિશાચમાષાથ શૌરસેની ચ ।

ઘઠોડગ્ર ભૂમિમેદો દેશવિશેષાદપત્રંશઃ ॥ ૨—૧૨

૯. કાવ્યમીમાંસાકાર રાજશેખરના સમયમાં (ખ. સ. ની ૯-૧૦મી સદીમાં) અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી. રાગના પરિચારકાએ અપભ્રંશપ્રવણ થવાની આવશ્યકતા તેણે સ્વીકારી છે.^૧ કવિઓએ દેશની બધી ભાષામાં પ્રાવીણ્ય મેળવવાના તે મતનો હતો. તેના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણુ (?) દેશના વતનીઓ સંસ્કૃત વચ્ચેના સુંદરતાપૂર્વક બોલતા, તેમ તે જણાવે છે, પણ તેમાં અપભ્રંશના સંસ્કારો આવવાનું તે બંને છે.^૨

૧૦. આચાર્ય હેમચંદ્ર આગમચ સં. ૧૧૨૫માં રુદ્રટના કાવ્યાલંકાર ઉપર ટીકા લખનારા નમી સાધુએ ઉપર આપેલી રુદ્રટની આર્યાની ટીકામાં “પ્રાકૃતમેવાપત્રંશઃ । સ ચાન્યૈરુપનાગરાભીરગ્રામ્યાવમેદેન ત્રિધોક્તસ્તન્નિરાસાર્થમુક્તં ‘ભૂમિમેદ’ इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । प्राकृतं च अपभ्रंश છે. બીજાઓએ તેના ઉપનાગર, આભીર, ગ્રામ્ય એવા બેદે ત્રણ પ્રકાર કહ્યા છે, તેનો ખુલાસો કરવા અપભ્રંશને રુદ્રટે ધણા બેદવાળો કહ્યો છે; શા માટે ? જુદા જુદા દેશમાં હોવાથી. તેનું લક્ષણ જનસમૂહમાંથી જ જાણી લેવું,” એમ કહે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપભ્રંશ નમી સાધુને મતે—એટલે કે તેના સમયમાં, સ્વીકાર્ય હતો જ. એના ધણા પ્રાંતીય બેદો હતા. એ લક્ષણો નમી સાધુ તેતે દેશવાસીઓ પાસેથી જાણી લેવાનું કહે છે. આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશને વિશિષ્ટલક્ષણબદ્ધ કર્યો, તે ક્રિયા નમી સાધુ લોકો પાસેથી સમઝી લેવા કહે છે; બાકી શેષ પ્રાકૃતવત્ જ તેના હૃદયમાં જણાય છે; કેમકે નહિતર “અપભ્રંશ પ્રાકૃતભાષા જ છે” એવું કહેવાની તેને જરૂર બિબી ન જ થઈ હોત.

૧. ગા. ઓ. શિ. કાવ્યમીમાંસા, પૃ. ૫૭

૨. સુરાષ્ટ્રપ્રવણાયા યે પટન્યર્પિતસૌષ્ટવમ્ ।

અપભ્રંશવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ॥

૧૧. ઉપર આપણે જોયું છે કે ભોજ “શુર્જરેને માટે પોતાના અપભ્રંશનો આગ્રહ” ધરાવે છે. ભોજનો સમય ઇ. સ. ની ૧૧મી સદીનો પૂર્વાધ સ્વીકૃત જ છે. આભીરી ભાષાનો અપભ્રંશમાં જ સ્વીકાર હતો, તેવું રાજશેખરે જણાવ્યું છે. તેને જ ૧૦મી સદીનો દશરૂપકાર ધનંજય ટેકા આપે છે; ટેકા આપે છે એટલે કે તેવા જ પ્રકારનું વિધાન કરે છે. આ આભીરી કવચિત્ માગધીમાં પ્રયોગતી એમ તે બંને સ્વીકારે છે. આ ઉપરથી એક સારી વસ્તુ એ મળે છે કે માગધ અપભ્રંશ પણ એક પ્રાંતીય ભેદ પ્રચારમાં હતો. આવા ૨૭ ભેદ પ્રાકૃતસર્વસ્વકાર માર્કંડેય નોંધે છે—વાચડ, લાટ, વૈદર્ભ, ઉપનાગર, નાગર, બાર્બર, આવંત્ય, પાંચાલ, ટાક્ષ, માલવ, કૈકય, ગૌડ, ઝોડૂ, વૈવ, પાશ્ચાત્ય, પાંડ્ય, કૌતલ, સંહલ, કાલિંગ્ય, પ્રાચ્ય, કાર્ણાટક, કાંચ્ય, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આભીર વગેરે. આ ઝીણા ભેદને જતા કરી તેણે નાગર, ઉપનાગર અને વાચડ એ ત્રણ જ ભેદ સ્વીકાર્યા છે.^૧ માર્કંડેય છેક ૧૫મી સદીનો છે. એના વ્યાકરણમાં એણે નાટકોમાંથી ભાષાભેદ નક્કી કર્યા જણાય છે, એટલે એનાં સ્વતંત્ર વિધાન શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વનાં નથી દેખાતાં.

આચાર્ય હેમચંદ્રે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ બાંધતાં આવા ભેદો નોંધવા કારણ નથી જોયું. એમણે જે કેટલાક અપવાદો—વિકલ્પો નોંધ્યા છે, એની ગોઠવણ કરવામાં આવે તો તેમાંથી પ્રાંતીય ભેદો તરી આવે. એવું પણ બન્યું છે કે આ. હેમચંદ્રે કેટલાક વિકલ્પો નથી નોંધ્યા,^૨ જે પ્રાપ્ત થતા કેટલાક અપભ્રંશ સાહિત્યમાં મળે છે, જે આવી પ્રાંતીયતા બતાવવામાં મદદગાર થાય તેમ છે. સૌથી પ્રથમ આપણા આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષાનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રીય સ્વરૂપે રજૂ કર્યું

૧. પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧—૭

૨. આ માટે ભવિસ્તતકહા, જસહરચરિત્ર, પરમાત્મપ્રકાશ, મહાપુરાણ, જ્ઞાયકુમારચરિત્ર, પાહુરદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યકથેના ઉપોદ્ધાતોમાંથી પુષ્કળ વીગત મળી શકશે.

છે. પ્રાકૃત દ્વાચત્રયમાં ઉદાહરણો રચી પોતાના ષષ્ટ અપભ્રંશનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે. આ પૂર્વનું પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય હાલ મળ્યું છે, જેમાંથી કેટલુંક છપાઇ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ

અહીં એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ત્યારે ઉપસ્થિત એ થાય છે કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ બીજા અપભ્રંશોથી કેટલીક વાતે જુદો પડતો હોવાથી અથવા એ જો “શિષ્ટ અપભ્રંશ” હોય તો તે શિષ્ટ અપભ્રંશ કેઈ વિશિષ્ટ નામવાળો હોઈ શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો આ પૂર્વે પ્રયત્ન થયો છે. માર્કેડેયે પાડેલાં નાગર ઉપનાગર અને વ્રાચડ એ નામોને લક્ષ્યમાં લઈ ડૉ. જેકાબી, સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને વગેરે વિદ્વાનો આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર અપભ્રંશ” હોવાનું માને છે. સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને “લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા”ના પ્રથમ ભાગમાં આ વિષય ઉપર ચર્ચા કરી નીચેની મતલબનો નિર્ણય આપ્યો છે:—

૧. સિંધના નીચેના પ્રદેશની આબુબાજુનો વ્રાચડ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન સિંધી અને લહન્ડ ભાષા થઈ.

૨. નર્મદાની દક્ષિણે વરાળ સહિત ઓરિસ્સાની સીમા સુધી વૈદર્ભ કે દક્ષિણત્વ અપભ્રંશ, તેમાંથી અર્વાચીન મરાઠી થઈ.

૩. દક્ષિણત્વ પ્રદેશની પૂર્વમાં બંગાળના અખાત સુધી ઐઠ્ઠ કે ઔઠ્ઠલ અપભ્રંશ, જેમાંથી અર્વાચીન ઉડિયા થઈ.

૪. ઐઠ્ઠની ઉત્તરે છાટા નાગપુર અને બિહાર સહિતનો પ્રદેશ કાશી પર્યંતમાં માગધ અપભ્રંશ; જેમાંથી અર્વાચીન બિહારી થઈ (એની એક પ્રાંતીય બોલી “માહી” હજી વિદ્યમાન છે.) આ માગધ અપભ્રંશમાં જૂની પૂર્વ પ્રાકૃત, ઐઠ્ઠ અને ગૌડનો સંબંધ હતો. આ માગધ અપભ્રંશનો વિસ્તાર થતાં છેક પૂર્વમાં પ્રસાર થયો, જેમાંથી અર્વાચીન બંગાળી થઈ. ગૌડ અપભ્રંશનો દક્ષિણ બાજુ પ્રસાર થતાં તેમાંથી ઉત્તર બંગાળી થઈ, અને આસામમાં જતાં આસામી થઈ.

૫. દક્ષિણ પ્રદેશની ઉત્તરે આવેલા આખા પશ્ચિમ હિંદમાં “નાગર અપભ્રંશ” એ નામે પ્રસિદ્ધ એવા મુખ્ય અપભ્રંશ હતો, જેને પ્રાંતીય ભેદો હતા કે જે અત્યારની તે પ્રદેશની પ્રાંતીય બોલીઓ ઉપરથી જાણી શકાય છે. આમાનો જ એક શૌરસેન અપભ્રંશ હતો, જેમાંથી પશ્ચિમ હિંદીનો ઉદ્ભવ થયેલો.

૬. આ નાગર અપભ્રંશની સાથે સંબંધ ધરાવતો ઉત્તર મધ્ય પંજબનો ટાક્ક અપભ્રંશ અને દક્ષિણ પંજબનો ઉપનાગર અપભ્રંશ હતો. આમાંથી પંજબીની પ્રાંતીય બોલીઓ થઈ છે.

૭. આ જ અપભ્રંશનો એક પ્રાંતીય ભેદ આવંત્ય હતો કે જે ઉત્તરેના આસપાસના પ્રદેશમાં હતો. આમાંથી રાજસ્થાનીનો ઉદ્ભવ થયો.

૮. અને બીજો અર્વાચીન ગુજરાતનો ગૌર્જર અપભ્રંશ હતો. આ છેલ્લા બંને “નાગર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવતા હતા.

આમ વ્રાયડ, વૈદર્ભ, ઔદ્ર, માગધ, નાગર, ટાક્ક, ઉપનાગર, આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ આવા ભેદ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને સ્વીકાર્યા છે. આ. હેમચંદ્રાચાર્યે જે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ લખ્યું છે, તે નાગર અપભ્રંશનું છે અને માર્કેડેય પણ તે જ અપભ્રંશને “નાગર” કહે છે, આ મત વ્યાજબી છે કે નહિ, એનો વિચાર કરવામાં આવે તો સમજાય તેવી વસ્તુ છે કે બીજા અપભ્રંશો જેમ તે તે દેશવિશેષે સંજ્ઞા પામ્યા છે, તે પ્રમાણે “નાગર” સંજ્ઞા નથી. એથી ઊલટું આવંત્ય અને ગૌર્જર અપભ્રંશ સર જ્યોર્જ ગ્રિઅર્સને વગેરેને સ્વીકાર્ય છે; અને આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સિદ્ધ સ્વરૂપે વ્યક્ત થતા અપભ્રંશમાંથી આવંત્ય અને ગૌર્જર પ્રદેશના અપભ્રંશની બીજા કોઈ પણ અપભ્રંશ કરતાં સમાનતા હોવાની સંપૂર્ણ સંભાવના હોવાથી આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને—એ વૈયાકરણ પાટણમાં રહીને લખનાર ગુર્જરદેશવાસી હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે સ્વકીય બોલીને જ પ્રાધાન્ય આપે એમ શક્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માનીને જ વ્યાકરણરચ કરે એ વધુ યોગ્ય હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં કોઈ બાધ નથી. આવંત્ય પ્રાંતીય બોલી સંભવે છે. ખુદ અવન્તીનાથ ભોજ સમકાલીન એક અપભ્રંશનો “ગૌર્જર” હોવાનો—ગૌર્જરો પોતાના

અપભ્રંશને જ બોલવું પસંદ કરે છે તે રીતે-સ્વીકાર કરતો હોવાથી આ આખા પ્રદેશનો અપભ્રંશ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” જ હોવો વધુ વ્યાજબી અને બંધબેસતો છે.

ઇ. સ. ૧૧૫૯માં અણહિલવાડમાં હરિભદ્રસૂરિએ “નેમીનાથચરિત્ર” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચેલું છે, તેની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી સહેજ જુદી પડતી હોવાથી જેકાબીએ એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” માન્યો છે; જ્યારે ધનપાલના ભવિસ્યસત્કહાની ભાષાને જેકાબીએ ‘ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ” કહેલ છે.^૧

આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તટકાલીન બોજા અપભ્રંશગ્રંથોમાંની ભાષાથી જુદો પડે છે, એ વસ્તુ આ. હેમચંદ્રે જે “પરમાત્મપ્રકાશ” નામક ગ્રંથમાંથી કેટલાક દોહા અપભ્રંશના ઉદાહરણોમાં લીધા છે, તે ગ્રંથના સંપાદક શ્રીઆદિનાથ ને. ઉપાધ્યાયે પ્રસ્તાવનામાં નીચે આપેલ શબ્દોમાં બતાવી છે કે “स्वर और विभक्ति सम्बन्धी छोटे मोटे भेदोंको भुलाकर भी परमात्मप्रकाश और हेमचन्द्रके व्याकरणकी अपभ्रंशोंमें काफी मौलिक अन्तर पाया जाता है । हेमचन्द्रकी अपभ्रंशका आधार शौरसेनीका परमात्मप्रकाशमें पत्ता भी नहीं मिलता । इसके सिवा हेमचन्द्रकी अपभ्रंशकी और भी बहुतसी बातें परमात्मप्रकाशमें नहीं पाइ जाती^૨ ।

શ્રી. ઉપાધ્યાયે અંગ્રેજી ઉપોદ્ઘાતમાં વિસ્તારથી બેદો સમજાવ્યા છે, તે અહીં વિસ્તારભયે આપ્યા નથી.^૩

આ ઉપરથી આપણે તારવણી કરીએ તો એ નીકળી આવે કે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્ર જાળૂના અપભ્રંશ સાહિત્યમાં શૌરસેનીની છાંટ નથી, જ્યારે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેનીની છાંટ જેવું છે. એ એક જાણવા જેવી વાત છે કે મહાસિદ્ધ સરહ નામના કવિએ આસામમાં રહી “દોહાકોશ” એ કાવ્યની અપભ્રંશમાં રચના કરી છે; તેમ જ કૃષ્ણપાદ નામના લેખકે “દોહાકોશ” નામક કાવ્યની બંગાળામાં

૧. ટુલ્કર : Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૯

૨. પરમાત્મપ્રકાશ-પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૦૮.

૩. એજન પૃ. ૪૭-૫૩

રહી રચના કરી છે^૧. આ ગ્રંથોમાં પણ ભાષાભેદ તો મળે છે જ. આ પણ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ ખૂબ વ્યાપક છતાં એક આજ્ઞા પ્રદેશમાંનો હોવાના મતને ટેકા આપે છે.

શ્રી. ઉપાધ્યાયે શૌરસેનીની છાંટ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં જોઈ છે. ડૉ. જોકેબી, પીશલ, સર જ્યોર્જ મિચર્સન, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ગુણે વગેરે વિદ્વાનો પણ એ જોઈ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે^૨. અપભ્રંશની સ્વર-પ્રક્રિયા જોતાં સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે એનું વલણ મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત તરફ છે; માત્ર તેનો દ વગેરે થોડો વ્યંજનવિકાર શૌરસેની જેવો છે. વળી આ. હેમચંદ્રે અંતે શૌરસેનીવત્ (૪-૪૪૬)કહ્યું છે, એથી એમ માનવા દિલ લલચાય; પણ શૌરસેનીને અંતે શેષ પ્રાકૃતવત્ (૪-૨૮૬) અને ખુદ અપભ્રંશને શૌરસેનીવત્ અને પછી શેષ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ (૪-૪૪૮) કહી દીધું છે. આનો વિચાર કરવામાં આવે તો એ જ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશનું વધુ શિષ્ટ રૂપ ઈચ્છે છે : દાખલા તરીકે ઋ અપભ્રંશમાં, માત્ર તેના જ અપભ્રંશમાં છે. તે શિષ્ટતાનો જ સમર્પક છે. એ જોતાં પાલી પછી બીજે નંબરે મંસ્કૃતને નિકટ થતી શૌરસેનીની જેમ મંસ્કૃતને નિકટ થતાં શિષ્ટ રૂપો વાપરવા તરફ આ. હેમચંદ્રનું વલણ હોય. બાકી મોટા ભાગનું ઘડતર અપભ્રંશનું મહારાષ્ટ્રીયવત્ છે. એથી જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેની અપભ્રંશ” ન કહી શકાય. આ વિષયમાં કેટલીક ઉપયોગી માહિતી શ્રી. મધુસૂદન મોદીએ અપભ્રંશ પાઠાવલીમાં આપી છે, તે જરૂર લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે^૩.

જેઓને “નાગર અપભ્રંશ” એવો ભેદ ઇષ્ટ જ છે, તેઓને તે જોઈતો જ હોય તો છઠ્ઠી સદી સુધી જવાની જરૂર છે. તે સમયથી પ્રાંતીય ભેદો-રૂપો બતાવે છે તેવા મૂરિ ભેદો-શર થઈ ચૂક્યા હતા. તેવો એક ભેદ ગૌર્જર પ્રદેશમાં વ્યાપક હતો; અને તે જ આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં સૂત્રબદ્ધ થયો. એ જ સમયમાં એ નવું સ્વરૂપ પામવાની તૈયારીમાં હતો, જે હરિભદ્રસૂરિના “નેમીનાથચરિત્ર”માં વધુ આ

૧. અપભ્રંશપાઠાવલી : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫

૨. એજન પૃ. ૧૬-૧૭

૩. એજન પૃ. ૧૬-૧૭-૧૮-૧૯.

બાબૂનો બનવા લાગ્યો કે જેને ડૉ. જોકોબી “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવામાં સંકેત નથી જોતા. એ પછીનું તો આજે પુષ્કળ સાહિત્ય આ પ્રદેશનું મળ્યું છે, જેમાં આ. હેમચંદ્ર સુધીની “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પૂર્વભૂમિકા પછીની બીજી refined-polished ભૂમિકા પ્રચારમાં આવી ચૂકી, જે ઇ. સ. ની ૧૪ મી સદીમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ આવતાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના સ્વરૂપમાં અને બીજી બાબૂ મધ્યકાલીન મારવાડીના સ્વરૂપમાં વિભક્ત થઈ પ્રાંતીય એ સ્વરૂપમાં આવી ચૂકી.

નરસિંહયુગ પહેલાંનું સાહિત્ય

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી

(પ્રથમભૂમિકા)

પ્રાકૃતલક્ષણકાર ચંડે પોતાના વ્યાકરણમાં અપભ્રંશ ભાષાનો એક સ્થળે ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેવાં કે “ન લોપોડપ્રશ્નોડ્ઘો રેફસ્ય (૩-૩૭)—અપભ્રંશ ભાષામાં પછીના રેફનો લોપ થતો નથી.” ત્યાં તેણે ઉપયોગી થાય તેવા શબ્દ ગ્રામો, વાગ્રો, આપ્યા છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. આ એ કાળના શબ્દો છે કે જ્યારે હજી આવા રેફનો લોપ નહોતો થતો. પછી તો લોપ વૈકલ્પિક બન્યો છે.^૧ અપભ્રંશમાં ગામુ અને વાગુ જ થવાનું. એશક એવા શબ્દો પછી મળે છે, જેમાં રકારનો વ્યાસનું ગ્રામુ વગેરેની જેમ પ્રક્ષેપ થવાનો રિવાજ ઉપસ્થિત થયો હતો.^૨ ચંડના વ્યાકરણમાં એવાં બીજાં બે સ્થળો મળે છે કે જે સામાન્ય પ્રાકૃતના પ્રમંગમાં યોજ્યાં છે, છતાં અપભ્રંશના જ પ્રયોગ છે. છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે ચંડ સાગમસ્યામ્યામો ગો હો વા (૧-૫) એમ જ ની સાથે વૈકલ્પિક હ ઉમેરે છે, જે સ્પષ્ટ અપભ્રંશનો જ પ્રત્યય છે.^૩ એવો બીજો પુરાવો “તુ ત્તા જ્ઞા દ ત્તું ત્ણ

૧. વાધો રો લુક્ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૧૮)

૨. ભમૂતોડપિ ક્ષચિત્ (એજન ૮-૪-૩૧૯)

૩. આમો હં (એજન ૮-૪-૩૩૯)

ઓ પિપ્તિ પૂર્વકાલાર્યે (પ્રા. લ. ૨-૧૯) સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યય તરીકે ત્તુ, ત્તા, ત્ત્વા, દ્વ, ત્તં, ત્તણ, ઓ અને પિપ્તિ પ્રત્યય થાય છે," તે છે. એવી રીતે અપભ્રંશમાં જ આવતો પિપ્તિ પ્રત્યય ચંડથી અપાઈ ગયો છે. ઉદાહરણ તરીકે તેણે "કપ્તિ=કરીને" ૩૫ પ્રયોગ્યું છે. આ ચંડનો સમય હોર્નલ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭ સદી માને છે, પરંતુ એ કાળમાં હજી અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા નહોતી, જે નાટ્યશાસ્ત્રકારના સમયથી થવા પામેતી. આ જોતાં ચંડનો સમય છઠ્ઠી સદીથી જૂનો હોવાનો સંભવ નથી.^૨ (જો હોર્નલનો મત સ્વીકારવામાં આવે તો કાલિદાસના ઈ. સ. પૂર્વની ૧ લી સદીના કે બીજા મતે ચોથી સદીના સમયમાં અપભ્રંશ પ્રયુક્ત હોય, તો વિક્રમેર્વશીયમાંનો અપભ્રંશવિભાગ કાલિદાસનો જ હોવામાં બાધ ન પડે.)

૧. આ પિપ્તિ પ્રત્યય આપણને ઈ. સ. ૫૮૬ પૂર્વેના ભદ્રબાહુ સ્વામીએ રચ્યા ગણાતા "વસુદેવહિંદી"^૩ નામક ગ્રંથમાં અપભ્રંશના એક શ્લોકમાં કપ્તિ શબ્દમાં જ જળવાયેલો મળે છે અને એજ જૂના સાહિત્યમાં મળતો અપભ્રંશ ભાષાનો જૂનામાં જૂનો નમૂનો મનાય છે:

‘પાસિં કપ્તિ ચકરંસિય રેવા-પય-પુલ્લિય’
સેડિયં ચ ગેહુદેપિ સસિ-પ્પલ-વલ્લિય’ ।
મઇ સુયં પિ એકલિયં સયણિ નિવલ્લિય’
સંવ-રત્તિ યોસેઇ સમાણ-સવલ્લિય’ ॥૪

૧. આ. હેમચંદ્રે અપિ પ્રત્યય આપ્યો છે, તે આને મળતો છે. અપ્ત્ય-પિપ્ત્યેવ્યવિનવઃ (૮-૪-૪૪૦)-પાઠાંતરથી શરૂઆતમાં અપિ પ્રત્યય છે. એથી અપિ કે પિ, અપિ, અપિણ એ પ્રત્યય પણ પ્રયુક્ત હતા.

૨. સદગત ડો. ગુણેએ છઠ્ઠી સદી સ્વીકારી છે. જુઓ: ભ. દ. કથા, અં. પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૩.

૩. સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૬ (ગૂ. સા. પ. નો પમો રિપોર્ટ)

૪. વસુદેવહિંદી, પ્રથમ અંશ: પૃ. ૨૮. શ્રીમધુસૂદન મોદીએ કપ્તિની હાયા આપતાં કૃત્તયિત્વા આપ્યું છે; (જુઓ: અપભ્રંશ પાઠાવલી પૃ. ૧૫૫); પણ ચંડનું પ્રા. લ. જોતાં કૃત્વા સંભવે છે. અર્થ બન્નેનો ‘કરીને’ જ થાય છે.

આમાં કપ્પિ એ ચંડવાળું ઉદાહરણ છે. જેઠેપ્પિ એ આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલા એપ્પિવાળું વૈકલ્પિક રૂપ છે. “પાસિ<સં. પાર્થિવ-ગૂ. પાસે, પાસે,” એ સાતમી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ છે. આ. હેમચંદ્રે સાનુનાસિક રૂપ નથી સ્વીકાર્યું, પણ વૈકલ્પિક રૂપ પછીના સાહિત્યમાં થોડાંબંધ મળે છે. છેક આજે પણ કાઠિયાવાડમાં સાતમી વિભક્તિમાં એ સાનુનાસિક એ પ્રત્યયમાં છે. સચળિ<સં. શયને માટે શંકા જ નથી.

આ અવતરણમાં ચરસિય<સં. ચતુરસ્રિકા એ વિભક્તિપ્રત્યય વિનાના અપભ્રંશકાલીનરૂપ સિવાયનાં આકાંનાં રૂપો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં છે, આમાં લઘુ પ્રયત્ન ચકારવાળાં રૂપો ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. આ. હેમચંદ્રે ઇવર્ણો યથ્રુતિ: (સિ. હૈ. ૮-૧-૧૮૦) એ સૂત્રમાં વ્યંજનલોપથી ઇકારમાં યથ્રુતિ: જોઈ છે. મૂળ આર્ષપ્રાકૃતની આ આજે પણ ગૂજરાત-કાઠિયાવાડની વિશેષતા છે. આ જોતાં આ. હેમચંદ્રે સ્વીકારેલી અને ખીજ પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોને ન સૂઝેલી યથ્રુતિ ગૂજરાતી-કંઠનીજ વિશેષતા છે, એમ કહેવામાં જરા પણ સાહસ નથી. આ યથ્રુતિ પણ આપણને અપભ્રંશોથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને જુદા પાડવામાં સહાયભૂત થાય તેવી છે; જો કે ખીજ અપભ્રંશોમાં એ વપરાયેલી મળે છે ખરી.

[નોંધ—વસુદેવદિગ્દીપ્તિ પૂર્વના મહાકવિ કાલિદાસના વિક્રમોર્વશીય નાટકમાં ચોથા અંકમાં ધ્રુવાઓ પડદા પાછળ ગાવાની ઉપરના શ્લોકની સં. છાયા:—

પાર્થિવ કૃત્વા ચતુરસ્રિકાં રેવાપયઃપૂર્ણિકાં
સેટિકાં ચ ગૃહીત્વા શશિપ્રભવણિકામ્ ।
માં સુપ્તં એકાકિર્ની શયને નિર્વિણ્ણાં
સર્વરાત્રિ ઘોષયતિ સમાનસવર્ણિકામ્ ॥

[ધમ્મિલ નામનો માણસ પાટીને પાસે કરી=ત્રણ, રેવાના પાણીથી ભરેલી, ચંદ્રની કાંતિ જેવી ઝીજળી ખડી લઈ, શયનમાં દિલગીર થઈ સૂતેલી મને એકલી (મૂકી) ‘સમાન-સવર્ણ’ એ વ્યાકરણભાગ આખી રાત ગોષે છે.]

પ્રયોગયેલી છે, તેમાંની ઘણી ખરી અપભ્રંશ ભાષામાં મળે છે; જેમ કે—

મઈ ભણિઅં મિઅલોઆણીં હિસિઅર કો ઇ હરેઇ ।

ભવં ભુ ભુવ-તલિં સામલો ધારાહર વરિસેઇ ॥^૧

વગેરે ૧૬ પદોમાં.

આ વિભાગ કાલિદાસનો છે કે નહિ, તેને માટે ૨૯. શંકર પાંડુરંગ પંડિત વગેરે શંકા ધરાવે છે. એક દલીલ એ છે કે કાલિદાસના સમયમાં અપભ્રંશભાષા ગ્રંથસ્થ નહોતી થઇ. કાલિદાસનો સમય ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયથી એક છે. ડૉ. ફ્લીટની “થીયરી”ને અનુસરી ગુપ્તકાળ ઇ. સ. ૩૧૯ થી ૪૨૩ થયો માનવામાં આવે છે. એ રીતે કાલિદાસ એથી સદીમાં આવે છે. એ પછી લગભગ ખરસો વર્ષમાં વલ્હીના તામ્રપત્રમાં ગુહસેન સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રબંધ રચનારો ખ્યાત છે. તે જ કાળમાં “વસુદેવહિંદી”માં અપભ્રંશ પ્રયોગયેલ છે. અને એ જ સદીના જોષ્ઠદુએ પરમાત્મપ્રકાશ અને યોગસાર ગ્રંથ અપભ્રંશ ભાષામાં રચ્યા છે. એમ એ ખરસો વર્ષના ગાળામાં જનસમૂહમાં એ ભાષા વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોય તો કાલિદાસે જ એ અપભ્રંશ ધ્રુવાઓ રચી હોય, તેમ માનવામાં બાધ નથી. આ એક બાધ તૂટતાં બીજા બાધ વિકાનોએ ગણાવ્યા છે, તે તો તૂટી જાય તેવા છે.^૨ છતાં પણ એને પ્રમાણ ગણવામાં વાધો હોય, તેમ જ ભાષામાં પાછળના લલિયાઓએ કદાચ ફેરફાર કર્યો હોય, એમ માની અહીં આ રચણે એ વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા કે અવતરણ આપ્યાં નથી.

૧. પીશલની વાચના, પૃ. ૫૭

હાયા:—મયા જ્ઞાતં મૃગલોચનોં નિશાચર: કોપિ હરતિ ।

યાવન્ન નવતઙિત્ ડ્યામલો ધારાધરો વર્ષતિ ॥

[જ્યાં સુધી નવીન વીજળીવાળો કાળો મેઘ વરસે છે, ત્યાં સુધીમાં, મેં ભણ્યું કે કોઈ રાક્ષસ મૃગનેત્રી વર્ષશીને ઢકાવી ભય છે.]

૨. વિશેષ માટે જુઓ: પરમાત્મપ્રકાશ: અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૫૬ની પાદટીપ

એવી જ સ્થિતિ “પરમાત્મપ્રકાશ” અને “યોગસાર” માટે કોઈને ગણવાનું કારણ રહે. એ બંને ગ્રંથનો રચયિતા જોઈદુ ઇસ્વીસનની ૬ દ્વી સદીમાં થયો છે, એ તો સિદ્ધ જેવું છે.^૧ એને માટે પણ લલિયાઓના હસ્તક્ષેપની કોષ્ટને શંકા ન્થ, એ માટે એ બંને ગ્રંથમાંથી પણ આ સ્થાને ઉતારા લીધા નથી. આમ છતાં અપભ્રંશ સાહિત્યના વિકાસમાં આ બંને કવિઓનો ફાળો છે, એ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ. ખીન્ન કોષ્ટની કૃતિ ન હોય તો અપભ્રંશ સાહિત્યના આદિ કવિ તરીકે કાલિદાસને સ્વીકારવામાં આનાકાની કરવાનું ન હોઈ શકે. કાલિદાસનો સમય ઇસ્વીસન પૂર્વે ૧ લી સદી માનવામાં આવે તોયે “વિક્રમોર્વશીય”માં અપભ્રંશનો પ્રયોગ છૂટો થયેલો હોવાથી; તેમ જ ગદ્ય તરીકે શૌરસેની જ વપરાયેલી હોવાથી લોકભાષામાં—ખાસ કરી માળવાના પ્રદેશમાં એટલી જૂની પણ એ આભીરાદિમાં પ્રચલિત હોય તો ગાંડા પૂરુરવાના મોઢામાં એ ભાષા મૂકવામાં ઔચિત્યભંગ ન ગણાય. પણ આ વાત ઉપર વજન એ માટે નથી આપતો કે કાલિદાસના તે સમયમાં થયાના વિષયમાં ઐકમત્ય હજી નથી.^૨ છતાં ચોથી સદીમાં તો અપભ્રંશ માળવામાં પ્રચારમાં હોવાનો અને જોઈદુના સમયમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકાર થયો હોવાનો સંભવ ધુત્કારવા જેવો નથી, એવું મારું મંતવ્ય છે. જોઈદુનો અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ ફાળો છે. તેનું એક ત્રીજું કાવ્ય “નવકાર શ્રાવકાચાર” છે. “પાહુડ દોહા” અને “સાવયધમ્મ દોહા” પણ એને નામે ચટ્ટેલ છે;

૧. એજન, પૃ. ૫૭-૬૭. અપભ્રંશપાઠાવલીમાં શ્રી. મધુસૂદન મોદી જોઈદુને ૧૦-૧૧મી સદીમાં માને છે, એ એ ગ્રંથની ભાષાને કારણે જણાય છે. આવાં આવાં કારણે મેં અહીં જોઈદુને મહત્વ આપ્યું નથી.

૨. સ્વ. દી. બ. કુચ અને ડૉ. ભાંડારકર વિક્રમોર્વશીયના અપભ્રંશને પ્રક્ષિપ્ત માને છે; શ્રી. મધુસૂદન મોદી પણ એવું મંતવ્ય ધરાવે છે, મુખ્યત્વે ભાષાને ખ્યાલમાં લઈને; તે ભાષાવિષયક હેતુ પણ મને અહીં કાલિદાસના અપભ્રંશ માટે વિશેષ મૌન સૂચવવા પ્રેરે છે.

પણ “પાહુડ દોહા” કાષ્ઠ રામસિંહની કૃતિ છે, એમ પણ એક મત છે.^૧ પરમાત્મપ્રકાશ વગેરે આ ગ્રંથો દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે, અને તેમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતને જ અનુસરતો અપભ્રંશ હોવાથી એને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ના ક્ષેત્રમાંથી બહાર ગણવાનું દિલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ જ રીતે પઉમચરિય અને હરિવંશના કર્તા ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ (૯ મી સદી), મહાપુરાણકાર-જસહર-ચરિઉ-ણાયકુમારચરિઉ વગેરેનો કર્તા પુષ્પદંત (૧૦ મી સદી), એ બંને પણ દક્ષિણના દિગંબર સંપ્રદાયના છે. ૧૦ મા શતકનો ધનપાલ પણ દિગંબર સંપ્રદાયનો છે. આ હેમચંદ્રથી આ કવિઓની ભાષામાં તાર્ત્વિક ફેર છે, એટલે “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની બહાર આ કવિઓ જાય છે. છતાં અપભ્રંશ ભાષાના મહત્ત્વના કવિઓ તરીકે તેઓના તરફ દુર્લક્ષ્ય કરાય તેમ નથી. એટલે ભાષાની દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખી યથાક્રમ એને સ્થાન આપવું ઉચિત ધાર્યું છું, જે યથારથાને અપાશે.]

૨. અપભ્રંશના ક્ષેત્રમાં નિરપવાદ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવના ઉદ્યોતનસૂરિએ ભિન્નમાળમાં રહી વિ. સં. ૮૩૫ (ઇ. સ. ૭૭૯)માં “કુવલ્લયમાલા” નામનો આર્પમિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો છે. આ ગ્રંથમાં અનેક સ્થળે “અપભ્રંશ” ભાષામાં પદો મુકાયેલાં છે, તે સાથે કેટલીક ગદ્યોક્તિઓ પણ અપભ્રંશમાં છે. જુદી જુદી કામોની ભાષાના સંબંધમાં તેણે રમ્મજ ભરેલો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનારા મરુ, ગુર્જર, લાટ અને માલવ દેશના વણિકોની ભાષા આપતાં તે જણાવે છે:

વંકે જડે ચ જડે બહુભોષ કઠિણીણીચૂણંગે ।
 ‘આપા તુપા’ બણિરે અહ પેચ્છ મારુએ તત્તો ॥
 ધયલાલિયપુઠંગે ધમ્મપરે સંધિવિગ્ગહં લિહણે ।
 ‘ણુઉ રે ભણ્ણઉ’ બણિરે અહ પેચ્છ શુભજરે અવરે ॥

૧. પરમાત્મપ્રકાશ અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૬૨ અને “પાહુડદોહા”ની ભૂમિકા પૃ. ૨૫-૨૮

હાલિત-વિલિતે કયસીમંતે સુસોહિયસુગતે ।
 ‘આ હમ્મ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ ભણિરે પેચ્છએ લાડે ॥
 તાણુ-સામ-મડહદેહ કોવણુએ માણુબિણિ રોદે ।
 ‘ભાઉઅ બઘણી તુમ્હે’ ભણિરે અહ માલવે દિઠું ॥૧

[ત્યાંથી આગળ ચાલતાં વાકાં અને જડ, જડતામાં બહુ ખાનાર, કંડણ અને જડા ભરાઉ અંગવાળા, ‘બપ્પા તુપ્પા’ એમ કહેતા મારવાડી-એને જુએ છે. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં ઘીથી લડાવેલાં પુષ્ટ અંગવાળા, ધર્મપરાયણ અને સંધિવિગ્રહમાં નિપુણ, ‘જડ રે મજ્જં’ એમ કહેતા ગુર્જરોને જુએ છે. પછી નાહેલા-ધોયેલા-ચંદનાદિ લેપ કરેલા, માથામાં સેંથાવાળા, સુશોભિત અંગવાળા, ‘બાહમ્મ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ’ એમ કહેતા લાટવાસીઓને જુએ છે. પછી પતલા કાળા અને ટૂંકા દેહવાળા, કોપીલા, માની, રૂદ્ર સ્વભાવના, ‘માડબ મઢણી તુમ્હે’ એમ કહેતા માલવીઓને જુએ છે.]

આ ચાર પ્રદેશના વણિકો આવા અને આવાં વચન કહેનારા છે. ગુર્જરો ‘મજ્જં=અણું’ શબ્દથી વાત કરે છે; લાટદેશવાસીઓ ‘બા હમ્મ કાઈ તુમ્હ મિત્તુ=આ હું કાંઈ તારો મિત્ર’ એમ કહે છે. “ભલ્લઉ” અને “મિત્તુ”માંનો ડકાર ગુર્જરો અને લાટવાસીઓની ભાષાનું આમાંથી લક્ષણ તારવી આપે છે. ઉદ્યોતનસૂરિના સમયમાં આ અને પ્રદેશની ભાષામાં આ રીતે તફાવત નથી દેખાતો. બાકીના શબ્દોમાં કોઈ વિશિષ્ટતા નથી.

અપભ્રંશ સ્વતંત્ર ભાષા હતી, તે વસ્તુ ઉદ્યોતનસૂરિએ આપી છે. કુવલયમાલામાં તેણે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચીને ભાષા લેખે સ્વીકારેલ છે.^૨ અપભ્રંશનાં કેટલાંક સુંદર અવતરણો એણે આપ્યાં છે. એમાંનાં આ સુંદર છે:

૧. અપભ્રંશશાસ્ત્રત્રી, પ્રસ્તાવના: પૃ. ૯૨-૯૩

૨. અપભ્રંશ કાવ્યત્રી: સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૯૭-૯૮ અને અપભ્રંશપાઠાવલી: ટીકા પૃ. ૮૬. રાજશેખરે-બાલરામાયણમાં આ ચાર ભાષાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (૧-૧૧)

જે જમુ માણસુ વહિહઉ તં જમ આણસુ રમેધ ।
જમ સો જમુધ જવધ વિ તો તજુ પાણુ સમેધ ॥૧

[એક “ગુર્જરપથિક”ના મુખમાંનું નીચેનું ગીતઃ]

જે જુવિ વિહુરે વિભજજણુહઉ ધવલઉ કદ્દમ બારુ ।
સો ગોટુંજણુમણુહઉ સેસઉ તરુિય-સારુ ॥૨

ઉપરનાં બંને અવતરણમાં પ્રાકૃત તદ્દલવરૂપો બાદ કરતાં વિભક્તિપ્રત્યયો તેમ જ પ્રત્યય રહિત રૂપો અપભ્રંશનાં જ છે. પાળ-માંથી બીજનો પ્રત્યય લુપ્ત થયો છે, જ્યાર પ્રથમાંત રૂપમાં ઉકાર રૂપે જણાય છે.

ઉદ્યોતનસૂરિએ પુષ્કળ દેશી શબ્દો કુવલયમાલામાં આપેલા છે. એનું સંશોધન થાય તો અર્વાચીન ગૂજરાતી શબ્દકોશને માટે ઘણી સારી સામગ્રી મળે.

ઉદ્યોતનસૂરિનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યચિહ્ન હતું. તેના પિતાનું નામ વડેસર હતું. વડેસરના શિષ્ય તત્ત્વાચાર્ય ઉદ્યોતનના ગુરુ થાય, જ્યારે આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાષ્ટ્રચક્રહાના કર્તા આચાર્ય હરિભદ્ર પાસે ઉદ્યોતને વિદ્યાધ્યયન કર્યું હતું. ઉદ્યોતનના ગુરુનું અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન ભિન્નમાલ હતું. ઉદ્યોતને જણાવેલું છે કે મારા સમયમાં જૈન મુનિઓએ ગુર્જરદેશને દેવમંદિરોથી શણગાર્યો

૧. છાયા:—યો यस्य मानुषो वल्लभस्तं यदन्यो रमते ।

यदि स जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लभते ॥

[જે માણસ કોઈને વહાલું હોય, તેને બીજે પસંદ કરે, તે વાન તે જાણે અને તે બીજે જીવતો હોય તો તે બીજના પ્રાણ લે.] અપ. પા. વ. પૃ. ૧૫૩

૨. છાયા:—यो नावि विहुरे विभज्जको धवलः कर्षति भारम् ।

स गोष्टाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥

[ધોંસરીથી દૂર થયેલો પૂંછેલો જે બળદ બાર ન ખેંચે, તે ગમાણુ ને આંગણાની શોભારૂપ છે. તે નકામો અને નિર્બળ છે. (અન્યોક્તિ)]

છે. ઝાલોર (સં. જાગલિપુર)માં વીરભદ્રે બંધાવેલા જિનમંદિરમાં રહી શકે ૭૦૦ (વિ. સં. ૮૩૫)ના ચૈત્ર કૃષ્ણ ૧૪ ના દિને તેણે કુવલય-માલા કથાની રચના કરી હતી.

૩. ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૫૦ સુધીમાં થયો મનાતો કાવ્યાલંકારકાર રુદ્રટ જોકે કાશ્મીરક હતો, છતાં ભાષાસમના ઉદાહરણમાં અપભ્રંશને પણ સ્થાન આપતો હોવાથી અને તે ઉદાહરણ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને અનુરૂપ હોવાથી તેને અહીં સ્વતંત્રરૂપે સ્થાન આપવું વ્યાજબી છે:

ધીરા ગચ્છતુ મેઘતમુ દુર્ધર-વારિસ-દસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણ રવિકિરણા તે જસ્યુ ॥૧

રુદ્રટે અપભ્રંશનો લાક્ષણિક દોહરો આપ્યો છે. અપભ્રંશને દોહરો અનુકૂળમાં અનુકૂળ હંદ સ્વીકારાયો છે. આ ઉદાહરણમાં ગચ્છતુ એ શૌરસેનીનું રૂપ છે, બાકીનાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં, સંસ્કૃત તત્સમ અને અપભ્રંશનાં છે.

૪. આ પદ્યી તેના નિકટના ઉત્તરકાલીન તેવા જ કાશ્મીરક આનંદવર્ધને પોતાના જ્યન્યાલોકનામક સાહિત્યગ્રંથના ચોથા ઉચ્છ્વાસમાં અપભ્રંશનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. એના પાઠ ભ્રષ્ટ હોવાથી પીશલે ફેટલીએક હાથપ્રતો જોઈ નીચેનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ મૂક્યું છે:

મહુ મહુ તિ બલુ તિયહો વનજઘ કાલુ જણુસ્યુ ।

તો વિ લુ દેઉ જણુદણુઉ ગોઅરિહોઘ મણુસ્યુ ॥૨

૧. છાયા:—ધીરા ગચ્છતુ મેઘતમો દુર્ધરવારિકદસ્યુ ।

અબ્રમદપ્રસરા હરણ રવિકિરણાસ્તે યસ્ય ॥ (૪-૧૫)

[હે ધીર પુરુષો, જેમાં વરસાદ સમયના ચોર લોકોને વાળવાનું મુશ્કેલ છે તેવા મેઘ-અધારને તરી જાઓ. નિશ્ચિત પ્રચારવાળાં રવિનાં કિરણો તે મેઘને હરણ કરનારાં છે.]

૨. છાયા:—મમ મમેતિ મળતઃ વ્રજતિ કાલઃ જનસ્ય ।

તથાપિ ન દેવઃ જનાર્દનઃ ગોચરીભવતિ મનસઃ ॥

(અપ. પાઠા. પૃ. ૧૫૬)

[‘મારું, મારું’ એમ બોલતાં બોલતાં મનુષ્યનો સમય પસાર થઈ જાય છે, છતાં માયાનું હેન કરનાર પ્રભુ મનને દર્શન આપતા નથી.]

આમાં વપરાયેલાં અપભ્રંશરૂપો તરત પકડી શકાય છે.

૫. કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીયને હવે આપણે ભૂલી ન શકીયે. કુવલયમાલા પછીનાં ઉદાહરણોનું માધુર્ય અને સારલ્ય હવે લોકભોજ્ય પૂરેપૂરું બન્યું હોય તેવો આ યુગ આરંભાય છે. વિક્રમની ૧૦ મી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ ભાષાની ઉજ્જવલમાં ઉજ્જવલ કાંતિ પ્રસરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સમયને અનુરૂપ એવી કવિતા “વિક્રમેર્વશીય”- માંથી આપણે મેળવી શકીયે છીએ:

જલહર સંહર એહુ કોપુ આહત્તઓ

પવિરલધારાસારદિશામુખકન્તઓ ।

એમઇ પુહવિ ભમન્તો જઇ પિઅ પેકખીહિમિ

તવે જં જી કરીહિસિ તં તુ સહીહિમિ ॥

× × ×

કરિણીવિરહસંતાપિઅઉ કાણુ ગંધુદ્ધઅમહુઅરુ ॥

× × ×

હઉ પઇ પુચ્છિમિ અકખહિ ગઅવરુ લલિઅપહારેંણાસિઅ તરુવરે ॥૧

સમાસઅહુલ છતાં એકંદરે સ્વાભાવિક અપભ્રંશ સ્વરૂપને આ

૧ છાયા:—જલધર સંહર એતં કોપં આરંધં

પ્રવિરલધારાસારદિશામુખકાન્ત: ।

एवं पृथिव्यां भ्रमन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥

करिणीविरहसंतापितकः कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥

अहं त्वां पृच्छामि आह्वयहि गजवर

ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ॥

[હે મેઘ, ઓછામાં ઓછી ધારાના પાતથી દિશામુખને આકાંત કર્યું છે તેવો તું. શરૂ કરેલા આ કોપને ઉતાર. આમ પૃથ્વીમાં ભટકતો હું મારી પ્રિયાને જોઈશ, ત્યારે તું જે જે કરીશ, તે હું સહીશ. વનમાં મદગંધથી ભભરા અંચાઇ આવે છે, તેવો આ હાથી કરિણીના વિરહવાળો છે. સુંદર પ્રહારથી આડ બાંધ્યાં છે, એવા હે હાથી, તને હું પૂછું છું. કહે.]

અવતરણો વ્યક્ત કરે છે; આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી વિરુદ્ધ ન ગય તેવું રૂપ હોવાથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને દિપાવે તેવાં છે. સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વગેરે આ અપભ્રંશ પદોને ૧૦-૧૧ શતાબ્દની પેદાશ માને છે,^૧ પણ તેને જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ” લગભગમાં મૂકવામાં આધ નથી જણાતો. પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા વગેરે આ જ કાળની કૃતિઓ છે.

૬. અહીં ૧૦મા શતકની ભાષા સાંચવતી જોઈદુની કૃતિઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. પૂર્વે જણાવ્યું છે, તે પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રથી તેની ભાષામાં તારતમ્ય છે, અનેમાં સાધારણ હોય તેવાં પદો ભાષાની વિશાલતાનાં ઘોતક હોઈ અત્રે સ્થાનાર્હ છે:

સંતા વિષય જી પરિહરઠ ળસિ કિન્નજીઉં હઉં તાસુ ।

સો દધવેણ જિ મુંડિયઉ સીસુ ખરિહિહુ જસુ ॥૨

જોઈદુ જ્ઞાની કવિ છે. તેના કાવ્યમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનાં ઠેર ઠેર ઝરણાં ઝરે છે. સંસારની અસારતા જણાવતાં એ કહે છે:

દેઉહુ દેઉ વિ સત્થુ ગુરુ તિત્થુ વિ વેઉ વિ કંવુ ।

વન્ધુ જી દીસઠ કુમ્મુમિયઉ ઈધણ હોસઠ સંવુ ॥૩

તેનું યોગસાર ૧૯૮ દોહલાનું નાનું કાવ્ય છે. એમાં પણ આત્મ-જ્ઞાન ભારેલું છે. કવિ જણાવે છે:

૧. વિક્રમોર્વશીય અનુવાદની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૦-૨

૨. છાયા: સત: વિષયાન્ ય: પરિહરતિ બલિં કરોમિ અહં તસ્ય ।

સ દૈવેન એવ મુખ્ધિતક: ક્ષીર્ષિં સ્વલ્વાટકં યસ્ય ॥

[જે કોઈ વિદ્યમાન વિષયોનો ત્યાગ કરે છે, તેની હું પૂજા કરું છું. જોણે માથું મૂંડાવ્યું છે, તેને તો દૈવે જ મૂંડયો છે.] પરમાત્મપ્રકાશ, પૃ. ૨૮૩

૩. છાયા:—દેવકુલં દેવોડપિ શાસ્ત્રં ગુરુ: તીર્થમપિ વેદોડપિ કાવ્યમ્ ।

વૃક્ષ: યદ્ દશ્યતે કુસુમિત: દન્ધનં ભવિષ્યતિ સર્વમ્ ।

[દેવાલય, દેવ, શાસ્ત્ર, ગુરુ, તીર્થ, વેદ, કાવ્ય અને જે વૃક્ષ ફલેછું દેખાય છે, તે બધું જ રાખ થવાનું છે.] એનન, પૃ. ૨૭૩

શ્ચિરમહુ શ્ચિકલુ સુદુ જિહ્વુ વિણુ યુદુ સિવ સંતુ ।

સો પરમપ્પા જિહ્વુ-ભણિઉ એહઉ જિહ્વુ શ્ચિભંતુ ॥૧

નેપ્પદુએ સાવયધમ્મદોહા અને પાહુડદોહા રચ્યાનું કહેવાય છે; નેકે એ કૃતિઓના જુદાજુદા બીજા કર્તા હોવાનું એક મંતવ્ય છે. જેમ “પરમાત્મપ્રકાશ”માંથી આ. હેમચંદ્રે અવતરણો લીધાં છે (જેવું કે ઉપરનું સંતા મોગ જુ પરહરહ વગેરે પાઠથી) તેમ પાહુડ-દોહામાંથી પણ લીધાં છે. (સરખાવો સિ. હૈ. ૪૬૬, ૪૨૨-૩, ૪૧૪-૩, ૪૧૮-૫, ૩૯૬-૪ની સાથે પા. દો. ૮૮, ૧૫૧, ૧૬૯, ૧૬૭, ૧૭૭.) પાહુડદોહા વગેરે સાહિત્ય આ. હેમચંદ્રના સમયમાં સારી રીતે વ્યાપક હોય તેમ લાગે છે. આ દોહાઓનું સ્વરૂપ મુલા-પિતાનું છે, એટલે એ લોકમાં સારી રીતે વ્યાપક હશે જ. અત્યારનું પણ સોરઠી વગેરે લોકસાહિત્ય છેક તે દોહાઓ સાથે સંબદ્ધ હોવાની પણ પૂરી સંભાવના છે; આ વિષયમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન માત્ર અપેક્ષિત છે.

૭. આ જ શતકનો દ્વિગંધર કવિ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂ આ પછી આપણી સમક્ષ આવે છે. હરિવંશ અને પદ્મચરિય એ બે કાવ્યો તેનાં મળ્યાં છે, જે અને તેણે અધૂરાં રાખેલાં તે તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ પૂર્ણ કર્યાં છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂએ પોતાના કાવ્યમાં ભામહ અને દંડીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ત્યારે ૧૧ મી સદીના પુષ્પદંતે ચતુર્મુખનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એટલે વચ્ચેના ગાળાનો તે છે. આમ એ નવમા-દશમા શતકમાં આવે છે.

આ કવિથી આપણને નવો કાવ્યબંધ મળે છે. પ્રાયઃ ચાર

૧. છાયા:-નિર્મલઃ નિષ્કલઃ શુદ્ધઃ જિનઃ વિષ્ણુઃ બુદ્ધઃ શિવઃ શાન્તઃ ।

સ પરમાત્મા જિનમણિતઃ એતદ્ જાનીહિ નિર્ધ્રાન્તમ્ ॥

[નિર્મળ, નિષ્કલ, શુદ્ધ જિન, વિષ્ણુ, બુદ્ધ, શાંત શિવ, તેને જિન ભગવાને પરમાત્મા કહ્યા છે. જ્ઞાતિ વિના તેજાણુ.] એનન. પૃ. ૩૬૩

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી, ટીકા. પૃ. ૩૫

કડી અને કવચિત્ પાંચ કડી ચરણાકુલની અને છેલ્લે “ધતા” = દ્વિપદીની એ લીટી આવે છે. આ અંધ દિગંધર કવિઓમાં વ્યાપક છે, એ પછીના પુષ્પદંત, ધનપાલ, કનકામર વગેરે કવિઓની કૃતિથી જાણવામાં આવે છે. આ કવિઓની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી બહુ જુદી પડે છે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવું લાગતું તત્ત્વ છે, તે આ કવિઓની ભાષામાં જરા પણ મળતું નથી. ઉપર જોઈકુનાં ઉદાહરણોમાં પણ એ વસ્તુ સ્પષ્ટ છે; છતાં એ ભાષા આ. હેમચંદ્રને વધુ નિકટતર છે, ત્યારે આ દૂર જાય તેવી છે; અર્થાત્ કે તેમાં અપભ્રંશકાલીન મૃદુતાને બદલે પ્રાકૃતકાલીન કઠોરતા હજી દૂર થઈ નથી. તેમ છતાં ભાષામાં સરલતા વધતી આવો છે જ:

સાણુ જુ કેણુ વિ જણેણુ ગણિજ્જઞ ઝંગા-ણુછે તં જિ છુહાઈજ્જઞ ।
સસિ સ-કલંકુ તહિ જિ પહુ જિમ્મલ કાલક મેહુ તહિ જિ તહિ ઉજ્જલ ।
ઉવલુ અ-પુજ્જુ જુ કેણુ વિ છિપ્પલ તહિ પરિમ ચંદણેણુ વિલિપ્પલ ।
ધુજ્જઈ પાક પંકુ જઘ લગ્ગલ કમલ-માલ પુણુ જિણુહો વલગ્ગલ ।
દીવલ હોઈ સ-હાવે કાલક વટ્ટિ-સિહચે મંડિજ્જઞ આલક ।
જુર-જુરિહિ એવકુઉ અંતરુ મરણે વિ વેલ્લિ જુ મેલ્લઈ તરુવરુ ।^૧

૧ છાયા:—

શ્વા ન કેનાપિ જનેન ગણ્યતે ગજ્ઞાનયા સ એવ સ્નાપ્યતે ।

શશી સકલક્રુ: તસ્ય એવ પ્રભા નિર્મલા શ્યામ: મેઘ: તસ્ય

એવ તદ્વિત્ ઉજ્જ્વલા ।

ઉપલ: અપૂજ્ય: ન કેનાપિ સ્પૃશ્યતે તસ્ય પ્રતિમા ચંદનેન અપિ લિપ્યતે ।

ગ્રસ્યતે પાદ: પદ્મ: યદિ લગતિ કમલમાલા પુન: જિનં વિલગતિ ।

દીપક: ભવતિ સ્વભાવેન શ્યામ: વર્તિશિખયા મગ્ધયતે આલયમ્ ।

નરનાયો: એતાવદન્તરં મરણે અપિ વલ્લી ન મુચ્ચતિ તદ્વત્તમ્ ।

અપ. પાઠા. પૃ. ૨૪

[શ્વાનને કોઈ પણ ગણુધારતું નથી; ગંગા નદી તેને પણ નવડાવે છે. ચંદ્રમા ડાઘવાળો છે; તેની જ કાંતિ નિર્મલ છે. મેઘ શ્યામ છે; તેની જ વીંજળી ઊજળી છે. અપૂજનીય પદ્મરને કોઈ અડકતું નથી; તેની મૂર્તિને

પ્રાકૃત પ્રયોગોની બહુલતા આ અવતરણમાં અત્યંત સ્પષ્ટ છે. નામ અને ધાતુના પ્રત્યયોમાં અપભ્રંશતા-સહાવે, જ્ઞાઙ્ઞઙ, ઇઙ્ઙઙ વગેરેમાં સ્પષ્ટ છે. કેળ-જળેળ વગેરેમાં પ્રાકૃતપ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રે વિકલ્પે સ્વીકારી છે, પણ સહાવેમાં જે અપભ્રંશતા છે, તે “ગૌર્ગર અપભ્રંશ”ની ખાસ વિશિષ્ટતા માંહેની એક અવસ્થા છે.

૮. ચતુર્ભુજ સ્વયંભૂ અને ત્રિભુવન સ્વયંભૂ પછી ખાસ ધ્યાન ઐચનારો મહાકવિ પુષ્પદંત છે. તેની ત્રણ કૃતિઓ મહાપુરાણ કે તિસદ્ધિમહાપુરિસગુણલંકાર, જ્ઞાનકુમરચરિત્ર અને જસહરચરિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. મહાપુરાણ તેણે ઇ. સ. ૯૫૬માં શરૂ કરેલું અને ૯૬૫માં પૂર્ણ કરેલું. એ પછી તેણે પછીનાં એ કાવ્યો રચ્યાં છે. એ કયાંનો વતની હતો ? તેના મૂળ આશ્રયદાતા વીરરાજ કાવિપતિ કે કાંચિપતિ ઉર્ફે શુદ્રકના નામનિર્દેશ મુજબ કાંચીનો વતની જણાય છે. આ રાજાના દરબારમાં તેનું અપમાન થવાથી તેણે તેનો ત્યાગ કરેલો અને માન્યખેટના કૃષ્ણરાજ ઉગ્ગના મંત્રી ભરતને લીધે માન્યખેટમાં આવી રહ્યો. એણે પૂર્વ આશ્રયદાતા વીરરાજની પ્રશસ્તિનું કાવ્ય રચેલું, જે અત્યારે પ્રાપ્ત થતું નથી. પણ પોતે પૂર્વ આશ્રયદાતાની સ્તુતિ ગાઈ તે ખોટું કર્યું તેમ તો તે કબૂલે છે જ:

પદ્ય મહિણુક વીરરાજ ઉપ્પણુક જે મિચ્છતભાઉ ।

પચ્છિત્તુ તાસુ જદ્દ કરહિ અગ્નુ તા ધડદ્દ તુગ્ગ પર લોચકગ્નુ ॥

મંત્રી ભરતની સૂચનાથી જ તેણે “મહાપુરાણ”ની રચનાનો આરંભ કરેલો. આ કાવ્ય કવિએ વીરરાજની મિથ્યા સ્તુતિ કર્યાના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે લખી નાખ્યું.

આ પુષ્પદંત મૂળ તો કાશ્યપગોત્રી બ્રાહ્મણ હતો અને તેનાં અંદાજ લેવાય છે. પગે કાદવ અડે તો પગ ખરડાય છે, ન્યારે કમળની માળા જિનને સ્પર્શ કરે છે. દીવો સ્વભાવે કાળો હોય છે; પણ વાટથી મકાન રોએ છે. સુકાદ જય તોપણ વેલ વૃક્ષને નથી મૂકતી. માનવ પુરુષ સ્ત્રીમાં આ જ તફાવત છે.]

માતાપિતાનાં નામ મુઘાદેવી અને કેશવભટ્ટ હતાં. પાછળથી આ કવિએ બ્રાહ્મણધર્મનો ત્યાગ કરી જૈનસંપ્રદાયનો સ્વીકાર કર્યો. એ દિગંબર જૈન છતાં તેની વિદ્વત્તાને લીધે માન્યખેટના રાજ્યમાં સન્માન પામેલો. ઉપર બતાવેલો ભરત કૌડિન્ય ગોત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. એણે જ એને મહાપુરાણ રચવાની પ્રેરણા કરેલી, એ જોનાં રાષ્ટ્રકૂટવંશી કૃષ્ણરાજ ઉગ્મના રાજ્યમાં ધર્મવિષયક સમભાવ સમજી શકાય છે. ભરતના પુત્ર નન્ને પણ પિતાની માફક જ પુષ્પદંતને સન્માની રાખેલો. મહાપુરાણમાં કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત પણ આપી છે, એ રીતે એ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે.^૧

આ. હેમચંદ્ર દેશીનામમાળામાં એક “અભિધાનચિહ્ન”નામના ગ્રંથનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૧-૧૪૪, ૬-૮૩, ૭-૧, ૮-૧૨, ૧૭) પુષ્પદંતે ઉપરનાં ત્રણ કાવ્ય ઉપરાંત એક “અભિધાનમેરુ”નામક ગ્રંથ રચ્યો છે. આ અને આ. હેમચંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગ્રંથ એક હોય તો પુષ્પદંતનું મહત્ત્વ વધે છે. પુષ્પદંત આ. હેમચંદ્રની પૂર્વનો છે; અને જોધંદુ વગેરેના ગ્રંથો આ. હેમચંદ્રે જોયા જણાય છે, તો આના ગ્રંથો પણ કદાચ જોયા સંભવે.

આ કવિની કવિતા સરલ છતાં ઊંડાં ઊંડાં છે; એક નમૂનો આ છે:

બણઘ બહારઉ મોહુણ કિન્નઘ મોહું જાણુ હુંતુ ઢંકિન્નઘ ।
મોહું પસરઘ મિચ્છાદંસણુ જગુ જિહિટ્ટિઉ ખણુવિદંસણુ ।
ધક્કે વાસણુ તાસુણુ જાસઘ સો કિ જીઉ જિણુઅમુ વિલસઘ ।
ભંતિએ ભંતિ કેમ સહિન્નઘ દુવિચરંદે મહુ હાસઉ દિન્નઘ ।
અંબરુ પરિહઘ લોચણુ ભુજઘ ભુયણુજાણુ પભણુંતુણુ લન્નઘાર

૧. આ કૃતિ ગૂજરાત બહારની હોતાં, એ વિશે અહીં લખાણ કર્યું નથી.

૨. છાયા:—

મળતિ મદ્યારકઃ મોહઃ ન ક્રિયતે મોહેન જ્ઞાનં ભવન્ આત્રિયતે ।

મોહેન પ્રસરતિ મિચ્છાદર્શનં જગત્ નિર્દિષ્ટકં ક્ષણવિવંસનમ્ ।

એકેન વાસના તસ્ય ન નશ્યતિ સ કિં જીવઃ જિનાગમે વિલસતિ ।

સ્રીરત્નના વિષયમાં લખતાં કવિ કહે છે:—

સોહધ જલહરુ સુરધણ્ણાયમે સોહધ છુરવરુ સત્યમે વાચમે ।
 સોહધ કથયણ્ણ કહમે સુખદ્ધમે સોહધ સાહુ વિન્નમે સિદ્ધમે ।
 સોહધ મુણિવરિદુ મણ્ણસુદ્ધમે સોહધ મહિવધ છિન્નમલ્લ સુદ્ધમે ।
 સોહધ મંતિ મંતવિહિદિદિદિમે સોહધ કિંકરુ અસિવરલ્લદ્ધમે ।
 સોહધ પાડિસુ સાસસમિદ્ધમે સોહધ વિહુ સપરિયણ્ણરિદ્ધમે ।
 સોહધ માણ્ણસુ ગુણસંપત્તિમે સોહધ કન્નર'ણુ સમત્તિમે ।
 સોહધ મહિરુદુ કુસુમિયસાહમે સોહધ મુદ્દુ સુપોરિસરાહમે ।
 સોહધ માહુ ઉરયલ્લલ્લિદ્ધમે સોહધ વરુ વહુયમે ધવલ્લલ્લિદ્ધમે ।?

બ્રાન્ત્યા બ્રાન્તિઃ કથ સાધ્યતે દુર્વિદગ્ધેન મુહુઃ હાસ્યં વીયતે ।

અમ્બરં પરિદધાન્તિ મોજનં મુદ્ધુક્તે ભુવનજ્ઞાનં પ્રમળન્ ન લજ્જતે ।

[ભટ્ટારક કહે છે: મોહ ન કરવો. મોહથી, જ્ઞાન થતું હોય તે ઢંકાઇ જાય છે. મોહથી મિથ્યા જ્ઞાન ફેલાય છે. જગતને ક્ષણેવાંસી કહ્યું છે. એક મોહથી તે (જન)ની વાસના નથી નાશ પામતી. તેવો જીવ શું જિનધર્મમાં રહે છે ખરો? ભ્રમથી ભ્રમ કેમ સધાય? આવો મૂર્ખ માણસ વારંવાર હાસ્યને પાત્ર થાય છે. લૂગડું પહેરે છે (ને) ભોજન ખાય છે. (અને) બધા બ્રહ્માંડનું જ્ઞાન કહેતાં લખતાં નથી. (પુદ્ગલ ક્ષણિકવાદની આમાં ટકાર છે.)

ણાયકુમરચરિત્, ૯-૫

૧. શોભતે જલધર: સુરધનુષ્ઠાયયા શોભતે નરવર: સત્યયા વાચયા ।

શોભતે કવિજન: કથયા સુબદ્ધયા શોભતે સાધક: વિદ્યાયા સિદ્ધયા ।

શોભતે મુનિવરેન્દ્ર: મન:શુદ્ધયા શોભતે મહીપતિ: નિર્મલબુદ્ધયા ।

શોભતે મન્ત્રી મન્ત્રવિધિદૃષ્ટયા શોભતે કિંકર: અસિવરયંદ્રયા ।

શોભતે પ્રાવૃટ્ સસ્યસમૃદ્ધયા શોભતે વિભવ: સપરિજન-ઋદ્ધયા ।

શોભતે માનુષ: ગુણસમ્પત્તયા શોભતે કાર્યારમ્ભ: સમાપ્તયા ।

શોભતે મહીરુદ્ધ: કુસુમિતશાખયા શોભતે સુમટ: સુપૌષ્પરાહયા (શોભયા)

શોભતે માધવ: ઉરસ્તલલ્લક્ષ્મયા શોભતે વર: વધૂકયા ધવલત્રિયા ।

[મેધ સુરધનુષની ળાયથી, શ્રેષ્ઠ નર સત્ય વાણીથી, કવિજન સુખદ્ધ કથાથી, સાધક સિદ્ધ વિદ્યાથી, મુનિવર મનની શુદ્ધિથી, મંત્રી મંત્રવિધિની

ઉપરના અવતરણમાં અર્વાચીન તત્ત્વની સાંકળ આપે એવાં ‘માણસુ,’ ‘માહુ’ રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. ‘સોહધ=સોહ’ રૂપ આજે ૨૦૦૦ વર્ષ થયાં જાણે કે આપણું પરિચિત જ છે; જ્યારે પ્રથમના અવતરણમાંના ‘પરિહમ,’ ‘ણાસમ’ રૂપો જૂનાં પણ, ‘કમ’ રૂપ આજે પણ તદ્દત જ છે.

૯. આ કવિ પછી ખીજો મહત્ત્વનો કવિ ધનપાલ છે. તેનું એક માત્ર ભવિષ્યકથા કે પંચમી કથા નામનું ૨૨ સંધિનું અપભ્રંશ કાવ્ય મળે છે. આ કવિ ક્યારે થયો તે જોડે નક્કી નથી કહી શકાતું, પરંતુ ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં ડૉ. જોડાણી વગેરે એવા મત ઉપર આગ્યા છે કે એ કવિ આ. હેમચંદ્ર પૂર્વે બે સદી ઉપર લગભગ થયો હોવો જોઈએ. આ કવિએ પોતાના વિષયમાં છેલ્લી સંધિના નવમા કડવામાં આટલી હકીકત નોંધી છે:—

ધક્કડવણિવંસે માએસરહો સમુખ્ખવિણ ।

ધણસિરિદેવિ-સુએણ વિરધક સરસદસંભવિણ ॥

એટલે કે તે ધક્કડ નામના વણિક કુટુંબમાં પિતા માહેશ્વર અને માતા ધનશ્રીથી જન્મ્યો હતો. વધુમાં એ દિગંબર જૈન હતો. પાંચમા સંધિમાં તેણે મંજિવિ જેણ દિયંબરિ લાહુર એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ નજરથી, ઠિકર ઉત્તમ તલવારરૂપી લાકડીથી, ચોમાસું લીલા મોલની સમૃદ્ધિથી, વૈભવ નોકર ચાકર વગેરેની ઋદ્ધિથી, મનુષ્ય ગુણરૂપી સંપત્તિથી, કાર્યનો આરંભ તેની સમાપ્તિથી, વૃક્ષ ફૂલેલી શાખાથી, થોડો સુંદર પરાક્રમની શોભાથી, (રાહા દેશ્ય શબ્દ છે), વિષ્ણુ છાતી ઉપર રહેલી લક્ષ્મીથી અને વર ઉજ્જવલ કાંતિ (ગુણાદિ)વાળી વહુથી શોભે છે.]

એજન, પૃ. ૯-૩

૧. છાયા:-ધક્કડવણિવંસે માહેશ્વરતઃ સમુદ્ભૂતેન ।

ધનશ્રીદેવ્યા સુતેન વિરચિતઃ સરસ્વતીસંભવેન ॥

[ધક્કડ વાણિયાના વંશમાં માહેશ્વર પિતાથી થયેલા, માતા ધનશ્રીના પુત્રે સરસ્વતીપુત્રે (આ અંથ) રચ્યો.]

ભ. ક. પૃ. ૧૪૮

૨. મહત્ત્વા યેન દિગમ્બરે લાતઃ ।

ભાંગીને જેણે દિગંબરમાં આપ્યો.

એજન પૃ. ૩૮

શ્વેતાંબર નથી, તે હકીકત તરફ ડો. ગુણેએ ધ્યાન ખેંચીને દર્શાવ્યું છે કે ધનપાલે અન્યુત સ્વર્ગને ૧૬મું સ્વર્ગ ગણાવ્યું છે, ત્યારે શ્વેતાંબરે તેને ૧૨મું ગણે છે. ધક્કડ નામનું વણિક કુટુંબ હોવાની ખાત્રી છે. સ. ૧૨૩૦ના આબુ ઉપરના તેજપાળના શિલાલેખથી સમજાય છે.

આ. હેમચંદ્ર અને ધનપાલના કાવ્યની ભાષાની તુલના કરી ડો. જેકોબીએ એવો મત બતાવ્યો છે કે ધનપાલની ભાષા જે સમયમાં બોલાતી હતી, તે સમયની છે, ન્યારે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના સમયમાં બોલાતો બંધ થઈ ગયો હતો. આમ કહેવાનું પ્રયોજન ડો. જેકોબીને એ થયું છે કે ધનપાલની ભાષામાં વિકલ્પો ઓછા છે અને તેમાં જૂનવાણી તત્ત્વ છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે દ્વિગંબરોની ભાષામાં એકધારાપણું છે; તેથી વિકલ્પો ભાગ્યે જ મળે છે; વિશેષમાં દ્વિગંબરોનો અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો સીધો અવતાર છે. તેનું એક જ કાવ્ય લખ્યું મળ્યું છે; પણ તે ઉત્તમ છે. અહીં આ અવતરણ થોડા ખ્યાલ આપશે:—

“પુણુ હિમશંખસરયસસિધવલ્લિં ચિરમંથરપવાહપહધવલ્લિં ।
 કિન્નરગીતગેયગંભીરિં નહાવિઉ જિણિંદુ સુરહિવરખીરિં ।
 પુણુ દુંદુભજલકંતિવચંસિ રિક્કિસમિક્કિમણોહરંસિં ।
 જિણુ અહિસિચિઉ સુરસખલિએં દડવડરવડ પડંતિ દહિએં ।
 પુણુ ગંધોવએણુ સુપવિત્તિં ધણધુસિણુભજલકંતિવિચિત્તિં ।
 પુણુ સમલક્ષએણુ આમોએં પુણુ પદ્મખાલિઉ નિમ્મલતોએં ।
 પુણુ મણિકંચણુકંતિકચત્થહિં નિમ્મલપુત્રપવિત્તપસત્થહિં ।
 જલકલસિહિં અહિસિપુ નરિંદિં હું કલ્લાલકાલિ અમરિંદિં ।
 પુણુ તણુલુહિવિ પોત્તસંચારિં સધં સમલક્ષુ ધુસિણુધણુસારિં ।
 ધતા । અહિસિચિવિ જગનાહુ ખણુ અન્નધં નરવધં જમ ।
 સુલિવરચારણુ બિહિણુ સંપાદય જિણુહરિ તામ ॥૧

૧. છાયા:—

પુનઃ હિમશંખશારદશશિધવલ્લેન સ્થિરમન્થરપ્રવાહપ્રમાધવલ્લેન ।

કિન્નરગીતગેયગમ્भीરેણ સ્નાપિતઃ જિનેન્દ્રઃ સુરભિવરક્ષીરેણ ।

ધનપાલની બાપાને ડો. જેકાબીએ ઉત્તર તરફનો નાગર અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ આપણે ઉપર જોયું છે. એ ધક્કડવંશનો છે. આ ધક્કડ-કુલનો ઉલ્લેખ ઉપર ખતાવ્યું તેમ દેલવાડાના ઇ. સ. ૧૨૩૦ના શિલાલેખમાં આવતો હોવાથી એ કુળ ગૂજરાતમાં આવી વસ્યું જણાય છે. ધનપાલ કયાનો વતની છે, તે સ્પષ્ટ નથી. તે મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશને ચુસ્તપણે વળગી રહે છે, છતાં તેના અપભ્રંશમાં ઉપરનું અવતરણ જોતાં આ. હેમચંદ્રનાં અપભ્રંશનાં વૈકલ્પિક રૂપો દર્શન દે છે. ત્રીજી

પુનઃ કુન્દોજ્જ્વલકાન્તિવચસ્યેન ઋદ્ધિસમૃદ્ધિમનોહરસ્પર્શેન ।

જિનઃ અભિષિક્તઃ સુરસમ્યૈઃ દહ્વડરવડ પતતા દધ્ના ।

પુનઃ ગન્ધોદકેન સુપવિત્રેણ ઘનઘુસુણોજ્જ્વલકાન્તિવિચિત્રેણ ।

પુનઃ સમાલબ્ધેન આમોદેન પુનઃ પ્રક્ષાલિતઃ નિર્મલતોયેન ।

પુનઃ મણિકાશ્વનકાન્તિકૃતાર્થૈઃ નિર્મલપુણ્યપવિત્રપ્રશસ્તૈઃ ।

જલકલશૈઃ અભિષિક્તઃ નરેન્દ્રેણ નનુ કલ્યાણકાલે અમરેન્દ્રેણ ।

પુનઃ તત્તું મૃદ્ધ્વા પોત્રસંચારેણ સ્વયં સમાલબ્ધઘુસુણઘનસારેણ ।

×

×

×

ઘણા । અભિષિચ્ય જગન્નાથં ક્ષણં આસ્તે નરપતિઃ યાવત્ ।

મુનિવરચારણૌ દ્વૌ સંપાદિતૌ જિનગૃહે તાવત્ ।

[ફરી ખરફ શંખ અને શરદ ઋતુના ચંદ્ર જેવા ધોળા, સ્થિર હલતા પ્રવાહની કાંતિ જેવા ઊજળા, કિતરોનાં ગીતોના જેવા ગંભીર, શ્રેષ્ઠ ગાયના દૂધથી જિનેંદ્રને સ્નાન કરાવ્યું. ફરી દેવતાઓએ મોગરાના ફૂલના જેવી ઉત્તમવલ્લ કાંતિવાળા, ઋદ્ધિ અને સમૃદ્ધિના મનોહર સ્પર્શવાળા ખડખડ પડતા દહીંથી જિનનો અભિષેક કર્યો. ફરી કપૂર અને કેસરની ઉત્તમવલ્લ કાંતિથી વિચિત્ર પવિત્ર સુગંધી જલથી, ફરી મેળવેલા આમોદથી, ફરી નિર્મલ જલથી પ્રક્ષાલન કર્યું. ફરી મણિ અને સોનાની કાંતિવાળા, નિર્મલ પુણ્ય પવિત્ર વખણાયેલા જલકલશોથી ઇંદ્ર જેમ રાત્રીએ પવિત્ર સમયે અભિષેક કર્યો. ફરી જાતે જ મેળવેલા કેસર અને કપૂરવાળા વચ્ચના સંચારથી દેહ લૂંઈને × × × જગન્નાથ જિનેંદ્રનો અભિષેક કરી રાત્રી કાણવાર થોડો છે, ત્યાં બે મુનિવર જિનાલયમાં આવી પહોંચ્યા.] ભવિષ્યતકાંડા, ૧૬-૮, પૃ. ૧૧૬-૧૭

વિભક્તિના એકવચનમાં 'ઇ' અને 'એ' શુદ્ધ "ગૌર્જર અપભ્રંશ"ની સ્પષ્ટ વિશિષ્ટતા છે. આમ એ આપણી તરફ વધુ સંબંધ છે, એમ મને જણાય છે.

૧૧. ધનપાલ પછી એ જ સમયનો ધવલ નામનો કવિ જાણવામાં આવ્યો છે. તેણે ૧૮૦૦૦ કડીનું હરિવંશપુરાણ રચ્યું છે.^૧ આ કવિના ગુરુનું નામ અંબસેન અને પિતાનું નામ સુર હતું. એ જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ હતો. એની એક પણ કૃતિ અદ્યાપિ પ્રસિદ્ધ નથી. શ્રી. મોહનલાલ દ. દેશાધરે જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ભાગ ૧લાની શરૂઆતમાં લખેલા 'ગૂર્જરાતી ભાષાના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં તેના કાવ્યમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે. તેના કાવ્યમાં પણ નાનાં કડવાંવાળી સંધિઓ ધનપાલ વગેરે જેમ સ્વીકારી છે. મહાવીરના જન્મપ્રસંગના કડવાની છેલ્લી ધત્તા આ છે:

બહુધણુ બહુગુણુ બહુસુય-જુત્તઉ
તહિં જિવસદ જિણબક્ખમભત્તઉ ।
જિમ્ય પસાહિય તહ જુરણારિઉ
જું સુરલોચ મહિહિ અવતારિઉ॥૨

એની કવિતામાં ચમક છે, એ આ જ ધત્તાનું છેલ્લું ચરણ જોવા માનથી સમજાય તેમ છે. આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરતો જણાય છે; આમાં અપભ્રંશ પ્રત્યય લુપ્ત થતો સરળ બનતો જાય છે.

૧૨. ધણુંકરી મૂળરાજ ૧લાના સમય (વિ. સં. ૯૯૮-૧૦૪૩)માં

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂ. ભા. સંક્ષિપ્ત ઇતિ., પૃ. ૩૬-૪૦

૨. એજન. પૃ. ૪૦

છાયા:-બહુધન: બહુગુણ: બહુશ્રુતયુક્ત: તસ્મિન્ નિવસતિ જિનવક્તવ્યમક્ત: ।

નિત્યં પ્રસન્ના: તથા નરનાર્ય: નનુ સુરલોક: મહીં બવતારિત: ॥

[તે શહેરમાં ઘણા ધનવાળો, બહુ ગુણવાળો, ઘણી વિદ્વતાથી યુક્ત, જિનના વચનમાં ભક્તિવાળો માનવસમુદાય રહે છે. હમણાં નરનારીઓ પ્રસન્ન છે. જાણે કે પૃથ્વી ઉપર સુરલોક ઊતરી ન આવ્યો હોય.]

શ્રીચંદ્રમુનિ નામનો એક જૈન કવિ થઈ ગયો છે, જેનું એક “કથાકોશ” નામનું કાવ્ય મળે છે.^૧ કાવ્યાંતે આપેલી પ્રશસ્તિમાં તેણે પોતા વિશે માહિતી આપતાં લખ્યું છે કે—કુંદકુંદાર્યાયના ગણની પરંપરામાં શ્રી કીર્તિશિષ્ય શ્રુતકીર્તિ, તેનો શિષ્ય ગુણાકરકીર્તિ, તેનો શિષ્ય વીરચંદ્ર, તેનો શિષ્ય આ ચંદ્રમુનિ. તેણે મૂલરાજ રાજાના ગોષ્ઠિક અને અણુ-હિલપુરના વતની પ્રાગ્યાટ સનગ્ગનના પુત્ર કૃષ્ણના કુંડુંબ માટે ઉક્ત ગ્રંથની રચના કરી હતી. આ કવિએ ૫૩ સંધિમાં એ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિ સંધિઓ ધનપાલ વગેરેની જોમ આપે છે, પણ છંદ જુદો પ્રયોજે છે. ૧૬ માત્રાનો એ પદ્ધતિ છંદ છે. પાદાકુલ નથી. આ ઉપરાંત અક્ષરમેળ વ્રત્તો વંશસ્થ, માલિની વગેરે પ્રયોગાયેલાં મળે છે:—

મગહામંડલિ પય સુહય રમ્મિ, પયપાલુ રાઉ પાડલિપુરમ્મિ ।
તથેવ એફ્ફુ કૈસિઉ ઉચારિ, નિવસઈ મયાવિ ગાઉરદુવારિ ।
સ કયાઈ રાય હસેહ સમીવુ, ગઉ વિહરમાણુ સુરસરિહે દીવુ ।
એફ્ફેણુ તથ કય-સાગએણુ, પુચ્છિઉ હસે વયસાગએણુ ।
ભોમિત્ત તં સિ કો કહસુ એત્થુ, આહમિ પએસહો કહો કિમત્થુ ।
ધયરદહો વયણુ સુણેવિ ધૂઉ, ભાસઈ હઉ ઉત્તમ કૂલપસૂઉર ।

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ: ગૂર્જ. સા. સં. ઇતિ., પૃ. ૫૦-૫૧

૨. છાયા:—

મગધમળ્દલે પદે સુલ્લદે રમ્યે પ્રતિપાલરાજ: પાટલીપુરે ।

તત્રૈવ એક: કૌશિક: જાપ્રત્ નિવસતિ માયાવી ગોપુરદ્વારે ।

સ કદાપિ રાજહંસસ્ય સમીપં ગત: વિહરમાણ: સુરસદશદ્વીપમ્ ।

એકેન તત્ર કૃતસ્વાગતેન પૃષ્ઠ: હંસેન વયસા ગતેન ।

ભો મિત્ર ત્વં અસિ ક: કથયિષ્યસિ અત્ર આગત: પ્રદેશત: કુત: કિમર્થમ્ ।

વૃત્તરાષ્ટ્રસ્ય વચ્ચનં શ્રુત્વા ધૂક: ભાષતે અહં ઉત્તમકુલપ્રસૂત: ।

[સુખદ અને રમ્ય મગધ દેશમાં પાટલીપુર નગરમાં પ્રતિપાલ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરના દરવાજા ઉપર એક જાગતો માયાવી ધૂડ રહેતો હતો. તે એકવાર ફરતો ફરતો સ્વર્ગના જેવા એક ખેટમાં રાજહંસની

૧૩. આ જ સમયનો બીજો કવિ ધનપાલ છે, જેની પાંચવલ્લ્હી-માલા (૨. સં. ૧૦૨૯) સુપ્રસિદ્ધ છે. મૂળે એ બ્રાહ્મણ હતો અને પછીથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે કવિ માલવપતિ મુંજ સિંધુરાજ અને ભોજની વિદ્વત્સભામાં અગ્રણી હતો. આ કવિએ ૧૫ ગાથાનું “સત્યપુર-મંડન મહાવીરોત્સાહ”નામનું અપભ્રંશ કાવ્ય લખ્યું છે. ૧૫મી ગાથા જોતાં તેણે એ રોળાછંદમાં કાવ્ય રચ્યું હોય તેમ જણાય છે:—

રક્ષિ સામિ પસરંતુ મોહુ મેહુદુય તોડહિ
સુમ્મદંસણિ નાણચરણ બહુ કોહુ વિહોડહિ ।
કરિ પસાઉ સચ્ચકરિ વીરુ જધ તું મણિ ભાવધ
તથ હુક્કધ ધણપાણુ નહિ જહિ ગયક ન આવધ ॥૧

[નોંધ:—આ કાવ્ય મહત્ત્વનું બીજી દૃષ્ટિએ પણ છે. આ નાના કાવ્યમાં એક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત સચવાઈ રહી છે. સત્યપુર= સાંચોર નામના મારવાડના ગામમાં આવેલા મહાવીરના મંદિરનો મ્લેચ્છો ભંગ કરી નહોતા શક્યા, એમ કહેવા જતાં ધનપાલે ઇતિહાસના એક જખરદસ્ત કાવડાને ઉકેલ્યો છે:

ભંજેવિ ાણુ સિરિમાલદેસુ અનુ અણહિલવાડઉં,
ચડાવહિ સોરટું ભગ્ય પુણુ દેહલવાડઉં;

નિકટ ગયો. તેનો સત્કાર કર્યો છે, તેવા એક વૃદ્ધ હસે તેને પૂછ્યું: હે મિત્ર, તું કોણુ છે? આ પ્રદેશમાં ક્યાંથી આવ્યો છે, તે તું કહીશ? હંસનું વચન સાંભળી ધ્રૂડ કહે છે: હું ઉત્તમ કુલમાં જન્મ્યો છું.] એજન, પૃ. ૫૧

૧. છાયા:—રક્ષ હે સ્વામિન્ પ્રસરન્તે મોહં, સ્નેહં ત્રોટય

દર્શનેન જ્ઞાનચરણાભ્યાં મટં ક્રોધં વિસ્ફોટય ।

કુરુ પ્રસાદં સત્યપુરવીર, યદિ ત્વં મનસિ ભાવયસિ

તસ્મિન્ ભોકે ધનપાલ: યાતુ યત્ર ગત: ન આગચ્છતિ ॥

[હે સ્વામી, પ્રસરતા મોહમાંથી બચાવ; સ્નેહને તોડ; સચ્ચદર્શન, જ્ઞાન અને ચરણુ એ ત્રણુ રત્નથી ક્રોધરૂપી ચોક્કાને તોડી નાખ. હે સત્યપુરના વીર, તારા મનમાં જો આવે તો કૃપા કર. ધનપાલ તે લોકમાં નહોતો કે જ્યાં ગયો પાછો આવતો નથી.] એજન, પૃ. ૧૨

સોમેસર સો તેહિ ભગ્યુ જણમણ્યાણુંદણુ,
ભગ્યુ ન સિરિ સમ્યહરિ વીરુ સિદ્ધત્યહ નંદણુ. ૩
બહુએહિ વિ તારાયણેહિ રવિપસરુ કિં બિજ્જનધ,
બહુએહિ વિ વિસહરેહિ મિલિ વિ કિં ગુરુકુ ગિલિજ્જનધ;
બહુ દુરંગ આરુઠ કરહિ કિરિ કાંધ મયંદહ,
પૂણિહિ બહુય તુરુક્ક કાંધ સમ્યહરિ-નિણંદહ. ૪૧

સાર:—તુર્કલોકોએ શ્રીપાલદેશ, અણુહિલવાડપાટણ, ચંદ્રાવતી, સોરઠ, દેલવાડા અને જનોના મનને આનંદ આપનારા સોમેશ્વર મહાદેવને ભાંગ્યા; પરંતુ સત્યપુર=સાંચોરમાં આવેલા સિદ્ધાર્થપુત્ર મહાવીરને ભાંગી શકાયા નહિ.

કવિ ધનપાલે પાછઅલચ્છીમાલા સં. ૧૦૨૯=છ. સ. ૯૭૩માં રચેલી છે. તિલકમંજરી એ પછી ધારાનરેશ ભોજના સંતોષ માટે રચેલી છે. ઉપરના તેના કાવ્યમાં તુર્કોના આગમનની અને સોમનાથ વગેરે સ્થાનો ભાંગ્યાની વાત આપણને મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈની સ્મૃતિ આપે છે. બેશક એ સવારી છ. સ. ૧૦૨૪-વિ. સં. ૧૦૮૧માં થયેલી છે. આ માટે તેને આપણે સં. ૧૦૮૧ સુધી જીવતો માનવો પડે છે. ભોજનો સમય નિશ્ચિત રીતે છ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૪=વિ. સં. ૧૦૬૧-૧૧૧૦ છે. આમ મહમદ ગઝનવીની ચઢાઈનો સમય ભોજના સમયમાં પડે છે. પાછઅલચ્છીમાલાની રચના પછી ૩૨ વર્ષે ભોજ ગાદીએ આવે છે, અને તિલકમંજરી એણે ભોજના કહેવાથી રચી છે, એટલે ભોજના શાસનકાળમાં તે જીવતો હતો. પાછઅલચ્છીમાલા વખતે તે વીસેક વર્ષનો હોય તો છ. સ. ૧૦૨૪માં તે ૭૧ વર્ષનો હોય. એટલી આવરદા હોઈ શકે, એ કોઈ શંકાનો વિષય નથી. એ પછી એણે ઉપરનું કાવ્ય લખ્યું હોય તો તે મહમદની સ્વારીથી વાકેફ હોય એ કોઈ નવાઈ

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સં. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૪૨-૩

૨. પ્રભાવકચરિતમાં એવું સૂચન મળે જ છે કે આ ધનપાલે સાચોરના મહાવીરજિનનની સ્તુતિ રચી હતી.

ઉપજાવે તેવી વાત નથી. આમ હોતાં ઉપર નોંધાયેલા તુર્કો તે મહમદ ગઝનવી વગેરે છે, એ સમગ્રાય તેવું છે.]

૧૪. ધનપાલની સાથેસાથ આપણને ધનંજયના દશરૂપક ઉપર ટીકા લખનારો તેનો નાનો ભાઈ વિણ્ણસુત ધનિક યાદ આવે છે. આ બંને ભાઈઓ માલવપતિ મુંજના દરબારમાં હતા. મુંજનો સમય ઇ. સ. ૯૭૪-૯૭ છે; કેમકે ઇ. સ. ૯૯૭ થી ભોજનો પિતા સિન્ધુરાજ માલવપતિ હતો. ઇ. સ. ૯૭૯ નું ધનિકના પુત્ર વસંતાચાર્યને આપેલું એક દાનપત્ર મુંજનું મળે છે. એટલે એ પૂર્વે જ આ ધનિકનો સમય સિદ્ધ થાય છે.^૧ એણે સંસ્કૃત પ્રાકૃત અનેક સાહિત્યગ્રંથોમાંથી દશરૂપ-ટીકામાં અવતરણો લીધાં છે એમાં થોડાંક પોતાનાં પણ છે. એ અવતરણોમાં બે એવાં અવતરણો મળે છે કે જે સ્વરૂપ ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષાનાં છે, જો કે પાઠ ભ્રષ્ટ જણાય છે:

વેવઘ સેઅદવદની રો મચિચ ગતિએ વવઘ (૧ વવેઘ) ।

વિલલુલુ તુ વલચ (૧ અલ) લહુ બાહોઅહ્વીએ રણેતિ (૧ રણેઘ) ॥

મુહુઊ સામસિ (૧ હુ) હોઘ ખણે વિમુચ્છઘ વિચગ્ઘેલ ।

મુઘ્ઘા મુહાઅહ્વી તુચ્ચ પેગ્ઘેણ સાવિ હુ ધિજજઘ (૧ ધિજજેણ) ॥૨

આ બંને દોહા જ હશે; પણ પાઠની ભ્રષ્ટતાને લીધે છન્દ

૧. એફ. ઇ. હોલ ઇ. સ. ૯૫૦ સ્વીકારે છે. ન્હુઓ દશરૂપ: અં. પ્રસ્તા.
પૃ. ૩, પાદટીપ (બિબ્લિઓથિકા ઇન્ડિકા સિરીઝ).

૨. એનન પૃ. ૧૩૯

છાયા:-વેપતે સ્વેદવદના રોમાઞ્ચ ગાત્રે વપતિ ।

વિલોલસ્તતો વલયો લઘુ બાહુવલ્લયાં રણતિ ॥

મુખં શ્યામલં ભવતિ ક્ષણં વિમુર્છતે વિદગ્ધેન ।

મુગ્ધા મુખવલ્લી તવ પ્રેમ્ણા સાપિ ન ધૈર્યં કરોતિ ॥

[દેહમાં પસીનાવાળી નાચિકા ધૂળે છે. અંગમાં રુવાડાં ઊભાં થાય છે. ચપળ થતી ચૂડી ધીમી બાહુમાં રણકાર કરે છે. મુખ કાળું પડે છે. ચતુરને કારણે ક્ષણવાર તે મૂર્છા પામે છે. મુખ તારા પ્રેમે મુગ્ધ છે; પણ તે ધીરજ ધરતું નથી, [એક દૂતી નાચિકાને કહે છે.]

પકડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ બંને અવતરણુ તેનાં છે કે બીજાનાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એટલું સંભવે કે તે વખતના કોઈ પ્રચલિત ગ્રંથમાંથી તેણે લીધાં હોય. અપભ્રંશકાલીન રૂપો પકડાય તેવાં છે.

૧૬. આ અરસામાં સં. ૧૦૭૬માં સાગરદત્ત નામના કવિએ જંબુ-સ્વામિચરિત્ર ૨૫૬૦ કડીનું રચ્યું છે. એ લગભગમાં પદ્યકૃતિ નામના સાધુએ ૧૮ સંધિનું પાર્શ્વપુરાણ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે.

૧૭. આ વખતે નયનન્દી નામના જૈન કવિનું ૧૨ સંધિનું 'સુદર્શનચરિત' પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ આ કાવ્ય સં. ૧૧૦૦માં જ્યારે ધારાનગરીમાં ભોજદેવ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે રચ્યું છે.^૧ આ જ કવિએ આરાધના નામનું કાવ્ય રચ્યું છે. એ ગ્રંથ બે ભાગમાં છે, જેમાં પ્રથમ ભાગમાં ૫૬ અને બીજા ભાગમાં ૫૮ સંધિ હોવાનું કહેવાય છે. સ્વ. દલાલને મળેલી પ્રતમાં ૩૦-૨૭ સંધિઓ મળેલ છે. આ નયનન્દી દિગંબર હોવાનું સ્વ. દલાલ માને છે.^૨ આ કવિએ આરાધનાને બંને એક માલિની આપી છે:

મુણિવરણ્યનન્દીસદ્ધિબદ્ધે પ્રસિદ્ધે
સયલવિહિણિહાણે એતથ કંઠે સુભવે ।

અરિહપમુહસુનુ વૃત્તમારાહણાચે

પભણિઉ કુડુ સંધી અકુવણું સમિતિ ॥૬

માલિનીમાં તેણે પ્રાકૃતમિશ્ર અપભ્રંશ રૂપો વાપર્યા છે. આ બધી પ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પ્રકાશમાં આવી નથી. દોહા, ચોપાઈ વગેરે ઉપરાંત

૧. એજન. ૫, ૫૩

૨. પાંચમી ગૂજ. સા. ૫. નિબંધ પૃ. ૧૨

૩. છાયા:—

મુનિવરનયનન્દિસન્નિબદ્ધે પ્રસિદ્ધે સકલવિધિનિધાને ભત્ર કાવ્યે સુભવે ।

અર્હેત્પ્રમુખસૂક્તં વૃત્તં આરાધનાયાઃ પ્રમણિતં સ્ફુટં સન્ધિઅષ્ટપદ્માશત્સ-

માપ્નોતિ ॥

[મુનિવર નયનન્દીએ બાંધેલા. પ્રસિદ્ધ, બધી વિધિઓના રચાનરૂપ આ બાવ્ય કાવ્યમાં અરિહત જેમાં મુખ્ય છે, તેવાઓના કહેલા વૃત્તની અકુવન સંધિ આરાધના-વિષયક કહી છે.] એજન ૫. ૧૨

અપભ્રંશમાં અક્ષરમેળ વૃત્તોના વપરાશના ઇતિહાસમાં આ કૃતિઓ મદદગાર થાય તેવી છે.

૧૮. ૧૧ મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આ સાથે જ ધારાનરેશ બોજ ધ્યાન ખેંચે છે. એને નામે સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક કૃતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંની સુપ્રસિદ્ધ કૃતિ “સરસ્વતીકંઠાભરણ” આપણને એ માટે ઉપયોગી છે કે તેમાંથી અપભ્રંશનાં અવતરણો આપણને મળી શકે છે. એણે આપેલાં અવતરણો પોતાનાં જ છે કે અન્યનાં એ આપણે ચોક્કસ કહી શકતા નથી.

શિલાલેખોની આનુપૂર્વો ઉપરથી વાકપતિ મુંજ (ધ. સ. ૯૭૬-૯૭) પછી સિંધુરાજ (ધ. સ. ૯૯૭-૧૦૦૫) અને તેના પછી બોજ ગાદીએ આવેલો છે (ધ. સ. ૧૦૦૫-૧૦૫૫). માળવાના પરમાર રાજાઓ સંસ્કૃતવિદ્યા તરફ બહુ આદર ધરાવતા હતા. બોજનો કાકા મુંજ પણ વિદ્વાનોને સંભાળતો હતો, તે આપણે દશરૂપકાર ધનંજયે સ્વત્રંયાંતે આપેલા ઉલ્લેખથી જાણીએ છીએ.^૧ બોજની સભામાં અનેક પંડિતો સમ્માનિત થયેલા હતા; એ વસ્તુ લઈ અનેક સંસ્કૃત પ્રાકૃત પ્રાંધો રચાયા છે; જેમાં અતિશયોક્તિ તેમ જ કાલવ્યત્યયના અને ઇતિહાસિક અનેક પ્રસંગો મળે છે. એટલું એ ઉપરથી સિદ્ધવત છે કે બોજના સમયમાં વિદ્વાનોનો મોટો સમાદાર હતો. બોજે “સરસ્વતીકંઠાભરણ” નામનું વ્યાકરણ પણ રચ્યું હતું. તે સાંભળી પરમારોના પરાજય કર્યા પછી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી આ. હેમચંદ્રે “સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન”નું પ્રણયન કર્યું કહેવાય છે. બોજના દરબારમાં જેવી પંડિત સભા સિદ્ધરાજે પણ ઊભી કરી હતી, જેમાં સૂર્યની જેમ આ. હેમચંદ્ર તરી આવેલા ગૂજરાતને સદ્ભાગ્યે આપણે મેળવ્યા. શુકલયજુ-વેદનો ભાષ્યકાર પં. ઉવટ બોજનો સમકાલીન હતો, તેનું તેના ત્રંયાંતથી સમજાય છે. ધનપાલ, ધનંજય, ધનિકને માટે તો શંકાનું કારણ જ નથી.

૧. દશરૂપક—૪થાનો છેલ્લો શ્લોક

૨. વડનગરનો વતની વજ્રદનો પુત્ર ઉવટ બોજરાજના સમયમાં અવં-તીમાં વસેલો. (મ. ભા. નિર્ણયસાગર: પૃ. ૬૧૦)

બોજ પ્રતાપી રાજા હતો. ચૌલુક્ય ભીમ પહેલાએ તેની સાથે સંધિ કરી પોતાના દામોદર કે ડામર નામના મંત્રીને બોજની સમામાં એકત્રી તરીકે રાખેલો.^૧ બોજે ધણી રાજાએને પણ હરાવેલા જેમાં સાંભરના વીર્યરામ, ચૌલુક્ય ભીમ અને કર્ણાટકનરેશ મુખ્ય છે.^૨ તેના સમયમાં મહમદ ગઝનવી આવેલો. ઉદયપુરના પ્રશસ્તિલેખમાં બોજે તુરુષ્કા પર વિજય મેળવ્યાનું લખ્યું છે. આ તુરુષ્કા એ મહમદ ગઝનવી વગેરે દીસે છે. ઇ. સ. ૧૦૨૪માં મહમદ ગઝનવી આવેલો. તેને માળવામાંથી હાંકી કાઢ્યો જણાય છે.

તેણે અપભ્રંશ ભાષામાં કેાઈ કૃતિ કરી જણવામાં નથી; પણ તેના “સરસ્વતીકંઠાભરણ”નામક સાહિત્યગ્રંથમાં તેણે અત્રત્ર અપભ્રંશ ભાષાનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે. ભાષાભેદના વિષયમાં લખતાં તેણે કેટલીક ઉપયોગી માહિતી આપી છે:

સંસ્કૃતેનૈવ કોડપ્યર્થઃ પ્રાકૃતેનૈવ વાપરઃ ।
શક્યો રચયિતું કશ્ચિદપભ્રંશેન જાયતે ॥
પૈશાચ્યા શૌરસેન્યાન્યો માગધ્યાન્યો નિબધ્યતે ।
દ્વિત્રાપિઃ કોડપિ માષાભિઃ સર્વાભિરપિ કથન ॥
નાત્યન્તં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યન્તં દેશભાષયા ।
કથાં ગોષ્ઠીષુ કથયંલ્લોકે બહુમતો ભવેત્ ॥
ઘૃષ્વન્તિ લટમં લટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિષઃ ।
અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥

× × ×

૧. કાવ્યાનુરાસનઃ અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૩૮-૩૯

૨. એવીજ રેન્દ્રરથતોગલભીમમુલ્યાન્ કર્ણાટલટપતિગુર્જરરાટ્તુલ્કાન્ ।
ચઢ્ઢત્યમાત્રવિજિતાનલલોક્ય મૌલ લોળાં કલ્પાનિ-કલ્પવન્તિ ન
ચોલ્લોકાન્ ॥

(ઉદયપુર-પ્રશસ્તિ લેખ) સ. કં. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતમધુરાઃ પ્રાકૃતપુરાઃ

સુમવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસ્વચ્ચનં ભૂતવચ્ચનમ્ ।

વિદગ્ધાનામિષ્ટે મગધમથુરાવાસિભગિતિ-

નિંબદ્ધા યસ્તેષાં સ इह कविराजो विजयते ॥^૧

ભોજદેવ, કવિ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં નિપુણ હોવા બેઠયે, એમ ઉપર કહે છે. તેણે અહીં રુદ્રદોક્ત સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ=દેશભાષાનો વિવેકપુરઃસરનો કાવ્યાદિમાં ઉપયોગ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. સંસ્કૃતદ્વેષી લાટવાસીઓ અને પોતાના જ અપભ્રંશ=“ગૌર્જરઅપભ્રંશ”માં પ્રેમવાળા ગુર્જરોને “દેશૌચિતિ” તરીકે યોગ્ય ગણે છે, પણ સાર્વત્રિકતામાં તે યોગ્ય ન ગણાય તેમ ધ્રુષ્ટિતો જણાય છે. “સંસ્કૃતના દ્વેષી લાટવાસીઓ મનોર પ્રાકૃત સાંભળે છે; ન્યારે ગુર્જરે પોતાના જ અપભ્રંશથી ખુશ રહે છે, ખીજના નહિ,” આ ભોજનું કથન લાટવાસી અને ગુર્જરો તરફ કટાક્ષવાળું તદ્દન હોય તેમ નથી લાગતું; કેમકે ટીકાકાર અને દેશૌચિતિ ગણે છે. આ શ્લોક પછીના એક શ્લોકમાં ‘ગૌડો સંસ્કૃત જ પસંદ કરે છે’ એમ કહ્યું છે.

અહીં ભોજદેવ જે દેશભેદે લાટ-ગુર્જર પ્રયોગે છે, તે સાબરમતીના ઉત્તર દક્ષિણ પ્રદેશને સાંચવી લેતા છેક પ્રાચીન શ્રીમાળના ગુર્જરપ્રદેશને ઉદ્દેશી હોય તેમ સમજાય છે. માળવા એમાં અંતર્ગત છે કે નહિ, તે અહીં નક્કી થઈ શકતું નથી, પણ તેને સુમવ્ય અપભ્રંશ તો ગમે જ છે; કેમકે “કવિરાજ” થવામાં “અપભ્રંશ”નું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાનું તે સ્વીકારે જ છે.

આમ ભોજદેવ પાસેથી અપભ્રંશ સાથેસાથ આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” મળ્યો છે, જે આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણબદ્ધ પાછળથી કરી આપણને વારસામાં આપ્યો છે.

અહીં ઉપયોગી થશે એમ માની ભોજદેવના “સરસ્વતીકંઠાભરણ”માં

ઉશ્કારણો તરીકે મુકાયેલાં અપભ્રંશ પદો પીશલે અનેક હાથપ્રતો તપાસી નક્કી કરેલી વાચના સાંચવતાં આપવામાં આવે છે, જેનાથી બોજાદેવનો ઇષ્ટ અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકવા સમર્થ થઇયે:

(૧) મોરુ કલાવે જં વહઇ તહુ છામહુ સરિણાઉ ।

ઉસ્સીસા પાઅન્તિ ગઉ આણુણુન્તિહિ જણુ છાઉ ॥

(૨) લઇ અપ્પુલ પિઉ દુદ્ધલા કઉ અમ્હાણું છાસિ ।

પુત્તહુ મત્થેં સવઉ જઇદહિ જમે વિ જણિઅ આસિ ॥

(૩) મુદ્દે ગહણઉ ગેણહ તુહું ધરિ મુદં છિઅહત્થિ ।

છિઅહઉ સુન્દરિ તુહં ઉવરિ મમ સુરઅપ્પિહ અત્થિ ॥

(૪) જન્તી મણુરુન્ધું રુચુકહુન્તું ઉઉણુ ઉકેા વિહંસણુ હોમિ ।

મહોસિ ણુરું ચુલે મેહલાસિતો વિહિણુ કુ વાણુઉ

ઉજ્જુ અકપ્પુ કહાઇ ॥

(૧) मयूरः कलापेन यं वहति तस्य नाम्नः सदृशनामा ।

उच्छीर्षात् पादान्ते गतः अनुनीयमानायाः जनः ज्ञातः ॥१-१३४॥

[મોર મયૂરપિચ્છમાં જેને વહે છે, તેના સરખાં નામવાળો (એટલે કે ચંદ્ર નામનો નાયક) જન ઓસીસેથી જેનો કોપ શાંત કરવામાં આવેલો છે, તેના પગને છેડે ગયેલો જણાયો.]

(૨) काहि दीन पिब दुग्धं कुतः अस्माकं तक्षम् ।

पुत्रस्य मस्तकेन क्षपे यदि दधि जन्मनि अपि जातं आसीत् ॥२-६॥

[હે બાપડા, લે, દૂધ પી. અમારે છાશ ક્યાંથી હોય ? પુત્રના માથાના સોગન ખાઉં છું કે કોઈ જન્મે પણ દહીં થયેલું (જેયેલું) હોય તો.]

(૩) मुग्धे प्रहणकं गृह्णाण त्वं धारय मुद्रां निजहस्ते ।

निश्चयः सुन्दरि तव उपरि मम सुरतस्पृहा अस्ति ॥२-१२॥

[હે મુગ્ધા, તું મૂઢ્ય લે; તારા હાથમાં નાણું રાખ; હે સુંદરી, એ ચોક્કસ છે કે તારા ઉપર મને સુરતકીડાવિષયક ઝંખના છે.]

(૪) આ દોહલાઓનો રુકુટ અર્થ નીકળી નથી શકતો, એટલે અહીં પ્રયત્ન કર્યો નથી. સ. ક. ૨-૩૪૫, ૩૪૬

વાણુ ઉજ્જુમાઇ ગહિલલઉ ઉણુવિ
કેા મહહણુ વારિજ્જનુ રમત્યાઇ ।
કરઇ વલિવંડઉ ચ વહ્નુ મંચહુ અહિમુહં
હિ તરુણિહિ અચ્છાસઇ ઉહ્નુ ॥

- (૫) પઅપીડિઅમહિસાસુરદેહિહિ
ભુઅણુભઅન્ધઆરસસિલેહિહિ ।
સુરસુહદેન્તવલિઅધવલચ્છિહિ
જઅઇ સહાસુ વઅણુ મહલચ્છિહિ ॥
- (૬) ઉચ્ચિઉ વાલિ પિઅ પન્થહિ જન્તઉ ।
પેક્ખમિ હોઇ જઇ લોઅણુવન્તઉ ॥
- (૭) સુઅવહવઇઅરણિસુણિઉ દારુણુરોસવિસદ્ધપહરુહિરારુણુ
જલિઉ જણુઇ ણુરુ રિઉસન્તાવણુ અણુલસરિચ્છુ જે
હોઇ મહારણુ ॥

(૫) પદપીઢિતમહિષાસુરદેહૈઃ ભુવનમયાન્ધકારણશિલ્લૈઃ ।

સુરસુહદાતૃવલિતધવલાક્ષૈઃ જયતિ સહાસં વદનં મહાલક્ષ્મ્યાઃ ॥૨-૩૮૮॥

[પદ્મથી જેણે મહિષાસુરના દેહને પીડા કરી છે, જે ભુવનોના ભયરૂપી
અધકાર વિશે બીજના ચંદ્ર જેવાં છે, સુરને સુખ દેવાવાળાં વળેલાં ઉજ્જવલ
તે નેત્રોથી મહાલક્ષ્મીનું હાસ્યવાળું વદન વિજય પામે છે.]

(૬) उवा पालिः प्रियं पथा यान्तम् प्रेक्षे भवति यदि लोचनवन्तम्
॥૨-૩૯૦॥

[પાળ ભાગી છે. તો બને તો માર્ગે જતા નેત્રવાળા પ્રિયને હું જોઉં.]

(૭) सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविस्फुटप्रहाररुधिरारुणः ।

ज्वलितो जायते नरः रिपुसंतापनः अनलसदृशः यः भवति महारणः
॥૨-૩૯૧॥

[સુતના વધનો ઉત્પાત સાંભળીને ભયાનક ક્રોધથી કરેલા પ્રહારથી લોહી
જેવો રાતો યદ સળગી ઊઠેલો મનુષ્ય દુરમનને સંતાપ આપનારો થાય છે,
જે વખતનું યુદ્ધ આગ જેવું થાય છે.]

- (૮) શ્રિસુશ્રિઉ પચ્છા તુરઅરઉ ભુંડિ હિસિ હસન્તી ।
શ્રિઅકન્તુ દાદજુઅલેહિ પુણુ પુણુ જુઅ ડસન્તી ॥
- (૯) બીહેમિ હરિમુહિ અઉહો હિ મં ગલે લેહિ સધં ।
કન્દધં રિદ્દાસુરુમારિઉ કણ્ઠુ વલિઉ જુ પધં ॥
- (૧૦) હિઅધં તિરિચ્છી પધં સંમુહં પચ્છા ગહિઅકડચ્છ ।
પહિઅ એક્ક જિંગે ગોરડી જું અઉપહધં વચ્ચ ॥
- (૧૧) અણ્ણોણ્ણહિં સુચરિઅસઅહિં આણુદિણુ વટ્ટિઅમાણુ ।
અપ્પણુ વિણુ જુ હુ મહુપિઅહુ અપ્પા જેણુ સમાણુ ॥

(૮) નિશમ્ય પશ્વાત્ તુરગરવં સૂકરી હિલે હસતિ ।

નિજકાન્તં દંષ્ટ્રાયુગલેન પુનઃપુનઃ ન ચ દશતિ ॥૨-૩૧૨॥

[પછી ઘોડાને અવાજ સાંભળીને બૂંડણી શિકાર પ્રતિ હસે છે; અને પોતાના કાંતને બંને કાંતથી વારંવાર નથી દંડા દેતી.]

(૯) વિમેમિ હરિમુખિ અતઃ હિ માં ગલે લાહિ સ્વયમ્ ।

કન્દતિ અરિષ્ટાસુર-મારિતઃ કણ્ઠઃ વલિતઃ ન ત્વયા ॥૨-૩૧૩॥

[હે હરિમુખી, હું બીહું છું; માટે તું જાતે જ મને અળામાં લગાવે તેં નથી વાળ્યો તેથી જ અરિષ્ટાસુરે પીડેલો કંઠભાગ દુઃખિત થાય છે.]

(૧૦) હૃદયે તિર્યગ્ભૂતા પયિ સંમુખા પશ્વાત્ ગૃહીતકટાક્ષા ।

પ્રાપ્તા એકા એવ ગૌરિકા નનુ ચતુષ્પયેષુ મધ્યે ॥૩-૧૪૨॥

[હૃદયમાં ત્રાંસી, માર્ગમાં અનુકૂળ, અને પછી જોણે કટાક્ષ કર્યો છે તેવી એક ગૌરાંગના ચોવટાની વચ્ચે મળી.]

(૧૧) અન્યોન્યૈઃ સુચરિતશતૈઃ અનુદિનં વર્ધમાનઃ ।

આત્માનં વિના ન સ્થલુ મમ પ્રિયસ્ય આત્મા અન્યેન સમાનઃ ॥૩-૧૧૧॥

[પરસ્પરનાં સેંકડો સારાં આત્મરણુથી દરેકજ વધતો મારા પ્રિયનો આત્મા મારા આત્મા સિવાય બીજાના આત્મા સમાન નથી.]

- (૧૨) ગોરંગઉ તરુણીઆણુ નેણહિં અહિસરથ
 સિઅણુવચ્છ પડિરછવિ વદ્દહબદ્દરથ ।
 તચ્છાહિં પુણુ ચદ્દિહઉ સામલગત્તિઅહિં
 ણીલવેસુ વહન્તિઅહિં મઆણુમ્મત્તિઅહિં ॥
- (૧૩) એછોણુામિઅણુઅભંગે વિમલકવોલે
 વઅણુમ્મિ તુજ્જુ મઅચ્છિ તિરિચ્છણુઅણુગે ।
 એહુ સસિખિમ્મઉ કલંકગારઉ પંડરઉ
 ખિત્તઉ ઉપ્પરે ભમઇ અણિમંછણુઅપ્પરઉ ॥
- (૧૪) બાલી ભુમ્ભરુભોલિ ઉદ્દલસિઅણિઅંસણી
 ગહણુ સુણિવિ ણિક્કન્તા ણિદાએ ભેલલી ।

- (૧૨) ગૌરાજ્ઞઃ તરુણીજનઃ જ્યોસ્નાયાં અભિસરતિ ।
 સ્થિતનેપથ્યઃ પ્રતીક્ષ્ય વલ્લભબદ્ધરતિઃ ।
 તચ્છાયામિઃ પુનઃ ચલિતં શ્યામલગાત્રામિઃ
 નીલવેશં વહન્તીમિઃ મદનોન્મત્તામિઃ ॥૩-૧૩૦॥
- [ગૌર અંગવાળી, છુપાઈ છુપાઈ ચાલતી, વહાણામાં બાંધેલ પ્રેમવાળી
 તરુણ સ્ત્રી રાહ જોતી ચાલી. ત્યાં શ્યામ વેશ ધારણ કરનારી, મદનને લીધે
 ઉન્મત્ત થયેલી, શ્યામ અંગવાળી છાયા પણ (પાછળ પાછળ) ચાલી.]
- (૧૩) ઇકોન્નામિતન્નમજ્જે વિમલકપોલે
 વદને તવ મૃગાક્ષિ તિર્યગ્નયનાદ્ધે ।
 એતદ્ શશિચિદ્ધં કલદ્ધુપદ્ધં પાણ્ડરકં
 ક્ષિપ્તં ઉપરિ ભ્રમતિ અનિર્મચ્છનકર્પરકમ્ ॥૪-૭૦॥
- [હે મૃગનેત્રી, એક બ્રહ્મંજી જેમાં જાયો લીધો છે. નિર્મલ છે કપોલ જેના,
 અને વાંકાં છે નયન જેનાં એવા તારા વદન ઉપર કલંકરૂપ કાદવવાળું, સફેદ,
 દ્રવ્ય વિના અપ્પર જેવું આ શશિખિબ (કાંઈ વિટ) ભમે છે.]
- (૧૪) બાલા નિષ્કપટા ઉલ્લસિતનિવસના
 પ્રહ્ણં શ્રુત્વા નિષ્કાન્તા નિદ્રયા વ્યાકુલા ।

રાહુ વિ તીઅ મુહુ જોઅઇ પુણુ જોઅઇ ગઅણુ
ભુલલલિઅો છુ હુ આણુઇ દોણુક વિ ચન્દુ કવણુ ॥

(૧૫) મુહે મઅખલિઉલ્લાવે ફહાણોલ્લે ચિઉરે
વિણિઅંસણુસારે સમોત્તિઅહારે ઉરે ।
કાલન્તરે તરલચ્છિહુ' મઅણુ સમુલ્લસઇ
માહર્હિ પુણુ થણુગુડરે છુ મુણુઇ કર્હિ વસઇ ॥

(૧૬) વલ્લહે લહુ ખોલન્તઇ એન્તઇ પુણુ ખહુ
ખલિ કિજ્જમિ તામરસિણિ તજ્જુ રોસહ ચિરહુ ।

રાહુ: અપિ તસ્યા: મુખં પદ્યતિ પુન: પદ્યતિ ગગનં

અન્તિમાન્ ન ચ્છલુ બાનયતિ દ્વયો: અપિ ચન્દ્ર: ક: ॥૪-૭૫॥

[નિષ્કપટ એવી, ખસેલા વસ્ત્રવાળી, નિદ્રાથી વ્યાકુળ એક ખાલા મહણુ
સાંભળીને બહાર નીકળી આવી. રાહુ (૩૫ કોઇ વિટ) તેનું મુખ જુએ છે
અને આકાશ જુએ છે. પ્રાંતિમાં પડેલા તે ખેમાં કોણુ ચંદ્ર છે, તે જાણી
શકતો નથી.]

(૧૫) મુખે મદસ્થલિતોલ્લપે સ્નાનાર્દેષુ ચિકુરેષુ

વિનિવસનસારે સમૌક્તિકહારે ડરસિ ।

કાલાન્તરે તરલાક્ષ્ણો: મદન: સમુલ્લસતિ

માઘે પુન: સ્તનકુડ્મલે ન જ્ઞાયતે ક્વ વસતિ ॥૮-૭૬॥

[મદને લીધે ભાંગતી વાણીવાળા મુખમાં, સ્નાનથી લીના કેશમાં, ચોળી
સહિત રહેલા મોતીના હારવાળા ઉરોભાગમાં અને વળી ચપળ નેત્રોમાં જુદે
જુદે સમયે કામદેવ ખીલે છે; પણ માઘ માસમાં સ્તનભાગમાં ક્યાં રહે છે,
તેની અટકળ નથી થતી.]

(૧૬) વલ્લભે લઘુ વદતિ આયતિ પુન: બહુ

બલિ ક્રિયે તામરસિનિ તવ રોષસ્ય સ્થિરસ્ય ।

યેન નિર્ગલં જલ્પતિ કિમપિ ન યાવદ્ જન:

તાવદ્ દિમેન પ્રવિદ્ય ક્ષટિતિ પ્લુષ્ટતનુ: ॥૪-૮૭॥

જેણુ શ્રિગાત્રુ જમ્પઇ કિં પિ જુ જાવં જણુ
તાવં હિમેણુ વિસિત્તિ ઝત્તિ પુત્રત્યતણુ ॥

(૧૭) પંકજા પંકિ વહેલિઅ કુવલઅ ખિત્તઅ દહહિ
વલ્લિહિ બિમ્બ વિવિલ્લિઅ પત્તિએ। ચન્દુ જુહહિ ।
કરણઅણાહરવઅણેહિ તં ઇહ લીલાવઇહિ
શ્રિઅસિદ્ધી વિઊવિવદ્દી જુાવઇ પઆવઇહિ ॥

(૧૮) જુ વિજ્ઞઇ દુગ્ગેનિઝઆ દિઠ્ઠમ્મિ જમ્મિ ભિઊડિઆ
જેઠ્ઠુ જુ અવાહારએ। ઘેમ્પઇ આહસન્તએ ।

[હે પદ્મની! વહાલો થોડું બોલે છે ત્યારે અને આવે છે ત્યારે તારા
સ્થિર રેખને કારણે હું કુરબાન થાઉં છું. તેથી ન્યાંસુધીમાં તે જન કંઈ પણ
છૂટથી નથી બોલતો ત્યાંસુધી જાણે કે હિમે મારા શરીરમાં પ્રવેશ કરીને દેહને
બાળી નાખ્યા છે.]

(૧૭) પદ્મજં પદ્મે અવહેલ્ય કુવલયં ક્ષિપ્તં હ્રદે
વલ્લયાં બિમ્બં અવહેલ્ય પ્રાપ્તઃ ચન્દ્રઃ નમસિ ।
કરનયનાધરવદનૈઃ તં ઇહ લીલાવતીસિઃ
નિજસિદ્ધિઃ વ્યુદ્વૃત્તા ઇવ પ્રજાપતિના ॥૪-૨૧૧॥

[કમળને કાદવમાં નાખી, કુવલયને ધૂનામાં નાખ્યું. બિંબકળને વેલમાં
નાખી ચંદ્રને આકાશમાં રવાના કર્યો. લીલાવતી સ્ત્રીઓદ્વારા કરે, નયન, હોઠ
અને વદનોથી તે તેને અહીં પ્રભાપતિએ જાણે કે નિજસિદ્ધિ પમાડી.]

(૧૮) ન વિચતે દુર્પ્રાપ્ત્યા દષ્ટે યસ્મિન્ બ્રુકુટિકા
યત્ર ન અઘ્યાદારકઃ ગૃહ્યતે આહસતિ ।
વિશ્વમ્યતે અનમિજ્ઞાય યત્ર ન સઃ વયસ્યાં
તં મે કથય માનવં યદિ મે દૃક્ષસિ જીવિતમ્ ॥૪-૨૩૨॥

[જેનાં દર્શન થતાં બ્રુકુટી દુઃખથી પકડી શકાય તેવી નથી રહેતી; જે
હસવા માંડતાં ન્યાં અબોલા લેવામાં નથી આવતા; સખીને જલ્પ્યા વિના

વિહુહીઅઇ અણહિજ્જે જેદું છુ સો વઅંસિઆ
તં મે કહહુ માણઅં જઇ મે ઇઅછ છઅઅં ॥

આ બધા જ દોહલાઓ સુંગારરસાંતર્ગત નાયક-નાયિકાબેદ વ્યક્ત કરનારા છે. આ. હેમચંદ્રે પણ લીધેલા કેટલાક આ જ પદ્ધતિના છે. પ્રકીર્ણ અપભ્રંશ સાહિત્ય આવા પ્રકારનું તે કાળમાં પ્રચલિત લાગે છે; કેમકે નહિતર ભોજ અને આ. હેમચંદ્રને આવા શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવાનું કારણ ન રહત.

ભાષાચિત્રના વિષયમાં લખતાં ભોજે એક અવતરણ ઉતાર્યું છે:

“હા તો જો જ્વલદેવ” નૈવ મદન: સાક્ષાદયં ભૂતલે
તર્લિક “સીસહ સચ્ચમા” હતવપુ: કામ: કિલ: શ્રૂયતે ।
“એ દૂણ કિબલેવ” ભૂતપતિના ગૌરીવિવાહોત્સવે
“એસે સચ્ચ જિ બોલ્હુ” હસ્તકટક: કિં દર્પણેનેક્ષયતે ॥

[સ. કં. બ. ૧-૧૫૮]

આ શ્લોકમાં ભોજદેવ તત્કાલીન ભાષાનાં ૩૫ સાંચવી આપતો જણાય છે. એ મિશ્રભાષાનું ઉદાહરણ છે. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાથે સંસ્કૃત આમાં પ્રયોગાયેલું છે. જ્વલદેવ=उज्ज्वलदेव: સંભવે છે. કિબલેવ=कृतलेप: છે. આ બંને અપભ્રંશકાલીન રૂપો છે; પણ છેલ્લા ચરણમાં એસે સચ્ચ જિ બોલ્હુ=एवं सत्यं एव ब्रूया: =આમ સાચું જ બોલો (ખીજે પુરુષ છે). આ “બોલ્હુ”માંથી “બોલો” સીધું અત્યારે આપણી પાસે છે. ભોજદેવના સમયમાં “એસે સચ્ચ જિ બોલ્હુ=એમ સાચ જ બોલો,” એ એક ભૂમિકા પૂર્વનું જ ૩૫ એટલું વહેલું પ્રચારમાં આવી ચૂક્યું હશે? એસે માત્ર ગૂજરાતીમાં નથી બાકી રહ્યો, જે હિંદીમાં ચાલ્યો ગયો છે. આમ ભોજના સમયની બોલાતી ભાષા, પછી તે આમીણોની હોય, પણ પોતાના દેશમાં વ્યાપક જણાય છે. “ગૌર્જર

જ્યાં તે ખજલગતો નથી; જો માફ જીવતર ઈચ્છતી હો તો તે માણસની મને વાત કહે.]

અપભ્રંશ”ની પ્રાચીનતાનો આ એક ઠીકઠીક પુરાવો ગણાય.

[આ. હેમચંદ્રે સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૭માં આપેલું નીચેનું ઉદાહરણ સરસ્વતીકંઠાબરણમાં પાઠભેદથી મળે છે:—

એકિહિં અચ્છિહિં સાવાણુ અણુહિં ભદ્વક
માહક મહિઅલસત્યરિ ગણ્ડત્યલ સરક ।
અણ્ગમિં ગિરહ મુહપ્કધ-તિલવણ મગસિર
મુક્કિહિં મુહપ્કઅસરિ આવાસિક સિસિર ॥૧]

૧૯. ચોક્કસ સમયનો જોડે નિર્ધાર નથી કરી શકાયો, છતાં ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધથી મોડો તો ન જ થયેલો એવો કનકામર એના ‘કરકંડુચરિત’ નામક ૧૦ સંધિના અપભ્રંશ કાવ્યથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરનારો આપણને મળે છે. પ્રથમ સંધિના ૩૭ કડવામાં એણે સિદ્ધસેન દિવાકર, સુમંતભદ્ર, અકલંકદેવ, જયદેવ, સ્વયંભૂ અને શ્રીપુષ્પદંતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ એટલે મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત પછી એ થયેલો છે. એણે છેલ્લા સંધિનાં છેલ્લાં બે કડવાંમાં

૧. સ. કં. ભ. ૨—૭૬મું ઉદાહરણ: હેમ. ના પાઠ: એકકહિં, ચક્રિખહિં, અણ્ગહિં, સુઅચ્છી-તિલ-વણિ, તેહ મુક્કહિં, મુહપ્કધ.

છાયા:—एकस्मिन् अक्षिण ध्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः

માધવ: મહીતલસસ્તરે ગણ્ડસ્થલે શરદ્ ।

અજ્ઞે ગ્રીષ્મ: સુસ્વાસિકાતિલવને માર્ગશિરા:

મુગ્ધાયા: મુખપદ્મજસરસિ આવાસિત: શિશિર: ॥

[એક આંખમાં શ્રાવણ અને બીજી આંખમાં ભાદરવો (એવા વિરહને લીધે આંસુપ્રવાહ) છે. પૃથ્વીતલના સાથરા ઉપર વસંત ઋતુ, લમણામાં શરદ્ ઋતુ છે. અંગમાં ઉનાળો છે. સુખે ખેસવાના તલના વનમાં માગશર માસ છે. મુગ્ધાના મુખકમલના સરોવરમાં શિશિર ઋતુ છે.]

૨. તેા સિદ્ધસેણ સુસમંતભદ્ર અકલંકદેવ સુઅજલસમુદ્ધ
જયએવ સયંણુ વિસાલચિતુ વાએસરિધરુ સિરિપુધ્યંતુ. (પૃ. ૪)

વિજયપાલ, બૂપાલ અને કર્ણ નામના ત્રણ રાજાનો ઉલ્લેખ કરી “આસય” નામના ગામમાં આ કાવ્ય રચ્યાનું કહ્યું છે. આ ત્રણે રાજાઓના સમયના એક મંત્રીને તેણે આશીર્વાદ કાવ્યાંતે આપ્યો છે. એ મંત્રીના આહુલ, રલ્હો અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો હતા, જે કનકામરના શિષ્ય હતા. ભાષા, કવિતા અને ઇતિહાસ એ ત્રણે દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય, તે માટે પ્રથમ છેલ્લું કડવું અહીં ઉતારું છું:—

ને જીવજેવજી દિવસહિં ચડિયક અમરવિમાણહો જીં સુર પડિયક ।
કણચવણુ અધમણુરગતક જસુ વિજવાહુ જરાહિક રત્તક ।
ધર્મમહાતરુ સિચિય અપુણુ ને વિજવાહો જીં મુહદપુણુ ।
ને અરિ જિહ્વણુ દુસ્સહ લીલધ જસુ માણુ રંગિક કુંજરકીલધ ।
અંધવધકૃમિતજણુરોહણુ જિવજીવાસઓ ને મણુમોહણુ ।
દીણાણાહો ને દુહલંજણુ કણુણુરિંદહો આસયરંજણુ ।

x x x x

તહો સુચ આહુલ રલ્હો રાહુલ મુણિકણુયામરપદોવાહુલ ।
ધત્તા—તહો આણુરાએ ઇક ચરિક મધં જણુવધં પયડિક મણુહરક ।
તેં અંધવપુત્રકલ્લતસહ ચિરં જાંદહુ જી રવિસસિ હરઈ ।^૧

૧. છાયા:—યઃ નવયૌવને દિવસેષુ ચટિતકઃ અમરવિમાનાદ્ નનુ સુરઃ પતિતકઃ ।

કનકવર્ણઃ અતિમનોહરગાત્રઃ યસ્ય વિજયપાલઃ નરાધિપઃ રત્તકઃ ।
ધર્મમહાતરુઃ સિક્તઃ આત્મનઃ યઃ વિજયપાલસ્ય નનુ મુખદર્પણઃ ।
યઃ અરીન્ નિહન્તિ દુઃસહાન્ લીલયા યસ્ય મનઃ રત્તકં કુંજરલીલયા ।
બાન્ધવેષ્ટમિત્રજનરોહણઃ નૃપભૂપાલસ્ય યઃ મનોમોહનઃ ।
દીનાનાથાનાં યઃ દુઃસ્ખમઙ્ગનઃ કર્ણનરેન્દ્રસ્ય આશયરઙ્ગનઃ ।

x x x x

તસ્ય સુતાઃ આહુલ-રલ્હો-રાહુલાઃ મુનિકનકામરપદોદ્ગ્રાહકાઃ ।
યત્તા—તસ્ય અનુરાગેન દદં ચરિતં મયા જનપદે પ્રકટિતં મનોહરમ્ ।
તાવત્ બાન્ધવપુત્રકલત્રસહિતઃ ચિરં નન્દન્તુ યાવત્ રવિશશિનો

[વિ] હરતઃ ॥

આ કનકામર આમ ત્રણ રાજનાં નામ આપે છે. આ કડવા પહેલાના કડવામાં તેણે પોતાની ઓળખ આપતાં લખ્યું છે કે:—

ચિર દિવસવંસુપ્પલ્લભ્યેણ ચંદારિસિગોતે વિમલભ્યેણ ।

વધરાયઈ હુયઈ દિયંબરેણ સુપસિદ્ધલામકલ્યામરેણ ।

બુધમંગલભેવહો સીસભ્યેણ ઉપાધ્યયનભુમભુતોસભ્યેણ ।

આસાધ્યભ્યયરિ સંપત્તભ્યેણ જિજ્ઞાસરણસરોહહતભ્યેણ ।

અચ્છંતઈ તહિ મઈ ચરિત્ત એહ ધર પયડિઉ... ... ।^૧

[દિવસે દિવસે ને નવીન યૌવનમાં આવ્યો છે, નાણે કે અમરના વિમાનમાંથી દેવ પડી આવ્યો હોય! ને કુંચનવર્ણી અને અતિ મનોહર અંગવાળો છે, જેને વિશે વિજયપાલ રાજાનો પ્રેમ છે, જેણે પોતાનું ધર્મરૂપી મહાવૃક્ષ છાંટ્યું અને ને વિજયપાલ રાજાના મુખની આરસી જેવો છે, ને રમત માત્રમાં દુઃસહ દુશ્મનોને મારે છે, અને જેનું મન હાથીની રમતમાં લાગેલું છે, સગાં, વહાલાં અને મિત્રોને ને વધારનારો અને ને રાજ ભૂપાલને મનગમતો છે, ગરીબ અને આનાથોનાં દુઃખને ને ભાંગે છે અને ને કણુરાજાના દૃઢ્યને ખુશ રાખનારો છે; તેના આહુલ, રહડો, અને રાહુલ નામના ત્રણ પુત્રો જુનિ કનકામરના ચરણમાં રહેવા ઉત્સુક છે, તેના પ્રેમે કરી આ મનોહર ચરિત્ર મેં દેશમાં પ્રકટ કર્યું છે. જ્યાંસુધી સૂર્ય અને ચંદ્રમા રહે ત્યાંસુધી સગા, પુત્ર, સ્ત્રીઓ સહિત તે ચિરકાળ આનંદમાં રહે.] એજન, પૃ. ૧૦૭

૧. ળાયા:—ચિરં દ્વિજવરવંશોત્પન્નેન ચન્દ્રઋષિગોત્રેણ વિમલકેન ।

વૈરાગ્યે ભવતિ દિગમ્બરેણ સુપ્રસિદ્ધનામકલ્યામકામરેણ ।

બુધમંગ્ગલદેવસ્ય શિષ્યેણ ઉરપાદિતજનમનસ્તોષકેણ ।

‘આસાદ્ય’ નગરી સંપ્રાપ્તકેન જિનચરણસરોહમ્ભક્તકેન ।

સતા તત્ર મયા ચરિતં એતદ્ ધરાયાં પ્રકટિતમ્.... ।

[આકાશના વંશમાં થયેલા, વિમલ ચંદ્રઋષિના ગોત્રના, અને વૈરાગ્ય થતાં દિયંબર થયેલા, વળી બુધમંગલના શિષ્ય, જેણે મનુષ્યોના મનમાં સંતોષ ઉપલબ્ધો છે અને ને જિનના ચરણુકમળનો ભક્ત છે તે સુપ્રસિદ્ધ કનકામરે ‘આસાદ્ય’ નગરમાં રહી પૃથ્વી વિશે આ ચરિત્ર પ્રકટાવ્યું.] એજન; પૃ. ૧૦૬

તેણે આ કાવ્યમાં તેરાપુર ગુફાનાં સુંદર વર્ણનો આપ્યાં છે, એ ઉપરથી તેના નિકટમાં એ કયાંય રહેલો હશે. આ ગુફાઓની નજીક એક ‘અસ્સાયે’નામનું ગામ ભોકદન તાલુકામાં આવ્યું છે, જ્યાં ઇ. સ. ૧૮૦૩માં મરાઠાઓને સર આર્થરવેલ્સ્લીએ હરાવ્યા હતા.^૧ મહાપુરાણકાર પુષ્પદંત જે કણ્ણુ વિશે લખે છે, તે રાષ્ટ્રકૂટવંશનો માન્યખેટનો ત્રીજો કૃષ્ણજ આ હોય તો વિજયપાલ અને નૃપ ભૂપાલ “આસાધય”માં તેના ખંડિયા સંભવી શકે. પુષ્પદંત પછીના દિગંબર કવિઓનું કનકામર નામ નથી આપતો એ જોતાં આ માન્યતાની સંભવિતતા છે, તો આ પુષ્પદંતની વૃદ્ધાવસ્થા નજીકનો ઠરતાં ઇ. સ. ૧૦૦૦ આસપાસ થયો સંભવે.

આ કવિ પણ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશ પ્રયોજે છે. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં “કરકંડુચરિઉ” પણ એક સારા કાવ્યનો ઉમેરો કરે છે, જેવાં પછીના સમયમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે.

૨૦. આજ સમયનો એક બીજો શ્વેતાંબર મહેશ્વરસૂરિ તેના સંજમમંજરી નામક ૩૫ દોહાના નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે.^૨ આ કવિ પણ ૧૧મી સદીના આરંભનો જ જણાય છે; કેમકે કોઈ મહેશ્વરની “પંચમીકલા”ની સં. ૧૧૦૯ની હાથપ્રત જેસલમેરના ભંડારમાં છે, આ બે કાવ્યનો કર્તા એક હોય તો મહેશ્વર આટલો જૂનો સંભવી શકે. આ સંજમમંજરી ઉપર એક ટીકા પણ મળે છે, જેની સં. ૧૫૦૫ની હાથપ્રત મળે છે.^૩ આ ટીકા ઉદાહરણોથી ભરચક હોઈ અતિ ઉપયોગી છે.^૪

સંજમમંજરી આચાર અને નીતિને લગતાં સુભાષિતોનો ગ્રંથ છે:
જમ પાણી સંસઘ પડમ જમ નિવ્વાહુ ન અતિથિ ।
તહિવિ અદિન્તુ મ સંગહસિ જ દુસિહ નિશ્ચસતિ ॥

૧. કરકંડુચરિઉ, અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૪૦

૨. Annals of B. R. I. Poona, Vol. II pp. 157-66

૩. જૈન ગ્રં. ક. જૂ ગ્રં. ઇતિ. પૃ. ૪૩

૪. Annals of B. I. R. Vol. II, પૃ. ૧૫૮

જદ નિબિન્નજ દુહપચુરિ નિવસંતુ સંસારિ

મેહુણસુહિ સુમિહંતરિ મન પસરતુ નિવારિ ॥૧

પંચમીકલા પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવી. તે પણ જ્ઞાનવિષયક જ કથા છે. આ. હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશને આ કવિ સાંચવી રાખે છે; એવો ડો. ગુણેનો પણ અભિપ્રાય છે.^૨ એ જોતાં “ગૌર્જર અપભ્રંશ”નું સ્વરૂપ મેળવવામાં આ કાવ્યથી સુવિધા મળે છે. આમાં જ તસ્સની સાથે તાસુ રૂપ પણ મળે છે, જે આપણને અર્વાચીનતા તરફ દોરે છે.

૧. ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગૂજરાતી (ચાલુ)

(દ્વિતીય ભૂમિકા)

હૈમયુગ

૧. ઇસુની અગિયારમી સદીના અંત ભાગમાં હૈમયુગ શરૂ થાય છે. આ. હેમચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫, ઇ. સ. ૧૦૮૯માં થયો હતો, અને દેહાવસાન સં. ૧૨૨૯, ઇ. સ. ૧૧૭૩માં થયું હતું. આમ ૮૪ વર્ષનો ગાળો આ. હેમચંદ્રના જીવનનો છે. પૂર્વના થોડાં વર્ષો લેતાં અગિયારમીની છેલ્લી પચીસી અને બારમી સદી આખી એ ૧૨૫ વર્ષનો ગાળો ભાષાની દૃષ્ટિએ આચાર્ય હેમચંદ્રના નામથી વિભૂષિત કરવામાં સાહસ નથી. આ. હેમચંદ્રના જન્મપૂર્વે અભયદેવસૂરિ કરી એક સાધુ થઈ ગયા છે, જેમનું નિધન સં. ૧૧૩૩-૩૫ લગભગમાં થયું છે. તેમનું “જયતિહુઅણુ” નામનું ૩૩ ગાથાનું કાવ્ય ખંભાતના પાશ્વર્નાથના સ્તવનરૂપે છે.

૧. ળાયા:—યદિ પ્રાણા: સંશયે પતિન્તિ યદિ નિર્વાહો નાસ્તિ ।

તથાપિ ભદ્રં મા સંગૃહાણ યદ્ દૂષિતં જિનશાસ્ત્રે ॥

યદિ નિર્વિણ્ણો દુઃખપ્રચુરે નિવસન્ સંસારે ।

મૈથુનસુલ્લે સ્વપ્નાન્તરે મનઃ પ્રસરત્ નિવારય ॥ એજન પૃ. ૧૬૦

[પ્રાણ જવાની શંકા હોય, નિર્વાહ ચાલતો ન હોય, તોપણ જિનશાસ્ત્રમાં જેમાં દોષ ખતાવ્યો છે, તે પ્રમાણે ન દીધેલું ન લે. દુઃખમય સંસારમાં રહેતા તને વૈરાગ્ય થયો હોય તો સ્વપ્નમાં પણ સંસારસુખમાથી મન વારી લે.]

૨. એજન, પૃ. ૧૬૪-૧૬૬

૨. એ જ સમયમાં “સાધારણ” નામના કવિએ હરિભદ્રની પ્રાચીન “સમરાષ્ટ્રચક્ર”ને આધારે અપભ્રંશમાં “વિલાસવધ-કહા” સં. ૧૧૨૩માં રચી છે. પાછળથી તેણે બાપભટ્ટસૂરિ પાસે દીક્ષા લઈ “સિદ્ધસેનસૂરિ” નામ ધારણ કરેલું.^૧

૩. આ. હેમચંદ્રના ગુરુ દેવચંદ્રે સં. ૧૧૬૦માં “શાંતિનાથચરિત્ર” નામનું ૧૬૦૦૦ શ્લોકપુરનું અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ વસુદેવ-હિંદીકાર ભદ્રબાહુ, સમરાષ્ટ્રચક્રના કર્તા હરિભદ્રસૂરિ, કુવલયમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન, અને ઉપમિતિભવપ્રપંચના કર્તા સિદ્ધસૂરિને નમસ્કાર કર્યા છે. આ જ આચાર્યે સુલસાખ્યાન નામનું ૧૭ કડવાનું નાનું અપભ્રંશ કાવ્ય પણ રચેલું છે.^૨ આ કાવ્યો અઘાપિ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સારાં અવતરણો મેળવી શકાયાં નથી.

૪. સ્વ. ચીમનલાલ દલાલે સં. ૧૧૯૧ની હાથપ્રતમાં સચવાયેલા “પઉમસિરિચરિતિ” નામક કાવ્યનો પાટણના ભંડારમાં હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ કાવ્યનો કર્તા કોઈ પાર્શ્વનંદન “ધાહિલ” જણાય છે. આ ક્યારે થયો તે અઘાપિ નક્કી કરી શકાયું નથી. એ ધાહિલ પોતાને “સસિપાલકુલસંભવ” કહે છે. એ જ હાથપ્રતમાં “અંજનાસુંદરી કથા” અને “જન્માભિષેક” નામનાં બે અપભ્રંશ કાવ્યો છે એ કાનાં છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

૫. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધીએ સંપાદિત ચર્યરિ, ઉપદેશરસાયન રાસ અને કાલસ્વરૂપકુલક એ “અપભ્રંશ કાવ્યત્રયી”ના કર્તા જિનદત્તસૂરિ આ જ યુગના એક સારા કવિ થઈ ગયા છે. વાઙ્મિજગ નામના શ્રાવકથી બાહડ નામની પત્નીમાં સં. ૧૧૩૨માં આ સૂરિનો ઘોળકામાં જન્મ થયો હતો; અને તેને સં. ૧૧૪૧માં સોમચંદ્ર નામ આપી ધર્મદેવોપાખ્યાયે દીક્ષા

૧. ગા. ઓ. સિ. જસલમેર ભંડારની સૂચી પૃ. ૧૪ મીને સં. પ્રસ્તા: પૃ. ૧૪૫.

૨. ગા. ઓ. સિ. પાટણ ભંડાર સૂચી, પૃ. ૧૮૨

આપી. એ વખતના સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય જિનવલ્લભસૂરિના હેઠાવસાન પછી ચિત્રકૂટમાં એ સ્થાન ઉપર જિનદત્તસૂરિને નક્કી કરવામાં આવ્યા. એમણે વાગડદેશમાં વિહાર કરતી વેળાએ “ચર્યરી”નામનું આચાર્ય જિન-વલ્લભસૂરિની સ્તુતિરૂપે ૪૭ કડીનું ૨૧ માત્રાવાળા કુંદલંદમાં કાવ્ય રચ્યું. ખાસ કરીને ચૈત્યવાસીઓના જોરને હઠાવવા માટે કવિએ જિન-વલ્લભસૂરિની પુષ્કળ સ્તુતિ કરી છે. એનું ખીનું કાવ્ય “ઉપદેશાત્મક-રસાયન રાસ” ૭૦ ચોપાઈમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપદેશાત્મક આ કાવ્ય ખાસ મહત્ત્વનું છે. તેમાં મુખ્યત્વે ગુરુનાં અને શ્રાવકનાં લક્ષણો પર ખાસ બાર મૂકવામાં આવ્યા છે. ૩૦૦ “કાલસ્વરૂપકુલક” પછી ઉપદેશાત્મક કાવ્ય છે :

બહુય લોચ લુંચિયસિર દીસહિં પર રાગ-દોસિહિં સહું વિલસહિં ।
 પદહિં ગુણહિં સત્યધ વક્ષ્યાણહિં પરિ પરમત્યુ તિત્યુ સુ ન જલ્યહિ ॥
 તિણિ વેસિણિ તે ચોર રિહિલ્લિહિં મુસહિં લોહ હમગિણુ ધલિલ્લહિ ॥
 તાહં પમતહિ કિવધ ન છુટ્ઠહિં જો જગ્ગહ સદ્ધમિ સુ વટ્ઠહિ ॥

x x x x

ફક્ક હોધ ગો-ચક્રિહિં ધવલહિં પર પેજ્જતંતર અંતરે બહલહિ ॥
 એક્ક સરીરિ સુક્ખ સંપાડહિં અવરે પિયહ પુણુ મંસુ વિ સાડહિ ॥
 કુચરે સુચરે સમ દીસહિં બાહિરિ પરિ જો કુચરે સુ અંતરે વાહિ રિ ॥
 જો તસુ અંતરે કરહ વિચક્ખાણુ સો પરમપ્પક લહહ સુલક્ખાણુ ॥૧

૧. છાયા:—

મહવો લોકાઃ લુહિતશિરસો દશ્યન્તે પરં રાગદ્વેષાભ્યાં સહ ચિલ્સન્તિ ।
 ઘઠન્તિ ગુણયન્તિ શાસ્ત્રાણિ વ્યાખ્યાનયન્તિ પરં પરમાર્થસ્તત્ર તં ન જાનન્તિ ॥
 તેન વેષેણ તે ચૌરાઃ સ્થિતાઃ મુષ્ણન્તિ લોકમુન્માર્ગેં ક્ષિપ્ત્વા ।
 સૈભ્યઃ પ્રમલ્લઃ કથમપિ ન મુચ્યતે યો જાગર્તિ સદ્ધર્મે સ વર્તતે ॥

x x x x

દુઃખં ભવતિ ગો-ભર્કયોઃ ધવલં પરં પીયમાને અન્તરં મહુ ।
 એકં શરીરે સૌખ્યં સંપાદયતિ અપરં પીતં પુનર્માસં જ્ઞાતયતિ ॥

કવિએ આ પાછલા કાવ્યના આરંભમાં મબલમ એક ઐતિ-
હાસિક વીગત આપી છે:

મીણ સણિચરમિ સંકંતહ મેસિ જતિ પુણ વડકુ કરંતહ ।
દેસ ભગ્ગ પરચક પદદા વડ વડ પટણ તે પખ્ખટ્ઠા ॥૨

મીન રાશિના શનિ થયા, પછી મેષ રાશિમાં જતાં જ્યારે વક્રી
થયા ત્યારે બહારનાં લશ્કરો આવ્યાં અને દેશને બાંચ્યો; મોટાં મોટાં
શહેરોનો નાશ કર્યો.

આ પછીની જ ચોપાઈમાં કવિએ “વિક્રમ સંવચ્છરિ સય ચારહ
હુયહ પળેઉ સહુ ઘર ચારહ”^૩ વિક્રમ સંવત્સર ૧૨૦૦નું વર્ષ થતાં
બરખાર નાશ પામ્યું, એમ લખ્યું છે. વિ. સં. ૧૨૦૦ એટલે ઇ. સ.
૧૧૪૪. આ સમયમાં એમણે ગૃહત્યાગ સંપૂર્ણ રીતે કર્યો જણાય છે,
આ વર્ષમાં ધોળકા વગેરેમાં પરચક કયું હશે? રાજા કુમારપાળ આ
સમયે ગૂજરાતનો અધિપતિ હતો. આરંભના સમયમાં રાજ્યની થોડી

કુગુલુગુરુ સમૌ દૃશ્યેતે બહિઃ પરં યઃ કુગુલુઃ સ આન્તરઃ વ્યાધિઃ ।

યઃ તથોઃ અન્તરં કરોતિ વિચક્ષણઃ સઃ પરમપદં લભતે સલક્ષણઃ॥

[અપ. કા. ૧., કા. ૨૧. ૭-૮, ૧૦-૧૧]

[માથેથી કેશ ચૂંટાવ્યા છે તેવા ધણા માણસો દેખવામાં આવે છે,
પણ તેઓ રાત્રે જવાણા હોય છે. બહુ છે, બહુ છે અને શાસ્ત્રોનાં બ્યાખ્યાન
કરે છે, પણ તેમાં પરમાર્થ છે તેને જાણતા નથી. તેવા વેશે તેઓ ચોરો છે;
લોકોને બધે ભાગે વાળી ચોરી કરે છે. ફસાયેલા માણસ તેઓ પાસેથી કોઈ
રીતે છૂટો નથી. જે સર્જર્મમાં જન્મત છે, તે જ પાછો ફરે છે. ×××× ગાયનું અને
આંકડાનું દૂધ ધોળું છે, પણ પિવાતાં મોટા તફાવત છે. એક દૂધ શરીરમાં સુખ
આપે છે, જ્યારે બીજું પીધેલું માંસને સેડવી નાખે છે. (એમ) કુચુડે અને
સુચુડે બહારથી સરખા દેખાય છે; પણ કુચુડે છે તે અંદરનો બ્યાધિ છે.
બુદ્ધિશાળી જન તે બંને વચ્ચેના તફાવતને જાણે છે, સુલક્ષણી તે જ
પરમપદ પામે છે.

૨. એજન, પૃ. ૨

૩. એજન, પૃ. ૩

અવ્યવસ્થાનો કાષ્ઠ લુટારુ ધાડાંઓએ દુરુપયોગ કર્યો સંભવે છે. આ કવિએ પ્રાકૃતમાં પણ બે કાવ્યો લખ્યાં છે.

૬. મુનિ જિનદત્તસૂરિની સ્તુતિરૂપે કાષ્ઠ પદ્ધે એક પદ્માવલી લખી છે, જેની એક નકલ સૂરિના શિષ્ય જિનરક્ષિતે ધારાનગરીમાં સં. ૧૧૭૦માં કરી છે, બીજી નકલ બીજા શિષ્ય ધ્વજચંદ્રે સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં પાટણમાં સં. ૧૧૭૧માં કરી છે.^૧

હૈમયુગના આરંભ અને આગલાં વર્ષોમાં ભાષામાં ક્રમશઃ સ્થિર-પણું અને નિયમબદ્ધતા પ્રવેશ કરે છે. શ્રી જિનદત્તસૂરિ, પદ્ધ વગેરેની કૃતિઓમાં એ દેખાય છે. સંપૂર્ણ રીતે સાહિત્યની ભાષા તરીકે આ પ્રદેશમાં “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સ્વીકારાયા પછી હવે તેમાં વધુ અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ આવવા લાગે છે; જેમાં પ્રસંગ પ્રાપ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત તત્ત્વમ રૂપોનો પ્રૌઢિ ખાતર પ્રયોગ કાંઈકે વધે છે:

વહ્પાણિયથ ત પરમતત્તુ જિણ પાહ પણાસથ ।

આરાહિયથ ત વીરનાહુ કથપદ્ધ પયાસથ ।

ધંમુ ત દયસંજુતુ જેણ વરગથ પાવિજજથ ।

ચાહ ત અણખંડિયહ જુ ખંદિણુ સદ્ધહિજજથ ॥૨

કાળા અક્ષરોનાં રૂપો જુઓ; એ સાથે તેમાં તત્ત્વમ સંસ્કૃત પ્રાકૃત શબ્દો જુઓ; સાથે ‘પણાસથ’ વગેરે રૂપમાં જોડાક્ષરનો અભાવ જુઓ.

૧. એજન, પૃ. ૧૧૨

૨. ધ્યાય:— વ્યાહ્યાયતે તત્ પરમતત્ત્વં યેન પાપં પ્રણયતિ ।

ધારાધ્યતે સઃ વીરનાથઃ કવિપલ્હઃ પ્રકાશયતિ ॥

ધર્મઃ સ દયાસંયુક્તઃ યેન વરગતિઃ પ્રાપ્યતે ।

ચાપઃ સ અલ્પજિતકઃ યઃ વંન્દિત્વા સુલભ્યતે ॥

[જેનાથી પાપ નાશ પામે છે, તે પરમતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન થાય છે. કવિ પદ્ધ કહે છે: તે વીરનાથની આરાધના થાય છે. જેનાથી ઉત્તમ ગતિ પમાય છે, તે દયાયુક્ત ધર્મ પ્રચારમાં છે. જેને નમસ્કાર મેળવાય છે, તે ધનુષ પણ અખંડિત છે. (એટલે નથી હિંસા કે નથી ખૂનામરડી.)]

૭. આ. હેમચંદ્રના સમકાલીન વાદિદેવસૂરિ નામક જૈનાચાર્યે એક “ગુરુસ્તવન” રચ્યું છે, જેમાં તેણે પોતાના ગુરુ “મુનિચંદ્રસૂરિ”ની સ્તુતિ કરી છે. મુનિચંદ્રસૂરિનું મં. ૧૧૭૮માં દેહાવસાન થયું છે, એટલે એ નિકટનું આ કાવ્ય છે, એમાં શંકા નથી. પ્રભાવકચરિતમાં શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકે દેવસૂરિનો નિર્દેશ છે.^૧ તેઓ ગુરુના દેહાવસાન પૂર્વે ધોળકા, આણુ, નાગોર વગેરેમાં વિહાર કરતા હતા, ત્યાંથી ફરતા ફરતા અણહિલવાડમાં આવી પહોંચ્યાં કે જ્યાં સાં. ૧૧૭૮ માં ગુરુનું દેહાવસાન થયું. આ સૂરિએ અણહિલવાડમાં આ કાવ્ય આ જ વર્ષમાં લખ્યું હોય એ મંભવિત છે. તત્કાલીન ભાષા ઉપર એમની કૃતિથી થોડો પણ ઠીક પ્રકાશ પડે છે:

વક્ખાણુંતઓ જિણુવચણુ સિરિમુણિચંદ્રમુણિંદ ।

ચઉદિસિ મુણિપરિવારિચઓ નાવધ પુન્નિમચંદુ ॥

x

x

x

x

જિન્વ મેહાગમ તોસિચહિ મોરહ તણા નિકાય ।

તિન્વ મુણિસૂરિહિ આગમણિ ભવિચાણુ સમુદાય ॥૨

આ બંને દોહામાં અર્વાચીનતાને નિકટ થતાં રૂપો તરત પકડાય તેવાં છે. છેલ્લો દોહો જુઓ:—

૧. જૈ. સ્વ. હે. ૧૯૧૭, પૃ. ૩૨૬-૩૦ (પં. ખેચરદાસ દોશી)

૨. છાયા:— વ્યાહ્યાન્ જિનવચનં શ્રીમુનિચંદ્રમુનીન્દ્રઃ ।

ચતુર્દિશિ મુનિપરિવારિતઃ દ્વન્ પૂર્ણિમાચંદ્રઃ ॥

યથા મેઘાગમે તોષ્યતે મયૂરાણાં નિકાયઃ ।

તથા મુનિસૂરેઃ ધાગમને મવ્યાનાં સમુદાયઃ ॥

[શ્રીમુનિચંદ્ર મુનિ જિનવચનનાં વ્યાખ્યાન કરતા હોય ત્યારે જાણે કે મુનિએ પૂર્ણિમાનો ચંદ્ર ન ફેલાવ્યો હોય ! xxx વરસાદ આવવાને સમયે જેમ મયૂરસમૂહ પ્રસન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે મુનિસૂરિના આવવા સમયે જૈનોનો સમુદાય પ્રસન્ન થાય છે.]

દુસમ રચણિહિં સુર નિમ્બ તુલ હરિઠઠ મુણિનાહ ।

સિરિ મુણિચંદ મુણિહ પરમહુ ફેડધ કુગાહ ॥૧

૮. આ જ સમયના એક લક્ષમણગણીએ “સુપાસનાહ-ચરિત્ર” નામક, પ્રાકૃત ભાષામાં કાવ્ય સં. ૧૧૯૯માં કુમારપાલના રાજ્ય-કાળમાં મંડલીપુરીમાં રચ્યું છે, તેમાં તેણે વચ્ચે અપભ્રંશમાં પણ કવિતા રચી છે:

જહિં ઉપજજઠ જલણુ તં નિશ્ચયં તા ડહધ

પાસાઠઠં કુલિંચિહિં ડહધ નવા ડહધ ।

જસુ પુણુ કોહ સુ અપ્પઠં જણુ ડહિહ

હાણિ કરેધ પરતહ જિણુવરિ ઇહ કહિહ ॥૨

આચાર્ય હેમચંદ્ર

૯. હૈમયુગના ઉજ્જવલ ચંદ્ર તરીકે અલગ તરી આવતા આ. હેમચંદ્ર “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની પ્રથમ અને દ્વિતીય ભૂમિકાના અંકાડાની કડી તરીકે રહી ભાષાસ્વરૂપને અતિ સ્ફુટ સ્વરૂપમાં આપણી સમક્ષ મૂકે છે. એમણે પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે “અપભ્રંશ”ની સ્વતંત્રાથી પ્રક્રિયા ન આપી હોત તો “અપભ્રંશ”નું શાસ્ત્રીય રૂપ મેળવવાને ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હોત. “પ્રાકૃત વ્યાકરણ”માં જેમ “મહારાષ્ટ્રી

૧. છાયા:— દુઃષમરજન્યાં સૂર્ય દિવ ત્વં ઉત્પિતઃ મુનિનાથ ।

શ્રીમુનિચન્દ્રમુનીન્દ્રઃ પરમં નાશયતિ કુપ્રાહમ્ ॥

[હે મુનિનાથ, આકરી રાત્રિમાં સૂર્યની જેમ તમે ઊઠ્યા છો. મુનિ-ચંદ્રમુનિ પરમ કુપ્રાહને ફેડે છે.]

૨. છાયા:— યત્ર ઉત્પન્નતે જ્વલનઃ તદ નિશ્ચિતં તાવદ્ દહતિ

પાર્શ્વસ્થિતં સ્ફુલિન્નૈઃ દહતિ નવા દહતિ ।

યસ્ય પુનઃ ક્રોધઃ સઃ આત્માનં જનઃ દહતિ

હાનિ કરોતિ પરત્ર જિનશ્ચરેણ રૂઢ કથિતમ્ ॥

[જેમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ચોક્કસ તે બાળે છે, બાજુમાં રહેલાને ટાંડાથી બાળે કે ન બાળે, પણ જેને ક્રોધ હોય છે, તે માણસ ચોતાને બાળે છે અને બીજાને હાણુ કરે છે, એમ જિનશ્ચરે અહીં કહ્યું છે.]

પ્રાકૃત” ને માત્ર “પ્રાકૃત” તરીકે આ. હેમચંદ્રે જણાવ્યું છે, તે જ રીતે “ગૌર્જર અપભ્રંશ” ને પણ સાદા “અપભ્રંશ” નામથી જ આપેલો છે. આ વિષયમાં ચર્ચા કરવા પૂર્વે એમના જીવનની થોડી હકીકત જાણવી ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ. હેમચંદ્રનું મૂળ નામ ચાંગદેવ, એ જ્ઞાતિએ મોઢ વણિક અને ધંધુકાના વતની. એમનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં. એમનાં માતા પિતાનું નામ ચચ્ચ અને ચાહિની. પિતા માહેશ્વરી હતા, જ્યારે માતા જૈન હતાં. એકવાર પ્રસિદ્ધ દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા ધંધુકા આવ્યા. ત્યાં એક દિવસ વ્યાખ્યાન બાદ એક બાળક તેમની પાસે આવ્યો, અને સંસારની અસારતા વિશે પૂછવા લાગ્યો. આચાર્યે એ છોકરાના વિષયમાં સાથે રહેલા તેના મામા નેમીને પ્રશ્ન કર્યો. નેમીએ ભાણેજ ચાંગદેવને વિશે માહિતી આપી, અને છોકરાની હોશિયારી જોઈ દેવચંદ્રસૂરિએ બાળકને સાધુ કરવા માગી લીધો. પિતાની અનિચ્છા છતાં પોતાની ઈચ્છાથી બાળક ચાંગદેવ મામાની અનુમતિથી ઘર છોડી આચાર્ય સાથે ચાલી નીકળ્યો. ત્યાંથી ખંભાતમાં આવી સં. ૧૧૫૦માં આચાર્ય પાસે જૈન દીક્ષા લીધી, જે વખતે ઉદા મહેતો ખંભાતનો સૂત્રો હતો. અહીં આ બાળકનું નામ “સોમચંદ્ર” પાડવામાં આવ્યું. વિદ્યાભ્યાસને અંતે શિષ્યની અતુલિત શક્તિ જોઈ ગુરુએ તેને નાગોરમાં ગણધર બનાવ્યો, આ ક્રિયા ૧૧૬૬માં બની; અને “સોમચંદ્ર” હેમચંદ્રસૂરિ થયા. આ. હેમચંદ્રસૂરિ હવે દેશવિદેશ ઉપદેશાર્થ ફરવા લાગ્યા. અનેક પ્રકારના લોકોના સંપર્કમાં આવ્યાથી તેમની પ્રજ્ઞા અત્યંત તેજસ્વિની બની ચૂકી.

આ. હેમચંદ્ર અણહિલવાડમાં કયારે આવ્યા, તે આપણે ચોક્કસ જાણી નથી શકતા; પરંતુ સંભવતઃ અધ્યયનકાલમાં જ ઉદા મહેતાને કારણે જ એ અણહિલવાડમાં આવ્યા હશે.^૧ સંસ્કૃત ભાષાનાં અનેક-

૧. ઉદા મહેતાના પુત્ર બાહડે કુમારપાલ સાથે આ. હેમચંદ્રનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેવી વીગત કુમા. પ્રતિ. માં મળે છે જ. (જુઓ કાવ્યાનુશાસન અં. પ્ર. પૃ. ૨૬૪-૬૭)

વિષ શાસ્ત્રોના સંપર્કમાં આવવાની સુવિધા અણહિલવાડમાં હોવાનું જાણવામાં છે. કાશ્મીરથી પંડિતો ગૂજરાતમાં આવતા. ઉત્સાહ નામનો એક મહાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી કાશ્મીરથી સિદ્ધરાજના દરબારમાં આવી વસેલો. સિદ્ધરાજ સાથેના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી આ જ ઉત્સાહ પંડિતને કાશ્મીરમાંથી આઠ વ્યાકરણગ્રંથો લાવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. કાશ્મીરોઓનો વિદ્યાસંબંધ ગૂજરાતીઓ સાથેનો મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશથી પણ સમજાય છે. આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં મોટે ભાગે મમ્મટના કાવ્યપ્રકાશનું અનુસરણ કરેલું પ્રાપ્ત થાય છે,^૧ એટલું જ નહિ, આ. હેમચંદ્રે “કાવ્યાનુશાસન”માં કેટલેક સ્થળે આ. અભિનવગુપ્તનો નામોદ્દેશ પણ કર્યો છે.

“પ્રભાવકચરિત”માંના નિર્દેશ પ્રમાણે આ. હેમચંદ્રની સિદ્ધરાજ સાથે સં. ૧૧૮૧માં મુલાકાત થઇ. એ પછી માળવા ઉપરના સિદ્ધરાજના વિજય બાદ અને વચ્ચે વધુ અને વધુ નિકટનો સંબંધ બંધાતો ચાલ્યો. માળવાનો વિજય સં. ૧૧૯૧માં થયેલો.

આ. હેમચંદ્રે સંસ્કૃત ભાષાની પ્રત્યેક શાખામાં ગ્રંથો લખ્યા છે. આમાં સૌથી પ્રથમ એમણે વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેવાય છે. “પ્રભાવકચરિત”માં જણાવ્યા પ્રમાણે એકવાર અવંતીમાંથી લાવેલો ગ્રંથભંડાર જોવાને સિદ્ધરાજ ગયેલો ત્યારે તેની નજર એક “લક્ષણપ્રકાશ”^૨ નામક ગ્રંથ ઉપર પડી. ત્યારે તેણે આ. હેમચંદ્રને પૂછ્યું કે આ શું

૧. એ જાણવા જેવી વાત છે કે મમ્મટના “કાવ્યપ્રકાશ”ની જૂનામાં જૂની ટીકા પણ એક ગૂજરાતી જૈન મુનિ માણિકચંદ્રે રચી છે. (કાવ્યાનુશાસન; અં. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૭૩)

૨. મોજદેવે “શબ્દાનુશાસન” રચ્યું છે, એનું નામ પણ “સરસ્વતી-કંઠાભરણુ” છે. ત્રિવેન્દ્રમ્ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળામાં તેના ચાર અધ્યાય છપાયા છે. એના સાત અધ્યાય મળે છે, એમ સંપાદક જણાવે છે. શું આઠમો અધ્યાય “પ્રાકૃત ભાષાઓ” વિશે લખાયો હશે? (સ. કં. ભ. પ્ર.)

છે ? આચાર્યે જણાવ્યું કે એ “રાજા ભોજદેવકૃત વ્યાકરણ” છે. એ ઉપરાંત આચાર્યે વધુ વાત કહેતાં ભોજદેવના ગ્રંથો ગણાવ્યા. રાજાએ પોતાના ગ્રંથભંડારમાં આવા ગ્રંથો હોવા વિશે તેમ જ પોતાને ત્યાં સારા વિદ્વાન હોવા વિશે પ્રશ્ન કર્યો. સૌ આચાર્ય તરફ જોઈ રહ્યા. આથી સિદ્ધરાજે આ. હેમચંદ્રને જ પ્રથમ સારું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ રચવા વિનંતી કરી. આ. હેમચંદ્રની સૂચનાથી પં. ઉત્સાહદ્વારા કાશ્મીરથી વ્યાકરણો મગાવવામાં આવ્યાં. અને રાજાનું નામ અમર રાખવા આ. હેમચંદ્રે એ વ્યાકરણનું “સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન” નામ રાખ્યું.

અહીં એટલું સમજવું આવશ્યક છે: બધા જ ગ્રંથો આ. હેમચંદ્ર સં. ૧૧૯૨ પછી લખ્યા નહિ હોય. અને દ્વાચાશ્રય કાવ્યો, સિદ્ધહૈમ-શબ્દાનુશાસન અને તેની અને પ્રકારની વૃત્તિઓ એ આ સમય પછીની કૃતિઓ સંભવે છે. બાકીની કૃતિઓ વહેલી પણ કરી હોય.

સિદ્ધરાજના અવસાન પછી કુમારપાલના સમયમાં તો આ. હેમચંદ્રનું માન અત્યંત ઉચ્ચ પ્રકારનું હતું. કુમારપાલને આચાર્ય તરફ પૂર્ણ ભક્તિભાવ હતો. તેમ કુમારપાલે જૈનધર્મને પણ સિદ્ધરાજના સમયની અપેક્ષાએ ખૂબ મહત્ત્વનું સ્થાન પોતાના સમયમાં આપેલું એ નિર્વિવાદ છે. આ. હેમચંદ્રના વિષયમાં કેટલીએ ચમત્કારિક વાતો પ્રબંધાદિમાં મળે છે. એ બધીને લક્ષ્યમાં ન લેતાં ચે એક મહાન વિભૂતિ તરીકે આ. હેમચંદ્રનું હિંદના સાહિત્યકીય ઇતિહાસમાં અમેય સ્થાન છેજ.

સં. ૧૨૨૯માં દેહાવસાનપૂર્વે એમણે અનેક ગ્રંથો રચી સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને સમૃદ્ધ કરેલ છે. એમનો ધાર્મિક સમભાવ પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવો છે. એમના સાહિત્યકીય ગ્રંથોમાં તે ડગલે પગલે જણાય છે.

ગૂજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ, ગૂજરાતના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ. હેમચંદ્ર સં. પ્રા. દ્વાચાશ્રય, છંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણથી આપણી સમક્ષ વિદ્યમાન છે. ચૌલુક્યોનો કુમારપાલ સુધીનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ જેમ દ્વાચાશ્રયે સાંચવી રાખ્યો છે, તે રીતે હિંદની ઘણીખરી

અર્વાચીન બોલીઓની માતા “અપભ્રંશ ભાષા”ના મૂલમૂત સ્વરૂપને છંદોનુશાસન અને પ્રાકૃત વ્યાકરણદ્વારા સાંચવી રાખ્યું છે.

આ. હેમચંદ્રનો “અપભ્રંશ” તત્કાલીન ખીળ અપભ્રંશોનાં લક્ષણોમાંનાં ગૂંજરાત દેશમાં વ્યાપક લક્ષણોને સાંચવી રાખવા સાથે પોતાના દેશના અપભ્રંશના સ્વરૂપને રજૂ કરે છે. આ. હેમચંદ્રે આંધ્રિયા અપભ્રંશમાં “શૌરસેની”નાં બેએક લક્ષણો આવતાં હોવાથી કેટલાક વિદ્વાનો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવા લલચાય છે, તે વસ્તુ આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવી છે. અહીં હવે એ વિષયમાં કાંઈક ચર્ચા કરવામાં આવે તો તે ઉપકારક થઈ પડશે, એમ ધારી તે અહીં આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

આ. હેમચંદ્રે ખતાવેલી શૌરસેની ભાષાની મહારાષ્ટ્રી-પ્રાકૃતથી વિલક્ષણતા આટલી છે:

૧. સંસ્કૃત ભાષામાંના અનાદિ ત નો દ અને થ નો વિકલ્પે ઘ. પ્રાકૃતમાં તેવો ત લોપાય છે અને તેવા થનો હ થાય છે. સં. કૃતં=પ્રા. કિઞં, શૌ. કિદં; તથા=પ્રા. તહા, શૌ. તઘા-તહા (જુઓ સિ. હૈ. ૪-૨૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૬૮, ૭૩, ૭૪, ૭૬)

૨. સંસ્કૃતમાંના યંને સ્થાને વિકલ્પે ય્ય. સં. આર્યપુત્ર=પ્રા. અજ્જત્ત, શૌ. અય્યત્ત-અજ્જત્ત (જુઓ એજન ૨૬૬).

૩. મૂ ધાતુનો મ વિકલ્પે કાયમ રહે છે. સં. ભવતિ=પ્રા. હોદિ, શૌ. મોદિ, હોદિ, મુવદિ, હુવદિ, મવદિ, હવદિ. (જુઓ એજન ૨૬૯)

૪. આર્મંત્રણમાં ઇન્નન્ત શબ્દોમાં વિકલ્પે નનો આ; જેમકે સં. કષ્ઠકિન્નું કષ્ઠુદ્ધા-કષ્ઠુદ્ધ; અન્નન્તના નૂને સ્થાને વિકલ્પે મકાર; જેમકે સં. રાજન્નું રાયં કે રાય; ભવત્ અને ભગવત્ના પ્રથમા વિભક્તિના નૂનો મકાર; જેમકે સં. મવાન્-મગવાન્નું મવં-મગવં. (જુઓ એજન ૨૬૩-૬૪-૬૫)

૫. પૂર્વ શબ્દનો વિકલ્પે પુરવ; જેમકે અપુરવં કે અપુર્વં. (જુઓ એજન ૨૭૦)

૬. સંબંધક ભૂતકૃદંતના ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને પ્રાકૃતના પ્રત્યયો ઉપરાંત હ્ય^૧ અનેદૂળ પ્રત્યય પણ; જેમકે સં. મૂત્વા, શૌ. મવિય, મોદૂળ, હવિચ, હોદૂળ, ઉપરાંત મોત્તા વગેરે. (જુઓ એજન, ૨૭૧). વધારામાં ક્ર અને ગમ્ને વિકલ્પે બહુઅ પ્રત્યય; સં. કૃત્વા-ગત્વાનું શૌ. કહુઅ, ગહુઅ, ચાલુ કરિય-કરિદૂળ, ગચ્છિય-ગચ્છિદૂળ પણ (જુઓ ૨૭૨).

૭. ભવિષ્યકાળમાં સ્થને સ્થાને ચોક્કસ સ્થિતિ થાય છે. સં. મવિષ્યતિ= શૌ. મવિસ્સિદિ, જ્યારે પ્રા. હોહૃ, હોસ્સદ, હોહિદ (જુઓ એજન ૨૭૩).

૮. હદાનીમ્, તસ્માત્, એવ, નનુને સ્થાને દાણિ, તા, ઘ્યેવ, અને ગં. (જુઓ એજન ૨૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૩)

આટલાં રૂપો શૌરસેનીમાં વિશેષતાનાં સમર્પક છે. અપભ્રંશમાં આ રૂપો જ માત્ર વપરાતાં હોય તો તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવામાં આવે ન હોય. ડો. ગુણેએ એક પ્રશ્ન રજૂ કર્યો છે કે તેના જ સમય લગભગનો નમી સાધુ અપભ્રંશના ભેદ આપે છે અને આ. હેમચંદ્ર એક પણ ભેદ કેમ નથી નોંધતા ? તેમણે આ વિષયમાં વિચાર કરી પછી એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે આ. હેમચંદ્ર પોતાનાં સૂત્રોમાં ઓછામાં ઓછા બે અપભ્રંશભેદ નોંધે છે; જેવાકે:

૧. સિ. હૈ. ૮-૪-૩૨૬માં તળુ અને સુકિડ સાથેસાથ તુળુ અને સુકુદુ; ૩૪૧ અને ૩૯૪મા સૂત્રનાં ઉદાહરણોમાં ગૃહંતિ અને ગૃહેષ્પિણુ, જ્યાં ૩૯૪મા સૂત્રમાં જ શાસન ગૃહ વિશે નોંધ્યું છે, અને ૩૭૦મામાં કદન્તહો.

૨. સ્વરસંયુક્ત અનાદિ ક-ખ-ત-થ-પ-ફના પ્રાકૃતપ્રક્રિયાની વિરુદ્ધ ગ-ઘ-દ-ધ-બ-મ થવાની પ્રક્રિયા; જેવાં કે વિચ્છોદ્ધગઠ (સં. વિક્ષોમકર:), સુષ (સં. સુલ), કષિદુ (સં. કથિતમ્), સવબુ (સં. શપથ:), અને સમભલ (સં. સફલમ્). આની સાથે સરખાવો: શૌરસેનીના સૂ. ૨૬૭માંનાં નાધો (સં. નાય:) અને કધં (સં. કથમ્).

૧. પ્રાકૃતમાં અ પ્રત્યય છે. (સિ. હૈ. ૮-૨-૧૪૬). જ પૂર્વે હ લાગે છે: મમિઅ, રમિઅ. તે જ રૂપ યશ્રુતિથી આ છે. એમ હ્ય પ્રાકૃતની જ માલેકીનો છે.

૨. ભવિસ્સતકહા: અં. પ્રસ્તા., પૃ. ૬૪

૩. અનાદિ મકારને સ્થાને સાનુનાસિક વૃં; કવૈંલુ (સં. કમલમ્), મવૈંક (સં. ઋમરઃ). (જુઓ એજન ૩૯૭).

૪. સંયુક્તાક્ષરમાંના બીજા રકારને રાખી મૂકવામાં આવે છે (આ વૈકલ્પિક છે); પ્રિયેળ (સં. તત્સમ જ ૩૫ છે), (જુઓ એજન ૩૯૮); પ્રસ્સદિ (સં. પડયતિ), (જુઓ એજન ૩૯૩); ધ્રુવ (સં. ધ્રુવમ્), (જુઓ ૪૧૮); દ્રેહિ (સં. દૃષ્ટિઃ), (જુઓ ૪૨૩); ધ્રુ, ત્રં (સં. યદ્-તદ્), (જુઓ ૩૬૦); દ્રમ્મુ-દ્રવક્ષુ (સં. દ્રમ્મ અને બીજો દેશ્ય શબ્દ), (જુઓ ૪૨૨); પ્રયાવરી (સં. પ્રજાપતિઃ), (જુઓ ૪૦૪) વગેરે (અનેક શબ્દો રકારવાળા મળે છે).

૫. વર્તમાનકાળ ૧લા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનનાં ઉં અને હુંવાળાં વૈકલ્પિક રૂપો; કઢૂં, કઢૂમિ (સં. કર્ષામિ) તેમજ લહું અને લહિમુ (સં. લભામહે), (જુઓ ૩૮૫-૬).

૬. વર્તમાન ત્રીજાપુરુષ એકવચનમાં દિવાળાં અને હિંવાળાં રૂપો વિકલ્પે, પ્રસ્સદિ (શૌરસેનીરૂપ, સં. પડયતિ-[સાથે પ્રસ્સદિ પણ]), (જુઓ ૩૯૩); ધરહિં, કરહિં (સં. ધરન્તિ, કુર્વન્તિ, [સાથેસાથ ધરન્તિ, કરન્તિ પણ]) (જુઓ ૩૮૨).

૭. આજ્ઞાર્થ બીજાપુરુષ એકવચનમાં હ, ઉ અને ઇવાળાં રૂપો. સુમરિ (સં. સ્મર), કર (સં. કર), કરે (સં. કર), (ત્રણે માટે જુઓ ૩૮૭મું સૂત્ર). (આ ઉપરાંત હિ તો ખરે જ; સુમરહિ (સં. સ્મર) વગેરે.)

૮. ભવિષ્યકાળમાં હને બદલે સનો પણ નિવેશ (શૌરસેનીના લક્ષણ જેવું); હોસદ (સં. મવિષ્યતિ). (જુઓ ૩૮૮) હોહિદ (પણ ખરું).

૯. કર્મણિપ્રયોગનાં વર્તમાનકાળમાં વૈકલ્પિક રૂપો, કીસુ (અને કિન્નરું પણ), (જુઓ ૩૮૯).

૧૦. જામહિં, તામહિં, વગેરે રૂપો (જુઓ ૪૦૬).

આમ વૈકલ્પિક રૂપો મળતાં હોવાથી ડૉ. ગુણે અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે:—

“ Thus side by side with Maharastra (?) Apabhramsa, he may be said to be treating partially of Saurasena Apabhramsa.”^૧

ઉપર શૌરસેનીનાં લક્ષણો આપ્યાં છે, તેની સાથે સરખાવતાં આ પાછળ આપેલાં વૈકલ્પિક રૂપોમાં ખુદ ડો. ગુણે ઉપર બતાવે છે તેમ—

૧. ત-થનો વૈકલ્પિક દ-ઘ, જેમાં શૌરસેનીમાં પણ થનો તો ફરી વિકલ્પે જ ઘ થાય છે.

૨. ભવિષ્યકાળમાં સ અવશિષ્ટ રહ્યો છે તે,

૩. (સંયંધક ભૂતકૃદંતમાં પ્રાકૃતોત્થ ઇય પ્રત્યય.)^૨

એ સિવાય જ સં. નનુ જેવાં કાઠ કાઠ રૂપો. (આ જ માગધીમાં પણ પ્રચોળ્ય છે, એટલે શૌરસેનીની માલીકીનું જ નથી.)

હવે જે નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો આમાંથી એ સ્પષ્ટ થશે કે શૌરસેનીની સ્વતંત્ર ભાસતી એવી માત્ર ત્રણ પ્રક્રિયા,^૩ અને તેમાંની તના દવાલી એક માત્ર વિકલ્પે જ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. બીજા બે: સંયંધક ભૂતકૃદંતનો ઇય અપભ્રંશમાં વિકલ્પે હુડરૂપે આવ્યો છે; આ પ્રત્યય હુડ પછી ઈ થઇ છેક આજે પણ ગૂજરાતીમાં સચવાયો છે; અને ભવિષ્યકાળનો સ પ્રત્યય છે,^૪ જે પણ આજે તાલવ્યતા પામી આપણે ત્યાં ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાકૃતને મળતી આ બે પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં શૌરસેની જેવી છે; જ્યારે આક્રીની અનેકાનેક.

૧. એજન પૃ. ૬૪

૨. આ વિષયમાં ડો. ગુણેએ મૌન સેવ્યું છે. તે મારા તરફથી અત્રે ઉમેરવામાં આવે છે. માર્કેડેએ પ્રાકૃતસર્વસ્વમાં “આલીરી”ના લક્ષણમાં ત્વા પ્રત્યયને સ્થાને હઝ નોંધ્યો છે. (જુઓ. ૧૫-૧૦)

૩. શૌરસેનીની બધી જ વિશેષતા માગધીમાં વૈકલ્પિક હોવાનું આ. હેમચંદ્રે કહ્યું છે (જુઓ સિ. હૈ. ૮-૪-૩૬૨).

૪. પરામાત્મપ્રકાશમાં હોસડ રૂપ વપરાયેલું છે. (જુઓ ૨-૧૩૦, ૧૬૮ વગેરે) એટલે એને પણ શૌરસેનીની જ વિશિષ્ટતા માનવા કારણ ન રહેતું નેહાયે. ભવિષ્યસત્તકહામાં કેટલેયે સ્થળે આ રૂપ પ્રચોળ્યેલ છે (જુઓ. અં. પ્ર. પૃ. ૨૫):

પ્રક્રિયા મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની જ છે. ઉપર મહારાષ્ટ્રીમાં નથી, એવી ડો. ગુણેએ બતાવેલી ૧૦ પ્રક્રિયામાં શુદ્ધ શૌરસેનીની બે ૧લી અને ૮ મીને બાદ કરતાં બાકીની આઠ પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં વૈકલ્પિક સ્વરૂપે દેખા દે છે. એ આઠ પ્રક્રિયાઓમાંની નીચેની પાંચ જોને આપણે શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશનાં કહી શકીએ તેવાં પરમાત્મ-પ્રકાશ, યોગસાર, ભવિસ્સત્તકહા, પાહુડદોહા, સાવયધમ્મદોહા, કરકંડુચરિત્ર વગેરે કાવ્યોમાં ખાસ દેખા નથી દેતી:

૧. ઋકારને સાચવી રાખતાં રૂપો;

૨. ક-સ-ત-થ-પ-ફ ને સ્થાને ગ-ઘ-દ-ધ-બ-મ થયા હોય તેવાં રૂપો;

૩. સંયુક્તાક્ષરના બીજા વર્ણુ તરીકે રકારનું રહેવાપણું તેમ જ ન હોય ત્યાં પણ રકારનું ઉમેરાવું;

૪. વર્તમાન ૧લા પુરુષમાં હુ-હુંનો પ્રયોગ;

૫. કર્મણિનાં કીણુ વગેરે જાતનાં રૂપો.^૧

ત નો દ થવાનાં ક્રિયાપદનાં રૂપોને અહીં જુદી ગણતરીમાં નથી લીધાં; સખખ કે ૧માં જ તેનો સમાવેશ છે.

આ રૂપો આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં ક્યાંથી આવ્યાં? આ પ્રશ્નનો જખખ જ આપણને આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ કયો હોય શકે, તેનો ખ્યાલ આપે તેમ છે.

મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તો બાષા-વિભાષાઓમાં સર્વત્ર ઓતપ્રોત પડ્યું છે. શૌરસેની ઉપરનાં કારણે અસર ઉપખવી નથી શકતી; એટલે જ એ કોઈ સ્થાનિક ફેરફારો જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં કામ કરતા હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

૧. આમાં અપભ્રંશના ચદ્-તદ્ને સ્થાને ધ્રું-ઞ્ર વગેરે અને તુજ્ઞ ને સ્થાને તુઘ્ન વગેરેમાં વૈકલ્પિક રૂપો પણ હમેરી શકાય. આ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશની વિશેષતા છે. તુઘ્નનું વૈકલ્પિક એક રૂપ તુદ્ધ ભવિસ્સત્તકહામાં મળે પણ છે. (જુઓ એજન, પ્રસ્તા, પૃ. ૨૨)

[નોંધ:—આ આખા ઝઘડાના મૂળમાં માર્કિડેયનું વિધાન પણ નડતરરૂપ જણાય છે. એણે “નાગર અપભ્રંશ”ની વ્યાખ્યા આપતાં નીચેનું વિધાન કર્યું છે:

“નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

કેચિન્મહારાષ્ટ્રયાં કેચિચ્છૌરસેન્યામુક્તા વિધયો યથાદર્શનં પ્રાપ્તા
इत्यर्थः ।”

નાગર અપભ્રંશ મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીમાં રહેલો છે (એટલે કે) કેટલાક ફેરફાર મહારાષ્ટ્રીમાંના અને કેટલાક શૌરસેનીના શાસ્ત્ર મુજબ સ્વીકારવા. ૨ (જુઓ ૧૭-૨)”

આ પછી માર્કિડેયે પ્રાયઃ આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને જ અન્યાન્ય વિકારો નોંધ્યા છે, જેમાં ઋ, અને રનો પ્રક્ષેપ એ બંને પણ આપવામાં આવેલ છે.

માર્કિડેયે ટાકી નામક વિભાષા આપી છે. એને માટે જે વિધાનો કર્યા છે: તુજ્ઞ (સં. ત્વમ્=તું), અમ્મિ (સં. અહમ્-હું ને સ્થાને વિકલ્પે), જિઘ-તિઘ (સં. યથા-તથાને સ્થાને વિકલ્પે), એ ત્રણ સિવાયનાં બીજાં પદાંતે વિકલ્પે ડકાર, ત્રીજી વિભક્તિ એકવચનમાં ઇ પ્રત્યય, પાંચમી બહુવચનમાં વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય, છઠ્ઠીમાં પણ વિકલ્પે હં-હુ પ્રત્યય અને મમને સ્થાને સાનુનાસિક મહુનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ, આ કોઈ અપભ્રંશથી જુદી વસ્તુ નથી. એ વસ્તુ માર્કિડેયના ખ્યાલ બહાર પણ નથી. એટલે જ તેણે કહ્યું છે કે:

“हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छति ।

હરિશ્ચંદ્ર નામનો વૈયાકરણ આને અપભ્રંશ જ ગણે છે.”

આ નામ હરિશ્ચંદ્ર છે કે હેમચંદ્ર છે, તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. સંભવ છે કે આ. હેમચંદ્ર અપભ્રંશમાંથી ઉપરના વિધાનવાળી “ટાકી”

૧. જુઓ પ્રા. સ. ૧૬મો પાઠ.

૨. સરખાવો સિ. હે. ૮-૪-૩૨૬ ની જતિમાંનું આ. હેમચંદ્રનું વિધાન.

વિભાષાને જુદી ન પાડી હોવાથી માર્કીટેય “હેમચંદ્ર” નામ આપતો હોય, જેનો પાઠ બ્રહ્મ થતાં કાષ્ઠએ “હરિશ્ચંદ્ર” કરી નાખ્યું હોય.]

ઉપર આપણે જોયું કે શૌરસેનીનો અદ્ય જ અંશ અને સંભવતઃ પ્રાંતીયતા ખાતર આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં પ્રવિષ્ટ છે; એટલાથી આ. હેમચંદ્રનો સમગ્ર અપભ્રંશ “શૌરસેન અપભ્રંશ” ન હોઈ શકે. આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને માર્કીટેયની પરિભાષા પ્રમાણે “નાગર” એકવાર કહિયે તોપણ તેથી કાષ્ઠ અર્થ નથી સરતો. સાથે ડો. ગુણે જેવા વિદ્વાનો આ. હેમચંદ્રમાં કાષ્ઠ પ્રાંતીયતાના અંશ જુએ જ છે;^૧ એટલે એવી પ્રાંતીયતા ઇષ્ટ હોય તો તે વિશેષતઃ આ. હેમચંદ્રના પ્રદેશની જ હોઈ શકે, જે “ગૌર્જર” સિવાય ન જ હોઈ શકે. માર્કીટેયે “ગૌર્જરી”નું લક્ષણ આપતાં “સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી-સંસ્કૃત શબ્દોથી સમૃદ્ધ ગૌર્જરી” એવું વિધાન કર્યું છે.^૨ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતાદ્યતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી; ખુદ તેમણે જ શૌરસેનીવત્ કહી, શેષ સંસ્કૃતવત્ સિદ્ધમ્ । કહ્યું છે. એકલા અપભ્રંશમાં જ નહિ, પણ બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સંસ્કૃતાદ્યતા તેમને ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત દ્વાચાશ્રય કાવ્ય જેવાથી આપણે આવો અભિપ્રાય વિના સંકાય બાંધી શકિયે છિયે.

“ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને પકડવાની સરળતા થાય, એ ખાતર અહીં નામ, ક્રિયાપદ, કૃદંતો વગેરેનાં રૂપાખ્યાનો આ. હેમચંદ્રના મત મુજબ પ્રાપ્ત થતાં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, જે અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થઈ પડશે:

નામ:

અકારાન્ત નરન્નતિ: સામલ (સં. રચામલ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧લી-૨જી	સામલ, સામલા સામલુ, ^૩ સામલો	સામલ, સામલા

૧. જુઓ. ભ. દ. ક. અ. પ્રસ્તા. ૪.

૨. પ્રા. સં. ૧૮-૧૨

૩. સ્વાર્થે ક આપતાં અપભ્રંશના પ્રત્યય જુદા રહે તેવાં, વિભક્તિઓ પ્રત્યે “સામલલ્,” “સામલલ્” વગેરે રૂપો થાય.

૩૭	સામલે, સામલેં, સામલેણ-લિણ	સામલહિં, સામલેહિં
૪થી-છટી	સામલ, સામલસુ-સુ, સામલહો	સામલ, સામલહું
પમી	સામલહે, સામલહુ	સામલહું
૭મી	સામલે, સામલિ	સામલહિં
સંખ્યાન	સામલ, સામલા, સામલુ, સામલો	સામલ, સામલો, સામલહો

અકારાંત નાન્યતર ભતિ: કવૅલ (સં. કર્મલ)

૧લી-ખી	કવૅલ, કવૅલા, કવૅલુ	કવૅલઇ, કવૅલાઇ
	ખાકીનાં ઉપર પ્રમાણે	
	ઇકારાંત નરભતિ: ગિરિ (સં.)	

૧લી-૨જ	ગિરી, ગિરી	ગિરિ, ગિરી
૩જ	ગિરિયેં, ગિરિણ, ગિરિં	ગિરિહિં
૪થી-૬ટી	ગિરિ	ગિરિ, ગિરિહિં, ગિરિહું
પમી	ગિરિહે	ગિરિહું
૭મી	ગિરિહિ	ગિરિહિં
સંખ્યા૦	ગિરિ, ગિરી,	ગિરિ, ગિરી, ગિરિહો

ઉકારાંત નરભતિ: ઉપર પ્રમાણે જ.

ઇકારાંત નાન્યતરભતિ : વારિ (સં.)

૧લી-૨જ	વારિ, વારી	વારિ, વારી, વારિઇ, વારીઇ
	ખાકીનાં ઉપર પ્રમાણે.	

ઉકારાંત નાન્યતર ભતિનાં પણ ઉપર પ્રમાણે.

આકારાંત નારીભતિ : સાલા (સં. શાલા)

૧ લી-૨જ	સાલ, સાલા	સાલાહ, સાલાઓ
૩ જ	સાલએ	સાલહિં

૧. સામાન્ય રીતે હસ્તના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હસ્ત યતા હોવાથી “સામલાહ” નેવાં પણ રૂપો બધી વિભક્તિઓમાં સંભવી શકે છે.

૨. સ્વાર્થે ક આવતાં “કવૅલહ”, “કવૅલઇ”, વગેરે રૂપો પણ.

૩. દીર્ઘતા પણ ઇષ્ટ; એટલે કે “ગિરીહિં” વગેરે પણ થઈ શકે.

૪ થી-૫ મી-૬ કી સાલહે	સાલહુ
૭ મી સાલહિ	સાલહિં
સંબોધન સાલ, સાલા	સાલ, સાલા, સાલહો, સાલાહો

૪-૬-૭-ઉકારાંત નારીનતિનાં નામો ઉપર મુજબ.

સર્વનામ:

	યુષ્મદ્	અસ્મદ્
વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	તુહું	તુમ્હે, તુમ્હલું હઉં અમ્હે, અમ્હલું
૨ જી	પઇ, તઇ	મઇ
૩ જી	" "	અમ્હેલિં
૪ થી-૫ મી-૬ કી તલ, તુજ, તુમ્	તુમ્હલું	મહુ, મજુ
૭ મી	પઇ, તઇ	અમ્હાસુ

અકારાંત સર્વનામોને પાંચમી વિભક્તિ એકવચનમાં સંવહાં, જહાં, તહાં, કહાં વગેરે રૂપો થાય; જેમાં કહાં ને સ્થાને કિહે પણ રૂપ થાય.

સાતમી વિભક્તિમાં એકવચનમાં સંવહિં, જહિં, તહિં, કહિં વગેરે.

પાંચમી-છઠ્ઠી વિભક્તિમાં યદ્, તદ્ ને કિમ્ ને નસુ, તાસુ, કાસુ, રૂપ પણ ચાલુ રૂપ ઉપરાંત થાય. પણ નારીનતિમાં ત્યાં જહે, તહે, કહે એવાં રૂપો પણ ચાલુ રૂપ ઉપરાંત થાય.

યદ્-તદ્ ને ૧ લી-૨ જી વિભક્તિમાં વિકલ્પે કું-તું રૂપ થાય. બાકી જુ-જ, સુ-સો થાય.

એતદ્ ની એહ પ્રકૃતિ, ઇદમ્ ની આય પ્રકૃતિ થાય છે; જ્યારે સર્વની સાહ, કિમનું કાઈ-કવણુ ૧ લી વિભક્તિમાં થાય છે.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	કરહું	કરહું

૧. “તહાર, તમ્હાર, મહાર, અમ્હાર” રૂપો પણ પ્રચલિત છે.

૨. વૈકલ્પિક પ્રાકૃત ભાષાનાં રૂપો સાથે સાથે બધામાં થાય. ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં શૌરસેની જેવું “કરદિ” રૂપ પણ થઇ શકે.

૨ ને	કરહિ	કરહુ
૩ ને	(કરધ, કરેધ)	કરહિં

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

૧ લો	કરિજજઉ, કિજજઉ	કરિજજહું, કિજજહું
૨ ને	કરિજજહિ, કિજજહિ	કરિજજહુ, કિજજહુ
૩ ને	કરિજજધ, કિજજધ (કરિઅધ-કરિયધ) કરીઅધ-કરીયધ)	કરિજજહિં, કિજજહિં

આશાયી-કર્તારિ

૨ ને	કરિ, કરુ, કરે, (કરહિ)	કરહુ
૩ ને	(કરહ)	...

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧ લો	કરિસઉ, કરિહઉ	કરિસહું, કરિહહું
૨ ને	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહુ-કરિહહુ
૩ ને	કરિસધ-કરિહધ	કરિસહિં-કરિહહિં

કૃદંત:

વર્તમાન કૃદંત-પ્રત્યય: અન્ત, કરેત, પછસંત વગેરે. રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં. નારીભતિમાં ઈ લાગ્યે.

ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: અ-ય, કિય, બય, દિણ્ણ ('દા'નું અનિચયિત). રૂપાખ્યાન અકારાંત નામ જેવાં.

વિધ્યર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: ઇએન્વઉ, એન્વઉ, એવા, કરિએન્વઉ, કરેન્વઉ, કરેવા.

હૃત્વર્થ કૃદંત-પ્રત્યય: એવં, અણ, અણહું, અણહિ, એરિપ, એરિપહું, એવિ, એવિણ, કરેવં, કરણ, કરણહું, કરણહિ, કરેરિપ, કરેરિપણ, કરેવિ, કરેવિણ.

સંબંધક ભૂત કૃદંત-પ્રત્યય: ઇ, ઇઉ, ઇવિ, અવિ, એરિપ, એરિપણ, એવિ, એવિણ, કરિ, કરિહ, કરિવિ, કરવિ, કરેરિપ, કરેરિપણ, કરેવિ, કરેવિણ.

કર્તૃવાચક કૃદંત-પ્રત્યય: અણુઅ, મારણુઉ (=મારનાર).

હેમચુગથી “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની દ્વિતીય ભૂમિકાનો આરંભ થાય છે. આ. હેમચંદ્રના સમયમાં અપભ્રંશ એના જુદા જુદા પ્રાંતીય સૂક્ષ્મભેદો સાથે આખા હિંદુસ્તાનમાં સામાન્યવ્યવહારની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા હતા. આ જ યુગથી પ્રાંતીય ભેદો વધુ રૂઢ થવા લાગ્યા હતા. તેવું જ એક સ્વરૂપ આ. હેમચંદ્રે આપણને સોંપ્યું છે. આ. હેમચંદ્રે તેમના સમયના મારવાડ, માળવા સહિતના ગૂજરાતમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાયેલા વિશિષ્ટ અપભ્રંશનું લક્ષણ જળવાઈ રહે તે માટે પ્રાકૃત દ્વાચાશ્રય કાવ્યમાં ઉદાહરણો પણ રચી દાખલ કર્યા છે. દેશમાંના લોકસાહિત્યની વાનગી સંમૃદ્ધ સ્વરૂપમાં તેમના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત પદ્યોમાં આપણને મળી છે. એ ઉદાહરણોની ભાષા સાથે જ ભાષાસ્વરૂપ વધુ સુકોમળ બનતું જતું, જેમ આ બાજુ આવતા જમણે છિયે, તેમ આપણે મેળવતા થઈએ છિયે.

આ. હેમચંદ્રે એમની અપભ્રંશ કવિતા દ્વારા આપણને એમની કવિત્વશક્તિનો પણ પરિચય આપ્યો છે. તેમના સમયમાં જૈનાચાર્યો કોઈ પણ એક ધાર્મિક વિષય કે ધર્મપુરુષને લઈ લોકભોગ્ય કાવ્યો લોકભાષામાં રચતા હતા, રચે જતા હતા, પૂર્વે પણ એ જ પ્રકારે રચના થઈ હતી; પણ આ. હેમચંદ્રે દ્વાચાશ્રયમાં નવી પ્રણાલી દાખલ કરી: તેમાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ અપનાવ્યું અને આપણી સમક્ષ એક સફર અને સારા ઐતિહાસિક કાવ્યને રજૂ કર્યું; અને સાથે સાથે એ એવું કાવ્ય રજૂ કર્યું કે જેમાં સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમો સંપૂર્ણ સચવાઈ રહ્યા હોય. જેમાં અપભ્રંશ વિભાગ આવે છે, એ આખો આડમો સર્ગ શ્રુતદેવી કુમારપાળની પ્રાર્થનાથી ખુશ થઈ તેને જ્ઞાનોપદેશ કરે છે, તે હકીકતને સાંચવે છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં બોલતાં દેવી શરૂઆત કરે છે કે:—

ઉબ્બયબાહ અસારક સબ્બ વિ

સ ભમિ કુ-તિત્થિઅ-પટ્ટે મુહિઆ ।

પરિહરિ તૃણ નિર્ભવં સન્ધુ વિ ભવસુહુ
પુત્રા તુહ મધ એક કહિઆ ॥
ગંગાહે નરવૃણહે ભીતરુ મેલ્લધ
સરસધ-મનિહ હંસુ જમ ઝિલ્લધ ।
તથ સો કેતુ વિ રમધ પહુતક
નિત્ય હાધ સો મોક્ષુ નિરુતક ॥૧

નિષ્કપટ અને સમયાચારનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે:

જમ હિમગિરિહિ ચરેવિણુ નિવડધ
અહ પચાય-તરુહિ વિ ઇક્કમણુ ।
નિક્કમ્યવેં વિણુ સમયાચારિણુ
વિણુ મણુ-સુદ્ધિએ લહધ ન સિવુ જણુ ॥૨

વિષયની નિંદા કરતાં જણાવે છે કે:

વિણુસધ માણુસુ વિસયાસત્તિ
ડગ્ગધ તરુ-ગણુ નિર્ભવં દાવગિણુ ।

૧. સરળતા ખાતર સીધો જૂજરાતી પદ્યાનુવાદ છાયાત્મક જ આપું છું:-

ભણી બાંહે અસાર સર્વે પણુ
મ ભમ કુતીર્યપૃષ્ઠે મુધા ।
પરહર તૃણ જેમ સર્વ વિભવસુખ
પુત્ર, તને મેં એ કહ્યું ॥૧૪॥
ગંગાની જમનાની ભીતર મેલે છે
સરસ્વતી-મધ્યે હંસ જે ઝીલે છે ।
તો તે ક્યાં પણુ રમે પહોંત્યો
જ્યાં હામે તે મોક્ષ નક્કી ॥૧૫॥

૨. જે હિમગિરિએ ચઢી પડે છે
અથ પ્રયાગતરુએ પણુ એકમના ।
નિષ્કૈતવ, વિણુ સમયાચાર,
વિણુ મનશુદ્ધિ, લહે ન શિવ જન ॥૨૦॥

વિસુ નિમિત્તે વિસય પમિલ્લિલ દૂરે

અચ્છદુ ચિત્તે જોય—વિલગોણુ ॥૧

કવિ દેવીના મુખમાં આગળ કહેવડાવે છે કે:

તં યોલ્લિઅધ જુ સચ્ચ પર ઇયુ ધરમકુખરુ નાણિ ।

ઓહો પરમત્યા એહુ સિવુ એહ સુહરયણહં ખાણિ ॥૨

તત્કાલીન અપભ્રંશમાં બાણાની દૃષ્ટિએ કેટલું સારત્વ આવી ગયું:
છે, તે નીચેના દોહાથી સમજાશે:

ચંચલ સંપદ ધ્રુવ મરણુ સંવુ વિ એમ્ બણેધ ।

મિલિવિ સમાણુ મહામુણિહિ પર સંજમુ ન કરેધ ॥૩

છેલ્લે દેવી જાય છે, તે વિશે કહેતાં કવિ લખે છે:

ધમ્ સંવભાસ-વિનિમય-પરિહિં

પરમ તત્તુ સંવુ વિ કહિવિ ।

નિઅ-કણ્ઠ-માલ કવિ નૃપ-હરસિ

ગદ્ય દેવિ મહંગલુ બાણિવિ ॥૪

૧. વણસે માણસ વિષયાસક્તિએ

દાઝે તરુ-ગણુ જેમ દાવામિએ ।

વિષ જેમ વિષય મેલી દૂર

રહે ચિત્ત યોગ—લગાડયે ॥૨૧॥

૨. તે યોલ્લિએ જે સત્ય પર, આ ધર્માક્ષર નાણુ ।

એહ પરમાર્થ, એહ શિવ, એહ સુખરત્નની ખાણુ ॥૨૮॥

૩. ચંચલ સંપદ ધ્રુવ મરણુ, સર્વે ચ એમ બણે ।

મેળવી સંજમ મહામુનિઓથી પણ સંયમ ન કરે ॥૬૨॥

૪. ઇ સર્વે બાણા-વિનિમય-ગીતોએ

પરમ તત્ત્વ સર્વે ચ કહી ।

નિજ કંઠમાલ મૂકી નૃપ-હરે

ગઈ દેવી મંજલ બાણી ॥

આ. હેમચંદ્રે વ્યાકરણનાં અસલ ઉદાહરણો સાંચવી આ કાવ્ય લખ્યું છે; એમ છતાં પ્રસાદ ગુણ બરાબર ઝાળવી રાખ્યો છે; એક પણ પદનો અર્થ કરવામાં તકલીફ નામે નથી નડતી.

પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્ય-માંથી તેમ એ એ પૂર્વના ગ્રંથોમાંથી મેળવી બધાં અવતરણો આપ્યાં છે. તે સમયે લોકસાહિત્ય કેવા પ્રકારનું હતું તેનો એનાથી ખ્યાલ આવે છે. ઉપર ભોજનાં અવતરણો આપ્યાં, તેજ પ્રકારનાં, જ્ઞાનપર સિવાયનાં મોટા ભાગનાં અપભ્રંશ વિભાગનાં પદો શૃંગારિક છે. એમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચપ્રકારના કાવ્યના નમૂના રજૂ કરે તેવાં છે:

રક્ષપદ સા વિસ-હારિણી બે કર ચુમ્મિવિ જીઉ ।
પરિમિમ્મિઅ-મુંલસ જલુ જેહિ અહોહિડ પીઉ ॥
બાહ વિછોડવિ જાહિ તુહું હઉં તેવંધ કા દોસુ ।
હિઅય-દ્વિહ જઇ નીસરહિ જાણુઉં મુજ્જ સ રોસુ ॥^૧

ભોજના કાકા મુંજના વિષયનું કેટલુંક લોકસાહિત્ય પણ તે જમાનામાં વ્યાપક હતું. મુંજ પણ સારો કવિ હતો. તેનાં સંસ્કૃત પદો દશરૂપના ટીકાકાર ધનિકે ટીકામાં નોંધ્યાં છે. મુંજના ચરિત્રને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

રાખે તે પશ્ચિચારડી તે કર ચૂંબી જીવ ।

પ્રતિમિમ્મિઅ-મુંલસ જલ અણુ-બોળયું જે પીધ ॥૪૩૬॥

[મુંજ નામનું ઘાસ, તેમ જ મુંજ નામક રાજ બાંને નિર્દિષ્ટ છે. જેમાં મુંજે પ્રતિમિમ્મિ પાડયું છે, તે જલને હાથ લગાડી પનિચારી પોતાનો જીવ રાખે છે, સિરહમાં પણ. ત્રિષ=પાણી.]

બાહ વિછોડી જ તું. થાય તેવે કથો દોષ ય ।

હૈયે રહ્યો ને નીસરે, જાણું મુંજ ! તે રોષ ॥૪૩૬॥

[ત્રિષા મુંજને કહે છે કે મારો હાથ તરછોડી તું જા. તેનાથી શું થવાનું ? તારો રોષ ત્યારે જ સાચો માનું કે મારા દુદયમાં તું રહ્યો છે, ત્યાંથી તું નીકળી આવ્યો જા.]

ખતાવતો અપભ્રંશ રાસ પણ એક મળે છે. ઉપરાંત “પ્રબંધચિંતામણિ”માં મુંજચરિત્રવિષયક એક સુંદર પ્રબંધ પણ છે. આ. હેમચંદ્રે ઉપરના બે દોહાં મુંજચરિત્રવિષયક લોકસાહિત્યમાંથી મેળવી મૂક્યા જણાય છે.^૧

શૃંગારિક દોહાઓ ઉપરાંત વીરરસોચિત દોહાઓ પણ આ. હેમચંદ્રે આપ્યા છે; જેવા કે:

સંગરસએહિં જુ વણિઅધ દેકખુ અમહારા કન્ટુ ।
અધમતહં ચત્તંકુસહં ગય કુંભઇ દારન્ટુ ॥
જહિં કપિપગ્ગમઇ સરિણ સરુ, છિન્નમઇ ખગિણ ખગ્ગ ।
તહિં તેહઇ ભડ-ધડ-નિવહિ કન્ટુ પયાસઇ મગ્ગુ ॥૨

આ. હેમચંદ્રે બોધપ્રધાન દોહાઓ પણ આપ્યા છે:

સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરઇ, તસિ ઘઘસઇ રચણઇ ।
સામિ સુભિચ્ચુવિ પરિહરઇ, સન્માણેઇ ખલાઇ ॥
દૂરેકાણે પડિઉ ખલુ, અપ્પણુ જણુ મારેઇ ।
જિહ ગિરિસિંગહુ પડિઅ સિસ અન્નુ વિ ચૂરુ કરેઇ ॥
અમ્હે શેવા રિક ખલુઅ કાયર એન્વ લણ્ણિ ।
મુદ્ધિ નિહાસહિ ગયણ-ચલુ કઇ જણુ જોણુ કરન્તિ ॥
જે છડુવિણુ રચણનિહિ અપ્પઉ તડિ ઘઘસન્તિ ।
તહં સંખહં વિટ્ટાલુ પરુ કુક્કિગ્ગન્ત ભમન્તિ ॥૩

૧. મુંજ અને તેની રાણી મુણાલવતીના વિષયમાં “મુંજ પ્રબંધ”નું કેટલુંક લોકસાહિત્ય મળે છે. (જુઓ પ્ર. ચિ.)

૨. સંગર સોએ જે વણ્ણવાય, દેખ અમારો કાંત ।
અભિમત્ત વિણુ-અકુશ ગગ્ગનાં કુંભસ્થળ દારંત ॥૩૪૩॥
ન્યાં કપાય શરથી શર, છેદાય ખાડે ખાડું ।
ત્યાં તેવે ભડ-સમૂહમાં કાંત પ્રકારો માર્ગ ॥૩૫૭॥

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

સાગર ઉપર તૃણ ધરે, તળે ધાલે રત્નોને ।
સ્વામી સુભૃત્યુને ય પરહરે, સન્માને ખલોને ॥૩૩૪॥
દૂર ઠેકડે પડયો ખલ્લ આપણ જણુને મારે ।
જેમ ગિરિશૃંગોથી પડી શિક્ષ અન્ધને ય ચૂરો કરે ॥૩૩૭॥

આ. હેમચંદ્રે છંદોનુશાસનના પમા-૬ઠ્ઠા-૭મા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે અપભ્રંશ ભાષામાં વપરાતા છંદોનાં લક્ષણ આપતાં પ્રાકૃત-મંસ્કૃત સાથેસાથ પુષ્કળ અપભ્રંશ પદો ઉદાહૃત કર્યા છે. સ્વરૂપ ઉપરથી એમ માનવા કારણ રહે છે કે મોટા ભાગનાં પદો કદાચ એમની પોતાની જ કૃતિ હશે. એમ હોય તો સ્વતંત્ર સુંદર મુક્તકો આપણે આ રીતે આ. હેમચંદ્રદ્વારા મેળવી શક્યા છીએ:

સાયરુ રથણાયરુ બોલ્લહિ નં બહુસત્થ
તં સચ્ચુ જિ જય નિસાયરકુચ્છુહ નત્થ ।
જહ એકુકુ હુઓ સિરિકંઠસિરે “અવચંસુ”
અવરુ સિરિનાહકરિ બૂસણુ ઉલ્લસિઅંસુ ॥૧

શૃંગારિક પદો પણ અપભ્રંશ ભાષાના સ્વભાવ પ્રમાણે આ ઉદાહરણોમાંથી પણ બાકી નથી. “રાસ”નામક છંદના ઉદાહરણમાં કવિ લખે છે:

સુણિવિ વસંતિ પુરપોટપુરિંધિહં “રાસુ” ।
સુમરિ વિલટહ હુઓ તક્ષણિ પહિહ નિરાસુ ॥૨

અમે થોડા રિપુ બહુ, કાયર એમ બાણે ।
(હે) મુઝ્યા, નિહાળ ગગનતલ, ફેટલા જન જ્યોતસ્ના કરે ॥૩૭૬॥
જે છોડી રત્નનિધિને, આપે તટે ઘાલે (=આવે) ।
તે શંખોનો વટાળ; કેવળ ફૂંકાતા ભમે ॥૪૨૨॥

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

સાગર રત્નાકર બોલે જે બહુ સાચું
તે સાચ જ જાયા નિશાકર કૈસ્તુભ જ્યાં ।
જેમ એક હુઓ શ્રીકંઠશિરે અવતંસ,
અવર શ્રીનાથ-હર-બૂધણુ ઉલ્લસ્યુ ॥૫-૪॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

સુણી વસંતે પુર-પ્રૌઢ-પુરંધ્રીનો રાસ ।
સ્મરે વિલટભ (=મનોહર) હુઓ તત્ક્ષણે પથિક નિરાસ ॥૫-૧૫॥

વર્ષાઋતુનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ગહિરુ ગળજી ધરે મયવારિ વિહલંધુનુ નહુ
કમધ ફુનિવારુ દિસિદિસિ પલોદૃધ ।

ઓ “મત્તખાલિકા” સરિસુ વિસમચેદુ પાઉસુ પયદૃધ ॥૧

ધાર્મિક વિધિનાં પણ પદો મળે છે; જેમકે:

લેહિ વીણુ કરિ, ધરિ “રાવણહત્યુ”

જિનમન્નજિ સુરહિ, દિનુ સમવ હત્યુ ॥૨

વર્ષાઋતુ કેવી રીતે યુવાનોનાં મન ચંચળ કરે છે, તે બતાવતાં કવિ લખે છે:

વળજહિં ગળિરધણુ મદલ નચ્ચહિં નહયલ અંગણિ

નવ-ચંચલવિનનુલ ।

બાયહિં સિહિ ઇહ “સંગીઅઈ” પાહસલચ્છિ કરધ

જુઆણુહ માણુ આહલ ॥૩

આ. હેમચંદ્રે ઉદાહરણોમાં જ છંદનાં નામ પણ સાંચ્યાં છે. એ પ્રમાણે અહીં અવતંસ, રાસ, મત્તખાલિકા, રાવણહત્યો અને

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

ઘેરો ગાળે, ધરે મદવારિ, વિહવલાંગ નભ

કમે (=ઓળંગે) ફુનિવાર સૌ દિશામાં પલોટિ છે ।

ઓ મત્તખાલિકા સરીખો વિષમચેષ્ટાવાળો પાવસ (મેઘ)

પ્રવર્તે છે ॥૫-૧૮॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

લેહ વીણા કરે, ધરી રાવણહત્યો ।

જિનમન્નજને સુરે દીધો સમો હાર ॥૬-૯॥

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

વાળે ગળિંત ધન મૃદંગ, નાચે નભ-તલ-આંગણે

નવ ચંચલ વીજળી ।

ગાય શિખી (=મોર) અહીં સંગીત, પાવસ-લક્ષ્મીમાં કરે

જુવાનનાં મન આકુલ ॥૭-૪૩॥

સંગીતક હંદ લક્ષ્ય-લક્ષણાત્મક આપ્યા છે. આ પદ્ધતિ પણ આ. હેમચંદ્રથી પ્રચારમાં આવી જણાય છે; કેમકે એ પૂર્વેનો એવો પિંગલ અંથ પ્રાપ્ય નથી.

આ. હેમચંદ્રે આપેલાં અવતરણોમાં ઉપરનાંમાં મોટા અક્ષરે છપાયેલા શબ્દો આપણને કેટલા નિકટ છે, તે સમજાશે.

આ. હેમચંદ્રે સ્વકીય અપભ્રંશમાં વિકલ્પોને પુષ્કળ સ્થાન આપ્યું છે. આમાંના કેટલાક વિકલ્પો દેશમાંના પ્રાંતીય ભેદોમાંના પણ હશે. દાખલા તરીકે ત્રીજી વિભક્તિમાં આ. હેમચંદ્ર પ્રત્યયમાં વિકલ્પે સાનુનાસિકતા ધરે છે: તલિ-તલિં-તલે-તલેં. એ જ રીતે તાદર્થ્યમાં રેસિ-રેસિ, ફર-તણેણ વગેરે અગ્યથો નોંખ્યા છે. આમાંના 'એ' પ્રત્યયનો વિકલ્પ ગૂજરાત—કાઠિયાવાડમાં અનુભવાય છે. 'રેસિ' અગ્યય ગયો, પણ મારવાડીએ એનો અવશેષ છટ્ટી વિભક્તિમાં રાખ્યો છે. આપણે "તણુ" રહ્યો. આ તો નમૂનો માત્ર છે.

આમ હૈમયુગ અર્વાચીન ગૂજરાતી ભાષાનાં ભાષાકીય ઘણાંખરાં તરત્વો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. આથી જ પં. બેચરદાસ જી. દોશી અને સ્વ. દી. 'મ. કેશવલાલ ધ્રુવ જેવા વિદ્વાનો એ ભાષાને **ઊગતી ગૂજરાતી કે પ્રાચીન ગૂજરાતી** કહે છે, તેનું વ્યાજખીપણું સમજાશે. આકી ગૂજરાતીએનું, ભાષા સંસ્કૃતાદ્ય લખવાનું વલણ ૧૫મી સદીના માર્કેડેયના કથન પ્રમાણે પણ આપણે મેળવિયે છિયે; એટલે વિકૃત રૂપોના ત્યાગ સાથે ભાષા આગળ ધપતી આવી છે.

૧૦. ડૉ. જેઠામીએ જેને પ્રસિદ્ધ કરવાનું માથે લીધેલું, પણ જે કાર્ય પૂર્ણ ન થઈ શક્યું તે "નેમિનાહચરિહિ" નામક કાવ્યના રચયિતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃતના એક સમર્થ વિદ્વાન હરિભદ્રસુરિ આ. હેમચંદ્રના પાછલા સમયમાં હયાત હતા. તેમણે પ્રાકૃતમાં ચંદ્રબલસ્વામિચરિત લખ્યું છે,^૧ જ્યારે આ અપભ્રંશ કાવ્ય તેમણે મં. ૧૨૧૬માં કુમારપાલના

૧. પાટણ અંથ ભંડાર, સૂચી. પૃ. ૨૫૨. આ અંથના અંત ભાગમાં કવિએ ચૌલુક્યો વિશે સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

રાજ્યકાળમાં અણહિલવાડમાં રહીને જ રચ્યું છે. તેમણે પસંદ કરેલો છંદ પણ રક્ષા યાને વસ્તુ છંદ છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

કુમરવાલહ નિવહ રજમિ

અણહિલવાડે નયરિ અનણુસુયણુહયસંગમિ ।

સોહુત્તર વારસઘ કત્તિયમિ તેરિસસમાગમિ ।

અસ્તિણિકિખત સોમદિણિ સુપવિત્તિ લગમિ ।

એહુ સમત્થિહ કહવિ પરિયણસાહજજમિ ॥૧

ડૉ. જોકોબીએ આ કાવ્યની ભાષાને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેલ છે, એ વસ્તુ આ પૂર્વે મારા તરફથી ખતાવવામાં આવી છે. (પૃ. ૨૧). ડૉ. વુદનર જણાવે છે, તે પ્રમાણે આ કાવ્યની ભાષા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશથી સહેજ જુદી પડે છે. એ વસ્તુ જોઈ ડૉ. જોકોબીએ એક ભેદ “ગૌર્જર” હરિભદ્રની ભાષામાં અને બીજો ભેદ “ઉત્તર નાગર” ધનપાલની ભવિરસતકહાની ભાષામાં જોયો છે. ઉપર એક અવતરણ અંત ભાગનું લીધું છે. આરંભના ભાગનું થોડું અહીં ઉતારું છું, જેથી આપણા હાથમાં જે કાંઈ છે, તેટલાથી ભાષા વિશે કાંઈ નક્કી કરી શકાય તેમ હોય તો નક્કી કરિયે:

ફહવિપયરિયકરણઆચારુ

ફહદસિયધમ્મનિહિ ફહનમંતપયવિહવપાવણુ ।

ફહકમણાણંદયરુ ફહસુવત્તરયણપહાવણુ ।

મહ સુહુ વિચરક વિમલગુણરાસિજલધિરયણિફુ ।

પણયસુરાસુરનરનિયરકયથુધ રિસ જિણિફુ ॥૨॥

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

કુમારપાલ નૃપના રાજ્યમાં

અણહિલવાડે નગરે અનણુ સુજન બુધ-સંગમે ।

સોળ-ઉત્તર બારસે કાર્તિકમાં તેરશ-સમાગમે ।

અશ્વિની નક્ષત્ર-સોમદિને સુપવિત્ર લગ્નમાં ।

એહ (કાવ્ય) સમર્થ્ય કહી પરિજન-શાહોદયમમાં (?) ॥

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૬

અહુ વિસેસિણુ નમિરતદ્યોય
 સિરિવદ્ધમાણુપહુહુ પાયપહુમુ પણુમેવિ જિણિદ્દહ ।
 તહ આરમ્મ અંગસુયપદમકકહિ ગોયમમુણિદ્દહ ।
 તયણુ સુહમ્મસામિમુણિનાહહ ભત્તિ કરેવિ ।
 અન્નેસિં પિ મહાકકહિ પયપહમઇ સુમ્મરેવિ ॥૨॥
 નમિવિ ભત્તિએ ચલણુ
 જિણુઅંદમુણિનાહસીસુત્તિ મહુ વિવિહવિમલગુણુચણુભૂરિહિ ।
 સારયસસિવિમલજસભરિયધરહ સિરિયંદસૂરિહિ ।
 મણુતણુવયણિહિ અણુદિણુ વિજણિયપુલયપખ્ખારુ ।
 અણુસરિહણુ સુયદેવયહ નામમંતુ જયસારુ ॥૩॥^૧

૧. આ અવતરણો ઉપયોગી હોવાથી પ્રથમ સં. છાયા આપું છું:—

દ્વિવિધપ્રકટિતકરણતાચારઃ
 દ્વિધાદર્શિતધર્મનિધિઃ દ્વિધાનમસ્પદવિભવપ્રાપ્તિઃ ।
 દ્વિધાક્રમનાનન્દકરઃ દ્વિધાસુવર્ણરત્નપ્રભાવનઃ ।
 મમ સુખં વિતરતુ વિમલગુણશશિજલધિરત્નેન્દુઃ ।
 પ્રણતસુરાસુરનરનિકરકૃતસ્તુતિઃ કૃષ્ણભજિનેન્દ્રઃ ॥૧॥
 ઇત્ય વિશેષેણ નતત્રૈલોક્યસ્ય
 શ્રીવર્ધમાનપ્રભોઃ પાદપદ્મં પ્રણમ્ય જિનેન્દ્રસ્ય ।
 તથા દ્વાદશાશ્રુતપ્રથમકવેઃ ગૌતમમુનીન્દ્રસ્ય ।
 તદનુ સુધર્મસ્વામિમુનિનાથસ્ય ભક્તિ કૃત્વા ।
 અન્યેષામપિ મહાકવીનાં પદપદ્માનિ સ્મૃત્વા ॥૨॥
 નત્વા ભક્તયા ચરણૌ
 જિનચન્દ્રમુનિનાથશિષ્ય ઇતિ મમ વિવિધવિમલગુણરત્નભૂરેઃ ।
 શારદશશિવિમલયશોભરિતધરસ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરેઃ ।
 મનસ્તનુવચનૈઃ અનુદિનં વિજનિતપુલકપ્રાગ્ભારઃ ।
 અનુસૃત્ય શ્રુતદેવસ્ય નામમન્ત્રં જયસારમ્ ॥૩॥

[જેણે બે પ્રકારના સંયમાચારને પ્રકટ્યો છે, બે પ્રકારનો ધર્મનિધિ બતાવ્યો છે, નમનારાઓને બે પ્રકારનો વૈભવ આપ્યો છે, બે પ્રકારની ગતિથી

આ અવતરણો જોવાથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે માલૂમ પડશે કે તેમાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં લક્ષણોથી જુદાં પડે એવાં લક્ષણવાળું એક પણ પદ મળતું નથી. કરેવિ, સુમરેવિ, મહ, સુહુ, નમિવિ, અણુ-સરિથિણ, એ વગેરે શબ્દો શુદ્ધ અપભ્રંશમાં છે; જે માત્ર ગૂજરાતના જ નહિ, પણ વ્યાપક અપભ્રંશમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. બાકીનાં રૂપો પ્રાકૃત તત્સમ મોટે ભાગે છે. આમાં વિકલ્પો નથી દેખાતા, એટલા ઉપરથી આ. હેમચંદ્રથી ભેદ ન મેળવી શકાય. હરિભદ્રસૂરિની ઉપરની ચારે કડી જેતાં એમ નથી લાગતું કે કવિ સમાસજહલ પ્રૌઢ ભાષા પ્રયોજવાનો શોખ ધરાવતો હોય છે? એવાં કારણે તેને આપણે આ. હેમચંદ્રની સરળતાને ભોગે જુદો અપભ્રંશ ન કહી શકીએ. આ. હેમચંદ્રનું ધોરણ બુદ્ધિપૂર્વક સમગ્ર ગુર્જરભૂમિની વ્યાપકતાવાળું છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિનું ધોરણ સાહિત્યની સિદ્ધ ભાષાનાં નિયમિત ચર્ચ ચૂકલાં જ રૂપોને આડંબર સહિત આપવાના વલણ

આનંદ આપ્યો છે, બે પ્રકારનાં સુવર્ણ અને રત્નો જેવા જેમનો પ્રભાવ છે, તે, નિર્મલ ગુણના સમૂહરૂપી મહાસાગરના રત્નરૂપ ચંદ્ર જેવા, અને નમેલા સુર અને અસુર નરના સમૂહ જેમની સ્તુતિ કરી છે તેવા ઋષભ જિનેન્દ્ર મને સુખ આપો.

હવે વિશેષ ત્રણે લોક જેમને નમ્યા છે, તેવા જિનેન્દ્ર શ્રી વર્ધમાન પ્રભુના પદકમલમાં પ્રણામ કરી, તે પ્રમાણે બાર અંગવાળા ક્રુતગ્રંથોના પ્રથમ કહેનારા ગૌતમ મુનિનાં પદને વંદી, તે પછી મુનિનાય સુધર્મા સ્વામીની ભક્તિ કરી, બીજા પણ મહાકવિઓનાં ચરણકસલનું સ્મરણ કરી, જિનચંદ્રમુનિ નાથના શિષ્ય એવા, અનેક પ્રકારનાં નિર્મલ પુષ્કળ ગુણરત્નવાળા, શરદના ચંદ્ર જેવા નિર્મલ યશથી જેમણે પૃથ્વીને ભરી દીધી છે, તેવા શ્રીચંદ્રસૂરિનાં ચરણને ભક્તિથી નમસ્કાર કરી, જેને આનંદનાં રોમાંચ ખડાં થયા છે તેવા હું મન તન અને વચનથી હૃદયેશાં ક્રુતદેવના જયશીલ નામમંત્રનું અનુસરણ કરી (આ અંતરચન કરું છું).]

[જેસલ. ગ્રં. ભં. સૂચી. પૃ. ૨૭-૨૮]

વાળું છે. ધનપાલની ભાષા અને હરિભદ્રસૂરિની ભાષાની તુલના ડૉ. જેકાબીએ કરી જે મત આપ્યો છે, તે ડૉ. ગુણે નીચે મુજબ બતાવે છે, તે પણ મારા મંતવ્યને ઊલટું પુષ્ટ કરે છે:

“Jacobi has compared the language of our poet (Dhanapala) with that of Haribhadra of the Neminahachariu, and thought that it might be more archaic.”^૧

ધનપાલની ભાષા જરા જૂની છે, ત્યારે હરિભદ્રની ૩૯ અને નિયમબદ્ધ છે. એ નિયમબદ્ધતા જ હરિભદ્રની ભાષાને કાંઈક કૃત્રિમ બનાવે છે, જે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાય તેમ છે. શ્વેતાંબર જૈનોએ હરિભદ્રવાળી ભાષા અપનાવી છે, એમ ડૉ. વુલ્નર કહે છે.^૨ એની પાછળના કારણમાં સ્વાભાવિક અપભ્રંશ ભાષા પૂર્ણ થવા આવી હતી અને તે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાતાં એમાં થતાં લખાણોમાં ગ્રાહિ અપનાવાવા લાગી હતી, જે હરિભદ્રસૂરિમાં દેખાય છે.

એક વસ્તુ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે કે આ. હેમચંદ્રના સમયથી જ ભાષા સ્વાભાવિક અને કૃત્રિમ એવા બે સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થવા લાગી હતી. તેમ ન હોય તો છેક ૧૬ મી સદી સુધી ૩૯ અપભ્રંશમાં કાવ્યરચન ન થયું હોત. સાથોસાથ ભાષા સરલ થવા પણ લાગી હતી, જે હળવી થતી મધ્યકાલીન ગૂજરાતી-મારવાડીમાં પરિણત થતી અર્વાચીન ગૂજરાતી-મારવાડી રૂપે આપણને મળી છે. મુદ્રણકળા અને વર્તમાનપત્રોના પ્રચાર પછી જ આવા બેદોને મૂર્ત સ્વરૂપ મળવાની સંભાવના મોટે ભાગે ઓછી થઈ છે, એમ અનુભવ ઉપરથી કહી શકાય.

૧૧. ધારાનગરીમાં ૧૦ મા શ્લોકમાં થયેલા આચાર્ય દેવસેન-સૂરિને નામે એક “શ્રાવકાચાર” નામનો ગ્રંથ ચઢેલો^૩ છે. તેની

૧. ભવિષ્યતકલા, અં. પ્ર. પૃ. ૩

૨. Introduction to Prakrit, પૃ. ૭૬

૩. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ગૂર્જ, સા. ઇતિ. પૃ. ૭૦-૭૧

ભાષા આ યુગની ભાષાને મળતી હોવાથી, તેમ ચોક્કસપણે તેના કર્તાનો નિશ્ચય નહિ હોવાથી આ યુગમાં સ્થાન આપ્યું છે:

સુણુ દંસણુ નિય, જેણુ વિણુ, સાવચ-ગુણુ જીવિ હોઈ ।

જહ સમગ્ગિ વિવન્નિયહ, સિજ્ઞહ કજ્ઞુ ન કોઈ ॥

X X X X
સત્ય સયણુ વિજ્ઞિયહ ધમ્મુ જી ચદધ મણુ વિ ।

દિણયર સઉ જહ ઉગ્ગમધ ધૂવહ અંધઉ તો વિ ॥

X X X X
ખંચધ ગુરુ વચણુંકુસધ મેદિસ મ દિદસઉ તેન ।

સુહ મોડઉ મણુ-હત્થિયહ સંજમભર તરુ જેન ॥૧

ભાષામાં સારસ્ય થતું જાય છે, તે આ દોહા ખતાવે છે.

૧૨. ધસુની ૧૨ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં રચાયેલું “વૈરસામિ-ચરિઉ” (વજ્જરામિ-ચરિત) નામનું એક કાવ્ય મળે છે. આ કાવ્ય નાનું માત્ર બે સંધિનું ૨૧ કડવાનું છે. ગ્રંથકાર કોઈ વરદત્ત છે. કડવાંઓ ધીમે ધીમે મોટાં થતાં જાય છે. આ કાવ્યના ૧ લા કડવામાં “ધતા” સહિત ૮ કડી છે. ભાષામાં પણ મૃદુતા આવતી જાય છે:

મુલિવરદત્તિ ગણુહરમત્તિ વધરસામિગણુહર-ચરિક ।

સાહિજ્ઞહુ ભાવિં મુચ્ચહુ પાચિં જિં તિહુયાણુ ગુણુગણુભરિક ॥

ચરિક મુસારઉ ભવિયપિયારઉ વધરસામિગણુહર-ચરિક ।

જે પદધ ક્રિયાયરુ ગુણુ-ચયણાયરુ સો લહુ પાવધ પરમપહ ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

સુણુ દર્શન, જીવ, જે વિણુ આવક-ગુણુ નવ હોય ।

જેમ સામગ્રી વિવર્જને સીએ કાજ ન કોઈ ॥

સત્ય સત્યે જાણી ધર્મ ન ચઢે મને ચ ।

દિનકર સો જો ભગમે ધૂડ અંધો તોય ॥

ખેચે ગુરુવચનાંકુશે, મેલ મ દીલું તેથી ।

મોં મોડ, મન-હાથી ! સંયમભર તરુ જેથી ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

મુનિવરદત્તે ગણુધરભક્તે “વધરસામિ” ગણુધર—ચરિત ।

સાધો ભાવે, મુકાઓ પાપે, જે ત્રિભુવને ગુણુગણુભર્યું ॥

મેટા અક્ષરોમાં છપાયેલા શબ્દો, ઉપરની વસ્તુનો ખ્યાલ આપશે.

૧૩. કુમારપાલના રાજ્યકાળમાં જ એક રત્નપ્રભ નામના જૈન સાધુએ “અંતરંગસંધિ” નામનું નવ કડવાંનું કાવ્ય રચ્યું પ્રાપ્ત થાય છે. આ કવિએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં પણ કેટલાક ગ્રંથ રચ્યા છે. આ સૂરિ ઉપર આવેલા વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય થાય, તેવું “ઉપદેશમાળા વૃત્તિ (૨. સં. ૧૨૩૮)” “નેમિનાથચરિત્ર” વગેરે તેમના પ્રાકૃત ગ્રંથો પરથી જણાય છે.^૧

તેના ગુરુનું નામ ધર્મપ્રભસૂરિ હતું.^૨ એ ગુરુની સ્તુતિરૂપે આ કવિએ કેટલાંક કુલકો લખ્યાં છે. તેમાં પણ કવિએ કેટલીક ઐતિહાસિક વીગત આપી છે. આ કુલકો ૧૨૩૭ (? ૨૭)માં^૩ રાજા કુમારપાલના સમયમાં તેણે રચ્યાં છે. એક કુલક આ છે:

સિરિસિલસૂરિગુરુગણહરહ પથપંકજ પ્રભુમેવિ ।
ધર્મસૂરિ સૂરિહિ રલિય હહ દેસણુ ગુણ વન્નેવિ ॥
પરકપચારહધ મૂળ જગિ દેસણુ સરિસુ ન દાણુ ।
સા ધર્મસૂરિ તહ વન્નિવધ જિણ નયધ સુહ જગાણુ ॥૪

ચરિત સુ-સારુઃ ભવ્ય-પ્યારુઃ “વધરસામિ”-ગણધરચરિત ।
જે પદે કૃતાદર ગુણરત્નાકર તે ઝટ પામે પરમપદ ॥

(પાટણ ગ્રં. ભં. સૂચી, પૃ. ૩૦૫)

૧. એજન, પૃ. ૨૦૭

૨. એજન, પૃ. ૪૦૩

૩. જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૧ લો, જૈ. સા. ઇતિ. પૃ. ૭૪-૭૫

૪. ગૂજરાતી છાયા:—

શ્રી શીલસૂરિ ગુરુ ગણધરના પદપંકજ પ્રભુમી ।
ધર્મસૂરિ સૂરિમાં રળિયાત હું દેશના-ગુણ વર્ણવી ।
પર-કપકારમાં મૂળ જગે દેસણુ સરસું ન દાન ।
તે ધર્મસૂરિ તું વર્ણાય છે, જોણે જન્મે સુખ ધ્યાન ॥

હૈમયુગાનુસારી સાહિત્યકીય અપભ્રંશ

આ એક નવી વસ્તુ મુકાતી લાગશે; પણ આનો નિર્દેશ (પૃ. ૬૩) “નેમીનાથચરિત્ર”કાર હરિભદ્રસૂરિના પ્રસંગમાં કરવામાં આવ્યો છે. હૈમયુગમાં ભાષા સાહિત્યકીય સ્વરૂપમાં સર્વસ્વીકૃત હતી જ; તે સાથે તેમાં માર્દવ આવતું જતું હતું; પણ સાથોસાથ એ ભાષાને સિદ્ધ સ્વરૂપમાં માનીને ભાષાનું સ્વરૂપ સાચવી રાખતી કૃતિઓ પણ રચાયે જતી હતી, જે છેક સોળમા શતક સુધી બન્યું છે. આમ જુદે જુદે સમયે રચાયેલ છતાં ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં તેને સ્થાન નથી; એ માટે જ હૈમયુગમાંથી રાસયુગમાં આવતાં પૂર્વે આ કવિઓના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી આપવામાં આવે તો તે ઉપયોગી થઈ પડશે, એમ મારું માનવું છે.

“હૈમયુગ”નો નિર્દેશ કરતાં ઈસુની ૧૨ મી સદી સુધીનો તે યુગ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે સંવત્ ૧૨૫૬ આસપાસની કૃતિઓ એ યુગમાં આવે; આમ છતાં “હૈમયુગ”ના ક્રમિક વિકાસના રાસયુગની પ્રાપ્ત થતી ૧ લી કૃતિ “ભરતેશ્વર આહુત્તિ રાસ” સં. ૧૨૪૧ માં રચાયેલ હોય તે કૃતિથી રાસયુગ શરૂ કરવામાં બાધ ન હોય. ભાષાવિકાસમાં દસકાંની ગણતરી નથી થતી; એટલે આ મર્યાદા બાધક નહિ જ ગણાય. એ યુગ શરૂ થતાં પૂર્વની સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખતી કૃતિઓ તેથી અત્ર ઉદ્દિષ્ટિત થશે.

૧. આચાર્ય હેમચંદ્રના જીવનના છેલ્લા ભાગમાં બિગતો આવતો એક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભાષાનો સારો કવિ પોતાના અર્ધ ઐતિહાસિક ગદ્યપદ્ધાત્મક પ્રાકૃત કાવ્ય “કુમારપાલપ્રતિબોધ”થી પ્રસિદ્ધિમાં આવે છે. મૂળે પોરવાડ વણિક, પિતાનું નામ સર્વદેવ અને દાદાનું નામ જિનદેવ. આ કવિએ આ ઉપરાંત “સુમતિનાથચરિત્ર,” સ્તુતિમુક્તાવલી (સં.) અને “સિદ્ધરપ્રકર” કે “સોમશતક” (સં. ૨. સં. ૧૨૩૬), એ ત્રણ કાવ્યગ્રંથો પણ રચ્યા છે. “કુમારપાલપ્રતિબોધ”ની રચના કવિએ શશિજલધિસૂર્યવર્ષે-સં. ૧૨૪૧ના આષાઢ સુદિ ૮ને

રવિવારે ગૂર્જરપુર=અણહિલવાડમાં કરી છે.^૧ આ કાવ્યગ્રંથ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટએ બહુ મહત્ત્વ નથી ધરાવતો,^૨ છતાંય એમાં કેટલીક ઉપયોગી ઐતિહાસિક વીગત આ. હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ-વિષયક સચવાયેલી છે, એનો સ્વીકાર કરવો જ જોઈયે. આ. હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલનો સમકાલીન હોતાં કવિની ઐતિહાસિક વીગતો વધુ પ્રામાણિક હોય, એ સ્વાભાવિક છે. કવિ શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધ-પાલનો સોમપ્રભ પ્રીતિપાત્ર હતો. મુખ્યત્વે તેને ત્યાં રહીને જ તેણે કાવ્યો લખ્યાં છે.

કવિનો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ઉપર અસાધારણ કાખૂ કાવ્યમાં પ્રતીત થાય છે. મુખ્યત્વે ગદ્યવિભાગ અને ધણોખરો પદ્યવિભાગ પણ પ્રાકૃતમાં જ છે; છતાં વચ્ચે સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ ધણાં પદ્યો પણ તેણે રચી મૂક્યાં છે. આ રીતે એ “પ્રાચીન ગૂજરાતી”ના વિષયમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે:

(૧) અહુ ખણાવિય સધં છગલ સધં આરોવિય રુકુખ ।

પધં જિ પવત્તિય જન્ન સધં કિ ખુખ્ખુયહિ મુરુકુખ ॥

(૨) આભરણ-કિરણ-દિપંત-દેહ અહરીકય-સુરવદ્-રૂપરેહ ।

ધણકુંકુમ-કદમ ઘર-દુવારિ ખુપંત ચલણ નચંતિ નારિ ॥

૧. આ કાવ્યની સુંદર આવૃત્તિ પુરાતત્ત્વવિદ્ મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ગા. ઓ. માળામાં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

૨. એનન, સં. પ્રસ્તા. પૃ. ૮

૩. અહીં કમખદ્ધ સોમપ્રભની કવિતાની ગૂજરાતી છાયા આપવામાં આવે છે; (પૃષ્ઠના આંક ગા. ઓ. માળાના પુસ્તકના છે):

(૧) ખાડ ખણાવી પંડે છારો (=ખકરો) પંડે ચઢયો રૂખ (=વૃક્ષ) ।

તે જ પ્રવર્ત્યો ચક્ષુ પંડે, કમ ખેં ખેં કરે મૂખ ? ॥૫. ૨૫॥

(૨) આભરણ-કિરણે દીપતો દેહ, નીચે કરી સુર-વદ્-રૂપરેખ ।

કપૂર-કંકુ-કાદવ ધર-દારે, ખૂંચતા-ચરણે નાચે નાર ॥૫. ૩૨॥

- (૩) નરવધ-આણુ જુ લંધિહધ વસિ કશિહધ જુ કરિહુ ।
હરિહધ કુમરિ જુ કણુગવધ હોસધ ધહ સુ નરિહુ ॥
- (૪) અહ કોઇલ-કુલ-સ્વમુહુલુ બુવણિ વસંતુ પયદુ ।
ભદુ વ મયણુ-મહા-નિવહ પયડિઅ-વિજય-મરદુ ॥
- (૫) સુરુ પલોધવિ કંત-કરુ ઉત્તરદિસિ આસતુ ।
નીસાસુ વ દાહિણુ-દિસય મલય-સમીરુ પવતુ ॥
- (૬) કાણુણુ-સિરિ સોહધ અરુણુ-નવ-પલ્લવ-પરિણુદ્ધ ।
નં રત્તંસુય-પાવરિય મહુપિયયમ-સંબદ્ધ ॥
- (૭) સહયારિહિ મંજરિ સહહિ ભમર-સમૂહ-સણાહ ।
જાલાઉ વ મયણાનલહ પસરિય-ધૂમ-પવાહ ॥
- નલદમયંતીના કથાનકના પ્રસંગમાં કવિએ નલને હાથે દમયંતીના
વસ્ત્ર ઉપર લોહીથી નીચેનો દોહરો લખાવ્યો આપ્યો છે:
- (૮) વડ-રુદ્રખહ દાહિણુ-દિસિહિં જાધ વિદળિભહિ મગ્ગુ ।
વામ દિસિહિ પુણુ કોસલિહિ જહિં રુચ્યધ તહિં લગ્ગુ ॥

- (૩) નરપતિ-આણુ જે લંધિયે, વસ કરિયે જે કરીદ્ર (સિંહ) ।
હરિયે કુંવરી જે કનકવતી, થશે અહીં તે નરેન્દ્ર ॥૫૫. ૩૮॥
- (૪) હવે કોઇલ-કુલ-સ્વ-મુખર, બુવને વસંત પેઠા ।
ભટ જેમ મદન-મહાનૃપના પ્રકટયા વિજય-મરદ્ધ (=વીર) ॥૫૫. ૩૮॥
- (૫) સૂર્ય વિલોકી કાંત-કર ઉત્તર-દિશે આસક્ત ।
નિસાસા જેમ દક્ષિણ-દિશનો મલય-સમીર (=પવન) પ્રવર્ત્યો ॥૫૫. ૩૮॥
- (૬) કાનનશ્રી (=વનરોભા) સોહા અરુણુ-નવ-પલ્લવ-દંકાધ ।
જાણે રક્તાશુક-દંકાયેલી મધુ(=વસંત)-પ્રિયતમ-સંબદ્ધ ॥૫૫. ૩૮॥
- (૭) સહકાર (=આખા)ની માંજર સોહા, ભ્રમર-સમૂહ-સનાય ।
જાળ જેમ મદનાનલની પસરી ધૂમ-પ્રવાહ ॥૫૫. ૩૮॥
- (૮) વડ રૂપગાની દક્ષિણ દિશે જાય વિદર્ભનો માર્ગ ।
ડાબી દિશે પણ કોસલનો, જહો રુચે તહો લાગ ॥૫૫. ૫૬॥

કુશલ (મહાભારતના પર્ણાદ)ના મુખમાં ખુદક (સુદ્રક=ખાહુક)ને ઉદ્દેશી કવિએ નીચેના કુહ્યં (ફહો) મૂક્યો છે:

(૯) નિદ્રુકુરુ નિક્કિયુ કાઉરિસુ, એકુ જિ નહુ નહુ ભંતિ ।

મુક્ક મહાસઈ જેણુ વિણિ નિસિ સુત્તી દમયંતી ॥

કવિએ પાંચ + દુહાનાં ચાર ચરણુ એવો એક છંદ પ્રયોજ્યો છે. તેનાં ઘણાં અવતરણો મળે છે; એક નમૂનો આ છે:

(૧૦) કુલુ કલંકિઉ મલિઉ માહપ્પુ

મલિણ્ણીકય સયણુ-મુહ

દિન્નુ હંત્થુ નિયગુણુ-કડપ્પહ

જગુ જાંપિઓ અવજસિણુ

વસણુ વિહિય સન્નિહિય અપ્પહ ।

દૂરહ વારિઉ ભદ્દુ તિણિ ઢલ્લિઉ સુગઈ-હવારુ ।

ઉભય-ભવુખ્ખડ-હુખ્ખ-કરુ કામિઉ જિણુ પરદારુ ॥

એક કૂટ ફહો નીચે મુજબનો મળે છે:

(૧૧) નલગિરિ-હત્થિહિમિ ઠિતઈ સિવદેવિહિ ઉચ્છંજિ ।

અગિભીરુ-રહ-દારુઈહિ અગિ દેહિ મહ અંગિ ॥

(૯) નકોર નિષ્કૃપ કાપુરુપ એક જ નળ, નથી જ્ઞાતિ ।

મૂકી મહાસતી જેણે વને નિશાએ સૂતી દમયંતી ॥૫. ૧૯૧

(૧૦) કુલ કલંકિત કર્યું, મળ્યું (ધૂળ) માહાત્મ્ય

મલિન કર્યું સન્નન-મુખ

દીવો હાથ (નુકશાન કર્યું) નિજગુણ-સમૂહને

જગને ઝડપ્યું અપજશે

વ્યસનથી બિહિત સન્નિહિત (કર્યો) આત્માને ।

દૂરથી વાર્યું ભહું તેણે, ઢાંક્યું સુગતિ-દ્વાર ।

ઉભય-ભવ-ઉદ્ભટ-હુખ્ખ કરી ઇચ્છી જેણે પરદારા ॥૫. ૫૭૧

(૧૧) નલગિરિ હાથીમાં રહે શિવાદેવીના ઉછંખમાં (રહે) ।

અગ્નિભીરુ-રથ-લાકડેથી આગ દે મુજ અંગે ॥૫. ૮૨૧

પ્રકીર્ણ પદો:

- (૧૨) કરિવિ પધડુ સહસ્તકરુ નગરીમન્નિઝણુ સામિ ।
જધ ન રડંતુ તર્ધ હરઉં અગ્ગિહિં પવિસામિ ॥
- (૧૩) વેસ-વિસિદ્ધંદ વારિયધ જધ વિ મણ્ણહર-ગત્ત ।
ગંગાજલ-પક્ખાલિય વિ સુણિહિ કિં હોધ પવિત્ત ॥
- (૧૪) નયણિહિ રોયધ મણિ હસધ જણુ જાણુધ સઉ તત્ત ।
વેસ-વિસિદ્ધંદ તં કરધ જં કર્કઠહ કરવત્તુ ॥
- (૧૫) પિય, હઉં થક્કિય સયલુ દિણુ તુહ વિરહગ્ગિ કિલંત ।
થોડધ જલિ જિમ મચ્છલિય તદ્દલોવિદિલ કરંત ॥
- (૧૬) અજજુ વિહાણુઉં અજજુ દિણુ અજજુ સુવાઉ પવત્ત ।
અજજુ ગલત્થિઉ સયલુ હુહુ જં તુહું મહ ઘરિ પવત્ત ॥
- (૧૭) હઉં તુહ તુદ્ધઉ નિચ્છધણુ મગ્ગિ મણિચ્છિઉ અજજુ ।
તો ગોવાલિણુ વજ્જરિઉ પહુ મહ વિયરહિ રજજુ ॥

-
- (૧૨) કરી પ્રકટ સહસ્તકર (=સૂર્ય) નગરી મધ્યે સ્વામી ।
જો ન રડતો તને હરું (તો) આગમાં પ્રવેશું ॥પૃ. ૮૨॥
- (૧૩) વેશ—વિશિષ્ટને વારિયે, જો પણુ મનહર ગાત્ર ।
ગંગાજલ-પખાલી પણુ કૂતરી કાં હોય પવિત્ર ? ॥પૃ. ૮૬॥
૧. વેશમાં અને પોશાક
- (૧૪) નયણે રુએ, મને હશે; જણુ જાણે સૌ તત્ત્વ ।
વેશ—વિશિષ્ટ તેને કરે, જેમ કાઠની કરવત ॥પૃ. ૮૬॥
- (૧૫) પ્રિય, હું થાકી સકલ દિન તુજ વિરહાગ્નિએ કઠાતી ।
થોડે જલે જેમ માછલી તાલાવેલી કરતી ॥પૃ. ૮૬॥
- (૧૬) આજ વહાણું, આજ દિન, આજ સુવાયુ પ્રવત્ત ।
આજ ગલહસ્ત દીધો સકલ દુઃખને જે તને મુજ ઘેર પોતું ॥પૃ. ૮૬॥
- (૧૭) હું તને વડથો નિશ્ચયે, માગ મન-મચ્છયું આજ ।
તો ગોવાલણે ઉચ્ચયું: પ્રભુ મને વિતરો રાજ્ય ॥પૃ. ૧૧૮॥

- (૧૮) અડવિહિ પત્તી નધહિ જલુ તો વિ ન વૂહા હત્ય ।
અન્વેા તહ કેવ્વાડિયાહ અજજ વિસજ્જિય વત્ય ॥
- (૧૯) જે પરદાર-પરમ્મુહા તે વુચ્ચહિ નરસીહ ।
જે પરિરંભહિ પર-રમણિ તાહં કુસિજ્જનં ઢીહ ।
- (૨૦) એકે દુત્તય જે કયા તેહિ નીહરિય ઘરસ્સ ।
ખીજા દુત્તય જઇ કરઉં તો ન મિલઉં પિયસ્સ ॥
- (૨૧) સંસય-તુલહિ ચડાવિયઉં જીવિઉં જા ન જણેણ ।
તાવ કિ સંપય પાવિયઇં જા ચિતવિય મણેણ ॥
- (૨૨) સો જિ વિયકખાણુ અકિખયઇં છજજઇં સોજ્જિં ઇઇંદલુ ।
ઉપ્પહ-પઠ્ઠિઓ પહિ ઇવઇં, ચિત્તુ જુ નેહ-ગહિદલુ ॥
- (૨૩) રિક્કિ-વિદ્ધણુઉં માણુસહ ન કુણુઇં કુવિ સમ્માણુ ।
સઉણિહિ મુચ્ચઇં ફલરહિઉં તરુવરુ ઇંત્યુ પમાણુ ॥
- (૨૪) જઇવિ હુ સૂરુ સુરવુ વિચકખાણુ
તહવિ ન સેવઇં લચ્છિ પઇકખાણુ ।

- (૧૮) અટવીમાં પાંદડાં નદીમાં જલ, તોય ન વહાળ્યા હાય ।
આહો, તેમ કખાડિયાનાં આજ વિસર્જ્યાં વસ્ત્ર ॥પૃ. ૧૨૧॥
- (૧૯) જે પરદારા—પરાક્રમુખ તેઓ કહેવાય નરસિહ ।
જે પરિરંભે પર રમણીને તેની ફસકે છે રેખા ॥પૃ. ૧૫૫॥
- (૨૦) એક દુર્નય (=અન્યાય) જે કર્યો, તેથી નીસરી ધરની ।
ખીજા દુર્નય જે કરું તો ન મળું પ્રિયને ॥પૃ. ૨૨૩॥
- (૨૧) સંસય-તુલામાં ચડાવિયું જીવ્યું ન્યાંસુધી ન જને ।
ત્યાંસુધી કાં સંપદા પામિયે, જે ચિતવ્યું મને ॥પૃ. ૨૪૬॥
- (૨૨) તે જ વિચક્ષણુ કહેવાય, છાને તે જ છેલ ।
ઉત્પથ-ઉપડયું પથે ચાખે, ચિત્ત જે નેહ-થેલું ॥પૃ. ૩૦૧॥
- (૨૩) રિક્કિ-વિદ્ધણા માણસનું ન કોણે કાંઇ સન્માન ।
રાકુનિ(=પક્ષી)થી મુકાય ફલરહિત તરુવર, અહીં પ્રમાણ ॥પૃ. ૩૩૧॥
- (૨૪) જેપણુ હોય થૂર સુરખી વિચક્ષણુ

પુરિસ-ગુણાગુણ-મુણ્ણ-પરમ્મુહ

મહિલાહ બુદ્ધિ પયંપહિં જં બુહ ॥

- (૨૫) જેણે કુલક્રમ લંઘિયઈ અવજસુ પસરઈ લોઈ ।
તં ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધણુ વિ ન કુણ્ણ પંડિઓ કોઈ ॥
- (૨૬) જં મણુ મૂહહ માણુસહ વંછઈ ફલ્લહ વત્થુ ।
તં સસિ-મંડલ-ગહણુ કિહિં ગચણિ પસારઈ હત્થુ ।
- (૨૭) રાવણુ જાયઉ જહિં દિયહિ દહ-મુહુ એક-સરીરુ ।
ચિતાવિય તઈયહિં જણુણિ કવાણુ પિયાવઉં ખીરુ ॥
- (૨૮) સીહુ દમેવિ જુ વાહિહઈ, ઇંકુકુ વિ જિણિહઈ સિત્તુ ।
કુમરિ પિયંકરિ દેવિ તસુ, આપ્પહુ રજજુ સમત્તુ ॥

આ ઉપરાંત એવા પણ કેટલાક દોહાઓ છે, જે આ. હેમ-ચંદ્રના વ્યાકરણમાં ઉદાહૃત છે. આ ઉદાહરણો મુક્તકો જેવાં છે. પણ કવિએ સળંગ કવિતા પણ લખી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવને અંતે ૧૪ ચોપાઈ અને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં “જીવ-મનઃકરણ-સંતાપકથા” અને “સ્થૂલિ-ભદ્રકથા” છે તે આખી અપભ્રંશ ભાષામાં આપી છે; ઉપદેશાત્મક હોઈ કવિની ભાષા ઉપરની પ્રભુતા એ રજૂ કરે છે.

તોય ન સેવે લાઇ (=લક્ષ્મી) પ્રતિક્ષણુ ।

પુરુષ-ગુણ-અગુણ-મનન-પરાડુમુખ

મહિલાની બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞપે જેથી બુધ ॥પૃ. ૩૩૧॥

- (૨૫) જેણે કુલક્રમ લંઘિયે, અપજસા પસરે લોકે ।
તે ગુરુ-રિદ્ધિ-નિબંધન પણ ન કરે પંડ્યો કોઈ ॥પૃ. ૩૫૪॥
- (૨૬) જે મન મૂહ માણસનું વાંછે ફલ્લ વસ્તુ ।
તો શશિ-મંડલ-ગ્રહણુ માટે ગગને પસારે હાય ? ॥પૃ. ૩૭૩॥
- (૨૭) રાવણુ જાયો જહોં દિવસે દશ-મુખ એક-શરીર ।
ચિતામાં પડી તયે જનનીઃ ક્રમા (મુખ)ને પિવાડું ખીર ॥પૃ. ૩૬૦॥
- (૨૮) સિંહ દમી જે વાહિયે, એક પણ જીતે શત્રુને ।
કુંવરી પ્રિયંકરી દેવી તેને આપો સજ્જ-સમસ્ત ॥પૃ. ૩૬૨॥

સોમપ્રભે કાવ્યમાં થોડી સમસ્યાપૂર્તિ પણ આપી છે. આ પ્રસંગાનુકૂળ હોઈ સહૃદયહૃદયાનંદકારિણી થાય તેવી છે:

(મતિસાર:) “કરિ સફલઉ અપ્પાણુ”

(કુમાર:) “પડિવન્નિજ વિ દય દેવ ગુરુ દેવિ સુપત્તિહિ દાણુ ।

વિરઘ દીણ્ણણ્ણુક્કરણુ કરિ સફલઉ અપ્પાણુ ॥”૧

(મતિસાર:) “ઇહુ ભલિભ મ પગ્ગતુ”

(કુમાર:) “પુત્તુ જુ રંજઘ જણ્ણય-મણ્ણુ થી આરાહઘ કંતુ ।

ભિચ્ચુ પસન્નુ કરઘ પહુ ઇહુ ભલિભ મ પગ્ગતુ ॥”૨

(મતિસાર:) “મરગયવન્નહ પિયહ ઉરિ પિય ચંપયપહદેહ ।”

(કુમાર:) “કસપદ્ધઈ દિન્નિય સહઈ નાઈ સુવન્નહ રેહ ॥”૩

(મતિસાર:) “ચૂડક ચત્રી હોઘસઘ મુદ્ધિ-કવોલિ નિહિનુ ।”

(કુમાર:) “સાસાનિલણુ ઝલ્લકિયઉ વાહસલિલ સંસિપુ ॥”૪

૩. સિદ્ધરાજ જ્યાસેહના સમકાલીન વાગ્બટ્ટે રચેલા ‘કાવ્યાનુ-શાસન’ના ટીકાકાર સિહદેવગણીએ અપભ્રંશની કોઇ સ્વતંત્ર કૃતિ નથી કરી; પરંતુ વાગ્બટ્ટે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચી વિશે લખતાં તેતે દેશપરત્વે “અપભ્રંશ” જુદા જુદા છે તેવું “અપભ્રંશસ્તુ ચચ્ચુદ્ધં તત્તદેશેષુ ભાષિતમ્” એવું કહ્યું છે, તેની ટીકામાં “યત્તેષુ તેષુ ઋણાટપચ્ચાલાદિષુ શુદ્ધં અપરમાષાભિઃ અમિશ્રિતં સોઽપભ્રંશો ભવતિ-તેતે

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રતિપાદિત કરી દયા દેવ ગુરુ, દેહ સુપવિત્રને દાન ।

વિરચી દીન-જન-ઉદ્ધરણુ કરે સફલ આત્માને ॥

૨. ,, પુત્ર જો રંજે જનક-મન, સ્ત્રી આરાધે કાંત ।

ભૂત્ય પ્રસન્ન કરે પ્રભુને, આ ભક્તાઈ પર્યંત ॥

૩. ,, મરકતવર્ણા પ્રિય-ઉરે પ્રિયા ચંપક-પ્રભાદેહ ।

કસોટીએ દીધી સોહે ન સુરણ્ણીની રેખા ! ॥

૪. ,, ચૂડો ચૂર્ણુ થશે મુગ્ધા-કપોલે નિષકા ।

શુદ્ધ-આનંદે ઝલ્લકે આદ-સંસારે-સંસાર ॥

કર્ણાટક, પંચાલ વગેરે દેશોમાં શુદ્ધ, ખીજી ભાષાઓથી અભિશ્રિત, તે અપભ્રંશ છે” એમ લખતાં ત્યાં એક ઉદાહરણ આપ્યું છે:

ચારુદ તુહુ અઘમાંડિઅઠ દીસહ(ઈહિ) સબ્બ પઠંતુ ।

કહિ મા કઠઅહં આવિસઘ અઘહં કેરઠ કંતુ ॥ ૧

૪. આ સમયનો મહાકવિ અમરકીર્તિ તેના “છક્કમ્મુવએસા” (સં. નામ ષટ્કર્મપ્રવેશઃ) નામક કાવ્યથી જાણવામાં આવ્યો છે. એ જ્ઞાતિએ નાગર બ્રાહ્મણ હતો; પણ પછીથી જૈન થયેલો હતો. એનો સંપ્રદાય દિગંબર હતો અને તે મુંજ-ભોજના સમયના પં. અમિત-ગિરિના શિષ્ય શાંતિસેનના શિષ્ય પં. શ્રીષેણસુરિનો શિષ્ય હતો. તેણે ઉપરનું કાવ્ય ૧૪ સંધિમાં રચ્યું છે. આ કાવ્ય ઉપર શ્વેતાંબર ચંદ્રપ્રભના પ્રાકૃત “વિજયચંદ્ર-કેવલચરિય” કાવ્યની અસર જણાય છે.^૨ કવિ ગોધરાનો વતની હતો, તે વગેરે ધણીખરી માહિતી તેણે પોતાના ઉપરના કાવ્યમાં આપી છે.

(આદિમાં)

અહુ ગુજ્જર વિષયહો મન્નિહ દેસુ, જામેણ મહીયડૂ વહુપએસુ ।

જુથરાથર વરગામહિ જિરુદ્ધ જાણાપયારસંપદ-સમિદ્ધ ।

તહિ જુથરુ અતિથ ગોદહય જામુ, જાં સગ્ગુ વિચિત્ત સુરેસ-ધામુ ।

૧. આ દોહાનો સ્પષ્ટાર્થ પકડી શકાતો નથી; છતાં સંભવિત છે કે તેની છાયા નીચે મુજબ હોય:

ચારુત, ત્વં અતિમણ્ડિતકઃ, દિક્ષુ સર્વાસુ પઠન ।

કથય માં કદા બાયાસ્યતિ અસ્માકં કાન્તઃ ।

હે ચારુત (?) નામના પક્ષી, તું બોલતો ખૂબ શોભી રહેલો છે. મને કહે, અમારો પ્રિયતમ ક્યારે આવશે.

૨ જૈ. ગૂ. ક., જૈ. ગૂ. નો ઇતિ. પૃ. ૭૭

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

અથ ગુજ્જર વિષયમાં મધ્યદેશ, નામે મહીતટ બહુપ્રદેશ ।

નત નાગર વરગામમાં નિરુદ્ધ, નાનાપ્રકાર-સંપત્તિ-સમૃદ્ધ ।

તહીં નગર છે ગોધરા નામ, જાણે સ્વર્ગ વિચિત્રસુરેશ-ધામ ।

પાસાયહ પંતિહ જહ સહંતિ સરયખ્મહો નિસાણું વહંતિ ।
 ધય કિંકિણિ કલરવેહિ સરિદ્ધિ, જુ કહધ સુરહં પોસયધ સિદ્ધિ ।
 x x x x
 તહિ ચાલુકવંસિ જુયખ્મજુક પાલધ કણુહ જુરિંદપહાણુક ।

(અંતમાં)

અખ્વપસાએ ચચિચણિપુતે ગિહત્યચ્છકમ્પપવિત્તિપવિત્ત ।
 જુણુવાસહો સુએણુ વિરયાવિહ અવરેહિ મિ મણેણુ સંભાવિહ ।
 ખારહસયધ સસત્તચયારીહિ (?) વિક્રમ સંવચ્છરહો વિસાલિહિ ।
 અયહિમિ ભદ્રવચહો પદ્મખંતરિ ગુરુ વાસરમિ ચક્રદસિ વાસરિ ॥

“કણુહ” અંભવે છે કે “કણુ” છે; એટલે એ ગોધરાનો કર્ણ સોલંકી છે. એના સમયમાં મહીતટ=મહીકાઠો પણુ જાહેર જણાય છે. આ કવિએ નેમિનાથચરિત્ર, મહાવીરચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, ધર્મચરિત-ટિપ્પન, સુભાષિતરત્નનિધિ, ચૂડામણિ અને ધ્યાનોપદેશ એ બીજી સાન કૃતિઓ પણુ રચી છે. એ સં. ૧૨૪૭ નહિ, પણ ૧૨૭૪ માં જણાય છે.

૫. કેાઈ શિવદેવસૂરિના શિષ્ય એક જયદેવગણિ નામના કવિને સમય જો કે નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં મેળવી નથી શકાતો, છતાં એના “ભાવનાસંધિપ્રકરણ” નામક (૧૦ કડવાના ૬૨ કડીના) કાવ્યના સંપાદક શ્રી. મધુસૂદન મોદીના જણાવ્યા પ્રમાણે તે કવિ ૧૩મી

પ્રાસાદની પક્તિઓ જહોં સોહંત, શારદ-અબ્રનાં નિશાન વહંત ।
 ધૃત-કિંકિણી કલરવે સુરિદ્ધિ, જાણે કહે સુરની પોસિયે સિદ્ધિ ।
 x x x x
 તહોં ચાલુક્ય-વંશે નય-જ્ઞાતા પાળે કર્ણ નરેંદ્રપ્રભાનુ ।
 x x x x
 અખાપ્રસાદે ચાચિણુ-પુત્રે ગૃહસ્થ-પટ્કર્મપ્રવૃત્તિ-પવિત્રે ।
 જુણુપાલના સુતે વિરયાવ્યું અવરે મેં મને સંભાવ્યું ।
 ખારસેં સિત્તર-ચ્યારે વિક્રમસંવત્સરના વિશાલે ।
 ગાયું (?) ભાદરવાના પક્ષે ગુરુવાસરમાં ચૌદસ વાસરે ॥

૧૪મી સદીને છે.^૧ ભાષાની દૃષ્ટિએ એનું કાવ્ય મહત્ત્વનું છે; સમગ્ર કે ભાષામાં જૂના સંસ્કારો હોવા છતાં અપભ્રંશની વિશિષ્ટતા ખતાવનારો અત્યંત ઉકાર લુપ્ત થતો મળે છે; કવિએ જ એવા પ્રયોગ કર્યા છે કે લહિયાએ ફેરફાર કર્યો છે, તે કહેવાનું જો કે આપણી પાસે કોઈ સાધન નથી. આ કાવ્ય ઉપદેશાત્મક ધાર્મિક ગ્રંથ હોઈ કાવ્ય તરીકે ખાસ વિશિષ્ટતા આપતું નથી. ભાષામાં સાહિત્યકીય અપભ્રંશને ડોળ નીચેના અવતરણથી સમજાશે:

રે જીવ નિસુણિ અંચલ-સહાવ મિહલેવિણુ સચલ વિ ખજજભાવુ ।

નવભેયપરિગ્ઘલવિવલ્લભલ સંસાર અતિય સહુ ઇદિયાલુ ॥૨

મોટા અક્ષરોના સમાસ ઉપરના મતનું સમર્થન આપશે. તેમ છતાં સાદી કવિતા પણ મળે છે; જેવી કે:

પિય પુણુ મિત્ત ઘર ઘરણિ બય ઈહ લોહ ય સન્નિવ વસુહુ સહાય ।

નવિ અતિય કોઈ તુહ સરણિ મુક્ષ મકુલલ સહસિ તઉં નરયદુષ્પ ॥૩

રૂપો આ તરફ આવતાં જોઈ શકાશે.

૬. આજ સમયમાં વાદિદેવસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિનો શિષ્ય જયમંગલસૂરિ ધ્યાન ખેંચે છે. એણે ૧૮ કડીનું “મહાવીરજન્માભિષેક” નામક અપભ્રંશ કાવ્ય રચ્યું છે. ચારણી પદ્ધતિની વીરરસોચિત તેની કાવ્યપદ્ધતિ આકર્ષક છે:—(છંદ મરહટ્ટા છે)

તા રડ રડકિ, રૂંગ ઢલકિય, કુટિઅ તુટિય દોલ

ત્રાટક ત્રટકિ રણણ રણકિ, રણણિઅ ઝણણિઅ ઝોલ ।

૧. Annals of B. O. R. I; 1929, પૃ. ૨

૨. ગૂજરાતી છાયા:—

રે જીવ, નુણ અંચલસ્વભાવ, મેલી સકલ ય ખાલભાવ ।

નવ-ભેદ-પરિગ્ઘલવિવિધભલ—સંસારે છે સહુ ઇદ્રભલ ॥

(એજન, પૃ. ૮)

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રિય પણ મિત્ર ઘર ઘરુણી થાય અહીં લોકે ય સર્વ વસુનાં સહાય ।

નવ છે કોઈ તુજ શરણે મૂખ એકલો સહીસ તું નરદુષ્પ ॥

તા... ગજિનઅ, અંબર વજિનઅ, જલનિહિ ગુંજિઅ નિનરણાઈ
તા કાયર કંપિય, કામિણિ બુંદિય, તુટિઅ આભરણાઈ ॥
તા કુમ્મ કડુકિઅ, સેસ ધડુકિઅ, થરહરિઉ વારાહ
સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ ઢલહલિઆ, હુ નટ્ટો નરનાહ ૧
દિગ્ગય ગડગડિઆ, ગિહ ખડખડિઆ, નહુ નહડો મત્તંડ
સહસદ્ધુ ચમકિઅ, સુરગણ સંકિઅ, કિર કુટ્ટો બલંડ.૥૧

જયમંગલસૂરિની ખીજ કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ જણવામાં નથી.
એણે સં. ૧૩૧૯માં સૂધા પહાડ પર ચાચિગદેવના લેખની સં. પ્રશસ્તિ
રચી છે, તેથી ૧૩મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં આ કવિની હયાતી હતી.

૭. અપભ્રંશમાં થોડાંબંધ નાની અનેક કૃતિઓના રચયિતા
જિનપ્રબસૂરિએ પોતાની “મદનરેખા” નામક કૃતિ સં. ૧૨૯૭ માં
રચેલી છે, એટલે ૧૩મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ એ એનો કવનકાળ છે.
મોટા ભાગની કૃતિઓ એણે શત્રુંજય ઉપર રહી રચી છે. (૧)
મદનરેખા સંધિ, (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ કુલક, (૩) ચતુર્વિધભાવના કુલક,
(૪) મલ્લિયચરિત્ર, (૫) જીવાનુશાસ્તિ મંધિ, (૬) નેમીનાથ રાસ,
(૭) યુગાદિજિનચરિત્ર કુલક, (૮) ભવિયચરિઉ, (૯) ભવિયકુડંબ-
ચરિઉ, (૧૦) સર્વચૈત્યપરિપાટી-સ્વાધ્યાય, (૧૧) સુભાષિત કુલક,
(૧૨) શ્રાવકવિધિ પ્રકરણ, (૧૩) ધર્માધર્મવિચાર કુલક, (૧૪)
વધરસ્વામિચરિઉ (ર. સ. ૧૩૧૬), (૧૫) નેમિનાથ જન્મભિષેક,

૧. જૈ. ગૂ. ક. ભાગ ૧ કો: જૂ. ગૂ. છતિ; પૃ. ૭૫—ગૂજરાતી છાયા:
તૂરી રડકે, શોંગી ઢલકે, ફૂટે તૂટે ઢોલ.
ત્રાટક ત્રટકે, રણતૂરી રણકે, રણકે ઝણકે ઝોલ.
ત્યાં... ગાળે, અંબર વાળે, જલનિધિ ગુંજે નિર્ઝરણાં.
ત્યાં કાયર કંપે, કામિની બુંદે, તૂટે આભરણાં.
ત્યાં કુમ્મ કડુકયો, શેષ ધડુકયો, થરહરિયો વારાહ.
સાગર ઝલહલિયા, ગિરિ ઢળહળિયા, હોય નાઠા નરનાથ.
દિગ્ગજ ગડગડિયા, ઝહ ખડખડિયા, નલ નાઠો માર્તંડ.
સહસ્રાક્ષ ચમકયો, સુરગણ સંકયો, ન કૂટયું બલંડ !

(૧૬) મુનિસુવ્રતસ્વામિસ્તોત્ર, (૧૭) છપ્પન દિશાકુમારી-જન્માભિષેક, (૧૮) જિનસ્તુતિ. આટલી કૃતિઓ તેની જ છે. એ ઉપરાંત (૧) પદ્મપંચાશદ્વિદ્ધિકુમારિકાસ્તવન, (૨) મહાવીરચરિત્ર, (૩) જંબુચરિત્ર (૨. સં. ૧૨૯૯), (૪) મોહરાજવિજયોક્તિ, (૫) જિન-કસ્યાણક, (૬) સુકોશલ ચરિત્ર, (૭) જિનસ્તુતિ, (૮) ચાચરી સ્તુતિ અને (૯) ગુરુસ્તુતિ એ પણ એની કૃતિ હોવાનો સંભવ છે. આમાંનું “ભવિયચરિત્ર” શ્રી. ભોગીલાલ જ. સાંડેસરાએ છપાવ્યું છે. “ભવિયચરિત્ર”એ કાવ્ય એક નાનું પણ સુંદર રૂપક કાવ્ય છે. આવા પ્રકારની પદ્ધતિનું સૌથી પ્રાચીન ગણાય તેવું ભાગવત પુરાણમાંનું પુરંજનોપાખ્યાન છે. કૃષ્ણમિશ્રનું “પ્રભોધચંદ્રોદય” ૧૧મી સદીનું નાટક એ જ રીતે તેવું ગુણ-દુર્ગુણોને મૂર્તસ્વરૂપ આપી રચાયેલું નાટક છે. જયશેખરસૂરિનું “પ્રભોધચિંતામણિ” કે “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” એ તે જ પદ્ધતિનું કાવ્ય છે.

ભવિય ! મુણુઉ ભવજીવહં ચરિહ સંખેવિહિં મણુ નીચહુ ધરિઉ ।
અતિ અણાદિહ ભવપુરનામુ મોહરાઉ તહિં વસઇ પગામુ ।
મિચ્છાદિદિ તસુ વહલાહુ ધૂઅ સચલ જીવ સા પિયચમ હૂઅ ।
તીણુહિ મોહિઉ એઉ જિયલોહ વિનડિજનંતુ વિ ધરઇ પમોહ ।

કહ વિ ન જણાઇ ધમ્માધમ્મુ ભક્ષ્યાભક્ષ્યુ ન ગમ્માગમ્મુ ॥૨

કવિની ભાષા સરળ છતાં બોધક છે. એણે જુદા જુદા કાવ્યમાં છંદો પણ જુદા જુદા આપ્યા છે. આ કવિની કૃતિઓ છંદ અને ભાષા

૧. કાર્ત્ત્વસૈ ત્રૈમાસિક વર્ષ ૧ હું, અંક ૨ ને

૨. ગૂજરાતી છાયા:

ભવ્ય ! મુણુ ભવજીવનું ચરિત્ર સંક્ષેપે મન નિશ્ચલ ધરી ।
છે અનાદિક ભવપુરનામ મોહરાવ તહીં વસે પ્રકામ ।
મિચ્છાદિદિ તેની વહાલી દીકરી સકલ જીવની તે પ્રિયતમા થઇ ।
તેણે મોહ્યો એ જીવલોક, નચાવાતો ય ધરે પ્રમોહ ।
કેં જે ન જણાય ધર્માધર્મ, ભદ્રાભદ્ર ન ગમ્યાગમ્ય ॥

પા. ગ્રં. ભં. સૂચી, પૃ. ૨૬૫

એ બેય દષ્ટિએ ઉપયોગી હોઈ સ્વતંત્ર રીતે પ્રકાશિત કરાય તેો અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડે.

૮. જિનપ્રભસૂરિના કામ એક શિષ્યે “નર્મદાસુંદરી કથા” નામક ૭૧ કડીનું નાનું કાવ્ય સં. ૧૩૨૮માં રચ્યું છે. બીજું કાવ્ય “ગૌતમ-સ્વામિચરિત્ર” સં. ૧૩૫૮માં રચ્યું છે.^૧ પોતાના ગુરુની માફક એ પણ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં કાવ્ય રચે છે; છંદોવૈવિધ્ય પણ સાંચવે છે. “નર્મદાસુંદરી કથા”નો આરંભ “ત્રિભંગી” પદ્ધતિના છંદથી મળે છે:

પણમવિ પણઈદહ વીરજિહ્વિદહ ચરણકમલ સિવલચ્છિકુલ ।
સિરિનમયાસુંદરિગુણજલસુરસરિ કિંપિ યુષ્ણિવિ લિલે જંમકલ ॥
સિરિવદ્ધમાણુ પુરુ અતિય નયરુ તહિ સંપદ નરવદ્ધ ધમ્મપવરુ ।
તહિ વસદ્ધ સુસાવગુ ઉસસેણુ આણુદિણુ જસુ મણિ જિણનાહવચણુ ॥૩

૯. પ્રગંધચિંતામણિ-કાર મેરુતુંગને આપણે અપભ્રંશ કૃતિઓના એક સંગ્રાહક તરીકે ગણી શકિયે. પ્રગંધચિંતામણિમાં તેણે જુદા

૧. તેરસ સય અડવીસે વરિસે...વિહિયા ॥

તેરસો અઢાવીસના વર્ષમાં રચી. એજન, પૃ. ૧૮૦

૨. ગોપમસુચરિયકુલયં રધયં...અઢાવત્રસય વરિસરસે ॥

ગૌતમસુચરિતકુલક અઢાવનના વર્ષમાં રચ્યું. એજન, પૃ. ૨૬૭

આ બીજી કૃતિને અંતે પ્રાકૃત ગાથામાં જિનપ્રભનું નામ છે; પણ તે ગુરુના ઉત્કર્ષવિષયક જણાય છે. વર્ષાનુક્રમે પણ આકૃતિ જિનપ્રભશિષ્યની જણાય છે.

૩. ગૂજરાતી છાયા:—

પ્રણમી પ્રણતેદ્ર વીરજિનેંદ્રના ચરણકમલ શિવલક્ષ્મીકુલને ।

શ્રીનર્મદાસુંદરી-ગુણજલ-સુરસરિતા કેં ચે સ્તવી લલે જન્મકલ ॥

મીવર્ધમાન-પુર છે નગર તહીં સંપત્તિ-નરપતિ ધર્મપ્રવર ।

તહીં વસે સુશ્રાવક ઋષભસેન અનુદિન જેને મન જિનનાથવચન ॥

એજન, પૃ. ૧૮૮

જુદા પ્રાંધોમાં કેટલાક અપભ્રંશ દૂહાઓ ઉદાહૃત કર્યા છે. તે બધા જ પ્રચલિત સાહિત્ય-લૌકિક અને ગ્રંથસ્થમાં-થી લીધેલા છે. કેટલાક દૂહા આ. હેમચંદ્રમાં પણ છે. મેરુતુંગે એના પ્રાંધગ્રંથની રચના સં. ૧૩૬૧માં વઢવાણમાં કરી છે. એ કવિ બહુશ્રુત અને અનુભવી છે. એણે ચૂંટી આપેલા દૂહા પણ એની પસંદગીની આંકણી કરે તેવા છે. એમાંના આ. હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર એવા કેટલાક દૂહાઓ છે, એ ભાષા અને સાહિત્ય એ ઉભય લેખે ઉપયોગી હોઈ અહીં આપવામાં આવે છે:

- (૧) અમ્મીણુ ઉ સંદેસડ ઉ નારય કન્હ કહિજી ।
જગુ દાલિદિહિ હુતિયઉ બલિબન્ધણુડ મુધજી ॥^૧
- (૨) ઉગ્યા તાવિઉ જિહિ ન કિઉ ભક્ષખઉ ભણુધ તિ ઘટું ।
ગણિયા લખલધ દીહડા કે દહ અહવા અકું ॥
- (૩) મુંજુ ભણુધ મુણાલવધ જુવ્વાણુ ગયઉ ન જૂરિ ।
જધ સકર સયખણુડ થિય તોધ સ મીંઠી ચૂરિ ॥

૧. પ્રાંધચિંતામણિમાંનાં અવતરણોની ગૂજરાતી છાયા નીચે પ્રમાણે છે; પૃષ્ઠાંક મુનિશ્રી જિનવિજયજીની “સિંધી” ગ્રંથમાળાની આવૃત્તિના છે:—

(૧) અમારો સંદેશડો (હો) નારદ, કાન્હને કહેજો ।

જગ દાળદરથી દુખિયું; બલિ^૧ બંધનનું મૂકજો ॥પૃ. ૮॥

(૧. બલિ=બલિરાજ અને કરજ. દ્વયર્થ છે.)

(૨) ઉગ્યા (શત્રુ)ને તાપિત જહોં ન કર્યો^૧ લાખારે ભણે તે ઘાટું ।

ગણિયા લાભે (=મેળવે) દહાડા કે દસ અથવા આઠ ॥પૃ. ૧૬॥

(૧. કચ્છના લાખા કુલાણીના મોઢામાં મૂકેલી આ ઉક્તિ છે)

(૩) મુંજ ભણે મુણાલવતીને:૩ જોખન ગયું; ન જૂરે ।

જો સાકર શતખંડ થઈ, તોય તે મીઠી ચૂર ॥પૃ. ૨૩॥

(૩. મુણાલવતીને રાજા મુંજમાં પ્રેમ હતો. ગયા ચૌવનથી પણ સૌંદર્ય

જવું નથી, તેવો આશય આ દૂહામાં ઉદિષ્ટ છે.)

- (૪) સહ ચિત્તહ સફી વાણુહ અતીસકા હિયાંહ ।
અમ્મી તે નર ઢડ્ડસી જે મીસસંધ તિયાંહ ॥
- (૫) છોલી તુટ્ઠવિ કિં ન મૂઉ કિં ફૂઉ ન છારહ પુઝ્જુ ।
હિણ્ડઇ દોરી-દોરિયઉ જિમ મંકડુ તિમ મુઝ્જુ ॥
- (૬) ગય ગય રહ ગય તુરય ગય પાયઝડા નિ બિચ્ચ ।
સગ્ગાટિય કરિ મન્તણઉં સુહુંતા રુદાઇચ્ચ ॥
- (૭) કવણિહિં વિરહકરાલિઅઇ ઉડાવિઉ વરાઉ ।
સહિ અચ્ચઅમુઅ દિદું મઇં કણિક વિલુલ્લઇ કાઉ ॥
- (૮) એહુ જમ્મુ નગ્ગહં ગિયઉ ભડસિરિ ખગ્ગુ ન ભગ્ગુ ।
તિક્ખા તુરિય ન વાહિયા ગોરી ગલિ ન લગ્ગુ ॥
- (૯) નવજલભરીયા મગ્ગડા ગયણિ ધડુક્કઇ મેહુ ।
ઇત્થન્તરિ જઇ આવિસિઇ તઉ ભણીસિઇ નેહુ ॥

- (૪) સોગણી ચિત્તની, સાહગણી મનની, બત્રીસગણી હૈયાની,
અહો તે નર રૂખડો (=વૃક્ષ)૪, જે વિશ્વેસે સ્ત્રીમાં ॥પૃ. ૨૩॥
(xઅમ્મી=અમ્મો=અહા.x ઢડ્ડસી=ગામનું ઘાડ)
- (૫) ઝોળી તૂટી (ને) કેમ ન મુઓ, કેમ હુઓ ન રાખ *પુંજ ।
હીંડે દોરી-દોરિયોx જેમ માંકડું તેમ મુંજ ॥પૃ. ૨૩॥
(*છાર=રાખ. xદોરેલો કોઈથી પરવશ થયેલો)
- (૬) ગય ગત, રય ગત, તુરગ ગત, પાળા (ગત, ગત) ભૂત્થ ।
સ્વર્ગે રહ્યો કર મંત્રણા મુખથી (હે) રુદાદિત્થx ॥પૃ. ૨૩॥
(xમુંજની તૈલપના પાશમાંથી છટકવાની ઉક્તિ)
- (૭) કોઇ ચિરહ-કરાલ (સ્ત્રી)એ ઉડાવિયો વરાક (=બિચારો) ।
સખી ! અચંખો દીકો મેં કંડે વળગે કોને ? ॥પૃ. ૨૮॥
- (૮) એહ જન્મ નકામો ગયોઃ ભડ-શિરે ખાંડું ન લાગ્યું ।
તીખા તુરી ન વાહવ્યા, ગોરી-ગળે ન લાગ્યા ॥પૃ. ૩૨॥
- (૯) નવજલ-ભરિયા મારગડા, ગગને ધડકે મેહુ ।
આ અંતરે ને આવશે તો ભણીય (હું) નેહ ॥પૃ. ૩૨॥

- (૧૦) લોચએવ ગલિ કુણ્ડલઉ મૂં ભલ્લઉ પડિહાઇ ।
ઉરિ લલિચ્છિ મુહિ સરસતિહિ સીમ વિહંચી કાંઇ ॥
- (૧૧) માઉલિશુ જઇ વુચ્ચઇ વુચ્ચઉ ઇઉ મઇ કહિઉ
લોહહં સમચ્ચઉ ।
લોએવ પુહવિહિ ગઉ અવરુ ન વુચ્ચઇ બીજઉ રાઉ ॥
- (૧૨) માણસડા-દસદસ દસા સુણિયઇ લોચપસિદ્ધ ।
મહ કન્તહઇઝ જ દસા અવરિ તે ચોરહિં લિદ્ધ ॥
- (૧૩) કો જાણુઇ તુહ નાહ ચીતુ તુહાલઉ ચક્કવઇ ।
લહુ લંકહ લેવાહ મગ્ગુ નિહાલઇ કરણુઉતુ ॥
- (૧૪) ઓલી તાવ ન આણુહરઇ ગોરીમુહકમલસસ ।
અદિટ્ટી કિમ ઓમિયઇ પડિપયલી ચન્દસસ ॥
- (૧૫) સઇર નહીં સ રાણુ ન કુ લાઇઉ ન કુ લાઇઇ ।
સઉ પંગારિહિ પ્રાણુ કિ ન વઇસાનરિ હોમીઇ ॥

- (૧૦) ભોળદેવ ! ગળે કાંઠલો મને બલો પ્રતિભાસે !
ઉરે લક્ષ્મીથી, મહોએ સરસ્વતીથી, સીમા વહેંચી શું ? ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૧) માતૃલિંગ જો બોલે, બોલ્યો ઇ મેં કહ્યો લોહનો સમુચ્ચય ।
ભોળદેવ ! પૃથિવીમાં ગયો અવર ન બોલે બીજો રાય ॥પૃ. ૪૫॥
- (૧૨) માણસડા(ની) દશ દશ દશા સુણિયે લોકપ્રસિદ્ધ ।
મુજ કાંતની એકજ દશા, અવર તે એરે લીધી ॥પૃ. ૪૭॥
- (૧૩) કોણુ જાણે તુજ નાય ! ચિત્ત, તારું (?) ચક્ર-પદ ।
લધુ(માં) લંકાને લેવાનો માર્ગ નિહાળ (ઉં), કરણુ-પુત્ર ! ॥પૃ. ૫૮॥
- (૧૪) ઓળ ત્યારે ન અનુસરે ગૌરી-મુખ-કમલને ।
આણુ-દીડી કેમ માપિયે પડવા-રેખ ચંદ્રની ? * ॥પૃ. ૬૪॥
(* આ એક સમસ્યાપૂર્તિ છે.)

૧. અહીંથી ૧૯મા સુધીના દૃહા “ રાણુદેવડીના દૃહા ” તરીકે લોક-સાહિત્યમાં જે પ્રસિદ્ધ છે, તે આપવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધરાજ નયસિદ્ધ

- (૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા જેસલુ વહુઉ સેઠિ ।
કાફું વણિજડુ માણ્ડીયઉં અમ્મીણા ગઢ-હેઠિ ॥
- (૧૭) તઈ ગરુઆ ગિરનાર કાફૂ મણિ મત્સરુ ધરિઉ ।
મારીતાં ખંગાર એકૂ સિહરુ ન ઢાલિયઉં ॥
- (૧૮) જેસલ મોડિ મ ખાંડ વલિવલિ વિરૂએ ભાવિયઈ ।
નઈ જિમ નવા પ્રવાહ નવઘણુ વિણુ આવઈ નહીં ॥
- (૧૯) વાઢીતઉં વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરઈ ।
સૂના સમા પરાણુ ભોગાવહુ તઈ ભોગવ્યા ॥
- (૨૦) આપણુપઈ પ્રભુ હોઈયઈ કઈ પ્રભુ કીજઈ હત્થિ ।
કાનુ કરેવા માણુસહ ત્રીજઉ માગુ ન અત્થિ ॥

ના પ્રતિપક્ષી રાજ તરીકે નામ “નવઘણુ” આપવામાં આવ્યું છે, પણ દૂહો જોતાં એ જ “ખેંગાર” સંભવે છે. એ આબીર રાજ હતો. દગાથી “નવઘણુ”ના અંત પછી તેની રાણીના મુખમાં આ વાક્યો આપ્યાં છે. કેટલાક પછીની ભાષાના દુહા ક્ષિપ્ત છે. તે ન લેતાં અસલ જણાતાને જ અહીં સ્થાન આપ્યું છે. રાણીનું નામ એક હાથપ્રત મુજબનું “સૂનલદેવી” છે. લોકમાં “રાણુકદેવી”નામ પ્રસિદ્ધ છે.

- (૧૫) સહિયરો. નથી તે રાણી, ન કોઈ લાચરો, ન કોઈ લવાય ।
સ્વયં ખેંગાર સાથે પ્રાણુ કેમ ન વૈશ્વનરે હોમિયે ? ॥પૃ. ૬૫॥
- (૧૬) રાણા સર્વે વાણિયા, જેસલ (જયસિંહ) વડો શેઠ ।
કાંશું વાણિજડું (=વેપાર) માંડયું અમારા ગઢ હેઠ ? ॥પૃ. ૬૬॥
(જયસિંહે રાણીનો હાથ માગ્યો હોય, તેનો જવાબ જણાય છે.)
- (૧૭) તેં ગરવા ગિરનાર ! કાં મને મત્સર ધર્યો ? ।
મરાતાં ખેંગાર એક શિખર ન ઢાળિયું ? ॥પૃ. ૬૬॥
- (૧૮) જેસલ (=જયસિંહ), મોડ મ ખાંડ, વળીવળી વરવે ભાવિયે ।
નહી જિમ નવા પ્રવાહ નવઘન *વિણુ આવે નહિ ॥પૃ. ૬૬॥
- (૧૯) વઢાણું વઢવાણુ વીસારતાં ન વીસરે । [*નવો મેઘ, ખેંગાર]
સોના સમા પ્રાણુ ભોગાવા, તેં ભોગવ્યા ॥પૃ. ૬૬॥
(આ સોરઠાની ભાષા આ બાજુ વધુ આવી ગઈ જણાય છે.)
- (૨૦) આપણું પ્રભુ હોઈયે, ક્યારે પ્રભુ કીજે હાથે ।
કાનુ કરેવા માણુસને ત્રીજે માર્ગ નથી ॥પૃ. ૮૧॥

- (૨૧) સોહગિઉ સહિ કંચુયઉ જુત્તઉ તાણુ કેતેય ।
પુઠિહિ પચ્છધ તરુણીયણુ જસુ ગુણુગહણુ કેતેય ॥
- (૨૨) લલિછ-વાણિસુહકાણિ સા પધં ભાગી મુહ મરઉ ।
હેમસૂરિઅત્થાણિ જે ઈસર તે પણિકયા ॥
- (૨૩) હેમ તુહાલા કર મરઉ નિસ અવ્યખ્ખુયરિદ્ધિ ।
જે ચંપહ હિદ્ધા મુહા તીહ ઊપહરી સિદ્ધિ ॥
- (૨૪) ઇક્કહ કુલ્લહ માટિ સામીઉ દેયધ સિદ્ધિસુહ ।
તિણિસઉ કેહી સાટિ કટરે ભોલિમ નિણ્ણવરહ ॥
- (૨૫) મહિવીઠહ સચરાચરહ જિણિ સિરિ દિન્હા પાય ।
તસુ અત્થમાણુ દિણેસરહ હોઈતુ હોઉ ચિરાય ॥

(મૂળમાં કઈ=સં. કદા સંભવે છે. અથવાના અર્થમાં એટલો વહેલો પ્રયોગ સંભવતો નથી.)

- (૨૧) સોહાગિયા સખી, કંચુક=(ચોળી) જોડ્યો તાણુ કરે ।
પીઠ પછી તરુણીજન જેના ગુણુ ગ્રહણુ કરે ॥૫૮. ૮૬॥
(ગુણુ=ગુણુ અને દોરી.)
- (૨૨) લલ્લી-વાણી-મુખ-કળી તે, તારામાં, ભાગ્યવાન, (પણુ) મુજ મરો ।
હેમસૂરિ-સ્થાને જે ઈશ્વર, તે પંડયા ॥૫૮. ૮૭॥
(અર્થ સદિગ્ધ રહે છે.)
- (૨૩) હેમ ! તારા કર (તોય) મરું, અચંખા-રિદ્ધિ ।
જે ચંપાય હેઠે-મુખે, તેના ઉપર સિદ્ધિ ॥૫૮. ૮૮॥
(ઉપરના બંને દૂહા હેમચંદ્રને ઉદ્દેશી ચારણના મુખમાં મુકાયા છે.)
- (૨૪) એક પૂલ માટિ સ્વામી દે (છે) સિદ્ધિ-મુખ ।
તેથી શા સારું થોડે ભોળપ, જિનવરની ? ॥૫૮. ૮૯॥
(અર્થાત્ એ ભોળપ નથી, પણ સ્વામિગુણ છે.)
- (૨૫) મહીપીઠ—સચરાચરને જોણે શિરે દીધા પાય ।
આથમણુ તે દિનેશ્વરનું, હોવાનું હોય સદાય ॥
(ચિરાત્=લાંબે વખતે; એટલે સદા.)

મેરુતુંબનો સમય ૧૪મી સદીનો આરંભ હોવાથી તેની પસંદગીમાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં લાક્ષણિક રૂપો કેટલાંક જણાય છે. રાસસુગના અંતભાગમાં તે કવિતા પડે તેવી છે. પણ મોટા ભાગના દૂહા “હૈમયુગ”ની લાક્ષણિકતા સાચવતા હોવાથી અહીં સ્થાન પામ્યા છે. “પ્રબંધચિંતામણિ”ની કેટલીક પ્રતોમાં વધુ આ તરફ આવતી ભાષા સાચવતા દૂહા મળે છે; પણ જૂની પ્રતોમાં ન હોવાથી તેવા દૂહા-ઓને અહીં સ્થાન નથી આપ્યું. પ્રસંગે એનો ઉપયોગ થશે.

૧૦. છેક સોળમી સદી સુધી નાની મોટી અનેક કૃતિઓ મળે છે. એના વિસ્તારમાં નહિ પડતાં કવિ અને કૃતિ અને મળી શકે ત્યાં વર્ષ આપી સંતોષ લેવામાં આવે છે. સાહિત્યકીય અપભ્રંશ તેમાં મૂર્ત છે.

કવિ	કૃતિ	રચ્યા વર્ષ
જિનસૂરિ	અંતરંગસંધિ	(૧૪મું શતક)
જયશેખરસૂરિશિષ્ય	શીલસંધિ	(૧૫મું શતક)
હેમસાર	ઉપદેશસંધિ	„
વિશાલરાજસૂરિ	તપઃસંધિ	„
રત્નમંદિરગણિ	સં. ઉપદેશતરંગિણીમાં (અપભ્રંશ ૨૫ પદો)	„
યશક્રાંતિ	ચંદ્રપદચરિય	(સં. ૧૫૨૧ લગભગ)
સિંહસેન (રઘુ)	મહેસરચરિય	(૧૫મું શતક)
	દહલકૂખાણુ જયમાલ	„
	શ્રીપાલચરિત	„
	સમ્મતગુણનિહાણુ	„
જયમિત્રહલ્લ	સેણિયચરિય	„

આ ઉપરાંત જેના કર્તાઓનાં નામ નથી મળ્યાં તેવી અનેક અપ્રસિદ્ધ કૃતિઓ પાટણ વગેરેના ભંડારોમાં છે. આમાંની બધી એક જ સમયની નહિ, પણ જુદા જુદા સમયની હશે; પણ સાધનાભાવે એ

વિષયમાં આપણે આજે કાંઈ પણ પણ વિશેષ પ્રકાશ પાડી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

આ કૃતિઓ સાહિત્યકીય “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ની આ. હેમચંદ્રે સ્થિર કરી આપેલા ભાષાસ્વરૂપને જ મુખ્યત્વે અનુસરતી હોવાથી ભાષાની દૃષ્ટિએ મહત્વની છે; સમગ્ર કે તેમાંથી વિપુલ શબ્દભંડોળ આપણે મેળવી શકીએ તેમ છિયે. મુખ્યત્વે ચેતાંબર જૈન સાધુઓની એ કૃતિઓ હોઈ તેમ જ એ સાધુઓનું નિવાસસ્થાન મુખ્યત્વે ગૂજરાત, મારવાડ અને માળવા હોઈ તેઓની સાહિત્યકીય ભાષા સાંચવતી કૃતિઓમાં પોતપોતાના સમયની ભાષાની છાંટ પણ મળી આવવાનો પૂરો સંભવ છે. ખુદ સં. જૈન સાહિત્યમાં આમ તળપદા જ શબ્દો અને નહિ તો તેવા તળપદા શબ્દો કૃત્રિમ સંસ્કૃત સ્વરૂપને પામેલા પુષ્કળ મળી શકે તેમ છે. (અહીં શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈના જૈન-ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧લામાંના જૂની. ગૂજ. ઇતિહાસમાંનું પ્રકરણ ૨ જે અભ્યાસીઓને ઉપકારક થઈ પડશે.)

ઇતર અપભ્રંશ કૃતિઓ

ગૂજરાતની કૃતિઓ તેમ જ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” સાથે ગાઢ સંબંધ છે તેવી દિગંબર જૈન કૃતિઓના વિષયમાં જે કાંઈ પણ માહિતી મળે છે, તે આ પૂર્વે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ સાથે ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી બહારની પણ કાંઈ કૃતિઓ અથવા અપભ્રંશના વિષયમાં કાંઈ વધુ પ્રકાશ પડે તેવા વ્યાકરણ ગ્રંથો પ્રાપ્ત હોય તો તે સંબંધમાં આવશ્યક માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. બહારનાં જે કાંઈ સાધન મળે છે, તેમાંનાં નીચેનાંનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે:

કૃતિ	કર્તા	સમય
૧. દોહાકોશ	તિલ્લોપાદ	૧૧મી સદી
૨. ,,	સરહદપાદ	,,

૩. દોહાકોશ	કાણ્ડપાદ	૧૨મી સદી
૪. સંકીર્ણ દોહા-સંગ્રહ	...	"
૫. કાકાર્ણુવ	...	"
૬. કીર્તિલતા	વિદ્યાપતિ	૧૫મી સદી
૭. પ્રાકૃતપિંગલ	...	"
૮. પ્રાકૃત-વ્યાકરણ	ત્રિવિક્રમ	૧૩મી સદી
૯. પ્રાકૃત સર્વસ્વ	માર્કંડેય	૧૪મી-૧૫મી સદી
૧૦. ષડ્ભાષાચંદ્રિકા	લક્ષ્મીધર	૧૬મી સદી
૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતાર	સિદ્ધરાજ	૧૭મી સદી

આમાંનું ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ જોવામાં નથી આવ્યું, પણ એનાં જ વાલ્મીકિનાં નામે ચઢેલાં સૂત્રો ઉપર લક્ષ્મીધરની ષડ્ભાષાચંદ્રિકા અને સિદ્ધરાજનું પ્રાકૃતરૂપાવતાર મળે છે. તે ઉપરાંત પિશલે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ વિભાગના દોહલાઓના કરેલા સંપાદનમાં ત્રિવિક્રમે લીધેલા દોહલાઓની વાચના પણ આપી છે. વાલ્મીકિસૂત્રો ત્રણેમાં છે, એથી ત્રિવિક્રમનો અપભ્રંશ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ એ માર્કંડેયનું સ્વતંત્ર વ્યાકરણ છે. એને ૧૪મી-૧૫મી સદીમાં થયો માનવામાં આવે છે. કોઈ એને છેક ૧૭મી સદીમાં થયો માને છે.^૧

ઉપર ગણાવેલાં ૧૧માં ૧થી ૭ એ કવિતાના ગ્રંથો છે. એમાં દોહાકોશ ૧૧-૧૨મી સદીના છે; કર્તા ઔદ્ધર્માનુયાયીઓ છે; અને રચના આસામ-અંગાળામાં થયેલી છે. સહજયાન ઔદ્ધોનાં ધાર્મિક મંતવ્યો આ કાવ્યોમાં રજૂ થાય છે. ધાર્મિક દષ્ટિએ એની આપણને ઉપયોગિતા ન હોય, પણ સાહિત્યકીય દષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે જ.

૧. દોહાકોશોમાં ૧લી કૃતિ તિલ્લોપાદની છે. જે કાંઈ ભાષાભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે નીચેનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે:

૧. Evolution of Magadhi : Introduction. પૃ. ૨૦. શ્રી અનંતપ્રસાદ બેવરજી શાસ્ત્રીએ માર્કંડેયને ૧૭મી સદીમાં મૂક્યો છે.

૧ કન્ધ—ભૂત—આત્મતાણુ—ઇન્દ્રી ।
 સહજ સમાવે સઅલ વિવન્દી ॥
 સહજે ભાવાભાવ ણુ પુચ્છહ ।
 સુણુ કરુણ તહિ સમરસ ઇચ્છિઅ ॥
 મારહ ચિત્ત શિન્વાણે હણિઅ ।
 તિહુઅણુ સુણુ શિરઝાણુ પસિઅ ॥
 અમણસિઆર મ દૂસહ મિચ્છ ।
 અપાણુવન્ધ મ કરહુ રે ઇચ્છે ॥
 ચિત્ત ખસમ જહિ સમસુહ પઇદઇ
 ઇન્દ્રીઅ-વિસઅ તહિ મત્ત ણુ દીસઇ ॥
 આઇરહિઅ એહુ અન્તરહિઅ ।
 વરગુરુપાઅ અદઅ કહિઅ ॥

x x x x

૧. ઉપયોગી હોવાથી અહીં સંસ્કૃત છાંદા આપવામાં આવે છે:

સ્કન્ધભૂતાત્મતનેન્દ્રિયાણિ
 સહજસ્વભાવેન સકલ્લાનિ વિવદ્ધાનિ ॥૧॥
 સહજે ભાવાભાવૌ ન પૃચ્છહ ।
 શૂન્યતાકરુણે તસ્મિન્ સમરસે ઇચ્ચેતે ॥૨॥
 મારય ચિત્તં નિર્વાણેન હત્વા ।
 ત્રિભુવનશૂન્યનિરક્ષણં પ્રવિશ ॥૩॥
 અમનસ્કારં ન દૂષ્યત મિથ્યા ।
 આસ્માનુબન્ધે મા કુરુ રે ઇચ્છામ્ ॥૪॥
 ચિત્તં સ્વસમં યદા સમસુખં પ્રવિશતિ ।
 ઇન્દ્રિયવિષયમાત્રં તદા ન દૃશ્યતે ॥૫॥
 આદિરહિતં એતદ્ અન્તરહિતમ્ ।
 વરગુરુપાદેન અદ્વયં કથિતમ્ ॥૬॥

x x x x

હૃદય સુવર્ણ જગત સુવર્ણ તિલ્લુઓ સુવર્ણ ।

શ્રિમદ્ સહજે જી પાપ જી પુણ્ય ॥

જહિ હૃદય તહિ જાઉ મણ એતુ જી કિન્નર બનિ ।

અધ ઉધારિય આલોચણે જાણે હોય રે થિતિ ॥

આ અવતરણમાં “ઇન્દ્રિય”નું “ઇન્દ્રિય” થઈ “ઇ” પર સ્વરભાર આવતાં, અપભ્રંશ પછીની ભાષામાં દીર્ઘ “ઇ” થાય છે, તે પ્રક્રિયા આવી ગઈ છે. “વિવન્દી”રૂપ “વિવદ્” ઉપરથી “વિવન્દિય” થઈ એ જ રીતે “વિવન્દી” બન્યું છે. “ધ”ના “દ”ની પ્રક્રિયા આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં આવી નથી. “પુસ્તક” વગેરે રૂપમાં આગાર્થ બીજાપુરુષનું બહુવચન ગણિયે તો વર્તમાનકાલીન થ કે આગાર્થ-આત્મનેપદ ધ્વમ્ ઉપરથી લાવી શકાય. એકવચન ગણિયે તો આગાર્થ આત્મનેપદી સ્વ ઉપરથી લાવવો જોઈએ. “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં એ પ્રક્રિયા વ્યાપક નથી.

અહં શૂન્યં જગત્ શૂન્યં ત્રિભુવનમપિ શૂન્યમ્ ।

નિર્મલસહજે ન પાપં ન પુણ્યમ્ ॥૩૪॥

યત્ર ઇચ્છતિ તત્ર યાતુ મનઃ અત્ર આન્તિઃ ન ક્રિયતામ્ ।

અધ ઉદ્ઘાટય અવલોકને ધ્યાને સ્થિતો મયમિ ॥૩૫॥

[રૂપ-વેદના-સંજ્ઞા-સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનરૂપ પાંચ સ્કંધ, પૃથ્વી-પાણી-તેજ-વાયુ-આકાશરૂપી પાંચ મહાભૂત, સ્થાનરૂપ ઇન્દ્રિયા, આ સહજ સ્વભાવે બધાં બધાં છે. સહજમાં સંસાર અને નિર્વાણરૂપ ભાવ અને અભાવ(ની વાત) ન પૂછ. શૂન્યતા અને કરુણતા સહજમાં સમરસ ધૃત્વાય છે. નિર્વાણ વતી હણીને ચિત્તને માર. (પછી) ત્રિભુવનના શૂન્યાત્મક નિરંજન જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કર. નિર્વિકલ્પક સહજ જ્ઞાને ફેકટ ન દોષ આપ. આત્માના અનુ-બંધનમાં ધૃત્વા ન કર. શૂન્ય સમાન ચિત્ત જ્યારે સમ સુખમાં પ્રવેશે છે, ત્યારે ઇન્દ્રિયાના વિષયની માત્રા ત્યાં નથી દેખાતી. ઉત્તમ ગુરુએ આને આદિ-રહિત અને અંતરહિત અદ્વય જ્ઞાન કહ્યું છે. x x x હું શૂન્ય, જળ શૂન્ય, અને ત્રિભુવન શૂન્ય છે. નિર્મલ એવા સહજ માર્ગમાં પાપ નથી, પુણ્ય નથી. મન જ્યાં (જવાની) ધૃત્વા કરે છે, ત્યાં જાઓ. અહીં પ્રાંતિ ન કરાય. નીચેના માર્ગને ઉધાડી જ્ઞાનાત્મક ધ્યાને સ્થિતિ થાય છે.]

“ધ્વિચ્છિઅ” કર્મણિરૂપ લાગે છે. “ધ્વિચ્છિઅધ” રૂપ આ. હેમચંદ્ર સ્વીકારે છે. અંત્ય “ધ” લુપ્ત થયો છે. ૪થી કડીમાં ‘ધ્વચ્છે’ બીજી વિલક્ષિતનું એકવચન માગધી સદશ છે. એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. “ઝઙિ” સં. યાતુ ઉપરથી સીધું પ્રાકૃત પ્રક્રિયાથી આવ્યું છે. અપ. માં આ પ્રચલિત નથી. “ચિત્તિ” આપણે ત્યાં “ચિધ” સ્વરૂપમાં હોય છે. “રે”નો પ્રચાર ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

તિલ્લોપાદના આ કાવ્યની એક હાથપ્રત ૧૨મી સદીના આરંભના ૪ વર્ષ જૂની મળે છે;^૧ એટલે ગ્રંથકાર ૧૧મી સદીનો છે. એ જૂની પ્રત તૂટક છે. ૧૩મી સદીની બીજી પ્રત ઉપરથી ખાલી ભાગ પૂરેલા છે, તેથી મૂળની ભાષાને ખાસ આંચ આવી જણાતી નથી.

મેશક વ્યાપક અપભ્રંશનાં લક્ષણો પ્રાકૃતાનુકૂળ આમાંથી આપણને મળે છે, એ સાથે અર્વાચીનતા તરફ ઢળતું વલણ મળે છે. આ અપભ્રંશ “માગધ અપભ્રંશ”ના સંસ્કારો કરતાં “મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ”ના સંસ્કારોનો સમાદાર વધુ કરે છે; જેમાં રૂપભેદ કહો કે પ્રાંતીયતા કહો તેવું કાંઈક આવે છે. એવી જ બીજી બે કૃતિઓ નીચે ઉદાહૃત કરવામાં આવે છે, તેનું સ્વરૂપ જોઈએ.

૨. સહજ્યાન ઐદ્ધ મંપ્રદાયનો જ “સરહ” એના “દોહાકોશ”થી લગભગ ૧૧મી સદીમાં જ આપણા જાણવામાં આવે છે. મહાસિદ્ધ સરહ પૂર્વપ્રદેશાંતર્ગત રોલી નામના સ્થળમાં જન્મ્યો હતો અને રાગ રત્નપાલ (ધ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦)નો સમકાલીન હતો. એટલે ૧૧મી સદીના પૂર્વાર્ધમાં જ એ થયેલો એ સ્પષ્ટ છે.^૨ આણે કેટલીક બીજી કૃતિઓ પણ રચી છે. ‘દોહાકોશ’ના કેટલાક નમૂના જોઈએ:

વગ્હણો હિ મ જાનન્ત હિ ભેહ ।

એવધ પઢિઅહ એ ચ્ચહવેહ ॥

મટ્ટી પાણી કુસુ લધ પઢન્તે ।

ધરહિ બધસી અગિ હુણન્તે ॥

૧. દોહાકોશ: અં. પ્ર. પૃ. ૧

૨. અપભ્રંશ પાઠાવલી. ટીકા, પૃ. ૧૦૫

કળને વિરહિય હુઅવહ હોમે ।
અફિય હહાવિઅ કહુએ ધુમે ॥
એકદણી ત્રિદણી ભઅવેસે ।
વિણુઆ હોઇઅઇ હંસકએસે ॥
મિચ્છહિ નગ વાહિઅ બુલે ।
ધરમાધરમ ભુ નાણિઅ તુલે ॥

x x x x

શુરુ-કવએસે અમિઅ-રસુ ધાવહિ ભુ પીઅક નેહિ ।
વહુ-સત્યત્ય-મરુત્યલિહિ તિનિઅ મરિઅક તેહિ ॥
ચિતાચિત્ત વિ પરિહરહુ તિમ અચ્છહુ નિમ વાહુ ।
શુરુવઅણે દિઠભત્તિ કરુ હોઇ નઇ સહજ ઉલાહુ ॥

x x x x

પર-ગિઆર ભુ કિઅગિ અતિય ભુ હીઅઉ દાણુ ।
એહુ સંસારે કવણુ ફહુ વરુ છહુહુ અપ્પાણુ ॥૧

૧. સંસ્કૃત છાયા:—

બ્રાહ્મણા ન જાનન્તિ હિ ભેદં (વૃથા) પઠિતાઃ એતે ચતુર્વેદાન્ ॥૧॥
મૃત્તિકાજલકુશાન્ લાત્વા પઠન્તિ ગૃહે ઉપવિશ્ય અમિં જુહતિ ।
કાર્યેણ વિરહિત-હુતવહ્નોમેન અક્ષિણી દગ્ધે કટુના ધૂમેન ॥૨॥
એકદણ્ડિ-ત્રિદણ્ડિ-મગવદ્વેશેન વિજ્ઞા ભવન્તિ હંસોપદેશેન ।
મિથ્યાત્વેન જગદ્ વાહિતં ભ્રમેણ ધર્માધર્મૌ ન જ્ઞાતૌ તુલ્યેન ॥૩॥

x x x x

ગુરુપદેશેન અમૃતરસઃ ધાવ્યતે ન પીતકઃ યૈઃ ।
બહુશાસ્ત્રાર્યમરુચ્છલીષુ તૃષ્ણયા મૃતં તૈઃ ॥૫૬॥
ચિત્તાચિત્તમપિ પરિહરત તથા આત્મ્યતામ્ યથા બાલઃ ।
ગુરુવચ્ચને દૃઢભક્તિં કુરુત ભવતિ યદા સહજોજ્જ્વાલઃ ॥૫૭॥

x x x

પરોપકારઃ ન કૃતઃ, અસ્તિ ન દત્તં દાનમ્ ।
અસ્મિન્ સંસારે કિં ફલં વરં ત્યજન્ આત્માનમ્ ॥૧૧૨॥

આ અવતરણમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો જુઓ: “ધાવહિ” કર્મણિરૂપ ઇષ્ટ છે. આ. હેમચંદ્રને “ધાવિઅધ” ઇષ્ટ છે. “જનનન્ત”, “પઠન્તે” વગેરે વર્તમાન ત્રીજાપુરુષનાં બહુવચનનાં રૂપો પણ તેવાં જ છે. “હાવિઅ”માં અંતે “અ”કાર જ પ્રાકૃત જેમ પડ્યો છે. “વિણ્ણઆ” નવું જ રૂપ છે. “વધસી”રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં અર્વાચીનતા આવી છે. ઉપવિશ્ય=ઉવધસિય=વધસિય=વધસી-અને ગૂજ-રાતીમાં “બધસી=એસી”. ‘હોધઅધ’માં મૂચતેની સંભાવના છે. “તિસિએ”=તૃણયા. તૃણાનું તિસિ રૂપ થયું છે. “પરિહરહુ” એ રૂપ આશ્ચર્ય ખીજા-પુરુષનું જણાય છે, જ્યારે “અઅહુ” ત્રીજાપુરુષ એકવચનનું છે. પાછલું ચિત્ત છે. “કરુ” ને અપ.ના નિયમ પ્રમાણે એકવચન છે; પણ અહીં બહુવચન ઇષ્ટ છે. “દીઅઉ” રૂપ પ્રા. દિણને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, તે નવીન છે. “હરુહુ”માં આશ્ચર્ય ત્રીજાપુરુષમાં “હુ” પ્રયોજાયો છે.

૩. તિલ્લોપાદ અને સરહપાદ પછી એક કાણ્ડપાદના “દોહાકોશ”નો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. “કાણ્ડપાદ” ક્યારે થયો તેને માટે મતભેદ છે. ડૉ. શહિદુલ્લા તેનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ આસપાસ માને

[આજાણો ભેદ જણાતા નથી. એઓ એમ જ (નકામાં) ચાર વેદ બણ્યા છે. માટી, પાણી અને દહીં લઇને (વેદ) બણે છે. ઘેર બેસી અગ્નિમાં હોમ કરે છે. કામ વિનાના અગ્નિમાંના હોમ કરી (થયેલા) કડવા ખુમાડાથી આંખો બળી છે. એકદંડી ત્રિદંડી અને ભગવાન જેવા વેશે કરી સંન્યાસીના ઉપદેશથી વિદ્વાન બની જાય છે (અને) જગતને ભ્રમે કરી ફેંકટ વણું શપે છે. એક સરખી રીતે ધર્મ અને અધર્મને નથી જણાયા હોતા. x x x x ગુરુના ઉપદેશથી અમૃતરસને જેઓ ધાવે છે અને પીતા નથી, તેઓ તૃષ્ણાએ કરી ઘણાં શાસ્ત્રાર્થરૂપી મરુ ભૂમિમાં માર્યા જાય છે. ચિત્ત અને અચિત્તનો પણ ત્યાગ કરો, અને બાળકની જેમ બેસો. ગુરુના વચનમાં, જ્યાંસુધી સહજ-માન માર્ગમાં ઉદ્ધાર થાય ત્યાંસુધી દંઢ ભક્તિ કરો. x x x નથી પરોપકાર કર્યો, નથી દાન દીધું, (તેણે) આ સંસારમાં (જન્મી) શું ફલ મેળવ્યું? તેવો પુરુષ આત્મભ્રમ કરે એ જ સારું છે.]

છે,^૧ જ્યારે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી તેને ઇ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ માને છે. એ ગમે ત્યારે થયો હોય, પરંતુ તેની કૃતિનું જે ભાષા સ્વરૂપ મળે છે, તે ઉપરની બે કૃતિઓના જેવું છે, એટલે અહીં સ્થાન આપવામાં બાધ નથી:

હોઅહ ગવ સમુવહધ હઉં પરમત્યે પવીણ ।
કોડિહ મનજેં એકકુ નધ હોધ છિરગ્ગણ-લીણ ॥
આગમ—વેઅ—પુરાણે પહિડઆ માણ વહન્તિ ।
પક્કસિરિક્કે અક્કિઅ નિમ વાહરિઅ ભમન્તિ ॥
વોહિચિઅ રઅમ્મસિઅ અક્કેહોહિં સિટ્ટઓ ।
પોક્ખર વિઅ સહાવસુહ છિઅ દેહહિં દિટ્ટઓ ॥
x x x x

લલણા રસણા રવિસસિ તુડિઅ વેણ વિ પાસે ।
પત્તો—ચહઉં ચહમ્મણ્ણલ ઠિઅ મહાસુહ વાસે ॥ •
x x x x

નિણ-રઅણ-ઉઅરેં નધ સો વરુ અમ્વરુ છુપ્પધ ।
ભણ્ણ કાણ્ણ ભવ ભુગ્ગન્તે છિન્વાણો વિ સિન્નજ્ઞ ॥૨૩॥
x x x x

નિમ હોણુ વિલિન્નનધ પાણિએહિં તિમ ધરિણિ લધ ચિત્ત ।
સમરસ નધ તક્ખણે નધ પુણુ તે સમ ચિત્ત ॥૨

૧. અપ. પાઠા. ટીકા. પૃ. ૯૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:—

લોકઃ ગર્વ સમુદ્રહતિ અહં પરમાર્થે પ્રવીણઃ ।
કોટીનાં મધ્યે એકઃ યદિ ભવતિ નિરજ્જનલીનઃ ॥૧॥
આગમવેદપુરાણૈઃ પण्डिताः मानं बहन्ति ।
पक्कश्रीफले अलसः यथा बहिः भ्रमन्ति ॥२॥
बोधिसित्तं रजोभूषितं अक्षोभ्येण श्लिष्टम् ।
पुस्करं इव स्वभावमुखं निजदेहे दृष्टम् ॥३॥

x x x

કાણ્ડપાદનાં ઉપરનાં પદોમાં “લોચ્છ”, “અલિચ્છ”, “ચિચ્છ”, “અક્ષોહેહિ” અને “લોણ” ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ શબ્દમાં પ્રથમા એકવચનમાં “હ” વિસર્જના અવશેષરૂપે આવ્યો જણાય છે; જ્યારે બીજા શબ્દમાં સં. અલ્લયઃનું સીધું “અલિચ્છ” થયું જણાય છે. “ચિત્ત”નું “ચિચ્છ” હોય તો તે નવીન વસ્તુ છે. “ચિત્”માંથી હોય તો મુશ્કેલી નથી. “અક્ષોહ” સ્પષ્ટ માગધીરૂપ છે. “લોણ”માં અર્વાચીનતા છે. આ રૂપો આ. હેમચંદ્રમાં સિદ્ધ નથી.

લલનારસના—રવિશશિનઃ ત્રોટયિત્વા દ્વે અપિ પાર્શ્વે ।

પત્રચતુષ્ટયં ચતુર્મૂળાલં સ્થિતં મહાસુખં વાસે ॥૫॥

x

x

x

જિનરત્નોદરે યદિ સઃ વરઃ અમ્બરં સ્પૃશતિ ।

* મળતિ કૃષ્ણઃ ભવે ભુજ્યમાને નિર્વાણમપિ સિધ્યતિ ॥૨૨॥

x

x

x

યથા લવણં વિલીયતે પાનીયે તથા ગૃહિણીં લાત્વા ચિત્તમ્ ।

સમરસં યાતિ તત્ક્ષણે યદિ પુનઃ તેન સમં નિત્યમ્ ॥૩૨॥

[લોક ગર્વ ધારણ કરે છે કે હું પરમાર્થમાં પ્રવીણ છું. નિરંજનમાં લીન હોય તેવો કરોડોમાં એક મળે. જેવી રીતે પાકા બીલામાં ભરરા બહાર ભમે છે તે પ્રમાણે આગમ, વેદ અને પુરાણે કરી પાંડિતો અભિમાન કરે છે. રાગથી યુક્ત એવા બોધિચિત્તનો લોકાલ વિનાના પુરુષથી ભેટો થયો તો કમળની જેમ સ્વસ્થાવનું સુખ પોતાના દેહમાં નેત્રું થાય છે. x x x છડા અને પિંગળાની સૂર્યની અને ચંદ્રની નાડી, એ બંનેને નિકટમાં કાબૂમાં લાવવામાં આવતાં ચાર પત્ર અને ડાંડલીવાળું સર્વશૂન્યાત્મક મહાસુખ આપણી પાસે આવી રહ્યું થાય છે. x x x જિનરત્નના ઉદરમાં ને ઉત્તમ એવો તે સાધક વસ્ત્રને સ્પર્શે છે તો કૃષ્ણ કહે છે કે, સંસારનો ભોગ થતાં થતાં નિર્વાણની સિદ્ધિ થાય છે. x x x જે પ્રમાણે મીઠું પાણીમાં એકરૂપ થઇ જાય છે, તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ ગૃહિણીને લઈ ચિત્ત ને શૂન્યની સાથે હમેશાં લાગી જાય છે, તો તે સમરસ થઇ જાય છે.]

૪. જુદાં જુદાં બૌદ્ધતંત્રોમાં કેટલાંક અપભ્રંશ પછી છૂટાંછવાયાં મળે છે. “દોહાકોશ”ની આવૃત્તિમાં તેના સંપાદક શ્રી. પ્રબોધચંદ્ર બાગચીએ તેવા કેટલાકનો સંગ્રહ કર્યો છે. એ દોહાઓ અપભ્રંશના જ છે; પણ ભાષાસ્વરૂપ વધુ વિકૃત લાગે છે:

કાલસઘરે ઠિઅ વોલા મુગ્ધુણિરે કકોલા ।

ધણુ કિવિડ હો વાન્નજઠ કડુણિકિ અઘ ન રોલા ॥

તહિ વલ ખન્નજઠ ગાઠે મચ્છા પિન્નિઅઘ ।

હલે કાલિજ્જર પણિઅઘ ફદ્દુરુ વન્નિઅઘ ॥

છતાંય કવચિત્ સારું સ્વરૂપ સચવાઈ રહ્યું છે:

આઘ છ અંત છ મન્નજુ છ છક ભવ છક હિન્વાણ ।

એહ્સો પરમ મહાસુહ છક પર છક અપ્પાણ ॥૧

ઉપરનાં બધાં અવતરણો વ્યાપક અપભ્રંશથી આપણને અપરિચિત એવી કોઈ પ્રાંતીયતાનો બોધ કરે છે. ડૉ. શહિદુલ્લા આને બૌદ્ધ અપભ્રંશ કહે છે. ડૉ. જેકોબીના મત પ્રમાણે આ દોહાઓની ભાષા કમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કુડેયના અપભ્રંશનાં રૂપો સાથે મેળ ખાય છે.^૨ આ જોતાં આ એક પ્રાંતીય ભેદ છે, એટલું સ્વીકારવામાં બાધ ન હોવો જોઈએ. બેશક શ્રી મધુસૂદન મોદી આમાંની વિકૃતિને સામાન્ય જનતાના સંપર્કની અસર માને છે, જ્યારે ડૉ. સુનીતિ-કુમાર એટરજી એને પાશ્ચાત્ય અપભ્રંશ માને છે.^૩ આથી એટલો નિર્ણય સ્વીકારવામાં બાધ ન હોય કે આ. હેમચંદ્રનો “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ આ નથી.

૫. અહીં હવે બીજો જ એક પ્રકાર લગભગ તેટલો જૂનો પ્રાપ્ત થાય છે, તેનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ

૧. ગૂજરાતી ભાષા:-

આદિ ન, અંત ન, મધ્ય ન, ન ભવ, ન નિર્વાણ ।

એ તે પરમ મહા સુખ, ન પર, ન આત્મા ॥

૨. અપ. પાઠા. ટીકા, પૃ. ૧૦૦

૩. એજન, પૃ. ૧૦૧

પણ બૌદ્ધ ગ્રંથ છે; પણ તે વજ્રયાન શાખાનો છે. આ ગ્રંથની જૂનામાં જૂની હાથપ્રત ઇ. સ. ૧૧૭૬ જેટલી જૂની છે. ૧ એટલે ભાષાસ્વરૂપ તેટલું જૂનું છે, એમાં શંકા નથી. “ડાકાર્ણવ” નામનો આ ગ્રંથ તાંત્રિક ગ્રંથ છે, જેમાં મંત્ર, યંત્ર, મુદ્રા, ધારણી, યોગ અને સમાધિવિષયક વિધાનો કરવામાં આવ્યાં છે. બૌદ્ધ તાંત્રિક ગ્રંથ તરીકે તેની જેટલી ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ એક પ્રકારના અપભ્રંશને એ ગ્રંથ સાચવી રાખતો હોવાથી, એ ઉપયોગી છે:

ઇહ ઇ જી ભાવ અભાવ જી રગ વિરગ સણહ ઓવણ રગજ ।
મન્નહિઓ અઓ ધરમુ જી રગજહુ રગજહુ વગ્ગ વિલિધમ્મ પમેજી ॥
ધરમાધરમુ જહ અત્યગિઓ તાહ તુ બન્ધસિ બોહિ માનુ ।
સિગ્ગ સુરાસુર સે હ હેઓ તુદ્ધ આવહગધ નિગ્ગહુ ॥

x x x x

ઇન્દિય વિસજ ન દિદ્ધમહિ ન ભુઅ ન ઇ સત્યાનાહ હોહ ।
સણ પપગ્ગુ ભાઅ ગહુઅઓ છહ ઓહ પરમત્ય પવિસ્સ ॥
રમ રમ પરમ—મહાસુહ—વગ્ગજી પ્રજ્ઞાપાયધ સિગ્ગહ કમ્મજી ।
લોઅણ કરુણા ભાવહુ તુમ્મ સઅલ સુરાસુર બુદ્ધહુ નિમ્મ ॥

x x x x

કેવલ સહજ સહાહ રિ દિસધ નમહુ સુરાસુર તિહુયણ નાહધ ।
ઇન્દિય—લોઅ જી જનઈ કોહ પરમ મહાસુહ પૂજહુ ગાહધ ॥૨

૧. ડાકાર્ણવ; સં. પ્ર, પૃ. ૧૮

૨. સંસ્કૃત છાયા:-

इह हि न भावः अभावः न रागः विरागः संनश्यति अथ पुनः रज्य ।
मध्वस्थितः अयं धर्मः, न रज्य, रज्य वज्रे विनिर्धर्म प्राप्नुयाः ॥२॥
धर्माधर्मौ यदि अस्तंगतौ तदा त्वं बन्धासि बोधौ मनः ।
सिद्धः सुरासुरः सः हि भवति घृष्टयतः आयातिगती निजानाम् ॥३॥

x x x

इन्द्रियविषयो न दृश्यताम् न भुंक्ति, न हि संस्थानादिः भवति ।
सर्वं प्रपञ्चं भावेन गृहीत्वा छर्दय मोहं परमार्थं प्रविश ॥१८॥

આ રૂપોમાં તિલ્લોપદ વગેરેના ઉતારાની જેમ એક વસ્તુ ખાસ આન ખેંચે છે, તે આશર્ય ખીજ પુરુષ એકવચનમાં હુ પ્રત્યક્ષો ઉપયોગ. પૂર્વે ખતાવ્યું છે, તેમ તેનો પ્રયોગ બહુવચનમાં હુ છે. અહીં પણ ૨૭ કડીમાં એકવચનના પ્રયોગ ન હોત તો બહુવચન સ્વીકારી શકાય તેમ છે; કેમકે “ભાવહુ તુમ્મ”નું આવ્યત વ્યયમ્ “તુમ્મ”નું તુમ્મહં ઉપરથી અવતરણ કરી મેળવી શકાત. “સે” માર્કડેય વિકલ્પે આપે છે. સે=સઃ. “હેઓ” મૂતઃમાંથી નિષ્પન્ન કરવું પડે છે. “રજ્જ” અને “પમેજુ” આ તરફ આવી ગયાં છે. “વિસજ” અને “સભુ”માં “જ” અને “ભ” થયા છે, તે નવીન છે. એવાં જ નવાં રૂપો “નિગ્માણુ”, “ગહુઅઓ”, “પવિસ્સુ” છે. “જનન” માં “ન” છે, તે તો ચલાવી શકાશે.

રમસ્વ રમસ્વ પરમમહાસુસ્તવઞ્ચે પ્રજ્ઞોપાયેન સિદ્ધકં કર્યમ્ ।

લોકાનાં કઠણાં ભાવય ત્વં સકલસુરાસુરવુદ્ધઃ યથા ॥૧૯॥

x

x

x

કેવલં સહજસ્વભાવો રિ દૃશ્યતે નમ સુરાસુરત્રિભુવનનાથમ્ ।

इन्द्रियलोकः न जानाति कोऽपि परममहासुखं पूजय गाथया ॥૨૦॥

[અહીં ભાવ નથી, અભાવ નથી, રાગ નથી; વિરાગ પણ નાશ પામે છે. તો હવે આનંદ પામ. આ ધર્મ મધ્યમાં રહેલો છે. ખીજે કયાંય આનંદ ન પામ. વજ્ર ધર્મમાં આનંદ પામ. શુદ્ધ ધર્મ પામ. જો ધર્મ અને અધર્મ અસ્ત થયા છે, તો તું યોધિમાં મન બાંધે છે. જે નાથથી પોતાનાંની જન્મ-મરણની આબજા પુટે છે, તે સુર કે અસુર ખરેખર સિદ્ધ છે. ઈદ્રિયના વિષયને ન જો. ભોગ ન કર. તેનાથી સંસ્થાન નથી થવું. સમગ્ર પ્રપંચને ભાવથી પકડી મોહને છેદ અને પરમાર્થમાં પ્રવેશ કર. પરમ મહાસુખાત્મક વજ્રધર્મમાં આનંદ લે, આનંદ લે. બુદ્ધિરૂપ ઉપાચારી કામ સિદ્ધ થયું જલ્પ. બધા સુરઅસુરોના બુદ્ધિની જેમ તુ લોકની દયા આણ. ખરેખર માત્ર સહજ સ્વભાવ જ દેખાય છે. સુર અસુરાત્મક ત્રણે લોકના નાથ બુદ્ધને નમન કર. પંચેદ્રિયવાળો જનસમૂહ કોઈ કોઈ જાણતો નથી; ચાંચાથી પરમ મહા-સુખની પૂજા કર.]

આ પ્રકાર આ. હેમચંદ્રમાં નથી, એમ છતાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા આ સ્વરૂપમાં છે, એનો વિરોધ ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. ત્યારે આ કયો અપભ્રંશપ્રકાર હશે ? “ડાકાર્ણવ”ના સંપાદક શ્રી. નાગેન્દ્ર નારાયણ ચૌધરીએ તેની ભાષા વિશે ચર્ચા કરી છે, અને નિર્ણય આપ્યો છે કે—

“...It seems to me that the language of the present work is much more influenced by the Saurseni Apabhramsa than by Bengali, though it was composed in Bengal proper.”^૧

વસ્તુસ્થિતિએ નેપાલ બાજુની પ્રાતિક બોલી અને બંગાળ બાજુની પ્રાતિક બોલીઓની આમાં પુષ્કળ છાંટ છે. એને શૌરસેન અપભ્રંશ કહેવાનું શ્રી. નાગેન્દ્ર નારાયણ ચૌધરીને કારણ કેમ મળ્યું છે, તે કાંઈક તપાસવા જેવું છે. ત નો દ થવાનાં મૃતકનું મદઅ અને વાતનું વાદ એવાં રૂપ વપરાયેલાં મળે છે. આવું રૂપ વર્તમાનકાળમાં નથી મળતું, પણ ઉપરના અવતરણમાં છે તે ‘દિક્ખદ્વિ’ રૂપ મળે છે. આ ફેરફાર પણ વૈકલ્પિક છે, એટલે મુશ્કેલી છે કે આને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહેવો કે કેમ. આમાં “શ” અને “ષ” પણ પ્રયોગાયેલ છે, છતાં સ્પષ્ટ વલણ નથી માગધી તરફ કે નથી શૌરસેની તરફ. એ ઉપરથી એમ જ નિર્ણય કરી શકાય કે ૧૦ મી સદીના વ્યાપક અપભ્રંશના ઉત્તર-પૂર્વ દેશના પ્રાંતીય ભેદ તરીકે જ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામ કયું આપવું એ હું તો મુશ્કેલ માનું છું.

૬. વ્યાકરણ ગ્રંથોની ચર્ચા કરતાં પૂર્વે અહીં વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ”ની ભાષાનો પરિચય મેળવવો ઠીક થઈ પડશે. આ બંને કૃતિઓ પણ “ગૂજરાત” બહારની છે. આમાંની “કીર્તિલતા” એ સુપ્રસિદ્ધ મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિની કૃતિ છે. કવિ વિદ્યાપતિનું નિવાસસ્થાન મિથિલા પ્રદેશમાં આવેલા દરબંગા રોટના

કમતૌલ સ્ટેશન પાસે આવેલું ગઢ વિસપી ગામ મનાય છે. એ કુટુંબ “ઠકકુર” તરીકે ઓળખાતું હતું. એ કવિના પૂર્વજો રાજકર્મચારી હતા. વિદ્યાપતિ પણ રાજપંડિત હતા. તેને ઇ. સ. ૧૩૧૨માં મિથિલાપતિ રાજા શિવસિંહે ‘વિસપી’ ગામ બક્ષિસ આપ્યું હતું, જેનું તાત્પર્ય અત્યારે પણ મોજૂદ છે.^૧ વિદ્યાપતિએ ધણી સંસ્કૃત ગ્રંથો બનાવ્યા છે. માતૃભાષામાં તો તેણે બહુ નાની ઉંમરે “કીર્તિલતા”, પછી ‘કીર્તિપતાકા,’ અને જીવનકાળ દરમિયાન પુષ્કળ પદો રચ્યાં હતાં, જે આજે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. “કીર્તિલતા” તેણે પોતાના આશ્રયદાતા શિવસિંહના પિતા દેવસિંહના પિતા કીર્તિસિંહને નાયક બનાવી રચી છે. એ સુંદર ગદ્યપદ્યાત્મક કૃતિ છે:

બાલચન્દ-વિજ્ઞવધભાસા દુહુ નહિ લગ્ગઈ દુજ્જન-હાસા ।
 ઓ પરમેસર હરશિર સોહઈ, ઈ ભિચ્યઈ નાચર મન મોહઈ ॥
 કેા પરબોધજો કમણુ યણાવગ્ગો કિમિ, નીરસ મને રસ લગ્યો લાલગ્ગો ॥
 જઈ સુરસા હોસઈ મજુ ભાસા, જો બુજિજઈ સો કરિહ પસંસા ॥

મહુચર બુજઈ કુસુમ-રસ, કંવકલાઈ છઈ ॥

સજ્જન પર-ઉચ્ચારમન દુજ્જન નામ મઈ ॥

સકચવાણી વહુચ ન ભાવઈ, પાઉચ રસ કેા મમ્મ ન પાવઈ ।
 દેસિલ વચના સવ જન મિદ્ધા, તેં તૈસન જમ્પગો અવહદ્ધા ॥

ભૃંગી પુચ્છઈ ભિડંગ સુન કેા સંસારહિ સાર ।

માનિનિ જીવન માન-સગ્ગો વીર પુરુષ અવતાર ॥

વીર પુરુસ કઈ જમ્મિઅઈ નાહ ન જમ્પઈ નામ ।

જઈ ઉચ્છાહે કુર કહસિ જો આઠણુદન-કામ ॥

(ગાથ) કિતિ લક્ષ સૂર સર્જામ, ધમ્મપરાયણ હિચ્ચ, વિપચ-
 કમ્મ નાહુ દીન જમ્પઈ, સહજ ભાવ સાનન્દ મુચણુ બુંજઈ જસુ
 સંપઈ । રહસેં દબ્બ દબ્બે વિસ્સરઈ । સત્તુ સરુચ સરીર ॥

એતે લક્ષણુ લક્ષિઅઈ પુરુષ પ્રશંસું વીર ॥^૨

૧. કીર્તિલતા. પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ મૂળશાલી યાયા:—

આ માત્ર નમૂના લીધો છે. આમાં અષ્ટબંશનાં અને સ્થાને સર્વત્ર જો દેખાય છે. એ સાથે “રસ કો મમ્મ”માં મળેલો “કો” અત્યય દેખાય છે. બેશક આનું સમાધાન “કો=કોઈ પ્રાકૃત રસનો મર્મ નથી જાણતું” એવો થઈ શકે. ઇ-ઉકારનો અંતે લોપ કદાચ એમ સ્વીકારિયે કે લલિયાની બૂલે થયો હોય; તેથી ચાલુ નામરૂપો ઉપરાંત “સુન” “ભુજિઝ્ઝ” વગેરેનું સમાધાન કરિયે; પણ ‘મઝુ’, ‘માઈઅ’ “તૈસન”, “પુર”, “આકણન” એ મજ્જુ (અપ.), પ્રાકૃત, તાદશ, ક્ષુદ્ર અને બાકર્ણન ને સ્થાને પ્રયોજાયેલ છે, એ નવીન વસ્તુ છે. “લએ”-“દએ”માં “ધ”ને બદલે “એ” આવી ચૂક્યો છે,

આ કાવ્યની ભાષામાં પૂર્વ હિંદીનાં પ્રાથમિક મૂલ આપણને દેખાય છે. આ જ ભાષાનું વિકસિત સ્વરૂપ વધુ પ્રાંતીય બની “પદુમાવતી” અને તુલસીદાસના “રામાયણ”માં અપાયું છે.

બાલચન્દ્ર-વિદ્યાપતિ-ભાષા, એ (ને) નહિ લાગે ફુર્જન-હાસ ।
એ પરમેશ્વર-હર-શરિ સોદે, આ નિશ્ચયે નાગર-મન મોદે ॥
કેમ પ્રબોધું, કેને જણાવું, કેમ નીરસ મનમાં રસ લઈ લાવું ।
ને સુરસ હોશે મુજ ભાષા, (તો) ને જાણશે, તે કરશે પ્રશંસા ॥

મધુકર જાણે કુસુમ-રસ, કાવ્ય-કલાપ(ને) છેલ ।

સન્નન(નું) પર-ઉપકાર-મન, ફુર્જન નામ મેલું ॥

સંસ્કૃત વાણી બહુ ન લાવે, પ્રાકૃત રસનો મર્મ ન પામે ।

દેશી-વચન સર્વજન (ને) મીઠાં, તે તેવી બોલું અવહરેઠ ॥

ભૂંગી પૂછે: ભૂંગ, સુણ, કયાં સંસારે સાર ।

માનિની ! જીવન માનશું વીરપુરુષ-અવતાર ॥

વીરપુરુષ ક્યાંય જન્મે, નાથ ! ન બોલે નામ ॥

ને ઉચ્છાહે સ્ફુટ કહીશ, હું આકર્ણન-કામ ॥

(ગદ્ય) કીર્તિ લાધી છે, શૂર સંગ્રામમાં છે, ધર્મ-પરાયણ હૃદય છે,
વિપદ-કર્મમાં નહિ દીન બોલે, સહજ લાવે આનંદ સાથે મુજબ ભોગવે જેની
સંપત્તિ, રહસ્યમાં દ્રવ્ય દઈ વીસરે, સત્વ-સુરૂપ શરીર ॥

એટલાં લક્ષણ દેખાય (તો) પુરુષ પ્રશંસું, વીર ! ॥

વિદ્યાપતિ આ કાવ્યની ભાષાને “અવહટ્ટ” કહે છે. ઉપરની ફટિએ આપણે તેને “અપભ્રંશ” એટલે કે “અપભ્રંશ” સ્વીકારી લઈ શકીએ છીએ. બેશક એ વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાવિષ્ટ છે જ; તે સાથે “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામે એક ભાષાભેદ પૂર્વ હિંદમાં હતો, અને તે જ પ્રકાર આ કાવ્યની ભાષા માટે હોવાની સંભાવના છે. શ્રીમધુસૂદન મોદી આ વિષયમાં જણાવે છે કે:

“ચારણીભાષા અપભ્રંશના સ્વરૂપને ટકાવવા ચત્ન કરવા લાગી; પણ તે વ્યાપા બીજા સમજી શકે તેવી ચારણોને બનાવવી તો રહી જ. આ પ્રમાણે તે વિકૃત થઈ. અપભ્રંશનું આ વિકૃત સ્વરૂપ “અવહટ્ટ” તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિએ ‘કીર્તિલતા’ નામે કાવ્ય “અવહટ્ટ” ભાષામાં લખ્યું છે. પ્રાકૃત પિંગલનાં દર્શાતો “અવહટ્ટ” ભાષામાં છે.”^૧

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આ વિષયમાં એવો મત આપ્યો છે કે

“Hear with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character.”^૨

આમ આ “અવહટ્ટ”માં ચારણીતત્ત્વ મળ્યું છે, જેના પ્રાથમિક અંશ “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ઉદાહરણોમાં છે.

૭. “પ્રાકૃતપિંગલ”ના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી. સામાન્ય રીતે એવું માનવું છે કે જુદા જુદા લેખકોની કૃતિઓની એ મિશ્રિત રચના એકત્રિત થઈ ગ્રંથસ્થ થઈ છે. એ ગ્રંથ આજે જે સ્વરૂપમાં મળે છે તે ૧૫મી સદીથી તો આ બાજુનો નથી જ.^૩

આ ગ્રંથમાં છંદોનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ શરૂઆતથી સ્કન્ધક છંદના લક્ષણ (૭૪મા શ્લોક) સુધી પ્રાકૃતમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પછી પ્રાયઃ બધા છંદનાં લક્ષણ અને ઉદાહરણ, શ્રીમધુસૂદન મોદી

૧. અપ. પા. પ્રસ્તા. પૃ. ૨૦

૨. એજન પૃ. ૨૧

૩. પ્રાકૃતપિંગલ, અ. પ્રસ્તા. પૃ. ૭ (ઓશિ. સો. આદિ બે ચાલ)

જેમાં “અવહટ” જુએ છે, તે અપભ્રંશપ્રકારમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર અને સપ્તમીનો અને આઠમીનો ફકાર જેમ બંને તેમ અકારમાં વધુ અને વધુ પ્રાપ્ત થતો જાય છે:

તેરહ મત્તા પઠમ પઅ પુણુ એઆરહ દેહ ।
પુણુ તેરહ એઆરહહિ દોહા-લક્ષણુ એહ ॥
જહા, સુરઅરુ સુરહી પરસમણિ હુહિ બીરેસ-સમાણુ ।
ઓ બહલ અરુ કઠિણ-તણુ ઓ પસુ ઓ પાસાણુ ॥૧

આમાં વકારનો બ અને અરુનો પ્રયોગ એ આપણાથી મુખ્યત્વે બિન્ન છે. ડ એ પુણુ, અરુમાં જ છે, બીજો નથી. ફકાર બધેથી ગયો છે.

“અવહટ”માં બ્યંજનોનું દ્વિત્વ એક મહત્ત્વનું લક્ષણ છે, એ આપણને “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં ધણાં ઉદાહરણોમાં મળે છે; જ્યારે ઉત્તર-કાલીન અપભ્રંશમાં આવતાં જોડાક્ષર ચાલ્યો જતાં પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થવાનું વલણ છે. રોલાનું ઉદાહરણ:

પઅમરુ દરમરુ ધરણિ તરણિ રહ ધુક્ષિણ અપિઅ
કમઠ પિદ્ધઠ ટરપરિઅ મેરુ મંદર-સિર કંપિઅ ।
કોહ ચલિઅ હમીર બીર ગઅજૂહ સંજુતે
કિઅઉ કદ્ધઠ હાકંદ મુઅિહ મેઅહકે પુત્તે ॥૨

૧. ગૂજરાતી છાયા:—

તેર માત્રા પ્રથમ પદે, ફરી અગિયાર દે ।
ફરી તેર-અગિયારથી, દોહા-લક્ષણુ એ ॥ ૭૮ ॥
જેમકે, સુરતરુ સુરબિ પારસમણિ નહિ વીરેશ-સમાન ।
એ વલકલ, અને કઠણ-તણુ, એ પસુ, એ પાપાણુ ॥ ૭૯ ॥

૨. ગૂજરાતી છાયા:

પદ્મર-દડમડી ધરણી, તરણિ-રથ ધૂળે છાયા
કમઠ-પીઠ ટરપરી, મેરુ-મંદર-શિર કંપ્યાં ।
કોથે ચાલ્યો હમીર વીર ગજજૂથ-સંયુક્ત
કીધું કળે આકંદ, મૂર્છાયા મ્લેષના પુત્ર ॥ ૮૨ ॥

નીચેનું કુંડળિયાનું ઉદાહરણ એનો સારો ખ્યાલ આપશે:

ઢોલો મારિય દિલ્હિ મહ મુઝિયમ મેઝ સરી
પુર જનજોડો મંત્રિવર ચલિય ખીર હમીર ॥
ચલિય ખીર હમીર પાચકાર મેઘણિ કંપે
દિગમગ જુહ અંધાર ધૂણિ સૂરહ રહ અંપે
દિગમગ જુહ અંધાર આણુ ખુરસાણુ ઓણો
દરમરિ દમસિ વિપક્ષ મારય દિલ્હિ મહ ઢોલો ॥૧

હરિગીતનું ઉદાહરણ જુઓ:

જહ કુણ કેઅઠ ચારુ ચંપચ ચૂચ મંજરિ બંજુલા
સબ દીસ દીસઠ કેસુ કાણુ પાણુ બાહલ ભમરા
બહ પોમ્મ ગંધ વિખંધુ બંધુર મંદ મંદ સમીરણુ
ણિય કેલિ કોતુક લાસ લંગિમ લાગિયા તરણીજણુ ॥૨

આ અવતરણો જેવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ભાષાએ અર્વાચીનતા નરક આવવાનું વલણ લીધું છે; અપભ્રંશ તત્ત્વ ઓસરતું જાય છે; સાથે પૂર્વ તરફનાં વાગ્બિંબકો, ‘કે’ જેવા પ્રત્યયો વગેરે, શબ્દોને અંતે ‘આ’કારનો પ્રસેપ વગેરે થતાં ચાલ્યાં છે. અને માર્કડેયના વ્યાકરણ—“પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માંનો “નાગર અપભ્રંશ” જેતાં અને તેમાં આપેલાં અવતરણો મુખ્યત્વે “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં છે, તેનો વિચાર કરતાં

૧. ઢોલ મારી (=વગાડી) દિલ્હી મધ્યે મૂર્છાયાં મેઝચ શરીર,
આગળ જનજોડો મંત્રિવર; ચાલ્યો વીર હમીર ।
ચાલ્યો વીર હમીર, પાદ-ભરે મેદની કંપે,
દિગમાર્ગ-નલ અંધાર, ધૂણ સૂરનો રથ છાવરે ।
દિગમાર્ગ-નલ અંધાર આણુયો ખુરાશાનનો ઓળો,
જલદી દમીશ વિપક્ષને, મારી (=વગાડી) દિલ્હીમાં ઢોલ ॥૧૪૭॥
૨. જેમ ફૂલ્યાં કેતકી ચારુ ચંપા આમ્રમંજરી વંજુલ
સૌ દિશે દીસે કેસુડાં—કનન પાન વ્યાકુલ ભમરા ।
વહે પદગંધ વિખંધુ-બંધુર મંદમંદ સમીરણુ
નિજ-કેલિ-કૌતુક-લાસલગિમ લાગિયા તરણીજન ॥૧૬૭॥

એમ માનવાને કારણ રહે છે કે મુખ્યત્વે આ “પ્રાકૃતપિંગલ”ની ભાષા જોઇને પણ માર્કડેયે વ્યાકરણ લખ્યું હોય.

૮. અપભ્રંશ સાહિત્યની સર્વસ્વીકૃત ભાષા તરીકે “હેમચંદ્ર”માં પૂરો આદર પામી ચૂકી, એ કારણે આ. હેમચંદ્રના વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ પછી ત્રિવિક્રમ, માર્કડેય અને કમદીશ્વરે પ્રાકૃત વ્યાકરણો લખ્યાં, તેમાં સાહિત્યકીય વ્યાપક અપભ્રંશનું પણ વ્યાકરણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કમદીશ્વરના વ્યાકરણને મેળવી નથી શક્યો, પરંતુ ત્રિવિક્રમ અને માર્કડેયનાં વ્યાકરણોની વીગત મેળવી શકાઈ છે. લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે, એટલે તેમનાં ખાસ ગુદાં મંતવ્યો ન હોવાને કારણે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશ સાથે ત્રિવિક્રમનાં “વાદમીકિસૂત્રો” અને માર્કડેયના “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”નાં વિધાનોની સરખામણી અહીં મુખ્યત્વે કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને લીધે આપણને “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી એ બંનેના બેદનું જ્ઞાન સરળ થશે.

મૂળ વસ્તુ	ત્રિવિક્રમ	આ. હેમચંદ્ર
વિષ્ણ, વર્ત્મન્	ઉન્, વિન્	વુન્, વિન્
બધાં નામ સર્વને મં.એ.વ. પ્રત્યય હો (વિકલ્પ)		(નથી)
અકારાંત સર્વનામને પાં.વિ.એ.વ. હં (સંવહ)		હાં (સંવહાં)
પણ કિમ્નું ત્યાં	કિહ	કિહે
કિમ્નાં પ્ર. એ. વ.	કાંઈ-કવણ	(વિકલ્પે ફેરફાર)
इदम् ,,	આઅ	આય
यद्, तद् ,,	દું, તું (વિ.)	ધું, તં (વિ.)
युष्मद् ત. એ. વ.	એઇ, તઇ	પઇ, તઇ

૧. ત્રિવિક્રમનું વ્યાકરણ નથી જોઇ શકાયું. પણ લક્ષ્મીધરે પદ્માભા-ચંદ્રિકા અને સિંહરાજે પ્રાકૃતરૂપાવતારમાં ત્રિવિક્રમનાં ૪ સૂત્રો લીધાં છે; એ ઉપરાંત પિરાણે આ. હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના નર્મન અનુવાદમાં તેમજ અપભ્રંશ દોહલામાં ત્રિવિક્રમની પ્રક્રિયાઓ પૂરેપૂરી નોંધી છે. એ પ્રાપ્ય છે. તેનો આવશ્યક ઉપયોગ કરી શકાયો છે.

અસ્મદ પ્ર. દિ. બ. વ.	અમ્હઇ, અમ્હેઇ	અમ્હઇ, અમ્હે
,, તૃ. બ. વ.	અમ્હેહિ	અમ્હેહિં
,, પં.-પ., એ. વ.	મહુ, મનઝ	મહુ, મનઝુ
ચદ્-તદ્ સપ્તમ્યંત અવ્યય	જઇ, તઇ, (વિ.)	(નથી)
હ-ઉ નર. નામને પં. સ. એ. વ.	હિ, હે	પં.-હે, સ.-હિ
,, ,, પં. બ. વ.	હં (વિકલ્પે)	હિં (વિકલ્પે)
ઓ. પછી-પંચમી બ. વ.	હું	હુ
સંબંધક ભૂ. કૃ. ત્વા-પ્રત્યય	એ, એપિ, એપિણુ	ઇવિ, એવિ, એવિણુ
	(વિ.)	(વિ)
તાદર્થ્યમાં નામચોગી	તેસિ-તેસિ (વિ.)	રેસિ-રેસિ (વિ.)
ફદાનીમ્	એવ્વહિ	એમ્નહિં
એવમ્, એવમેવ	એમ, એમઇ	એમ્વ, એમ્વઇ
નહિ	નાહિ	નાહિં
પ્રત્યુત	પચ્છલિઉ	પચ્ચલિઉ
પ્રાયસ્	પગિમ પ્રાઇમ	પગિવ, પ્રાઇમ્વ
	(વિ.)	(વિ.)
કુતઃ	કહતિહુ (વિ.)	કહન્તિહુ (વિ.)
અતુકરણ્યાર્થે શબ્દ	ધિગિધ	ધુગ્ધ
વિખ્યર્થે તવ્ય પ્રત્યય	એવ્વઇ, એપ્પઇ,	ઇએવ્વઉં, એવ્વઉં,
	એવ્વ	એવા
કર્તૃવાચક તૃ પ્રત્યય	ણઅ	અણઅ
વર્તમાન પ્રથમ પુ., એ. વ.	ઉ	ઉં
મૂનાં વર્તમાનમાં	હવસઇ, હવસદિ (વિ.)	(આ રૂપો નથી)
(પ્ર) મૂના પર્વાભિ અર્થમાં	બહુચ્છ	હુચ્ચ
વ્રજ્ ધાતુનો	વચ્ચ	વુચ્ચ
બ્રૂ ,,	બુવ	બુવ
પચ્ચ-ગૃહ્ ,,	પરસ, ગણહ	પ્રસ, મૃણહ

ત્રિવિક્રમમાં જ નથી મળતો.

ત્રિવિક્રમ મુખ્યત્વે આ. હેમચંદ્રને જ અનુસરેલા છે, એટલે બંધારણગત કશો ભેદ પ્રાપ્ત થતો નથી. ઉપરના જે ભેદ આપવામાં આવ્યા છે, તે મોટે ભાગે લેખનભેદને આભારી લાગે છે; કેમકે બંનેમાં કેટલાંક સૂત્રો શબ્દશઃ એકનાં એક ને કવચિત્ સૂત્રમાં પદો બિલટ-પાલટ એવાં મળે છે; આનો એક જ ખુલાસો થાય અને તે એ કે જે કાંઈ લેખનભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ત્રિવિક્રમે પોતાના સમયમાં પ્રયોજતાં અને તેના જોવામાં આવેલાં રૂપો હોવાં જોઈએ; આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો તેને વ્યાજબી ન લાગ્યાં હોય અને તેથી તેણે તેનો સમાદર ન કર્યો હોય; અથવા આ. હેમચંદ્રના વ્યાકરણની કોઈ એવી જ ભ્રષ્ટ હાથપ્રત મળી હોય કે જેમાં તેણે જોયેલાં રૂપો વપરાયેલાં-લખાયેલાં હોય. ભેદ નજીવો જ ગણાય; તેથી આ અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્રના “ગૌર્જર અપભ્રંશ”થી જુદો છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ત્રિવિક્રમના વતનનો નિશ્ચય નથી કરી શકાયો, તેથી “છત્તર અપભ્રંશ કૃતિઓ”માં તેને સ્થાન આપ્યું છે. બાકી એમ કહી શકાય કે એ જોઈને હોઈ કદાચ આ દેશનો પણ વતની હોય; કેમકે એની પ્રક્રિયાઓ આ. હેમચંદ્રને જ મુખ્યત્વે અનુસરે છે એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે.

૯. અપભ્રંશ ભાષાની સિદ્ધ પ્રક્રિયાના વિષયમાં “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”-કાર માર્કંડેય ધણો સારો પ્રકાશ પાડે છે. એણે એના એ અપભ્રંશને “નાગર” કહ્યો છે. અને તેને મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેનીનો ઉપજીવ્ય ગણ્યો છે.^૧ એનાં અપભ્રંશભાષાનાં બંધારણ-વિષયક વિધાનો આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને અપાયેલાં છે; પણ તે સાથે એણે કેટલાંક એવાં રૂપો આપ્યાં છે કે જે આ. હેમચંદ્રના “અપભ્રંશ”માં દેખા દેતાં નથી. પણ તે સાથે એ ન ભુલાવું જોઈએ કે એ “શૌરસેની”ની પણ ઉપજીવ્યતા સ્વીકારતો હોવા છતાં આ. હેમચંદ્રે આપેલાં શૌરસેનનાં બેએક તત્ત્વ સિવાયનાં બીજાં કાંઈપણ શૌરસેન તત્ત્વો પોતાના “નાગર

૧. જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૭૭

અપબ્રંશ”માં તોંધતો નથી; એટલે જેમ આ. હેમચંદ્રના “અપબ્રંશ”ને “શૌરસેન અપબ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી, તેજ પ્રમાણે માર્કિંડેયના “અપબ્રંશ”ને પણ “શૌરસેન અપબ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી.

હવે અહીં પ્રસંગપ્રાપ્ત હૈમ-માર્કિંડેય પ્રક્રિયાનો તફાવત જોઇએ: પણ આ વસ્તુમાં નકામું લંબાણ ન થાય તે માટે નામ-સર્વનામ અને ક્રિયાપદોનાં માર્કિંડેયાનુકૂલ રૂપાખ્યાન આપું છું, જેને પૂર્વે આપેલાં આ. હેમચંદ્રનાં રૂપો સાથે સરખાવતાં તારતમ્ય સમગ્રી શકાશે:

નામ:

અકારાંત નરનતિ: પુરિસ (સં. પુરુષ)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
૧ લી-૨જી	પુરિસ-સા-સુ-સો, ૨ પુરિસઙ-ઙ, પુરિસહો. પુરિસહે, પુરિસહો	
૩જી	પુરિસએ, પુરિસે ૩	પુરિસહિં
૪થી-૬ઠી	[પુરિસહ]૪	પુરિસાણં
૫મી	પુરિસહે, પુરિસહો	પુરિસહં, પુરિસહું
૭મી	પુરિસહિં, પુરિસએ-પુરિસે	પુરિસહિં
સંબોધન	પુરસ-સા-સુ-સો, પુરિસઙ-ઙ, પુરિસહો. પુરિસહો	

અકારાંત નાન્યતરનતિ: વણુ: (સં. વન)

૧ લી-૨જી	વણુ-ભા, વણુક, વણુઙ, વણુહો	વણુઘં, વણુઘં, વણુહો
----------	---------------------------	---------------------

બાકી ઉપર પ્રમાણે.

૧. જુઓ પૂર્વનાં પૃ. ૭૮-૮૨

૨. માર્કિંડેય બધા સ્વરોમાં હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ ઉચ્છે
છે જ. (પૃ. ૧૧૨.)

૩. પ્રાકૃત મુજબનાં “પુરિસેણં, પુરિસેહિં”—એ વગેરે બધી વિભક્તિ-
ઓનાં પણ, આ બધાં રૂપો ઉપરાંત થાય જ.

૪. ૭ઠી વિભક્તિને લગતાં સૂત્રો નહિ થયેલાં છે; બ. વ. નું માત્ર “ણં”
વાળું રૂપ મળે છે. (એજન, પૃ. ૧૧૪). આગળ સર્વનામમાં કષ્યનાં રૂપ
આપતાં હો-હ, સુ, હં-હું પ્રત્યયો મળે છે. તે બધા જ પ્રયુક્ત જણાય છે.
બ. વ. ના પ્રત્યયો પણ એ બધા જ હશે ?

ઇકારાંત નરભતિ: અગ્નિ (સં. અગ્નિ)

૧લી-૨જી	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિજ, અગ્નિફ, અગ્નિહો	અગ્નિહે, અગ્નિએ.
૩જી	અગ્નિએ-એ, અગ્નિએણું	અગ્નિહિ, અગ્નિએહિં.
૪થી-૬ઠ્ઠી	[અગ્નિહ]	અગ્નિણું
૫મી	અગ્નિહે, અગ્નિહો	અગ્નિહં, અગ્નિહું
૭મી	અગ્નિએ, અગ્નિહિ	અગ્નિહિં.
સંબોધન	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિજ, અગ્નિફ, અગ્નિહો	અગ્નિહો.

ઉકારાંત નરભતિ ઉપર પ્રમાણે.

ઇકારાંત નાન્યતરભતિ: દહિ (સં. દધિ)

૧લી-૨જી	દહિ-હી, દહિજ, દહિફ, દહિહો	દહિધં, દહીધં, દહિહો.
	બાકી ઉપર પ્રમાણે.	
	ઉકારાંત નાન્યતરભતિ ઉપર પ્રમાણે.	

આકારાંત નારીભતિ: બાલા (સં.)

૧લી-૨જી	બાલ-લા, બાલુ-બાલાજ, બાલાફ, બાલાહો?	બાલાહે, બાલાહો, બાલાજ,
૩જી	બાલાએ-એ	બાલાએહિં, બાલાએ.
૪થી-૬ઠ્ઠી	[બાલાહ]	બાલાણું
૫મી	બાલાહે, બાલાહો	બાલાહં-હું
૭મી	બાલાએ, બાલાહિ	બાલાહિં
સંબોધન	બાલાહે (ઉપરાંત ૧લી પ્રમાણે).	બાલાહો (બાકી ૧લી પ્રમાણે)

હીયં ઈ-ઉકારાંતનાં ઉપર પ્રમાણે.

સર્વનામ:

	યુસ્મદ્		અસ્મદ્
	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ. બ. વ.
૧લી	તુહં	તુમ્હે, તુમ્હઇ	હમુ અમ્હે, અમ્હઇ
૨જી	તઇ	તુમ્હઇ	મઇ અમ્હઇ

૧. હસ્તમાં અને હીયં વિકલ્પે બધાનાં સમજવાં.

૩જી તરીકે ગુરુકૃષ્ણ, અગ્રહણ-હિં, અગ્રહ-હિં
અગ્રહાહ

૪થી-૫મી-૬ઠી ગુરુ, ગુરુ, ગુરુકૃષ્ણ-હિં, મુનુજી, મહુ, મહ અગ્રહ-હિં
ગુરુ, ગુરુ

૭મી તરીકે ગુરુકૃષ્ણ, ગુરુકૃષ્ણ મહ અગ્રહ, અગ્રહા

માર્કિડેયને મતે કિમ્, યદુ, અને તદ્દનાં પ્રાકૃત જેવાં રૂપો ૧લી, ૨જી અને ૭મી વિભક્તિમાં થાય. છઠી વિભક્તિ એકવચનમાં 'કસ્ટ', 'જસ્ટ', 'તસ્ટ' એવાં રૂપો થાય. તે ન થાય ત્યારે પ્રત્યય 'હ' પૂર્વે વિકલ્પે દીર્ઘ થાય; કાહો, કાહ, કાસ, કાહ, કાહુ વગેરે

યદુ-તદ્દનાં બીજી વિભક્તિ એકવચનમાં 'જતિ', 'તતિ', રૂપ થાય; જ્યારે પાંચમી અને સાતમીના એકવચનમાં 'જત્ય', 'તત્ય', થાય.

ઇદમ્ શબ્દને નાન્યતર ઉપરાંત નરભક્તિમાં પણ ૧લી-૨જી એકવચનમાં 'ઇમ્' રૂપ થાય. એ પ્રમાણે અદ્યત્તેનું અમ્ બધાં રૂપોમાં પ્રકૃતિરૂપ થાય, અને પછી ઉકારાંત નામોની માફક રૂપાભ્યાસ થાય.

યદુ-તદ્દ-એતદ્દનાં ૧લી એકવચનમાં 'જે', 'સે', 'એસ', એવાં અનુક્રમે રૂપ થાય.

પાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે કેટલાંક વિકલ્પ રૂપો ધ્રુ-ન્, કાઈ-કવજી, પછ વગેરે અહીં કયાંય દેખાતાં જ નથી.

ક્રિયાપદ:

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧ લો	...	ભણહુ
૨ જો
૩ જો	ભણહ (ભણહ)૨	...

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ

“કરિજજહ” વગેરે રૂપો માર્કિડેયે લીધેલાં. અવતરણોમાં મળે છે.

૧. આ બહુવચનનાં રૂપો બીજાને મતે છે.

૨. “ભણહિ” એ શૌરસેન, ‘ભણએ’ એવાં પ્રાકૃત આત્મનેપદી રૂપો વગેરે પણ થાય જ.

આજ્ઞાર્થ-કર્તારિ

ઝળે અચ્ચહ, અચ્ચહ (સં. ઇર્ષતુ) એકવચનમાં પ્રયોજેલાં છે.

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

માર્કંડેયે ‘હહિ’ અને ‘ઈસ’ ભવિષ્યકાળની નિરાંતી નિર્દેશી છે: કરિ-હિસિ, હસિહિદિ, હોહહિદિ, હસીસસિ એવાં અપભ્રંશ રૂપો ઇષ્ટ છે. પ્રાકૃત હસિસ્સસિ વગેરે વિકલ્પે સ્થાન પામે.

પ્રકીર્ણ નવીનતા

‘કૃ=કરવું’ નું ભવિષ્યકાળ-૧લા પુરુષ બહુવચનમાં ચોક્કસ “કામહુ” રૂપ થાય.

વર્તમાન કૃદંત, પરોક્ષ ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં એક હોવાનો રૂપ પણ પ્રયોજાય છે.

એ ર અને ઝને ઇચ્છે છે અને ઇન્દ્ર-ચન્દ્રનાં ઇન્દુ-ચન્દુ ઉપરાંત ઇન્દુ-ચન્દુ રૂપ પણ ઇચ્છે છે, અને મૃગયૂથનું ‘મૃગયૂથુ’ રૂપ તેણે ઝકાર માટે આપ્યું છે.

સ્વાર્થે ક વાપરવામાં મહલ્લ-ઓ, ઉપરાંત મહલ્લઇ એવું ઇકારાંત રૂપ પણ તે ઇચ્છે છે. (પૃ. ૧૧૨)

ધાતુ	માર્કંડેય	આ. હેમચંદ્ર
દશ્	પુમ્મ-દેક્ષ્	પ્રસ્સ-દેક્ષ્
	પ્રેરકમાં “દાક્ષવ”	...
આ+ચક્ષ્	ચક્ષ્	...
સ્થા	થક્ષ	ચિદ્
ગ્રહ્	ગુણ્	ગૃણ્
વ્રજ્	વગ્	વુગ્
પ્ર+વિશ્	પસવ (વિકલ્પે “પષસ”)	વષસ
છુપ્	છવ	છુપ્
આ+શિષ્	આરુણ્	...
મુષ્	મુક્ષ, મુઅ, મુલ્લ	મેલ્લ

તિમ્-સ્તિમ્	તિઅ (વિ.)	...
	બાકી “તિમ્મમ્-થિમ્મમ્”	
સ્થાપ્	ઠવ, થક્કવ	...
આનની	આણાવ	...

છેવટ શિષ્ટપ્રયોગમાંથી લેવાનું કહેતાં તેણે બનેન-અમિઃ=આએહિઃ; દ્વિષ્વતુઃ વા=દુષ્સ્વિષ્ણિ; ત્રયઃ-તિલ્લઃ-ત્રીણિ=તિઅ; અને દોષિણુ, વેષિણુ, તિષિણુ વગેરે પણ; સ્થાને સ્થાને તો, માનું મો, તેષાંનું તેષિણુ, ત્વદીયનું તેર, મદીયનું મેર, ઉક્તનું વુત્ત, વાઘચતિનું વળ્લવવઘ વગેરે રૂપો નિર્દેશ્યાં છે.

માર્કંડેયે અવતરણે “પ્રાકૃતપિંગલ”માંથી લીધાં છે. ઉપર જોયું તેમ “પ્રાકૃતપિંગલ” પૂર્વદેશના “અવહટ્ટ”માં છે; તેમાં અર્વાચીનતા તરફ ઢળવાનું વલણ પણ સ્પષ્ટ છેજ. એથી માર્કંડેય એ નવીન સ્વરૂપ વ્યાકરણબદ્ધ કરી શક્યો છે. એનો અપભ્રંશ પણ તેથી જૂનો નથી. ચારણી ઢબની ભાષામાં બ્યંજનનાં નકામાં દ્વિત્વ તેણે સમર્થિત કર્યા છેઃ અમરને સ્થાને “ભમ્મર” જેવાં. આમ આ. હેમચંદ્રના ઇષ્ટ અપભ્રંશના બંધારણ ઉપર તેણે “નાગર અપભ્રંશ” આપ્યો છે, જે દ્વારા આપણે તેની પાસેથી “અપભ્રંશ”નું એક વિશિષ્ટ રૂપ મેળવી શક્યા છીએ.

૧૦. ષ્ડભાષાયંદ્રિકાકાર લક્ષ્મીધરનો પ્રયત્ન ત્રિવિક્રમોપજીવી હોવાથી તેને માટે સ્વતંત્ર સ્થાન નથી રહેતું. લક્ષ્મીધર જૈનેતર છે; અને એણે પ્રાકૃતભાષાના અભ્યાસમાં સરળતા કરી આપી છે; એ રીતે એ મહત્વનો છે. તેણે કેટલાંક વધુ વિકલ્પરૂપો પણ ઇચ્છ્યાં છે, જેવાં અકારાંત નરજાતિ રજા વિભક્તિમાં “રામિ” રૂપ વિકલ્પે; નાન્યતર-જાતિ-૧લી-૨જા બહુવચનમાં ‘કુંડે’ એવું વિકલ્પરૂપ; વગેરે. એ ૧૫મી સદીમાં હયાત હતો.^૧ એશક એ એમ જાણતો લાગે છે કે

અપભ્રંશસ્તુ ચણ્ડાલયવનાદિષુ યુજ્યતે ।

૧. સ્વ. ડ. પ્રા. ત્રિવેદી તેને મહિનાયનો સમજાવીને માને છે. પ.-
ભા. ચ. અ. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૭

આમ છતાં પણ એને “અપભ્રંશ” માટે માન છે કે તેણે અપભ્રંશનો ત્યાગ ન કરતાં વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું.

૧૧. પ્રાકૃતરૂપાવતારકાર સિંહરાજ પણ ત્રિવિક્રમોપજીવી છે; પણ તેની કૃતિમાં કેટલાંક ઉપયોગી પાઠાંતરો મળે છે, જેમાંનાં કેટલાંક આ. હેમચંદ્રનાં રૂપોને મળે છે. આ વ્યાકરણકાર ૧૭મી સદીનો છે.^૧ એણે ત્રિવિક્રમનાં લગભગ અર્ધાં જેટલાં જ સૂત્રોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વિકલ્પોના વિષયમાં બહુ મહેનત લીધી છે. ત્રિવિક્રમથી નીચેનાં સ્થળોમાં એ જુદાં પાઠાંતર આપે છે:

મૂળ વસ્તુ	સિંહરાજ	ત્રિવિક્રમ
અકારાંત સર્વનામને પાં. એ. વ.	હાં	હં
ચદ-તદનાં	કુ, તુ	કું, તું
યુષ્મદ છદ્ધો એકવચન	તુજ્ઞ	તુજ્ઞ
અસ્મદ સાતમી બહુવચન	અમહાન્સુ-સું	અમહાસું
તૂન્ પ્રત્યયનો આદેશ	અણઅ	ણઅ
મૃદ્નો આદેશ	ગૃદ્	મૃદ્

સિંહરાજે સ્વીકારેલાં રૂપોમાં આ. હેમચંદ્રની અસર જણાય છે. અને એટલું સ્પષ્ટ છે કે આ. હેમચંદ્ર, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર અને સિંહરાજના અપભ્રંશમાં તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ એક સ્વીકારી સકાય તેમ નથી. એઓ એક જ પ્રાંતની બોલીના પ્રતિનિધિઓ છે; જ્યારે આપણે જોયું તેમ માર્કટેય જુદા જ પ્રાંતની બોલીનું પ્રતિનિધિત્વ આપે છે. આ તેનો “નાગર અપભ્રંશ”. આ બધાની સરખામણી કર્યા પછી ભાગ્યે જ એ મતને સ્થાન મળશે કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ “નાગર” હોય; એ “નાગર” નથી, એટલે જ “ગૌર્જર” છે, એ મત હવે મુશ્કેલીથી જ ઉઠાવી શકાશે.

૧. તેણે સિદ્ધાંતકૌમુદીમાંથી એક અવતરણ લીધું છે, તેથી તે બહોળ દીક્ષિત પછી થયો સ્પષ્ટ છે. જુઓ, પ્રા. ૩. અ., અ. પ્રસ્તા., પૃ. ૮

રાસયુગ

હૈમયુગને આપણે ઇસુની ૧૨મી સદીના અંત સુધી બોલે, એ પછી એક નવો યુગ શરૂ થાય છે. એમાં જે ક્રમિતા વિકાસ પામે છે, તે અનેક રીતે વિકાસ પામી પૌરાણિક આખ્યાનપદ્ધતિ તેમ જ લોકકથાસાહિત્યને લગતી કવિતાને પ્રાચુદાયક થઈ પડી છે. નરસિંહ-યુગનો આરંભ થાય એટલે કે પૌરાણિક આખ્યાન-કાળનો આરંભ થાય, તે પૂર્વે જૈનેતર સાહિત્ય આપણને લાગ્યે જ મળે છે; જે મળે છે તે પણ જૈન કવિઓની જ ધાટીનું મળે છે, એટલે તેને જુદું મહત્વ મળી શકતું જ નથી. આ વચ્ચેના સમયને તેમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિનો વિકાસ થયો હોવાથી, અને—પદ્ધતિ મુખ્યત્વે “રાસ” એ પદ્ધતિ હોવાથી, તેને રાસયુગ એવું નામ આપવામાં સાહસ નથી. એક પ્રશ્ન થાય કે રાસ જૈન કવિઓએ છેક ૧૮મા શતક સુધી લખ્યા છે, તો આટલા જ સમયમાં “રાસયુગ”ને શા માટે રુદ્ધ કરી દેવો ? આનો એક જ જવાબ હોઈ શકે કે રાસપદ્ધતિ વિકાસ આ યુગમાં જ પામી છે, પછીના રાસ તો આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કડવાખદ્ધ કાવ્યો થઈ ગયાં છે; એટલે અને સાથે આખ્યાનો એક સરખા જોસથી પ્રચારમાં આવવા લાગ્યાં હોવાથી વધુ સમયને માટે સ્વતંત્ર “રાસયુગ”ને લંખાવવાનું સ્વાભાવિક નથી લાગતું.

“રાસ”નો વિકાસ કેવળ જૈન કવિઓને આભારી છે. આપણે આ પૂર્વે જિનદત્તસૂરિના એક “ઉપદેશરસાયનરાસ” વિશે થોડા વાકેફ થયા હિયે. એની સાથે “રાસ” શબ્દ યોગ્યો છે, છતાં આપણે રાસયુગમાં જે જાતના “રાસ” જોઈએ છિયે, તે જાતનો તે રાસ ખાસ નથી. પદ્ધતિ હંદનો ઉપદેશાત્મક એક પદ્યપ્રબંધ એ છે. એ કાવ્યના સં. ટીકાકાર જિનપાલ ઉપાખ્યાયે પ્રાકૃત સાદા પ્રબંધ વિશે ટીકાના આરંભમાં ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે:

નર્વરી-રાસકપ્રહયે પ્રબંધે પ્રાકૃતે કિલ ।

વૃત્તિપ્રવૃત્તિ નાધતે પ્રાયઃ ક્ષોડયિ વિચક્ષણઃ ॥^૧

ટીકાકાર એમ કહેવા ચાહે છે કે “ચર્યરી” અને “રાસક” એ પ્રાકૃત પ્રબંધ એટલા સરલ છે કે તેના ઉપર (સંસ્કૃત) વૃત્તિ લખવાનો કોઈ વિચક્ષણ પુરુષ પ્રયત્ન કરતો નથી.

ટીકાકારે પછી આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગાઈ શકાય છે, એમ જણાવતાં લખ્યું છે કે:

અત્ર પદ્ધતિકાબન્ધે માત્રા ષોઢશ પાદગાઃ ।

અયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ॥^૧

આ જાતનો પ્રબંધ બધા રાગમાં ગવાય છે. અને તેથી જ આ કાવ્ય “રાસ” કહેવાયું હશે, એમ માનવામાં આવે નથી.

“રાસક” એક ઉપરૂપકવિશેષ છે. વાગ્ભટ આ વિષયમાં જણાવે છે કે: ઢોમ્બિકા-માળ-પ્રસ્થાન-માળિકા-પ્રેરણ-શિજ્જક-રામાક્રીડ-હલ્લીસક-શ્રીગદિત-રાસક-ગોષ્ઠીપ્રમૃતીની ગેયાની ॥

એની વૃત્તિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “પદાર્થાભિનય-સ્વભાવાનિ ઢોમ્બિકાલીની ગેયાનિ રૂપકાણિ ચિરંતનૈરુક્તાનિ ॥” આમ આ રૂપકો ગેય છે. એમાંનું “રાસક” પણ એક રૂપક છે, જેનું લક્ષણ ત્યાં નીચે મુજબનું મળે છે:

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલ્લયાન્વિતમ્ ।

આચતુઃષ્ટિયુગલાદ્રાસકં મસુણોદ્યતે ॥^૨

નર્તકીઓ અનેક હોય, જેમાં અનેક પ્રકારના તાલ અને લય હોય, પણ જેમાં ૬૪ સુધીનાં યુગલ હોય તેવું કોમળ અને ઉદ્ધત જે રૂપક-ગેય તે “રાસક.”

૧. એજન, પૃ. ૨૬

૨. વાગ્ભટ: કાવ્યાનુશાસન (નિ. સા.), પૃ. ૧૮૦. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના કાવ્યાનુશાસનમાં ગેયં ઢોમ્બિકા-માળ-પ્રસ્થાન-શિજ્જક-માળિકા-પ્રેરણ-રામાક્રીડ-હલ્લીસક-રાસક-ગોષ્ઠી-શ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ એમ ક્રમ આપી ઉપરના ચપ્પટોની વૃત્તિ આપી ક્રમપ્રાપ્ત “રાસક”નું લક્ષણ વાગ્ભટનું જ આપ્યું છે. જુઓ. પૃ. ૪૪૫-૪૪૬.

વાગ્જાટ કરતાં એક વધુ “રાગકાવ્ય” ભેદ આ. હેમચંદ્રે આપ્યો છે, જેનું લક્ષણ તેમણે આપ્યું છે કે:

લયાન્તરપ્રયોગેણ રાગૈશ્ચાપિ વિચિત્રિતમ્ ।

નાનારસં સુનિર્વાહકથં કાવ્યમિતિ સ્મૃતમ્ ॥^૧

જુદા જુદા લયના પ્રયોગથી અને રાગોથી વિચિત્ર બનાવેલું જુદા જુદા પ્રકારનું સારી રીતે લંબાય તેવી કથાવાળું “કાવ્ય” કહેવાય છે.

અપભ્રંશ કાવ્યો જે મળે છે, જેવાં કે ભવિરસઅત્તકહા, નેમિ-નાહચરિત્ર વગેરે, તે બધાં સંધિઓમાં વિભક્ત મળે છે; જે સંધિઓમાં પાછાં કડવાં હોય છે. આ કાવ્યો રાગથી ગાઈ શકાતાં હશે કે નહિ તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન તો નથી જ. આ. હેમચંદ્રે મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં નીચે મુજબ જણાવ્યું છે:

૨૦૧ પદ્યં પ્રાયઃ સંસ્કૃતપ્રાકૃતાપભ્રંશપ્રામ્યમાવાનિવદ્યમિત્તવૃત્ત-સર્ગાશ્વાસસંધ્યવસ્ત્વકવચ્ચં સસ્થન્ધિ શબ્દાર્થવૈચિત્ર્યોપેતં મહાકાવ્યમ્ ।૬।^૨

મંસ્કૃત તે સર્ગોમાં, પ્રાકૃત તે આશ્વાસોમાં, અપભ્રંશ તે સંધિઓમાં, પ્રામ્ય તે સ્કંધકમાં, તેવું મુખ્ય-પ્રતિમુખાદિ સંધિઓવાળું શબ્દ અને અર્થની વિચિત્રતાવાળું તે “મહાકાવ્ય.”

આ વ્યાખ્યામાં અપભ્રંશ કાવ્યોમાં સર્ગોને સ્થાને સંધિ છે, જે આપણે ઉપર બતાવ્યા મુજબ ભવિરસઅત્તકહા વગેરેમાં જોઈએ છીએ. આ. હેમચંદ્રે અષ્ટિમચન નામક કાવ્ય ગણાવ્યું છે. પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી.

માત્ર જે કાંઈ ગેયતાની આશા બંધાય છે, તે સંધિઓ પાછા કડવામાં વિભક્ત થયા હોય છે, અને કડવાંઓ પાછળથી ગેય અને રમી શકાય તેવાં સ્વીકારાયાં છે,^૩ તે, એટલે આ જૂનાં સંધિકાવ્યો પણ

૧ એનન. પૃ. ૪૪૯

૨ એનન, પૃ. ૪૪૯

૩ જુઓ “રેવંતગિરિરાસુ” પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૫=“રંગિહિ એ રમઈ જો રાસુ” વગેરે.

ગેય હોય તો તે સંભવી શકે, કેમકે ઘણા પછી આવતી ચોપાઈની પંક્તિઓ સાદા ઢાળે ગાઈ શકાતી હોવાની અશક્યતા નથી. પછી તો મહાકાવ્યોને સ્થાને સંધિઓ તૂટીને કડવાબદ્ધ ગેય કવિતા પ્રચારમાં આવી છે, જેનું એક સ્વરૂપ આપણને “રેવંતગિરિરાસ” આપે છે. આ જાતના “રાસ” અને આ. હેમચંદ્રે ખતાવેલા આવા “કાવ્ય”ના, નહિ કે તેમણે ખતાવેલા મહાકાવ્યોના, પ્રચાર ગૂજરાતી ભાષામાં ઉત્તરોત્તર વધ્યો છે. ટૂંકાં એ “રાસ”^૧ અને લાંબાં આખ્યાન-પદ્ધતિનાં કાવ્યો એ “કાવ્ય” એ આમાંથી હવે સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

“રાસ”ના લક્ષણમાં જોયું કે તેમાં નર્તકી-પ્રાધાન્ય છે; એટલે કે એવો પ્રબંધ જોઈએ કે જે જુદા જુદા રાગમાં ગવાતો હોય અને સાથે નર્તકીઓ અંદર નાચતી જતી હોય. કૃષ્ણની રાસક્રીડા આવા પ્રકારની છે; પછી આવેલા “રાસ”માં પણ એ બંને તત્ત્વ રહ્યાં છે, જે પુરુષો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—સ્ત્રીઓ અલગ ગાતાં હશે. ઉપર જિનપાલે “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં એ જુદા જુદા રાગે ગાઈ શકાય છે, એવું જણાવ્યું છે, એમાં નિર્દોષ અને સૌમ્ય પદ્ધતિનાં આવિષ્કાર છે. પુરુષો કે સ્ત્રીઓ કુડાળામાં ફરતાં તાલ આપી ગાતાં કે ગવૈયા જ માત્ર ગાતા તે કહેવાનું આપણી પાસે સાધન નથી; છતાં રાસ રમાતા હતા તે તો ચોક્કસ છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે “રેવંતગિરિ-

૧ શ્રી. પોપટલાલ કે. શાહે “જૈન કાવ્યદોહન” ભાગ ૧લાની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭)માં “રાસ” શબ્દના પ્રયોગ માટે પોતાનું નીચે મુજબનું મતવ્ય ખતાવ્યું છે: “જૈન કવિઓના રાસોમાં જૂદેજૂદે સ્થળે નજર કરતાં નવરસયુક્ત વર્ણનો જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સ્થળનાં વર્ણનો રસ અને અલંકારથી, છલકાઈ જાય છે. રસના આલંબન, ઉદ્દીપન વિભાવ, વગેરે સાધનોનો જ્યાં જોવા ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાંચવામાં આનંદ આવે એવાં રસભરિત કથાં છે. આવાં રસવાળાં રસિક વર્ણનોને તેમણે રાસ નામ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું હોય તેમ અનુમાન થઈ શકે છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે અને તેથી રસિક કાવ્યને રાસ નામ આપવું એ યોગ્ય પણ છે.” ઉપર ખતાવ્યું છે, તે ઉપરથી માલુમ પડશે કે નર્તકીઓનાં ગેય કાવ્ય તે રાસ છે. એટલે માત્ર

રાસુ”માંનો જ છેલ્લો ઉલ્લેખ નોંધયે:

“રંગિહિ એ રમઝ ને રાસુ સિરિવિજયસેલુસરિનિમ્મવિહ એ ।

નેમિનિજુ તૂસઘ તાસુ અંગિક પૂરઘ મણિ રલી એ ॥”^૧

અતિ પ્રાચીન કાળમાં આ “રાસ” આર્યાવર્તમાં વ્યાપક હતો. શ્રી. મુનશી જણાવે છે “શૌરસેન પ્રાકૃત”માં^૨ “રાસસાહિત્ય” પ્રચારમાં આવ્યું હતું. તેઓ શા આધારે કહે છે, તે સમજમાં નથી આવતું. “રાસમંડલી”ઓના રાસ જુદા જુદા યાત્રાપ્રસંગોમાં પ્રચલિત થવાનું બીજે સ્થળે તેમણે જણાવ્યું છે, પણ અત્યારની “રાસમંડલી-” ઓનો આવિષ્કાર ચૈતન્ય અને શ્રી વિઠ્ઠલનાયજી પછી જ થયો છે. વ્રજ-ચોર્યાશીકાશ-યાત્રામાં આ પ્રકાર પ્રથમ દાખલ થયો છે અને પછીથી એ જ વ્રજવાસી રાસ ખેલનારાઓ મંડલીઓ લઈ ગૂજરાત-કર્ણાટક-વાડમાં આવતા થયા છે, જે ઇ. સ. ૧૬૫૦ પછી જ.

અત્યારે આપણે ત્યાં “રાસ” ગરબી-ગરબાના રૂપમાં પ્રચારમાં આવ્યો છે, એ ઓના જૂના રૂપનું લગભગ પુનરાવર્તન છે. મેશક આ પ્રકાર જૂનો છે; કેમકે શાંગધરે (ઈ. સ. ૧૨૦૦ આસપાસ) “સંગીત-રત્નાકર”માં સારાપટ્ટની નારીઓમાં આ પ્રકારના નૃત્યનો પ્રચાર હોવાનું લખ્યું છે.^૩

“રાસક”ની ક્રિયાનું લક્ષણ આપતાં લક્ષ્મણગણીએ (ઈ. સ. ૧૧૪૩) “કેવિ ઉત્તાલતાલાલ રાસયં-કેટલાક ઊંચા તાલવાળાંઓથી

રસિક હોવાને કારણે જ “રાસ” કહેવાયા એવી નિયુક્તિ શોધી કાઢી એ વધુ પડતું છે; “રાસ”માં કાવ્યતા ને હોય તો તેમાં રસ સ્વયંસિદ્ધ જ છે.

—લેખક

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૭

છાયા: રંગે એ રમે ને રાસ શ્રીવિજયસેનસુરિ-નિર્મ્યો એ

નેમિનિજન તૂઠે તેને અંગિકા પૂરે મને રખી એ ॥

૨ Guj. & its Lit. p. 87

૩ કેડપિ ઉત્તાલતાલાકુલં રાસકમ્ । એનન, પૃ. ૮૮. ધ્યાન આપા કે આ ચરણ “ઝૂલણા”નું ૨૦ માત્રવાળું અર્ધ ચરણ છે.

આકુળ બન્યો તે રાસ” એવી વ્યાખ્યા આપી છે; પણ સમક્ષેત્રિ રાસઃ
(૨. સં. ૧૩૨૭)માં બે જાતના રાસ આપ્યા છે, એ ખાસ મહત્વના છે:

બહસહ સહુય શ્રમણસંઘ સાવય ગુણવંતા
જેથહ ઉચ્છવ જિનહ ભવણિ મનિ હરખ ધરંતા ।
તીછે તાહારસ પડે બહુ ભાટ પઢંતા
અનહ ભકુટારસ જેઈય ખેલા નાયંતા ॥
સંવિહુ સરીયા સિણગાર સવિ તેવતેવડા
નાયહ ધામીય રંગબરે તહ ભાવહ રૂડા ।
સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ જિણગુણ ગાયંતા
તાલ માનુ હંદ ગીત મેલુ વાજિત્ર વાજંતા ॥^૧

આ “તાહારસ” અને “ભકુટારસ” એ “રાસનૃત્ય”ના એ-
બે ભેદ છે કે જેમાં પહેલામાં ફરતે કુંડાળે માત્ર “તાળીઓથી” તાલ-
આપી સંગીતપૂર્વક પગના ઠેકા સાથે ફરવામાં આવે છે, ત્યારે બીજામાં
બધાએ દાંડિયાથી તે જ પ્રમાણે ફરવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારને
અત્યારે મરદા લેતા હોય તો “હોય” અને સ્ત્રીઓ લેતી હોય તો
“હમચી” કહેવામાં આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારને સર્વસામાન્ય રીતે

૧. પ્રા. ગુ. કા. સં. (ગા. ઓ. માળા), પૃ. ૫૨

છાયા:-

બેસે સહુય શ્રમણસંઘ સાવય ગુણવંતા
જુએ ઓચ્છવ જિનના ભવને મનમાં હરખ ધરંતા ।
ત્યાં તાહારસ પડે બહુ ભાટ પઢંતા
અને ભકુટારસ જેઈયે ખેલા નાયંતા ॥
સૌએ સરખા શણગાર સૌ તેવતેવડા
નાયે ધાર્મિક રંગબરે ત્યારે ભાવે રૂડા ।
સુલલિત વાણી મધુરે સાદે જિન-ગુણ ગાતા
તાલ માન હંદ ગીત મેળ વાજિત્ર વાજંતા ॥

આ ઉપરાંત “સમ્યક્ત્વમાઈ ચક્રપદ”માં પણ નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે-
તાહારસ રથણિ નહુ દેહ ભકુટારસુ મૂલહ વારેધ ॥૨૧॥ એજન, પૃ. ૮૭

“દાડિયારસ” કહેવામાં આવે છે. કેટલીકવાર “હોય-હમચી” ઓઓ અને પુરુષો સાથે પણ લેતાં જોવામાં આવે છે.

આ બંને પ્રકારના “રાસ”માં જુદા જુદા રાગમાં પદો ગાવામાં આવે છે; અને જિનપાલના “ઉપદેશરસાયનરાસ”માં આપણે ઉપર જોયું તેમ “ભયં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયન્તે ગીતકોબિદૈઃ” એમ ૧૨ મી સદીથી જ જાણવામાં છે, અને એ પ્રમાણે ચર્ચરી અને રાસનું સાહિત્ય રાગોમાં ગવાતું અને “રેવંતગિરિરાસ” વગેરેના નિર્દેશ પ્રમાણે રમાતું હતું એ સ્પષ્ટ છે. આ જાતનું સાહિત્ય પાછળથી ધાર્મિક સ્તવનો, ઉપદેશાત્મક કાવ્યો, ધાર્મિક—તીર્થંકર સાંધુઓ, જૈન શ્રેષ્ઠીઓનાં—ચરિતો, તીર્થ સ્થળોનાં કથાનકો વગેરે વિષયને બાંધતું લાંબાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોના રૂપમાં આવવા લાગ્યું હતું, એમ દેખાય છે. આ ગાળાનું જૈનેતર સાહિત્ય લાગ્યે જ મળે છે. “રાસ” નામ હોય એવો એક માત્ર જૈનેતર રાસ એક મુસલમાન કવિએ “સંદેશક રાસ” આપ્યો છે; પણ તે તો “રાસયુગ”ના અંતભાગમાં રચાયે છે. જેનું નામ “રાસ” નથી તેવાં, આ યુગના અંતભાગમાં લખાયેલાં ત્રણ કાવ્યો: શ્રીધર વ્યાસનો રણુમલ હંદ, અસાધિતની હંસાઉલી અને બીમની સદયવત્સકથા, એ રાસકાવ્યો કરતાં પ્રબંધો જ છે. “રાસ-યુગ” ના રાસો આવા પ્રબંધોથી જુદા તરીકે આવે છે. “રાસ” સળંગ એક બંધવાળાં કાવ્યો ન હોતાં “કડવાં” “ભાષા” એવાં નામે પ્રાયઃ નાના નાના ખંડ પાડતા, તો કેટલાક જુદા જુદા હંદોમાં પણ મળી આવે છે. આવા ખંડોમાં પ્રાયઃ ૨૫ પણ બદલતો આવતો હોય છે. “રેવંતગિરિરાસ,” “સમરારાસ,” “કલ્પલીરાસ” એ વગેરે જોવાથી આનો આપણને ખ્યાલ આવી શકશે. દાખલા તરીકે “રેવંતગિરિરાસ” માં ચાર કડવાં છે, જેમાં અનુક્રમે ૨૦, ૧૦, ૨૨ અને ૨૦ કડીઓના જુદા જુદા કાવ્યબંધો છે. “સમરારાસ” માં ૧૨ ભાષા (એને આપણે “પદો” કહી શકીએ, કેમકે, જોકે તેના ઉપર કોઈ રાગનો નિર્દેશ નથી છતાં, એ નાનાં નાનાં ૬ કડીથી

માંડી ૧૪ કડી સુધીનાં ગેય “પદો” જ) છે, તે જુદા જુદા કાવ્ય-
બંધો છે. નીચે પ્રસંગ મળતાં આ પ્રકાર વિસ્તારથી સમજાવવામાં
આવશે, એટલે અહીં વધુ વિસ્તાર નથી આપવામાં આવતો.

આમાં નાનાં નાનાં “પદો” સમૂહનૃત્યમાં ગાવાં સરળ છે.
એક બોલાવે અને બધાં ઝીલે, એ પ્રમાણેનો જે પ્રકાર હોય—હમચીનો
આને પ્રચારમાં છે તેના જ જેવો પ્રકાર “સમરારાસ” વગેરેમાં
“તાલારસ” અને “લકુટારસ” થી નિર્દિષ્ટ છે, એમ માનવામાં હું
કોઈપણ પ્રકારનો આધ જોઈ શકતો નથી. એક અત્યંત સામાન્ય નિયમ
છે કે જેવાં પ્રકારના યુથ સાથે સંપર્ક સાધવો હોય તેવા પ્રકારનું
થવું જ જોઈયે; તેઓને અનુરૂપ અને અનુકૂળ આપવું જ જોઈયે;
પ્રાચીન ગીર્વાણ વાણીના મોહમાં રહ્યા અને પરિણામે લોકભોજ્ય
સાહિત્ય ઘણું કરી નથી અર્પી શક્યા. ઔદ્ધ સાધુઓ અને જૈન
સાધુઓ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી ઘણુંખરું સાહિત્ય તે યુગની લોક-
ભાષામાં આપતા રહ્યા. ઔદ્ધ ધર્મનો અહીંથી લોપ થયો, ન્યારે જૈન
ધર્મ હિંદમાં સારી રીતે વિકાસ પામ્યો. સામાન્ય જન-સમૂહમાં
સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો કથાઓદ્વારા ફેલાવવામાં તેઓને લોકભાષાએ
શુષ્કળ મદદ કરી છે. તેમણે તેથી કરીને જે લૌકિક-ધાર્મિક સાહિત્યનો
વિકાસ સાધ્યો તેમાં લોકમાં પ્રચલિત બંધોનો સ્વીકાર કર્યો. લોકોને
એ અનેક રીતે અનુકૂળ થઈ પડ્યું હશે; કેમકે તેવા પ્રકારનું સાહિત્ય
ખૂબ ખીલ્યું છે. ગેય કાવ્યોના પ્રકારમાંના “રાસ” અને “કાવ્ય”
એ બંને ભેદો આ. હેમચંદ્રે સ્વતંત્ર બતાવ્યા છે, તે ભેદો પ્રાયઃ
પાછળથી પણ રહ્યા છે; એટલે કે ટૂંકાં ગાઈ—નાચી શકવામાં
ઉપયોગી થાય તેવાં કાવ્યો તે “રાસ” અને મોટાં કથાનકો
આપે તે “કાવ્યો.” એ દૃષ્ટિથી નિહાળતાં દિગંધર જૈન અને
શ્વેતાંશર જૈન અપભ્રંશકૃતિઓને આપણે તેવાં “કાવ્યો” ના
પ્રકારમાં મૂકતાં સંકોચ નહિ અનુભવિયે; જે કે તેમાં જુદા જુદા
રાગમાં કડવાં નોંધાયાં નથી; ન્યારે જૂની ગૂજરાતી—પ્રાચીન

ગૂજરાતીમાં આ. હેમચંદ્રના પછીના યુગમાં સધાયેલાં નાનાં કાવ્યોને “રાસ” કહેવામાં કરી ખમયામણ નથી.

આ રાસસાહિત્યે જે યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે, તે યુગ તે આ. હેમચંદ્રના દેહાંત પછીનો ઉપર આપણે સ્વીકાર્યો છે. એમનું નિધન વિ. સં. ૧૨૨૯માં થયું, તે પછી આ કાવ્યપદ્ધતિ ખીલતી આવી છે. કુમારપાલના રાજ્યાંત સાથે પક્ષભેદને કારણે અજયપાળ, બાળ મૂળરાજ અને ભોળા ભીમના સમયમાં જૈન કવિઓને ખાસ આશ્રય એછો હતો, તેમ છતાં એમાં કૃતિઓ રચાઈ છે, એ તો સ્પષ્ટ જ છે. ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ (વિ. સં. ૧૨૪૧), રવંતગિરિરાસ (વિ. સં. ૧૨૮૭) વગેરે રાસો ઉપલબ્ધ થાય છે. એ ગાળામાં રચાયેલું સંસ્કૃત—પ્રાકૃત સાહિત્ય તો ઘણું જ મળે છે. વસ્તુપાલ તેજપાલના (વિ. સં. ૧૨૭૦-૧૩૦૦) સમયમાં સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન મળ્યું છે. ખુદ વસ્તુપાલે પણ સં. સાહિત્યકૃતિઓ રચી આપી છે. તેનું ચરિત આપતાં તેમ જ સ્વતંત્ર વિષયનાં પ્રા. ગૂજરાતી કાવ્યો પણ રચાયાં છે. નેમિનાથચતુષ્પદિકા, સમક્ષેત્રિરાસ (વિ. સં. ૧૩૨૭) જિનેશ્વરદીક્ષાવિવાદવર્ણના રાસ (વિ. સં. ૧૩૩૧ પછી), સમ્યક્ત્વ-માર્ગ ચઉપધ (વિ. સં. ૧૩૩૧) વગેરે પ્રસિદ્ધ છે. કર્ણ વાધેલા (વિ. સં. ૧૩૫૭) ના રાજ્યાંત સાથે ગૂજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય આવ્યું. આ ગાળામાં રાજ્યાશ્રય નષ્ટ થયો. સમગ્ર પ્રગ્ન આ વખતે ક્રાંતિ અનુભવી રહી હતી. એટલે જ શ્રી. મુનશી આ કાળને a century of chaos—અંધાધૂંધીનો સમય^૧ કહે છે. આ સમય તે ઈ. સ. ૧૨૯૭ થી ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૩ થી ૧૪૫૬). બેશક રાજકીય વિષયમાં આ કાળ અંધાધૂંધીનો ખરો, પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો પૂર્વ મુજબ જ ચાલુ હતી, એમ તે ગાળામાં રચાયેલી કૃતિઓથી સમજી શકાય તેમ છે. કટ્ટલીરાસ (વિ. સં. ૧૩૬૩), સમરાસ (વિ. સં. ૧૩૭૧), સિરિયૂલિભદ્રકાચ (વિ. સં. ૧૩૯૦ લગભગ),

સાલિભદ્ર કક્ષ, દુહામાતૃકા, ચર્યરિકા, નેમિનાથકાશ્ય (વિ. સં. ૧૪૦૦ લગભગ), ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૦ લગભગ), કમલાવતી રાસ, કલાવતી રાસ, હસરાજ વચ્છરાજ, શીલ શેષ (બંને કૃતિ વિ. સં. ૧૪૧૧), ગૌતમસ્વામીનો રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૨), મયણુરેહા રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૩), ત્રિવિક્રમ રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ (વિ. સં. ૧૪૧૫), શ્રી જિનોદયસૂરિ-વીવાહલહિ (વિ. સં. ૧૪૩૦), અજિતશાંતિસ્તવન, કાકબંધિ ચઉપ્પઘ (વિ. સં. ૧૪૪૦ લગભગ), શાલિભદ્ર રાસ (વિ. ૧૪૫૫), ચિહ્નગતિ ચોપઘ (વિ. સં. ૧૪૬૨ પૂર્વે) વગેરે અનેક કૃતિઓ આ ગાળામાં રચાઈ છે. અત્યાર સુધીમાં જાણવામાં આવેલી આ કૃતિઓ છે. ન જાણવામાં આવેલી લગભગ ૩૦૦ જેટલી કૃતિ મુનિશ્રી જિન-વિજયજીને મળેલી છે. પદ્યકૃતિઓ જ નહિ, પણ ગદ્યકૃતિઓ, ટપાઓ, ઔક્તિકો પણ પુંખકળ રચાયાં છે. મુગધાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) અંધાધૂંધીના યુગના અંતભાગનું ગૂઝ. માં લખાયેલું સં. વ્યાકરણ છે. જૈન સાધુઓએને એ અંધાધૂંધી જરા પણ નડી જણાતી નથી. દાખલા તરીકે તરુણપ્રભે સં. ૧૪૧૧ માં સમ્યક્ત્વ તથા બાર વ્રત ઉપર કથાઓ ગદ્યમાં લખી છે. આવી અનેક નોંધાયેલી અને ન જાણેલી કૃતિઓ જૈન ભંડારોમાં પડી છે.

રાજ્યકાંતિ ગમે તેટલી થાય, પણ સમાજમાં તો આફત આવે તેટલી જ ધડી અશાંતિ હોય છે. આફત જતાં જ તે જ દિવસથી જેમ વ્યવહાર, પ્રસંગ, પ્રસ્તાવ વગેરે ચાલતા હોય તેમ જ ચાલે, લોકો વર્ષમાં આવતા જુદા જુદા ઉત્સવોમાં પૂર્વ મુજબ આનંદ લે અને ઉત્સવો ચાલે. અલ્લાઉદ્દીને સં. ૧૩૫૭ માં ગૂજરાત છૂટ્યા પછી જ સં. ૧૩૭૧માં પાટણનો સમરસિંહ સંઘ લઈ યાત્રાએ નીકળે છે, અને અનેક મંદિરો રચાવે છે. એને ખુદ, અલ્લાઉદ્દીનના સખા અલપખાનની મિત્રતા છે; અને બાદશાહી શાસનને બદલે જિનશાસન આગળ પડતું આપણને એ સમયે જાણે કે લાગે છે. મુસ્લિમ સૂબો તીર્થરચના માટે હુકમ આપે છે:

આપિજ એ સંવવચ્છેદિ કુરમાણુ તીરથ માંડવા એ ।

અહિદર એ મલિક-આએસિ દીન્દલે શ્રીમુખિ આપણુ એ ॥૧

આ ઉપરથી એમ માનવાને પણ કારણ મળે છે કે મુસ્લિમ શાસનની શરૂઆતમાં અંધાધૂંધી થોડા મહિના કે વર્ષ રહેતી હશે, પાછું જેમ ચાલતું આવતું હતું તેમ ચાલતું હશે; લોકો ઉત્સવોમાં આનંદ લેતાં હશે અને ગ્રંથકારો પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખ્યે જ જતા હશે.

રાસસાહિત્યના જ અંગમાં એક વિશિષ્ટ રોચક સાહિત્ય પણ આ યુગમાં પોષાયું છે, તે ફાગુ-સાહિત્ય છે. તેમાં પણ “રાસ”માં મળે છે, તેવું ધાર્મિક સાહિત્ય સાથેસાથ છે. જેમાં ધાર્મિકતા છે, તેમાં શૃંગારપ્રાધાન્ય પણ છે. સિરિથૂલિભદ્રફાગુ અને શ્રીનેમિનાથ-ફાગુ એ ધાર્મિક વિષય સાથે સંબદ્ધ છે, જ્યારે વસંતવિલાસ અને ફાગુ એ બે કાવ્ય તદ્દન શૃંગારિક છે, જે બંનેને પણ ધાર્મિક સાહિત્ય તરીકે તે વખતે લેખવામાં આવેલ હશે, કેમકે પાછલા ફાગુ માં તો દ્વારકામાંનો કૃષ્ણનો વસંતવિહાર વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ પાછલી બંને સં. ૧૪૯૭ પૂર્વેની કૃતિઓ રાસયુગ અને નરસિંહયુગની સંધિમાં છે. એ બંને જોનેતર કૃતિઓ છે, એ ખરું, પણ સિરિથૂલિભદ્ર ફાગુ અને શ્રીનેમિનાથ ફાગુ અનુક્રમે વિ. સં. ૧૩૯૦ અને ૧૪૦૦ લગભગની કૃતિઓ છે, જે રાસયુગના લગભગ મધ્ય સમયની ગણાય, તે જોતાં એ પ્રકાર જન સાધારણમાં પ્રચલિત હોવો જોઈએ. બેશક, આ જાતનું સંધાન આપણને નરસિંહ મહેતાની ચાતુરીઓમાં મળે છે, એ જોતાં એ પ્રકાર લોકમાં પ્રચલિત હતો એમ કહેવામાં સાહસ નથી. અને સં. ૧૪૯૯માં “દેવરત્નસૂરિ ફાગુ” રચાયો એક મળે છે; જેના પછી “હેમવિમલસૂરિ ફાગ” સં. ૧૫૫૪માં રચાયેલો મળે છે. ૨

૧ પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૩૦

છાયા : આપણું એ સર્વવચને કરમાન તીરથ માંડવા એ ।

હૈદર એ મલિક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ॥

૨ જુઓ જૈન ઐતિ. કાવ્યસંચય, પૃ. ૧૪૬-૫૮ અને પૃ. ૧૮૬-૧૮૭

ટુંકી ટુંકી પણ સુંદર કડીઓ એ એની નિશાની છે. તેનો સારો નમૂનો, નેમિનાથનવરસ ફાગ કે રંગસાગર ફાગ (વિ. સં. ૧૪મા અંતકમાં), ઉપરાંત છેલ્લે બતાવેલા એ ફાગ છે.

આ રસિક સાહિત્યની સાથેસાથ “બારમાસીવિરહ કાવ્યો” પણ વિકાસ સાધતાં હતાં. “નેમિનાથચતુષ્પદિકા” (વિ. સં. ૧૩૦૦ લગભગ)” એ એવું એક સુંદર “બારમાસી” કાવ્ય છે. આ બારમાસી સાહિત્ય પછીના યુગમાં ખૂબ પ્રચરિત હતું. રાધાકૃષ્ણની, રામસીતાની, ગુરુની, ખેડૂતની, જ્ઞાનની, એમ પછી તો અનેક વિષયની “બારમાસી”ઓ રચાઈ છે.^૧

“કક્કા”ઓનું સાહિત્ય પણ આ યુગમાં સધાયું છેઃ માતૃકા ઉપર ‘સંવેગમાતૃકા, સમ્યક્ત્વમાર્ધ ચઉપદ, દૂહામાતૃકા, સાલિભદ્રકક્ક વગેરે કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ છે.

આમ “રાસયુગ” અનેક સુંદર કાવ્યપદ્ધતિના આવિષ્કારમાં કારણરૂપ બન્યો છે. ૬-૭ કડીથી માંડીને સંખ્યાબંધ કડીઓ સુધીનાં, છતાં રસિક કાવ્યોએ આ યુગમાં વિકાસ સાધ્યો છે. પ્રજા અને ગ્રીલવાની સ્થિતિમાં ન હોત તો આટલો વિકાસ ન સધાયો હોત. લોકનાર્તા, પૌરાણિક આખ્યાનો, ઐતિહાસિક પ્રબંધોએ નરસિંહયુગ અને પછીના યુગમાં વિકાસ સાધ્યો તેનું પ્રભવસ્થાન આ જ યુગ છે, એ હવે સમજવું મુશ્કેલી ભરેલું નહિ જ રહે.

રાસયુગની ભાષા

ઉપર બતાવેલી હકીકતોના ખરા ખોટાપણાનો ખ્યાલ તો આપણે આ યુગની ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તપાસીશું ત્યારે જ મેળવી શકીશું.

^૧ વધુ વિસ્તાર ઇચ્છનારે Journal of the Gujarat Research Society, Vol. II, no. 2, માંનો શ્રી. મં. ૨. મજમૂદારનો A Note on Barmasi songs in Gujarati Literature (પૃ. ૮-૧૬) એ લેખ જોવો.

અહીં એ માટે એ ગાળામાં થયેલા કવિઓ, તેઓની કૃતિઓ, તેઓએ સ્વીકારેલા કાવ્યબંધ, કવિતાના પ્રકાર વગેરે આવશ્યક માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એથી જ, ગૂજરાતી સાહિત્યે કેવી રીતે વિકાસ સાધ્યો, તે પણ આપણે જાણવા શક્તિમાન થઈ શકીશું.

આ યુગ “નરસિંહયુગ” સાથે સંધાય છે. નરસિંહ મહેતાની કાવ્યપ્રવૃત્તિ એની ૨૦ વર્ષની ઉમરની સ્વીકારિયે તો વિ. સં. ૧૪૯૦ લગભગ શરૂ થવા જાય છે. પણ નરસિંહયુગની જે પ્રધાન ભૂમિકા છે, તે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની બીજી ભૂમિકા છે; મુઘલાવબોધ ઔક્તિક (વિ. સં. ૧૪૫૦) મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો નમૂનો રજૂ કરે છે. આ જોતાં વિ. સં. ૧૪૫૦ લગભગમાં આપણે મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકા પ્રચારમાં હોવાનું અટકળી શકિયે. આ. હેમચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતી (કિંવા ઊગતી ગૂજરાતી)ની દ્વિતીય ભૂમિકા શરૂ થવાનું આ પૂર્વે સૂચવવામાં આવ્યું છે,^૧ જે ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ પર્યંત આવી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પરિણત થઈ જાય છે. ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીનો પૂર્વાર્ધ એટલે વિક્રમની ૧૪મી સદીનો અંત ભાગ. એ સંધિ-યુગની સાહિત્યકીય ભાષાનો છેલ્લો નમૂનો “સિરિયૂલિભદ્ર ફાગુ” ગણી શકિયે. અબ્દુર રહેમાનનો “સંદેશકરાસ” લગભગ આ જ પ્રકારની પ્રૌઢ સાહિત્યકીય ભાષાને સાચવી રાખે છે. આ પછીની જૈનેતર કૃતિઓ તે અસાધ્યતની હંસાઉલી (વિ. સં. ૧૪૧૭), શ્રીધર વ્યાસની કૃતિ રણુમલ છંદ (વિ. સં. ૧૪૫૬ આસપાસ), અને ભીમની સદયવત્સ-કથા (વિ. સં. ૧૪૬૬). આમાં છેલ્લી બેમાં જૂનું સ્વરૂપ સચવાયેલું મળે છે, જ્યારે ૧લી કૃતિની હાથપ્રત વિક્રમના ૧૭મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળતી હોવાથી ભાષા મધ્ય ગૂજ.ની ૨જી ભૂમિકામાં મળે છે. આ સંધિયુગની ભાષાને ખ્યાલમાં લેતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કે પ્રા.

ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકા^૧ ઇ. સ.ની ૧૪મી સદીના પૂર્વાર્ધ સુધી અને તે પછીની મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા (સં. ૧૪૫૦ લગભગ) નરસિંહયુગ સાથે સાંકળે તેવી રીતે “રાસયુગ” અહીં આપવામાં આવે છે. આ “યુગ”માં ભાષા કેવી રીતે વિકાસ સાધતી આવી મધ્યકાલીન ગૂજ.માં પરિણત થઈ છે, તે નીચે અત્રત્ર નમૂનાઓ આપવાના છે તે પરથી જાણી શકાશે. (અંધારણ માટે જુઓ પરિં ૨ ;

રાસયુગના કવિઓ

[વિક્રમનું તેરમું શતક]

૧. આ. હેમચંદ્રના વિ. સં. ૧૨૨૯માં મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૨૨ વર્ષે જ શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૨૪૧ના વર્ષમાં ૨૦૫ કડીનો “ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસ” રચ્યો છે. એ જ કવિએ “શુદ્ધિરાસ” કે “હિતશિક્ષાપ્રબુદ્ધરાસ” નાનો ૫૩ કડીનો રચ્યો જાણવામાં આવેલો છે.^૨ આ બંને કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી, તેથી તેના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાતી નથી. કવિનં ભાષાનો તેમ જ કવિનો કાંઈક પરિચય મળે તેટલા પૂરતો ભાગ અહીં આપવામાં આવે છે:

“રિસહ જિણેસર પય પણમેવી, સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણ

ભરહ નરિંદહ તણુઉ ચરિતો, જે જગિ વસુહીંડઇ વહીતો

ખાર વરસિ ધિહુ અંધવહં.

હઉ હિવ એ ભણિસુ રાસહ છંદિહિં, તં જણુમણુકર મણુ આણુંદિઇ

ભાવિઇ ભવિયણુ સાંભલઉ,

જંબુદીવિ ઉવણાકર નયરો, ધણુકણુ કંચણુ રચણિહિં પવરો

અવર પવર કિરિ અમરપુરો.

૧ સ્વ. સી. ડી. દલાલ “જંબુસ્વામિચરિત્ર”, “રેવંતગિરિ રાસુ” વગેરે “ગૂજરાતી કાવ્યો” જ કહે છે; જુઓ પત્તનસ્થ પ્રા. જૈ. મા. પ્ર. સૂચી અંગ્રેજ પ્રેસ્તા., પૃ. ૬૩, અને તે વિશેનો પમી સા. પરિ. નિબંધ, પૃ. ૧૬
૨ જૈન સૂત્ર કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧-૨

X	X	X	X
રાયહ એ ગછસિણુબાર વચરસેણુસૂરિ પાટધર			૨૦૩
ગુણગુણ એ તણુઉ ભંડારુ, સાલિભદ્રસૂરિ જાણીધ એ.			
કીધઉ એહ તીણુ ચરિતુ, ભરહનરેસર રાસુ છંદિધ			૨૦૪
એ પઠહ એ વસહ વિસોહિ (વહીત), સો નરુ નિતુ નવનિહિ લાહધ એ			
સંવત એ બાર એકતાલિ, દ્રાગુણુ પંચમિધ એક કીહ એ.			૨૦૫

આ કાવ્યની હાથપ્રત ક્યારે થયેલી છે, તે સંબંધી માહિતી મળતી નથી; છતાં એ અર્વાચીન તો નથી જ; કેમકે તેમાં આ. હેમચંદ્રના ગૌર્જર અપભ્રંશનાં રૂપો હજી ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સચવાઈ રહેલાં મળે છે. અપભ્રંશના શુદ્ધ પ્રત્યયવાળાં પણમેવી, સમરેવિ, નમિવિ, નરિદહ, બંધવહં, બણિસુ, રાસહ, છંદિહિં, રચણિહિં, રાયહ, ભંડારુ, રાસુ, નરુ, નિતુ, કીઉ એ વગેરે રૂપો એ જાતનાં છે; પણ

૧ એજન, પૃ. ૧. ભાષા આપણને નિકટ આવવા લાગી છે છતાં સરસ્વતા ખાતર હાયા આપવામાં આવે છે.

છાયાઃ ઋષભ જિનેશ્વર-પદ પ્રણમી, સરસ્વતી સ્વામિની મનમાં સ્મરી,
નમી નિરંતર ગુરુચરણ
ભરત નરેંદ્રતણું ચરિત્ર, જે જગે વસુહિંડીએ વદાયું
બાર વરસ બેહુ બાંધેલાનું. ૧
હું હવે એ ભણીશ રાસના છંદોએ, તે જન મનહર મન આનંદે
ભાવે ભવ્યજન, સાંભળો.
જંબૂદ્વીપમઃ ઉપાધ્યાયપુર નગર, ધનકણ્વ-કંચનરત્નોએ પ્રવર,
અવર પ્રવર શું અમરપુર. ૨

X	X	X
રાભ એ ગચ્છ-શણુબાર વજસેનસૂરિ-પાટધર		૨૦૩
ગુણગુણ એ તણુ ભંડાર શાલિભદ્રસૂરિ જાણિયે એ		
કીધું એહ તેણે ચરિત્ર ભરતનરેશ્વર રાસુ છંદોએ.		૨૦૪
જે પઠે એ પ્રસભ (વિરોધિત) વધું તે નર નિત નવ નિધિ લે એ.		
સંવત એ બાર એકતાલે કાગણુ પાંચમે એ કર્યો એ.		૨૦૫

સાથેસાથ મોટા અક્ષરમાં છાપેલાં અપભ્રંશના સંસ્કારથી આ તરફ આવતાં રૂપો પણ પ્રયોજાયેલાં છે. માર્કેડે “પ્રાકૃત સર્વસ્વ”માં “ગૌર્જર અપભ્રંશ”નું સંસ્કૃતાદ્ય ચ ગૌર્જરી? એવું લક્ષણ આપ્યું છે. ગુર્જર પ્રદેશમાં એ ધોરણ સારી રીતે સચવાતું જતું લાગે છે. જૂનાં રૂપો ઉપરથી જે નવાં રૂપો વપરાયેલાં ભાષામાં સ્વીકારાયાં છે, તે સિવાયનાં બીજાં જૂનાં રૂપો અદૃશ્ય થતાં તેને સ્થાને શુદ્ધ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોની ભરતી થતી જ રહી છે. ઉપરના અવતરણમાં “મનિ, નિરંતર, ગુરુચરણ, અમરપુરો, ગુણગણ, લંડારુ, વગેરે શબ્દો તત્સમતા બતાવે છે.”^૨

પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે રૂપો તો સાંભલઉ, પાટધર, કીધઉ, ફાણુ છે. જૂની ભાષામાંથી રૂપાંતર પામતાં જોડાક્ષરનો લોપ થતાં પૂર્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું નવી થતી આવતી ભાષાઓનું લક્ષણ છે. સ્વ. નરસિંહરાવ ભાષ્યે અંતિમ અપભ્રંશ કિંવા ગૌર્જર અપભ્રંશના લક્ષણમાં આ વાત નોંધી છે. તેઓ જણાવે છે, તે પ્રમાણે—

(અ) જોડાક્ષરનું ઓગળી જવું અને સાથેસાથ પૂર્વના હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.

(બ) અનુસ્વારનું ક્રોમળ થવું, સાથેસાથ પૂર્વના હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘ થવું.^૩

૧ પ્રાકૃત સર્વસ્વ સ્. ૧૮-૧૨ની ટીકા, (વિજાગાપદમ્-આવૃત્તિ), પૃ. ૧૨૨
૨ શ્રી મુનશી જૂની ગૂજરાતીના લક્ષણમાં આ વાત નોંધે છે:

“IV. A definite tendency to replace in Apabhramsa form of words by its Samskrita equivalent comes into existence.”
Vide Guj. and its Lit. pp. 86.

૩ Guj. Lang. & Lit. Vol. II, pp. 52:

(a) Simplification of the conjunct, accompanied by the lengthening of the preceding short vowel.

(b) Softening of the nasal, with the lengthening of the preceding short vowel. (સામે પાને આશુ)

તેમણે તે અપભ્રંશની બે ભૂમિકા ગણી -પહેલી ભૂમિકામાં આ લક્ષણ નોંધ્યું છે. ઉપરના અવંતરણમાં પાટધર<સં, પટ્ટધર-, કીધઉ<અપ. કિદ્ધઉં, કાયુણ<અપ. ફાગુણ<સં. ફાલ્ગુન-અને સાંભલઉ<અપ. સમ્મલહુ એ ચાર ઉદાહરણોમાં આ લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ સમજાશે. પણ ભાષા વિકાસ સાધતી આવતી હોઈ ખંને પ્રકારનાં રૂપો સાંચવે છે; જૂનાં રૂપો ચરિત્તો, બંધવહં, પંચમિધ એ ગણાવી શકાય.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં રૂપો તો હિવ, આણુંદિધં, ભાવિધં, છંદિધં, જાણીધ એ છે. પ્રત્યયોના ફકારની અસરે પૂર્વ સ્વરમાં ઇકારનો પ્રવેશ અને કર્મણિના જાણિજજઇ>જાણીજઇ>જાણીયઇ>જાણિયઇ>જાણીઇ એવા રૂપની સંપ્રાપ્તિ (જેમાંથી જાણિઇ>જાણિઇ>જાણિયે એવું શુદ્ધ અર્વાચીન રૂપ કિતરી આવે છે તે) મધ્યકાલીન તરફ ખેંચે છે. આમાં હવે જરા પણ અપભ્રંશતા રહી નથી.

અવિકૃત પ્રાકૃત રૂપો તે પઠધ અને લહધ, જે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ખીજ ભૂમિકા સુધી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષ સુધી એ જ સ્વરૂપમાં મળે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જેમ આ કૃતિ ઉપયોગી છે, તેમ કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે. એ બન્ને કૃતિઓ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી કવિએ પ્રયોજેલા વૈવિધ્યનો ખ્યાલ નહિ આપી શકું. માત્ર જે ખંડ મળે છે, તે ઉપરથી જ અહીં થોડો ખ્યાલ આપીશ.

શ્રી મુનશી તે આ પ્રમાણે નોંધે છે, જૂની ગૂજરાતીના લક્ષણ નીચે:-

“ II. Old Gujarati develops a phonetic change by which a double consonant is simplified and the preceding vowel is lengthened. This must have been the result of a change of Accent.”

Vide : Guj. and its Lit. p. 86.

ઉપરના અવતરણમાં શરૂની કડીઓનો બંધ જોતાં ૧૬+૧૬+૧૩, ૧૬+૧૬+૧૩ની એ દ્વિપદી છે. આ જાતનો મિશ્રબંધ આપણને આ પૂર્વે પ્રયોજાયેલો મળતો નથી. નીચેની કડીઓમાં તો સોરઠા સ્પષ્ટ છે, એયતા જળવવા માટે “એ” નો પ્રસેપ ત્યાં ત્યાં છે.

“બુદ્ધિરાસ”નો જે ભાગ મળે છે, તેમાં શરૂઆતમાં ચાલતી ઓપાઈ અને અંતે દોહરો મળે છે; જેવાં કે-

પણમેવિ દેવિ અંબા, પંચાલુણામિણિ વરદાદ
જિણુસાસણિ સાંનિધિ કરમ સામિણિ,
સુરસામિણિ તું સદા સોહાગિણિ. ૧

પણમિય ગણુદર ગોચમસામિ. દુરિય પણાસમ તેહૂનમ નામિ
વર્ધમાન સામીનજ સીસ, પ્રણમ્યાં પૂરમ સયલ જગીસ. ૨

અને

સાલિભદ્ર ગુરુસંઘલીય, એ સવિ ગુરુ ઉપદેશ તુ.
પદમ ગુણુ જે સાંભલમ એ, તેહ સવિ ટલમ કલેસ તુ. ૫૩?

પાછલા, દોહરામાં “એ” અને “તુ” ગેયતા જળવવા પ્રયોજાયેલા છે. આ રાસ છે, એટલે કે સમૂહનૃત્યમાં ગાવામાં વાપરી શકવાને માટે રચાયેલા છે; એટલે જ પ્રચલિત માત્રામેળ

૧ જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૨,

છાયા:

પ્રણમી દેવી અંબા, પંચાનનગામિની વરદાચિની
જિનશાસને સાંનિધ્ય કર સ્વામિની,

સુરસ્વામિની તું સદા સોહાગણુ. ૧.

પ્રણમી ગણુદર ગૌતમસ્વામી, દુરિત પ્રણારો તેને નામે
વર્ધમાન સ્વામીનો શિષ્ય પ્રણમ્યે પૂરે સકલ જગદીશ. ૨
સાલિભદ્ર ગુરુ-સંઘલિત, એ સૌ ગુરુ-ઉપદેશ એ
પદે ગુણુ જે સાંભલે એ, તેના સા ટળે કલેશ એ. ૫૩

છંદોને ગાવાને અનુરૂપ થાય તેમ મૂકવામાં આવ્યા છે. ગીતગોવિંદના બંધોમાં એ વસ્તુ મળે છે. ૧

કવિએ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી મહેનત આ બંને કાવ્યોમાં લીધી છે, તે બંને રાસો પ્રસિદ્ધ થયા પછી જ આપણે જાણી શકીએ.

આ કવિ ક્યાંના હતા, તે આપણે જાણી શકતા નથી; માત્ર કાવ્યાંતે તે જણાવે છે, તેમ રાજગૃહના વજ્રસેનસુરિના એ શિષ્ય હતા, પદ્ધત હતા.

અત્યારે તો ગૂજરાતીના આદિ કવિ તરીકે સામાન્ય રીતે આ કવિને મૂકીએ તો તેમાં ખોટું નથી. એટલું ખરું કે એનાં કાવ્યના પ્રૌઢ બંધને જોતાં અવશ્ય ખીજા કવિઓએ આ પદ્ધતિનાં કાવ્ય રચ્યાં હશે. માત્ર મુશ્કેલી એટલી જ છે કે આજે એવી કોઈ કૃતિ તે પૂર્વેની મળતી નથી.

૨. આ પછી ખીજા કૃતિ “જંબૂસામિચરિય” નામની મળી આવે છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં એ કાવ્યને અંતે આટલો ઉલ્લેખ કર્યો છે:

મહિંદસૂરિગુરુસીસ ધર્મ બણે હો ધાર્મિક હ ।

ચિંતઈ રાતિ દિવસિ જે સિદ્ધિહિ ભ્રમાહીયા હ ।

બારણવરસસએહિ કવિતુ નીપનું છાસકએ ।

સો લહ વિજ્ઞાનએવિ દુરિય પણાસક સયલસંધ ॥ ૪૧ ॥૨

૧ હપથોગી માહિતી આ ગ્રંથને છેડે “પરિં ૪”માં આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૬.

છાયા :

મહેન્દ્રસૂરિગુરુશિષ્ય ધર્મ બણે હો ધાર્મિક હ ।

ચિંતો રાતદિવસ જે સિદ્ધિએ ભ્રમા પામ્યા હ ।

બાર વર્ષ સોમાં કવિત નીપનું છાસકે ।

તે લઘુ જાણીને દુરિત પ્રણાસો સકલ સંધનું ॥

આ પછી “સસ” છે; કાવ્યની યુષ્પદાયાંતિત્રીજંબૂવામિત્તલઃ ॥
એવું સૂચન છે. આ કાવ્ય રાજા હંદમાં પ્રયોજાયેલું છે. ૧લી કડી
એને ૨૫૯ પંચાલ આપશે.

નિજ સ્વધર્મસદ પદ નમેવિ ગુરુચરણ નમેવી ।
નંબુસામિહિ તણું ચરિત ભવિષ નિસુણેવી ।
કરિ સાનિધ સરસતિ દેવિ નિમ રયં કહાણું ।
નંબુસામિહિ ગુણગહણ સંખેવિ વખાણું ॥ ૧ ॥૧

૧લા અવતરણમાં આ અને ૨મ અવતરણમાં રાજા હંદ ૨૫૯
છે. ૪૧ કડીમાંથી એક ૩૭મી કડી એવી છે કે જેમાં ચારને બદલે
છ ચરણ છે અને તે ગવાય તે પ્રમાણે લખાયેલી મળે છે:

ઠવણિ

પ્રભવક પંચસએણ અકુલવહુચરમાધખપો ।
સવિકહું એ રૂઠા નય નીચધરહુંતું નીસર યે ।
આલીક એ શિવપુરિસાય સારથવય તિહિ નંબુસામિ ।
તિહુચણી એ નયનચકાર સોહમ દેવીક નંબુસામિ ।
કંચણ એ રચણિહિ દાણ નિમ ધણ વરસદ ભાદ્રવએ ।
સચતણ (?) એ હહ ગોલોક ભવિચનણ-સંવેગકરે ॥ ૩૭ ॥૨

૧ એનન, પૃ ૪૧.

છાયા :

નિજ ચોવીસના પદ નમી ગુરુચરણ નમી ।
નંબુસ્વામી તણું ચરિત ભવ્ય સુણી ।
કર સાનિધ્ય સસ્વતી દેવી જેમ રયું કહાણું ।
નંબુસ્વામિ-ગુણ ગ્રહણ સંસ્થે વખાણું ॥

૨ એનન, પૃ. ૪૬. છાયા :

પ્રભાવક પાંચસેથી આઠે વહુચર માખાપ ।
સૌને એ રૂઠા નય નિજ ધર્મી નીસરે એ ।
ચાલ્યો એ શિવપુરે સાથ સાર્થપતિ ત્યાં નંબુસ્વામી ।
કંચન એ રત્નોએ દાન જેમ ધન વરસે ભાદ્રવે ।
સંપ્રાપ્ત એ અર્ધા ગોલોક ભવ્યનન-સંવેગકરે ॥

ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાક્ષના અંત બાજમાં સોરઠા વિષમ પદના અનુપ્રાસવાળી પંક્તિઓમાં મળ્યા છે, તેવા આ સોરઠા નથી; આમાં વિષમ પદના અનુપ્રાસ મળતા નથી, છતાં પંક્તિઓ સોરઠાની છે. એય કવિતામાં આ છૂટ લેવાઈ હશે એમ સમઝવું રહ્યું. જો કે ૩૦મી કડીથી ૩૬મી કડી સુધીમાં ચોખ્ખા સોરઠા જ દેખાય છે:

ખલ્લ એક પડયાએવિ રાય મોકલાવલ્લ ચાલીય ।

તુ સુહડસમૂહ કરેવિ ભુઇ કંપઇ ભડભડવઇ ॥ ૩૦ ॥

જસ ભય ધસકઇ રાઉ જસ ભય નીંદ્ર ન વચરીયહં ।

એસઉ પ્રભવઉ જઇ નરનારી જોયલ્ મિલીય ।

પહુતુ રાયદુવારિ પડિહારિઇ ખોલાવીઉ ।

વેગિઇ રાઉ ભેટાવિ અરિહ અછઉ ઉત્સુકમલ્લ એ ॥ ૩૧ ॥^૧

વિષમ ચરણોમાં રાઉ-ગ્ગઇ, દુવારિ-ભેટાવિ એમાં અંત્યાનુપ્રાસ સરખો નથી લાગતો, જે સંભાવના છે કે રાઉ-ગ્ગઉ, દુવારિ-ભેટારિ તરીકે હશે. નીચેના અવતરણોમાં સ્પષ્ટ અંત્યાનુપ્રાસ મળે છે:

પુત તણઉ વિઝ રાય તુમ્હ દરિસણિ ભમાણીઉ એ ।

કારણ ન જાણીઉ રાય વેગિહિ સો મેહલાવીઉ એ ।

દ્રેકિ ન ખંડઇ રાઉ પ્રભવઉ દેખી આવતઉ ।

સાચઉ એ ભડિવાઉ પુરુષઉ આકૃતિ જાણીઉ એ ॥ ૩૨ ॥^૨

૧ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

ફાલ્લ એક પ્રતીક્ષા કરી રાય મોકલવા ચાલ્યો ।

તો સુભટસમૂહે કરી ભૂમિ કંપે ભડભડપતિએ ।

જેને ભય ધસકે રાય જેને ભય નિદ્રા ન વૈરીઓને ।

એવા પ્રભાવકને જય નરનારી જોવા મળી ।

પહોંચ્યો રાજ-દ્વારે પ્રતીહારીએ ખોલાવ્યો ।

વેગે રાય ભેટી : અમે છિયે ઉત્સુકમન એ ॥

૨ એજન, પૃ. ૪૫.

છાયા :

પુત તણો-વિંધ્ય રાય તમ દર્શને ઉજ્જા મળી એ ।

આ કાવ્યનો રચનાર ધર્મ કવિ છે તે આપણે જોયું. આ કવિ કાવ્યોત્તે જણાવે છે તે પ્રમાણે કાંઈ મહેદ્રસૂરિના શિષ્ય જણાય છે. મહેદ્રસૂરિ એ થઈ ગયા છે: (૧) અંચલ ગચ્છમાં ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય અને સિહપ્રભુસૂરિના ગુરુ, તેમનો જન્મ સં. ૧૨૨૮, દીક્ષા સં. ૧૨૩૭, આચાર્યપદ સં. ૧૨૬૩ અને મરણ સં. ૧૩૦૯માં થયેલું છે. તેમણે સં. ૧૨૯૪માં શતપદિકા નામનો સં. ગ્રંથ રચ્યો છે. (૨) બીજા મહેદ્રસૂરિ આ. હેમચંદ્રના શિષ્ય સં. ૧૨૧૪માં હયાત હતા. તેમણે આ. હેમચંદ્રના અનેકાર્યસંગ્રહ ઉપર અનેકાર્યકૈરવાકરકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. આ એ મહેદ્રસૂરિમાં પહેલા મહેદ્રસૂરિના આ ધર્મ કવિ શિષ્ય સંભવે છે.^૧ આ સિવાય એમના વિશે બીજી કશી માહિતી મળી શકતી નથી.

આ કાવ્ય પણ કાંઈ ઉચ્ચ પ્રકારની કવિતા આપનારું કાવ્ય નથી. એમાં જંબૂસ્વામીના ચરિતને સાદી ભાષામાં બાંધવામાં આવ્યું છે. એની ઉપયોગિતા ભાષાપૂરતી ખરી. વિ. સં. ૧૨૬૬માં દેશમાં સાહિત્યની ભાષા તરીકે જે સ્વરૂપ પ્રચારમાં હતું, તે આમાં બંધાયેલું છે. આપણે ભરતેશ્વરબાહુબલિરાસમાં જોયું તે પ્રમાણે જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોની સાથેસાથ, આ પૂર્વે જણાવેલી લાક્ષણિકતાવાળાં રૂપો પણ આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયેલાં મળે છે; જેવા કે વધાણું (સાથે વફાણું ૩૫ ખરું), રાજ, પહૂતઉ, ચાલિઉ (છતાં ચક્ષર્ધ પણ ખરું), માગિ, કુમારગિ, દીયમ્, પૂછીઇ, બિપજમ્, બોલીજમ્, સાતમએ, બીજી, ત્રીજી (છતાં તમય પણ ખરું), વાજી, સુરવર, કાંહાં, જામજમ, બોલીયઉ, જૂઝિઉ, કેતૂં, દાષોઉ, આજૂના, બિપન, આવીઉ, દીહઉ, એહ, મુજ-મુઝ, બાઈ, હંતઉ, પાછિહઉ, દેષમ્,

કારણ ન જાણ્યું રાયે, વેગે તે મોકલાવ્યો એ ।

દહિ ન ખંડે રાય પ્રભાવકને દેખી આવતો ।

સાચો એ ભડ, પુરુષની આકૃતિ જાણિયે એ ॥

^૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, પૃ. ૩

મેલ્લઈ, પૂત (પુત્ર પણ ખરું), રાધીજઈ, ધમ્મ, આંખિલ, થીઉ, જ, સૂઝઈ, આગિયું, ખાપ (ખપ પણ ખરું), ઊઠિઉ, હરપિઈ, પાસિ, નીમ, પાઠવઈ, સાંઝ, આઠઈ (અઠ પણ ખરું), નીજઈ, હિવ, હું, એમ, અઢાર, નાત્રાં, લહેશઈ, ઊભા, જોસિઈ, ઊતર, ખૂઝઈ, કરેશઈ, વેગિઈ, આવતઉ, સાચઉ, છૂટું, ખોલઈ, મોકલાવી, જાણીયઈ, ખૂઝ, ખૂઝસિઈ, રૂઠિ, હુંતુ, નીસરઈ, પાલતાં, પાછિલઉ, નીપનું, છાસઠ, પછાસઉ વગેરે શબ્દો.

નીચેની કડીઓ જુઓ:

રૂપ ગુણે સંપન્ન રાયરમણિમન ચોરતુ ઓ ।
સોહઈ પૂનમચંદ્ર જઈ દ્રવ કોણી પ્રભુમીઈ ।
નુતલ અર્ધસીય શરીર જઈ કોઈ જાણી જઈઈ ।
નયણે છૂટું નીર સંવેગજલહરિ વરિસિઈ ।
સામી ખમિ અપરાધ અગ્રે લોક સંતાવીયા એ ॥ ૩૩ ॥
પરિવજ જોલઈ રાઈ કોણી મનિ આણ્હિયઈ ।
ધન્ય પનોતી માઈ ઇસિઈ પુત્ર જિણિ જઈઈ ઓ ।
તો મોકલાવી રાઈ ચોરપણી સા સંચર એ ।
સજનઈ કહીઈ એઈ અગ્રે સંજમ લેઈયઈ ॥ ૩૪ ॥

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૪૫.

છાયા :

રૂપગુણે સંપન્ન રાય રમણી-મન ચોરતો ઓ ।
સોહૈ પૂનમચંદ્ર જો દ્રુત કોણી પ્રભુચો ।
નમેહું અર્ધ શીત શરીર જો કોઈ જનની-જયો ।
નયણે છૂટું નીર સંવેગ-જલધરે વરચો ।
સ્વામી, ખમ અપરાધ અગ્રે લોક સતાવ્યા એ ॥ ૩૩ ॥
પ્રતીપ જ જોલે રાય કોણી મનમાં આનંદો ।
ધન્ય પનોતી મા આવો પુત્ર જેણે જયો ।
ત્યારે મોકલાવી રાય ચોરપણી તે સાંચરે ।
સુજનને કહેવાય એ: અગ્રે સંજમ લઈયું ॥ ૩૪ ॥

અપભ્રંશની મુખ્ય લાક્ષણિકતા : પ્રથમા એકવચનનો ઉ, પ્રાકૃતા-નુકૂલ છુ, બોડાક્ષર-પૂર્વ દ્વસ્વ સ્વર સાથે, એ વસ્તુ ધીમે ધીમે જૂંસાતી જાય છે, એ આમાંથી સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડી આવશે.

૩. આ યુગની ગેયતા અને કવિતાની દૃષ્ટિએ રાચક નીવડે તેવી કૃતિ એક સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે આપણને આપી છે. તે આચાર્ય તે વિજયસેનસૂરિ. તેઓ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ગુરુ થાય. એ જાતનો ઉદ્દેશ્ય તેમણે પોતે જ તેમના એક માત્ર મળતા ગૂજરાતી કાવ્ય “રેવંતગિરિરામુ”માં આપ્યો છે; જેવો કે

પોરુઆડકુલમંડલુક નંદણ આસારાય ।

વસ્તુપાલ વરમંતિ તહિ તેજપાલુ ફુલ્લ ભાય ॥ ૬ ॥

ગુરુજરધરાધુરિ ધવલકિ વીરધવલદેવરાજિ ।

ખિહુ બંધવિ અવચારિઠ સૂમૂ દુસમ માજિ ॥ ૭ ॥

નાયલગચ્છહ મંડલુક વિજયસેણસૂરિરાઉ ।

ઉવએસિહિ ખિહુ નરપવરે ધર્મિ ધરિઉ દિહુ ભાઉ ॥ ૮ ॥

આ વાતને શિલાલેખોથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. નાગેંદ્રગચ્છના મહેન્દ્રસૂરિ, તેના શાંતિસૂર, તેના આનંદસૂરિ, તેના અમરસૂરિ, તેના હરિભદ્રસૂરિ અને તેના વિજયસેનસૂરિ શિષ્ય થાય. વસ્તુપાલ તેજપાલે ગિરનાર, આણુ અને તારંગા વગેરેમાં દેરાસરો, જૈન પ્રતિમાઓની સ્થાપના વગેરે કર્યાં તેમાં પ્રેરક, ચાલક આ વિજયસેનસૂરિ છે. એવા ૧૮

૧ પ્રા. ગ્ર. કા. સં. ૫. ૧.

છાયા :

પોરવાડ-કુલમંડન, નંદન આસારાયનો ।

વસ્તુપાલ વરમંત્રી ત્યાં તેજપાલ બે ભાઈ ॥ ૬ ॥

ગુરુજર ધરા-ધુર ધોળકે વીરધવલદેવ-રાજા (ત્યારે) ।

એક બાંધવે અવતારો સૌમ્ય દુઃસ્વભાવો ॥ ૭ ॥

નાગેંદ્રગચ્છના મંડન વિજયસેનસૂરિરાય ।

ઉપરો બેઠા નરપવરે ધર્મો ધરો દેહ ભાજ ॥ ૮ ॥

લેખ મળ્યા છે,^૧ જેમાં સૌથી જૂનો સં. ૧૨૮૫નો, તારંગા ટેકરી ઉપર તેમણે વસ્તુપાલ તરફથી અગ્નિતરવામિદેવના ચૈત્યમાં શ્રીઆદિ-નાથના ખિંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તેનો નિર્દેશ કરતો લેખ છે,^૨ જ્યારે છેલ્લો સં. ૧૨૯૬નો આણુ ઉપરની લૂણીગવસહીમાંનો લેખ છે, જેમાં જુદાં જુદાં તીર્થોમાં તેમણે વસ્તુપાલ-તેજપાલ તરફથી જુદી જુદી જિનમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ સં. ૧૨૮૭ના ત્યાંના લેખમાં આ સૂરિની ગુર્વાવલી નીચે મુજબ આપી છે:

આસીચ્ચંદ્રપમંહિતાન્વયગુરુશ્રીમંદ્રગચ્છશ્રિય-

શ્વહારત્નમયત્તસિદ્ધમહિમા સૂરિર્મહેન્દ્રાભિધઃ ।

તસ્માદ્વિસ્મનીયચારુચરિતઃ શ્રીશાંતિસૂરિસ્તતો-

પ્યાનન્દામરસૂરિયુગ્મમુદયચ્ચન્દ્રાર્કદીપયુતિ ॥ ૬૧ ॥

શ્રીજૈનશાસનવનીનવનીરવાહઃ શ્રીમાંસ્તતોપ્યષહરો હરિમદ્સૂરિઃ ।

વિશામદોન્મદગદેશ્વનવશ્યૈશઃ ક્ષયાતસ્તતો વિજયસેનમુનીશ્વરોચં ॥૭૦॥^૪

આ સૂરિના કોઈ પણ સંસ્કૃત ગ્રંથ જાણવામાં આવ્યા નથી. જે કાંઈ મળે છે, તેમાંય ઉપરની “રવંતગિરિરાસુ” ગૂજરાતી કૃતિ. એ કૃતિમાં રચન-અંવત મળતો નથી, છતાં ઉપરનાં પ્રમાણોથી આપણે તેનો સમય નક્કી કરી શકીએ. ગિરનાર પર્વત ઉપરના લેખ સં. ૧૨૮૮ના છે, તે સમયે વસ્તુપાલ-તેજપાલ સાથે સૂરિ ગયેલ છે, ત્યારે જ આ સુંદર ઐતિહાસિક કાવ્ય તેમણે રચેલ હશે.^૫

૧ ચાદી માટે જુઓ: પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ, ભાગ ૨ ની ની રાણી સૂચિ, પૃ. ૩૬.

૨ એજન, પૃ. ૩૨૭, લેખ ૫૪૩ મે.

૩ એજન, પૃ. ૯૦-૯૨, લેખ ૬૬ મે.

૪ એજન, પૃ. ૮૪, લેખ ૬૪ મે.

૫ સ્વ. સી. ડી. દલાલ પણ આ જ મંતવ્ય ધરાવે છે: જુઓ પ મી સા. પ. રિપોર્ટ “પાટણના લંડારોમાં અપભ્રંશ તથા પ્રા. ગુ. સાહિત્ય” એ નિબંધ. પૃ. ૧૭. તેઓ આ રાસની નકલ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયાનું લખે છે, એટલે ભાષા પણ અસંજ્ઞ સચવાઈ હોવામાં સંકેત નથી.

આ કાવ્યમાં ઇતિહાસને લગતી કેટલીક ઉપયોગી માહિતી મળે છે. વિસ્તાર નહિ કરતાં અહીં ટૂંકમાં જ એ નોંધું છું:

૧. ગિરનારની તળેટીમાં તેજપાલે તેજલપુર વસાવ્યું હતું.

[તેજપાલિ ગિરનારતલે તેજલપુરુ નિયનામિ ।

હારિક ગઢમઢ પવપવરે મણહરુ ઘરિ આરામિ ॥ ૯ ॥૧]

૨. તેજલપુરમાં તેણે આસારાય-વિહાર બનાવ્યો હતો; અને ત્યાં જ પોતાની માતાના નામ પરથી કુમર-સરોવર બનાવ્યું હતું.

[તહિ પુરિ સોહિલ પાસજિણુ આસારાયવિહારુ ।

[નિમિલ નામિહિ નિજજણુણિ કુમર-સરોવરુ ફારુ ॥ ૧૦ ॥]

૩. તેજપાલે જિનદેવાલયો કરાવ્યાં હતાં.

[તહિ નયરહ પૂરવ દિસિહિ ઉગ્રસેણુગઢદુગ્ધુ ।

આદિજિણેસરપમુહ જિણુમંદિરિ ભરિક સમગ્ગુ ॥ ૧૨ ॥

બાહિર ગઢે દાહિણુ દિસિહિ ચક્રિય વેહિ વિસાહુ ।

લાહુક લહહિય ઓરડીય તડિ પમુ કામ કરાહુ ॥ ૧૩ ॥] ૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૧.

અહીંથી નીચે આ પ્રકરણનાં અવતરણોની છાયા આપવામાં આવે છે :
તેજપાલે ગિરનારતળે તેજલપુર નિજનામે ।

કરાવ્યું ગઢ-મઢ-પ્રપા-પ્રવર મનોહર ઘર આરામ ॥ ૯ ॥

૨ એજન, પૂ. ૨.

ત્યાં પુરે સોહો પાર્શ્વજિન-આસારાજ-વિહાર ।

×

×

×

નિર્મ્યુ નામે નિજજનનીને કુમરસરોવર ફાર ॥ ૧૦ ॥

×

×

×

ત્યાં નગરની પૂર્વ દિશામાં ઉગ્રસેનગઢ દુર્ગ ।

આદિજિનેશ્વર-પ્રમુખ જિનમંદિરે ભર્યા સમગ્ર ॥ ૧૨ ॥

બહાર ગઢે દક્ષિણ દિશાએ ચાતુરિક વેષ-વિશાલ ।

લાહુક લહહિય ઓરડીય (?) તડે પાસ કામ (?) કરાલ ॥ ૧૩ ॥

૪. સુવર્ણરેખા નદીને કાંઠે દામોદર હરિ પંચમહા-એટલે કે પાંચમા હરિ દામોદરનું (વૈષ્ણવી) મંદિર તે સમયમાં હતું.
[જોષ્ઠ જોષ્ઠ ભવિષ્ય પેમિં ગિરિહિ દુયારિ ।
દામોદરુ હરિ પંચમહા સુવત્તરેહનધ-પારિ ॥ ૧૪ ॥૧]
૫. કુમારપાલે શ્રીમાલીકુલસંભવ અંબાએને સૌરાષ્ટ્રનો દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૨૨૦માં ગિરનાર ચઢવાની પાળ બંધાવી, તેમાં વચ્ચે વચ્ચે પરબો બેસાડી હતી.
[પુન્નિહિ ગુન્નરદેસે રિકરાયવિહંડણુ ।
કુમરપાલુ ભૂપાલુ જિજ્ઞાસાસભમંડણુ ।
તેણુ સંઘાવિઓ સુરઠઠંડાહિવો ।
અંબાએ સિરે સિરિમાકુલસંભવો ।
પાળ સુવિસાલ તિણિ નઠિય ।
અંતરે ધવલ પુણુ પરબ બરાવિય ॥ ૧ ॥ ૨]
૬. જયસિંહદેવે રાખિગારને હણી સૌરાષ્ટ્ર કબજે કરી સાજણુ મંત્રીને ત્યાંને દંડાધિપ નીમેલો, જેણે સં. ૧૧૮૫માં ગિરનાર ઉપર નેમિનાથનું મંદિર બનાવ્યું હતું.
[આસિ ગુરજરધરય જેણુ અમરેસરુ ।
સિરિજયસિંધદેઉ પવરુ પુહવીસરુ ।

૧. એજન, પૃ. ૨

જેથો જેથો ભવ્યજને પ્રેમે ગિરિને દ્વારે ।

દામોદર હરિ પાંચમો સુવર્ણરેખા નદી-પારે ॥ ૧૪ ॥

૨. એજન, પૃ. ૨

પૂર્વે ગુન્નરદેશે રિપુરાજ-વિખંડન ।

કુમારપાલ ભૂપાલ જિનશાસનમંડન ।

તેણુ સ્થાપ્યો સોરઠ-દંડાધિપ ।

અંબડ શ્રીશ્રીમાલીકુલ-સંભવ ।

પાળ સુવિસાલ તેણુ સ્થાપી (નિષ્ઠાપિત) ।

અંતરે ધવલ પણુ પરબ બરાવી ॥ ૧ ॥

x

x

x

હણવિ સોરઠુ તિણિ રાહ પંચારઉં ।
 ઠવિલ સાજણુ દંડાણિવં સારઉં ॥ ૮ ॥
 અહિણુ નેમિનિણિદ તિણિ ભવણુ કરાવિલ ।

X X X

ધક્કારસયસજીઉં પંચાસીય વચ્છરિ ।
 નેમિભુવણુ ઉદ્ધરિલ સાજણિ નરસેહરિ ॥ ૯ ॥] ૧

૭. માળવાના બાવડશાહે સોનાનું નગારખાનું બનાવરાવ્યું.

[માલવ મંડલગુહમુહમંડલ ।
 બાવડસાહુ દાલિદુખંડલ ।
 આમલસારસોવત્ર તિણિ કારિલ ।
 ફિરિ ગચણાંગણુ સૂરુ અવચારિલ ।] ૨

૮. કાશ્મીરથી અજિઉં અને રતન નામના બે બાઈઓ સંધ લઇ આવેલા.

[દિસિ ઉત્તર કસમીરદેસુ નેમિહિ ઉમ્માહિય ।
 અજિઉં રતન દુધ બંધ ગરુડ સંધાણિવ આવિય । ૩

૧ એજન, પૃ. ૨ : હતો ગુર્જરધરામાં બાણે અમરેશ્વર ।

મીનચસિંહદેવ પ્રવર પૃથ્વીશ્વર ।
 હણી સોરઠનો તેણે રાખેગાર ।
 સ્થાપ્યો સજ્જન દંડાધિપ સારો ॥ ૮ ॥
 અભિનવ નેમિનિનેદ્રાનું તેણે ભવન કરાવ્યું ।
 અગિયારસહસ્ત્ર સહિત પંચાસી વત્સરે ।
 નેમિભુવન ઉદ્ધાર્યું સજ્જન નરશેખરે ॥ ૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૪

માલવમંડલ-ગુહમુખમંડલ ।
 બાવડશાહ દારિદ્ર્યખંડલ ।
 આમલસાર સુવર્ણ તેણે કરાવ્યો ।
 બાણે ગગનાંબણે સૂર્ય અવતાર્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૪

દિશા ઉત્તરમાં કાશ્મીરદેશ નેમિએ ઉમ્મા આવેલો ।
 અજિત રતન બે બંધુ ગુરુ સંધાધિપ આવ્યા ।

૯. વસ્તુપાલે અને તેજપાલે ઋષભદેવનું મંદિર કરાવ્યું, અને કાલ-મેધ સ્થાન પર જવાના માર્ગે વિસામા કરાવ્યા.

[વસ્તુપાલિ વરમંતિ ભૂયણ કારિક રિસહેસરુ ।

X X X

તેજપાલિ નિમ્ભવિક તત્ય તિહુયણજસુરંજણ્ય ।

X X X

ઈદ્રમંડપુ દેપાલિ મત્રિ ઉદ્ધરિક વિસાલો ॥ ૧૮ ॥^૧

અને

બોલાવી સંઘહતણીય કાલમેધાન્તરપંથિ ।

મેહહવિય તહિં દિહ ધણીય વસ્તુપાલ વરમંતિ ॥ ૨૦ ॥^૨

કવિએ રેવંતગિરિનું ગિરનાર ઉપરાંત ત્રીજું નામ ઉન્નિજત^૩ (ગિજલ) પણ આપ્યું છે, એટલે એ સ્પષ્ટ થાય છે કે વિક્રમના તેરમા શતકમાં ગિરનારનાં એ ત્રણે નામ પ્રચારમાં આવી ચૂક્યાં હતાં.

આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા ઉપરાંત કાવ્યતા પણ છે. બેશક સં. સાહિત્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આમાં આપણે ઉચ્ચ કવિતા જોઈ ન શકીએ, છતાં એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અને કવચિત્ અર્થચમત્કૃતિવાળી કવિતા છે. ગિરનારના પ્રસંગમાં કવિ જણાવે છે:

૧ એજન, પૃ. ૫-૬

વસ્તુપાલ વરમંત્રીએ ભુવન કરાવ્યું ઋષભેશ્વરનું ।

X X X

તેજપાલે નિર્માવ્યું ત્યાં ત્રિભુવનજનરંજન ।

X X X

ઈદ્રમંડપ દેપાલ મંત્રીએ ઉદ્ધર્યો વિશાલ । અને

૨ એજન, પૃ. ૨

બોલાવી સંઘ તણી કાલમેધાન્તર-પંથે ।

મેલાવી ત્યાં દૃષ્ટિ (ચોક્કી) ધણી વસ્તુપાલ-વરમંત્રીએ ॥ ૨૦ ॥

૩ પ્રા. ગ્રા. કા. સં. પૃ. ૪

૧નિમ ચડઇ તડિ કડણિ ગિરનારહ ।
 તિમ તિમ ઊડઇં જણુ ભવણુ સંસારહ ।
 નિમ નિમ સો ઉજણુ અગ્ગિ પાલાટ એ ।
 તિમ તિમ કલિમણુ સયણુ ઓહટ્ટ એ ॥ ૨ ॥
 નિમ નિમ વાય વાઉઇ તહિ નિજરસીયણુ ।
 તિમ તિમ ભવફુહદાહો તફખણિ ઘુટ્ટઇ ।
 નિમ્યણુ કોઇલકલયલો મોરકેકારવો ।
 સુંમએ મહુચરમહુરુગુંજરવો ।
 પાજ ચડંતહ સાવચાલોચણી ।
 લાપારામુ દિસિ દીસએ દાહિણી ॥ ૩ ॥
 જલદનલવખાલે નીઝરણિ રમાઉણુ ।
 રહેઇ ઉજિજલસિહરુ અલિકજનલસામણુ ।
 વહલ ઘુહુ ધાતુરસમેહણી ।
 જત્ય ઉલદલઇ સોવત્રમઇ મેહણી ।

૧ એજન, પૃ. ૩

છાયા :

જેમ જેમ ચડે તડે કડણે ગિરનારની ।
 તેમ તેમ ઊડે જન ભવન-સંસારનો ।
 જેમ જેમ તે ઊજલ (ગિરનાર) આગળ પળાય ।
 તેમ તેમ કલિમળ સકલ ઊખડે ॥ ૨ ॥
 જેમ જેમ વાય વાયુ ત્યાં નિર્ઝર-શીજો ।
 તેમ તેમ ભવફુઃખદાહ તત્કાલ ટટે ।
 નિશ્ચલ કોયલ-કલકલ મોર-કેકારવ ।
 સુણાય મધુકર-મધુર-ગુંજરવ ।
 પાજ ચઢતા આવક લોકને ।
 લાપારામ દિશા દેખાય જમણીએ ।
 જલદ-જવાલા-ખંખાલ નિર્ઝરણમાં રમ્ય ।
 રહે ઊજલ-શિખર અલિ-કાળજી-શ્યામલ ॥ ૩ ॥
 બહુલ બહુ-ધાતુરસમેહની ।
 જ્યાં ઊજલે છે સુવર્ણમય મેદની ।

જત્ય દિપ્તિ દિવા સહી સુંદરા ।
 ગુહિર વર ગરુડ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 જાઘ કુંદ વિહસંતો જં કુસુમિહિ સંકુલ ।
 દીસઘ દસ દિસિ દિવસો દિરિ તારામંડલ ।
 મિલિયનવલવલિદલકુસુમઝલહાલિયા ।
 લલિયસુરમહિવલયચલણતલતાલિયા ।
 ગલિયચલકમલમચરંદનલકોમલા ।
 વિહલ સિલવટ સોહંતિ તહિ સંમલા ॥ ૫ ॥
 કવિ ગિરનારમાંની વતરૂપતિની વીગત આપે છે, તે વણદસગાઇની.

દષ્ટિએ જોવા જોવી છે.

૧ અગુણ અંજણ અખિલીય અંખાડય અંકુલ ।
 ઉખરુ અંખરુ આમલીય અગરુ અસોચ અહલુ ॥ ૧૫ ॥
 કરવર કરપટ કરુણતર કરવંદી કરવીર ।
 કુડા કડાહ કચંખ કડ કરખ કદલિ કંપીર ॥ ૧૬ ॥
 વેચલુ વંજલુ બહલ વડો વેડસ વરણ વિડંગ ।
 વાસંતી વીરિણિ વિરહ વંસિયાલિ વણુ વંગ ॥ ૧૭ ॥
 સોંસમિ સિંબલિ સિરસમિ સિંધુવારિ સિરખંડ ।
 સરલ સાર સાહાર સમ સાગુ સિગુ સિણ્દંડ ॥ ૧૮ ॥
 પલ્લવકુલ્લફલ્લલસિય રેહધ તાહિ વણુરાધ ।
 તહિ હજ્જલતલિ ધમ્મિયહ હલ્લટ અંગિ ન માધ ॥ ૧૯ ॥

જ્યાં દીપે છે દીવા સહી સુંદર ।
 ગુહિર-વર ગુરુ ગંભીર ગિરિકંદરા ॥ ૪ ॥
 જાઘ કુંદ વિહસંત જે કુસુમે સંકુલ ।
 દીસે દસ દિશાએ દિવસ જાણે તારામંડલ ।
 મજ્યાં નવલવલ્લી-દલ કુસુમ-ઝળહજ્યાં ।
 લલિત સુર-મહીવલયચલણ-તળતજ્યાં ।
 ગલિત-ચલકમલમકરંદનલ-કોમલ ।
 વિહલ શિલાપટ સોહે ત્યાં સામળ ॥ ૫ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨

વનરૂપતિનાં નામે છે, છેલ્લી કડીની છાયા :

ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કાવ્યબંધ-પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા મને સૌથી વિશેષ લાગી છે. આ કાવ્ય નાનાં નાનાં ૪ કડવાનું છે, તે આ પૂર્વે બતાવવામાં આવ્યું છે. આ ચાર કડવામાંનું ૧૬ ૨૦ દોહરામાં છે; ૨૭ એક પ્રકારના ૧૦ મિશ્ર છંદમાં છે, જેમાં પહેલી બે પંક્તિ અજાણ્યા છંદની છે, જ્યારે બીજી ચાર પંક્તિઓ ગૂલણુના ૨૦ માત્રાના ટુકડાની છે; ૩૭ કડવું રાળામાં ૧૧ કડીનું છે (બન્ને પંક્તિએ કડી હોવાથી સુદ્રિત પ્રતમાં ૨૨ કડી કરી છે). સૌથી મહત્ત્વનું ૪૫ કડવું છે. તે આખું સોરઠામાં છે; પણ તે જ્યારે ગવાતું હશે ત્યારે ચરણો કેવી રીતે ગેયતાને અનુકૂળ કરી લેવામાં આવ્યાં છે, તે પ્રકારને કાયમ રાખી વધારાના અક્ષરો સહિત તે આપવામાં આવ્યું છે; જેમકે—

ગિરિગુરુયાસિહરિ ચરેવિ અંબજંબાહિં બંબાલિહં એ ।
 સંમિણી એ અંબિકદેવીદેવણ દીકું રમ્માહલું એ ॥ ૧ ॥
 વજ્રજંબ એ તાલકંસાલ વજ્રજંબ મદલ ગુહિર સર ।
 રંગિહિં નમ્યંબ બાલ પેખિવિ અંબિકમુહકમલ ॥ ૨ ॥
 સુભકરુ એ કવિહ ઉચ્છંગિ વિભાકરો નંદણુપાસિક એ ।
 સોહહ એ બિજલસિંગિ સામિણિ સીહસિંધાસણી એ ॥ ૩ ॥ ૧

પલ્લવકુલ્લ-ફલોલ્લસિત રહે ત્યાં વનરાધ ।
 ત્યાં બિજલ-તલે ધાર્મિકાને બિલટ અંગે ન માય ॥ ૧૯ ॥

૧ એજન, પૃ. ૬

છાયા :

ગિરિ-ગરવા-શિખરે ચઢી અંબજંબાહિં બંબાલ્યો (?) એ ।
 સ્વામિની એ અંબિકાદેવી-દેવણ દીકું રમ્ય એ ॥ ૧ ॥
 વાગે એ તાળ-કંસાલ વાગે મૃદંગ ઘેરે સ્વરે ।
 રંગે નાચે બાલ પેખી અંબિકા-મુખકમલ ॥ ૨ ॥
 શુભકર એ સ્થાપ્યો ઉચ્છંગે વિભાકર નંદન પાર્શ્વિક એ ।
 સોહ એ બિજલ-શૃંગે સ્વામિની સિંહ-સિંહાસની એ ॥ ૩ ॥

એ વર્ણુ ઉમેરાયો છે, તે એવતા માટે છે. તે કાઢી લેતાં એ યોગ્યો સોરઠો છે.

આ રાસો ગેય હતા તેટલા જ નૃત્યોપયોગી હતા તે વસ્તુ સૌથી પ્રથમ આ રાસ જ બતાવે છે. કાવ્યાંતે કવિએ આ રાસ રખાતો હતો તેવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય કયો છે:

રંગિદિ રમઇ જો રાસુ સિરિવિનયસેણિસૂરિ-નિમ્મવિહ એ ।
નેમિનિજુ તુસઇ તાસુ અખિક પૂરઇ મણિ રલી એ ॥ ૨૦ ॥^૧

અગાઉના એ રાસોમાં જોયું તેમ આમાં પણ જૂનાં અપભ્રંશ-કાલીન રૂપો સાથોસાથ નવાં રૂપો પ્રયોગ્યેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે ઉપર આવી જતાં અવંતરણોમાં માઝિ, ભાય, ધરિહિ, ગિરનાર, ઊડઇ, પાલાટ. પાજ, દીસએ, નીઝરણિ (નિઝર પણ), અગુણુ, અંબર (વગેરે શબ્દો ઉ વિનાના), દીડુ (દિઠ પણ), ઊજિલ, સામિણિ, સીહ, તૂસઇ, ઉપરાંત કાવ્યમાં અન્યત્ર સોરઠ, ઘણીય, પરવ, સાજણિ, દીજઇ, પામઇ, અઠાઈ, સાસુ (=શ્વાસ) વગેરે.

[વિક્રમનું ચૌદમું શતક]

૪. ઉપર આપણે રાસ-પ્રકારની કવિતા રચી આપનારા કવિ-એને જોયા. હવે આપણી સામે જે એક કવિ આવે છે, તે એ વિશિષ્ટ પ્રકારની કવિતા ગૂજરાતી ભાષામાં રચી આપે છે. તેનાં જે એ કાવ્ય મળ્યાં છે, તેમાં એક બારમાસી કાવ્ય છે, બીજું છાંપા-કાવ્ય છે. આ કવિ તે વિનયચંદ્રસૂરિ છે, એમ તેના બારમાસીકાવ્ય “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”ને અંતે આવતી પુષ્પિકા ઉપરથી જાણવામાં આવે છે; જેમકે

૧ એજન, પૃ. ૭ છાંયા :

રંગે એ રમે જે રાસ મીવિનયસેનસૂરિ-નિર્મ્યો એ ।
નેમિનિન તુઠે તેને અખિકા પૂરે મને રળી એ ॥

કાવ્ય “ઉવએસમાલકહાણુય છપ્પય (ઉપદેશમાલાકથાનક-૫૮૫૬)”માં પણ કવિનું નામ નથી. બંને કૃતિઓ એક જ કવિની છે, તે તેમાં આવતા ગુરુનામના સામ્યથી સમજાય છે; જેમકે

(૧) રચણુસિંહસૂરિ પણુમવિ પાય બારધ માસ બણિયા મધ બાય ।^૧

(૨) ઇણિપરિ સિરિઉએસમાલકહાણુય છપ્પય ।

તવ સંજમસંતોસવિણુયવિજ્ઞનધ પહાણિય ।

વચસંબરણત્ય અત્યપય છપ્પય હંદિહિ ।

રચણુસીંહસૂરીસસીસ પભણુધ આણુંદિહિ । ૨

આ બંને કાવ્યમાંથી તેના નામની જેમ કાવ્યરચનસમય પણ મળતો નથી. પહેલું કાવ્ય જે પોથીમાં ઉતારેલું છે, તેમાં “સંવત્ ૧૩૫૩ માદ્રવા શુદી ૧૫ રવો ઉપકેશગચ્છીય વં. મહીચંદ્રેણ લિખિતા પુ.” એવી પુષ્પિકા મળે છે.^૩ એ ઉપરથી મુનિશ્રીજિનવિજયજી ચોક્કસ-પણે તે કવિને તે પૂર્વે થયેલા માને છે. શ્રી મોહનલાલ દ. દેસાઈના જણાવ્યા પ્રમાણે તો “આ આચાર્ય હતા. તેમણે સં. ૧૩૨૫ માં ધર્મપણા કદપસત્ર પર નિરુક્ત રચેલું છે”^૪ એ ઉપરથી વિક્રમની ૧૪મી

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. નેમિ. ચટ્ટ., પૃ. ૧૦

રત્નસિંહસૂરિ પ્રણુમી પાય

બાર માસ બણ્યા મેં બાધ ॥

૨ એજન, ઉવ. મા. ક. છ., પૃ. ૨૭

છાયા :

એ પેરે શ્રીઉપદેશમાલાકથાનક છપ્પા ।

તપ-સંયમ-સંતોષ-વિનય-વિદ્યાએ બણ્યા ।

આવક-સંભળાવવા અર્થ અર્થ પદ છપ્પા હંદે ।

રત્નસિંહસૂરીશ-શિષ્ય બણે આનંદે ॥

૩ જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ હેરોલ્ડ, પુ. ૯, પૃ. ૨૮૨

૪ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૫ : શ્રી દેસાઈ, વિનયચંદ્રના ગુરુના સંબંધમાં લખે છે કે “તેમના ગુરુ રત્નસિંહસૂરિ એ તપગચ્છમાં થયેલા સૈદ્ધાંતિક શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા ને વિક્રમની તેરમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે ટીકા સહિત પુદ્ગલષ્ટત્રિશિકા-નિગોહષ્ટત્રિશિકા આદિ ગ્રંથો રચેલા છે.”

મહીના પૂર્વ ભાગમાં કવિની સ્થિતિ સિદ્ધ થઈ રહે છે. આ કવિ તપગચ્છના હતા અને તેમના ગુરુનું નામ રત્નસિંહસૂરિ હતું; આ સિવાય એમના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

આરમાસી કાવ્યો એ પૂર્વે રચાયેલાં મળતાં નહિ હોવાથી “નેમિનાથયતુષ્પદિકા”ને પહેલી આરમાસી કૃતિ તરીકે આપણે મૂકીએ, પરંતુ કાવ્યની સ્વાભાવિકતા જોતાં એ પૂર્વે પણ અન્ય કવિઓએ આરમાસીઓ રચી હશે, એમ માનવામાં બાધ નથી.

વિપ્રલંભ શૃંગાર એ આરમાસીનો નિયામક છે. એમાં મુખ્યત્વે નાયિકાને થયેલો નાયકનો વિરહ રજૂ કરવામાં આવ્યો હોય છે. મોટે થયેલી રાધાકૃષ્ણવિષયક આરમાસીઓમાં પણ એ જ પ્રકાર સચવાયેલો મળે છે. એ જાણીતી વાત છે. કવિએ આ કાવ્યમાં નેમિનાથના વિરહને કારણે તેમનાં પત્ની રાજલ-રાજિમતીને જે અસાધારણ સંવેદન થાય છે, તે રસિક બાનીમાં આપ્યું છે. બીજી પછીની આરમાસીઓ જેમ એ સંવેદન અહીં પણ નાયિકાના મુખમાં જ કવિ આપે છે. નાયક નિકટમાં હોતાં જે મંયોગો સુખદ હોય છે, તેના તે વિરહમાં અત્યંત દુઃખદ થઈ પડે છે, તે આ પ્રકારના કાવ્યમાં મૂર્ત કરવાનો કવિનો પ્રયત્ન હોય છે. એને આપણે કરુણુરસ નહિ કહી શકીએ, કારણ કે કરુણુરસમાં આત્યંતિક વિરહ હોય છે, ન્યારે આમાં ક્ષણિક વિરહ હોય છે; વર્ધાંતે તેમાં નાયક-નાયિકાનો મેળાપ અભિપ્રેત હોય છે. અલંકારની દૃષ્ટિએ પણ આ કવિતા સારી એ માટે છે કે તેમાં કવિને સારી સ્વભાવોક્તિઓ રજૂ કર્યા વિના છૂટકા નથી હોતા.

બાવણિ સરવણિ કડુયં મેહુ

ગજજઘ બિરહિ રિચ્છિજઘ દેહુ ।

વિજ્ઞાનુ ઝખઝખ રક્ષસિ જેવ

નેમિહિ વિણુ સહિ સહિયઘ કેમ ॥ ૨ ॥^૧

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પ. ૮

છાયા :

બાવણે સરવડે કડવો મેઘ ગાળે વિરહે કપાય દેહ ।

વીજ ઝખકે રાક્ષસી જેમ નેમિ વિણુ સખી સહિયે કેમ ॥ ૨ ॥

સામાન્ય રીતે પછીની ખારમાસીઓમાં જે એક પ્રકાર નથી જણાતો તે આ જૂની ખારમાસીમાં જણાય છે. આમાં નાયિકાના હૃદયમાં નાયક માટે અણુગમો ઉત્પન્ન કરવાનો સખી તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ખતાવવામાં આવે છે. ઉપરની જ ચોપાઈના અનુસંધાનમાં અપાયેલી પંક્તિઓ જુઓ:

સખી બાણુધ સામિણિ મન જૂરિ
ફૂજજણ તણા મ વંછિત પૂરિ ।
ગયહ નેમિ તહ વિણુહહ કાઠ
અછહ અનેરા વરહ સયાહ ॥ ૩ ॥
અને રાજલ તેનો જવાખ આપે છે:

બોલહ રાજલ તહ ઇહુ વચણુ
નત્થી નેમિસમં વરચણુ ।
ધરહ તેજુ ગહગણુ સવિ તાવ
ગયણિ ન હગ્ગહ દિણુચરુ જવ ॥ ૪ ॥

આ છેલ્લી કડીમાં રહેલો અર્થાંતરન્યાસ કેટલો ચોક્કસ અને સ્વાભાવિક છે, તે જણાશે.

ખીજાં પણ કેટલાંક સુંદર પદો ધ્યાન ખેંચે છે:
ભાદ્રવિ ભરિયા સર પિદ્મખેવિ
સકરુણુ રોઅહ રાજલદેવિ ।
હા એકલહી મહ નિરધાર
કિમ ઊવેષસિ કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
બાણુધ સખી રાજલ મન રોહ
નીહુર નેમિ ન આપણુ હોહ ।

૧ એજન, પૃ. ૮

છાયા :

સખી બાણુ, સ્વામિની મ જૂર ફૂજન તણા મ વાંછિત પૂર ।
ગયો નેમિ તો વણુચુ શું છે અનેરા વર સો ॥ ૩ ॥
બોલે રાજલ ત્યારે આ વેણુ, નથી નેમિસમ વર-રેત્ત ।
ધરે તેજુ ગ્રહગણુ સૌ ત્યાંસુધી ગગને ન ઊગે દિનકર જ્યાંસુધી ॥ ૪ ॥

સિંચિય તરુવર પરિપલવંતિ
ગિરિવર પુણ્ કડ ડેરા હુંતિ ॥ ૬ ॥
સાચઈ સખિ ગિરિ વરિ ભિન્નંતિ
કિમઇ ન ભિન્નઇ સામલકંતિ ।
ઘણુ વરિસંતઇ સર કુટુંતિ
સાચરુ પુણ્ ઘણુ ઓહડું લિતિ ॥ ૭ ॥

કાવ્યાંતે નાયકનો મેળાપ આરમાસીઓમાં અભિપ્રેત હોય છે.

આ કાવ્યમાં પણ તે પ્રકાર મળે છે:

અધિકુ માસુ સવિ માસહિ ફિરઇ
છહુ રિતુ કેરા ગુણ્ આણુહરઇ ।
મિલિવા પ્રિય ઊખાહુલિ હૂય
સહ મુકલાવિક ઉચ્ચસેણધૂય ॥ ૩૮ ॥
પંચ સખીસઇ જસુ પરિવારિ
પ્રિય ઊમાહી ગઇ ગિરિનારિ ।
સખીસહિત રાજલ ગુણુરાસિ
લેઇ દિહુ પરમેસર પાસિ ॥ ૩૯ ॥
નિમ્મલ કેવલ નાણુ લહેવિ
સિદ્ધિ સામિણિ રાજલદેવિ ॥૨

૧ એજન, પૃ. ૮

છાયા :

ભાદરવે ભર્યા સર પેખી સકરુણુ રુએ રાજલદેવી ।
હા, એકલડી હું નિરધાર કેમ ઉવેખશે કરુણાસાર ॥ ૫ ॥
ભણુ સખી: રાજલ મ રો, નિહુર નેમિ ન આપણા હોય ।
સીંચ્યા તરુવર પલાળે(છે), ગિરિવર પણ્ કૃત-દમ થાય છે ॥ ૬ ॥
સાચું સખી વર ગિરિ ભેદાય (છે) કેમ ન ભેદાય શ્યામલ-કાંતિ ।
ધન વરસતે શિર ફૂટે (છે), સાગર પણ્ ઘણા ઓધ લે છે ॥ ૭ ॥

૨ એજન, પૃ. ૧૦

છાયા :

અધિક માસ સૌ માસે ફરે, છ ઋતુ કેરા ગુણ્ અનુસરે ।
મળવા પ્રિય ઉદખાહુ થઈ, તે મોકલાવ્યા ઉચ્ચસેન-દુહિતાએ ॥ ૩૮ ॥

બેશક ધાર્મિક રીતિએ અંત લાવવા નામિકાને નાયક પાસે ધાર્મિક દીક્ષા અપાવવામાં આવી છે.

આ કવિનું બીજું કાવ્ય ઉપર બતાવ્યું તેમ 'ઉવસસમાલ-કહાણુય છપ્પય' છે. ૮૧ છપ્પામાં પ્રાપ્ત થતું એ કાવ્ય આપણને શામળભટ્ટના છપ્પાની યાદ આપે છે. બંને કવિ વચ્ચે સાડા ચારસો વર્ષ લગભગનો ગાળો છે. કવિતામાં જે ભેદ છે, તે એ કે આ ધાર્મિક ઉપદેશને અંગે જૈનધર્મનાં પ્રતાદિક વગેરેની કર્તવ્યતા એક એક છપ્પામાં બતાવે છે, જ્યારે શામળભટ્ટના છપ્પા સર્વ સામાન્ય જગતને ઉપયોગી થાય તેવો બોધ મુખ્યત્વે આપતા હોય છે, જેમાં હરકોઈ એક વિષયને ઉદ્દેશી સંખ્યાબંધ છપ્પાઓ આપવામાં આવ્યા હોય છે. વિનયચંદ્ર ક્ષમા, ગુરુભક્તિ, સાધુભક્તિ વગેરે વિષયને એક એક છપ્પામાં સાચવી કવિતા વિરતાર્યે જાય છે; જેમકે

સવ્વ સાહુ તુમ્હિ સુણહિ ગણહિ જગ અપ્પ સમાણહિ ।
કાહ-કહ વિ પરિહરહિ ધરહિ સમરસ સપરાણહિ ।
તિહુયણુ ગુરુ સિરિવીર ધીર પલ્લ ધમ્મધુરંધર ।
દાસપેસદુલ્લયણુ સહઈ ધણદુસહ નિરંતર ।
નર તિરિય દેવ ઉવસગ્ગ બહુ જહ જગગુરુ જિણુવર ખમઇ ।
તિમ ખમઇ ખંતિ અગ્ગલિ કરી જેમ્મ રિઉદલબલ નમઈ ॥ ૩ ॥
સવ્વ સુણહિ જિણુવયણુ નચણુ ઉલ્લાસિહિ ગોચમ ।
જાણુઈ જઈ વિ સુચત્થ તહવિ પુચ્છઈ પહુ કહુ કિમ ।
ભદ્ધકચિત્ત પવિત્ત પઠમ ગણુહર સુચનાણી ।
ન કરઈ ગવ્વ અપુવ્વ કરવિ મનિ મન્નઈ વાણી ।
છંડીઈ માન જ્ઞાનહતણુહિ વિણુઈ અંગિ ઇમ આણીહિ ।
ગુરુભક્તિ કહવિ નવિ મિદહીઈ અંયકોડિ જઈ જાણીઈ ॥ ૪ ॥^૧

પાંચ સખીથી જેનો પરિવાર, પ્રિય-હૃષ્મિત યઇ ગઇ ગિરનાર ।
સખી સહિત રાજલ ગુણુરાશિ, લે દીક્ષા પરમેશ્વર-પાસ ॥ ૩૯ ॥

૧ એજન, પૃ. ૧૧ (સામે પાને જુઓ)

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિનયચંદ્રની કવિતા ઉપયોગી છે. “નેમિનાથ-ચતુષ્પદિકા”ની હાથપ્રત સં. ૧૩૫૩ જેટલી જૂની મળતી હોવાથી કવિના સમયની સાહિત્યકીય ભાષાનું સ્વરૂપ આપણે મેળવી શકીએ છીએ. ભાષામાં જૂનાં રૂપો સારી રીતે સચવાયેલાં છે, છતાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે તત્સમ મંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ છે. જેવા કે શ્રાવણ, સખી (સહિ પણ ખરો), નેમિસમ, સકરુણ, નિર્ધાર, અધિક, પ્રિય, સહિત વગેરે શબ્દો ઉપરના ઉદાહરણમાં જુઓ; સાથોસાથ નવાં રૂપો પણ જુઓ: કેમ (છતાં જેવ પણ), કિણુકઉ, બોલઈ, સવિ, ભરિયા, રોઅઇ, એકલડી, રોઇ, નીકુર, સાચઉ, વરિસંતઇ, મિલિવા, હૂય, મુકલાવિઉ, ગઇ, લેઇ, વગેરે. અપભ્રંશનો પ્રથમા એક-વચનનો લાક્ષણિક ઉકાર લુમ થતો જાય છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે.

૫. રાસોમાં ધીમે ધીમે ગેયતાને કારણે ઢાળો વધતા જતા એ વાત આ સમયની એક કૃતિ “સપ્તક્ષેત્રિરાસ” જણાવે છે. એશક કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાંથી આપણને કશું નથી મળતું. એમાં ૧૨ વ્રત

છાયા :

સર્વ સાધુ તમે સુણો, ગણો જળ આપ-સમાન ।
કોઇ-કયા ય પરહરો, ધરો સમરસ સપરાણો ।
ત્રિભુવનગુરુ શ્રીવીર, ધીર પણ ધર્મધુરંધર ।
દાસ-પ્રેમ્ય-દુર્વચન સહે ધણું દુઃસહ નિરંતર ।
નર-તિર્થક્-દેવ-ઉપસર્ગ બહુ જેમ જગદ્ગુરુ જિનવર ખમે ।
તેમ ખમે ખાંત આગળ કરી, જેમ રિપુદલખલ નમે ॥ ૩ ॥
સર્વ સુણો જિનવચન નયન ઉહાસે ઔતમ ।
જાણે જો કે સુ-અર્થ તોય પૂછે પ્રભુ કહો કેમ ।
ભદ્રકચિત્ત પવિત્ર પ્રથમ ગણધર શ્રુત જ્ઞાની ।
ન કરે ગર્વ અપૂર્વ કરી મનમાં માને વાણી ।
છાંડિયે માન જ્ઞાન તાણું વિનય અંગે એમ આણિયે ।
ગુરુભક્તિ કેમેય નવ મેલિયે અંધકોટી જો જ્વલિયે ॥ ૪ ॥

અને ૭. ક્ષેત્રનું સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે મિષે
કેટલાક ઉપયોગી ધાર્મિક વિધિઓ-જનમંદિરરચન-પૂજનસમારંભ-
વગેરે-નો તેમાં ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં નમૂના તરીકે
પહેલા ક્ષેત્રનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે:

૧ પહિલઈ ક્ષેત્ર સુ જિણહ ભુવણ કરાવઈ ચંગ ।

જીએ મહિમા કરે સહુ શ્રીચરિવિહસંધ ।

મૂલગભારક ગૃહમંડપુ છક ચક્રીસહિત ।

આગઈ કીજઈ રંગમંડપુ જે પુસ્તક કહિત ॥ ૨૦ ॥

તહિ આતરઈ બલામણુ કીજઈ આવેરક ।

જિમ જિનભવનહ નાલિમાહિ દીસઈ નીકરક ।

ઉત્તમ તોરણુ ચંભ ચોરુ ધાંટુ અતિનીકક ।

કડીચઈ નાનાવિધ રૂપિ સારુ ચારુ તહિ નીસહુ જડિત ॥ ૨૧ ॥

ખિહુ પક્ષ ફરતી દેહરી કીજઈ અતિરૂડી ।

ઠવીજઈ મૂર્તિ જિનહ તણી માહી તેવડ તેવડી ।

કણચકલસ દંડ ધાંટીછ ધજ પૂરીચ કિયજઈ ।

છોહપક્તપ્રાસાદુ ભલક જીવ નીપાહજઈ ॥ ૨૨ ॥

૧ એજન, પૃ. ૪૮

અર્થ :

પહેલું ક્ષેત્ર તે જિનનું ભુવન કરાવે ચંગ ।

જ્યાં મહિમા કરે સૌ શ્રીચરિવિધ સંધ ।

મૂલ ગભારે ગૃહ મંડપ છક ચોક સહિત ।

આગળ કીજે રંગમંડપ જે પુસ્તકે કહ્યો ॥ ૨૦ ॥

ત્યાં આતરે વળામણુ કીજે આવેરું ।

જેમ જિનભવનની નાળમાં દીસે નિકટેરું ।

ઉત્તમ તોરણુ ચંભ ચોર ધાંટુ અતિ નીચો ।

કડિયે નાનાવિધ રૂપે સારો ચારુ ત્યાં નિઃશય જડ્યો ॥ ૨૧ ॥

બેઠ પક્ષે ફરતી દેહરી કીજે અતિરૂડી ।

સ્થાપિયે મૂર્તિ જિન તણી મહી તેવતેવડી ।

કનકકલસ દંડ ધાંટિયે ધ્વજ પૂરી કીજે ।

છો-કર્પો પ્રાસાદ ભલો જીવ નિપજવિયે ॥ ૨૨ ॥

તહિ જિનખારિ કમાડ બલાં કીજઈ અતિસુવિધટું ।
 સાગ્રઆર દંઠ પ્રાગૂ એ જે આવધ સંપુટ ।
 તાલાં કૂંચી સાંકળી અતિનીસલ કીજઈ ।
 જઈ આયમણહ જઈ સૂર તહિ સંપુટ દીજઈ ॥ ૨૩ ॥
 અતિસહ જિણહ ભુચણુ કિરિ અમરવિમાણુ ।
 દીસઈ મૂરતિ વીતરાગ માહિ તિહુચણુ ભાણુ ।

પૂજાને વખતે જે સમારંભ થાય છે, તેને વર્ણવતાં બીજા ક્ષેત્રના પ્રકરણમાં કેટલીક ઉપયોગી હકીકત મળે છે:

૧ પૂજા જોઈવા જિણહ ભુચણુ તોઈ સુહગુરુ આવધ ।
 તહિ સંધિહિ આગ્રહ કરીછે તીછે રહાવિય ॥ ૪૬ ॥
 પડયહ વેલા એક પ્રભુ અહાં ઉચ્છવુ હોસિઈ ।
 સંધવચણુ માનેવિ સુગુરુ નિસિ સિખં પદસઈ ।
 તિણિ વેલાં બધસણાં પાટિ જોઈ પાટલા ।
 ચક્રકીવટિ બધસંતિ સુગુરુ તહિ ભાવધ બલા ॥ ૪૭ ॥

ત્યાં જિન-ખારણે કમાડ બલાં કીજે અતિ-સુવિધટું ।
 ચણિયારાં દંઠ આગળ એ જે આવે સંપુટ ।
 તાળાં કૂંચી સાંકળ અતિ નિઃશલ્ય કીજે ।
 જ્યારે આયમણે જય સૂર્ય ત્યારે સંપુટ દીજે ॥ ૨૩ ॥
 અતિશય જિનનું ભુવન કે શું અમર-વિમાન ।
 દીસે મૂર્તિ વીતરાગ મહાં ત્રિભુવન-ભાણુ ॥

૧ એજન પૃ. ૫૧-૫૨

છાયા :

પૂજા જોવા જિનના ભુવને તોય શુભગુરુ આવે ।
 ત્યારે સંધે આગ્રહ કર્યો ત્યાં રખાયા ॥ ૪૬ ॥
 પ્રતીક્ષા કરો વેલા એક પ્રભુ અહાં ઓચ્છવ થશે ।
 સંધવચન માની સુગુરુ નિશાએ સુખે પેસે ।
 તે વેલા બેસણાં પાટ જોઈ પાટલા ।
 ચોક્કી-પટ બેસે સુગુરુ ત્યારે ભાવે બલા ॥ ૪૭ ॥

(૪૮-૪૯ની છાયા માટે જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૧૪૮)

બહસમ સહમ અમણસંધ સાવય ગુણવંતા ।
 નેયમ ઉચ્છવુ નિનહ બુવણિ મવિ હરય ધરંતા ।
 તીછે તાહારસ પડમ બહુ ભાટ પઢંતા ।
 અનમ સકુઠારસ નમમ ખેલા નાયંતા ॥ ૪૮ ॥

સવિહુ સરીયા સિણ્ણમર સવિ લેવડતેવહા ।
 નાયમ ધામીય રંચભરે તહ ભાવમ રૂડા ।
 સુલલિત વાણી મધુરિ સાદિ નિણ્ણુગુણુ આયંતા ।
 તાલમાનુ હંદગીત મેલુ વાનિત્ર વાનંતા ॥ ૪૯ ॥

તિવિલાં ઝાલરિ ભેરુ કરંડિ કંસાલાં વાનમ ।
 પંચશબ્દ મંગલીકહેતુ નિણ્ણુવણુ છાનમ ।
 પંચશબ્દ વાનંતિ ભાટુ અંબર અહિરંતી ।
 ઇણુપરિ ઉચ્છવુ નિણ્ણુવણિ શ્રીસંધુ કરંતહ ॥ ૫૦ ॥

આ અવતરણમાં પૂજનો વિધિ આપવામાં આવ્યો છે. અહીં માત્ર ઉપયોગી ભાગ જ ઉતાર્યો છે. ધાર્મિક પૂજાઓ વખતે ભાટ, નર્તકો, વગેરેનાં ગાન અને ખેલ, તે વખતે વાગતાં વાનિત્રોના પ્રકાર વગેરે અહીં દેખાય છે, તે તે વખતની પૂજાઓનો ખ્યાલ આપે છે. જૈન હો કે જૈનેતર બધા ધાર્મિક વિધિઓમાં આ પ્રકાર આજે પણ નાખૂદ નથી થયો. ધાર્મિક જનતા કેવી રીતે પૂજનો આનંદ લેતી, તેને! આ થોડો પણ ખ્યાલ અવશ્ય આપે છે.

આ કાવ્યનો કર્તા કાણુ હતો તે જણવામાં નથી. કાવ્યાંતે માત્ર રચનવર્ષ મળે છે:

સંવત તેરસસાવીસએ માહમસવાડમ ।
 ગુરુવારિ આવીય દસમિ પહિસમ પખવાડમ ।

તખલાં ઝાલર ભેરી કંદડ કસાલાં વાળે ।
 પંચશબ્દ મંગલિકહેતુ નિનબુવને છાળે ।
 પંચશબ્દ વાળે ભાટુ અંબર બહાર અંદર ।
 એ પેરે ઓચ્છવ નિવણુવને શ્રીસંધુ કરે ॥ ૫૦ ॥

તહિ પૂરે હજી રાસુ સિવ સુખ નિહાણું ।

નિજ ચક્રવીસમ બનીચલુદ કરિસિદ્ધ કલ્યાણું ॥ ૧૧૮ ॥

સં. ૧૩૨૭ના માધ સુદિ ૧૦ શુક્રવારને દિવસે આ રાસ પૂર્ણ થયો છે. એ રાસનું રાસત્વ એના વિવિધ ઢાળાથી સમગ્રાય છે. ઢાળની દૃષ્ટિએ ૧૧૯ કડી નીચે પ્રમાણે વિભક્ત થાય છે:

૧-૧૮ કડી, એકી કડી દ્વિપદી અને બેકી કડી ચોપાયો (૧૬ માત્રાના પદ વચ્ચે), જેમાં ૧૮મી કડી સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ છે.

૧૯-૫૫ ,, રોળા હંદમાં, પણ જેમાં ૫૫મી કડી ઉપરની જેમ સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૫૬-૬૮ ,, વિશિષ્ટ ઢાળવાળો ઢોહરો.

૬૮-૯૫ ,, ૧૬ અને ૧૫ માત્રાની મિશ્ર ચોપાઈ.

૯૬-૧૧૫ ,, રોળા હંદમાં, પણ જેમાં ૧૧૫મી કડી સવૈયા ત્રીસાની બે પંક્તિ.

૧૧૬-૧૧૮ ,, રોળાહંદ.

૧૧૯ ,, પ્લવંગમ હંદ

પ્લવંગમ હંદ એક વાર આપણને વિક્રમોર્વશીયના ૪થા અંકના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે; તે પછી મને મળેલા ગ્રંથોમાં આ બીજી વાર પ્રયોજાયેલો મળે છે:

ન સિસિ રવિ ગચલુંગણિહિ જીગધ મહીમંડલિ ।

તા વરતહ એહ રાસુ ભવિચ નિજસાસણિ ।

૧ એજન. પૃ. ૫૮

છાયા :

સંવત તેર-સત્તાવીશે માધ માસે ।

શુક્રવારે આવી દસમ પહેલે પખવાડિયે ।

ત્યાં પૂરો થયો રાસ શિવ-સુખ-મિધાન ।

નિન ચોવીરા ભગ્નનનું કરશે કલ્યાણ ॥ ૧૧૮ ॥

નિર્મલ જ અહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપકું ।

જયવંતુ શ્રીસંઘ અનેહ નિજસાસણુ ॥ ૧૧૯ ॥

કડી ૫૬-૬૮માં આવતા દોહરા વિશિષ્ટ ઢાળથી પછી તો ખૂબ જ વ્યાપક અને છે. પણ સપ્તસ્થેત્રિસુમાં તો તેવો પ્રયોગ પ્રથમ જ છે. તેમાં વિષમપદને અંતે પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ શબ્દ ગેયતાની પૂર્ણતા માટે ઉમેરાયેલો મળે છે. બાલણ-નાકર રંગેરમાં “ સુણિ સુંદરી ” અને “ ગિહિલી કુણિ કરી ” એ પદો ગેયતા માટે ઉમેરાયેલાં જાણીતાં છે, તેના જેવો જ આ જૂનો પ્રયોગ છે:

ત્રીજી ક્ષેત્રુ સુ સંભલક એ વરલોયણે નં બલિઈ વીયરાહ ।

ગુણગંભીર સો નિજહ વચણુ મૃગલોયણે તસુ નવિ ઉપમા કાંઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન ઇકેકા મૂલુ નહી વરલોયણે નં બોલહ ભગવંતુ ।

ત્રિહુ ભુવણે ચૂડામણિય મૃગલોયણે સહુ જાણે અર્હત ॥ ૫૭ ॥

વરલોયણે < સં. વરલોચને અને મૃગલોયણે < સં. મૃગલોચને એ વચનો સ્ત્રીઓને ઉદ્દેશીને દાખલ થયેલાં હોવાથી અને તે આમાં પદને અંતે આવતાં હોવાથી મૂળે કોઈ સંવાદાત્મક વસ્તુમાંથી ઊતરી આવેલો આ ઢાળ હશે, જેનો રાસકારે આ રાસમાં ઉપયોગ કર્યો છે.

૧ એજન, પૃ. ૫૮

છાયા :

જ્યાં ધી રાશી રવિ ગગનાંગને ઊગે મહીમંડલે ।

ત્યાંસુધી વરતો એ રાસ ભવ્ય જિનશાસને ।

નિર્મલ જ અહનક્ષત્ર તારિકા વ્યાપે ।

જયવંત શ્રીસંઘ અને જિનશાસન ॥ ૧૧૯ ॥

૨ એજન, પૃ. ૫૩

છાયા :

ત્રીજું ક્ષેત્ર તે સાંભળો એ વરલોચને જે ભણ્યું વીતરાગે ।

ગુણગંભીર તે જિનનું વેણુ મૃગલોચને તેની નવ ઉપમા કાંઈ ॥ ૫૬ ॥

વચન અકેકાનું મૂલ નહિ વરલોચને જે બોલે ભગવંત ।

તણે ભુવને ચૂડામણિ મૃગલોચને સહુ જાણે અર્હત ॥ ૫૭ ॥

પણ એનાથી એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે રાસો ગેયતાને માટે અને નૃત્યને માટે અવશ્ય રચાતા હતા, અને તે ધાર્મિક પૂજા વગેરેમાં તાલી તેમ જ લકુટથી ઉપયોગમાં આવતા.

આ રાસનો કર્તા આપણે મેળવી શક્યા નથી; છતાં કદાચ એ જ કર્તાની કૃતિ હોય તેવી એક નવી જ જાત પાડતી “ માતૃકા-ચઉપધ ” નામની નાની કૃતિ મળી આવે છે. સં. ૧૩૫૦ના અરસામાં લખાયેલા તાડપત્રમાંથી એ કૃતિ મળતી હોવાને કારણે “ સપ્તક્ષેત્રિ-રાસુ ” (૨. સં. ૧૩૨૭)ની નજીકમાં થઈ હોય તે અસંભવિત નથી. બંનેનાં મંગલાચરણ નીચે મુજબ છે:

સપ્તક્ષેત્રિ—સવિ અરિહંત નમોવી સિદ્ધસૂરિ ઉવજાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાહુ તીહ પણમિય પાય ॥ ૧ ॥

જિણુસાસણહ માહિ જે સારે

ચઉદહ પૂરવતણહ સમુધારે ।

સમરિહ પંચપરમેષ્ઠિ નવકારે

સપ્તક્ષેત્રિ હિવ કહહ વિચારે ॥ ૨ ॥^૧

માતૃકા—સવિ અરિહંત નમિવિ સિદ્ધ સૂરિ

ઉવજાય સાહુ ગુણભૂરિ ।

માઇય બાવન અક્ષર સાર

ચઉપધબધિ પઠિઉં સુવિચારુ ॥ ૨ ॥^૨

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. ૪૭

છાયા :

સૌ અર્હતને નમી સિદ્ધ સૂરિ ઉપાધ્યાય ।

પંદર કર્મભૂમિ સાધુ તેના પ્રણમી પાય ॥ ૧ ॥

જિનશાસનમાં જે સારા ચૌદ પૂર્વ તણો સમુદ્ધાર ।

સમર્થો પંચપરમેષ્ઠી નવકાર સપ્તક્ષેત્રનો હવે કહું વિચાર ॥ ૨ ॥

૨ એજન, પૂ. ૭૪

છાયા :

સૌ અર્હત નમી સિદ્ધસૂરિ ઉપાધ્યાય સાધુ ગુણ-ભૂરિ ।

માતૃકા-બાવન અક્ષર સાર ચોપાઠ-બંધે પઠું સુવિચાર ॥ ૨ ।

“માતૃકાચરિત્ર”ને બંને પંચુ:

મંગલ કરે સૌ અર્હત

ને અચ્છંદ સિવલક્ષ્મીકાંત ।

મંગલ સિદ્ધિસૂરિ ઉપાધ્યાય

મંગલ કરે સાહુના પાચ ॥ ૬૨ ॥^૧

ઉપર આપણે “સપ્તક્ષેત્રિરાસુ”ના અંતમાં આવતી “નં સિસિ
રવિ ગયણુગણિહિ” એ કડી જોઈ છે, તેના જ ભાવને મળતી
“માતૃકાચરિત્ર”ની છેલ્લી કડી જુઓ:

ન સસિસુરે ભૂયણુ વ્યાપ્તિ

ન ગ્રહ નક્ષત્ર તારા હૃતિ ।

ન વરતઘ વસુહ વ્યાપારુ

તાં સિવલક્ષ્મી કરે મંગલાચારુ ॥ ૬૪ ॥^૨

આ સામ્ય જોવાથી એમ માનવા દિલ થાય છે કે બંને એક
જ જોઈ અગ્રાત કવિની કૃતિ છે. આ પાછલી કૃતિ, પૂર્વ કૃતિ જેમ
બંધની દૃષ્ટિએ તેમ, નવા જ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ—“કક્કો” રજૂ
કરે છે. “માતૃકા” એટલે મૂળાક્ષર. અત્યેક મૂળાક્ષરથી શરૂ થતી આ
કૃતિ આપણને ૬૪ કડી આપે છે. વિષય ધાર્મિક છે, એટલે કાઈ
અમત્કૃતિ-યુક્ત કવિતા તેમાં આપણને નથી મળતી. મૂળાક્ષર કવિએ
નીચે મુજબ આપ્યા છે:

૧ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા :

મંગલ કરો સૌ અર્હત ને છે શિવલક્ષ્મીકાંત ।

મંગલ સિદ્ધિસૂરિ ઉપાધ્યાય મંગલ કરો સાહુના પાચ ॥ ૬૨ ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા :

ન્યાંસુધી શરી સૂર્ય ભુવને વ્યાપે

ન્યાંસુધી ગ્રહ નક્ષત્ર તારા છે ।

ત્યાંસુધી વરતે વસુધા-વ્યાપાર

ત્યાંસુધી શિવલક્ષ્મી કરો મંગલાચાર ॥ ૬૪ ॥

૦ (મીંદુ), ઝં, અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, રિ (ઝ), રી (ઝ), લિ (લ), લી (લ), એ, એઅ (ઐ), ઓ, ઓ (ઔ), અં, ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, જ (ઝ), ઝ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ભ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, લ (ળ), ક્ષ.

૪ થી શરૂ થતી કાષ્ઠ કડી મળતી નથી. આ પ્રમાણે પર અક્ષર લેખકે કવિતામાં સાચવ્યા છે. માતૃકામાં ૪ નહિ હોય, કે શું? કેમકે “સમ્યક્ત્વમાર્થચક્રપદ,” “સાલિભદ્રક” અને “દ્વહામાતૃકા”માં પણ ૪ નથી મળતો; એનું સ્થાન જ નથી. એથી પ્રચલિત ભાષા પૂરતું એનું સ્થાન નહિ હોય. આશ્ચર્યનો વિષય એ છે કે એમ છતાં ઝ, ઝ, લ, લ, ઐ, ઔ, ઙ, ઝ, ળ ને આપવામાં આવ્યા છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ રાસ આ બાજુ વધુ આવતો જણાશે. તેમાં નવાં રૂપો જેમ વપરાયાં છે, તેમ સંસ્કૃત તત્સમરૂપો પણ પ્રયોજ્યાં છે. ઉપરનાં અવતરણો જોયા માત્રથી જણાશે કે તેમાં કરાવઉ, સહુ, ગભારઉ, આગમ, કીજમ, આતરમ, આધેરઉ, દીસમ, ધાંડુ, કડીયમ વગેરે થોડાંધ નવાં રૂપો છે, જ્યારે ક્ષેત્ર, મહિમા, ગૂઢમંડપ, પુસ્તક, જનભવન, નાનાવિધિ, રૂપ, પક્ષ, મૂર્તિ, પ્રાસાદ વગેરે તત્સમ શબ્દો છે. ઉત્તરોત્તર જૂનાં રૂપોને સ્થાને નવું સ્વરૂપ ધરતાં રૂપો અથવા તો શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ વધતો જતો હતો, તેની સં. ૧૩૨૧ જેટલી જૂની આ કૃતિ આપણને ખ્યાલ આપી સંસ્કૃતાભ્યાસ વ મૌર્જરી એ સામાન્ય લક્ષણને સાર્યક કરતી લાગે છે.

૬. સાધુઓની દીક્ષાના ઐતિહાસિક પ્રસંગને સાંચવી રાખતાં કાવ્યો રચવાનો પ્રધાત હતો તેવું આ યુગનાં બે એક કાવ્ય જોતાં જણાય છે. પછી તો તેવાં કેટલાંય કાવ્યો રચાયાં છે. આ કાવ્યોમાં તે તે સાધુ કે આચાર્યના વિષયમાં આવશ્યક માહિતી સચવાયેલી હોય છે, એટલે તેની ઐતિહાસિકતા વિશે શંકાને કાંઈ કારણ નથી હોતું. મારવાડના મરુકોટુ નગરના એક ભંડારી નેમિચંદ્ર (પદ્મિશતકના

રચનાર)ને ત્યાં તેની પત્ની લક્ષ્મીથી સં. ૧૪૨૫માં જન્મેલા અંબડ નામના પુત્રે સં. ૧૨૫૫માં ખરતરગચ્છીય જિનપતિસૂરિ પાસે ખેડ-નગરના શ્રાંતિજિનમંદિરમાં જિનેશ્વરસૂરિ નામ ધારણ કરી દીક્ષા લીધેલી તેનું વર્ણન આપતો એક નાનો રાસ તેના જ શિષ્ય સોમ-ભૂર્તિએ રચેલો મળે છે. જો કે કાવ્યમાં સમય નથી આપ્યો છતાં પ્રસિદ્ધ છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૩૧માં જિનેશ્વરસૂરિએ જલોરમાં પ્રબોધ-ભૂર્તિગણિ નામના શિષ્યને તેનું નામ જિનપ્રબોધસૂરિ પાડી પદ્ધર બનાવી પછી આશ્વિન વદિ ૬ને દિવસે દેહત્યાગ કર્યો, આ દેહત્યાગની હકીકત કવિ નોંધતો હોવાથી એ પછી આ કાવ્ય રચાયું છે, એ ૨૫૫૮ છે.

આ કાવ્યને કવિ “ વીવાહલક ” કહે છે, એ ઉદ્દેશે કે સંયમરૂપી નારીની સાથે સાધકનાં જાણે કે લગ્ન થાય છે; અને કવિ તે જ પ્રકારે કાવ્યને વર્ણવે છે પણ:

ધણિ પરિ અંબડુ વરકુમરો પારણુધ સંજમ નારિ ।
વાળઈ નંદીય તૂર ધણા ગૂડિય ધરધર ખારિ ॥ ૨૪ ॥
કુમરુ ચલ્લિલક કુમરુ ચલ્લિલક ગરુચવિછડિ ।
પરિણેવા દિક્ખસિરી પેડનચરિ પેમેણુ પત્તક ।
સિરિ જિણુવધ જુગપવરો દિહુ તત્થ નિયમણિહિ તુઠક ।
પરિણુધ સંજમસિરી કુમર વજ્જહિ નંદિય તૂરા ।
નેમિચંદ અનુ લપમિણિહિ સન્નિ મણોરહ પૂર ॥ ૨૫ ॥^૧

૧ જૈ. ઐતિ. ગૂ. કા. સંચય, પૃ. ૨૨૬

છાયા :

એ પેરે અંબડ વરકુમાર પરણે સંયમનારી(ને) ।
વાળે નંદિત તૂર ધણા ગૂડી ઊડે ધરધર ખારે ॥ ૨૪ ॥
કુમાર ચાલ્યો કુમાર ચાલ્યો ગુરુ-વિછાડે ।
પરણવા દીક્ષાશ્રીને ખેડનગરે સ્થાને પહોંચ્યો ।
શ્રીજિનપતિ જિનપ્રવરે દીધ ત્યાં નિયમને તુઠ્યો ।
પરણે સંયમશ્રીને કુમાર, વાળે નંદિત તૂર ।
નેમિચંદ્ર અને લક્ષ્મીના સર્વ મનોરથ પૂર્યા ॥ ૨૫ ॥

આવાં કાવ્યો મોટે ભાગે ચરિતાત્મક હોવાને કારણે તેમાંથી સારી કવિતા આપણને મળી નથી શકતી; છતાં પ્રકાર અને બંધની દૃષ્ટિએ તેમાંથી જાણવાનું મળી આવે છે. આપણને “રવંતગિરિરાસુ”માં રાસ રમાતા તેનો જૂનો પુરાવો મળે છે, તેવો જ પુરાવો આ કાવ્યથી પણ મળે છે:

એહ વીવાહલક જે પઠહિ દિયહિ
ખેલા ખેલિય રંગભરિ ।
તાહ જિણેસરસૂરિ સુપ્રસન્ન
ધમ બાણધ ભવિય ગણિ સોમમુત્તી ॥ ૩૩ ॥

ખેલનાર અને લખાવી દાન આપનાર, ઉપરાંત ખેલનારા રંગભેર ખેલે તો તેને પણ ગુરુ પ્રસન્ન થાય, તેવો નિર્દેશ ઉપરના કથનને સાર્થક કરે છે. બંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા તેટલી જ સ્પષ્ટ છે. આમાં ચોપાયા અને દોહરા ઉપરાંત જૂલણા અને વસ્તુ છંદ ધ્યાન ખેંચે છે. જોન સાહિત્યમાં વસ્તુ છંદ તો પુષ્કળ વ્યાપક રહ્યો છે, પણ જૂલણા ભાગ્યે જ દેખાય છે. તેવો શુદ્ધ જૂલણા છંદ સૌથી પ્રથમ મને આ સં. ૧૩૩૧ લગભગના કાવ્યમાં જણાયો છે. “વીવાહલક”ના ઉલ્લેખ વાળી કડી ઉપર આપી જ છે. શરૂમાં જુઓ:

નગરુ મરુકાટુ મરુદેસ સિરિવર મહુડુ
સોહએ રયણ કંચણ પહાણ ।
જત્ય વજનંતિ નયભેરિ ભંકાર આ
પડિકવ્ય નયસ્સ હિય એ ધસકો ॥ ૩ ॥
કંદ દંસણ કલા કેલિઆ તાસુ...
મહુરવાણીય અમિયં અરેતે ।

૧ એજન, પૃ. ૨૨૭

છાયા :

એ વિવાહલો જે પઠે, દે, ખેલા ખેલે રંગભરિ ।
તેને જિનેશ્વરસૂરિ સુપ્રસન્ન, એમ બાણે બવ્ય જણી સોમમૂર્તિ ॥ ૩૩ ॥

રહેએ તત્ત્વ ભંડારિઉ રાહી,

પુનિમચંદ્ર નિમ નેમિચંદ્રો ॥ ૪ ॥૧

આમાં એક વસ્તુ જણાશે કે સમપદાંતે આંત્યાનુપ્રાસ નથી. એ સમયે હજી એનો વ્યાપક ઉપયોગ કદાચ નહિ હોય; જે ખીજાં-ચાલીસ વર્ષમાં જ થયો હતો, તે હવે પછી જાણવામાં આવશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય ખાસ વિશેષ નથી આપતું. આ નીચે એક નમૂનો જોવાથી તેનું ભાષાસારથ્ય સ્પષ્ટ થશે:

ભણ્ણ અંખડુ ભણ્ણ અંખડુ એહુ સંસારુ ।

ગુરુદુઃખ-ભરપૂરિયહ માહ માહ તા. વેગિ મેદિહસુ ।

પરણિવિણ્ણ દિક્ખસિરિ વિવિહભંગિ હઉં સુદ્ધ માણિસુ ।

મામ ભણ્ણ દુક્કરુ ચરણુ તુહું પુણ્ણ અધ સુકમાહુ ।

કુમરુ ભણ્ણ દુક્કરહ વિણ્ણ નહુ છલિયમ કલિકાહુ ॥ ૧૪ ॥૨

માત્ર ઉકાર શબ્દાંતેથી કાઢી નાખ્યા પછી વાંચવાથી સ્વરૂપ કેટલું નવા યુગ તરફ આવ્યું છે, તે જાણી શકાશે.

નાનું છતાં આ રાસ કાવ્ય જ છે; કેમકે ખેલા એ ખેલી શકે છે; સાથે એની પુષ્પિકામાં 'इति श्रीजिनेश्वरसूरिदीक्षाविवाहवर्णनरासः'

૧ એજન, પૃ. ૨૨૪

છાયા :

નગર મરુકાટ મરુદેશ-શ્રીવરમુકુટ સોહો રત્નકંચનપ્રભાન ।

જ્યાં વાળે નગ-ભેરી-ભંકાર, પડયો નગને (?) હૈયે ધ્રાસકો ॥ ૩ ॥

કાંતદર્શન કલા-કેલી તેને મધુરવાણી ચ અમી-અરંતી ।

રહે ત્યાં ભંડારી રાવ પૂનમચંદ્ર જેમ નેમિચંદ્ર ॥ ૪ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૨૫

છાયા :

ભણ્ણ અંખડ ભણ્ણ અંખડ: એ સંસાર ।

ગુરુદુઃખ-ભરપૂર્યો મા મા તો વેગે મેલીશ ।

પરણીને દીક્ષાશ્રી વિવિધભંગે હું સુખ માણીશ ।

મા ભણ્ણ, દુઃકર (આ)ચરણ; હું પણ અતિસુકોમલ ।

કુમાર ભણ્ણ, દુઃકર વિના નહિ છળામ કલિકાલ ॥ ૧૪ ॥

સમાપ્તઃ એવો જૂનો ઉલ્લેખ છે. જ્યાં ઢાળ બદલે છે, ત્યાંથી એના ટુકડા પડતા સમઝી લેતા જોઈએ.

૭. જિનેશ્વરસૂરિના જણાતા એક બીજા શિષ્ય જગદુએ “સમ-ક્ષેત્રિરાસુ”ના કર્તાએ આપેલી “માતૃકાયઉપધ” જેવી યરોબર ૬૪ કડીની “સમ્યક્ત્વમાધ્યઉપધ” રચી આપી છે. કાવ્યાંતે કવિ પોતા વિશે આટલી માહિતી આપે છે:

હાસામિસિ ચક્રપદ ધંધુ કિચક
માધતણુ છેહુ મધ નિચક ।
ઊણુ આગલક કિપિ ભણુક
જગદુ ભણુધ સંધુ સચલુ ખમેક ॥૬૨॥
શ્રીનંદક સમુદા ધરિ રહધ
નંદક વિહિમંદિરુ કવિ કહધ ।
નંદક જિણેસરસૂરિ મુણિંદ્ર
જ રવિ ઊગધ ઊગધ ચંદ્ર ॥૬૩॥^૧

લેખકે કાવ્યમાં સમ્યક્ત્વ વિષય ઉપર લખી સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ તેના રક્ષણના પ્રકાર અને કૃળ બતાવ્યાં છે. એમાં પ્રતિભાજન્ય ચમત્કૃતિ કે એવું કાંઈ નથી.

આ કવિ મોડાને ન ગણાવતાં ઝૂં થી શરૂ કરી ૭મી કડીથી ક્રમે અ, આ, ઇ, ઈ (ઈ), ઊ (ઉ), ઓ (ઊ), રિ (ઋ), રી (ૠ), લિ (ૡ), લી (ૣ), એ, ઐ, ઓ, ઔ (ઔ), અં, ક, ખ, ગ, ઘ, ન (ઙ), ચ, છ, જ, ઝ, ન (ઞ). ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન (ણ), ત, થ, દ, ધ, નં, પ, ફ, બ, ભ, મ, જ (ય), ર, લ, વ, સ (શ), ય, સ, હ, લ (ળ), ખ (ક્ષ) આમ ૫૧ મૂળાક્ષરો ગણતો જણાય છે.

૧. પ્રા. ગૂ. કા. પૂ. ૮૨

છાયા:

હાસ્યમિમે ચોપદખંધ કર્યા, માતૃકા તણા છેહ મેં લીધા ।
ઊણુ આગલું કાંઈપણ ભણ્યો, જગદુ ભણે: સંધ સકલ ખમે ॥૬૨॥
શ્રી નંદો-સંપદા ઘેર રહે, નંદો વિધિ-મંદિર, કવિ કહે ।
નંદો જિનેશ્વરસૂરિ મુનોંદ, જ્યાંસુધી રવિ ઊગે, ઊગે ચંદ્ર ॥૬૩॥

આ કાવ્યનો રચનસમય જો કે અપાયો નથી, એમ છતાં શ્રી. જિનેશ્વરસૂરિનો સમય સં. ૧૩૩૧ લગભગ નક્કી હોવાને કારણે, તેમ જ આ કાવ્ય “સપ્તક્ષેત્રિસુ”વાળા લેખકની “માતૃકાયઉપઘ”ને જોઈ ૬૪ કડીમાં રચાયેલી હોવાને કારણે, સં. ૧૩૨૭-૧૩૩૧ લગભગમાં એ રચાયું હશે. સપ્તક્ષેત્રિસુમાં “તાલારસ” અને “લકુટારસ”નું જોડું સૂચન છે, તેવું આ કાવ્યમાં પણ મળે છે; માત્ર કવિ તેનો અહીં નિષેધ કરે છે :

તાલારસુ રયણિ નહુ દેઘ

લકુટારસુ મૂલહ વારિઃ ॥૨૧॥૧

અંતે માતૃકાના આરંભમાં એક સામ્ય મળે છે કે જે એક-કર્તૃત્વના કરતાં એકનું ખીન્નએ અંડન કર્યું હોય તેવું લાગે. એક જિન-વચનનો આગ્રહ કરે છે, તો ખીન્ને સમ્યક્ત્વ ઉપર ભાર દે છે :

માતૃકાઃ ભલે ભણેવિણુ ભણીઅઘ ભલઈ

તિદ્ધયણુ માઈ સારુ એતલઈ ।

જિનુ નિજવચનુ જગહુ આધારુ

ઘટીક મૂકિક અવર અસ્સારુ ॥૨૧॥૨

સમ્યક્ત્વ—ભલે ભણઈ માઈ ધુરિ જોઘ

ધર્મહ મૂલુ નુ સમિકતુ હોઘ ।

સમિકતુ વિણુ જો ક્રિયા કરઘ

તાતઘ લોહિ નીરુ ઘાલેઘ ॥૨૧॥૩

૧ એજન, પૃ. ૮૦

“ તાલારસ રજનીમાં ન દે,

લકુટારસ મૂલથી વારે ” ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા: ભલે ભણી ભણિયે ભલું, ત્રિભુવનમાં સાર એટલું ।

જિન નિજવચન જગનો આધાર એટલું મુક્તિકર, અવર અસાર ॥૨॥

૩ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા: ભલે ભણું માતૃકા ધર જોઘ, ધર્મનું મૂળ જે સમ્યક્ત્વ હોય ।

સમ્યક્ત્વ વિના જે ક્રિયા કરે, તાતે લોહી નીર ઘાલે ॥૧॥

જગદુની કવિતામાં એક વસ્તુ નજરે પડે છે, તે તેણે કેટલીક લોકાક્રિયાઓ અને ઉપમાઓ વાપરી છે, તે; જોકે કાવ્ય તરીકે તેમાં ચમત્કૃતિનો અભાવ છે. “તાતઘ લોદિ નીરુ ઘાલેઘ” (કડી ૧) ઉપરાંત :”

- (૧) સમિકત જઘ લાભઘ સંસારિ
જાણે છરી પડી ભંડારિ ॥૩૥
- (૨) લિલિયં જગિ લોડઘ સક કોઘ ।
કુપાત્રુ વિપદરસાદસુ હોઘ ।
ખીરુ આણિ જક મુખિ ઘાલિયઘ
પાત્ર વિસેપિલિ તસુ વિસુ ધિયઘ ॥૧૫૥
- (૩) કુગરવાણિ તક વિસુ ઊતરેઘ
સુગુરવાણિ જક અમિક ઝરેઘ ॥૪૨૥

ભાષાતી દૃષ્ટિએ આ કાવ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી, છતાં વપરાયેલાં રૂપો આપણને વધુ અને વધુ પરિચિત થતાં જાય છે, તે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાશે. “ગમાર” શબ્દનો સૌથી જૂનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં મળે છે; જેવો કે

ઝાયા દીસઘ બહુત ગમાર
ધંમહ તણી ન પૂછઘ સાર ॥૨૦૥

૮. સં. ૧૩૫૦ ના તાડપત્રમાં “માતૃકાચક્રિપદ” ની પૂર્વે ૬૧ કડીની “સવેગમાતૃકા” નામક કૃતિ મળે છે. એના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. સ્વ. દત્તાલે એનો આદિ અંત ભાગ નીચે મુજબ તોંધ્યો છે :

૧ એજન, પૃ. ૭૮-૮૨

છાયા: સમ્યક્ત્વ જે લાભે સંસારે, જાણે છરી પડી ભંડારે ॥૩૥

લખ્યું જગે લોટે સૌ કોઈ કુપાત્ર વિપદરસરણુ હોય ।

ખીર આણી જે મુખે ઘાલિયે, પાત્રવિશેષે તેનું વિષ થાય ॥૧૫૥

કુગુરુ-વાણીએ તો વિષ ઊતરે(=યાય), સુગુરુવાણીએ જે અમી ઝંર ॥૪૨૥

૨ એજન, પૃ. ૮૦

છાયા : ઝા ઝા દીસે બહુ ગમાર, ધર્મતણી ન પૂછ સાર ॥

આ કાવ્યનો રચનસમય જો કે અપાયો નથી, એમ છતાં શ્રી. જિનેશ્વરસૂરિનો સમય સં. ૧૩૩૧ લગભગ નક્કી હોવાને કારણે, તેમ જ આ કાવ્ય “સપ્તક્ષેત્રિરાસુ”વાળા લેખકની “માતૃકાચરિત”ને જોઈ ૬૪ કડીમાં રચાયેલી હોવાને કારણે, સં. ૧૩૨૭-૧૩૩૧ લગભગમાં એ રચાયું હશે. સપ્તક્ષેત્રિરાસુમાં “તાલારસ” અને “લકુટારસ”નું જોડું સૂચન છે, તેવું આ કાવ્યમાં પણ મળે છે; માત્ર કવિ તેનો અહીં નિષેધ કરે છે :

તાલારસુ રચણિ નહુ દેધ

લકુટારસુ મૂલહ વારિધ ॥૨૧॥^૧

અંતે માતૃકાના આરંભમાં એક સામ્ય મળે છે કે જે એક-કર્તૃત્વના કરતાં એકનું ખીગએ ખંડન કર્યું હોય તેવું લાગે. એક જિન-વચનનો આગ્રહ કરે છે, તો ખીજો સમ્યક્ત્વ ઉપર ભાર દે છે :

માતૃકાં ભલે ભણેવિણુ ભણીઅધ ભલઈ

તિદ્ધયણુ માહિ સારુ એતલઈ ।

જિનુ નિજવચનુ જગહ આધારુ

ધતીક મૂકિક અવર અસ્સારુ ॥૨૧॥^૨

સમ્યક્ત્વ—ભલે ભણઈ માર્ઘ ધુરિ નેધ

ધર્મહ મૂલુ જુ સમિકતુ હોઈ ।

સમકતુ વિણુ ને ક્રિયા કરઈ

તાતઈ લોહિ નીરુ ધાલેઈ ॥૨૧॥^૩

૧ એજન, પૃ. ૮૦

“તાલારસ રજનીમાં ન દે,

લકુટારસ મૂલથી વારે” ॥

૨ એજન, પૃ. ૭૪

છાયા: ભલે ભણી ભણિયે ભલું, ત્રિભુવનમાં સાર એટલું ।

જિન નિજવચન જગનો આધાર એટલું મુક્તિકર, અવર અસાર ॥૨૧॥

૩ એજન, પૃ. ૭૮

છાયા: ભલે ભણું માતૃકા ધર નેધ, ધર્મનું મૂળ જે સમ્યક્ત્વ હોય ।

સમ્યક્ત્વ વિના જે ક્રિયા કરે, તાતે લોહી નીર ધાલે ॥૨૧॥

જગકુની કવિતામાં એક વસ્તુ નજરે પડે છે, તે તેણે કેટલીક લોકાક્રિતઓ અને ઉપમાઓ વાપરી છે, તે; જોકે કાવ્ય તરીકે તેમાં ચમત્કૃતિનો અભાવ છે. “તાતઘ લોહિ નીરુ ધાલેષ” (કડી ૧) ઉપરાંત :”

- (૧) સમિકત જઘ લાભઘ સંસારિં
જણે છુરી પડી ભંડારિ ॥૩॥
- (૨) લિહિયં જગિ લોહઘ સહ કોઘ ।
કુપાત્રુ વિસહરસાદસુ હોઘ ।
ખીરુ આણિ જહ મુખિ ધાતિયઘ
પાત્ર વિસેપિહિ તસુ વિસુ થિયઘ ॥૧૫॥
- (૩) કુગરવાણિ તહ વિસુ હિતરેઘ
સુગુરવાણિ જહ અમિક ઝરેઘ ॥૪૨॥^૧

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યમાં ખાસ વિશેષતા નથી, છતાં વપરાયેલાં રૂપો આપણને વધુ અને વધુ પરિચિત થતાં જાય છે, તે ઉપરનાં અવતરણોથી સમજાશે. “ગમાર” શબ્દનો સૌથી જૂનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં મળે છે; જેવો કે

ઝોચા દીસઈ બહુત ગમાર
ધંમહ તણી ન પૂછઈ સાર ॥૨૦॥^૨

૮. સં. ૧૩૫૦ ના તાડપત્રમાં “ માતૃકાચક્રપદ ” ની પૂર્વે ૬૧ કડીની “સંવેગમાતૃકા” નામક કૃતિ મળે છે. એના કર્તા વિશે કશી માહિતી નથી મળતી. સ્વ. દલાલે એનો આદિ અંત ભાગ નીચે મુજબ નોંધ્યો છે :

૧ એજન, પૃ. ૭૮-૮૨

છાયા: સમ્યક્ત્વ જે લાભે સંસારે, જણે છરી પડી ભંડારે ॥૩॥

લખ્યું જગે લોટે સૌ કોઈ કુપાત્ર વિપહરસરણુ હોય ।

ખીર આણી જે મુખે ધાલિયે, પાત્રવિશેષે તેનું વિષ થાય ॥૧૫॥

કુગુરુ-વાણીએ તો વિષ ઊતરે(=થાય), સુગુરુવાણીએ જે અમી ઝરે ॥૪૨॥

૨ એજન, પૃ. ૮૦

છાયા : ઝો આ દીસે બહુ ગમાર, ધર્મતણી ન પૂછે સાર ॥

આદિ—ભલે બણક બણક પરમત્યુ

ફલહક ચક્રવિહ સંઘહ સત્ય ।

એક બણેવિણ લાહક સિચક

નિચ વિઠેત્યુ ધણુ ધમ્મિ દિહ ॥૧॥

મીડક બણીક કિમ કવિ કહઇ

મીડા વિણ સંસારુ જુ ભમઇ ।

મીડા તણીચ જ એવડ સક્તિ

મીડક ધ્યાતાં હુઅઇ જ મુક્તિ ॥૨॥

અંત—મંગલ મહાસિરિ સહ સંધુ

ભસુ આણ દેવહં અલંધ ।

ઉવસમિ સહ સંવેગિહિ રચી

બહુચાલી સાવચ મુણિ રસી ॥૬૧॥^૧

આમાં રપટ છે કે કવિએ મીડાથી માતૃકાની શરૂઆત કરી છે, જેમાં “ માતૃકાચક્રપદ”નું અનુસરણ દેખાય છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આપણને વધુ અને વધુ પરિચિતતા હવે મળતી જાય છે: જૂનાં રૂપો આમાં પ્રયોજાયેલાં છે; છતાં બીજી કડી જેતાં માલૂમ પડશે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીને તે નિકટ ચક્ર અચેલ છે.

૯. રચાયાનો નિશ્ચિત સમય નથી મળતો તેમ છતાં, સં. ૧૩૬૦ આસપાસ જેના રચાયાની સંભાવના છે, તેવો એક ઐતિહાસિક અપૂર્ણ રાસ ગણી આવ્યો છે. આ રાસ તે પાટણ નજીક સંડેરના પ્રાગ્વાટ-

૧ પત્તનસ્થ પ્રા. જૈ. મા. પ્ર. સૂચી, પૃ. ૧૯૦

છાયા: ભલે બણો બણો પરમાર્થ, ફલભ ચતુર્વિધ સંઘનો સાર્થ ।

એ બણી લાભ લો, નિજ વિત્તાર્થ ધણો ધર્મે દો ॥૧॥

મીડું બણ્યું, કેમ, કવિ કહે, મીડા વિણ સંસાર જ ભમે ।

મીડા તણી જ એવડી શક્તિ, મીડું ધ્યાતાં હોય જ મુક્તિ ॥૨॥

x

x

x

x

મંગલ મહાશ્રી શું સંઘ, જેની આણ દેવને અલંધ્ય ।

ઉપશમ શું સંવેગે રચી બહુચાલી આવક મુનિ ઋષિ ॥૬૧॥

વંશીય પેથડશાહના સંઘનું વર્ણન આપતો “પેથડરાસ” તરીકે પ્રસિદ્ધ રાસ છે. તેની અપૂર્ણતાને કારણે તેના કર્તાનું નામ આપણને મળી શકતું નથી. શ્રી. મો. દ. દેસાઈએ પ્રાપ્ત ભાગના અંત ભાગમાં નોંધાયેલા “મંડલિક” નામથી કર્તા તરીકે “મંડલિક” નામ નોંધ્યું જણાય છે.^૧ એ ઉલ્લેખ નીચે મુજબ છે :

સોમનાથ અંદ્રપાલ વંદીય દેખીક વલીક જમ

દિક પીયાણું હિવ મન રહિસક મંડલિક ભણુઈ ઈમ ॥તહિં નાઁ ॥૨

પ્રસંગ જોતાં એમ માલૂમ પડે છે કે પેથડ ભાઈઓ સાથે છેવટ જૂનાગઢ મુકામ કરી રહેલો હતો, જ્યાં તેને ખેંગાર અને મંડલિક તરફથી સારો આદરસત્કાર મળ્યો હતો :

તેજલપુરિ આંગણિ દીન્હા વાસ ઉચ્ચસેનમંદિરુ દીક પગાર

અચનર કવિ ભણુઈ ગઢવિ ખર્ધગાર ।

ગરબ દીસઈ પોલિપગાર નરપમ નરસીઅ નર આધાર ॥

મંડલિક મંડિક વાસ તહિં વિષમ એ સુરઠ વડ દેશ

ભોલ લોક તહિં નિવસય એ ॥૩

સં. ૧૩૭૧ માં રા'મહિપાલદેવ ચૂડાસમો જૂનાગઢની ગાદીએ હતો, એ હવે પછી આવનારા “સમરાસુ”માં^૪ ૨૫૫ છે. રા'

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૬

૨ એજન, પૃ. ૩૬ અને પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૩૦
છાયા : સોમનાથ-અંદ્રપ્રભને વંદી દેખ્યા વળી જ્યાંસુધી ।

દીધું પ્રયાણ, હવે મ રહેશે, મંડલિક ભણે એમ ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix-X, પૃ. ૨૬

છાયા : તેજલપુરે આંગણે દીધા વાસ, ઉચ્ચસેન મંદિર દીકા પ્રાકાર,
અતિનર, કવિ ભણે, ગઢપતિ ખેંગાર ।

ગરબા દીસે પોલ-પ્રાકાર નિરુપમ નરસિંહ નર-આધાર ॥

મંડલિકે મંડિક કર્યો વાસ ત્યાં, વિષમ એ સોરઠ વડો દેશ,

ભોળા લોક ત્યાં વસે એ ॥

૪ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૪

મહિપાલદેવના નામોલ્લેખવાળો તે જ વર્ષનો લેખ પણ પ્રાપ્ય છે, જેમાં સમરસિંહના પિતા દેસાને રા'મહિપાલદેવની મૂર્તિ કરાવ્યાનું લખ્યું છે.^૧ ઇ. સ. ૧૩૦૮ (સં. ૧૩૬૪)માં, બે વર્ષ રાજ્ય કરી મંડલિકપુત્ર નોંધણુ ચોથો મરણ પામ્યો, જેના પછી મહિપાલદેવ ગાદીએ આવ્યો. રા'મહિપાલનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૩૦૮-૧૩૨૫ છે.^૨ નોંધણુ અને મહિપાલ બંને ભાઈઓ થતા લાગે છે, કેમકે જૂનાગઢના સં. ૧૪૭૩ના એક શિલાલેખમાં આપેલી વંશાવળીમાં મહિપાલને મંડલિકનો પુત્ર કહ્યો છે.^૩ આ મંડલિકના પિતાનું નામ ખેંગાર હતું,^૪ તેનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૨૬૦ (વિ. સ. ૧૩૧૬) માં થયું મનાય છે. મંડલિકને સુદ્ધગજેતા=મોગલો=તુર્કો ઉપરનો વિજેતા કહ્યો છે, તે વિ. સં. ૧૩૬૦ માં અલ્લાઉદ્દીનના વિજય સાથે સંબંધ ધરાવતો પ્રસંગ સંભવે; એટલે કર્ણ વાઘેજાના સમયમાં મંડલિક જૂનાગઢની ગાદીએ હોવાની શક્યતા સ્પષ્ટ છે. “પેથડરાસ”માં કર્ણદેવના રાજ્યકાળનો ઉલ્લેખ આવે છે બે સ્થળે :

(૧) પાટણ પદ્મસીય તહિ કર્ણ નરેસર ભેટીય વીનવીડ ।

તીરથબાત્રા બચવઉ દેવ તહિ દેસવટક સપસાક કીક ॥૧૫૫॥

૧ એનન, Appendix, પૃ. ૨૩

૨ જૂનરાત રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૩ મંડલીકનૃપતિર્યદુવંશે યો બમૂવ યુધિ મુદ્ગલજેતા ।

શ્રીકૃતીસહિતભૂપતિસેવ્યસ્તસ્ય સૂનુરભવન્મહિપાલઃ ।

New Idn. Anti. Vol. II, p. 603

મહિપાલનો પુત્ર ખેંગાર ૪થો ઇ. સ. ૧૩૨૫માં ગાદીએ આવ્યો. જુઓ જૂન. રાજસ્થાન, પૃ. ૩૦૮

૪ જૂન. રાજ. પૃ. ૩૦૮

૫ પ્રા. ગુ. કા. સં., પૃ. ૨૫

છાયા : પાટણ પેસી ત્યાં કર્ણ નરેશ્વર ભેટી વીનવ્યે ।

તીર્થયાત્રા બહુ દેવ ત્યાં દેસવટો (=દેશાટન) સૌ સાધુએ કર્યો ॥૧૫૫॥

(૨) વડ રાહત વખાણિ કરણુરાઉ મનિ સલહીધ એ ।

દેધ દયાપર જમ વીલહણુવંસ વખાણીધ એ ॥૨૮॥^૧

એ ૨૫૦૮ છે કે પેથડ સંઘ કાદે છે, ત્યારે પાટણુ ઉપર આમ કર્ણનું રાજ્ય છે. આ મંથનો સમય વિ. સ. ૧૩૬૦ હતો, તેવું માલુમ પડી આવ્યું છે; જે વખતે કર્ણને અતિલઘુ કહ્યો છે.^૨ આ ઉલ્લેખ ઉપરથી એક બીજી વસ્તુ એ નીકળે કે કર્ણનો પરાભવ ઇ. સ. ૧૩૦૪ (વિ. સં. ૧૩૬૦)માં થયો એવી જે માન્યતા છે, તે વાજબી ઠરે, નહિ કે ઇ. સ. ૧૩૦૦ (વિ. સં. ૧૩૫૬) વાળી. “પ્રવચનપરીક્ષા” અને “વિચારશ્રેણી”માં વિ. સં. ૧૩૬૦ નોંધેલ છે; જે કે જનપ્રભસૂરિ સં. ૧૩૫૬નું વર્ષ આપે છે (એમ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી નોંધે છે.)^૩

એટલું ખરું કે “પેથડ રાસ”માં વર્ષ નથી નોંધ્યું, તેથી સં. ૧૩૫૬ લો કે સં. ૧૩૬૦ લો, એથી કાંઈ વિશેષ આધ આવતો નથી. મંડલિક તે સમયે જૂનાગઢની ગાદી ઉપર હતા જ, એમાંથી ગમે તે

૧ એજન, પૃ. ૨૬

છાયા : વડો રાવત વખાણે કર્ણરાવ મને લહે એ ।

દેધ દયાપર જ્યાંસુધી વીલહણુવંસ વખાણિયે ॥૨૮॥

૨ ચરમજિનવરેન્દ્રસ્ફારમૂર્તિ વિધાય

ગૃહજિનવસતૌ પ્રાતિષ્ઠપચ્છુદ્ધલગ્ને ।

પુર ઉરુતરદેવૌકઃસ્થિતાયાં ચ તસ્યાં

સમહમતિલઘોઃ શ્રીકર્ણદેવસ્ય રાજ્યે ॥૨૯॥

સ્વ-રસ-સમય-સોમે ૧૩૬૦ બન્ધુભિઃ ષડ્ભિરેવ

સમમિહ સુવિધીનાં સાધને સાવધાનઃ ।

વિમલગિરિશિરઃસ્થાદીશ્વરં ચોજ્જયન્તે

યદુકુલતિલકાગ્રં નેમિમાનમ્ય મોદાત ॥૧૦॥

પુરાતરવ, પુ. ૧૬, પૃ. ૬૩ (“એક ઐતિહાસિક જૈન પ્રશસ્તિ” એ નામનો મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો લેખ.)

૩ જુન.નો મધ્ય-રાત્ર. ઇતિ., પૃ. ૪૩૬

વર્ષ લો તોપણ. આમ હોવાને કારણે ઉપર આવતાં અવતરણોમાં આવતો મંડલિક એ તે સમયનો જૂનાગઢનો રા' છે એમ સ્વીકારવામાં બાધ નહિ જણાય. “દિઉ પીયાણું, હિવ મન રહિસઉ, મંડલિક બણુ ઇમ” એ વાક્યમાં પેથડ સોમનાથ પાટણમાં સોમનાથ અને ચંદ્રપ્રભનાં દર્શન કરી જૂનાગઢના મૂળ મુકામ ઉપર પાછો આવે છે, ત્યારે મંડલિક સંધને પ્રયાણ કરાવે છે, અને “હવે ન રહેશો” એમ સૂચવે છે. આ વાક્ય અપમાનજનક નહિ, પણ “તીર્થયાત્રા પૂરી થઇ ગઇ છે, એટલે હવે અહીંથી ખુશીથી વિદાય લો, અહીં કાંઇ બાકી નથી રહી જતું કે જોવાને અહીં રહેવું પડે,” એવી મતલબ જ બતાવે છે. એટલે કે આ કવિનું નામ નહિ, પણ રાગનું નામ છે. ઉપરના ૧લા અવતરણમાં “મંડલિક મંડિઉ વાસ” એમ મંડલિકે વાસની સગવડ કરી આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે: સોરઠ વિષમ દેશ હતો અને તેથી ત્યાં “ભોલ” ભોળા-બલા આવેલા મેમાન લોક સુખેથી વસી શકે તેવું કરી આપ્યું.

હવે જે મુશ્કેલી ઊભી થાય છે તે “ખેંગાર” ના નામની છે. અહીં એ નામનું કેવી રીતે સમાધાન કરવું? કાં તો આ કાવ્યનો કવિ જ એ “ગઢવિ ખઘંગાર” હશે; તેમ ન હોય તો મંડલિકનો પિતા ખેંગાર જીવતો હશે, જે વૃદ્ધ હોવાને કારણે મંડલિક કતાહિતા હશે. “ગઢવિ” શબ્દ ગઢપતિ=ગઢવધ=ગઢવિ=ગઢવી એમ થયો છે. કવિ એમ કહે છે કે ઉગ્રસેન મંદિરનો પ્રાકાર જોયો ત્યાં અતિનર=નરશ્રેષ્ઠ ગઢપતિ ખેંગાર હતો. એનાં પોળ અને પ્રાકાર ગરુઆં હતાં, નિરુપમ હતાં, કેમકે નરસિંહ એવા તે નર ગઢપતિ ખેંગારનો તેને આધાર હતો; અથવા ઉગ્રસેન મંદિરની રચના એ ખેંગારે કરાવી હશે; તેની આ ક્રિયા અનુપમ છે. આ અર્થ લેતાં તે તે સમયે જીવતો ન હોય તોયે સંગતિ મળી રહે. ખેશક આ વિષયમાં ચોક્કસ કાંઈ પણ કહી શકાય નહિ. (ઉપર બતાવ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૨૬૦-વિ. સ. ૧૩૧૬માં ખેંગાર મરાયાનું કહેવાય છે.)^૧

સ્વ. દલાલે તો આ કૃતિને કર્તાના નામ વિનાની કહી છે.^૧ આ કૃતિ અપૂર્ણ છે, એમ કાઠ કહેતું નથી, પણ કાવ્યનું સ્વરૂપ જોવાથી “મંડલિક ભણુષ્ઠ મમ” ત્યાં એક ઢાળ પૂરો થાય છે, તે પછી તરત જ બીજા ઢાળની શરૂઆત થાય છે, જેની બે તૂક જ છપાયેલી છે :

દિલ પીયાણુ વેગિ તહિ હરિયાલા સૂડા રે

સૂરવાહે સંપત્ત મનીલા સૂડા રે ॥૨

દોહરાના એક અર્ધના બે ટૂકડા જ માત્ર આપી કાવ્ય આમ તૂટે છે. અને તૂટક હોવાને કારણે જ કવિના નામનો કશો નિશ્ચય કે નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી.

વસ્તુપાલ તેજપાલ પછી સંડેરનો પેથડશાહ પ્રતાપી થાય છે. પોતાના છ ભાઈઓ સાથે સંઘ કાઠી સૌરાષ્ટ્રમાં જાય છે, તેને વસ્તુ તરીકે લઈ આ કાવ્ય રચવામાં આવ્યું છે. કાવ્ય કરતાં તેની ઉપ-યોગિતા ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ખાસ છે. આ કાવ્યમાં નીચેના ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક મુદ્દાઓ મહત્વના છે:

૧. ઉપર બતાવ્યું તેમ પાટણમાં કર્ણ વાઘેલાનું રાજ્ય હતું.
૨. સંઘ પાટણથી નીકળી પીલૂયાણુડિ, ડાભલનયર, દેવાલુ, નાગલપુર, પેથાવાડિ, સીકર, જંખૂ, ભડકૂડિ, રાણપુર, કનાલધ, લોલિયાણુ અને પીપલાઈ થઈ પાલીય તાણુડિ આવ્યો.
૩. પેથાવાડિ ગામમાં કાઠ મંડલદેવ પેથડને મળવા આવ્યો હતો.

[પેથાવાડિ જન્ય ભેટીય મંડલદેવ તહિં ।

લાઘઈ માન પ્રમાણુ સીકરિ આવઈ ગુણપવરો ॥]૩

૧ પમી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૮

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૦

છાયા : દીધું પ્રયાણુ વેગે ત્યાં, હરિયાળા સૂડા રે,
સૂર્ય-વાહે સંપત્તિ, મનીલા (ડાહ્યા) સૂડા રે ॥

૩ પ્રા. ગૂ. કા. સં. Appendix X, પૃ. ૨૬

છાયા : પેથાવાડે જન્ય ભેટી મંડલદેવ ત્યાં ।
લાઘું માન-પ્રમાણુ સીકરે આવે ગુણપવર ॥

૪. ભડકૂએ આવતાં ત્યાંનો રાણો પેથડને મળ્યો અને ધીરજ આપી;
પછી લોલિયાણુનો ધણી આનંદથી પેથડની પાસે બેઠો.

[ભડકૂએ આવાસ ગોહિલસંડક ધરીય મનિ ।
બહુ ગુણવંત સુબાણુ રાણુ પહૂતક તેણુ ખણિ ॥૩૭॥
સંધક દીન્હી ધીર વલીય સંધપતિ એકમનિ ।
રાણુપુરે સંપત્ત સંધ કનાલક ન રહ્યે ॥૩૮॥
X X X X

બહુક સંધપતિપાસિ રંજીય રુલીયાયત હરિસે ।
ગુણગરક મુખરાક લોલીયાણુપુર સદે ધણીય ॥૪૦॥

૫. પાલીતાણુનું કાર્ય પતાવી અમરેલી અને ત્યાંથી તેજલપુર આવ્યા,
જ્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ મંડલિકે સંધને રહેવાની સગવડ કરી
આપી. ત્યાં ગિરનાર, દામોદર દેવ, સુવર્ણરેખા નદી, કાલમેધ ક્ષેત્ર-
પાલ અને મંત્રી બાહડ (દેવંતગિરિરાસુ પ્રમાણે તો અંબડ) મંત્રીએ
કરેલી પાજ બોધ, અને પછી ઉપરકોટમાં નેમિનાથનાં દર્શન કર્યા.

ગિરિ ગરક ગિરનાર સ પસિદ્ધક તા લહિ દમોદરો દેય
પ્રસિદ્ધક વહિ સોવનરેખ નદી જલપૂરીય ।
કાલમેધો ક્ષેત્રપાલ ગિરિપાહરી મંત્રિ બાહડદેવિ પાજ
કરાવીય ધવલીય વર પરવ તીણુ કરાવીય ।

૧ એજન, પૃ. ૩૭

છાયા : ભડકૂએ આવાસ ગોહિલખંડ ધરી મને ।
બહુ ગુણવંત સુબાણુ રાણો પહોચ્યો તે ક્ષણે ॥૩૭॥
સંધને દીધી ધીર વળીને સંધપતિને એકમને ।
રાણુપુરે સંપ્રાપ્ત સંધ કનાલે ન રહે ॥૩૮॥

X X X X

બેઠો સંધપતિ પાસે રંજીને રળિયાત હરખે ।
ગુણ-ગરવો મુખ્યરાવ લોલિયાણુપુર સ્વયં ધણી ॥

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં., પૃ. ૨

વિષમ ડુંગર ગુરૂ ગિરનારો ચઢીય નેમિકુમરિ લીયક

સંજમભારો । (વગેરે) ૧

કાવ્યબંધની દષ્ટિએ “પેથડરાસ”માં ખૂબ વિવિધતા મળે છે; નવા જ બંધો સૌથી પ્રથમવાર જોવા મળે છે; ચાલુ રોળા, દોહરો, ચોપાઇ અને ચોપાયા તો છે જ. નવા છંદમાં સર્વેયા અહીં ગૂજરાતી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ જણાય છે. ગૂજરાતી કવિતામાં કહેવાનું કારણ એ કે આ પૂર્વે જયદેવના ગીતગોવિંદમાં સર્વેયાના ઢાળની દેશી પ્રયોગ્યેલી છે જ. ૨ પણ રાસમાં સર્વેયામાં વિવિધતા લાવવાનો પ્રયત્ન છે; એટલે કે ચાલુ માપના પદમાં કવચિત માત્રાઓ વધારી દીધેલી અને કવચિત તેવાં માત્રા વધારેલાં પદોમાં “ત્રિભંગી” છંદ જેવી યતિ-અનુપ્રાસ જેવી પદ્ધતિ દાખલ કરેલી છે:

(૧) ધમ્મીય નિસુણ્હ લોચમન્નિજ સંઘતણ્હ સમાહક ભવીઅણ્હ ।

આણું અ દીનઘ ભત્તિજત્તિ ભવીયા લહઘ લાહક ધણ્હકણ્હ ।

ખેલસિ સલીયઈ રંગિ રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવીય પેરે ।

સુણિ સામહણી સંઘ તણી જે કાઈ નિરંતર ઘરેહિ ઘરે ॥૧૩॥

(૨) દેવાલઘ બાલીય નયણિ વિસાલીય દ્વિતીય તાલી રંગિ ફિરંતી હરિસ ભરે ।

તહિં નાયઈ ખેલા બહુચત વેલા બાલા ભોલા લહકારસિ રમઈ ॥૨૦॥૩

૧ એનન, Appendix X, પૃ. ૨૯

જાયા : ગિરિ ગરવો ગિરનાર તે પ્રસિદ્ધ, ત્યાં લે દામોદર દેવ,

પ્રસિદ્ધ, વહે સુવર્ણરેખા નદી જલપૂરી ।

કાલમેઘ ક્ષેત્રપાલ ગિરિ-પાધરે મંત્રી બાહડ દેવે પાજ

પાજ કરાવી ધવળ વર પરબ તેણે કરાવી. ।

વિષમ ડુંગર ગરવો ગિરનાર ચઢીને નેમિકુમારે લીધો સંજમભાર ॥

૨ જુઓ આ સાથેના પરિશિષ્ટ-૪માં “ગૂજરાતી ગરબીનું મૂળ” એ લેખ.

૩ એનન, પૃ. ૨૫

જાયા : ધાર્મિક સુણે લોકમધ્યે સંઘતણે સમાધિ ભવ્યજન ।

આણું દીને ભક્તિ-મુક્તિ ભવ્યો લે લાભ ધણ્હકણે ।

ખેલશે રૂડે રંગે રાસ હવે નવરસ નવરંગ નવી પેરે ।

સુણી સામગ્રી સંઘતણી જે કરે નિરંતર ઘેરઘેર ॥૧૩॥

[નોંધ:—હપર લઊડારસિ=ડાંડિયારસનો પ્રકાર લક્ષ્યમાં લેવો.]

લઠણથી ૨૪ મી કડી શરૂ થાય છે, ૪૧ મી કડી સુધીમાં અનુપ્રાસ રહિત સોરઠો પ્રત્યેક અર્ધને છોડે કવચિત્ત્વ દેખાવાળો છે. ૪૨ મી કડીથી ૫૨ મી કડી સુધીમાં દોહરો છે, પણ ઉત્તરાર્ધમાં સમ પદના પ્રથમના શબ્દોમાં આવર્તન મળે છે:

દીઠક ફૂંગર દૂરિ થિયાં ચડીય સરોવરપાલે ।

સંઘપતિ દઈ વધામણી હરિષીઞ એ હરિષીઞ એ હરિષીઞ નયણિ
નિહાલે ॥૪૨॥^૧

આ પછી ચાર દેશીઓ આવે છે. એમાંની પહેલી બે બંધની દૃષ્ટિએ ખૂબ વિચિત્ર છે અને કેમ ગવાતી હશે તેનો પણ ખ્યાલ ન આવે તેવી લગભગ છે:

(૧) વાય વક્ષામણું અતિહિં સોહામણું રિસહમૂઅણિ રુક્ષીઆમણું એ
ભવિચળન કલસ કંચણમય મંડિયલે એ

ફૂંપ જલંજલિ દેવંતિ કુસુમંજલે ।

થુણંતિ દીણ રીણ જીણ ઉતારંતિ

જલલવણ નમ્હણ કરંતિ સામી સુગંધજલે ॥

કપૂરિ પૂરિ પૂરીય તિણિ કીચલિ મૃગનાભિમડણ ત્રિજગશુરુ

ગુણનિલક દેવાધિદેવ જોલે વેલવલ સેવત્રીપાડલ બહલ

કુસુમ પરમલ વિપુલ પૂજહે ॥ વાય વક્ષામણું ।

(૨) આયસ મગ્ગીય પેય જ ચલિક ઠક્ષીય ટોડર સંઘપતિ મોકલાવએ ।

સયલ સંઘો પહત પાલીતાણએ ધરિધરિ સાહમીવચ્છલ કારએ ।

વાવીય વિત્ત તિહિ સયલ સિદ્ધિક્ષેત્રે જન્મકલ લેહજો

બહુધણવંતઈ રૂપાવટી ચલીય પીચાણએ ।

દેવાલયે બાળા નયન-વિસાલ, દેતી તાળી રંગે ફરતી હર્ષભરી ।

ત્યાં નાચે ખેલા બહુ વેળા બાલા બોળી લકુટારસે રમે ॥

^૧ એજન, પૃ. ૨૭

દીઠક ફૂંગર દૂરથી ચઢી સરોવરપાળે ।

સંઘપતિ દે વધામણી હરખે નયને નિહાળે ॥

વડક સંધાતિપતિ લોક વખાણએ સેલડીયા સંધ પહત તહિ
ચલચક અખંડ પીઆણએ ॥૧

આ પછીની બે દેશીમાંની નીચેની ૨૭ માત્રાની સવૈયાની
દેશીમાં છે, જે માત્ર આ પૂર્વે ગીતગોવિંદમાં જ મળે છે:

તહિ નાચિન એ એ સહિલડી એ લ લાગીય ગિરિનારે ।
રાજસિવર રુલિઆમણક સામલડક સંસારે ॥ તહિ નાં ॥
અંગ પખાલિ સુગંદમદ એ જલ પહરીય ધોતિ પ્રવીત ।
ઈંદ્રમહોત્સવ આચરંભી તહિ બચકલિ બહુ ધણુવંત ॥ તહિ નાં ॥૨

૧ એજન પૃ. ૨૮-૨૮

વાળે વધામણું અતિ સોહામણું ઋષભભુવને રલિયામણું એ ।
ભગ્યજન કલશ કંચનમય માંડેલા એ
કુઃખજલાંજલિ દે કુસુમાંજલિએ ।
સ્તવે દીન, ઋણ જેણે ઉતારે જલ લવણ, નમન કરે સ્વામી (ને)
સુગંધ જલે ॥

કપૂરે પૂરે પૂરી, તેણે કરેલ મૃગનાભિ-મંડન ત્રિજગ-ગુરુ ।
ગુણનિલય દેવાધિદેવ જુઓ વેલ-પદ સેવંત્રી-પાટલ બહુલ
કુસુમ પરિમલ વિપુલ પૂજે ॥ વાળે ॥
આદેશ માગી પેચડ જ ચાલ્યો, ઢળી ટોડર સંધપતિ મોકલાવે ।
સકલ સંધ પહોંચ્યો પાલીતાણે, ઘેર ઘેર સામૈયું વત્સલતાએ કરાવે ॥
વાવરે વિત્ત ત્યાં સકલ સિદ્ધિક્ષેત્રે જન્મફલ લેને
બહુ ધનવંતે રૂપાવટી ચાલી પ્રયાણે ।
વડો સંધાધિપતિ લોક વખાણે સેલડીએ સંધ પહોંચ્યો
ત્યાં ચાલ્યો અખંડ પ્રયાણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૯

ત્યાં નાચેને એ સાહેલડી એ લે લાગી ગિરિનારે ।
રાજલ-વર રળિયામણે સામલડો સંસારે ॥ ત્યાં ॥
અંગ પખાળે સુગંધમય જલે પહરીને ધોતી પવિત્ર ।
ઈંદ્ર-મહોત્સવ આરંભી ત્યાં બેઠેલા (છે) બહુ ધનવંત ॥ ત્યાં ॥

એ પછી “હરિયાલા સૂડા રે” અને “મનીલા સૂડા રે” એ તૂકવાળી દોહરાની દેશી શરૂ થઇ ત્યાં જ તૂટે છે.

આ હાજો જૂના છે; આમાંના પાછલા એ અને વચ્ચેનો એક પ્રચારમાં રહ્યા છે, જ્યારે પહેલા એ પછી ભાગ્યે જ જણાય છે, એ હવે પછીના રાસ જોવાથી જાણી શકાશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ રાસ આપણને નવાં રૂપો વધુ પ્રમાણમાં આપે છે. ચાંડસી (ચંદ્રસિંહ), સીદ (સિંહ), બોલાવધ, અછધ, ખમ્મર (આ શબ્દનો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જોવા છે), લાછિ, લીજ્ઞ, સાત, આણૂંચ, કાગુણ, સીધામણ, લાધઉં, થિયાં, નિહાલે (તદ્દન નવું રૂપ), ભાટ, ફૂલપગર, કાપડ, વધામણઉં, સીધપેત્ર, તીરથ, સાંનિધ, પહિલૂં, પાસ, પહૂંતા, પાલિ, સરગારોહણ, પહુતઉં, લોટીંગણાં, સોહામણું, આરતી, ઊતારધ, તમ્હચી, ટોડર (હાર), પાલીતાણુએ, વખાણુએ, સુરકં, વડ, બોલ, ગિરનાર, સોવનરેખ, પાજ, કરાવીય, પરવ, પહૂતઉં, ઊલટ, નાચિન એ, લાગીય, સામલડઉં, પખાલિ, પહરીય, ધોતિ, ઊતારઉં, દેખીઉં, હિવ, રહિસઉં, મનીલા વગેરે રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જોવાં છે.

ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે “તમ્હચી” શબ્દ ઉપરાંત દોહલા, લાગલા, મંડિયલે, અંધીયલે, હવિયલે, ચડીયલિ એ વગેરે રૂપો છે. આ પાછલાં રૂપોમાં અપભ્રંશકાલીન રૂઢ પ્રત્યય વિકૃત થઈ ઊતરી આવ્યો છે; “ચી” અને “યલ” પ્રત્યય મરાઠીમાં પણ ગયા છે; તે આટલાં જૂનાં રૂપોમાં આપણે ત્યાં સામાન્ય હતા, તે લક્ષ્યમાં લેવા જોવી વસ્તુ છે.

મંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો વપરાશ પણ વધતો જતો હતો તે ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી જાણી શકાશે.

૧૦. ઉપરના જોવી જ, કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ નહિ, પણ કાંઈક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અને વિશેષ કરીને તો અંધની દૃષ્ટિએ

ઉપયોગી થાય તેવી એક કૃતિ “કછ્લી રાસ” સં. ૧૩૬૩ માં રચાયેલી મળી આવે છે. આ રાસના કર્તાનું નામ કાવ્યમાં મળી શકતું હોય તેમ લાગતું નથી; જો કે “પ્રજાતિલકસૂરિ” નામ કાવ્યની છેલ્લી કડીઓમાં આવે છે, તે ઉપરથી શ્રી. મોહનલાલ દેસાઈએ એ સાધુને કર્તા માન્યા જણાય છે:^૧

કમલસૂરિ નિયપાટિ સઘે હથિ પ્રજારસૂરિ કવીઓ ।
 પમીક પમાવીક જીવ અણસણિ અપ્પા સૂધુ કીઓ ॥
 પણિ પહુતક સુરલોઘ ગણહરુ ગંગાજલવિમલો ।
 તાસુ સીસુ ચિરકાલુ પ્રતપક પ્રજાતિલકસૂરો ॥
 જિણસાસણિ નહયંક સુહગુરુ ભવીયહં કલપતરો ॥
 તા જગે જયવંત ઉમ્હાક નાં જગિ જીગઘ સહસકરો ॥૨

કમલસૂરિએ પોતાની પાછળ પ્રજા(તિલક)સૂરિને પાટ ખેસાડ્યા, તે પ્રજાતિલકસૂરિ ચિરકાલ તપો, એમ આ કાવ્ય આશીર્વાદ આપે છે. કર્તા, પ્રજાતિલકસૂરિને વળી જિનશાસનનો નભ-ચંદ્ર, શુભગુરુ અને અનુયાયીઓનું કલ્પતરુ કહે છે. પ્રજાતિલક પોતે કર્તા હોય તો કયન સંભવી શકે નહિ. પોતે પોતાનાં વખાણ મોંકાટ કરે જ નહિ; એટલે જ મને લાગે છે કે કોઈ અજ્ઞાત લેખકે આ રાસ રચ્યો છે.

આ રાસમાં અતિદાસિકતા એ છે કે આખું અચલેશ્વર

૧ જૈન. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો પૃ. ૮

૨ પ્રા. ગૂ. સં. પૃ. ૬૨

છાયા :

કમલસૂરિ નિજપાટિ સ્વયં હાથે પ્રજાસૂરિ સ્થાપ્યો ॥
 ખમ્યો ખમાવ્યો જીવ અનશને આત્મા શુદ્ધ કીધો ॥
 કાણે પહોંચ્યો સુરલોકે ગણધર ગંગાજલ-વિમલ ।
 તેનો શિષ્ય ચિરકાલ પ્રતપો પ્રજાતિલકસૂરિ ॥
 જિનશાસને નભ-ચંદ્ર શુભગુરુ ભવ્યોનો કલ્પતરુ ।
 ત્યાંસુધી જગે જયવંત ઉન્મિત ખનો જ્યાંસુધી જગે જીગે સહસકર ॥

નજીક તળેટીમાં આવેલા કછુલી ગામમાં થયેલા ઉદયસિંહસૂરિના^૧ તેજો-
બલનું વર્ણન છે. સાથેસાથ શ્રીપ્રભસૂરિ, શ્રીસૂરિ, માણિક્યસૂરિ,
ઉદયસિંહસૂરિ, કમલસૂરિ અને પ્રજાતિલકસૂરિ એ રીતે પરંપરા અપાઈ
છે. ઉદયસિંહસૂરિએ એ પંથકના ધંધલરાઉલ સાથે સંધ કાઢ્યો, તેમાં
તેમનો જે એક ચમત્કાર થયો તે આમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ પછી
સંધ ચંદ્રાવલિ ગયો, જ્યાં ૧૩૦૨ ના વર્ષમાં સાજણના પુત્રને શિષ્ય કર્યો,
તે કમલસૂરિ. સં. ૧૩૩૭ ના આષાઢમાં છયણી નગરમાં બે વણિકે
“આરિઠવણું” કર્યું. એ પછી પ્રજાતિલકના સમયમાં લેખકે કારિંટવડ
નામક સ્થળમાં આ રાસ સં. ૧૩૬૩ માં રચ્યો.

પણ બંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા સૌથી વિશેષ છે. “ભરતેશ્વર
બાહુબલિરાસ”^૨માં જાણીતા ૧૬+૧૬+૧૩ વાળા બંધનો આ
રાસમાં પ્રયોગ મળે છે:

ગણવધ જો નિમ ફરીઉવિહંડણુ
રૌલનિવારણુ તિહ્યણુમંડણુ
પણુમવિ સામીક પાસનિણુ ।
સિરિ ભદ્રેસર સૂરિહિ વસો
ખીજ સાહ વંનિસુ રાસો
ધમીય રૌલુ નિવારીક ॥
સગ્ગણંડુ નિમ મહીયલિ જાણુકં
અકારસક દેસુ વપાણુકં
ગાહલિ ધનિ રમાહલક ।
અનલકુંડસંભમ પરમાર
રાજુ કરઈ તહિંછે સવિવાર
આખૂ ગિરિવરુ તહિં પવરો ।

૧ આ સૂરિએ શ્રીપ્રભસૂરિના “ધર્મવિધિ” પ્રકરણ ઉપર વૃત્તિ લખેલી
છે; તેની સં. ૧૪૦૮ની હાથપ્રતમાં આ રાસ ઉતારેલો છે. જૈ. ગૂ. કવિઓ,
ભાગ ૧ લો, પૃ. ૯, અને ૨૬. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ પૃ. ૨૧

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૫૬-૬૦

વિમલડવસહો આદિ નિષ્કંદો
અચલેસરુ સિરિમાસિરિ વંદો
તસુ તલિ નયરી ય વત્રીય એ ।
જાણમણનયણહ કમ્મણમૂલી
કહ્લી કિરિ લંકવિલાસી
સરપ્રવવાવિ મણોહરી ય ॥૧

ચોપાધ, દોહા અને વસ્તુ પણ વપરાયેલ છે. એ ઉપરાંત
મૂલણાની ૨૦ માત્રાનાં ચરણો પણ મળે છે. પણ જે ખાસ ધ્યાન
ખેંચે છે, તે એ ઢાળ છે. તેમાંનો ૧ લો દોહરાનો છે, જ્યારે બીજો
કોઈ દ્વિપદી છે.

(૧) ધંધલનિષ્ક સવિ મિલિય રાણાલોચ અસેસ ।
ઉદયસૂરિ સંધિહિ સહીક
નિવસઘ એ નિવસઘ એ નિવસઘ વરહરિ પીઠિ ॥
સતિય પમાણી હરાવીક
મંત્રિહિ એ મંત્રિહિ એ મંત્રિહિ વાદિકમઠો ॥

૧ એજન પૃ. ૫૯

ગણપતિ જે જેમ ફરિતવિખંડન રોળ-નિવારક ત્રિલુવન-મંડન
પ્રણુમી સ્વામી પાર્શ્વજિન (ને) ।
શ્રીભદ્રેશ્વરસૂરિનો વંશ બીજી શાખાનો વર્ણવીશું રાસ
ધાર્મિક-રોળ નિવારકો ॥
સ્વર્ગખંડ જેમ મહીતલે જાણું અઢારસો દેશ વખાણું
ગોકુલે ધન્ય રમ્ય ।

અનલકુડ-સંભવ પરમાર રાજ્ય કરે ત્યાં સત્યવહાર
આણુ ગિરિવર ત્યાં પ્રવર ।
વિમલ-વસહીમાં આદિ જિનેંદ્ર અચલેશ્વર શ્રી-મા-શિર-વંદ
તેને તલે નગરી વર્ણવી એ ।
જનમન-નયનની કર્મ-મૂલક કહ્લી શું લંકા વિશાલ
સર-પરખ-વાવે મનોહર ॥

સેયંવર તઈ હિવ રહિને ને ગુરુ સિદ્ધિદિ અંડો ।

વિસહરુ આવતુ પરિપક્ષ ને

લંબીક એ લંબીક એ લંબીક દંડુ પચંડો ॥

તક ગુરિ મુહંતાં મિદિહ કરિ હોઈ ગરુડ પણેણુ ।

ધાઈક લીધક ચંચુપડે

ગિલીક એ ગિલીક એ ગિલીક છાલ ભુચંગે ॥૧

અમહહં સાળણસેઈ છમ્માસહં કાલો ।

વસ તિણિ બચરિ બપનક પદિ ઠાવિનિ બાલો ॥૨

આમાં ઉદાહૃત ૧ લો અંધ ઉત્તરાર્ધમાં ને વચ્ચે શબ્દનું આ-
વર્તન આપે છે, તે જરૂર સુંદર છે. એ ગવાતું હશે, ત્યારે જરૂર
વિશિષ્ટ લય આપતું હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ, આમાં તત્કાલીન વિકસિત રૂપ મળી આવે
છે. પાસજિણુ, વખાણુ એ વગેરે રૂપોને ધ્યાનમાં લેવાં, જેમાં
નવીનતા તરફ સ્પષ્ટ વલણ દેખાશે. ચાલુ પરંપરા મુજબ જૂનાં રૂપો
છોડી શકાતાં નથી, છતાં ભાષામાં પ્રચલિત નવાં રૂપો પણ જતાં

૧ એજન પૃ. ૬૦

છાયા :

ધંધલ જિનગૃહે સર્વ મળી રાણા લોક અશેષ ।

ઉદયસૂરિ સંધમાં સહી નિવસે વરગૃહે પીઠે ॥

સત્યે પ્રમાણી હરાળ્યો મંત્રીએ વાદિ-કર્મઠ ।

શ્વેતાંબર વું હવે રહેને ને ગુરુ સિદ્ધિથી ચંડ ॥

વિષહર આવતો પરખલે ને નાખ્યો દંડ પ્રચંડ ।

ત્યારે ગુરુથી મહેતે મળી કરી હોય ગરુડ કણે ॥

ધાયા લીધો ચંચુપટે ગજ્યો છલ-ભુચંગ ।

૨ એજન, પૃ. ૬૧

અમારા સ્ત્રજન શેઠ છ માસનો કાળ ।

વરા, તેણે ઉદરે બપનો, પદે સ્થાપિયે બાલ ॥

કરાતાં નથી. જૂન^૧ શબ્દનો પ્રયોગ આ કાવ્યમાં લક્ષ્યમાં લેવા જોવો છે. એ ફારસી શબ્દ લાપામાં દાખલ થઈ ગયેલો આટલો જૂનો મળે છે.

૧૧. રાસયુગમાં અનેક પ્રકારની વિશિષ્ટતા ધરાવતો “સમરા-રાસ” ઉપરના રાસ પછી થોડાં જ વર્ષે આપણને સાંપડે છે. એમાં આપણને ઠીક ઠીક કવિતા, ઉપયોગી ઐતિહાસિક માહિતી, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના દેશી ઢાળ અને થોડી ગૂજરાતની ભૂગોળ પણ મળી આવે છે. એ રાસ મં. ૧૩૭૧ લગભગમાં રચાયેલો હોઈ લાપાની દૃષ્ટિએ પણ થોડો ઉપયોગી નથી; ખાસ કરીને એમાં વપરાયેલા થોડાક પણ મહત્વના અરબી ફારસી શબ્દોને કારણે.

આ એક ઉપયોગી “રાસ” રચી આપનાર કવિના સંબંધમાં કાવ્યમાં નીચે મુજબ માહિતી મળે છે:

પાસડસૂરિહિં ગણુધરહ નેજીઅગચ્છ નિવાસે
તસુ સીસિહિં અંબદેવસૂરિહિં

રચિયઝ એ રચિયઝ એ રચિયઝ સમરારાસોર ॥

નેજીઅ=નિવૃત્તિ ગચ્છના પાસડસૂરિ^૩ ગણુધરના શિષ્ય અંબદેવ-

૧ છાયા: હુઇ કમાલીક કાલુમુહો।

લોકિહિં એ લોકિહિં એ લોકિહિં વાઘય ખૂંખ ॥

પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૬૧

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૩૭,

અને એ. જ. કા. સંથય, પૃ. ૨૫૩

છાયા :

પાર્શ્વસૂરિ ગણુધરનો નિવૃત્તિગચ્છ નિવાસ ।

તેના શિષ્ય અંબદેવસૂરિએ રચ્યો સમરારાસ ॥

૩ આ પાસડસૂરિએ સં. ૧૩૩૦માં વીળપુરમાંની પદ્માવતીના મંદિરમાં આદિનાથની મૂર્તિ, અને સં. ૧૩૪૯માં વડોદરાના મનમોહન પાર્શ્વનાથના મંદિરમાંની પદ્મપ્રભની મૂર્તિઓ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી. જુઓ ઐતિ. જૈન. કા. સંથય, પૃ. ૧૬૮-૬૯

સૂરિએ આ સમરારાસ રચ્યો છે. રચન-વર્ષ અહીં આપવામાં આવ્યું નથી. સમરસિંહ શત્રુજય ઉપર ઋષભદેવનું મંદિર કરાવી ઘેર આવ્યો તેની સાલ કર્તાએ આપી છે:

સંવત્સરિ ઇક્કહત્તર એ થાપિહ રિસહ નિશ્ચિદો ।

ચૈત્ર વદિ સાતમિ પહુત ધરે

નંદભ એ નંદભ એ નંદભ ભ રવિચદો ॥૧

નાભિનંદનજિનોદ્ધારપ્રબંધમાં એટલો ઉલ્લેખ આવે છે કે નિવૃત્તિગચ્છના આ આશ્રદેવસૂરિ સમરસિંહની યાત્રામાં સામેલ હતા:

શ્રીમન્નિવૃત્તિગચ્છીયા આશ્રદેવાચ્ચસૂરયઃ ।

ચેલુચ્ચૈર્દેસલસ્યાસ્તિ યાત્રાયાઃ રાસકઃ કૃતઃ ॥૨

આ રાસમાં જેમના નામનો નિર્દેશ છે છે તે કક્કસૂરિએ રચેલા એ સં. પ્રબંધની રચ્યાસાલ સં. ૧૩૯૩ છે; એ વખતે ‘સમરારાસુ’ સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો હતો તે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે સં. ૧૩૭૧ અને ૧૩૯૩ વચ્ચેના ગાળામાં આ રાસ રચાયો સંભવે છે. આ ઉપરાંત કવિ વિશે ખીજી માહિતી મળતી નથી.

આ ઐતિહાસિક રાસમાં વસ્તુ તરીકે પાટણના સમરસિંહ નામના એસવાલ વણિકે સંઘ કાઢી શત્રુજય તીર્થમાં આદિનાથના મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તે વાત લીધી છે. વસ્તુપાલ અને તેજપાલ પછી સમરસિંહ એક સમર્થ જૈન સંઘપતિ એ જમાનામાં હતો. ઉપકેશ વંશમાં થયેલા વેસા કુલમાં સલપણ નામનો પુરુષ થયેલો,

૧ એજન, પૃ. ૩૭ અને (ગુજરાતી સાર) પૃ. ૨૫૨-૫૩ અનુક્રમે.

છાયા : સંવત્સર એકોતરે થાપ્યો ઋષભ નિનેંદ્ર ।

ચૈત્ર વદિ સાતમે પહોંચ્યા ઘેર આનંદ-પામે જ્યાંસુધી રવિચંદ્ર ॥

૨ ના. નં. નિ. પ્રબંધ, ૪-૬૦૦

૩ આ પહેલાં સં. ૧૨૧૩માં મંત્રી બાહડે ઉદ્ધાર કરેલો: એજન,

પૃ. ૧૨૦

તેનો આજડ, તેનો ગોસલ, તેના ત્રણ પુત્રો: આસધર, દેસલ અને લૂણઉ. તેમાંથી દેસલના ત્રણ પુત્ર તે સહજઉ, સાહજી અને સમરસિંહ. આ કુટુંબ મૂળ પાલણપુરમાં રહેતું, પણ દેસલ પાટણમાં આવી વસ્યો હતો. પછીથી સમરસિંહની આગેવાની નીચે સં. ૧૩૭૧ માં સંઘપતિ દેસલે સંઘ કાઢી શત્રુંજય જઈ આદિનાથ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવી સોરઠનાં તીર્થોની યાત્રા કરી. સં. ૧૩૫૬-૬૦ માં મુસલમાનોએ પાટણ સર કર્યું હતું અને તીર્થોની ખાનાખરાબી કરી હતી. કવિએ તે આ શબ્દોથી ખતાવ્યું છે:

નિસુણઉ એ સમઘપ્રભાવિ તીરથરાયહ ગંજણઉ એ ।

ભવિયહ એ કડુણારાવિ નીહુરમનુ મોહિ પડિહ ॥૧

પણ સમરસિંહે પોતાની બુદ્ધિથી ખાનની કૃપા મેળવી અને ફરમાન મેળવી શત્રુંજય મંદિરનો ઉદ્ધાર કર્યો.

આટલેથી જ આ કાવ્યની ઐતિહાસિકતાની પરિસમાપ્તિ નથી થતી. તેમાં નીચેની મુખ્ય ઐતિહાસિક વીગતો સમાયેલી છે; વિસ્તાર નહિ કરતાં ટૂંકમાં જ એ અહીં નોંધું છું.

૧. ઉપદેશગચ્છમાં એ વખતે સિદ્ધસૂરિ (જેઓ નાભિનંદનજિનોદ્ધાર-પ્રબંધના કર્તા કક્કસૂરિના શુરુ થાય તે) વિદ્યમાન હતા.

[તિહ પહુ પાટ અલંકારણુ ગચ્છભાર-ધૌરેક ત ।

રાજુ કરઘ સંજમતણુક એ સિદ્ધિસૂરિ શુરુ એહુ ત ॥૬॥૨

૨. પાલણપુરની તે વખતે જાહોજલાલી હતી.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

નિસુણુએ એ સમઘપ્રભાવે તીર્થરાયનો ગંજનાર ।

ભવ્યના કડુણારાવે નિહુર મન મોહી પડયું ॥

૨ એજન. પૃ. ૨૩૬

ત્યાં પ્રણુપાટ-અલંકારક ગચ્છભાર-ધૌરેય ત ।

રાજ્ય કરે સંયમ તણું એ સિદ્ધિસૂરિ શુરુ એહ ત ॥

[પાલણપુર સુપ્રસીધુ પુત્રવંત લોચન નિલય ।

સોહધ પાલકવિહારુ પાસભુવણુ તહિ પુરતિલક ॥૧૦૧॥

૩. એ વખતે પાટણમાં અલપખાન અલ્લાઉદ્દીન તરફથી સુ-
તરીકે હતો.

[પાતસાહિ સુરતાણુભીવુ તહિ રાજુ કરેછ ।

અલપખાનુ હિંદુઅહ લોચ ધણુ માનુ જુ દેછ ॥૯॥

સાહુ રાય દેસલહ પૂવુ તસુ સેવધ પાય ।

કલા કરી રંજવિહ ખાનુ બહુ દેછ પસાય ॥૧૦૥

મીર મલિકિ માનિયછ સમરુ સમરથુ પક્ષણીજછ ।

પર-ઉવચારિય માહિ લીહ જસુ પહિલી ચ દીજછ ॥૧૧॥૨

૪. સમરસિંહના મોટાભાઈ સહજપાલે દક્ષિણમાં દેવગિરિમાં -

જિનાલય કરી પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

[જેહ સહોદરિ સહજપાલિ નિજ પ્રગટિહ સહજુ ।

દક્ષણ મંડલિ દેવગિરિહ કિહ ધરમહ વણિજુ ॥૧૨॥

ચક્રવીસ જિણાલય જિણુ ઠવિહ સિરિપાસનિજિદો ।

ધરમધુરંધરુ રોપિયહ ધર ધરમહ કદો ॥૧૩॥૩

૧ એજન, પૃ. ૨૩૯, છાયા:

પાલણપુર સુપ્રસિદ્ધ પુણ્યવંત લોકનું નિલય ।

સોહધે પાલક-વિહાર પાર્શ્વભવન ત્યાં પુરતિલક ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૧

છાયા :

પાતસાહ સુલ્તાન-ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।

અલપખાન હિંદુ લોકને ધણું માન જ દે ॥

સાહુ રાય દેશલનો પુત્ર તેના સેવે પાય ।

કલા કરી રંજવ્યો ખાન બહુ દે પ્રસાદ ॥

મીર મલેકે માન-પામે સમર સમર્થ બાણીજે ।

પર-ઉપકારી માંહિ રેખ જેને પહોલી દીજે ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૧, છાયા:

જેના સહોદર સહજપાલે નિજ પ્રગટયું સહજ ।

દક્ષિણમંડલે દેવગિરિમાં કર્યું ધર્મનું વાણિજ્ય ॥

૫. તેવા વખતે આશુમાં મહીપાલદેવ નામનો રાજા હતો. તેની રાજધાની ત્રિસંગપુરમાં હતી.

[રાણેરા તહિ રાજુ કરઇ મહીપાલદેવ રાણુ ॥૧]

૬. સમરસિંહ પૌષ વદિ ૭ ને દિવસે સંઘ કાઢી સેરીસા, સરખેજ, ઘોળકા, ધંધૂકા, લોલિયાણા, પિપલાલી થઇ પાલીતાણા આવ્યો હતો.

[સેરીસે પૂજયક પાસુ કલિકાલિહિ સકલો ।
સિરખેજિ યાઇક ધવલક એ સંધુ આવિક સયલો ॥
ધંધૂકક અતિકમિક તામ લોલિયાણુ પહુતો ।
નેમિભુવણિ ઉછયુ કરિક પિપલાલીય પત્તો ॥પાા]૨]

x x x

પાલીતાણુ નગરે સંઘ ભયલિ પ્રવેસુ ।

લલિતસરોવર-તીરે કિક સંઘ નિવેસુ ॥૩]

પાલિતાણા કાર્ય કરી પછી સોરઠની યાત્રાએ નીકળતાં ચઢોડ (?) અને અમરેલી માર્ગમાં આવ્યાં, જ્યાં સોરઠરાય મંડલિક સમરસિંહને મળવા આવ્યો હતો.

ચોવીશ જિનાલયે જિન સ્થાપ્યો શ્રીપાર્શ્વજિનેંદ્ર ।

ધર્મધુરંધર રોપ્યો ધરામાં ધર્મનો કંદ ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા:

રાણો રા' ત્યાં રાજ્ય કરે મહીપાલદેવ રાણો ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

સેરિસે પૂજ્યો પાર્શ્વ કલિકાલમાં સકલ ।

સરખેજે થઇને ઘોળકે સંગ આવ્યો સકલ ॥

ધંધૂકા અતિકમ્યું ત્યારે લોલિયાણે પહોંચ્યો ।

નેમિભુવને ઉચ્છવ કર્યો પિપલાલિએ પહોંચ્યો ॥

૩ એજન, પૃ. ૨૪૬, છાયા:

પાલીતાણે નગરે સંઘ ભલે પ્રવેશ્યો ।

લલિત-સરોવર તીરે કર્યો સંઘ નિવેશ ॥

[સોરઠ દેસ સંધુ સંચરિક માં ચઉડે રચણિ વિહાઈ ॥૧॥
 આદિભક્ત અમરેલીયઈ માં આવિક દેસલરાઈ ।
 અલવેસરુ અલજ મિલચે માં મંડલિકુ સોરઠરાઈ ॥૨॥
 ત્યાંથી આગળ ચાલતાં જૂનાગઢ વગેરે થઈ દીવ પહોંચે છે, તે
 વખતે પ્રભાસપાટણમાં મૂધરાજ અને દીવમાં હરપાલ રાજ
 કરતા હતા.

ઠામિ ઠામિ ઉચ્છવ હુઅઈ માં બઢિજૂનઈ સંપત્ત ॥
 મહિપાલદેવ રાઉહરે આવચે માં સામુહક સંધ આણુરતુ ॥૩॥
 મહિપુ સમરુ બિહ મિલિય સોહઈ માં ઈફુ કિરિ અનઈ ગોવિંદુ ।
 તેજિ અંગલિક તેજલપુરે માં પૂરિક સંધ આણુંદુ ॥૪॥
 વહુણુથલી ચેત્રપ્રવાડ કરે માં તલહટીય ગઠ માંહિ ।
 ઊજિલ એ ઉપરિ ચાલિયા એ માં ચઉન્નિવહ સંધહ માંહિ ।
 દામોદરુ હરિ પંચમગિ માં કાલમેધો ક્ષેત્રપાલુ ।
 સુવનરેહા નદી તહિ વહચે માં તરુવર તણુડ ઝમાલુ ॥૫॥

X

X

X

૧ આ વિશેષણ છે, રાજ મહિપાલદેવને કવિ “મંડલિક” કહેતો લાગે છે.

૨ રા' મંડલિકનો એ પુત્ર થાય.

૩ ગિરનાર પર્વત, ઉજ્જયંત.

૪ એજન, પૃ. ૨૪૮, છાયા:

સોરઠ દેસ સંધ સાંચર્યા માં ચઉડે રેણુ વિતાવી ॥૧॥
 આદિભક્ત અમરેલીયે માં આંચે દેસલરાય ।
 અલવેસર અલજ મજે માં મંડલિક સોરઠરાય ॥૨॥
 ઠામે ઠામે ઉચ્છવ હોય માં ગઠ જૂને સંપ્રાપ્ત ।
 મહિપાલદેવ રાઓલ આવે માં સામે સંધ અનુરક્ત ॥૩॥
 મહિપ સમર બેઠ મળ્યા સોહે માં ઈફુ શું અને ગોવિંદ ।
 તેજે અંગ તેજલપુરે માં પૂર્યા સંધ (ને) આનંદ ॥૪॥
 ઊજલ (ગિરનાર) ઉપર ચાલ્યા માં તલેટી ગઠ માંહિ ।
 દામોદર હરિ પાંચમે માં કાલમેધ ક્ષેત્રપાલ ।
 સુવર્ણરેખા નદી ત્યાં વહે માં તરુવર તણું ઝમાળ ॥૫॥

દેવપાટણુ દેવાસહ આવધ સંધ સરવો સરુ પૂરાવધ ?
અપૂરવ પરિ જહિં એક હુઈઅ ।
તહિં આવધ સોમેસરજતો ગઠરવ કારણુ ગરુઅ પહૂતો
આપણુ રાણુક મૂધરાજો ॥૨॥

X X X
કોડિનારિ નિવાસણુ દેવી અંબિકા અંબારામ નમેવી
દીવે વેલાઉસિ આવિયહ એ ॥૬॥

X X X
હરખહ હરપાણુ ચીતિ પહુતહ એ સંધ મોલવિકરો ॥૨

ત્યાંથી વળતાં અમ્મહરવર તીર્થ થઈ ફરી શત્રુંજય આવ્યા
પછી ગૂજરાત આવવા ઉપડી પિપલાલી, લોલિયાણા, રાણપુર,
વઢવાણુ થઈ પછી સમરસિંહ પાટણુ આવ્યો:

[સમરજ એ સમરજ એ સમરજ એ આવિહ ગુજરાત ।

પિપલાસિય લોલિયાણુ પુરે x x x x

રાણુપુરે રાણુપુરે રાણુપુરે પહુચેહ

વઢવાણુ ન વિલંબુ કિહ જિમિહ કરીરે ગામિ ॥]૩

૧ એજન, પૃ. ૨૪૯, છાયા:

દેવપાટણુ દેવાસય આવે સંધ સરવો સૂર પુરાવે
અપૂરવ જ્યાં એક હોય ।

ત્યાં આવે સોમેશ્વર છત્ર ગૌરવ-કારણુ ગરવો પહોંચ્યો
આપે રાણો મૂધરાજ ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૦, છાયા:

કોડિનારે નિવાસણુ દેવી અંબિકા અંબારામ નમી
દીવે વેલા-ફૂલે (? વેરાવલે) આવ્યો એ ।

હરખ્યો હરપાલ ચિત્તે પહોંચ્યો એ સંધ મોલવિકરો (?) ॥૧॥

૩ એજન, પૃ. ૨૫૨, છાયા:

સમરો આવ્યો ગૂજરાત । પિપલાલી લોલિયાણુપુરે x x x ॥

રાણુપુરે પહોંચે

વઢવાણુ ન વિલંબુ ક્યો જમ્યો કરીરે ગામે ॥

આમ આમાં ઐતિહાસિક તેમ જ ભૌગોલિક માહિતી મળે છે. જૂનાગઢ, પ્રભાસપાટણ અને દીવમાં કોણુ હિંદુ રાજ તે વખતે હતા, તે માહિતી પણ આમાંથી મળે છે.

આનાથી પણ વિશેષ ઉપયોગિતા તેની કાવ્ય તરીકે, અને બંધની દૃષ્ટિએ તો તેથી પણ વિશેષ. આ બંને અહીં પૃથક્ ન બતાવતાં બંધને પ્રધાન રાખી નમૂના આપું છું, તેનાથી કાવ્યની તેમાં રહેલી ઉપયોગિતા પણ પ્રતીત થશે જ. બધી મળી તેર^૧ ભાસા=કડવાંમાં આ કાવ્ય ગૂંથાયેલું છે, જે પ્રત્યેકમાં નીચે પ્રમાણે કાવ્યબંધ જણાશે:

૧ કી ભાસા—રોળા ૧૦ અર્ધી કડી (આખી ૫ કડી)

૨ જી ભાસા—દોહરા ૧૨ કડી, પણ પ્રત્યેક અર્ધને છેડે ત ગેયતા માટે ઉમેરવામાં આવ્યો છે.

૩ જી ભાસા—દ્વિપદી ૧૪

૪ થી ભાસા—સોરઠા બેની ૧ કડીની ગણતરીએ ૬-પણ
૧ લા શબ્દ પછી પ્રત્યેક અર્ધમાં ૬ અને અંતે
પણ ૬ નું ઉમેરણ.

૫ મી ભાસા—૮ રોળા

૬ ટી ભાસા—ચોપાયા ૭ કડી

૭ મી ભાસા—૫ રોળા

૮ મી ભાસા—દ્વિપદી ૧૦ (જો કે આંક ૬ નાખ્યા છે).

૯ મી ભાસા—ઝૂલણાનું ૯ કડીનું એક પદ

૧૦ મી ભાસા—૧૨ દોહરા, પણ વિષમ પદને અંતે

“માહાત્મ્યે પૂન્ય દરિસણ પાય

સુણિ સુંદરે પૂન્ય દરિસણ પાય”

એ તૂક ઉમેરવામાં આવી છે.

૧ ભાસા તેર છે; પણ પ્રત્યેક ભાસાને અંતે દ્વિતીય ભાસા, તૃતીય ભાસા વગેરે લખેલ હોવાથી મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ ૧૨ બતાવી, તે પ્રમાણે ઉપયોગ કર્યો છે, એટલે તે રીતે અહીં ૧-૧ ભાસાનો ફેર સમજવો.

૧૧ મી ભાસા—૬ કડી એવી કે જેમાં ચરણાકુલનાં બે ૧૬-૧૬
માત્રાનાં ચરણ અને પછી ૧૩ માત્રાનું એક
એવાં અર્ધ.

૧૨ મી ભાસા—વિષમ-સમ કોઈ પણ પદમાં અંત્યાનુપ્રાસ
નહિ તેવો ૬ કડીમાં ત્રિપદી અગ્રાત છે.

૧૩ મી ભાસા—૧૦ દોહરા, પણ ઉત્તરાર્ધમાં આવતા સમ-
પદનો પહેલો શબ્દ ' એ ' સાથે ત્રણ વાર
આવર્તન પામે.

૯ મી ભાસા જૂલણામાં છે; એમાં કાવ્યની દૃષ્ટિએ પણ
ચમકારો છે:

ચલહ ચલહ સહિયરો શેત્રુજી ચડિયે એ
આદિ-નિષ્પત્રીઠ અમિહ જોઈસઉં એ ।
મહાસુદિ ચૌદસિ દૂરદેસંતર સંઘ મિલિયા તહિ અતિઅ બાહ ॥૧॥
માણિકે મોતિએ ચહકુ સુર પૂરે રતનમય વેહિ સોવન જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અને આમ્ર પલ્લવદલિહિ રિતુપતે રચિયલે તોરણમાલા ॥
દેવકન્યા મિલિય ધવલમંગલ દિયઈ કિનર ગાયહિ જગતગુરો ।
લગન મહૂરતુ સુરગુરો સાધે પત્રીઠ કરઈ સિધસૂરિગુરો ॥૩૧॥

નરસિંહના જૂલણાનો ખ્યાલ આપતું આ પદ સં. ૧૩૭૧-૯૩ ના
ગાળામાં રચાયેલું-અંત્યાનુપ્રાસવાળું આવડું પ્રથમ જ વાર મળે છે, એ
ખાસ નોંધવા જેવી વસ્તુ છે.

૧ એજન, પૃ. ૨૪૭, છાયા:

ચાલો ચાલો સહિયરો શેત્રુજી ચડિયે
આદિ-નિષ્પત્રીઠ અમે જોઈશું એ ।
માહ સુદિ ચૌદસ દૂર દેશાંતર સંઘ મળ્યા ત્યાં અતિ બહુ ॥૧॥
માણિકે મોતિએ ચોક્ક સુર પૂરે રતનમય વીહિ સુવર્ણ જવારા ।
અશોકવૃક્ષ અને આમ્રપલ્લવદલે ઋતુપતિએ રચી તોરણમાલા ॥૨॥
દેવકન્યા મળી ધવલમંગલ દે કિનર ગાય જગતગુરો(ને) ।
લગનમુહૂર્ત સુરગુરુ સાધે પ્રતિષ્ઠા કરે સિધસૂરિ ગુરુ ॥૩॥

૧૦ મી બાસાનું અવતરણ આ પૂર્વે આવી ગયું છે, જેમાં “સુણી સુંદરી” “ ગિહિલી કુણિ કરી” જેવી દોહરાનાં વિષમ પદ પછી “ માદહતડે પૂજ્ય દરિસણ પાય-સુણિ સુંદરે પૂજ્ય દરિસણ પાય ” એ તૂક આવર્તન પામ્યા કરે છે. આવા રાસ સ્ત્રીઓ ગાઈ લેતી હોય તો જ આવા શબ્દો સંભવી શકે, એ ભુલાવું ન જોઈ એ. બીજા બંધોમાં ઉદાહરણો ઉપર અત્રત્ર આવી જાય છે.

બાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા ઘણી છે. એમાં એક કરતાં વધુ અરબી-ફારસી શબ્દો આપણને વપરાયેલા મળે છે.

- (૧) પાતસાહિ સુરતાણુભીવ તહિ રાજુ કરેઘ
અલપખાનુ હોંડુઅહુ લોય ઘણુ માનુ જુ દેઘ ॥^૧
- (૩) કલા કરી રંજવિક ખાનુ બહુ દેઘ પ્રસાય ।
- (૪) મીરિમલિકિ માનયઘ સમરુ સમરયુ પાલણીજઘ ॥
- (૫) ભેટિજ એ તહ પાનુપાનુ ।
- (૬) વીનતી એ લાગલક પાનુ પૂછએ પહુતા કેણુ કાજે ।
સામિય એ નિસુણુ અરદાસ આસાલખન અમહતલક એ ॥
ભઘલી એ દુનિય નિરાસ હજ લાગીય હોંડુઅ તણીએ ।
- (૭) આપજ એ સવ વયણેહિં કુરમાણુ તીરય માડિવા એ ।
અહિદર એ મલિક-આએસ દીન્હલે શ્રીમુખિ આપણુ એ ।
પજમત એ પાનપએસિ કિહ રલિયાઇતુ ઘરિ સંપત્તા ।^૨

૧ એજન, પૃ. ૨૪૧, છાયા:

- (૧) પાદશાહ સુલ્તાન ભૂપ ત્યાં રાજ્ય કરે ।
- (૨) અલપખાન હિંદુ લોક(ને) ઘણું માન જ દે ।
- (૩) કલા કરી રંજવ્યા ખાન બહુ દેઘ પ્રસાદ ।
- (૪) મીર મલિકે માન-પામ્યા સમર સમર્થ બણીને ।
- (૫) ભેટયા એ ત્યારે ખાનખાના ।
- (૬) વીનતી એ લાગલો ખાન પૂછે, પહોંચ્યા કયે કાજે ।
સ્વામી એ (નિ)સુણુ અરદાસ આશાલખન અમ તણો ।
યઘ એ દુનિયા નિરાસ હજ (યાત્રા) ભાંગી હિંદુ તણી ।
- ૨ એજન, પૃ. ૨૪૨, છાયા: (જુઓ સામે પાને)

(૮) ઘોડે ચઢે સહસ્રાર સાર રાહત સીંગડિયા ।

ભાષા મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની નજીક આવતી જાય છે, તે ઉપર આવી જતા નમૂનાથી માલુમ પડશે. અપભ્રંશનાં રૂપોને સ્થાને નવાં કે સંસ્કૃત તત્સમ રૂપો વપરાયેલાં હવે બહોળા પ્રમાણમાં મળે છે. તત્સમ રૂપો તરીકે ઉપર આવતા ઉતારાઓમાં પ્રભાવ, ગુરુ, સહજપાલ, દેવગિરિ, તીરથ (સં. 'તીર્થ' માંથી 'તિથ્ય' ને બદલે), ધરમ ('ધર્મ' માંથી 'ધમ્મ' ને બદલે), સમરથુ ('સમર્થ' માંથી 'સમરથુ' ને બદલે), મંડલિક વગેરે રૂપો ગણાવી શકાય; ત્યારે નવાં રૂપોમાં નીહુર, મોહિ પડિઉ, રાજુ, સુપ્રસીધુ, જુ, પૂતુ, કરી, માનિયષ, પલણીજમ, દીજમ, રોપિયઉ, પાસુ, પહુતો, સોરઠ, આવિઉ, મિલચે, ઠામિ, જૂનઈ ગઢિ, આવચે, સામુહઉ, ભિજિલ, વહચે, પૂરાવમ, આપણિ, રાણુઉ, ગુજરાત, રાણુપરે પહુચેમ, વઢવાણિ, ચડિયચે, વગેરે રૂપો થોડાંબધ મળે છે, છતાં અપભ્રંશકાલીન રૂપો પણ સાથે-સાથ છે જ. એટલું સ્પષ્ટ છે કે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની નિકટમાં નિકટ આ રૂપ છે.

આ રાસમાં રાસ લકુટારસમાં ગવાતાનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે; તેને આપણે જતો ન કરી શકીયે:

જલવટનાટકુ જોઈ નવરંગ એ રાસ લહડારસ એ ॥૨

૧૨. આ ગાળાના ઐતિહાસિક રાસોમાં એકનો ઉમેરો કરે તેવો એક નાનો જિનકુશલસૂરિપટ્ટાભિષેક રાસ છે. આ રાસનો

(૭) આપ્યું એ સર્વ વચને ફરમાન તીર્થ માંડવા એ ।

હૈદર એ મલેક-આદેશે દીધું શ્રીમુખે આપણે ।

ખિદમત એ ખાન-પ્રદેશે કર્યો રળિયાત ઘેર સંપ્રાપ્ત ॥

૧ એજન, પૃ. ૨૪૫, છાયા:

(૮) ઘોડે ચઢે સહસ્રાર-સાર રાહત સીંગડિયા ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૫૧, છાયા:

જલવટ-નાટકુ જુઓ નવરંગ એ રાસ લકુટારસ એ ॥

રચનાર “ધર્મકલશ” કરી કોઈ જોઈ નાં સાધુ છે. કાવ્યોત્તે કવિ માત્ર
પોતાનો નામનિર્દેશ જ કરે છે; વિશેષ કશી માહિતી આપતો નથી:

ગુણિ ગાયમ ગુરુ એસુ, પઢેહિં સુણહિં જે સંશુણહિં ।

અમરાહર તહિં વાસુ, ધર્મિય “ધર્મકલસુ” ભણધ ॥૩૧॥

સંભવ છે કે સુપ્રસિદ્ધ જોનાચાર્ય અને આ રાસના ચરિત્રનાયક
જિનકુશલસૂરિનો એ કોઈ શિષ્ય હોય. કાવ્યના આરંભમાં કવિ દાદા-
ગુરુને પ્રણામ કરી ગુરુના ગુણનું ગાન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે:

સયલ કુશલ કલ્યાણવધ્વી ધણુ સંતિ જિણેસરુ ।

પણુમેવિણુ જિનચંદ્રસૂરિ, ગાયમસમુ ગણહરુ ।

નાણુ મ હોયહિં ગુણનિહાણુ, ગુરુ-ગુણુ ગાએસુ ।

પાટ ઠવાણુ જિનકુશલસૂરિ, વર રાસુ ભણેસુ ॥૩૨॥

કાવ્યોત્તે પણ એ પ્રકારનો નિર્દેશ તે વખતના પાટણના અંધ-
પતિના નામ સાથે આપવામાં આવ્યો છે:

અણહિલપુર મંઝારિ, અહિણુવ ગુરુ દેસણુ કરધ ।

નાણુ નીરુ વરિસંતુ, પાવપંકુ જિમ ધણુ હરધ ॥૩૫॥

તા મહિ-મંડલિ મેરુ, ગયણાંગણિં જ રવિ તપએ ।

સિરિ જિણકુશલ મુણિંદુ, જિણસાસણિ તા ચિરુ જયહ ॥૩૬॥

નંદહ વિહિ સમુદાહિ, તેજપાલુ સાવચ-પવરો ।

સાહમિય સાધારુ. દસદિસિ પસરિહિ કિતિભરો ॥૩૭॥

૧. એ. જ. કા. સંગ્રહ, પૃ. ૧૯

છાયા : ગુણુ ગૌતમ ગુરુ એહ, પઢે સુણુ જે સંસ્તવે ।

અમરાપુર તેનો વાસ, ધાર્મિક ધર્મકલસ ભણુ ॥

૨. એજ પૃ. ૧૫

છાયા : સકલ કુશલ કલ્યાણવધ્વી ધણુ શાંતિ-જિનેશ્વર ।

પ્રણુમી જિનચંદ્રસૂરિ ગૌતમ-સમ ગણધર ।

જ્ઞાન મને હોય ગુણુ નિધાન ગુરુ-ગુણુ ગાઈશ ।

પાટસ્થાપન જિનકુશલસૂરિનું, વર રાસ ભણીશ ॥

૩ એજન, પૃ. ૧૯ (જુઓ સામે પાને)

વિક્રમના ૧૪મા સતકના ઉત્તરાર્ધમાં આ વ્યક્તિઓ જીવંત હતી અને કવિ તેમનો સમકાલીન છે, વળી જિનકુશલસૂરિનો દેહાંત સં. ૧૩૮૯માં થયો છે, એટલે એ પૂર્વે કાવ્યરચન સં. ૧૩૭૭-૮૮ લગભગમાં થયું સંભવે છે.

આ રાસ માત્ર ૩૮ કડીનો નાનો રાસ છે; છતાં એ ઉપયોગી છે. એમાં કવિતા એટલી ચમત્કારવાળી નથી, પણ તેમાં ઇતિહાસની થોડી ઉપયોગી માહિતી છે. કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ તો તેનું મહત્ત્વ છે. ખરતરગચ્છીય જિનચંદ્રસૂરિની ગાદીએ જિનકુશલસૂરિ આવ્યા તેની હકીકત આ રાસમાં આપવામાં આવી છે. પૂર્વવંશનું વર્ણન કરતાં કવિ એ જિનકુશલસૂરિની વંશાવલી આપી છે. એમાં આવતી નીચેની ઐતિહાસિક ખીના ધ્યાન ખેંચે તેવી છે:

૧. મૂળ પુરુષ જિનેશ્વરસૂરિએ ચાલુક્ય દુર્લભરાજની કૃપા મેળવી હતી:

[આસિ જિણેસર સૂરિ પદમુ. અણહિલપુર પટ્ટણિ ।
વસહિ મગ્ગ પચડેણુ, રાડ રંજિડ “દુલ્હાડ” નિણિ ॥૧]

છાયા : અણહિલપુર મગ્ગર અભિનવ ગુરુ દેશના કરે ।
જ્ઞાન-નીર વરસંત, પાપપંક જેમ ધણેા હરે ॥૩૫॥
ત્યાંસુધી મહીમંડલે મેરુ ગગનાંગણે જ્યાંસુધી રવિ તપે ।
શ્રીજિનકુશલ મુર્નોદ્ર જિનશાસને ત્યાંસુધી જીવે ॥૩૬॥
આનંદો વિધિ-સમુદાય તેજપાલ શ્રાવક-પ્રવર ।
સાધુઓના સાધાર દસ દિશાએ પ્રસર્યો કીર્તિભર ॥૩૭॥

૧. એજન, પૃ. ૧૫

છાયા : હતા જિનેશ્વરસૂરિ પ્રથમ અણહિલપુર પાટણે ।
વસતિમાર્ગ પ્રકટવાથી રાંચ રંજ્યો દુર્લભ જેણે ॥
x x x
ત્યારે જિનવલ્લભ સૂરિ-તરણિ સંવેગ-શિરોમણિ ।
સંબોધી ચિત્તોડમાં તેણે આંમુંડા પશ્ચિની ॥

૨. એમના શિષ્યના પ્રશિષ્ય જિનવલ્લભસૂરિએ ચિતોડમાં ચામુંડા-
પદ્મિનીનું સંબોધન કર્યું હતું.

[તઉ જિણુવલ્લભસૂરિ તરણિ સંવેગિ સિરોમણિ ।
સંબોહિય ચિત્તઉડિ તેણિ, ચામુંડા પઉમણિ ॥૩૩॥]

૩. જિનવલ્લભસૂરિના પ્રશિષ્યના પ્રશિષ્યના શિષ્ય જિનચંદ્રસૂરિએ
દિલ્હીના કુતુબુદ્દીન શાહની મહેરબાની મેળવી હતી:

[“કુતબુદ્દીન” સુરતાણુ રાઉ રંજિઉ સ મણોહરુ ।
જગિ પયડઉ જિણુચંદ્રસૂરિ, સૂરિહિ સિરસેહરુ ॥૬૧॥]

આ જિનચંદ્રસૂરિ તે જિનકુશલસૂરિના ગુરુ થાય. જિનચંદ્રસૂરિએ
સુલતાનને દિલ્હી જઈ રંજિત કર્યાનું અને પછી નિધન સમય નજીક
આવતાં જિનકુશલસૂરિના પટ્ટાભિષેકમાં કોણે અગ્રણી થઈ ભાગ
લાગ્યો તે રોચક રીતે કવિ જણાવે છે:

ધાત :

ચંદ્રકુલનિહિ ચંદ્રકુલનિહિ તવધ જિમ ભાણુ ।
નાણુકિરણુ ઉજ્જેયકરુ, ભવિચ-કમલ પડિખોહ-કારણુ ।
કુગહ ગહ મચ્છિત્ર પહ, કોહ લોહ તમહર પણાસણુ ।
મહિમંડલિ અચ્છરિય ધરો, જિણુ રંજિઉ સુરતાણુ ।
સૂરિરાઉ સો સગ્ગહિ ગયઉ, જાણિઉ નિચ નિરવાણુ ॥૭૧॥
ત આહ ઢિલ્લિય પુર વર નયરિ, જિણુસૂરિ ગણુધારુ ।
ત જયવલ્લહ ગણિ તેડિયઉ, મંતુ કિયઉ સુવિચારુ ।
ત વિજયસીહ ઠકુરપવરો, મહંતિયાણુ કુલિ સારુ ।
ત નામુ ઠામુ તસુ અપ્પિયઉ, તઉ ગોલધ સહં ગણુધારુ ॥૮૧॥
ત ગુજ્જરદધર-મંડલુઉ, અણુહિલવાડઉ નામુ ।
ત મિલિય સંધ સમુદાઉ તહિ, મહંતિયાણુ અભિરામુ ॥૮૧॥

૧. એજન, પૃ. ૧૬

ધાયા : કુતુબુદ્દીન સુલતાન રાય રંજયો તે મનોહર ॥

જગે પ્રગટયો જિનચંદ્રસૂરિ સૂરિઓનો શિર-શેખર ॥

ત ઉસવાલ-કુલમંડણ, તેજપાલ તહિ સાહુ ।
 ત લહુ બાંધવ રૂદ્ર સહિ ગુરુ સાહિમ્ન પ્રસાદ ॥૧૦૧॥
 X X X
 તેરહ સય સતહત્તરહ કિત્ર ઇગારસિ જિઠું ।
 X X X
 ત કુશલકીર્તિ પાટહિ ઠવિહ મણહર વાણારિસ ॥૨૦૧॥

આમાં વિજયસિંહ ઠાકાર અને પાટણના ઓસપાળ તેજપાળ-
 રુદ્રપાળ એ બે શેઠ બાપ્તઓની આગેવાની હતી. આટલી ઐતિહાસિકતા
 નોંધવા જેવી છે.

આ રાસમાં “ગુજરાત” શબ્દ પ્રયોગનયેલો છે, તે પણ ઐતિ-
 હાસિક દષ્ટિએ ઉપયોગી છે:

૧. એજન, પૃ. ૧૬-૧૭

છાયા : ચંદ્રકુલનિધિ ચંદ્રકુલ તપે જેમ બાણ ।
 જ્ઞાન કિરણ-ઉદ્યોતકર ભવ્ય-કમલ-પ્રતિબોધ કારણ ।
 કુચલ ચહ મિથ્યાત્વ-પથ ક્રોધ લોભ તમ-નો પ્રણારાક ।
 મહીમંડલે આશ્ચર્યધર જેણે રંજ્યો સુદતાન ।
 સૂરિરાજ તે સ્વર્ગે ગયો, જાણ્યું નિજ વિવોણ ॥૭૧॥
 ત અથ દિલહી પુરવર નગરે જિનચંદ્રસૂરિ ગણધર ।
 ત જયવલ્લભ ગણી તેડાવ્યો મંત્ર કર્યો સુવિચાર ।
 ત વિજયસિંહ ઠક્કર-પ્રવર મહંતના કુલે સાર ।
 ત નામકામ તેને આપ્યું નો ગોલક સું (?) ગણધર ॥
 ત ગુજ્જરધરા-મંડન અણહિલવાડ નામ ।
 ત મળી સંઘ સમુદાય ત્યાં મહંતના અભિરામ ॥૮૧॥
 ત ઓસવાળ-કુલમંડન તેજપાલ ત્યાં શાહ (=સાધુ) ।
 ત લઘુબંધવ રુદ્રે સહો ગુરુ સાધર્મ્ય-પ્રસાદ ॥૧૦૧॥
 તેરસો સિત્તોતેર કૃષ્ણ અગિયારશે જેઠ ।

X X X
 ત કુશલકીર્તિ પાટે સ્થાપ્યો મનોહર વારાણસીએ ॥૨૦૧॥

સયલ સંઘલ સયલ સંઘલ કેવિ આવાસુ ।

અણહિલપુર વર નયર ગુજરાત ધર મુખહ મડણ ॥૧

કાવ્યબંધની દષ્ટિએ વિચારતાં એમાં નીચે મુજબ ટુકડા પડે છે:

કડી ૧ થી ૬-રોળા

કડી ૭ મી -“ધાત (કે ઘત્તા)” એ મથાળે વસ્તુ છે

કડી ૮ થી ૨૧-દોહરામાં પણ ગવાય તે રીતની યોજના

કડી ૨૨ મી -“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ છે

કડી ૨૩ થી ૩૦-સોરઠાની પણ સમપદના અનુપ્રાસવાળી કડીઓ

૧૧ થાય છે; ગેયતાની દષ્ટિએ રચાયેલી

કડી ૩૧ મી -“ધાત” એ મથાળે વસ્તુ છે

કડી ૩૨ થી ૩૮-ઉપરના જેવી જ સોરઠાની કડીઓ.

આમાંનો સોરઠાનો ઢાળ “રેવંતગિરિરાસુ”માં આવેલા ૪થા કડવાની પદ્ધતિનો કડી ૨૩ થી ૩૧ સુધીમાં છે; જેમકે

ત આદિહિ એ આદિજિણ્હિ બરહુ નેમિ જિમ નારાયણુ ।

પાસહ એ જિમ ધરણ્હિ, જિમ સેણિય ગુરુ વીર જિણુ ।

તિણુ પરિ એ સુહગુરુ ભક્તિ, મહંતિયાણિ પરિ સલહિય એ ।

પડિવન એ તહિ પરિપુન, વિજયસીહુ જગિ જસ સિયધએ ॥૨૩॥૨

શરૂમાં ત અને ૧લા શબ્દોની અંતે એ ગેયતા માટે છે.

૩૨ થી ૩૮ કડીમાં એવું કશું નથી. ઉપર અવતરણુ આવી ગયાં છે.

ભાષાની દષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો ઠીક ઠીક પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે

૧. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : સકલ સંઘનો, સકલ સંઘનો કેલિ-આવાસ ।

અણહિલપુર વર નયર ગુજરાત-ધરા-મુખ-મંડન ॥

૨. એજન, પૃ. ૧૮

છાયા : ત આદિમાં એ આદિ જિનેંદ્ર ભક્ત નેમિ જેમ નારાયણુ ।

પાર્થ એ જેમ ધરણ્હિ, જેમ શ્રેણીક-ગુરુ વીર જિન ।

તે પેરે એ શુભ-ગુરુ ભક્તિ મહંતોની પેરે લે ।

પ્રતિપન્ન એ ત્યાં પરિપૂર્ણ વિજયસિંહ જગે જસ લે ॥

છે; જોકે અપભ્રંશના રૂપબંધન તરફ કવિને આગ્રહ જણાય છે. નવાં રૂપો : પાટ, ધાત, ગુજરાત, વખાણિય, ભગધ, દીઠધ, નાચહિ વગેરે મળે છે. મિલાવધ (૨૨) અને કારાવધ (૨૨), પહિરાવિયધ (૨૫), લિહાવધ (૨૫) એ પ્રેરકરૂપોનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે.

૧૩. જિનકુશલસૂરિની પાટ ઉપર સં. ૧૩૮૬ માં આવેલા જિનપદ્મસૂરિના પટ્ટાભિષેકના વર્ણનનો ઉપર રાસની જ પદ્ધતિએ રચાયેલો રાસ કોઈ કવિ સારમૂર્તિ મુનિએ રચેલો મળી આવે છેઃ કાવ્યને અંતે તેનું નામ માત્ર મળે છેઃ

ધહુ પય ઠવણહ રાસુ, ભાવ ભગતિ જે નર દિયહિ ।

તાહ હોય શિવ વાસ, ‘સારમૂર્તિ’ મુણિ ધમ ભણુધ ॥૨૬॥૧

આ મુનિ જિનપદ્મસૂરિને ગુરુ તરીકે નિર્દેશિતો નથી લાગતો; એ જિનચંદ્રસૂરિને ગુરુ કહે છેઃ જેમકે—

સુરતરુ રિસહ જિણિદ પાય અનુસર સુયદેવી ।

સુગુરુ રાય જિણચંદ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમેવી ।

અમિય સરિસુ જિણપદ્મસૂરિ, પટ ઠવણહ રાસુ ।

સવણુંજલ તુમિહ પિયહિ ભવિય, લહુ સિદ્ધિહિ તાસૂ ॥૨૭॥૨

સંભવે છે કે જિનકુશલના ગુરુ જિનચંદ્રસૂરિનો જ એ સામાન્ય શિષ્ય હશે, જેણે પટધરની આ પ્રશસ્તિ ગાઈ છે.

આ રાસની રચના સંભવે છે તે પ્રમાણે સં. ૧૩૯૦ લગભગમાં અર્ધ છે. જિનપદ્મસૂરિના પટ્ટાભિષેકનું એ વર્ષ છેઃ

૧ એજન પૃ. ૨૩

હાયા : અહીં પદ-સ્થાપન રાસ ભાવ-ભક્તિએ જે નર દે ।

તેને હોય શિવ-વાસ “સારમૂર્તિ” મુનિ એમ ભણે ॥

૨ એજન, પૃ. ૨૦

હાયા : સુરતરુ ઋષભ જિનેંદ્ર-પાય-અનુસરી શ્રુતદેવી ।

સુગુરુ-રાય જિનચંદ્રસૂરિ ગુરુચરણ નમી ।

અમૃત સરસા જિનપદ્મસૂરિપાટ-સ્થાપનનો રાસ ।

અવણુંજલિએ તમે પિયો ભન્ય લધુ સિદ્ધિએ તેને ॥

વિક્રમ નિવ સંવહરિણુ તેરહ સદ્ધ નહિએહિં ।

જિકું માસિ સિચ છટું તહિ, સુહ દિણિ સસિવારેહિં ॥૧૫॥

x

x

x

સુગુરુવચણિ પદ્ધિ ઠવિહ પદમસૂરિ તિ મુણિરયાણુ ॥૧૬॥

એ પછીના વર્ષમાં કે તે જ વર્ષમાં આ રાસ રચાયો સંભવે.
કવિ આમ ૧૪ મા શતકની છેલ્લી પચીસીનો ગણી શકાય.

આ કાવ્યમાં કવિતાની દૃષ્ટિએ તેમ જ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ
ખાસ ગણવા જેવું નથી. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ૭ મી
અને ૧૯ મી એ બે “ધત્તા” મથાળે વસ્તુ છંદની કડીઓ છે,
આકીની—

કડી ૧ થી ૬—રોળા છંદ

કડી ૮ થી ૧૮—દોહરા

કડી ૨૦ થી ૨૯—એવી રીતે સોરઠા ગોઠવાયેલા છે કે ૨૦,
૨૨, ૨૫, ૨૬, ૨૭ અને ૨૮ એમાં સમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે,
જ્યારે ૨૧, ૨૩, ૨૪ અને ૨૯ માં વિષમપદમાં અંત્યાનુપ્રાસ છે,
આવી યોજના લગભગ નવી જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તત્સમ શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં વપરાયેલ
મળે છે; તેમ હજી અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા ગળવવાનો પણ પ્રયત્ન
છે; છતાં સીસ, પાસુ, પણાસઘ, જેમ, પાટ, આંબડિ, નાચઘ,
છીભવિય, એ વગેરે શબ્દો નવા સ્વરૂપમાં પ્રયોજાયેલા મળે છે.

૧૪. ધવલ મંગલ ગવાતાં હતાં એ આપણે જુદા જુદા રાસોમાં
જોઈએ છિયે, પણ એ કેવાં હતાં, તેનો હજી સુધી આપણને પરિચય

૧ એજન, પૃ. ૨૨

છાયા : વિક્રમ નૃપ- સંવત્સરે તેરસે નેવુંએ ।

જેઠ માસે સિત છડે ત્યાં શુભ દિને શશિ-વારે ॥

x

x

x

સુગુરુવચને પાઠે રચાયો પદમસૂરિ તે મુનિરત્ન ॥૧૭॥

નથી થયો. આપણને એવાં સૌથી જૂનાં બે ધવલગીત મળે છે. બેશક એ પૂર્વે ધવલો નથી રચાયાં તેમ નથી, કેમકે લગભગ સાહિત્યકૃત્ય અપભ્રંશમાં સં. ૧૨૭૭ માં રચાયેલાં સાહ રચણ અને કોઇ ભત્તરનાં જિનપતિસૂરિની પ્રશસ્તિનાં બે, સવૈયાની દેશીના ઢાળનાં ૨૦-૨૦ કડીનાં ધવલ ગીતો મળી આવ્યાં છે. એમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય યતિએ કવચિત્ અનુપ્રાસ મેળવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે; જેમકે

તિહુઅણતારણ સિવસુખકારણ, વંછિય પૂરણ કલ્પતરો ।

વિઘનવિનાસણ પાવપણાસણ દુરિતતિમિરમર સહસકરો ॥૧

ભત્તરના ધવલ ગીતમાં તો એક ૭ મી કડી જૂઝણામાં પણ વણાઇ ગઈ છે; બીજી પણ કેટલીક પંક્તિઓ જૂઝણામાં છે:

અવર વર વાસુરિ પુન્યભર-ભાસુરિ

મૂલ નક્ષત્રિ ચક્રયઠ જુ સારો ।

ધુણું સુર નમઈ નર ચરણ ચૂડામણિ

જયહ પુત્ર નરવય-કુમારો ॥૭॥

અપભ્રંશનાં એ ધવલ ગીતો પછો સો વર્ષે રચાયેલાં નાનાં ચાર ગીતો-પદો મળી આવ્યાં છે, જે સુપ્રસિદ્ધ જૈનકવિ જિનપ્રભસૂરિની પ્રશસ્તિનાં છે, એ કાણે રચ્યાં છે, તે જાણી શકાતું નથી. પહેલાં બે ગીત ૬-૭ કડીનાં, ૩ જુદું ગીત ૧૦ કડીનું અને ૪ થું ગીત ૮ કડીનું છે. આ કૃતિ ૧૪ મા શતકના અંત ભાગની છે, કેમકે મહમદ અને કુતુબુદ્દીનની જિનપ્રભે મુલાકાત લીધી હતી, તેનો ઉલ્લેખ છે. એમાં મહમદ સાથેની મુલાકાતનો નિર્દેશ આમ છે:

૧ એજન, પૃ. ૬, ૮

જાયા : ત્રિભુવનતારણ શિવસુખકારણ વાંછિત-પૂરણ કલ્પતરુ ।

વિઘનવિનાશન પાપ-પ્રણાશન દુરિતતિમિરમર સહસકર ॥

X

X

X

X

અવર વર વાસરે પુણ્યભર-ભાસુરે મૂલ નક્ષત્રે ચોથે જ સાર ।

સ્તવે સુર નમે નર ચરણ-ચૂડામણિ, જયો પુત્ર નરપતિ-કુમાર ॥

તેર પંચાસિયધ પોસ સુદિ આઠમિ, સિણિહિ વારે ।
 ભેટિલ અસપતે “મહમદો”, સુગુરિ દીલિય નયરે ॥૨॥
 આપણુ પાસ બહસાર્યે, નમિવિ આદાર નરિન્દો ।
 અભિનવ કવિતુ બખાણિવિ, રાય રંજઝ મુણિદો ॥૩॥

આ નાનાં પદોમાં કાલની પદ્ધતિએ આંચળી અને ધ્રુવપદની
 કડીઓ ૧ લી અને પછી આપવામાં આવી હોય છે:

- (૧) રખરતર ગરિઠ વર્ધમાન-સૂરિ, જિણેસરસૂરિ-ગુરો ।
 અભયદેવસૂરિ જિણવલ્લહ, સૂરિ જિણદત્ત જુગપવરો ॥૧॥
 સુગુરુ પરંપરા થુણહુ તુમિહ, ભવિયહુ ભક્તિભરિ ।
 સિદ્ધિ રમણિ જિણવરધ સયંવર નવ નવિય પરિ ॥ આંચલી ॥
 જિણચંદ્રસૂરિ જિનપતિસૂરિ, જિણેસર ગુણનિધાનુ ।
 તદણુકમિ ઉપનલે સુગુરુ, જિણસિંધસૂરિ જુગપ્રધાનુ ॥૨॥
- (૨) ઉકે સલહહ ઠીલી નયરુ હે, કે વર નહ વખાણુ એ ॥
 જિનપ્રભસૂરિ જગ સલહીજધ, જિણિ રંજિહ સુરતાણું ॥૧॥
 ચહુ સખી વંદણુ જહુ ગુણ-ગરુવહ જિનપ્રભસૂરિ ।
 રલિયધ તસુ ગુણ ગાહિ રાયરંજણુ પંડિયતિલહ ॥આંચલી॥

૧ એજન, પૃ. ૧૩

છાયા : તેર પંચાસીએ પોસ સુદિ આઠમે શનિનો વાર ।

ભેટયો અસપતિ મહમદ સુગુરુ દિલહી નગરે ॥૨॥
 આપણે પાસ બેસારે નમી આદરે નરેંદ્ર ।
 અભિનવ કવિત વખાણી રાયે રંજયો મુનીંદ્ર ॥૩॥

૨ (૧) ખરતર ગચ્છે વર્ધમાનસૂરિ જિનેશ્વરસૂરિ-ગુરુ ।

અભયદેવસૂરિ જિનવલ્લભસૂરિ જિનદત્ત યુગ-પ્રવર ।
 સુગુરુપરંપરા સ્તવો તમે ભંચો ભક્તિભરે ।
 સિદ્ધિ-રમણી જેમ વરે સ્વયંવર નવ નવો પેરે ॥આંચલી॥
 જિનચંદ્રસૂરિ જિનપતિસૂરિ જિનેશ્વર ગુણનિધાન ।
 તદનુકમે ઉપન્યા સુગુરુ જિનસિંહસૂરિ યુગ-પ્રધાન ॥

૩ (૨) કે લહ દિલહી નગર હે કે વરને વખાણું એ ।

જિનપ્રભસૂરિ જગ લધયે, જેણે રંજયો સુલતાન ॥૧॥
 ચાલો સખી, વંદવા જહુ ગરવો જિનપ્રભસૂરિ ।
 રળીએ તેના ગુણ ગાધએ રાજ-રંજક પંડિત-તિલક ॥આંચલી॥

આગમુ સિદ્ધંત પુરાણુ વખાણિય, પડિવેહ સંવલેહ એ ।
જિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સારિખહ હો, વિરલા દીસહ કોહ એ ॥૨॥

- (૩) ૧હદયલે ખરતરગછગયણિ અભિનવહ સહસકરો ।
સિરીજિનપ્રભસૂરિ ગણહરો જંગમ કલપતરો ॥૧॥
વંદહુ ભવિક જન જિનત્રાણુ વણુ નવ વસંતો ।
છત્રીસ ગુણસંજ્ઞતો વાઘય મયગલ-દલણુસીદો ॥આંચલી॥
તેર પંચાસિય પોસ સુદિ આઠમિ, સણિહિ વારો ।
ભેટિહ અસપતે “મહમદો”, મુગુરિ દીલિય નયરે ॥૨॥

- (૪) રનિરુપમ ગુણગણુ-મણિનિધાનુ સંજ્ઞમિ પ્રધાનુ ।
મુગુરુ જિનપ્રભસૂરિ પઠ હદયગિરિ હદયલે નવલ ભાણુ ।
વંદહુ ભવિ ય હો મુગુરુ જિનદેવસૂરિ દિલ્લિય વરનયરિ દેસણુઈ ।
અભિયરસિ વરસિએ મુણિવરુ જાણુ ધાણુ ઊનવિહ ॥આંચલી॥
જેહિ કન્નાણુપુરમંડણુ સામિઈ વીર જિણુ ।
મહમદ રાધ સમખેપકં થામિહ મુભ લગનિ મુભ દિવસિ ॥૨॥

આ ચાર પદોમાં ૨ જીં પદ માત્ર દોહરામાં છે; બાકીનાં અગ્નાત

આગમ સિદ્ધાંત પુરાણુ વખાણિયે, પ્રતિબોધ સર્વ લોક એ ।
જિનપ્રભસૂરિ ગુરુ સરખો હો વિરલા દીસે કોહ એ ॥

- ૧ (૩) ઊગ્યો ખરતરગચ્છ-ગગને અભિનવ સહસકર ।
શ્રીજિનપ્રભ-સૂરિ ગણધર જંગમ-કલપતરુ ॥૧॥
વંદો ભવ્યક-જન જિન-ત્રાણુ વન નવ વસંત ।
છત્રીસ ગુણે સંયુક્ત વાળે મદકલ-દલન સિહ ॥આંચલી॥
તેર પંચાશીએ પોસ સુદિ આઠમે શનિનો વાર ।
ભેટયો અસપતિ મહમદ મુગુરુએ દિલ્હીનગરે ॥
- ૨ (૪) નિરુપમ ગુણગણુમણિ-નિધાન સંયમે પ્રધાન ।
મુગુરુ જિનપ્રભસૂરિ પાઠ-હદયગિરિએ ઊગ્યો નવલ ભાણુ ॥૧॥
વંદો ભવ્ય હો મુગુરુ જિનદેવસૂરિ દિલ્હી-વર નગરે દેશના-કર ।
અમૃતરસે વરસે મુનિવર જન ધણા ઉષ્મિત કર્યા ॥આંચળી॥
જ્યાં કલ્યાણપુર-મંડન સ્વામી વીર જિન ।
મહમદ રાધ સમખેયો થાપ્યો શુભ લગ્ને શુભ દિવસે ॥

દ્વિપદીઓમાં જણાય છે. ગેયતાની દૃષ્ટિએ ઉમેરાયેલા શબ્દો કે, એ પણ ખીન્ન પદમાં દેખાય છે. કે નો પ્રયોગ આનાથી જૂ નો હજી મળ્યો નથી. પદો રીતસર જૂના સમયથી ગાતાં હોવાવાં જોઈએ, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. “સમરારાસુ” વગેરેમાં પદો છે જ, પણ તે સળંગ ગૂંચણીમાં “લાસા” વગેરે મથાળે સચવાયેલાં છે, ત્યારે આ સ્વતંત્ર છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ પદોમાં જિનપ્રભસૂરિનો સં. ૧૩૮૫ માં દિલ્હીમાં મહમદશાહનો મેળાપ નિર્દેશાયેલો છે.

લાપાની દૃષ્ટિએ આમાં ઉદયલે, ઉપનલે, દોડેલિ, ભયલિ (થયું), વગેરે લવાળાં ભૂતકૃદન્તો ધ્યાન ખેંચે છે, તે સાથોસાથ સુરતાણુ, કુરમાણુ, મલિક અને કરીતો (=ખરીતો) એ ચાર અરખી શબ્દો પણ ધ્યાન ખેંચે છે. કમિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તત્સમ શબ્દોનો વધુ વપરાશ, હજી અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતાનું રક્ષણ, છતાં પાટિ, પવીતુ, સિઝહિ, ઢીલી (દિલ્હી), વખાણુ, સલહીજઘ, વખાણિઘ, દીસહિ, પૂરી, તૂંહિ, ઇછઘ, પૂરા, આદમિ, આપુણુ, પાસ, હરખિતુ, મોકલઘ, મઝારે, મંજૂત, સાનિધિ, બનવિહિ, ઉપનું, સોલાવણિય, રલિયાવણિય, એ નવા સ્વરૂપમાં આવેલા શબ્દો પણ પ્રયોગનયેલા છે. ચૌદમા શતકના અંત ભાગની પલટતી આવતી લાક્ષણિકતાઓ આમ આ પદો રજૂ કરે છે.

૧૧. “રાસયુગ” માં સાથોસાથ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી કાવ્ય-પદ્ધતિનાં અત્યાર સુધીમાં મળેલાં કાવ્યોમાં જૂનામાં જૂનું કાવ્ય ‘સિરિથૂલિભદ્રકાવ્ય’ છે. પૂર્વેનું તેવું કોઈ કાવ્ય હોય તોયે અઘાપિ મળ્યું જણવામાં નથી. એ કાવ્યના રચનાર જૈનાચાર્ય જિનપદ્મસૂરિ છે. કાવ્યોંતે એ વિષયમાં તેઓ માત્ર નીચે મુજબ જ ઉલ્લેખ કરી ગમ્મચ સિવાય વિશેષ માહિતી આપતા નથી:

નંદહ સો સિરિથૂલિભદ્ર જો જુગહ પહાણો ।

મલિચહ જિણિ જગિ મલ્લસલ્લરઘવલ્લહમાણો ।

ખરતરગચ્છિ જિણપદમસૂરિ કિય-ફાગુ રમેવક ।

ખેલા નાયકે ચૈત્રમાસિ રંગિહિ ગાવેવક ॥૨૭૭॥

શ્રી. મો. દ. દેસાઇના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓનો જન્મ સં. ૧૩૮૨, આચાર્યપદવી-પ્રાપ્તિ સં. ૧૩૯૦ અને મરણ સં. ૧૪૦૦ માં થયાં હતાં.^૧ આમ કૃતિ વિક્રમની ૧૪ મી સદીની છેલ્લી પચીસીની જણાય છે.

વિષય તરીકે કવિએ શ્રી. સ્થૂલભદ્રના પાટલિપુત્રમાંના એક ચાતુર્માસમાં એક વેશ્યાએ આવી તેમને પ્રલોભનથી લલચાવવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તેને તાણે તેઓ ન થયા, એ લીધેલ છે. કવિએ એ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવી વર્ષાનું વર્ણન પણ આપ્યું છે. પણ વિષય શૃંગારિક હોવાને કારણે એને ફાગુ કાવ્ય કહ્યું છે. અને છેવટ તેઓ જણાવે છે તે પ્રમાણે આ ફાગુ કાવ્ય હોવાને કારણે જ ખેલાઓ ચૈત્ર માસમાં=વસંતઋતુમાં આ કાવ્યને ગાતા રમે અને નાયકે. એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે ફાગુ-કાવ્યનો વિષય શૃંગારપેલ હોય છે, અને તે પણ ફાલ્ગુન-ચૈત્રની વસંતઋતુમાં થવો જોઈએ; પણ સાધુના જીવનમાં એ સંભવી ન શકે, કેમકે ચાતુર્માસ સિવાય એ સ્થિર થઈ ખેસતા નથી; એ માટે જ ન છૂટકે કવિએ આ પ્રસંગ ચાતુર્માસમાં ગોઠવ્યો હશે. વેશ્યાને ત્યાં સ્થૂલભદ્ર ગુરુના હુકમથી ભિક્ષાએ આવે છે, ત્યારે કવિ વેશ્યાની વાણીમાં શરૂ કરી જણાવે છે:

[હોહરો]

ધર્મલાભ મુખિવદ્ધ બાણિસુ ચિત્રસાલી મંગેવી ।

રહિયક સીહકિસોર જિમ ધીરિમ હિયદ્ધ ધરેવી ॥૨૭૮॥

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૪૧

છાયા : આનંદો તે શ્રીસ્થૂલભદ્ર જે જગનો પ્રભાનક ।

મળ્યો જેને જગે મલ્લ-સાલારને વલ્લભમાન ।

ખરતરગચ્છ જિનપદમસૂરિ-કૃત ફાગ રમવો ।

ખેલા નાયકે ચૈત્ર માસે રંગે ગાવો ॥૨૭૭॥

૨ જૈ. ગુ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૧

[રોળા]

ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ ઝિરિમિરિ એ મેહા વરસંતિ ।
 ખલહલ ખલહલ ખલહલ એ વાહલા વહંતિ ।
 ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીનુલિય ઝળકધ ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણિમણુ કંપધ ॥૬॥
 મહુરગંભીરસરેણુ મેહુ નિમ નિમ ગાનંતે ।
 પંચળાણુ નિય કુસુમળાણુ નિમ નિમ સજનંતે ।
 નિમ નિમ કેતકિ મહુમહંત પરિમલ વિહસાવધ ।
 તિમ તિમ કામિય ચરણુ લગ્ગિ નિયરમણિ મનામધ ॥૭॥
 સીચલ કોમલ સુરહિ વાય નિમ નિમ વાયંતે ।
 માણુમરંદુર માણુણિ ય તિમ તિમ નાયંતે ।
 નિમ નિમ જલભરંભરિય મેહુ ગયણુંગણિ મિલિયા ।
 તિમ તિમ કામી તણા નયણુ નીરંહિ ઝલહલિયા ॥૮॥

[દોહરા]

મેહારવભરગ્ગલટિ ય નિમ નિમ નાયધ મોર ।
 તિમ તિમ માણુણિ ખલભલધ સાહીતા નિમ ચોર ॥

x x x x

[રોળા]

મચણુખગ્ગ નિમ લહલહંત જસુ વેણીદંડો ।
 સરલક તરલક સામલક રોમાવલિદંડો ।
 ટુંગ પયોહર ઉલ્લસધ સિંગારયવકા ।
 કુસુમળાણિ નિય અમિયકુંભ ફિર થાપણિ મુક ॥૧૨॥

૧ એજન, પૃ. ૩૮-૩૯

છાયા : ધર્મલાભ મુનિપતિ, બાણીશ ચિત્રશાલાએ માંગી ।
 રહેજો સિંહકિશોર જેમ ધૈર્ય હૈયે ધરી ॥૫॥
 ઝરમર ઝરમર ઝરમર એ મેધ વરસંતા ।
 ખળહળ ખળહળ ખળહળ એ વાયુ વહંતા ।
 ઝળઝળ ઝળઝળ ઝળઝળ એ વીનળી ઝળકે ।
 થરહર થરહર એ વિરહિણીમન કાંપે ॥૬॥
 મધુર ગંભીર સ્વરે મેધ જેમ જેમ ગાજે ।

પુષ્કળ વેશભૂષા કરી મુનિ સમક્ષ આવેલી વેશ્યાના હાવભાવ
મુનિને કોઈ રીતે પ્રલોભન કરી શકતા નથી, ત્યાં તો
મુલિવલ્લ જાંપઈ વેસ સિદ્ધ રમણી પરિણવા ।
મણી લીણલ્લ સંજમ સિરીહિસું ભોગ રમેવા ॥૨૦॥

અને

અધબલવંતુ સુ મોહરાઈ જિણિ નાણિ નિધાડિહ ।
જાણખડગિણ મયણસુભડ સમરંગણિ પાડિહ ।
કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરઈ વૃદ્ધિ હુઈ જયજયકારો ।
ધનુધનુ એહુ જુ યૂલિભદ્ર જિણિ જીતઈ મારો ॥૨૧॥

પંચબાણ નિજ કુસુમબાણ તેમ તેમ સજે ।
જેમ જેમ કેતકી મધમધતી પરિમલ વિકસાવે ।
તેમ તેમ કામી-ચરણ લાગે નિજરમણે મનાવે ।
શીતલ કોમલ સુરભિ વાયુ જેમ જેમ વાય ।
માન-મદ-સ્ફુર માનિની ય તેમ તેમ નાચે ॥૨૨॥
જેમ જેમ જલભર-ભરી મેઘ ઝગનાંગણે મજ્યા ।
તેમ તેમ કામી તણાં નેણ નીરે ઝળહળ્યાં ॥૨૩॥
મેઘારવ-ભર ઊલટી જેમ જેમ નાચે મોર ।
તેમ તેમ માનિની ખળભળે સાહતા જેમ ચોર ॥

x

x

x

x

મદનખડ્ગ જેમ લહલહંત જેનો વેણી-દંડ ।
સરલ તરલ શ્યામલ રોમાવલી-દંડ ।
તુંગ પયોધર ઉલ્લસે શૃંગાર-સ્થાપક ।
કુસુમબાણે નિજ અમૃતકુંભ શું થાપણ મૂક્યા ! ॥૨૪॥

૧ એજન, પૃ. ૪૦-૪૧

ઠાયા : મુનિપતિ કહે વેશ્યાને, સિદ્ધ રમણી પરણવા ।
મન લીન સંયમશ્રી સાથે ભોગ રમવા ।
અતિ બલવંત મોહરાય જેણે જ્ઞાને હણ્યો ।
જ્ઞાન-ખડ્ગે મદન સુભટ સમરંગણે પાડ્યો ।
કુસુમવૃદ્ધિ સુર કરઈ, વૃદ્ધિ, હવો જયજયકાર ।
ધન્ય ધન્ય એહ જ સ્થૂલિભદ્ર જેણે જીત્યો માર ॥૨૫॥

પ્રાચીન પદ્ધતિના કાવ્યની દૃષ્ટિએ આમાં આલંકારિક કવિત્વ મળે છે. એ રીતે એ કાવ્ય છે. બંધની દૃષ્ટિએ એકે ખાસ ચમત્કૃતિ નથી, છતાં કવિએ ૭ દુકડા પાડ્યા છે. દરેક દુકડામાં એક દોહા અને પછી રોળા છે. (માત્ર ૬ દોહાઓમાં એ રોળા છે.) ૫ એ બધા જ ગેય છે, એ ઉપર જણાવ્યું તેમ કાવ્યની છેલ્લે કડીથી સ્પષ્ટ છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ કાંઈક ઉપયોગિતા જણાય છે એક તો જૈન સાધુઓ બિક્ષાને માટે કાંઈ પણ જાતના ભેદ વિન દરેક ધેર જઈ શકતા (એક એક દિવસ એકને જ ત્યાં) અને બીજા એ કે વેશ્યાઓની વ્યવસ્થિત સંસ્થા હતી. આ કાવ્યમાં શરૂમાં સ્થૂલભ વેશ્યાને ત્યાં જાય છે, તે વખતે દરવાજામાં રહેલી દાસી તેમને જો શેઠાણીને ખબર આપે છે કે તરત જ વેશ્યા શૃંગાર સજ્જા હાજર થાય છે

મંદિર-તોરણિ આવિચક મુણિવરુ પિક્ખેવી ।

ચમકિય ચિત્તિહિ દાસડિય વેગિ જય વધાવી ।

વેસા અતિહિ ઉતાવલિ ચ હારિહિ લહકંતી ।

આવિચ મુણિવરરાયપાસિ કરચલ જોડંતી ॥૪૧

કવિના સમયમાં આ સ્થિતિ હોય ન હોય, એ વાત અલગ છે, પણ એ પ્રકારની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ હિંદમાં હતું એમ તે સ્વીકારવું જોઈએ.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઉપયોગિતા પણ તેટલી જ છે ઉપરનાં અવતરણો જોવાથી માલૂમ પડશે કે સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો અપભ્રંશકાલીન રૂપે ઉપરાંત નવો વિકાસ પામેલાં રૂપો આ કાવ્યમાં પ્રયોજાયાં છે. સંસ્કૃત તત્સમ રૂપોઃ ધર્મલાભુ, ચિત્ર-, ગંભીર, પંચબાણ

૧ એજન, પૃ. ૩૮

છાયા : મંદિર-તોરણે આત્મા મુનિવર પેળીને ।

ચમકિત ચિત્તે દાસડી વેગે જય વધાવી ।

વેશ્યા અતિ ઉતાવળી ચ હારે લહકંતી ।

આવી મુનિવરરાય પાસે કરતલ જોડંતી ॥૪૧

કુશુમખાણુ, કેતકિ, પરિમલ, જલભર—, વગેરે ગણાવી શકાય; જ્યારે નવા રૂપોમાં: ભણિસુ, રહિયઉ, ઝખકમ, મેહ, મનામમ, વાય, મિલિયા, ઝલહલિયા, નાચમ, મોર, —સું, પરિણેવા, રમેવા, પાડિઉ, જીતઉ, આવિયઉ, દાસડિય, ઊતાવલિ, પાસિ, ઉપરાંત વાજમ, આવી, વાંકઉ મોલાવમ, મૂં—સિઉ, કીજમ, માણીજમ, મૂં, રાતઉ, એ વગેરે ગણાવી શકાય.

આ કાવ્યમાં કચોલા (કચોળું), ગાલિમસૂરા (ગાલમસૂરિયું) અને સલ્લર (સિપાઈ—સાલાર) એ શબ્દો પ્રયોગયેલા મળે છે, જેમાં તો છેલ્લો અરખી છે.

૧૬. જોકે ચોક્કસ સમય નથી મળતો, છતાં સંભવતઃ આ જ ગાળામાં રચાયેલી એ માતૃકા (=કક્કો) કોઈ પઉમ નામના લેખકની મળે છે. આ પઉમ તે ઉપરના જિનપદ્મસૂરિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. અને કૃતિઓનું “ સિરિથૂલિભદ્ર કાચુ ” સાથે કોઈ પણ પ્રકારનું સામ્ય જોઈ શકાતું નથી. આ પાછલી એ કૃતિઓમાંની ૧ લી માં કાવ્યગત કોઈ ખાસ ચમત્કૃતિ જણાતી નથી. એ કક્કો છે, એટલી એની એક પ્રકારે ઉપયોગિતા. “ સાલિભદ્રકક્ક ” માં પ્રત્યેક વર્ણની જગ્યાએ કડી આપી છે, જેમાં અકારયુક્ત અને આકાર-યુક્ત વ્યંજનો અનુક્રમે આપવામાં આવ્યા છે; સ્વરોને લેવામાં આવ્યા જ નથી; જેમકે શરૂથી:

ભલિ ભંજણુ કમ્મારિખલ વીરનાહુ પણુમેવિ ।

પઉમુ ભણુધ કક્કકખરિણુ સાલિભદ્રગુણુ કેમ ॥૧॥

કત્ય વચ્ચ કુવલયનયણુ સાલિભદ્ર સુકમાલ ।

ભદા પભણુધ દેવ તુહુ કહુ યિક ઇત્તિયવાર ॥૨॥

કારુનામયનીરનિહિ સમવસરણિ હિક સામિ ।

અજજુ માધ મઈ વંદિયક વીરનાહુ સિવગામિ ॥૩॥

૧ એજન, પૃ. ૬૨

છાયા : ભલે—ભંજક—કર્મારિખલ વીરનાય(ને) પ્રણુમીને ।

પદ્ય ભણુ કક્કાકારે સાલિભદ્રગુણુ કહું

લેખકે હ-કા, જ-ખા અને જી-ણાને બદલે ન-નાથી શરૂ થતા શબ્દો આપ્યા છે; શ-શાને સ્થાને સ-સા આપી ફરી સ-સા સ્વતંત્ર પણ આપ્યા છે.

વિષય શાલિભદ્ર અને તેની માતા વચ્ચેનો સંવાદ એ છે, જેમાં માતા તેને ત્યાગની મુશ્કેલીઓ જણાવે છે, જેનું શાલિભદ્ર સમર્થન કરે છે.

ખીજું કાવ્ય “ દૂહામાતૃકા ”માં હ્રસ્વકારથી શરૂ કરી ક્ષ સુધી અક્ષરો આપવામાં આવ્યા છે, જેમાં સ્વરોમાં રિ-રી, લિ-લી તેમ જ ઐ-ઔ, હ, જ, જી આપવામાં આવ્યા છે; જે કે હવિ=નવિ, બહુ=નહુ સ્વીકારવા પડે છે. શ ને સ્થાને સ અપાયો છે, અને સ પોતે ફરી ષ પછી આપવામાં આવ્યો છે.

આ કાવ્યનો કર્તા પણ પત્રિમ છે, એ છેલ્લી કડીમાં સ્પષ્ટ છે:

મંગલમહાસિરિસરિસુ સિવફલદાયણુ રમ્મુ ।

દૂહામાઈ અક્ષિયઈ પત્રિમિહિ જિજીવરધમ્મુ ॥૫૫॥

આ કાવ્યમાં “ સાલિભદ્રકક્ક ”ની જેમ દોહરા જ છે; પણ પહેલામાં કાંઈ ચમત્કૃતિ નથી, તેથી બિલકું આમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે એ કે તેમાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સુભાષિતો રચાયેલાં મળી આવે છે; જેવાં કે કેટલાંક:

કયાં, વત્સ કુવલયનચન શાલિભદ્ર સુકુમાર ।

ભદ્રા પ્રભણે, દેવ તું કયાં થયો(=હતો) આઠલીવાર ॥૨॥

કારુણ્યામૃત-નીરનિધિ સમવસરણે થયો સ્વામી ।

આજ માઈ મેં વંદો વીરનાથ શિવજામી ॥૩॥

૧ એજન પૃ. ૭૧

છાયા : મંગલમહાશ્રી સરસો શિવ ફલદાયક રમ્ય ।

દૂહા-માતૃકા કહી પદે જિજીવર-ધર્મ ॥૫૫॥

- (૧) નવનિહિ ધમ્મિહિ સંપડએ સકચકહરિરિહિં ।
ધમ્મુ ધક્ક કરિ ધીર જીવ સધ કર આવધ સિહિં ॥૩॥
- (૨) મણુગચવરુ ઝાણુંકુસિણ તાણિક આણુક ઠાઠં ।
જઈ ભાંજેસધ સીલવણુ કરિસધ સિવકલહાણિ ॥૪॥
- (૩) અણહંતા પયડેસિ તુહુ દોસ પરાયા મૂઠ ।
નિય દોસણુ પવચ સરિસ તે સવિ કારિસ ગૂઠ પ્રજા ।
- (૪) ઈસરુ દેક્ખિય કોઇ નરુ નિધિણુ મણિ દુયેઇ ।
એક ન જાણુ મૂઠ જિહ જાણુ વાવિચઈં લુણેઇ ॥૧૦॥
- (૫) ઉપ્પલદલ જલખિંદુ જિવ તિવ ચંચલુ તણુ લચ્છિ ।
ધણુ દેખતાં જઇસએ દઇ મન મેલ તચ્છિ ॥૧૧॥
- (૬) જાયરુ જહ ભરિવઈં કુપુરિસહ તેા ભરિયક ભંડારુ ।
ધક્કિ જીવ પુનિહિ પવર લક્ષ્મહ કોડિ આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરતા જીવ-રીહ અચ્છધ અવગુણુ તિન્નિ ।
અપ્પઈં તાવિસિ પરુ તવસિ પરતહ હાણિ કરેસો ॥૧૪॥

છાયા :

- (૧) નવવિધિ ધર્મે સાંપડે શક-ચંદ્ર-હરિ-ઋદ્ધિ ।
ધર્મ એક કચે ધીર જીવ સ્વચં કરે આવે સિદ્ધિ ॥૩॥
- (૨) મન-ગજ-વર જ્ઞાનાંકુશે તાણ્યો આણો ઠામે ।
જે ભાંગશે શીલવન કરશે શિવ-ફલ-હાનિ ॥૪॥
- (૩) અણહંતા પ્રકટીશ તું દોષ પરાયા, મૂઠ ।
નિજ દોષ પર્વત સરસા તે સૌ કરાવીશ ગૂઠ ॥૭॥
- (૪) ઈશ્વર દેખ્યો કોઇ નર, નિર્ધન મને દુવાય ।
એ ન જાણે મૂઠ જીવ, જન વાળ્યું લણે ॥૧૦॥
- (૫) ઉપલદલે જલખિંદુ જેમ તેમ ચંચલ-તન લક્ષ્મી ।
ધન દેખતાં જશે દઇ મને મેલ તદર્થે ॥૧૧॥
- (૬) ઉદર જે ભરતું કુપુરુષનું તેા ભર્યાં ભંડાર ।
એક જીવ પુણ્યે પ્રવર લક્ષ-કોટીનો આધાર ॥૧૨॥
- (૭) રીસ કરતા જીવને છે અવગુણુ ત્રણ ।
આપને તપાવશે, પર તપશે, પરત્ર ને હાનિ કરશે ॥૧૪॥

- (૮) લિહિયઈ લખ્ખહ સિર તણઈં જઈ આલિયઈ સમુદ્દ ।
લખ્ખિહિ કેસવુ સંગિહિહિ તિણિ વિસિ ધારિહિ રુદ્દ ॥૧૫॥
- (૯) ટલહ મેરુ નિયઠાણહ જઈ પચ્ચિમ ઉગ્ગહ સૂર ।
પુવ્વ કિયઈં તો નવિ ચલહ કર્મમહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તઈં એકલહ સહસિ જિય ખાએસહ પરિવાર ।
વિહવુ વિહંચિહ લેહ જાણુ પાવ ન વિહુચણહારુ ॥૩૮॥
- (૧૧) નહ વહમાણી સધણુ જલ સુક્રહ ઇયર તલાય ।
દાયર વદ્દહ રિહિડી મગ્ગણુ નિધણુ થાહ ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કિજજઈં તહ સુહગુરુહ જો જગુ મારગિ લાહ ।
ઉમ્મગહ ફંસણિ ગમણિ જાણુ પુણુ પુહવિ ન માહ ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહા મગ્ગણુ વહિ મા ઉમ્મૂલિ પલાસ ।
કલ્હે જલહરુ થકિસએ કચણુ પરાહ આસ ॥૪૯॥
- (૧૪) ખર કિસોર મત્ત કરિ દમહ કરિ કરેવિણુ કહું ।
નિય જીવુ કોવિ ન વસિ કરએ ચિહ ગલિયારુ વિધદું ॥૫૩॥
- ચૂંટી કાઢેલાં આ મુભાષિતોથી કવિની મહેનતનો ખ્યાલ આવશે.
ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં આ કૃતિઓમાં અપભ્રંશનું સ્વરૂપ મોટે ભાગે

- (૮) લખ્ખું લાભે શિરતણું જો આલિયે સમુદ્દ ।
લક્ષ્મીએ કેશવ સંગ ધર્યા, તેણે વિષે ધાર્યા રુદ્દ ॥૧૫॥
- (૯) ટળે મેરુ નિજ ઠામનો, જો પચ્ચિમ જો સૂર ।
પૂર્વ કર્યું તો નવ ચળે કર્મ મહાભરપૂર ॥૩૩॥
- (૧૦) તું એકલો સહીશ જીવ, ખાશે પરિવાર ।
વિભવ(ને) વહેચી લે જન, પાપ(ને) ન વહેંચનાર ॥૩૮॥
- (૧૧) નદી વહતી સધન જલ, સુકાય ઇતર તળાવ ।
દાતાને વાધે ઋષિ, માગણુ નિર્ધન થાય ॥૪૨॥
- (૧૨) ખલિ કરું તેમ શુભ ગુરુ પર, જો જો મારગે લાવે ।
ઉન્માર્ગના દર્શને-ગમને જન પણુ પૃથ્વીમાં ન માય ॥૪૬॥
- (૧૩) રે વાહક, માર્ગે વહ, મા ઉમ્મૂલે પળીશ ।
કાલે જલધર થાકશે, કેવી પરાહ આશ ? ॥૪૯॥
- (૧૪) ખર કિસોર મત્ત કરી (ને) દમે કરમાં (સૂંઢમાં) કરી કાઠ ।
નિજ જીવ કોઈ ન વશ કરે, થયો ગલિયારો વિધદું ॥૫૩॥

જળવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, એ ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી સમજાશે; છતાં નીધિણ, મેલત, ચાલિયધ, વિહચણહારુ, મારગિ, એ વગેરે નવાં રૂપો પણ પ્રયોજ્યાં છે.

આ પદ્ધતિ નિશ્ચિત સમય મળતો નથી; છતાં એટલું કહી શકાય કે વિક્રમના ચૌદમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એ થયો હોય. જિન-પ્રભની કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓ ઉતારાયેલી મળે છે, એ જોતાં આ સમય શક્ય છે. તેમ અપભ્રંશ તરફનું લેખકનું વલણ પણ એને ૧૪મા શતકથી આ બાજુ આવવા દે તેમ નથી.

૧૭. “ચચ્ચરી” નામનો ગેય-કાવ્યપ્રકાર એક અગાઉ નોંધાયો છે. એ પદ્ધતિની એક ચચ્ચરી વિક્રમના ૧૪મા શતકના ઉત્તરાર્ધની મળે છે.^૧ ૩૮ દોહરાના એ કાવ્યનો કર્તા કોઈ સોલણુ નામનો જણાય છે. આરંભમાં જ એ કહે છે:

કર જોડિહ સોલણુ બાણધ જીવિહ સફલ કરેસુ ।

તુમિહ અવધારહ ધમિયહ ચચ્ચરિ હઉં ગાએસુ ॥૨૥

આ સિવાય કર્તાના વિષયમાં બીજી વિશેષ માહિતી મળતી નથી.

કાવ્યના વિષય તરીકે એણે ગિરનારની તીર્થયાત્રાનો પ્રસંગ સ્તુત્યાત્મક રીતે લીધો છે. કવિતાની દૃષ્ટિએ એમાં ખાસ ચમત્કાર જણાતો નથી. ક્યાંક કોઈક અંશે આમ છતાં નોંધવા જેવા છે:

નીઝહપાણિહ ખત્તહલધ વાનર કરહિ ચુકાર ।

કોહલસદ્ સુહાવણહ તહિ હુંગરિ ગિરિનારિ ॥૩૩॥

જહ મધિ દિટ્ટી પાજડી ઉંચ દિટ્ટું ચડાજી ।

તહ ધંમિહ આણુંધિયહ લક્ષ્મિહ સિવપુરિ ઠાહ ॥૩૪॥

૧ જૈ. ગુ. કવિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૨ અને પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૭૧-૭૪

૨ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૭૧

છાયા : કર જોડી સોલણુ બાણે જીવિત સફલ કરીશ ।

તમે અવધારો પ્રામિદ્ધા ચચ્ચરી હું ગાહશ ॥૨૥

હિચડા જાંઘક જે વહઈ તા ઊજિતિ ચડેને ।
 પાણિક પીઠ મઈદવદ ફુખજાંજલિ દેને ॥૩૫॥
 ગિરિવાઈ ઝંઝોડિયક પાય ચાહર ન લહંતિ ।
 કડિ ત્રોડઈ કડિ ચક્કી હિચડક સોસહ જંતિ ॥૩૬॥
 જાવ ન ધંધલિ ધલિલયા લખુપતીપાણુ ।
 તાંવ કિ લખ્ખાહિ ચિંતિયા હિચડા ઊણુતાણુ ॥૩૭॥
 ડુંગરડા અધો ફરિ ફરિ લગ્ગક સીચલિ વાહ ।
 હ્ય પુણુ નવદેહડી અમુલિ કિચક પ્રસાજી ॥૩૮॥

આ કાવ્યમાં એક નાનું સુભાષિત નોંધાયેલું છે, તે ખાસ
 ધ્યાન ખેંચે છે:

જે મલિ મહલા પહિચડા તે મહલા મ બાણુને ।
 પાવમલી જે મહલિયા તે મહલાહ સુણુને ॥૨૩॥

૧ એજન, પૃ. ૭૩-૭૪

છાયા : નિર્ઝર-પાણી ખળહળે વાનર કરે ચૂંકારે ।
 કોચલ-શબ્દ સુહાવનો ત્યાં ડુંગરે ગિરનારે ॥૩૩॥
 જ્યારે મેં દીડી પાજડી, ઊંચો દીઠો ચઢાવ ।
 ત્યારે ધાર્મિક આનંદો, લાધો શિવપુરે ઠામ ॥૩૪॥
 હૈડા, જાંઘે જે વહૈ તો ઊજંતે (ગિરનારે) ચઢેને ।
 પાણી પીઠ ગળેંદ્ર-પદે (હાથી પગલે) ફુખજાંજલિ દેને ॥૪૫॥
 ગિરિ-વાયુએ ઝંઝોડયો પગ સ્થિરતા ન લે ।
 કટે તોડે, કટે થાકે, હૈકું સોસે જંતુનું ॥૩૬॥
 જ્યાંસુધી ન ધાંધલે ધાલ્યા લક્ષાધિપતિ-પાણુ ।
 ત્યાંસુધી કે લાભે ચિંતા હૈડાને ઊનતવની ॥૩૭॥
 ડુંગરડા અધઃ ફરી ફરી લાગ્યો શીતલ વાયુ ।
 થાય પણુ નવી દેહડી (=દેહ) અમૂલ્ય કર્પો પ્રસાદ ॥૩૮॥

૨ એજન, પૃ. ૭૩

છાયા : જે મળે મેલા પચિકડા તે મેલા મ બાણુને ।
 પાપ-મળે જે મેલા તે મેલા સુણુને ॥૨૩॥

આ કાવ્ય યાત્રાપરક હોવાને કારણે એમાં ગિરનાર-ઉજ્જયંત ઉપરાંત યાત્રા નીકળવાનું સ્થાન વઢવાણ પ્રથમ મળે છે. વઢવાણથી યાત્રા કાઢતાં કેટલાક પાછા ફરે છે, તે કહેતાં વઢવાણની ભૂમિ અને ત્યાંની ગરમીનો ખ્યાલ કવિએ ટૂંકમાં આપ્યો છે:

પાઠ અહુટ્ઠ કકરીઉ ઉન્હાલમ લૂ વામ ।
જે કાયર તે વસિયા જે સાહસિય તે નમ ॥૧૦૧॥

તે પછી સહજગપુર, ગંગિલપુર, અણંતપુર, વીસાવડ અને સુરધાર (સરધાર) નય છે. સરધારથી ગિરનારનાં દર્શન થવા લાગે છે. એ પછી મંગૂખંભ, વહડેઉ, ખડહડ, ગોવાડલિહ, ભાદ્ર, ઉજિલ પહોંચ્યાં. ત્યાંથી સુરહડિય, ખંડેઉલ અને વંચૂ નામક નદીએ ગયા. ત્યાંથી વણુથલી આવી, અને વણુથલી થઇ ગિરનાર આવ્યા. “રેવંત-ગિરિરાસુ”માં પણ વણુથલી થઇ પછી ગિરનાર આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે, એ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

અણંતપુર પહોંચ્યા ત્યાં ચોરોનો ભય હતો, તે વાત લેખકે નોંધી છે:

નાલિયરીડુંગરિ-તડિહિં ખહુ ચોરાહલિહાઈ ।
ધમ્મિયડા વોલિહ ગિયા અમુલ તણુમ સહાઈ ॥૧૫૧॥

વણુથલી ગિરનારની તળેટીમાં હોવાનું કવિ કહે છે, એનો આશય એ જ માનવો કે ચાર ગાઉમાં તળેટી માનવી. વામનરથલી=વણુથલી=વંથલી ગિરનારથી સહેજ નૈઋત્ય કાણુ તરફ ચાર ગાઉ

૧ એનન, પૃ. ૭૨

જાયા : પાયે ચોટ કાંકરી ઉનાળે લૂ વાય ।

જે કાયર તે વળ્યા જે સાહસિક તે નય ॥૨૦૧॥

૨ એનન, પૃ. ૭૨

જાયા : નાળિયેરી-ડુંગરે તટે ખહુ ચોરાવલી-હામ ।

ધાર્મિકો વળી ગયા અમૂલ્ય તણુ સહાયે ॥૧૫૧॥

આવેલી છે. ત્યાં તીર્થસ્થળ તરીકે માહાત્મ્ય હશે, તે ખાતર વંચલી થઇ પછી ગિરનાર જવાનો સામાન્ય નિયમ હશે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિ આપણને સંક્રાંતિકાળની ભાષા તે વખતની અન્ય કૃતિઓ જેમ આપે છે. પૂત, પોટલી, સાથડઉ, વહવાણુ, દીસઇ, સીહ, વોલાવી, ઉન્હાલઈ, લૂ, માડી, કહિજિ, પેખિવિ, નિંવરુ, ગિયા, વીસાવડ, સુરધારડી, નઈ (અવ્યયનો પ્રયોગ “ભાદ્રનઈ જઈ વોલિઉ”), નાચઈ, સુરકડિય, ભણેએ-સુણેજે. ઊજિલ-ઊજિત (ગિરનાર), લાગઉ, ખિસિયઉ, પલાંવડે, માગુ, જોહારિયઉ, નીઝર, સુહાવણુઉ, પાજડી, ચડાજિ, ઠાઉ, ચડેજે, દેજે, એ શબ્દો નવાં રૂપો તરીકે પ્રયોગનયેલા છે.

૧૮. વિક્રમના ૧૪મા શતક અને ૧૫મા શતકની સંધિમાં આપણને “નેમિનાથફાગુ” નામક એક સુંદર ફાગુકાવ્ય મળી આવે છે. કવિ કાવ્યને અંતે પોતાના નામના નિર્દેશ ઉપરાંત વિશેષ કાંઇ નથી આપતો:

રાજલહેવિસહં સિદ્ધિ ગચહ સો દેહ શુણીજઈ ।

મલહારિહિં રાયસિહરસૂરિહિં કિહ ફાગુ રમીજઈ ॥૨૭॥૧

રમવાને માટે રચેલા આ ફાગુ કાવ્યના કર્તા મલધારી રાજશેખર-સૂરિ છે. એ સુપ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ છે. “પ્રબંધકોશ” કે “ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ” સં. ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં રચી આપી ગૂજરાતને લગતી ઐતિહાસિક હકીકતમાં પણ ઉપયોગી થાય તેવા અને લોકવાર્તાપ્રધાન ૨૪ ગદ્ય પ્રબંધો સંસ્કૃત ભાષામાં એમણે આપણને આપ્યા છે. આ ઉપરાંત શ્રીધરની સં. ન્યાયકંદલી ઉપર પંજિકા નામક ટીકા અને વિનોદકથા-

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૂ. ૮૬

છાયા : રાજલહેવીશું સિદ્ધિ ગયો તે દેવ સ્તવિયે ।

મલધારી રાજશેખરસૂરિએ કર્યા ફાગુ રમિયે ॥૨૭॥

સંગ્રહ એ એ ગ્રન્થો પણ તેમણે રચ્યા છે.^૧ આ કવિએ ૧૩૯૩ માં પાર્શ્વનાથમિબની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી, એટલે એઓનો લેખનકાળ ૧૩૯૩-૧૪૦૫ તો નિશ્ચિત જ છે.

આ કૃતિ પણ કવિએ સંભવ છે કે સં. ૧૪૦૦ આસપાસ રચી હશે, એટલે તેને ૧૪મા શતકમાં અહીં ગણાવી છે. કદાચ એ એ પાંચ વર્ષ મોડી રચાયેલી હોય તોયે ભાષાની દૃષ્ટિએ એ ૧૪મા શતકના કાવ્યયૂથમાં જ સમાઇ જાય તેવી છે.

“નેમિનાથકાગુ” જે કે નિર્વેદાંત છે, છતાં એક રસમય કૃતિ છે. નેમિનાથનું સગપણ ઉગ્રસેનદુહિતા રાજિમતી-રાજ્ય સાથે થયા પછી નેમિનાથની જ્ઞાન ઉગ્રસેનને ત્યાં જાય છે, ત્યાં અતિથિસત્કાર માટે મારવાનાં પશુ જોઈ તેમને નિર્વેદ થાય છે અને પરણ્યા વિના ચાલ્યા જાય છે, તે વસ્તુ બતાવવામાં આવી છે. પણ પ્રસંગને ઉદ્દેશી વસંત-વિહાર કવિએ આપ્યો છે અને તેમ કરી “કાગુ” નામનું સાર્થકથ કરી આપ્યું છે. ૨૭ કડીના આ કાવ્યના ૭ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે તે: ૩, ૬, ૧૨, ૧૫, ૧૮, ૨૧, ૨૪ અને ૨૭મીએ પૂરા થાય છે. ખંડની ૧લી કડી દોહરામાં છે, જ્યારે બાકીની રાગામાં છે. કવિએ પ્રાચીન આલંકારિક શૈલીનો સ્વીકાર કર્યો છે. નેમિનાથનું વર્ણન કરતાં એ લખે છે:

અહ નવજુવ્વણ નેમિકુમરુ જાદવકુલ-ધવલો ।

કાજલસામલ લલવલહ સુલલિયમુહકમલો ॥

x

x

x

ગહિર સદિ હરિસંધુ જોણ પૂરિય ઉદડો ।

હરિ હરિ નિમ હિડોલિયહ બુચદડપથડો ।

તેય પરિક્રમિ આગલહ પુષ્પિ નારિ વિરત્તહ ।

સામિ સુલકખાણુ સામલહ સિવસિરિઅણુરત્તહ ॥૩૥

હરિ-હલહર-સહં નેમિ પહુ ખેલમ માસ વસંતો ।
હાવિ ભાવિ બિન્નમ નહીં ય ભામિણિ માહિ ભમતો ॥૪૥

કવિ રાજિમતીનું વર્ણન આપે છે કે

રાહમએ સમ તિહુ બુવણિ અવર ન અત્યમ નારે ।
મોહણવિલિલ નવલલીય ઉપનીય સંસારે ॥૫૥

અહ સામલ કોમલ કેશપાસ કિરિ મોરકલાહ ।
અર્ધ ચંદ્ર સમુ બાહુ મયણુ પોસમ બડવાહ ।
વંકુડિયાલીય બુહડિયહં ભરિ બુવાણુ ભમાડઈ ।
લાડી લોચણુ લહકુડલમ સુર સગ્ગહ પાડમ ॥૬૥

કિરિ સિસિગિંમ કપોલ કમ્હિડોલ કુરંતા ।
નાસાવંસા ગરુડચંચુ દાડિમકલ દંતા ।

અહરપવાલ તિરેહ કંહુ રાજલસર રંડહ ।
બાણુ વીણુ રણુરણુઈ બાણુ કોમલ-ટહકુડલહ ॥૭૥

સરલ તરલ બુચવલ્લરિય સિહણુ પીલુધણુતુંગ ।
ઉદરદેસિ લંકાહલિ ય સોહમ તિવલ-તુરગુ ॥૮૦

અહ કોમલ વિમલ નિચંબગિંમ કિરિ ગંભાપુલિણુ ।
કરિ કર ઊરિ હરિણુ જંધ પલ્લવ કરચરણુ ।

૧ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૮૩

છાંદા : અથ નવચૌવન નેમિકુમાર યાદવ-કુલ-ધવલ ।
કાળલ શ્યામલ ઝળહળે સુલલિત-મુખકમલ ॥

x

x

x

ધેરા શબ્દે હરિશંખ જેણે પૂર્યો ઉદંડ ।
હરિ હરિ જેમ હિંડોળ્યો બુજ-દંડ-પ્રચંડ ।
તેજ-પરાક્રમે આગળો પણુ નારી-વિરક્ત ।
સ્વામી સુલક્ષણુ શ્યામળો શિવશ્રી-અનુરક્ત ॥૩૥

હરિ-હલધરશું નેમિ પ્રભુ ખેલે માસ વસંત ।
હાવે ભાવે ભીંજે નહિ ભામિની માંહ ભમતો ॥૪૥

મલપતિ ચાલતિ વેલડીય હંસલા હરાવછ ।

સંઝારાગુ અકાલિ બાલુ નહકિરણિ કરાવછ ॥૧૧॥૧

કવિના સમયે વરધોડાનું સ્વરૂપ કેવું હતું, વરરાજા શણુગાર કેવા કરતા અને વધૂના શણુગાર કેવા હતા, તેનો થોડો ખ્યાલ નીચેના શબ્દોમાં કવિ આપે છે:

રઅહ-સેયતુંગ તરલ તુચ્છ રહરહિ ચડહ કુમારે ।

કનિહિ કુંડલ સીસિ મહડ ગલિ નવસર હારે ।

૧ એજન, પૃ. ૮૩-૮૪

છાયા : રાજિમતી સમ ત્રણ ભુવને અવર નથી નારી ।

મોહનવલ્લી નવલડી ભપની સંસારે ॥૭॥

અથ રયામલ કોમલ કેશપાશ શું મોરકલાપ ।

અર્ધચંદ્ર સમ ભાલ મદન પોષે બડ-પાદ ।

વાંકડી ભમાંચે-ભરે ભુવન ભમરો ॥૮॥

લાડી લોચન-લટકડલે સુર સ્વર્ગના પારે ।

શું શશિબિંબ કપોલ કર્ણુ-હિંડોળ સ્ફુરતા ।

નાસા-વંશ ગરુડ-ચાંચ દાડિમ-ફલ દંત ।

અધરપ્રવાલ ત્રિરેખ કંઠ રાજલ-શિર રૂડું ।

સરલ તરલ ભુજવલ્લરી સિહણ પીન-ધન-તુંગ ।

ઉદર દેશે લંકાવલી સોહે ત્રિવલ્લી-તુરંગ ।

અથ કોમલ વિમલ નિતંબબિંબ શું ગંગાપુલિન ।

શું કરે ભરુએ હરિણ-ભંધ પલ્લવ કર ચરણ ।

મલપતી ચાલતી વેલડી હંસલા(ને) હલાવે ।

સંઝારાગ અકાલે બાલા નખ-કિરણે કરાવે ॥૧૧॥૧

૨ એજન, પૃ. ૮૫

છાયા : અથ સ્વેત તુંગ તરલતુરી(વાળા) રતિરથે ચઢે કુમાર ।

કાને કુંડલ શીશે મુકટ ગલે નવસર હાર ।

ચંદ્રને ચચે ચંદ્રધવલ કાપડે સણુગાર ।

કેવડિયાળો ખૂંપ ભરી વાંકુડો અતિ-સ્ફૂર ।

ચંદ્રણિ ભગદિ ચંદ્રધવલ કાપડિ સિલ્પમારો ।
 કેવડિયાલક ખુંપુ ભરાવિ વંકુડક અતિકારો ॥૧૪॥
 ધરહિ છત્રુ વિત્તુ ચમર ચાલહિ મૃગનચણી ।
 લૂણુ ઉત્તારિહિ વર બહિણી હરિસુન્નલવચણી ।
 ચહુપરિ બધસધ દસારકોડિ નદવ બૂપાલો ।
 હયગચરહપાયકચક્રસીકિરિહિ ઝમાલો ॥૧૫॥
 મંગલ ગાયહિ ગોરડીય બટ્ટહ જયજયકારો ।
 ઉગસેણુ-ધરનારિ વરો પહુતહ નેમિકુમારો ॥૧૬॥

X

X

X

ગહખિ બધડી રાયમએ નેમિનાહુ નિરબધ ।
 પસધપમાણિહિ ચંચલિહિ લોઅણિહિ કડખઈ ॥૧૭॥
 કિમ કિમ રાજલહેવિ તણુક સિલ્પગારુ બણેવહ ।
 ચંપઈ ગોરી અધધોધ અંગિ ચંદનુ [તણુ] લેવહ ।
 ખુંપુ ભરાવિહ નહકુસુમિ કસતૂરી સારી ।
 સીમંતધ સિદ્ધર રહે મોતીસરી સારિ ॥૧૮॥

ધરે છત્ર વેત્ર ચમર ચાલે મૃગનચની ।
 લૂણુ ઉતારે વર-બહેન હર્ષ જલ-વદની ।
 ચોમેર બેસે દસ કોડ ચાદવ બૂપાલો ।
 હય-ગજ-રથ-પાદાતિ-ચક્ર-સીકરે (ઝાક)ઝમાલ ॥૧૫॥
 મંગલ ગાય ગોરડી, બટ્ટનો જયજયકાર ।
 ઉગસેન-ધર-નારી (કને) વર પહોંચ્યો નેમિકુમાર ॥૧૬॥

X

X

X

ગાખે બેડી રાજમતી નેમિનાથ(ને) નીરખે ।
 પ્રસાત-પ્રમાણુ ચંચલ લોચને કટાક્ષે ॥૧૭॥
 કેમ કેમ રાજલહેવી તણુ સણુગાર બણેવો
 ચંપક ગોરી અતિધૌત અંગે ચંદનલેપ ॥
 ખૂંપ ભરાવ્યો નતિ-કુસુમે કસતૂરી સારી ।
 સીમંતે સિદ્ધર-રેખ મોતીસર સારી ॥૧૮॥

નવરંગિ કુંકુમિ તિલક કિમ રમણ તિલક તમુ બાલે ।

મોતીકુંડલ કનિ ચિય ષિખાસિય કરજાલે ॥૧૯॥

અહ-નિરતીય કનજલ-રેહ નચણિ મુહકમલિ તંબોલો ।

નગોદર-કાંઠલક કંઠિ અનુહાર વિરોલો ।

મરગદ નદર કંચુક કુડકુલ્લહં માલા ।

કરિ કંકણ મણિવલયચૂડ ખલકાવધ બાલા ॥૨૦॥

કવિ આમ કાવ્યને રસિક બનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. કવિએ આ કાવ્યમાં આમ વરગોડો મુખ્યત્વે આપ્યો છે. શરૂઆતમાં વર્ણન બેલનું સૂચન છે, પણ લક્ષ્મીનો દિવસ તો “સાવણ મુકિલ છટ્ટિ” છે. પણ લક્ષ્મીપ્રસંગ સામાન્ય રીતે વર્ણનમાં થતા હોવાને કારણે આ “શરૂ” છે, એમ સમજવું રહ્યું.

કવિની બીજી કોઈ અપભ્રંશકૃતિ જાણવામાં નથી. પ્રબંધકોશમાં અત્રતત્ર આપેલાં અવતરણોમાં પ્રકૃત ભાષાનાં પદો આવે છે એ પદો જોતાં આપણને કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આવી શકે છે. તેમાંના થોડાં આ છે:

(૧) ઉચચારહ ઉચચારહક સંવુ લોક કરેષ ।

અવગુણિ કિયઈ જુ ગુણ કરેષ વિરલક જણણી જણેષ ॥૧

(૨) ગુણસિકં ચાવઈ તિલતાંદલી વેડિઈ વળવઈ વાંસલી ।

પહિરણિ ઓઢણિ હુધ કાંબલી ઇણપરિ ગ્વાલધ પૂજધ રુલી ॥

નવ રંગે કુંકુમે તિલક કર્યું રતનતિલક તેના બાલે ।

મોતીકુંડલ કાને રહ્યું ષિખાસિત કર જાલે ॥૨૧॥

અથ-નાચે કનજલરેખ નચને, મુખકમલે તંબોલ ।

નગોદર-કાંઠલો કંઠે અને હાર વિરોલ ।

મરકત-જાત કંચુક રકુટ ફૂલની માલા ।

કરમાં કંકણ મણિવલય ચૂડો ખલકાવે બાલા ॥૨૨॥

૧ પ્રબંધકોશ (સિંધી જૈ. ગ્રંથમાળા), પૃ. ૮, છાયા:

(૧) ઉપકારનો ઉપકાર સર્વ લોક કરે ।

અવગુણ કર્યો જે ગુણ કરે વિરલો જનની જણે ॥

કાલક કંબલુ અનુ નીચાદુ છાસિહિ ખાલકુ ભરિક નિપાદુ ।
અધવહુ પડિયક નીલધ ઝાડિ અવર કિસર ગહ સિંગ નિલાડિ ॥૧

(૩) હંસ નિહિ ગયા તિહિ ગયા મહિમણુલા હવંતિ ।
છહુ તાંહ સરૌવરહ જ હંસે મુચ્યંતિ ॥૨

(૪) છાયાકારણિ સિરિ ધરિય પચ્યવિ ભૂમિ પડંતિ ।
પત્તહં હુધ પત્તત્તણુકં તરુઅર કાંધ કરંતિ ॥૩

(૫) સાહસનુત્તહ હહુ વહધ દૈવહ તણુધ કપાલિ ।
ખૂંટા વિણુ સોખધ નહી ખેડિ મ ખૂંટા ટાલિ ॥
કુમરપાલ ! મન ચિંત કરિ ચિંતિઇ કિપિ ન હોઇ ।
નિણિ ટુહુ રનનુ સમખિપક ચિંત કરેસધ સોધ ॥૪

૧ એનન, પૃ. ૧૬, છાયા:

(૨) ગાડશું ચાવે તિલ-તાંફલ વેડે બળવે વાંસળી ।
પહેરણે ઓઢણે હોય કાંબળી એણીપેર ગ્વાલે પૂજી રળી ॥
કાળો કાંબળો અને નિચાટો (?) છાસે ખાલડ ભર્યું (?) નિપાટ ।
એવડો પડ્યો નીલે ઝાડે અવર કિસર (?) ગૃહ શૃંગલલાટે ॥

૨ એનન, પૃ. ૩૦, છાયા:

(૩) હંસ જ્યાં ગયા ત્યાં ગયા મહીમંડન હોય ।
છહુ તે સરૌવરને જેને હંસે મૂક્યાં ।

૩ એનન, પૃ. ૩૧, છાયા:

(૪) છાયા-કારણે શિરે ધરી પછી ભૂમિએ પડે ।
પત્રોનું અહીં પત્રપણું, તરુવર શું કરે ?

૪ એનન, પૃ. ૫૧, છાયા:

(૫) સાહસ-નૂત્યે હળ વહે દેવ તણે કપાળે ।
ખૂંટા વિણુ શીખે નહિ, ખેડ મ ખૂંટા ટાળી ।
કુમારપાલ મ ચિંતા કર. ચિંતા કયે કાંઈ ન હોય ।
જેણે તને રાજ્ય સમર્પ્યું, ચિંતા કરશે તે ॥

(૬) સા સુકંતઈ જગુ મરહ તે વીરડી મ સુક ।

ધક્કુ મરંતધ સુમરહ વરિ સહ મરહ મ ધક્ક ॥

નેમિનાથકાશુ અને આ અવતરણોની ભાષા જોતાં સંક્રાંતિકાળની એ માલૂમ પડશે. અહીં આપેલાં બધાં અવતરણો જોતાં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ કાંઈક વધતેરો લાગશે, તે સાથે નવાં રૂપો પણ બધાં મળશે. નવ, કુલધવલો, કમલ, કપોલ, વગેરે તત્સમ શબ્દો તરી આવે છે, જ્યારે કાજલ, આગલહિ, સઈ, ભમાડધ, રૂડિ, ટહકડલહિ, મલપતિ, ચાલતિ, સોસિ, કાપડિ, કેવડિચાલહિ, બધડી, નિરખધ, સિઈ, પહિરણિ, ઝોઢણિ, કાંબલી, સીખધ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપમાં આવ્યાં છે.

૧૯. ચૌદમા સૈકામાં થયેલા મનાતા સર્વાનંદસુરિએ “મંગલકલસ-ચોપાઈ” નામની એક કૃતિ રચી છે. શરૂમાં એક વસ્તુછંદ આપી પછી દોહરા અને પછી ચોપાઈમાં આ કૃતિ રચાયેલી જણાય છે. એ પ્રસિદ્ધ યદ્ય નથી, એટલે વિશેષ કાંઈ પણ માહિતી મળી શકતી નથી. એની ભાષાનો ખ્યાલ આવે એટલા પૂરતું અવતરણ અહીં પ્રાપ્ય છે તેટલું આપવામાં આવે છે:

[વસ્તુ]-સચલ મંગલ સચલ મંગલ-મૂલ્ય મુલ્લિનાહ
આબુગિરિ આદિનિજ-પાયપડમ પણમેવિ ભાવિણ
કછોલી-મુખમંડણ પાસનાહુ ઉરવરિ ધરેવિણ
વાગુવાણિ સુભ વચણા લે અવતરી અક્ષરમાલ
મંગલકલસચરિત હિત ભણસિહ રલિચ રસાલ ૧

[દ્રુહા]-રલિચ રસાલ નિસુણતાં મંગલકલસચરિત
ભવિઆં ભાવિધ સંબહુ કરીહ સુનિચલચિતુ ૨

૧ એજન, પૃ. ૯૫, છાયા:

(૬) તે સુકાતાં જગ મરે, તે વીરડી મ સુકાચ ।

એક મરતે સ્મરણ થાય; વારુ સો મરો, ન એક ॥

નિશ્ચલચિત્ત પસાહલઘ વિધન વિલીનઘ દૂરિ
સુલલિત વાણી ઇમ ભણુઘ શ્રીસર્વાનંદસૂરિ. ૩૧

આ રાસના કર્તા સર્વાનંદસૂરિ કયારે થયા એ વિષયમાં ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. એક સર્વાનંદસૂરિએ સં. ૧૩૦૨માં “ચંદ્રપ્રભ-ચરિત્ર” રચેલું છે તે આ છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ નથી. એક સર્વાનંદે “પાર્શ્વનાથચરિત્ર-કાવ્ય” સંસ્કૃતમાં રચેલું છે, જેની નકલ સં. ૧૩-૬ની મળે છે. (દશકનો આંક તૂટે છે. ૩) જાલ્યોદ્ધરગચ્છના એક સર્વાણંદસૂરિ ૧૪મા શતકના આરંભમાં થયેલા જણાય છે, જ્યારે ધર્મધોષગચ્છના એક સર્વાનંદસૂરિ ૧૪૧૫માં હયાત હતા. ખીજા એક વળી સં. ૧૪૬૫માં હયાત હતા. ૪ સ્વ. સી. ડી. દલાલે એક જગદુચરિતકાર સર્વાનંદસૂરિ હોવાનું પણ જણાવ્યું છે. આમ કયા સર્વાનંદસૂરિની આ કૃતિ ગણવી, એ મુશ્કેલીભર્યું છે. કાવ્યના આરંભમાં કછોલી ગામના શ્રીપાર્શ્વનાથનું સ્મરણ છે, એ ઉપરથી એમ સંભવે છે કે કવિનું કછોલી ગામમાં ગુરુગૃહ હોય.

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૫

છાયા : સકલ મંગલ સકલ મંગલ-મૂલ મુનિનાથ ।
આણુગિરિ-આદિજન-પાદપદ્ય પ્રણુમી ભાવે ।
કછોલી-મુખમંડન પાર્શ્વનાથ ઉરવરે ધરી ।
વાગ્વાણી શુભ વેણુલે અવતરી અક્ષરમાલા ।
મંગલ-કલશ-ચરિત હિતે ભણીશ રળિયું રસાલ ॥
રળિયું રસાલ સુણતાં મંગલકલશચરિત ।
ભવ્યો, ભાવે સાંભળો કરી સુનિશ્ચલચિત્ત ।
નિશ્ચલ ચિત્ત પ્રસાદે વિપ્ર વિલાસ દૂર ।
સુલલિત વાણી એમ ભણે શ્રીસર્વાનંદસૂરિ ॥

૨ પત્તનસ્થ જૈ. ગ્ર. સૂ. પૃ. ૨૮૩

૩ એજન, પૃ. ૭૮

૪ પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ (ભાષનગર), પૃ. ૧૯, ૨૨, અને ૪૭

ભાષા ઉપરથી કવિનો સમય ચૌદમા શતકનો અંતભાગ જણાય છે. અપભ્રંશનો ઉકાર આદિજિણ, મુખમંડળ, પાસનાહ, ચિત્તુમાં છે, જ્યારે ચરિત્ત-માં નથી. સાથે તત્સસ શબ્દો ઠીકઠીક પ્રમાણમાં પ્રયોગ્યેલા છે.

આ કૃતિ સંપૂર્ણ છપાઈ ન હોવાને કારણે કવિ અને કૃતિના વિષયમાં વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

[૧૪મા શતકનું ગદ્ય]

૧૪મા શતકની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અને ભાષાસ્વરૂપનો આ પૂર્વે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. આ જ યુગમાં થોડી ગદ્યપ્રવૃત્તિ પણ થઈ છે. બેશક એ કાંઈ પણ મહત્ત્વ ધરાવતી નથી; કેમકે એ માત્ર સ્વતંત્ર ગદ્યકથાઓ નહોતાં ટીકા ટિપ્પણ જેવી છે. પણ એમાં ૧૪મા શતકનું ભાષાસ્વરૂપ એના સ્વાભાવિક રૂપમાં સચવાઈ રહેલું મળે છે. ઉપર આવેલી પદ્યકૃતિઓમાં ભાષાનું સ્વાભાવિક લક્ષણ વ્યક્ત નથી થતું તેટલું આ કૃતિઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ કહેવામાં મુદ્દો એ છે કે પદ્યમાં તો જૂનાં શબ્દસ્વરૂપોને ગણે અગણે સાચવી રાખવાનો પ્રયત્ન હોય છે, પદ્યને પ્રૌઢ બનાવવા સાહિત્યકીય ભાષાનાં રૂઢ રૂપો સાચવવાનો પ્રયત્ન હોય છે, અને ગદ્યકથાઓ કે એવું વિશિષ્ટ કાવ્યમય ગદ્ય લખાયું હોય તો તેમાંયે તેવું પ્રૌઢ ગદ્ય સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય છે, પણ માત્ર સમર્જીતી ખાતર લખવામાં આવેલાં ટીકા-ટિપ્પણમાં તો માનવમુખમાં વ્યક્ત થતું ભાષાસ્વરૂપ નીકળી આવે તે વધુ સંભવિત છે; અને મારું તો દૃઢ માનવું છે કે સૈકાસૈકાના ભાષાસ્વરૂપે ક્રમિક વિકાસ કેવી રીતે સાધ્યો છે, તે તેના સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં જણવું હોય તો સાદી ગદ્યકૃતિઓ જ-ચિઠ્ઠીચપાટી અને ખતપત્રો જ-મેળવવી જોઈયે. અહીં રજૂ થતા નમૂનાઓ પ્રાયઃ એ વસ્તુની ખાત્રી આપશે.

૧. સં. ૧૩૩૦ના અશ્વિન સુદિ ૫ ગુરુવારે આશાપદ્મીમાં લખાયેલી, અત્યાર સુધીમાં મળેલી ગૂજરાતી ગદ્યકૃતિઓમાં સાથી જૂનામાં.

જૂની કૃતિ આ આરાધના^૧ છે. આ કૃતિ એના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી ખીજી ગદ્યકૃતિઓથી જુદી તરી આવે છે; તે તેના પ્રૌઢ અને આંખરી ગદ્યથી. ભારોભાર સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોથી લદાયેલું આ ગદ્ય તત્કાલીન સમાન્ય વ્યવહારુ ગદ્યથી જરૂર જુદું પડી જાય છે. વચ્ચે આવતું આ એક વાક્ય જુઓ:

પરમેશ્વર અર્હત-શરણે સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-શરણે સંસાર-
પરીવારસમુત્તરણુયાનપાત્ર-મહાસત્ત્વસાધુ-શરણે સકલ-પાપપટલક-
વલનકલાકલિતુ કેવલીપ્રણીતુ ધર્મ-શરણે સિદ્ધસંઘ-ગણ કેવલિ
શ્રુત આચાર્ય ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિણી શ્રાવક શ્રાવિકા ઇદં
જ કાંઠ આશાતના કી હુંતી તાહ મિચ્છા મિ કુક્કડં^૨

આ અવતરણુમાં સમાસાંત પદો લાઘ્યાં છે, તેથી જુદા પડતા નીચેના અવતરણુમાં પ્રાસાનુપ્રાસવાળી શૈલી મળે છે:

પંચ પરમેષ્ઠિનમસ્કારુ જિનશાસનિ સારુ ચતુર્દશપૂર્વસમુદ્ધારુ, સંપા-
દિતસકલકલ્યાણસંભારુ વિહિતફુરિતાપહારુ હુદ્રોપદ્રવપર્વતવજ્રપ્રહારુ
લીલાદલિતસંસારુ સુતુમ્હિ અનુસરહુ, જિણિ કારણ ચતુર્દશપૂર્વધર
ચતુર્દશપૂર્વસંબંધિકં ધ્યાનુ પરિચન્નિક^૩

૧ પ. જૈ. મં. પ્ર. સૂત્રી, એને આધારે સ્વ. સી. ડી. દલાલે પ્રા.
ગૂ. કા. સં.માં પૃ. ૮૬ ઉપર અને મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ પ્રાચીન ગૂ. ગદ્ય-
સંદર્ભમાં પૃ. ૨૧૮ ઉપર આ છપાવી છે.

૨ પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૮૬, છાયા:

પરમેશ્વર અર્હત-શરણે, સકલકર્મનિર્મુક્ત સિદ્ધ-શરણે, સંસાર-
પરિવાર-સમુત્તરણુયાન-પાત્ર મહાસત્ત્વસાધુ-શરણે, સકલ-સંઘ-પાપ-
પટલ-કલ્પલ-કલા-કલિત કેવલી-પ્રણીત ધર્મ-શરણે સિદ્ધસંઘગણ-
કેવલિ-શ્રુત-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ પ્રતિની શ્રાવક-શ્રાવિકાએ
અહીં જે કાંઠ આશાતના કરી હતી, તે મિચ્છા મારું કુકૂટ.

૩ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેષ્ઠિ-નમસ્કાર જિનશાસને સાર ચતુર્દશ-પૂર્વસમુદ્ધાર
સંપાદિતસકલ-કલ્યાણસંભાર વિહિત-ફુરિતાપહાર હુદ્રોપદ્રવપર્વત-

આ બંને અવતરણો જોવાથી જાણાશે કે લેખક પ્રૌઢ ગદ્ય લખવા પ્રયત્ન કરે છે, જેમાં તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દો ભારોભાર પ્રયોજે છે. તત્કાલીન લોકભાષાની છાંટ સરણિ <સં. શરણે, વતિણી>સં. વ્રતિની, જ <સં. યદ્, કાઇ <સં. કાવિત્, કી <પ્રા. કિઆ <સં.કૃતા, હુંતી <સં.મૂતા, તાહ <સં.તસ્યાઃ, મિચ્છા <સં.મિચ્છ્યા, મિ <સં. મે, દુષ્કંડ <સં. દુષ્કૃતં, સુ <સં. તદ્, તુમ્હિ <સં * તુમ્હે, જિણિ <સં. જેન, આ રૂપો જૂનાં પ્રાકૃત કે અપભ્રંશનાં છે. ઉપરાંત પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ પ્રત્યય, અને ક્રિયાપદ-કૃદંતનાં રૂપોમાં 'અનુસરહુ' અને 'પરિત્યજિઉ'માં અનુક્રમે હુ અને હુ પ્રત્યય છે.

પણ આ આખી આરાધના વાંચવાથી તેમાં નવાં સ્વરૂપો પણ સંક્રાંતિકાળમાં સિદ્ધ થવા જતાં-પ્રયોગ્યેલાં મળે છે, જેવાં કે ટીપણાં, ઉતરી, ઠવણી, પાકા, દોરી, સડં (=થું), એ (=તે), પાંચ, ચારિ, ઈહ તણુઈ વિષઈ (=આ તણે વિશે), હું, નહોં, ઊચરહુ (=ઊચરો), પનર (=પંદર), છપન, સાત, તણા, જે, ઊપના, પાછિયા, ચૂકિયા, -(ર)હઈ (=તે), અઢાર, કરાવણિ, તુમ્હિ, સ્મરેવહિ, અનઈ (=અને), કરિસહિ (=કરશે), સંપાદિયઈ=(સંપાદિયે-કર્મણિરૂપ), એ માલૂમ પડે છે, જે બતાવે છે કે ભાષા અપભ્રંશ કાળમાંથી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં વિકાસ સાધવા માંડી હતી. નીચેનું વાક્ય જુઓ:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારુ સ્મરહિ, તહિ તુમ્હિ વિશેષિ સ્મરેવહિ, અનઈ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ ઇસહિ અર્થુ ભણિયહિ અચ્છઈ, અનઈ સંસાર તણહિ પ્રતિભહ મ કરિસહિ, અનઈ તુમ્હિ નમસ્કાર હહિ લોકિ પર લોકિ સંપાદિયઈ ॥૧

વજ્રપ્રહાર લીલાદલિતસંસાર, તે તમે અનુસરો, જેણે કારણે ચતુર્દશ-પૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસબધી ધ્યાન પરિત્યજ્યું(હવું).

૧ એજન, પૃ. ૮૭, છાયા:

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરે, તો તમોએ વિશેષે સ્મરવો. અને પરમેશ્વર તીર્થકરદેવે એવો અર્થ ભણ્યો છે, અને સંસાર તણો પ્રતિભવ મ

સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી એ લક્ષણ આમ એકદમ સાર્થક થતું આ અવતરણોમાં—આ આરાધનાના ગદ્યમાં દેખાય છે, સાથોસાથ મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં વ્યાપક રૂપો પણ સં. ૧૩૩૦ જેટલા જૂના સમયમાં વપરાયેલાં મળે છે. આ પ્રત તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી જૂની છે, એ પણ થોડું સૂચક નથી.

આ ગદ્ય જોતાં તે સમયે તત્કાલીન ભાષામાં પ્રૌઢ ગદ્ય પણ લખવાનો અવશ્ય રિવાજ હશે તેમ જણાય છે; ભલે પછી આજે તેવું સુંદર સાહિત્ય ન મળતું હોય. અને પંદરમા શતકના અંત ભાગના “ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર ”માં આપણને સુંદર ગૂજરાતી ગદ્ય=ગદ્યકાવ્યની પ્રાપ્તિ થાય પણ છે.

૨. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણને વિષય બનાવી કોઈ સંગ્રામસિંહ નામના વ્યાકરણકારે સં. ૧૩૩૬માં “ બાલશિક્ષા ” એ મથાળે કેટલુંક ભાષાબંધારણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વિક્રમના ૧૪મા શતકના આરંભમાં બોલાતી ભાષાનું સાદું સ્વરૂપ કેવું હતું, તે એ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. એણે શરૂમાં જુદા જુદા કાળનાં રૂપો આપ્યાં છે; જેવાં કે

વર્તમાનકાળ—કરઘ, લિયઘ, દિયઘ

વર્તમાનકાળ—કર્મણિ—કીજઘ, દીજઘ, લીજઘ

વિષ્વથં—કરિજે, લેજે, દેજે

આસાર્થ—કરિ, લર્ઘ, દઘ

„ —કર્મણિ—કીજઉ, દીજઉ, લીજઉ

જૂતકાળ—કીધઉ, લીધઉ

ભવિષ્યકાળ (૨જો પુરુષ)—કરિસિ, લેસિ, દેસિ

ભવિષ્યકાળ (૩જો પુરુષ)—કરિસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ

„ —કર્મણિ—કીજિસિઘ, લીજિસિઘ, દિજિસિઘ.

ક્રિયાતિપત્તિ—કરત, લેત, દેત

કરશો, અને ઋદ્ધિ-નમસ્કાર અહીં લોકમાં પરલોકમાં સંપાદિયે (કર્મણિ પ્રયોગ).

ક્રિયાતિપત્તિ-કર્મણિ-ક્રીજત, લીજત, દીજત

વર્તમાનકૃદંત-કરતઉ, લેતઉ, દેતઉ

,, -કર્મણિ-ક્રીજતઉ, લીજતઉ, દીજતઉ

ભવિષ્યકૃદંત-કરુણાહરુ, લેણાહરુ, દેણાહરુ

ભૂતકૃદંત-ક્રીધઉ, દીધઉ, લીધઉ

મંબંધક ભૂતકૃદંત-કરીઉ, લેઉ, દેઉ

હેત્વર્થ કૃદંત-કરિવા, લેવા, દેવા

સામાન્ય કૃદંત-કરિવઉ, લેવઉ, દેવઉ

પ્રેરક રૂપો-કરાવઘ, કરાવિવઉ, કરાવિસઘ, કરાવતઉ, કરાવી,
કરાવિવા.

મંત્રામસિંહે જુદો શબ્દસંગ્રહ અને ક્રિયાપદોનાં મૂળરૂપ તત્કાલીન ભાષામાં કયાં કયાં પ્રયોગ્ય છે, તે આપ્યાં છે. એમાંનાં ઉપયોગી અહીં આપું છું:

શબ્દસંગ્રહ—આજુ (આજ), કાલિ (કાલ), પરમ (પરમ દિવસ), દિવડાં (હમણાં), નહીન (નહિ તો), લિગઘ (લગી), પાષઘ (વિના), જહિયં-તહિયં (જ્યારે ત્યારે), કહિમા (ક્યારે), કીહાં-જીહાં-તીહાં (કયાં-જ્યાં-ત્યાં), ઇહાં (અહીં), સગલઘ (સર્વત્ર), વલોઉ (વળી), ઝટકઘં (ઝટ દઘ), જૂઉ (જુદો), તાહરું (તારું), માહરઉ (મારું), તુમ્હારું (તમારું), અમ્હારઉ (અમારું), સરીષઉ (સરખો), કિસઉ-જિસઉ-તિસઉ-ઈસઉ-યસઉ (કેવો-તેવો-આવો-જેવો). અમ્હ-તુ-મૂ-તુમ્હ સરીષઉ (અમ-તું-હું-તમ સરખો), જેતલુ-તેતલુ-એતલુ-કેતલુ (જેટલો-તેટલો-એટલો-કેટલો), ઓરહુ (ઓરો, નજીક), પરહુ (પરો, દૂર), પાષલિ (ફરતું), સવહિ ગમા (સવં આજુ), આહિરિ (બહાર), ધુરિલું (પહેલું), હહિલઉ (છેલું), એક-બિહુ-છહિ પરિ (એક-બે-છ પ્રકારે), જડપણઉ, જ્ઞનાવાસઉ (જ્ઞનીવાસ), ઉસીઆલું (ઓશિયાળું), ધુવટઉ (ધૂંધટો), આહર જાહર (આવ જાવ),

મસાહણી (મહાસાધનિક), ચાંદ્રિણું (ચાંદરણું-ચંદરવો), બલ-બલોઉ (વાચાળ, બડબડિયો), વાદલું (વાદળું), પછોકઉ (પાછલું), ઉપવાસીઉ (ઉપવાસી), ફૂંછહામઉ (ફાંપનો પુત્ર), મસિહામઉ (માસીનો પુત્ર-મસિયામ), આપ (પિતા), ફૂટરઉ (રફુટ), પાણઉ (ખાંડણિયો), હથીયારુ (હથીયાર), કઉસીઉ (કાસીસું), ગોગીડઉ (ગોગીડો-ગોકીટ), પડાઇ (પતંગ), વાંકઉ-ફૂંચઉ (વાંકું-ફૂંચું), વાલાલુંછી (વાળની ચૂંટાચૂંટી), છેતરિઉ (છેતર્યો), આકડઉ (આકરું), ઉગ્ગણી (ઉદ્ધાનિકા), ભોગલા (ભોગળ), મહરુ (મહત્તર), વરાંસિઉ (ઊલટું કર્યું) વગેરે.

ક્રિયાપદો—રાષઇ, આરંભઇ, સાંભરઇ, ખોલઇ, નાસઇ (નાસી જાય છે), જાણઇ, ખૂઝઇ, જિમઇ (જમે છે), ખાચઇ, ભીષઇ, થોભઇ, સીષઇ, શીષવઇ, વિણસઇ, વિમાસઇ, અચ્છઇ (છે), કહઇ, સોહઇ, જઇ, આવઇ, નિકલઇ (નીકળે છે), ઊગઇ, આયમઇ, હાલઇ, ચાલઇ, આપઇ, વરસઇ, ધાસઇ (ધસે છે), ભેટઇ, વીનવઇ, વાપરઇ (વાપરે છે), પ્રામઇ (પામે છે), નાહઇ, ભાવઇ (ભાવે-ગમે છે), વીપરઇ (વીખરાય છે), સમારઇ (સમાર-કામ કરે છે), પરિણઇ, ખંજુહાલઇ (ખજવાળે છે), હીંડોલઇ, ખાંધઇ, ખીહઇ, ખીહાવઇ, ઉલ્લીચઇ (ઉલેચે છે), લાજઇ, ફિરઇ, સૂંધઇ, ઝાડઇ (છોડે છે), સાંપડઇ, નિરષઇ, જપજઇ, પરષઇ, નીપજઇ, ઊવેષઇ, ઊમ્રકઇ, બુહારઇ (બુહારી-વાસીંદું કાઢે છે), બાલઇ (બાળે છે), બલઇ (બલે છે), પીચઇ (પીચે છે), વિઢઇ (વઢે છે), વાંછઇ, તૂસઇ (તુષ્ટ થાય છે), પૂચ્છઇ, નાચઇ, માચઇ (મચે છે), સાંભલઇ, થવઇ (સ્થિર રહે છે) કરડઇ, કાટઇ, લાંપઇ (નાખે છે), ધોચઇ, વીછલઇ (વીંછળે છે), ધાતઇ (ફેંકે છે), છઉંટઇ (ફેંકે છે), સંધૂષઇ (અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરે છે), સાચઇ (સંચય કરે છે), ચૂંટઇ, ઊગલઇ, પ્રાસુઇ (પ્રસવે છે), હુચઇ (હોય છે) ચૂચઇ, ગાંઠઇ (ગાંઠ

ખાંધે છે), થીજઈ, બીજઈ, ઊકલઈ, વાધઈ, પીજઈ, ઊમટઈ, વીધઈ, પઢઈ, માયઈ (સમાય છે), પ્રસવઈ, સૂઅઈ, ફેડઈ, જુડઈ (જોડે છે), ટુંધઈ, ઉઢઈ (ઝાઢે છે), પોઅઈ (પરોવે છે), વલઈ (વળે છે), છાયઈ (ઢાંકે છે), લાડઈ, (લાડ કરે છે), પંફેલઈ (પંપાળે છે), મનાવઈ, દ્રઢિઈ, રોઅઈ, ઢીલઈ, (ઢીલું કરે છે), લહઈ, ભેલઈ, જાંધઈ, નિઉજઈ (નિચોળે છે), જૂડઈ, પોડાઅઈ (ખોડાય છે, ખોડાંગે છે), લુણઈ (લણે છે), આંખઈ (પહોંચે છે), સીઝઈ, સૂઝઈ (સૂઝ પડે છે), મીઅઈ (મીંચે છે), માનઈ, મથઈ, ઢાંકઈ, પહિરઈ, પડઈ, અડવડઈ, કુરમાઈ (કરમાય છે), હકારઈ (ખોલાવે છે), છણઈ (છણે છે), પઠસઈ, આંજઈ, ઉઘડઈ, શીટઈ, સૂકઈ, છોલઈ, પુદઈ, પુટઈ, સીદાઅઈ (નાશ પામે છે), ઊગટઈ, જૂંખઈ, સાહઈ, ભેદઈ, સરવઈ (સવે છે), આટઈ, ઊલટાવઈ, ધૂજઈ, ધ્રાઅઈ (ધરાય છે), ખીજઈ, વિહંચઈ (વહેંચે છે), પડહડઈ, પાલટઈ, તાણઈ, કાઢઈ, ટલવલઈ, ગાંગિરઈ (ગાંગરે છે), જૂઝઈ, ધંધાલઈ, વીટઈ, ચમેટઈ, પરીસઈ (પીરસે છે), પાસઈ (ખાંસી ખાય છે), વીસમઈ (વિશ્રામ લે છે), ચડઈ, ધૂણઈ, મોકલઈ, કલકલઈ, તજઈ, માંજઈ, ડસઈ, ગાજઈ, ગાયઈ, કરઈ, ધરઈ, દિઅઈ, લિઅઈ, ઊડઈ, ધૂપઈ, ફિરઈ (ખરે છે), વીકઈ (વેચે છે), મરદઈ (મર્દન કરે છે), મલઈ, ઊઘડઈ, અડઈ, ઊડઈ, કિરગિરઈ, વધારઈ (વધાર આપે છે), વધાણઈ, વાવઈ, ઊખઈ (જામે છે), ચોરઈ, ઉપેલઈ, સકઈ, પરવારઈ, વારઈ, પદ્દલાઈ (પલાળે છે), લેઅઈ, ફૂટઈ, પતીજઈ (પ્રતીતિ થાય છે), જાઅઈ (ઉત્પન્ન થાય છે), પાજૂઅઈ, (ખંજોળે છે), ઝોલંભઈ (ડપકા આપે છે), વાઢઈ (વધારે છે), લોઢઈ, આપુડઈ (આખડે છે), ફડફડઈ, કડકડઈ, વીઝોહઈ, તડતડઈ, હીંડઈ, દેષઈ, જોઅઈ (જુએ છે), લોટઈ, નાથઈ, પાઠવઈ (મોકલે છે), પોતઈ (ખોતરે છે), ગૂંચઈ, જંપાવઈ,

ભાંજ, સીવ, પીસ, ઘાસ (ગોખે છે), હણ, માર, આભિડ (આભડે છે), ગિલગિલાવ, ચાંપ, હિણહિણ, અમસ, ઊલપ, ઝોહટ, મોકલાવ, ગંધાઅ, પિસ (ખસે છે), ઝોંભ (ટેકા લે છે), પલાણ, સૂજ, સૂજવ, દૂષ, દુહ, વાટ, પડપડ, ફરક, રહ, ભડહડ, છેક, ઝીંક, હાક, હૂંફ, ચૂક, ચૂંક, ચોંચ (ચોંચવે છે), મેલ, છાટ (છાંટે છે), લીંપ, માગ, ઘૂમ, રાય, વાજ, દોડ, ખાજ, ઘાસ, જણા, કરા વગેરે.

આજે ગૂજરાતીમાં વપરાતાં ક્રિયાપદોનાં મૂળ આમ વિક્રમના ૧૪મા શતકના પૂર્વાર્ધ જેટલાં જૂનાં છે, એમાં ભાષાનું સ્વરૂપ પણ મધ્ય ગૂજની ૧લી ભૂમિકાનું મળે છે. આમાં કયાંય પ્રાચીન ગૂજરાતી કિંવા અપભ્રંશની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાને સ્થાન રહ્યું નથી. એશક અગાઉ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે કવિઓએ તો ઘણાં સૈકાઓ સુધી તેવી લાક્ષણિકતા જળવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩. સં. ૧૩૪૦ના અરસામાં લખાયેલા જણાતા તાડપત્રમાંથી એક અતિચારનો ખંડ પણ છપાયેલો મળે છે. એનો શરૂનો ભાગ અહીં ઉતારી લેવામાં આવે છે:

૧ કાલવેલા પઢય, વિનયહીણુ ખહુમાનહીણુ ઉપધાનહીણુ ગુરુનિ-

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં., પૃ. ૮૭-૮૮

છાયા : કાલવેલા પઢયું, વિનયહીન ખહુમાનહીન ઉપધાનહીન ગુરુ-નિહનવ અનેરા કને પઢયું. અનેરે કહે વ્યજનફટ અર્થફટ તફભયફટ ફૂટો અક્ષર કાને માત્રે આગલો ઝોછો દેવવંદણ-વંદને પ્રતિક્રમણે સગાય (=સ્વાધ્યાય) કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઓ હોય, અર્થફટ કયાંય હોય, સૂત્ર અર્થ ખેડ ફૂટાં કલાં હોય, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કામળ (=કલમ) સાંપડું સાંપડી(ને) આશાતન પગ લાગ્યો, થૂંક લાગ્યું, પઢતાં પ્રદ્રોષ મત્સર અંતરાય હૂં (=મેં) કીયો હોય, તથા જ્ઞાન દ્રવ્ય ભક્ષિત ઉપેક્ષિત પ્રજ્ઞાપરાધે વિનાશ્ય વિણાર્યું ઉવેખ્યું હોતાં (=થી) શક્તિ સાર સંભાલ ન કીધી હોય, અનેરે જ્ઞાનાચારે કાઢ અતિચાર

હુલવ અનેરા કહાઈ પઢયં, અનેરઈ કહઈ વ્યંજનફડું અર્થફડું તદુ-
ભયફડું ફડઉ અફખરુ કાનઇ માત્રિ આગલઇ ઓછઉ દેવંદણવાંદણઇ
પડિકમણઈ સઝાઈ કરતાં પઢતાં ગુણતાં હુઉ હુયઇ, અર્થફડું કહઈ
હુઇ, સુતુ અર્થુ ખેઉ ફડાં કહ્યાં હુઇ, જ્ઞાનોપકરણ પાટી પોથી કમલી
સાંપડે સાંપુડી આરાતન પગુ લાગઈ યુંકુ લાગઈ પઢતાં પ્રદ્રેષ
મચ્છરુ અંતરાઇ હઉ કીધઈ હુઈ, તથા જ્ઞાનદ્રવ્ય ભક્ષિતુ ઉપેક્ષિતુ
પ્રજ્ઞાપરાધિ વિણાસ્ય વિણાસિતઈ ઊવેખ્યં હુંતી સક્તિ સાર સંભાલન
કીધયઇ, અનેરઇ જ્ઞાનાચારિઇ કોઇ અતીચારુ હુઉ સુક્ષ્મબાદરુ મનિ
વચ્ચનિ કાઇ પક્ષદિવસમાંહિ તેહ સવહિ મિચ્છા મિ ફુક્કું ॥

આમાંથી અપબ્રંશનો લાક્ષણિક ઉકાર કાઢી નાખવો. એમ
કરવાથી મધ્યકાલોન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું ભાષાસ્વરૂપ આવી
જશે. આમાં પણ તત્સમ શબ્દોની બહુલતા લક્ષ્યમાં લેવા જોવી છે.
“પઢયં” અને “ઊવેખ્યં” એ રૂપો “પઢયું” અને “ઊવેખ્યું” એ
રૂપે મને લાગે છે. કરતાં, પઢતાં, ગુણતાં એ અવ્યયાત્મક વર્તમાન
કૃદંત (સાતમીના આં પ્રત્યયવાળાં) આજ સુધી અવિચ્છિન્ન રૂપે વપરાયેલાં
છે. આ ખંડમાં કાનઇ, આગલઇ, ઓછઉ, વાંદણઇ, ખેઉ, ફૂડાં કહ્યાં,
મોટી, સાંપુડ, સાંપુડી, લાગઈ, યુંકુ, ઊવેખ્યં હુંતી (=ઊવેખ્યાથી),
તેહ, ઉપરાંત સાતમઈ, પાનિ, ફેફલિ, અંગોહલિ, ફૂલિ, આંખિલ,
કીધી, એકાસણાં, કીધઇ, વિરાસઇ, પીધઈ, વગેરે રૂપો નવા સ્વરૂપનાં
ધ્યાન ખેંચે છે.

તૃતીયા વિભક્તિ એકવચનનું “માત્રિ” રૂપ પણ ધ્યાન ખેંચે
છે. ગૂજરાતીમાં તૃતીયાનો સાનુનાસિક “એ” આ રૂપમાં ગર્ભિત
પડ્યો છે. સાતમીમાં “માંહિ”નો પ્રયોગ તો ખૂબ જાણીતો છે.
સાતમીનો “હ” તો જૂનો છે; “એ” ના રૂપમાં હવે આવવાનો છે.

૪. સં. ૧૩૫૮માં કાગળની પોથીમાં લખાયેલ “સર્વતીર્થ-

હુઓ, સૂક્ષ્મ બાદલું મને વચ્ચે કાંઇ પક્ષદિવસમાં, તે સર્વ મિચ્છા
મારું” ફુક્કત.

નમસ્કાર” એ સમયની લોકભાષાનું આખાદ સ્વરૂપ સાચવી રાખે છે. સંધિકાળમાં જેવી ભાષા હોવી જોઈએ તેનો એ એક સારો નમૂનો છે:

૧ પહિલઈ ત્રિકાલ અતીત અનાગત વર્તમાન બહતરિ તીર્થકર સર્વ-
પાપક્ષયંકર હઈ નમસ્કરઈ ।

તદનંતરુ પાંચે બરતે પાંચે ઐરવતે પાંચ મહાવિદેહે સત્તરિસઉ ઉત્કૃષ્ટ-
કાલિ વિહરમાણુ હઈ નમસ્કરઈ ।

તહ પહિલઉ સૌધર્મિ દેવલોકિ બત્રીસ લાખ, બીજઘ ઇશાનિ
દેવલોકિ અઠાવીસ લાખ, ત્રીજઘ સનતકુમારિ દેવલોકિ બાર લાખ,
ચતુર્થઘ મહેંદ્ર દેવલોકિ આઠ લાખ, પાંચમઘ બ્રહ્મદેવલોકિ ચારિ
લાખ, છઠ્ઠ લાંતક દેવલોકિ પંચાસ સહસ્ર, સાતમઘ શુક દેવલોકિ
ચાલીસ સહસ્ર, આઠમઘ સહસ્રારિ દેવલોકિ છ સહસ્ર, નવમઘ આણ્તિ
દેવલોકિ બિ સઘ, દસમઘ પ્રાણ્તિ દેવલોકિ બિ સઘ, ઇચારમઘ આરણ્તિ
દેવલોકિ બારમઘ અચ્યુત દેવલોકિ બિહૂ દઉદુ દઉદુ સઉ. અનઘ
હેઠલે ત્રિહૂ ઐવેયકે ઇચારોત્તરુ સઉ, માંહલે ત્રિહૂ ઐવેયકે સત્તોત્તર

૧ એજન, પૃ. ૮૮-૮૯

છાયા : પહેલું ત્રિકાલ અતીત અનાગત વર્તમાન બેતરે તીર્થકર
સર્વ પાપ-ક્ષયંકર (ને) હું નમસ્કાર કરું. તદનંતર પાંચે બરતે
પાંચે ઐરાવતે પાંચ મહાવિદેહે સત્તરિસ(ને) ઉત્કૃષ્ટ કાલે વિહરતો
હું નમસ્કાર કરું. તે પહેલે સૌધર્મ દેવલોકે બત્રીસ લાખ, બીજે
ઇશાન દેવલોકે અઠાવીસ લાખ, ત્રીજે સનતકુમાર દેવલોકે બાર લાખ,
ચોથે માહેંદ્ર દેવલોકે આઠ લાખ, પાંચમે બ્રહ્મદેવલોકે ચાર લાખ,
છઠે લાંતક દેવલોકે પચાસ સહસ્ર, સાતમે શુક દેવલોકે ચાલીસ
સહસ્ર, આઠમે સહસ્રાર દેવલોકે છ સહસ્ર, નવમે આનત દેવલોકે
બરસે, દસમે પ્રાણ્ત દેવલોકે બરસે, અગિયારમે આરણ્તિ
દેવલોકે બારમે અચ્યુત દેવલોકે બેહુ દોઢ દોઢ સો, અને હેઠલે ત્રણ
ઐવેયકે અગિયારોત્તરસો (= ૧૧૧), માંહલે ત્રણ ઐવેયકે સત્તોત્તર
સો (= ૧૦૭) ઉપલે ત્રણ ઐવેયકે એક સો પાંચ પાંચ-ઉત્તર
(સો = ૧૦૫) વિમાને, એમ સ્વર્ગલોકે ચોથાંશી લાખ સત્તાણુ
સહસ્ર ત્રેવીસ આગલા જિનભવન(ને) વંદું.

સહ, ઊપહલે ત્રિહૂ ગ્રવેચકિ એકુ સહ પંચ પંચોત્તર વિમાને,
એવંકારહ સ્વર્ગલોકિ ચહરાસી લાખ સત્તાણુધ સહસ ત્રેવીસ આગલા
નિનભુવન વાંદઉં ।

આ અવતરણમાંથી અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉ અને તત્સમ શબ્દો
આદ કરતાં બાકીનાં મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં ચોખ્ખાં રૂપો છે; એટલું જ
નહિ પણ હેડિલે, માહિલે, ઊપહલે એ સમ્પ્રત પદો તો અર્વાચીન
લાક્ષણિકતાનાં (મુદ્દે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૪થી મિશ્ર ભૂમિકાનાં)
રૂપો છે. આમ અર્વાચીન બોલીના અંશો આટલાઃજૂના માલૂમ પડી
આવે છે. બિ સધ (= બરસે) અને એકસઉ (= એકસો) એ રૂપો,
ઉપરાંત બત્રીસ, લાખ, અઠાવીસ, આઠ, પાંચમઠ, ચાલીસ, આઠમઠ
છ, ધગ્યારસઠ, બારમઠ, દઉદુ, ચઉરાસી, સત્તાણુવઠ, ત્રેવીસ, આગલા,
વાંદઉં, બહત્તરિ, છત્રવઠ, છહત્તરિ, સાત, બાવત્ર, પંચાસી, પાંચ,
છિયાસિયા એ શબ્દસ્વરૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતા
ધરાવનારાં પણ મળી આવે છે. સાથે આ ગદ્ય નાનાં નાનાં વાક્યોમાં
નહોતાં મોટા વાક્યખંડ રજૂ કરે છે. આગલા બેય નમૂના જેમ, એ
જોતાં ગૂજરાતી સ્વાભાવિક ગદ્ય કેવું હતું, તેનો પણ ખ્યાલ મેળવી
શકાય છે.

૫. ટીકાઓ—વિવરણો કેમ લખાતાં એનો નમૂનો પણ સં.
૧૩૫૮ની એક હાથપ્રતમાંથી મળે છે. એ નવકાર મંત્રનું વ્યાખ્યાન
છે. આ પદ્ધતિના પણ પછીથી અનેક ગ્રંથો મળે છે. ગીતા, ગીત-
ગોવિંદ વગેરેનાં ભાષાંતરોની તેવી અનેક હાથપ્રતો ૧૬મા શતકની
મળે છે. આ પદ્ધતિ વ્યાખ્યાન ગ્રંથોમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી. ગદ્ય કે
પદ્યના વિવેચન તરીકે ખંડાન્વય પદ્ધતિનો પ્રયોગ થતો, જેમાં મુખ્ય
વાક્ય કહી પછી વિશેષ્યોનાં વિશેષણો પ્રશ્ન કરી કરી મૂકવામાં
આવતાં અર્થસ્વરૂપમાં. જુઓ આ:

નમો ભરિહંતાણં ॥૧॥ માહરહ નમસ્કારુ અરિહંત હહ ।

કિસા નિ અરિહંતઃ રામદ્રેથ રૂપિઆ અરિ વયરી જેહિ હલિયા,

અથવા અતુષ્ટિ ઇંદ્રસંબંધિની પૂલ મહિમા અરિહંત; જિ ઉત્પન્ન
દિવ્ય વિમલ કેવલ જ્ઞાન, ચેત્રીસ અતિશયિ સમન્વિત, અષ્ટ મહાપ્રતિ-
હાર્યશોભાયમાન મહાવિદેહિ એત્રિ વિહરમાન તીહ અરિહંત
ભગવંત માહરહ નમસ્કારહ હહિ ॥૧૧॥૧

આમાં પણ સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ બહોળો છે, પણ
અપભ્રંશનો પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઉ છુપે થતો જાય છે. આ
આખા વ્યાખ્યાનમાં આ નવાં રૂપો પ્રયોગયેલાં મળે છે: હહિ (= હો),
માહરહ-મહારહ, કિસા, ગ્યા, આહ, બણિયમ, તણુમ, જિસહ, તિસમ,
છાપરિ, તેહ, જિ, તિ, બણિમ (= બણિયે, હજી કમ્બણિ રૂપ જ)
પહાવમ, આંગ (= અંગો, શસ્ત્રો), અહમ, અકામ, પનર, પાંચ,
હુંતહ (= થતો), કરતમ હુંતમ (= કરતો હોતે, સતિસમમી),
સુમેરવહ (= સમરવું), તુમ્હે, હિવડા તણુમ, ગુણુવહ-પહેવહ,
(ગુણુવો-પહેવો), માહિ, છ, ઇકસહિ.

૬. સં. ૧૩૬૯માં લખાયેલા તાડપત્રમાંનો અતિચાર તો
મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાને જ લગભગ રજૂ કરી આપે
છે. એમાં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક ઉ નષ્ટ થઈ જતો લાગે છે; અને
જ્યાં રહે છે, ત્યાં ગૂજરાતીમાં સ્વરભારને કારણે જેની અનિવાર્યતા
છે અને તેથી ઓકારમાં પરિણમવાનો છે, તેવો, કેટલાક અપવાદ
સિવાય રહે છે. સં. ૧૩૪૦માંના “અતિચાર”ના એક ભાગની ૨૯
વર્ષમાં જ થયેલી આ ખીજી નકલ એ વિકારો કેમ ઓસરતા જતા
હતા તે બતાવે છે:

૧ પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૮૯

છાયા : મારો નમસ્કાર અહંત(ને) હો. કેવા જે અહંત; રાગદ્રેષ રૂપિયા
અરિ વૈરી જેણે હણ્યા. અથવા ચોસઠ ઇંદ્રસંબંધી પૂલ મહિમા
અહિંયે. જે ઉત્પન્ન દિવ્ય વિમલ કેવલજ્ઞાન, ચેત્રીસ અતિશયે સમન્વિત
અષ્ટ મહાપ્રાતીહાર્ય-શોભાયમાન મહાવિદેહે ક્ષેત્રે વિહરતા, તે
અહંત ભગવાન(ને) મારો નમસ્કાર હો.

૧ જ્ઞાનાચારિ કાલવેલા પઠિત ગુણિત ચિનયહીનુ બહુમાનહીનુ ઉપધાનહીનુ ગુરુનિન્હવુ અનેરી કન્હથ પઠિતં અનેરક કહિલે ।
વ્યંજનકૂટ અક્ષરકૂટ કાનથ માત્ર આગલક ઓછક દેવવંદણક
પડિકમણક સન્ન્યાઓ કરતાં પઠતાં ગુણતાં હુઓ હુધ, અર્થકૂટ
તદુભયકૂટ, જ્ઞાનોપકરણિ પાઠી પોથી ઠવણી સાંપડા સાંપડી પતિ
આસાતના પગુ લાગક પઠતાં ગુણતાં પ્રદેષુ મચ્છરુ અંતરાધ હુધ કીધક
હુધ ભવ સગલાહથ માંહિ તેહ મિચ્છા મિ ફુકડાં ॥

આમાં પ્રથમ વાક્યમાં ઉકાર રહેલો છે, ન્યારે “વ્યંજનકૂટ”
વગેરે શબ્દોમાં ઉકાર ઓસરી ગયો છે. પણ જે વિશેષ ધ્યાન ખેંચે
છે તે શબ્દ તો સન્ન્યાઓ < સં. સ્વાધ્યાયકઃ અને હુઓ < સં.
મૂતકઃ છે, જેમાં ઉત્તો અર્વાચીન ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતાવાળો ઓ
ચથ ચૂકચો છે. શું આટલા વહેલા સમયમાં નરન્નતિનો ઓકાર
પ્રચારમાં આવ્યો ગયો હશે ?

ઉપરના વાક્યખંડથી બાકીનામાં : ચાલુ, દીધઉં, કીધક, કુડી,
સાખિ, થાપણિ, રાડિ, બેડિ, વિઢાવિઢિ, જાનઉં, શીટુઉં, લીધઉં,
વાવરિઉં, બાહિરિ, પાડોસિ, અણમોકલાવિઉં, આઠમિ, નીમ, બચરઉં,
અઢાર, હોડતક હૂતક (= હોડતે હૂતે = હોડતાં) બિપાજિ, ખાંડાં, કીધાં,
કરાવ્યાં, અનુમોઘાં, કીધી, લિખાવ્યાં, વાંદણાંક, બજમુ અમ્હારઉં,
આ રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીનાં સૂચક છે. અપભ્રંશના અંતિમ
વિકારો આમ ધસાતા ધસાતા સં. ૧૪૦૦-૫૦ વચ્ચે મધ્યકાલીન
ગૂજરાતીની લાક્ષણિકતામાં રજૂ થઈ ગયા છે; સાથોસાથ સં. તત્સમ
શબ્દો ભારોભાર પ્રયોગવાનું કામ તો ચાલુ જ રહ્યું છે.

[પંદરમું શતક]

ચૌદમા શતકના પછ અને ગઘના વિકાસ પછી આપણી સામે
૧૫ મા શતકની પઘ-ગઘ કૃતિઓ રજૂ થાય છે. બાપાનું સ્વાભાવિક

૧ એજન પૃ. ૯૧-૯૨; આની છાયા માટે સરખાવો આ પૂર્વે પૃ. ૨૬૦

સ્વરૂપ અર્પનાર ગદ્યને ઉપરની જેમ જ અલગ રાખી પ્રથમ અહીં પદ્યકૃતિઓ અને તેના કર્તાઓના સંબંધમાં માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આ શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ છે. એની કાવ્યપ્રવૃત્તિ સં. ૧૪૯૦ આસપાસથી માનવામાં આવે નથી; એટલે અહીં રાસયુગના અંતિમ શતકને સં. ૧૪૯૦ સુધી તો લઈ જઈ જ શકાયે. છેલ્લી પચીસીનો વૃદ્ધ પ્રૌઢ કવિ, નરસિંહયુગના મંધિકાળમાં કવિતા લખે તેને નરસિંહયુગમાં ગણવા કરતાં રાસયુગમાં મૂકાયે તો તેથી સ્વાભાવિકતા વધુ જળવાઈ રહેશે.

મધ્યકાલીન ગૂજરાતી પ્રથમ ભૂમિકા

ભાષાદૃષ્ટિએ પંદરમા શતકની કીમત વિશેષ છે. ચૌદમા શતકના અંત સાથે સાહિત્યમાં અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા નષ્ટ થવા આવે છે અને પ્રાચીન ગૂજરાતીની બંને ભૂમિકાઓ પૂરી થવા જાય છે, જ્યારે પંદરમા શતકથી શુદ્ધ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ અભિવ્યક્ત થવા માંડે છે, જોકે બહુ મોડે સુધી જૈન કવિઓ જૂનું રૂપ સાચવવાનું વલણ ધરાવે છે. ભાષાનું બંધારણ વગેરે અહીં ન આપતાં પરિશિષ્ટ-૩ માં આપવામાં આવ્યું છે, તે અહીં અનુસંદિત કરી શકાશે.

૧. માત્ર જૈન ધાર્મિક કથાઓને વસ્તુ તરીકે સ્વીકારી અનેક જૈન સાધુઓએ ગૂજરાતી કવિતાને આ પૂર્વે ભરી દીધી છે; પણ સ્વતંત્ર પૌરાણિક કથાનકોને વસ્તુ તરીકે લઈ રચવામાં આવેલાં કાવ્યો મળતાં નથી. એ ખોટ પૂરી પાડવાનો એક સત્પ્રયત્ન શાલિભદ્રસૂરિ નામના જૈન સાધુએ સં. ૧૪૧૦ માં નાંદોદમાં કર્યો છે, તે નીચેના તેના ગ્રંથના અંત ભાગના અવતરણ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે:

૧૫૬૧ તણઉ ચરીતુ જ્ઞે પદ્યે જ્ઞે ગુણુ સંભલ્યે ।

પાપ તણુક વિણાસુ તસુ-રહઈ એ હેલાં હોઈસિ એ ।

૧ આ કાવ્યની હાથપ્રતનો ઉપયોગ કરવા બદલ મારા મિત્ર શ્રી. મધુસૂદન મોહીનો ઋણી છું.

નીપનક નયરિ નાહઉદ્રિ વચ્છરિ એ ચઊદ્ર હહોતર એ ।
તંદુલ વેચાલીય-સૂત્ર-માઝિલા એ ભવ અઝિહ ઊધર્યા એ ।
પૂનિમ-પખ-મુર્છોદ સાલિભદ્ર એ સૂરિહિં નીમીક એ ।
દેવચન્દ્ર-ઉપરોધિ પંડવ એ રાસુ રસાહલ એ ॥૧

આ કાવ્ય તે પંચપંડવચરિત્ર રાસ અને તેનો કર્તા તે પૂર્ણિમા ગચ્છનો શાલિભદ્રસૂરિ. તેણે ક્રાંત દેવચન્દ્રસૂરિના સૂચનથી આ કાવ્ય રચ્યું છે.

પંચપંડવચરિત્ર રાસની વસ્તુ નામ ઉપરથી જ સ્પષ્ટ થશે કે મહાભારત પોતે જ છે. માત્ર ૭૯૫ પંક્તિમાં ૧૫ ઠવણી (કડવા)માં કવિએ આખા મહાભારતનો કથાસાર આપી દીધો છે. બેશક એ કથાને જૈન રૂપાંતર આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે તો માત્ર ગૌણ વસ્તુ છે.

આ કાવ્યની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે રીતે મને ઉપયોગિતા જણાઈ છે. વસ્તુની ધારાવાહિતા એ શાલિભદ્રસૂરિની કવિતાનો પ્રધાન ગુણ છે. એક પછી એક બહુ સિક્તથી કવિ કથાનકો સાંકળ્યે જાય છે. એણે સ્વીકારેલું લાઘવ બૂધણ તરીકે થઈ રહે છે. ઠવણી ૨ થી કથાનો વિસ્તાર કવિ ગાય છે:

રહયિણા-ઉરિ પુરિ કુર-નર્વિદ કેરો કુલમંડલ ।
સહજિહિ સંતુ મુહાગરીહુ હૂક નર-વરુ સંતાણુ ।

૧ છાયા :

પાંડવ તણું ચરિત જે પઢે જે ગુણે સાંભળે ।
પાપ તણો વિનાશ તેને એ હેલાં હશે ।
નીપનું નગર નાંદોદે એ વત્સર એ ચૌદ દશોત્તરે ।
તાંદુલ-વૈતાલિક-સૂત્ર-માંહેના (?) એ ભવ અમે ઊધર્યા ।
પૂર્ણિમા-પક્ષ મુર્છોદ સાલિભદ્ર એ સૂરિએ નિર્મ્યુ ।
દેવચન્દ્ર-ઉપરોધે પાંડવ એ રાસ રસિક ।

૨ છાયા:

હસ્તિનાપુર પુરે કુરુ-નરેન્દ્ર કેરો કુલમંડલ ।
સહજે સંત મુહાગરીહ હુઓ નરવર સંતાણુ ।

તસુ ધરિ રાણી અછત્ત ફુન્નિ એક નામિ ગંગા ।
 પુત્રુ જાહ ગંગેહ નામિ તિણ્ણિ તિહ્ણિ અંગા ।
 સત્યવતી છઠ અવર નારિ તસુ નંદણુ ફુન્નિ ।
 સવે સ-લક્ષ્મણુ રૂપ-વંત અનુ કંચણુ-વન્નિ ।
 પહ્લિલહ બેટહ કરમ-દોસિ બાલપણિ વિવનહ ।
 વિચિત્રવીર્યુ ખીજહ કુમારુ બહુ-ગુણુ-સંપનહ ।
 રાહ પહ્લતહ સરગ-લોહિ ગંગેય કુમારિં ।
 તહ લઘુબંધવુ ઠવિહ પાઠિ તિણુ વચણુ-વિચારિં ॥

કવિ પાંડવ-કૌરવના બચપણમાંનો વિદ્યાપરીક્ષાનો એક પ્રસંગ કેવી રીતે બન્યો હતો તે બતાવતાં ૪ થી ૮૧૯માં ગાય છે:

૧ગુરિ વીનવિહ અવસરિ રાહ “સવિહુ” બેઠાં કરહ પસાહ ।
 તુમ્હિ મંડાવહ નવહ અખાહક નવ નવ ભંગિ પુત્ર રમાહક ॥૧॥
 આઘસુ વિહુરહ દીધહ રાહ દહદિસિ જણુવહ જોવા ધાઈ ।
 સોવન થંભે મંચ ચઢાવહ રાણુરાણુ તે સહુચ આવહ ॥૨॥

તેને ઘેર રાણી છે બે એક નામે ગંગા ।
 પુત્ર જાણે ગાંગેય નામે, તેથી ત્રિભુવને અંગ ॥
 સત્યવતી છે અવર નારી, તેના નંદન બે ।
 સર્વ સુલક્ષણુ રૂપવંત અને કંચનવર્ણુ ।
 પહેલો બેટો કર્મદોષે બાલપણે વિપત્ર (= મરી ગયો)
 વિચિત્રવીર્ય ખીજે કુમાર બહુ-ગુણસંપન્ન ।
 રાજ પહોંચ્યો સ્વર્ગલોકે, ગાંગેય કુમારે ।
 તો લઘુબંધવ સ્થાપ્યો પાઠે તેણે વચન-વિચારે ॥

૧ ટાયા:

ગુરુએ વીનવ્યો અવસરે રાજ “સર્વ”ને બેઠાં કરો પસાય ।
 તમે મંડાવો નવો અખાડો નવ નવ ભંગે પુત્ર રમાડો ॥૧॥
 આઘસ વિહુરને દીધો રાખે દસ દિશે જનપદ જોવા ધાય ।
 સુવર્ણ સ્થંભે મંચ ચઢાવે રાણુરાણુ તે સહુએ આવે ॥૨॥

પહિલઈ આવછ ગુરુ ગંગેઈ ધાયરદ્ધ ધરિંબછસઈ શહ ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરિંદ્ર મંચિ ચડયા સોહછ જિમ ચંદ ॥૩૥
 કેવિ દેખાડઈ ખાડાં-સરમુ કેવિ તુરંગમ જાણુછ મરમુ ।
 ચક્ર છુરી કિવિ સાખલ-ભાલઈ કિવિ હુથીયાર પડંતા ઝાલઈ ॥૪૥
 પહિલું સરમછ ધરમહ પૂત્રો જોહ-રહઈ નવિ કોઈ શત્રો ।
 ઊઠિછ ભીમુ ગદા ફેરંતહ તહ દુર્યોધન ભિડછ તુરંતહ ॥૫૥
 મનિ માવિત્રહ મત્સર રહિછ પાછછ અરજુનુ અતિ ગહગહીહ ।
 ભીમુ દુજોહણુ જાં બે મિલિયા તાં ગુરુ-નંદણિ પાછા ફરીઆ ॥૬૥
 ગુરુ ઉઠાડછ અરજુનુ કુમરો કરણહિ સરસિહ માડછ વચરો ।
 બે ભાયા બિહું ખવે વહેછ કરચલિ વિસમુ ધણુહુ ધરેછ ॥૭૥
 લોહ-પુરુષ છછ ચક્રિ ભમંતહ પંચ બાણિ આહણુછ તુરંતહ ।
 રાધા વેધુ કરિહ દિખાડછ તિસહ ન કોઈ તીણુ અખાડછ ॥૮૥
 તોછે હૂંફી ઊઠછ કરણુ 'અરજુનુ પામછ મૂં કરિ મરણુ' ।
 રોસિં ઊઠછ બેહ જૂઝવા રણ-રસ જોછ દેવી-દેવા ॥૯૥

પહેલો આવે ગુરુ ગંગેય, ધૃતરાષ્ટ્ર ધુરે બેસે રાય ।
 વિદુર કૃપા ગુરુ અવર નરેંદ્ર મંચે ચડયા સોહે જેમ ચંદ્ર ॥૩૥
 કોઈ દેખાડે ખાડાં-શ્રમ કોઈ તુરંગમ જાણે મર્મ ।
 ચક્ર છુરી કોઈ સાખલ-ભાલે કોઈ હથિયાર પડંતા ઝાલે ॥૪૥
 પહેલું શ્રમ-કરે ધર્મનો પુત્ર જોહ-ને નવ કોઈ શત્રુ ।
 ઊઠયો ભીમ ગદા ફેરવતો તો દુર્યોધન ભીડે તરન ॥૫૥
 મને માવતરને મત્સર રહ્યો પછે અર્જુન અતિ ગહગહ્યો ।
 ભીમ દુર્યોધન જ્યાં બે મળ્યા ત્યા ગુરુ-નંદને પાછા ફેરવ્યા (કર્યા) ॥૬૥
 ગુરુ ઉઠાડે અર્જુન કુમાર(ને) 'કર્ણ સાથે માંડે વૈર ।
 બે ભાયા બેહ ખભે વહે કરતલે વિષમ ધનુષ ધરે ॥૭૥
 લોહ-પુરુષ છે ચક્રે ભમતો પાંચ બાણે આહણે તરત ।
 રાધેય વેધ કર્યો દેખાડે તેવો ન કોઈ તે અખાડે' ॥૮૥
 ત્યાં હૂંફી ઊઠે કર્ણ 'અર્જુન પામ્યો, મુજ કરે મરણુ' ।
 રોષે ઊઠે બેહ જૂઝવા રણરસ જોઈ દેવી દેવા ॥૯૥
 બેહ હૂંફે બેહ બાકરી વાય (= હોડ બકે) રાયને મને રીઝ હપાઈ ।

બેઠ હુંકેઈ બેઠ બાહર વાઈ રાય તણા મન રીઝુ ઊપાઈ ।
 ધરણિ ધસક્રુઈ ગાનઈ ગયણુ હારિઈ જીતઈ જયજય વચણુ ॥૧૦॥
 હૈયાં ધસક્રુઈ કાયર લોક સંત તણાં મન કરઈ સરોઽક ।
 જાણે વીજ પડી અકાલિ જાણે મુંદ્ર યુદ્ધ-કલિ-કાલિ ॥૧૧॥
 કાણિ નાનહા કાણિ મોટા દીસઈ માહોમાહિ સુખઈ બેઠ રીસઈ ।
 બંધવિ વોંટીક રાક ફુજોહણુ ચિહું પંડવિ વોંટીક દ્રોણુ ॥૧૨॥

કવિને સ્વાભાવિક વેગ આમાં ભૂત થયો દેખાશે. આવા તો
 ધણા મુંદર પ્રસંગો કવિએ આપ્યા છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ સારું વૈવિધ્ય મળે છે. એણે આખા
 કાવ્યને ૧૫ ઇવણી (સ્થાપના = કડવાં)માં વિભક્ત કરી નાખ્યું છે.
 આ બધી ઇવણીઓ સ્પષ્ટ રીતે ગાર્ભ શકાય તેવી છે. પ્રત્યેક
 ઇવણીને અંતે એક કે વધુ વસ્તુ હંદ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે કે જે
 ઇવણીની કથાનો ઉપસંહાર કરી નવી કથાનો ઉપક્રમ કરી આપે છે.
 આખા કાવ્યમાં બંધની દૃષ્ટિએ નીચેની યોજના મળે છે:

ઇવણી ૧ લી—૧૬+૧૬+૧૩ ની ૨૨ કડીને ૨૩ મી કડી “વસ્તુ”
 ઇવણી ૨ જી—એક દ્વિપદી અને એક ચોપાઈ એવો મિશ્ર બંધ,
 જેમાં કેટલીકવાર સળંગ બેચાર ચોપાઈઓ સાથે
 પણ આવી જાય છે, તેવી ૨૬ કડી, ને ૨૭મી “વસ્તુ”

ઇવણી ૩ જી—રોળા હંદ ૨૪ ને ૨૫-૨૬ મી “વસ્તુ”

ઇવણી ૪ થી—દ્વહા ૨૧, ને ૨૨-૨૩-૨૪ “વસ્તુ”

ઇવણી ૫ મી—ચોપાઈ ૨૯ ને ૨૧-૨૨ “વસ્તુ”

ઇવણી ૬ ઠી—વિષમચરણ ચોપાઈ + સમચરણ દ્વહાનું ૧૩ માત્રાનું

ધરણી ધસકે ગાન ગગન હારે જીતે “જયજય” વચન ॥૧૦॥

હૈયાં ધસકે કાયર લોક(નાં) સંત તણાં મન કરે સરોઽક ।

જાણે વીજ પડી અકાલે જાણે સમુદ્ર યુદ્ધ-યયા કલિ-કાલે ॥૧૧॥

કાણે નાના કાણે મોટા દીસે માહોમાહ સુખે બેઠ રીસે ।

બંધવે વોંટયો રાય ફુરોધન ચારે પાંડવે વોંટયો દ્રોણ ॥૧૨॥

અંતે એકારના પૂરણવાળું. માત્ર જો ચોપાઈની
૧૫ માત્રાને સ્થાને ૧૬ માત્રા આવી જાય તો
સર્વેયાની દેશી બની શકે, તેવી ૪ કડી. એ પછી
દૂહાના સમયરણુનાં ૪ ચરણ, પછી ૧ હરિગીત;
પાછી ૭ થી ૧૦ ઉપર મુજબ. ૧૧-૧૨ મી કડી
ફરી દૂહાના સમયરણુનાં ૪ ચરણ અને ૧ હરિગીત;
જ્યારે ૧૨ થી ૧૫ ઉપરનો ઢાળ. ૧૬ થી ૨૨
ચોપાઈ. ૨૩-૨૪-૨૫ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૭ મી—અનુપ્રાસ રહિત સોરઠા ૧૨, જેમાં વિષમચરણમાં
૧ લા શબ્દ પછી એ નો પ્રક્ષેપ; ૧૩ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૮ મી—૨૩ શુદ્ધ સોરઠા—વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, અને
૨૪ મી કડી “વસ્તુ”

ઠવણી ૯ મી—૧૮ ચોપાઈ અને ૧૯ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૦ મી—૨૦-૩૦ „ અને ૩૧-૩૬ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૧ મી—૩૭-૫૫ „ અને ૫૬-૫૭ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૨ મી—૫૮-૬૯ „ અને ૭૦ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૩ મી—૭૧-૭૬ „ અને ૭૭-૮૨ મી “વસ્તુ”

ઠવણી ૧૪ મી—૯ „ અને ૧૧-૩૮ અને રોળા + ૧ વસ્તુ

ઠવણી ૧૫ મી—૧૪ સોરઠા વિષમપદે અનુપ્રાસવાળા, પણ સમપદમાં
૧ લા શબ્દ પછી અને અંતે એના પ્રક્ષેપવાળા.

આ રીતે બંધ-વૈવિધ્ય કવિએ સાધ્યું છે. આ બંધો ખાસ
અજાણ્યા નથી; આમાંનો માત્ર ૧૫ મી ઠવણીનો અત્યાર સુધીમાં
આવેલો નથી, જેનો નમૂના આ કવિના સમયનો નિર્દેશ કરતાં
શરૂઆતમાં જ આપવામાં આવ્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં આ કવિની ભાષામાં મધ્યકાલીન
ગૂજરાતી સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્થાપ્ત ચૂકી છે. ઉપરના નમૂનાઓને જ

તપાસતાં માલુમ પડશે કે નીપનઉ, માઝિલા, ઊધર્યા, પૂનિમ, નીમીઉ, કેરો (તદ્દન અર્વાચીન), અછધ, છધ, પહિલઉ, કરમ (અર્વાચીન તદ્દભવ), બીજઉ, પહૂતઉ, પાટિ, વીનવિઉ, બેઠાં (“બે”માં તદ્દન અર્વાચીનતા), રમાડઉ, દીધઉ એ વગેરે બધાં મધ્ય. ગૂઝ.નાં રૂપો છે. તત્સમ શબ્દો પણ ખૂબ પ્રયોગ્યા છે, છતાં વન્નિ, લક્ષણ, સંતણુ વગેરે શબ્દો જૂના રહી જવા પામ્યા છે, જે પણ હવે અપરિચિત જેવા તો નથી જ લાગતા. “ જાણે વીજ પડી અકાલિ ” જેવાં રૂપો તો આપણને છેક સં. ૧૬૫૦-૧૭૦૦ લગલગ લઘ જાય તેવાં છે. એક મુદ્દો, તેથી, આમાંથી એ પણ તરી આવશે કે સાહિત્યકીય ભાષાનું ૨૨૩૫ જાળવવાનો પ્રયત્ન છતાં ચાલુ બોલોમાં અર્વાચીનતાની નિકટ આવવાનો પ્રયત્ન હતો. જે જાણ્યે અજાણ્યે સાહિત્યકીય રચનામાં પણ દાખલ થઈ જતો હતો.

૨. જ્યાનંદસૂરિનો સં. ૧૪૧૦ આસપાસનો એક ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ જાણવામાં છે, પણ તે મેળવી શકાયો નથી. એ જ સમયમાં વિજય-ભદ્રસૂરિની સં. ૧૪૧૧ આસપાસ રચાયેલી કમલાવતી રાસ (૩૬ કડી), કલાવતીનો રાસ (૪૯ કડી), હંસરાજ વચ્છરાજ (સં. ૧૪૧૧), શીલ વિશે (સં. ૧૪૧૧) એ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે. આમાંની પ્રથમ બે કૃતિના આદિ અંત નોંધાયેલા મળે છે.^૧ આમાંની કલાવતીનો રાસ એ કૃતિમાં તત્કાલીન ભાષાના અંશે ઠીક ઠીક સચવાઈ રહેલા મળે છે; જેમકે

આદિ—રહરત ક્ષેત્રે રે નયરી છિ મગલાવતી,
શંખ રાજ રે રાજ કરઈ જસિક સૂરપતી,

૧ જૈ. ગૂ. કા. ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૪-૧૫

૨ છાયા : ભરતક્ષેત્રે રે નગરી છે મૃગલાવતી
શંખ રાજ રે રાજ્ય કરે જેવો સુરપતિ,
એક દિવસે રે રામે મંત્રી(ને) બોલાવ્યો
દત્ત મંત્રી રે દેશાવરથી આવ્યો. ૧

x

x

x

x

એક દિવસે રે રાહ મંત્રી બોલાવીઠ,
દત્ત મંત્રી રે દેસાઠરથી આવીઠ.

અંત—ભૂપત્રુ સુત રાજ યાપી લીધુ સંયમ સુખ-ભરિઠ,
દેવલોકિ બિહુ પુહતા સુગતિ જસિ અવતરી,
કલાવતીની પછીય સગાય, ન પડીય સંસાર-સિઠિ,
વિજયભદ્ર મુનિવર સતીય ધ્યાય, મોક્ષ જમ્મય લીલ-સિઠિ. ૪૯

આ અવતરણમાં, જસિઉ, બોલાવીઉ, આવીઉ, ભરિઠ, જસિ,
પડીય, સિઠિ, જમ્મય વગેરે રૂપો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ
ભૂમિકાનાં રૂપ છે. બેશક લલિયાના કે ગમે તે દોષે ભૂપત્રુ, લીધુ,
એ વગેરે રૂપો મધ્ય. ગૂજ.ની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં અને દિવસે એ
ચતુર્થ ભૂમિકાનું વૈકલ્પિક રૂપ પણ આમાં મળે છે. ભાષા-સ્વરૂપ
રૂપ રીતે શુદ્ધ ગૂજરાતી થઈ ચૂક્યું છે.

૩. આ કાળનું મહત્ત્વનું બીજું કાવ્ય વિનયપ્રબોધ ગૌતમરાસ છે.
પહેલાં તો કોઈ “જૈનપ્રબોધ” માસિકમાં અને પછી—સ્વ. ચીમનલાલ
દલાલે પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ નહોતો કર્યો તે પૂર્વે—સૌથી
જૂનામાં જૂની કૃતિ તરીકે આ રાસ ભાવનગરની જૈન-ધર્મપ્રસારક
સભા તરફથી સં. ૧૯૬૫ (ઈ. સ. ૧૯૦૯)માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં
આવ્યો હતો, ત્યારે મોટા ભાગના વિદ્વાનોએ એ રાસના કર્તા વિજય-
પ્રભ (?) ઉર્ફે ઉદયવંતને ગૂજરાતી ભાષાનો આદિકવિ માન્યો હતો,^૧
પણ હવે ગૂજરાતી ભાષાના આદિકવિ તરીકે આ. હેમચંદ્ર સિવાય બીજા

ભૂપનો સુત રાજ યાપી લીધો સંયમ સુખ-ભરે
દેવલોકે બે પહોંચ્યા સુગતિ જેને અવતરી.
કલાવતીની પછી સગાય (=સ્વાધ્યાય) ન પડાય સંસાર શું
વિજયભદ્ર મુનિવર સતીને) ધ્યાય, મોક્ષ જમ્મયે લીલાશું. ૪૯

૧ જૈન કે. હેરોલ્ડ, (ઈ. સ. ૧૯૧૫) વર્ષ ૧૧ પૃ. ૩૦૧માં શ્રી. ગોકુલ-
દાસ ના. ગાંધીને “પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય” એ લેખ. (જૈન
ઈતિહાસ-સાહિત્ય અંક).

કાઠને મૂકી શકાય તેમ નથી. “ભરતેશ્વર-આહુતિરાસુ” (સં. ૧૨૪૧)-ના કર્તા શાલિભદ્રસૂરિને આપણે આદિકવિ ગણવા લલચાઈએ, પણ તે તો પ્રાચીન ગૂજરાતીની ખીજ ભૂમિકાનો કવિ છે; પ્રથમ ભૂમિકાના કવિઓ તે પૂર્વે છે જ, જેમાં આ. હેમચંદ્રનું પ્રાથમ્ય છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં પણ વિનયપ્રભના સમકાલીન પંચપંડવચરિત-કાર (સં. ૧૪૧૦) શાલિભદ્રસૂરિ, ક્ષેત્રપ્રકાશરાસ-કાર જયાનંદસૂરિ અને કમલાવતીરાસ વગેરેના કર્તા વિજયભદ્ર છે જ. આ સમકાલીનોમાંથી કોને આદિકવિ માનવો? અને એ પૂર્વેની કૃતિઓ મળે તો આદિકવિનું માન વારંવાર બદલાવ્યા કરવું પડે; અને છતાં ગૂજરાતીનો આદિકવિ તો તે તે ન જ થાય.

બધી મળી પદ કડીનો પણ છ ભાસામાં વિલક્ષ્ય થયેલો, દરેક ભાસાને અંતે એક એક વસ્તુ છંદ આપતો આ રાસ કવિની સં. ૧૪૧૨ ની કૃતિ છે; જેમકે

૧ ચઉદહસે આરોત્તર વરિસે, (ગાયમગણધર કેવલ-દિવસે)

ખંભનયર પ્રભુપાસ-પસાયે, ક્રીધો કવિત ઉપગારપરો.

આદિહી મંગલ એહ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહોલો દીને,

રિશ્કિવૃદ્ધિ કલ્યાણકરો. પદ

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિએ ખંભાતના પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં રહી આ રાસ રચ્યો છે.

જૂના ભાગમાં લેખકની છાપ નથી; પણ પછીની મોડી હાથ-પ્રતમાં છે. “જૈનપ્રબોધ”માં વધુ ત્રણ કડી છપાયેલી છે. તે પ્રમાણે કર્તાનું નામ ઉદયવંત (= વિજયભદ્ર ખીજું નામ) જણાય છે:

રગૌતમ સ્વામીનો રાસ ભણીને, ચઉવિહ સંઘ રલિયાયત કીને,
સચલ સંઘ આણુંદકરો;

૧ છાયા: ચૌદસે આરોત્તર વર્ષે, (ગૌતમ-ગણધર કેવલ-દિવસે), ખંભાત-નગર પ્રભુ-પાર્શ્વ-પ્રસાદે ક્રીધો કવિત ઉપકાર-પર । આદિમાં મંગલ એ ભણીને, પર્વ મહોત્સવ પહોલો દીને, ઋશ્કિવૃદ્ધિ કલ્યાણ-કર. પદ
૨ ભાષા સ્પષ્ટ છે: છાયાની જરૂર નથી.

કુંકુમચંદન છડો દેવરાવો, માણિક માતીના ચોક પુરાવો,
રથણ સિંહાસણ ખેસણું એ. ૬૦

તિહાં ખેસી ગુરુ દેશના દેશે, ભવિક જીવનાં કાળ સરેસે,
ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) મુનિ એમ બાણે એ;
ગૌતમ સ્વામી તણા એ રાસ, બણતાં મુણતાં લીલવિલાસ,
સાસન સુખનિધિ સંપન્ને એ. ૬૧

એહ રાસ જે બાણે બણાવે, વર મયગલ લચ્છી ધર આવે,
મનવંછિત આશા ફળે એ. ૬૨

(આ પાઠની આમ ભાષા અર્વાચીન જેવી થઇ ગઈ છે.)

આ કવિનું સાચું નામ વિનયપ્રભ છે; જેમકે—

દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજી, વિનયપ્રભ ઉવચાય યુક્તીજી.

આ વિનયપ્રભસૂરિ જિનકુશલસૂરિના શિષ્ય હતા અને એમને ઉપાધ્યાયનું પદ મળેલું હતું. એમણે જ “ગૌતમરાસ” રચ્યાનો જૂનો ઉદ્દેશ્ય એક અપ્રસિદ્ધ પટ્ટાવલીમાં નોંધાયેલો છે. ઉપરના પહેલા અવતરણમાં ઉદયવંત (વિજયભદ્ર) નામ મળે છે, તેમાંનું વિજયભદ્ર તે વિનયપ્રભ જોઇયે; અને બીજા અવતરણ પ્રમાણે તો તે ઉદયવંત વિનયપ્રભ જ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ પણ આ નાના રાસમાં ચમત્કૃતિ છે, અને તે જૂની ધાટીની આલંકારિક પદ્ધતિના પરિણામે:

ભાસા—તવ ચડિઓ ઘણમાણ ગળે, ઈંદ્રભૂષ ભૂદેવ તો;
હુંકારો કરિ સંચરિય, કવણસુ જિણવર દેવ તો. ૧૭
ચોજન ભૂમિ સમોસરણ, જેએ પ્રથમારંભ તો;
દહદિસિ દેખે વિવિધ વધુ, આવંતી સુર-રંભ તો. ૧૮
મણિમય તોરણ દંડધજ, કોસીસે નષ ધાટ તો;
વચર વિવર્જિત જંતુ-ગણ, પ્રાતીહાર જ આઠ તો. ૧૯

૧૧ જે. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૫-૧૬

ધાયા : દેવોને ધુરે અર્હત નમિયે, વિનયપ્રભ ઉપાધ્યાય સ્તવિયે.

સુર નર કિનર અસુરવર, ઇંદ્ર ઇંદ્રાણી રાચ તો;
ચિત્તે ચમકિય ચિત્તવે એ, સેવંતા પ્રભુપાથ તો. ૨૦
સહસ્રકિરણ સમ વીર જિણ, પેખવે રૂપ વિશાલ તો;
એહ અસંભમ સંભવે એ, સાચો એ ઈંદ્રનાલ તો. ૨૧
તવ બોલાવે ત્રિજગુરુ, ઈંદ્રબૃહ નામિણ તો;
શ્રીમુખે સંસય સામિ સવે, ફેડે વેદ-પએણ તો. ૨૨
માન મેલ્હી મદ ડેલી કરી, ભક્તિએ નામે શીસ તો;
પંચ સયાંશું વ્રત લીચો એ, ગોચમ પહેલો સીસ તો. ૨૩
અંધવ સંજમ સુણવિ કરી, અગનિશ્વર આવેચ તો;
નામ લેહ અચ્ચાસ કરે, તે પણ પ્રતિબોધે ચ તો. ૨૪
ધણે અનુક્રમે ગણહરચણ, યાચા વીરે અચ્ચાર તો;
તવ ઉપદેસે ભુવનગુરુ, સંચમશું વ્રત બાર તો. ૨૫
બિહુ ઉપવાસે પારણું એ, આપણ્યે વિહરંત તો;
ગોચમ સંચમ જગ સચલ જયજયકાર કરંત તો. ૨૬^૧

કાવ્યઅંધની દષ્ટિએ આ રાસ જોતાં નીચે મુજબ કડોઓ છે:

ભાસા (૧)—કડી ૧-૬ રોળા હંદ

„ ૭ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૨)—„ ૮-૧૫ ચરણાકુલ હંદ

„ ૧૬ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૩)—„ ૧૭-૨૬ દોહરા

„ ૨૭ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૪)—„ ૨૮-૪૪ સમપદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠા

„ ૪૪ મી વસ્તુ હંદ

ભાસા (૫)—„ ૪૫-૪૯ ચાર અર્ધના નિરનુપ્રાસ સોરઠા

„ ૫૦ મી વસ્તુ હંદ

^૧ ગૌતમ સ્વામીનો રાસ (જે. પ્ર. સભા, ભાવનગર), પૃ. ૯-૧૦; ભાષા રૂપ છે; છાયાની જરૂર નથી.

ભાસા (૬)—,, ૫૧-૫૯ ૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં અર્ધવાળા અર્ધ-
સમ છંદ

પણ આ છંદોમાં ગેયતાનું તત્ત્વ સંપૂર્ણ જળવાયેલું મળે છે. ઉપર ૩ જી ભાસા આપવામાં આવી છે, તેમાં પ્રત્યેક અર્ધને છેડે “તો” નિરર્થક ઉમેરાયેલો મળે છે, તે એ વાતની સાક્ષી આપે છે; જ્યારે પાંચમી ભાસામાં પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી “એ” “રેવંત-ગિરિરાસુ”ના છેલ્લા કડવામાં ઉમેરાયેલો મળે છે તે પ્રકારનો જ મળે છે.

અસલ સારી હાથપ્રતને અભાવે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં ભાષા નથી મળતી, અને અષ્ઠ, અહિ ને સ્થળે પ્રાયઃ એ-ઓ થઇ ગયેલા મળે છે, આમ છતાં સંબંધક ભૂતકૃદ્-તો વગેરે રૂપો જોતાં જૂની લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. બીજી ભાસાઓ કરતાં ૧ લી ભાસામાં જૂનાં રૂપો ઠીક ઠીક સચવાઇ રહ્યાં છે:

૧ વીર જિજ્ઞેસર-ચરણકમલ-કથ-વાસો,
પણ્મવિ પમણિસુ સામિ સાલ ગાયમગુરુ-રાસો;
મણ તાણ વચણ એકંત કરવિ નિમુણો ભો ભવિઆ,
નિમ નિવસે દુમ દેહગેહ ગુણ-ગણ ગહગહિઆ. ૧

જંબુ દીવ સિરિ ભરહખિત ખોણીતલમંડણ,
મગધ દેસ સેણીય નરેશ રીહદલ-બલખંડણ;
ધણવર ગુખર નામ ગામ જહિ ગુણ ગણ-સગળ,
વિષ્વ વસે વસુભૂષ તથ તસુ પુહવી સગળ. ૨

તાણ પુત સિરિ ઈદમૂષ ભૂવલય-પસિદ્ધો,
ચહદહ વિગ્ગ વિવિહરવ નારિ-રસવિદ્ધો (હુદ્ધો);
વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણગણ મનોહર,
સાત હાથ સુપ્રમાણ દેહ રૂપે રંભાવર. ૩

નચણ વચણ કર ચરણ જિણવિ પંકજ જલે પાડિઅ,
તેજે તારા ચંદ સૂર આકાશે ભમાડિઅ;

૧ ભાષા સ્પષ્ટ છે; છાયાની જરૂર નથી.

હવે મથણ અનંગ કરવિ મેદિહઓ નિરખાડિઅ,
 ધીરમેં મેરુ ગંભીર સિધુ અંગિમ ચયચાડિઅ. ૪
 પેખવિ નિરુવમ રૂવ નસ જણ જાંયે કિંચિઅ,
 એકાકિ કલિભીતે ઇથ ગુણ મેહલ્યા સચિઅ;
 અહવા નિશ્ચે પુવજજમે જિણવર ઇણે અચિઅ,
 રંભા પહમા ગૌરી ગંગ રતિ હા વિધિ વંચિઅ. ૫
 નહિ યુધ નહિ ગુરુ કવિ ન કોઇ જસુ આગલ રહિઓ,
 પંચસમા ગુણ પાત્ર ભાત્ર હોડે પરિવરિઓ;
 કદે નિરંતર ચક્ષ કર્મ મિથ્યામતિ મોહિઅ,
 ઇણે છલિ હોસે ચરણ-દંસણહ વિસોહિઅ. ૬

ઉપર મોટા અક્ષરમાં આપેલા શબ્દો ખાદ કરતાં ખાકી સ્વરૂપ
 સ્પષ્ટ જૂનું છે, જેમાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા રાખવાનો પ્રયત્ન છે.
 અહ, અહિ પૃથક્ કરતાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દો મધ્ય ગૂ. ના બીની
 નળ છે, જેમાં છંદ પ્રમાણે જલે-આકાશે-ને સ્થાને જલિ, આકાશિ,
 ભીતે-ને સ્થાને ભીતિ,-જન્મે-નું પણ-જન્મિ, ઇણે-નું ઇણ,
 મેદિહઓ-ને સ્થાને મેદિહક રૂપ છટ છે.

પણ આ કાવ્યની જૂની હાથપ્રત ઉપરથી સ્વ. દલાલે અને
 શ્રી. મો. દ. દેસાઇએ લીધેલા અવતરણમાં મૂળ મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી
 ભૂમિકા મળી આવે છે; તે કવિના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપશે:
 આદિ—પ્રણવાક્ષર પહિલૂં એ ભણીજઠ માયા ખીજઠ સિઝંતિ સુણીજઠ
 શ્રીમુખિ શોભા જ સંભઠ એ.

x

x

x

અંત—દેવહ ધુરિ અરિહંત નમીજઠ, વિનયપેપહ ઉવઝાય યુણીજઠ,
 ઇણિ મંત્રિ ગોચમ નમહ એ. ૪૮
 પરવર વસતા કાંઠ કરીજઠ, દેસ દેશાંતર કાંઠ ભમીજઠ,
 કવણ કાન્નિ આચાસ-કર.
 પ્રહિ ઉડી ગોચમ સંભરીજઠ, કાળ સમગ્રહ જન ખિણિ શીઝઠ,
 નવનિધિ વિલસઠ તાંહ થાટ. ૪૯

અહહહસર્થ ખારોત્તર વરિસે, ખંભ નયરિ સિરિ પાસ પસાઈ,
કીર્તિ કવિત ઉપગારવરો.

આદિહિ મંગલ એઅ ભણ્ણિજ્ઞ, પરવિ મહોછવિ પહિલૂં દીજ્ઞ,
રિહિ વૃહિ કલ્યાણકરો. ૫૦૧

આમાં અહ, અહિ છૂટા છે, પણ પહિલૂંમાં અહિં એક દીર્ઘરૂપે
આવી ગયું છે, જે મધ્ય. ગૂજ. ની બીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે,
પણ જેનો આરંભ ૧ લી ભૂમિકામાં આછો આછો થવા લાગ્યો હતો.
ઉપરના અવતરણની ભાષામાં હવે અઘ્ઘયું તત્ત્વ નથી આવતું,
અપવાદરૂપે ષષ્ઠી વિભક્તિનો “હ” ગ્રત્યય માત્ર છે; અને આ જ
પરિચિતતા તે મધ્ય. ગૂજરાતીની સૂચક છે.

૪. સં. ૧૪૧૫ માં રચાયેલો “ત્રિવિક્રમરાસ” જાણવામાં
આવ્યો છે,^૨ જેના કર્તા ખરતરગચ્છના જિનોદયસૂરિ છે. આ કાવ્યના
વિષયમાં વિશેષ માહિતી હાલ પ્રાપ્ય નથી. આ કવિ મૂળ પાલણપુરના
રુદ્રપાલ અને ધારલદેવીને ત્યાં સં. ૧૩૭૫ માં જન્મેલા. બાળ નામ
સમર; પણ તેમણે કુંવારાં સં. ૧૩૮૨ માં દીક્ષા લીધી; સોમપ્રભ
નામ થયું. સં. ૧૪૦૬ માં જેસલમીરમાં તેમને વાચનાચાર્યની પદવી
મળી. સં. ૧૪૧૫ માં ખંભાતમાં તરુણપ્રભાચાર્યને હાથે “જિનોદયસૂરિ”
નામે અભિષેક થયા. સં. ૧૪૩૨ માં ગુજરી ગયા. સં. ૧૪૧૫ એ,
ગુરુના અભિષેકના વર્ષ લગભગમાં તેના એક શિષ્ય જ્ઞાનકલશમુનિનો
રચેલો “શ્રીજિનોદયસૂરિપદ્માભિષેકરાસ” પ્રસિદ્ધ થયો છે.

સુહગુરુ-ગુણ ગાયંતુ, સયલ લોચ વંછિય લહ્યે
રમજ રાસુ ઇહ રંજિ, “જ્ઞાનકલસ” મુનિ ઇમ કહ્યે.૩

૧ જૈન. ગૂ. કૃતિઓ, ભાગ ૧લો, પૃ. ૧૫-૧૬; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૭

૩ એ. જૈ. કા. સં, પૃ. ૩૮૮. આ કાવ્ય મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ જૈ.
ઐ. ગુ. કા. સં. પૃ. ૨૨૮-૩૦ ઉપર પણ છપાવ્યું છે.

૩૭ કડીના આ નાના રાસમાં સં. ૧૪૧૫ માં તરુણપ્રભાચાર્યે શ્રીજિનોદયસૂરિનો પદ્માભિષેક કર્યો તેનું સુંદર વર્ણન છે. ખરતરગચ્છના સાધુઓએ આપેલા આવા ઐતિ. રાસ ધણી મળે છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ રાસની મહત્તા એ છે કે તેમાં જિનોદયસૂરિના પૂર્વ ગુરુપરંપરા આપવામાં આવી છે; એ ઉપરાંત દિલ્હીમાં વસતા રતનસીંહ અને પૂનિગ એ બે જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ખંભાત આવી જિનોદયસૂરિના પદ્માભિષેકનો પ્રસંગ સં. ૧૩૧૫ ના આષાઢ સુદિ ૧૩ ને દિવસે તરુણપ્રભાચાર્યના પ્રમુખપદે ઊજવ્યો, તે હકીકત પણ આપવામાં આવી છે:

કાવ્ય સાદું પણ આલંકારિક પદ્ધતિનું છે; જેમકે

ઘાત—ગચ્છમંડળ ગચ્છમંડળ, સાખ-સિંગારુ ।

નંગમુ કિરિ કપતરુ, ભવિય લોચ સંપત્તિકારણ ।

તપ-સંયમ-જ્ઞાનનિધિ, સુગુરુચણ સંસારતારણ ।

સુહુરુ સિરિ ‘જિણલબ્ધસૂરિ’, પદ્મકમલ-માયંડુ ।

ગ્રામહુ સિરિ ‘જિણચન્દ્રસૂરિ’, જે તપ તેજ પચંડુ ॥૮૮॥

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં ૧ થી ૭ કડી રોળામાં, ૮-૧૭-૨૭ એ ત્રણ કડી “ ઘાત ” એ મથાળે, પણ વસ્તુ છંદમાં, ૯ થી ૧૬ નિરનુપ્રાસ પણ ગેયતા જળવવા પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧ લા શબ્દ પછી ‘ઞ’ જળવતા સોરઠામાં અને ૧૮ થી ૩૭ વિષમ પદે અનુપ્રાસવાળા સોરઠામાં છે. એ બંધમાં ખાસ વૈવિધ્ય જણાતું નથી.

૧ એજન, પૃ. ૩૮૫-૮૬

છાયા : ગચ્છમંડન ગચ્છમંડન શાખા-શિંગાર

નંગમ શું કપતરુ ભવ્ય લોહ-સંપત્તિ-કારણ ।

તપ-સંયમ-જ્ઞાનનિધિ સુગુરુત્ત સંસારતારણ ।

શુભ ગુરુ શ્રીજિનલબ્ધસૂરિ, પાદ-કમલ-માર્તંડ ।

ધ્યાયો શ્રીજિનચન્દ્રસૂરિ, જે તપ તેજ પ્રચંડ ॥૮૮॥

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિલોકતાં આ કાવ્ય અપભ્રંશની છાંટવાળી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીના આરંભની સંક્રાંતિકાળની ભૂમિકા આપે છે. જૂનાં રૂપોને સાચવી રાખવાનો સાહિત્યકીય સ્વરૂપે તેમાં અવશ્ય પ્રયત્ન છે; એટલે આપણે એને મધ્યકાલીન ગૂજરાતીમાં ન પણ લેખિયે તો ચાલે; સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોનો પ્રચાર આથીયે જૂનો છે. “તાસુ સીસુ” જેવાં નવાં રૂપો આમ છતાં વપરાયેલાં મળે છે: એ સાથે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એવાં રૂપો: ઢીલિય નયરે, રૂદપાલ, નીબહિ, સધરો, લહીજાઈ, પાટિ-પાટ, ઇણિ પરિ, ધરિ-ધરિ, દીસઈ, જમણવાર (= જમણવાર), ખિસએ (= ખસે), કાપકુ, લેખઈ, દીઠઈ, મઝારિ, એ શબ્દો છે. બાકીની લાક્ષણિકતા ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની ઉત્તર ભૂમિકાની છે.

“રાસ” રમાતા હતા તેની ખાત્રી આ કાવ્યમાં પણ મળે છે:

નાચઈ એ નચણુ વિશાલ, ચંદ્રવચણિ મન રંગભરે ।

નવ રંગિ એ રાસુ રમંતિ ખેલા ખેલિય સુપરિવરે ॥૨૦૧॥

કર્તાના વિષયમાં વિશેષ માહિતી મળતી નથી. પદ્માભિષેક સં. ૧૪૧૫ માં થયેલો હોવાને કારણે કાવ્યકૃતિ પણ એ વર્ષ કે એક એ વર્ષ પછી થઈ જણાય છે.

૫. દરેક છાંપાને અંતે કવિએ પોતાના નામની છાપ આપી હોય તેવા છાંપાઓ જૂના સાહિત્યમાં જેવામાં નથી આવ્યા. ૧૫ મા શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા એક પદ્યરાજ નામના કવિએ પોતાના ચુરુ, ઉપર્યુક્ત જિનોદયસૂરિ (સં. ૧૪૧૫ માં પાટ બેઠા)ની સ્તુતિના ૬ છાંપા અનાવ્યા છે, તે ત્રત્યેકમાં તેણે છેલ્લી લીટીમાં પોતાનું નામ જોડ્યું છે:

મુણિવર મનુમય કલિહિ ભત્તિ જિણવરહ મનાવઈ ।

અવર તરુણિ નહુ ગમઈ સિદ્ધિ રમણિ ઇહ ભાવઈ ।

૧ જાણ: નાચે એ નચન વિશાલ ચંદ્રવદની મને રંગભર ।

નવ રંગે એ રાસ રમે, ખેલા ખેલે સુપરિવાર ॥૨૦૧॥

કરહ તથાસિ બહુ ભંગિ રંગિ આગમ વખાણુધ ।
 અણુધ જીવ બોહંત લેત સુભત્યહ નાણુય ।
 જિણુહદયસૂરિ ગચ્છાહવર્ષ મુખ મગ્ગિ ધોરિ સુપહ ।
 “પહુરાજ” બણુહ સુપસાહ કરિ સિવ મારગ દિખાલ મહુ ॥૨૪

X X X

કવણિ કવણિ ગુણિ થુણુઈ કવણિ કિણિ ભેય વખાણુહ ।
 ચૂલભદ્ર તુહ સીલ લખિય ગોયમ તુહ નાણુહ ।
 પાવપંક મહ મલિહ દલિહ કન્દર્પ નિરુતહ ।
 તુહ મુનિવર સિરિ તિલહ ભવિય કપ્પયરુ પહતહ ।
 જિણુહદયસૂરિ મણુહરયણુ સુગુરુ પટ્ઠધર ઉદ્ધરણુ ।
 “પહુરાજ” બણુધ ઇમ નાણુ કરિ, ફલ મન વંછિહ સુહકરણુ ॥૫૫

અપ્રશ્નકાલીન રૂપોને સાચવી રાખવાનો કવિનો પ્રયત્ન છે, છતાં વખાણુધ, લેત, ધોરિ, મારગ, દિખાલ (=દેખાડ), ઇમ નાણુ કરિ, વગેરે શબ્દો તેના સમયની ભાષાનો ખ્યાલ આપે છે.

૧ એ. જૈ. કા. સં., પૃ. ૩૯-૪૦

છાયા : મુનિવર મનોમય કલિત-ભક્તિ(એ) જિનવરને મનાવે ।
 અવર તરુણી ન ગમે, સિદ્ધિ રમણી એને ભાવે ।
 કરે તપન બહુ ભંગે રંગે આગમ(ને) વખાણે ।
 અણુધ જીવ(ને) બોધે, લેતા શુભાર્યનું જ્ઞાન ।
 જિનોદયસૂરિ ગચ્છાધિપતિ-મુખ્ય માર્ગ ધોરી સુપથે ।
 “પૃથુરાજ” બણે, સુપ્રસાદ કર, શિવમાર્ગ દેખાડ મને ॥૨૪

X X X

કોણુ કોણુ ગુણે સ્તહું કોણુ કોણુ ભેદે વખાણું ।
 ચૂલભદ્ર તું સીલ-લખ્યે ગૌતમ તું નાણું ।
 પાવપંક-મદ-મેલો-દલિત-કન્દર્પ નક્કી ।
 તું મુનિવર-શિરે-તિલક ભવ્ય-કલ્પતરુ પ્રાપ્ત (છો) ।
 જિનોદયસૂરિ મનોહરરત્ન સુગુરુ પટ્ઠધર ઉદ્ધારક ।
 “પૃથુરાજ” બણે, એમ નાણી કરી ફલ મનવાંછિત શુભકરણુ ॥૫૫

આ જ સમય લગભગનો કાર્ધ અજ્ઞાતનો જિનપ્રભસૂરિની સ્તુતિનો છપ્પો છે, તે પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે:

જયણ થકી જિણકુલહ આણિ ઓધધ ઉતારી ।
કર્યો મહિષ સ્યું વાદ સુણ્યક નગરી નવખારી ।
પાતિસાહ રંજિયક સાથિ વડ વૃક્ષ ચલાયક ।
શત્રુજય રાધણ સરિસ, વરિસ દુર્ઘક ઝડ લ્યાયક ।
જિણ દોરડક મુદ્રિકા પકટ કીય, જિનપ્રતિમા ખુલ્લિય વચણ ।
જિણપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ, ભરતક્ષેત્ર-મંડિય-રચણ ॥૧૧॥

આ અવતરણમાં સ્યું, સુણ્યક, સાથિ, ચલાયક, લ્યાયક, દોરડક, એ શબ્દોનું મધ્ય. ગૂ. પાણું લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. ભાષા નવી ભૂમિકામાં ૩૯ થતી આવતી હતી, તેના આ નમૂના છે.

૬. સં. ૧૪૨૩ માં રચાયેલો “ જ્ઞાન પંચમી ચોપાઇ ” નામની એક કૃતિ મળી આવી છે. જિનોદયસૂરિના એક શિષ્ય અને ઠક્કર માલહેના પુત્ર શ્રાવક વિદ્વજ્ઞે એ રચી છે:

ઠક્કર માલહેપુત્ર વિદ્વજ્ઞ પભણ્ણ સુદ્ધમણી
હરખિહિં લાગક ચીતુ ચઉદસક તેવીસમએ
સિય ભાવય ઇગ્યાસિ ગુરુવાસરિ ઇહ ઉપનક
નયરવિહાર મઝારિ પંચમિકલ્લુ ઇમ ગાઠયક ॥૧૪૬॥

૧ એજન, પૃ. ૪૨

છાયા : ગગન થકી જિનકુલને આણે ઓધે ઉતારી ।

કર્યો મહિષશું વાદ, સુણ્યો નગરી-નવખારી (?) ।

પાદશાહ(ને) રંજ્યો, સાથે વડ વૃક્ષ ચલાવ્યો ।

શત્રુજય-રાયના-સરસો વર્ષા-દુર્ઘની એ ઝડ લાવ્યો ।

જેણે દોરડે મુદ્રિકા પ્રકટ કરી, જિનપ્રતિમા ખોલી વચન ।

જિનપ્રભસૂરિ ખરતર સુગચ્છ ભરતક્ષેત્ર-મંડિત-રત્ન ॥૧॥

૨ પ મી સા. પરિ. રીપોર્ટ, સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪

છાયા : ઠક્કર માલહે-પુત્ર વિદ્વજ્ઞ બણે શુદ્ધ મને

હરખે લાગ્યું ચિત્ત ચૌદસે ત્રેવીસમે ।

અરતર ગચ્છના જિનોદયસૂરિને આચાર્યપદ સં. ૧૪૧૫ માં મળ્યું હતું, તેનો આ કવિ શિષ્ય હોય તેમ લાગે છે. આ જિનોદયસૂરિને લગતાં જ્ઞાનકલશ અને મેરુનંદન વગેરેનાં કાવ્યો પણ જાણીતાં છે.

“જ્ઞાન પંચમી ચોપાધ” એ ૫૪૮ કડીનું ધાર્મિક કાવ્ય છે. આ કાવ્ય છપાયું નહિ હોવાથી વિશેષ માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

અંધની દષ્ટિએ જોતાં તેમાં ઉપરનો સોરઠાનો ઢાળ અને છેલ્લે રાળા છે. ચોપાધ તો ચાલુ જ છે; જેવી કે

ચઉદસઠ તેહસા સાર મંડલ મગધ નથર વિહાર.

કિમિ કવિતુ હરિષે આપને બહુ ફલ હોય પંચમી સુને. ૧

ભાષાની દષ્ટિએ વિચાર કરતાં જૂનાં રૂપો સાચવી રાખવા તરફનું વલણ સ્પષ્ટ છે; છતાં આપને, સુને, હોય, નર (ઉકાર વિનાનું રૂપ), વગેરે રૂપો નવાં સ્વરૂપનાં પ્રયોગનાં મળે છે.

૭. સં. ૧૪૧૧ માં વિજયભદ્રે રચેલ “હંસરાજ વચ્છરાજ ચઉપધ” સૌથી જૂની ગૂજરાતી લોકકથા આપણા જાણવામાં આવી છે, તે પછી માત્ર છ વર્ષે અસાધત નામના એક કવિએ તેજ વિષયને લઈ “હંસાઉલી” એ મથાળે હંસ અને વચ્છના ચરિતનો પવાડો રચ્યો છે, તે તે કાવ્યને અંતે આવેલા નીચેના ઉલ્લેખથી જાણાય છે:

સંવત ૧૪ ચક્ર(?) ચંદ્ર મુનિ શંખ વછહંસવર-ચરિત અસંખ ।

બાવન વીર કથા રસ લીઉ એહ પવાડુ અસાધત કહિઉ ॥૧૧૨

સિત ભાદરવા-અગિયારસે ગુરુવાસરે આ જાપન્યો

નગર-વિહાર મોઝાર પંચમી-ફલ એમ ગાયું ॥૫૪૬॥

૧ છાયા:

ચૌદશે ત્રેવીસા સાર મંડલ મગધ નગરવિહાર ।

કર્તું કવિત હરખે આપણે, બહુ ફલ હોય પંચમી સુદયે ॥

૨ અસાધતના આ કાવ્યની હાથપ્રત મોડી મળતી હોવાથી ભાષા સ્પષ્ટ છે; તેથી છાયા નથી આપી. ગ્ર. વ. સો. ૬. હ. લિ. અં. નં. ૫૫૩

[નોંધ:--સં. ૧૪ પછી ચક્ર-ચંદ્ર-મુનિ-શંખમાં ત્રણ માત્રા વધે છે. મને એમ લાગે છે કે પાઠ “સંવત ૧૪ ચક્રે ચંદ્ર મુનિ શંખ” હશે; પણ ચક્રે એમ સ્પષ્ટ લખવું જોઈએ, ત્યાં સંદિગ્ધ ચક્ર-ચક્ર એવી બંને વંચાય તેવી જોડણી હોવાથી ચક્ર રાખવા જતાં ચંદ્રને ઉમેર્યો માનવો પડે છે. વિકલ્પ સ્વીકારતાં ૧૪ + ચક્ર^૨ મુનિ^૭ = ૧૪૨૭ અથવા ૧૪ + ચંદ્ર^૧ મુનિ^૭ = ૧૪૧૭ એમ વાંચી શકાય. આને ૧૪૭૨ અને ૧૪૭૧ વાંચવાનું દિલ પણ થાય, ચક્રમુનિ કે ચંદ્રમુનિમાં વર્ણનાં વામતો ગતિ: પ્રમાણે; પણ ૧૪ આંક સ્પષ્ટ આપ્યો હોવાથી ગૂંજરાતી રીત પ્રમાણે ૧૪૨૭ કે ૧૪૧૭ વાંચવું ઠીક છે.

૧૪૨૭ કરતાં ૧૪૧૭ તરફ મારું વલણ વધારે છે, એ માટે કે ચક્ર[દ]-ચક્રની જોડણીમાં લેખનમાં બહુ ભેદ નથી; તેથી પછીના “ચંદ્ર”ને સિદ્ધ માનવો. “મુનિ” ને તો કાઢી શકાય તેમ નથી. તે રીતે ૧૪૭૧ ગણવા દિલ થાય તોયે તેના ખાસ બાધ નથી; કેમકે તિથિ-વાર મહિનો નથી આપ્યાં કે ગણતરીથી પુરવાર કરી શકાય. અસાધ્યતાને ચોક્કસ સમય મેળવવાનું હાલ બીજું કોઈ સાધન નથી.]

આમ સંભવતઃ વિક્રમની ૧૫મી સદીની ૧લી પચોશીના ઉત્તરાર્ધ લગભગ અસાધ્ય એક લોકકથા આપણને આપી છે. અસાધ્ય કવિનું મૂલ વતન સિદ્ધપુર હતું^૧ અને તેના પિતાનું નામ રાજ્જીરામ ઠાકર હતું. તે યજુર્વેદી ભારદ્વાજ ગોત્રનો આદિત્ય પાંડ્યા હતો. પાછળથી ગંગા નામની પાટીદાર છોકરીને બચાવવા જતાં તેને ઝાતિઅહિંકૃત થવું પડ્યું હતું અને સિદ્ધપુર છોડી ઊંઝામાં હેમાળા પટેલને આશ્રયે આવી રહેવાનું થયું હતું. અહીં તેના પુત્રોનાં ત્રણ ઘર થવાને કારણે એના વંશજો પાછળથી ત્રગાળા કહેવાયા છે. ત્રગાળા નાયકો અસાધ્યતાને પોતાનો પૂર્વજ માને છે. આજની ભવાઈનો પિતા અસાધ્ય કહેવાય છે. તેની ૩૬૦ જેટલી ભવાઈના વેશ પ્રસિદ્ધ હતા. આજે ધણી જ ચોડા વેશ મળે છે.

૧ “કવિચરિત” (કે. ડા. શાસ્ત્રી), પૃ. ૪-૬

આ અસાધત જૈન હતો એમ સામાન્ય માનવું છે, પણ એના કાવ્યની એક શિષ્ટ હાથપ્રતમાં^૧ નીચે મુજબ મંગલાચરણ હોવાને કારણે એ જૈનેતર હોવાની સંભવિતતા વધુ છે. એ મંગલ આ પ્રમાણે છે:

સકતિ સંભૂઅ સકતિ સંભૂઅ પત્ત પરમેસુ ।

સિદ્ધયુદ્ધિવર વિધનહર કરુ કવિત મન ધરુ આદિહિ ।

કાસમીર-મુખમંડણી હંસગમણિ સરસતિ સામિણિ ।

તાસ પ્રસાદિ વેદવ્યાસ વાલમિક રષિ ઇમ એહનુ ઉપદેશ ।

તાસ પ્રસાદિ અસાધીત બણિ વીરકથા વરણવ્યાસ ॥૧॥

સંભુ અને શક્તિના અપત્યને કરેલું વંદન તેમ જ કાશ્મીર-મુખમંડની સરસ્વતીનું સ્તવન તો જૈન કવિઓમાં પણ સામાન્ય છે, પણ વેદવ્યાસ અને વાલ્મીકિના પ્રસાદની યાચના જૈનેતરોને માટે જ સંભવે છે; એ કારણે કવિ જૈનેતર જણાય છે. પાછળથી અસાધતના વંશજો તેમ જ ભોજકાને જૈનાશ્રય મળ્યો અને જૈનોમાં આ કાવ્ય વ્યાપક બન્યું, તે ઉપરથી પાકાંતરો થતાં તેમ જ જૈનોને હાથે નકલ થયેલાં ખીર્ન કાવ્યોની સાથે આ કાવ્યની પણ નકલ થઇ એ કારણે, જૈન માનવામાં આવ્યો હશે, એમ મને લાગે છે. આવો ફેરફાર સં. ૧૫૧૩ ની પ્રતમાં થયો જણાય છે:

ધર્મઘ લાભઘ અવિચલ શર્મ, જઘ પુણ્ છાંડહ પાપ જિ કર્મ,

દેવ આરાહુ જિણુવર નામ, કુષ તણુહ જે ફેડહ ઠામ. ૩૦

અવર દેવ જહ પૂજહ પાય, જિણ પૂજહ દેહ નિર્મલ થાહ,

જિણુવર ભોલિહ ધર્મ તે કરહ પાપરેહ જિમ હેલા હરહ. ૩૧૨

પણ સં. ૧૬૭૬ ની જૈન હાથપ્રતમાં^૧ આતું કરું નથી મળતું; એ કડીઓ જ નથી. ૪ ખંડમાંથી ૧ લા ખંડમાં પહિઠાણના વર્ણનમાં એ સર્વસામાન્ય રીતે પ્રગનું વર્ણન આપે છે:

બ્રાહ્મણ વેદશાસ્ત્ર અભ્યાસિ ચારિ વરણ વરણાંતરિ વસિ ।

બિ સહસ જિહાં જિન થાપીઆ વીસ સહસ માહિ અવહારીયા ॥૨-૬

આમાં એ બધી પ્રજનો નિર્દેશ કરે છે.

આ અસાધતની કૃતિ જૈનોમાં સારું માન પામી ચૂકી હતી, તે મતિસુંદરે સં. ૧૬૨૧ માં ઇલિદુર્ગમાં હંસાઉલી-પૂર્વભવચરિત લખી પૂર્વનો ભાગ જોડી આપ્યો છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. પોતાના કાવ્યને અંતે મતિસુંદર જણાવે છે કે

પાણીગ્રહણ-કથા છિ જેહ અસાધત કવિ ભાષય તેહ. [૧૪૦મી કડી]

આ “હંસાઉલી”નું અસલ નામ “હંસ-વજયરિત-પવાડો” જણાય છે. ચાર ખંડમાં ૪૪૦ કડીમાં આપેલા આ પ્રબંધમાં કવિતાના ચમકારા આકર્ષક નથી, છતાં રસની દૃષ્ટિએ એ સારી કવિતા છે. આ કાવ્યનો પ્રધાન રસ અદ્ભુત છે; પણ પ્રસસોપાત તેમાં કરુણ અને હાસ્ય યોજ્યા છે. કરુણ રસના પ્રસંગે કવિએ વિરહગીતો ત્રણ સ્થળે ગાયાં છે. દૂહાબંધમાં ગવાતાં એ પદો વિરહગીતને અનુરૂપ થઈ પડે છે: મનકેસર નામના પ્રધાને ચિત્રમાં હંસાઉલીને તેના પૂર્વભવના પોપટ પતિનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરી આપ્યું ત્યારે વિરહની મારી એ જે કદપાંત કરે છે, તે કવિએ નીચે મુજબ રામગિરિ રાગમાં આપ્યો છે:

રાજકુંઝરિ હીઅડુ હણિ: પૂરવ પ્રેમ પ્રસંગ;

આગિ દાવાનલ દહિ; વલી દુષ દાહિ અંગ.

પોપટ પંધીઆ, નવલ નેહ નરનાય;

જિમ વન ભૂલી હરણલી, તિમ હૂં સામી સાય. પોપટ૦

કિલકિલતિ વન વિચરતી, ખેલી વર વીસાસ;

સધિ સામી સાહસ કીઉ; હૂં એકલી નિરાસ. પોપટ૦

ભણિ અસાધત; ભવઅંતરિ સમરિ સામણિ કંત,

હંસાઉલી ધરતી ઢલી, પ્રીઠ પ્રીઠ મુષિ ભણુંત. પોપટ૦

[કડી ૭૯-૮૨]

ખીજું એક પદ “રાગ ગૂડ દેશાખ”માં અને ત્રીજું “રાગ વધરાડી”માં તેણે ખંડ ૨ જામાં કડી ૮૯-૯૪ અને ખંડ ૩ જામાં કડી ૨૯-૩૩ નાં આપ્યાં છે.

આ પદોમાં છેડે “અસાધત”ની છાપ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. ૧૪૮૫ માં હીરાણુંદસરિએ “વિદ્યાવિલાસ-પવાકુ” રચ્યો છે, તેમાં આવતાં પદોમાં પોતાની છાપ આપી છે. ગેય પદોમાં છાપ નાખવાને આ પ્રકાર વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીમાં પ્રચલિત થઈ ચૂક્યો હતો, તેનો પુરાવો અસાધત અત્યારે તો સૌથી જૂનો છે.

આ કૃતિ આમ એક જૈનેતર કવિની સૌથી જૂની છે. એની કવિતામાં અનુસરણુ આમ છતાં જૈન પરિપાટીનું છે; નોકે જૈન અને જૈનેતર એવી પરિપાટીનો ભેદ પાડવો એ જ ગેરવાજબી છે, કેમકે એક જ પરિપાટી ગૂજરાતમાં અનન્ય રીતે વિકસી છે; અને તે રીતે તે ચાલુ પરિપાટીનો આશ્રય કરીને અસાધતે આ લોકકથા આપી છે. એણે ચોપાઇ અંધ કાવ્યના વાહન તરીકે સ્વીકાર્યો છે, નોકે વચ્ચે વચ્ચે દૂહા, વસ્તુ, બે ગાથા, વગેરે થોડાં માત્ર આવે છે. એ અંધમાં તેણે કાવ્યપ્રવાહ પણ ઠીક ઠીક સાધ્યો છે: હંસે વડાભાઈ વચ્છનો પત્તો મેળવવા માટે ઢંઢેરો પિટાવી બીકું બહાર કાઢેલું તે સ્વીકારી વચ્છની રાણી ચિત્તલેખા સૂમણુ શેઠ વગેરેની સાથે હંસના દરબારમાં આવે છે, એ પ્રસંગ જોઈએ:

પુષ્પદંત કીકું શૃંગાર સૂમણુ સેઠિ સહિત પરિવાર ।

શબ્દ કાજ અવણુ સાંભલિયઈં વ્યવહારીયા માહાજન મલિકં ॥૭૭॥

સલૂણુ બૂલણુ મિલીયા હસી આસડ પાસડ નિ પદમશી ।

કડૂક કેલુ નિ કર્મસી ધામક ધીગુ નિ ધર્મસી ॥૭૮॥

વસ્તુ વીરુમ ભણિ મ જેડિ પ્રથમુ પુનુ પેથડ તેડિ ।

વિરુક પેતક નલ પીમ હાફુ બાદુ માફુ લીમ ॥૭૯॥

ભણિ કવિ કહાઇ કેતા નામ આપણુ માહિ બોલિ સવિ સામિ ।

સૂમણુ સેઠિ માન જુ હુસિ કુણુ બીજુ કેા વલી પહિરસિ ॥૮૦॥

કાલુ ભણિ દૂધ કીકું ધરિકં તીણિ કાજ અમારુ સરિકં ।

ન્યાતિ બિતારિ હરયા તઈં તમે તીણિ નાતરિ સખા છઈં અમે ॥૮૧॥

સહુ સુધાસણિ પૂઠિ થયું રાહ આંગણિ ચુકિ સરિ ગયું ।
તવ પોલીયા સીધામણ હોહ પાષિ દુઆ ન મેહલસિ કોહ ॥૮૨॥

કાંઈ પણ સગાઈ વિનાના વેપારીઓ સૂમણ શેઠના સગાદાવે હાલી નીકળ્યા, તે પ્રસંગ કવિએ આમ ચીતર્યો છે. ચાલતી ચોપાઇમાં એ એ હીક હીક દીપે છે.

કવિનું પાત્રાલેખન પણ રોચક છે. હંસ અને વચ્છને કવિ એક એક પ્રસંગ સિવાય નાયકના ધીરોદાત્તત્વ લક્ષણમાંથી વ્યુત થવા દેતો નથી. જ્યાં વ્યુત થવાનો પ્રસંગ યોગ્યો છે, ત્યાં માત્ર ભ્રાતૃવિરહ જ હેતુ છે. આમાં સામાજિક તત્ત્વ પણ હીક વિકસ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય મધ્ય. ગૂજ. ની ૨ જ ભૂમિકામાં આવી ગયું છે; પણ સમય જોતાં તે પ્રથમ ભૂમિકાનું છે; એટલે કે અ+ઇ, અ+ઉ, અ+ઉં (કે ક્યાંક ઊં પણ), આવી જોડણી હોય તો તે પ્રથમ ભૂમિકા અને ઇ, ઉ, ઊં હોય તો તે દ્વિતીય ભૂમિકા, આટલો ભેદ છે. એટલે કે કરઇ, કરઉ, કરઉં કે કરૂં ને સ્થાને કરિ, કરુ, કરૂં જ આ નવી ૨ જ ભૂમિકામાં માત્ર કરઇના વિકલ્પથી પ્રચારમાં આવી ગયાં હતાં. એ સ્પષ્ટ છે કે પ્રાચીન ગૂજરાતી યુગ પૂરો થઈ ગયો હતો અને મુઘલાવભોધ ઐકિતકની ભાષા (મધ્ય, ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા)નો યુગ સ્થપાઇ ગયો હતો.

૮. ખરતરગચ્છીય શ્રીજિનોદયસૂરિની દીક્ષાનો પ્રસંગ ખતાવતો “શ્રીજિનોદયસૂરિ-વિવાહલઉ” નામનો રાસ શ્રીજિનોદયસૂરિના એક બીજા શિષ્ય ઉપાધ્યાય મેરુનંદન ગણીએ ગુરુના સં. ૧૪૩૨ માં થયેલા મૃત્યુ પછી લખ્યો છે, કેમકે કાવ્યના અંત નજીક કવિ જણાવે છે કે:

ઘાત—અહ આણુકમિ અહ આણુકમિ પત્તુ વિહરંતુ ।

સિરિ ‘પટ્ટણિ’ સૂરિવરો, પવર સીસુ જાણેવિ નિથમણિ ।

‘બત્તીસઘ બદ્ધવઘ પદમ પકિંખ ઇકાન્તસી’ દિણિ ।

સિર 'ભોગહિયાયરિ' વર અરિપથ નિય પથ સિદ્ધા ।

સંપત્તિ સુરલોચિ પદ્મ, બોહેવા સુર લક્ષ્મી ॥૪૦॥^૧

મેરુનંદને પોતે જિનોદયસૂરિના શિષ્ય હોવા વિશેનાં “ સુચુરુ-
જિણુઉદયસૂરિ કરિસુ વીવાહલઉ, ” “ ધ્રુકુ જગિ જુગપવરુ અવરુ
નિયદિધ્ખગુરુ, ” “ અમ્હ સો દિધ્ખગુરુ દેઉ સુપસનઉ ” વગેરે વાક્યો
જાતે જ લખ્યાં છે, એટલે એ વિષયમાં શંકા નથી. એથી તેનો સમય
પણ નક્કી થઈ જાય છે. ૪૪ કડીનું આ કાવ્ય ચાલુ આલંકારિક
પદ્ધતિએ જ લખાયેલું છે; જેમ કે

ઘાત—અતિ ‘ગુજ્જર’ અતિ ‘ગુજ્જર’ દેસુ સુવિસાહુ ।

જહિ ‘પદ્મહણુપુરુ’ નયરો, જલહિ જેમ નરનયણિ મંડિઉ ।

તહિ નિવસહ સાહુ—વરો ‘રૂદ્રપાહુ’ ગુણુગણિ અખંડિઉ ।

તસુ મંદિરિ ‘ધારલ’—ઉયરે, ઉપત્તઉ સુકુમારુ ।

‘સમર’ નામિ સો સમર જેમ વદ્ધહ રૂપિ અપારુ ॥૮૧॥

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ કાવ્યની ઉપયોગિતા
જિનોદયસૂરિના ચરિત પૂરતી છે. ગૂજરાતી ભાષામાં શ્લિષ્ટગદના
વિકાસક તરુણપ્રભાચાર્યે એ મુનિને પદ્માભિષેક કર્યો, તે પણ તેટલું જ

૧ ઐ. જૈ. કા. સંગ્રહ પૃ. ૩૯૮-૯૯. આ કાવ્ય જૈ. ઐ. ગૂ. કા. સં. માં
શ્રીજિનવિજયજી તરફથી અને ભાવનગરના ઐ. રા. સં. ભાગ ૩૦માં છપાયું છે.

છાયા : અથ અનુક્રમે અથ અનુક્રમે પ્રાપ્ત (થયો) વિહરતો ।

શ્રી પાટણે સૂરિવર—પ્રવર શિષ્ય જાણી નિજમને ।

ખત્રીસે ભાદરવે પ્રથમ પક્ષે અગિયારસ દિને ।

શ્રીલેખક—દૃદયાકરે વર અર્પી નિજ પદ—શિક્ષા ।

સંપ્રાપ્ત (થયો) સુરલોકે પ્રભુ બોધવા સુર લક્ષ ॥૪૦॥

૨, છાયા : અસ્તિ (જે) ગુજ્જર, અસ્તિ (છે) ગુજ્જર દેશ સુવિશાલ ।

જ્યાં પાલણુપુર નગર જલધિ જેમ નર-રત્ને મંડિત ।

ત્યાં નિવસે શાહ—વર રૂદ્રપાલ ગુણુગણે અખંડિત ।

તેને મંદિર ધારલ—ઉયરે ઉપ. યો સુકુમાર ।

સમર નામે તે સમર જેમ વાધે રૂપે અપાર ॥૮૧॥

ઉપયોગી છે. એ સાથે પાલણુપુર, ખંભાત અને પાટણ એ ત્રણ સ્થળોએ જામેલા જૈનધર્મનું પણ તેમાં સૂચન છે.

પણ મને આ કાવ્યની ઉપયોગિતા તેના કાવ્યબંધને લાઇને વિશેષ જણાઇ છે. છંદોનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે:

- કડી ૧ થી ૭-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ ઝૂલણા છંદ
 ,, ૮, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૬, ૩૫ અને ૪૦-“ઘાત”ને મથાળે વસ્તુ છંદ
 ,, ૯ થી ૨૦-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ ઝૂલણા છંદ
 ,, ૨૪ થી ૨૮-પાદાકુલ ૧૬ માત્રાનો
 ,, ૩૦ થી ૩૪-શુદ્ધ ૩૭ માત્રાનો માત્રામેળ ઝૂલણા છંદ
 ,, ૩૬ થી ૩૯-
 ,, ૪૧ થી ૫૪-

આમ આ કાવ્યમાં ૩૨ શુદ્ધ ૩૭ માત્રાના ઝૂલણા છંદ પ્રયોજાયેલ છે. નરસિંહ મહેતા સં. ૧૪૯૦ આસપાસ પોતાની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે તે પૂર્વે ૫૮ વર્ષ ઉપર મેરુનંદન ૩૨ જેટલા ઝૂલણા રચી આપે છે. આ પૂર્વે ૫૦ વર્ષ ઉપર અંગદેવસૂરિએ “સમરા-રાસુ”માં ૯ કડી આપી જ છે;^૧ જેનાં મૂળ તો અગાઉ બતાવ્યું છે^૨ તેમ પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષામાં સં. ૧૨૭૭ લગભગ સુધી ભત્તરના “જિનપતિ-સૂરિ-ગીત”^૩માં મળે છે, જ્યાં માત્ર એક જ કડી પ્રયોજાઇ છે. મેરુનંદનના ઝૂલણામાં જોર કેટલું છે, તે નીચેના અવ-તરણોથી સમજાશે:

અતિ ‘ગૂર્જરધરા’ સુંદરી સુંદરે

ઉરવરે રચણ હારોવમાણું ૧૪

૧ પ્રા. ગૂ. કાવ્ય સં. પૃ. ૩૪

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૨૨૬

૩ એ. જૈ. કા. સં. પૃ. ૮-૯

૪ છાયા : અસ્તિ (⇒) ગુર્જરધરા સુંદરી-સુંદરે-ઉરવરે રત્નહારોપમાન

‘લલિત-કેલિહર’ નયરુ ‘પલ્લણપુર’
સુરપુર જેમ સિદ્ધાભિદાણું ॥૩૩॥

X

X

X

માઘ બણધ નિસુણિ વચ્ચ ભોલિમ ધણે,
તઉં નવિ જાણ્યે તાસુ સાર ।
રૂપિ ન રીજ્યે મોહિ ન બીજ્યે
દોહિલિ જાણવીજા અપાર ॥૧૪॥
લોભિ ન રાજ્યે મથણિ ન માચ્યે
કાચ્યે ચિત્તિ સા પરિહર્યે ।
અવર નારી અવલોચણિ રૂસ્યે
આપણપદં સર્ચિ સત વર્યે ॥૧૫॥

X

X

X

કટરિ ગુણ સંચિયં કટરિ ઈદિય જય
કટરિ સંવેગ નિવેય રંગં ।
બાપુ દેસણ કલા બાપુ મધ નિમ્મલા
બાપુ લીલા કસાયાણ ભંગં ॥૩૮॥
તસ્સ એહ ગુણગણં જેમ તારાચણં,
કહિઉ કિમ સઠકં એક જીહ ।
પારુ ન પામ્યે સારયા દેવયા
સહસ મુહિ બણધ જધ રત્તિ દીહ ॥૩૯॥

૧ છાયા :

લક્ષ્મીકેલીગૃહ નગર પાલણપુર સુરપુર જેમ સિદ્ધાભિધાન ।

X

X

X

માતા બણે, નિસુણ વત્સ ભોળો ધણે તું ન જાણે તેનો સાર ।
રૂપે ન રીઝે મોહે ન બીજે દોહલી જાણવિયે અપાર ॥૧૪॥
લોભે ન રાજે મદને ન માચે કાચે ચિત્તે તે પરહરે ।
અવર નારી-અવલોકને રોષ-કરે આપણપે સ્વયં સત્ય(ને) વરે ॥૧૫॥

X

X

X

ભાષાની દૃષ્ટિએ આમાં આપણને શુદ્ધ ગૌર્જર અપભ્રંશનું સ્વરૂપ જણાશે, આમ છતાં ઉપરનાં અવતરણો જ માત્ર જોવાથી જણાશે કે ગૂજરધરા, ધણો, જાણ્યે, રીજ્યે, ભીજ્યે, દોહિલી, જલવીજમ્, રાજ્યે, માય્યે, કાય્યે, પરિહર્યે, રસ્યે, વર્યે, બાપુ, પામ્યે એ રૂપોમાં મધ્ય. ગૂજ. ની લાક્ષણિકતા દેખાઇ ગઈ છે.

આ કવિનું “અજિતશાંતિસ્તવન” એ નામનું ૩૨ કડીનું એક બીજું કાવ્ય પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. ? મેરુનંદનને “ઉપાધ્યાય”ની ઉપાધિ મળેલી હતી, તે આ કાવ્યની છેલ્લી પંક્તિ “સરણિ બિહુ જિણુપાય એ શ્રીમેરુનંદણુ ઉવઝાય એ”થી જાણવામાં આવે છે. આ કવિની વિદ્વતા મંસ્કૃત ભાષામાં પણ હોવાનું આ ઉપાધિથી જણાય છે. પણ તેની તેવી મંસ્કૃત-પ્રાકૃત કૃતિઓ જાણવામાં આવી નથી.

૯. માતૃકાઓ અને કક્કા રચવાની પ્રણાલી ચાલુ હતી તેવું લગભગ સં. ૧૪૫૦ આસપાસમાં દેવસુંદરસૂરિના કાંઈ એક શિષ્યે કાંકબંધિ ચુપિપઠ (કક્કો-ચોપાઈ) ૬૯ કડીની રચીને આપી છે, તે ઉપરથી સમજાય છે. કવિના વિષયમાં કાવ્યમાંથી કાંઈ જાણવાનું મળી શકતું નથી. માત્ર આરંભમાં પોતે દેવસુંદરસૂરિને નમન કરે છે, તેટલું જ મળે છે:

અરિહંત સિદ્ધ આચરિય ઉવજ્જાય સાહુ સુગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદિય સુય સામણિ સમરેવિ ધમ્મ-કક્કપ બણિસુ સંખેવિ. ૧.૨

ક્યારેક ગુણસંચિત ક્યારેક ઇન્દ્રિયજય ક્યારે સંવેગ-નિર્વેદ-રંગ ।
બાપુ દેશના-કલા બાપુ મદ-નિર્મલ, બાપુ લીલા કષાયોનો ભંગ ॥૩૮॥
તેના એ ગુણગુણ જેમ તારાગણ, કહી કેમ રાકું, એક જલ ।
પાર ન પામે શારદા દેવતા સહસ્ર મુખે ભણે જે રાત-દિવસ ॥૩૯॥
૧ જૈન ગૂ. કવિઓ, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૧૯
૨ એજન, પૃ. ૨૦,

છાયા : અહીં તુ સિદ્ધ આચાર્ય ઉપાધ્યાય સાધુ શુભ ગુરુ દેવસુંદરસૂરિ-પાય
વંદી, શ્રુત-સ્વામિની(ને) સમરી ધર્મકક્કો બણીરા સંખેપે ॥૧॥

દેવસુંદરસૂરિને સૂરિપદવી સં. ૧૪૨૦ માં મળી હતી અને સં. ૧૪૫૦ સુધી તેઓ હયાત હતા, એ જોતાં એ ગાળામાં તેમના કોઇ શિષ્યે આ કક્કાની રચના કરી હશે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ આપણને આમાં કાંઇ વિશેષ મળતું નથી; પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ તેની ઉપયોગિતા છે. જૂના સ્વરૂપને બદલે મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકા આ કાવ્યમાં સચવાઇ રહી છે; જેમ કે

૧ કરક ધર્મ મન ભૂલા ભમક, માણસ ભવ કાંઈ આલિં નિગમક,
દાન સીલ તપ ભાવન સાર સુહગુરુ-વચણ પાલક સચિચાર. ૨.
કાંઈ જુ દીનક દાન, તિહાં ચીંતવક નવિ અભિમાન,
ચિત્તિ વિત્તિ પત્તિહિં સુવિસુદ્ધ સો શ્રેયં સઘી લીલક લક્ષ. ૩
ખરક ચિત્તિ નામ એવકા, વિત્તિ અશુ-રસિ પૂરિય ઘડા,
પત્ત જુ પામક પદમ નિજાંદુ ચડક સિખા નવિ પડક છકુ બિહુ. ૪
ખાધક તૃપતિ ઉદર નવિ હોઇ, દીધક પાત્રિ દાન ઊગરક,
ખીર ચાલ દીધક સંગમક શાલિભદ્ર સોઇ હૂંધક તિમક. ૫

X

X

X

સમરય રાત્રિ દિવસિ મનિ ધર્મ, ધર્મ તણક મન છંડક ભ્રમ;
રાખક ધર્મ ચિહુ ગતિ ફૂકખ, ધર્મ લગક પામી જક મુકખ. ૬૪
સાચર મર્યાદાં પુણ રહક, ચંદ્રસૂર ગચણિ સંચરક,
કુશલ પંચ તે દિ આચાર, સોઇ સહગુરુ બુઝવક વિચારુ. ૬૫
હિવ ગુર નળક સો સંસારિ, જેહ ગુરુ બૂઝક વિચાર.
પાલક અને પલાવક સોઇ, એક સુહગુરુ નળક સહુ કોઇ. ૬૬
હાથ ચડક ચિંતામણિ રતન, જક લાભક નિજવરનૂં વચન,
નિજવર દેવ ધર્મ ગુરુ સાધુ એમ સમકિતુ શ્રેણિકારક લક્ષ. ૬૭
ક્ષણ એકુ મન જક થાહર રહક, કર્મવિવર નિશ્ચિ સો લહક,
કરમ વિવર સીઝક સવિ કાજ, લાભક મુગતિ તણૂં સહુ રાજ. ૬૮

અપભ્રંશની લાક્ષણિકતાવાળો ઉકાર લગભગ નષ્ટ થવા આવ્યો છે; અપવાદરૂપે ક્યાંક છે; પણ આખું સ્વરૂપ જોતાં ભાષાસ્વરૂપ આપણને વધુ નિકટ આવી ગયું છે. ફરહુ, મમહુ ને સ્થાને કરક,

ભમઉ રૂપ, આલિં વગેરે તૃતીયા વિભક્તિમાં સાનુનાસિક હં પ્રત્યય, દીજઘ, ચીંતવઘ, એવડા, ખાધઘ, દીધઘ, ઊગરઘ, પામીજઘ, મર્યાદાં (સાતમીનો ણાં પ્રત્યય), ખૂઝઘ, હાથિ, પલાવઘ, જિણુવરનું (અન્નં ને સ્થાને દીર્ઘ ળંકારનો પ્રયોગ), સીઝઘ, તાણું એ રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. તે સાથે તત્સમ શબ્દો અહોળા પ્રમાણમાં પ્રયોજ્યા છે કે જેઓએ જૂનાં અપભ્રંશકાલીન રૂપોનું સ્થાન લઈ લીધું છે. બેશક આમ છતાં લક્ષ, છંડઉ (જો કે ઉ મધ્ય. ગૂ. નો છે), દુકૂખ, મુકૂખ, વગેરે જૂનાં રૂપો રહી જવા પામ્યાં છે.

૧૦. જૈન કવિઓએ મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક કાવ્યો આપ્યાં છે તે આપણે આ પૂર્વે જોયું છે, પણ જૈનેતરનું એક પણ મળ્યું નહોતું. તેવું એક મહત્ત્વનું કાવ્ય “રણમલ્લે” કવિ શ્રીધર વ્યાસે રચી આપ્યું છે. આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે તૈમૂરલંગની હિંદ ઉપરની સવારીનો નિર્દેશ કર્યો છે; જેવો કે

દિલીપતિપરિભૂતૌ તદ્ દદશે દર્યતે ચ બાહુબલમ્ ।

શકશલ્યે રણમલ્લે યમતુલ્યે તિમિરલિજ્જે ચ ॥૫॥

દિલ્લીપતિનો પરાભવ ઈડરના રાવ રણમલ્લે પહેલાં કર્યો અને તિમિરલિંગ અત્યારે કરી રહ્યો દેખાય છે, એવો કવિએ વાણીપ્રયોગ કર્યો છે. ઇ. સ. ૧૩૯૮-વિ. સં. ૧૪૫૫ (હિ. સ. ૮૦૦)માં તૈમૂર-લંગે હિંદ પર સવારી કરી હતી, તે જોતાં એ સમયમાં કવિએ આ કૃતિની રચના કરી સ્પષ્ટ છે.

કવિ શ્રીધર ક્યાંનો વતની હતો તે આપણે જાણી શકતા નથી. માત્ર ઈડરના રાવ રણમલ્લની પાટણનાં મુસલમાન લશ્કરો સાથેની ઇ. સ. ૧૩૯૦ (વિ. સં. ૧૪૪૬) લગભગની લડાઈનું તેણે વર્ણન કર્યું હોવાથી એ રાવ રણમલ્લનો આશ્રિત થઈ ઈડરમાં આવી રહ્યો હશે.

એ સંસ્કૃત ભાષાનો પણ જાણકાર હતો, તે આ કાવ્યના આરંભમાં તેણે ૧૦ આર્યાઓ સંસ્કૃત ભાષામાં રચી છે, તે ઉપરથી

ભાષી શકાય છે. ખાટીનું આખું કાવ્ય, જેને “અવહટ્ટ” કિંવા ડિંગલના પૂર્વસ્વરૂપની ભાષા કહી શકાય તેવી વીરરસોચિત ભાષામાં રચાયેલું છે. આ કાવ્યની કવિતા, ઇતિહાસ, કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ચારે રીતે ઉપયોગિતા છે.

આ કાવ્યમાં લડાઇનું વર્ણન હોવાને કારણે મુખ્ય રસ વીર છે. એમાં ખીળ એક પણ રસનો બ્યભિચાર થવા દીધો નથી. આખો પ્રસંગ પ્રાસંગિક અલંકારોથી પણ ભૂષિત છે: નીચેની સ્વભાવોક્તિ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે; એમાં અતિશયોક્તિ અલંકારનો અંશ આવવા દીધો નથી:

સારસી (=હરિગીત)

ઢમઢમઘ ઢમઢમકાર ઢૂંકર ઢોલ ઢોલી જહિંગયા
સુર કરહિ રણ સરણાઘ સમુહરિ સરસ રસિ સમરહિંગયા.
ક્લક્લહિ કાહલ કોડિ કલરવિ કુમલ કાયર થરથરઘ,
સંચરઘ શક સુરતાણુ સાહણુ સાહસી સવિ સંગરઘ. ૨૩૧
હવે નીચેનું ઉત્પ્રેક્ષા-મિશ્રિત વર્ણન જુઓ:

સારસી

તુફખાર તાર તતાર તેજ તરલ તિફખ તુરહંગમા,
પફખરિય પફખર, પવન પફખીપસરિ પસરિ નિરુપમા.
અસવારે આસુરઅસ અસ લીધ અસણિ અસુહડ ઈડરઘ,
સંચરઘ શક સુરતાણુ સાહણુ સાહસી સવિ સંગરઘ. ૨૫૨
ચુદ્ધનું સુંદર વર્ણન જુઓ:

હાંઢઠી (મરહટ્ટા)

તલહટ્ટઘ મેલ્લવિ તરલ તુરક્કી તાર તતાર તુરહંગ
ઉલ્લઠિઅ અસપતિ અસણિય વાયરિ સાયરવેલિ તરહંગ.

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પૃ. ૫, ભાષા સ્પષ્ટ છે, એટલે આ કવિની કૃતિની જાયા નથી આપી.

૨ એજન, પૃ. ૫

‘હલ, હલ’ ‘બિગરી, બિગરી’ બોલતી અ નીરલહરિ જિલ્લત,
 રણ કન્દલિ કસહ કરધ; કિલવાયણ કાયર નર રેલનત. ૫૧
 હેપારવિ હયમર હસમસિ; ખુરરવિ અસણિ કિપાણુ કસનત,
 ઉદ્ધસવિ કસાકસિ, અસિ તરતર બિસિ, ધસમસિ ધસણિ ધસનત.
 ભૂમણ્ડલિ ભડ કમધનજ બડોહડિ ભુજખલિ બિડસ બિડનત,
 રણમલ્લ રણાકુલ રણિ રૌસારુણ મુલસતણિ તુવરનત. ૫૨
 ઉદ્ધાલવિ ઝાલવિ ઝુજકમાલહ લયખયિ લોયિ લડનત,
 ધારુકટ ધારિ ધગડ ધર ધસમસિ ધસમસિ ધુખ્ય પડનત.
 કમધનજ ઉદયગિરિમણ્ડલુ સવિતા ઝલમલ મલ્લ બડનત,
 ધુરિ ધસિ ધસિ ધ્રૂંસ ધરધ ધગડાયણિ, ધર વરિ રુણડ રલનત. ૫૩

એણે વીરરસને ઉચિત શબ્દાવલીનો પણ પુષ્કળ ઉપયોગ કર્યો છે; એ રીતે બાણની પ્રબળતાનો પણ પરિચય આપ્યો છે.

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઘણી મહત્તા છે, કેમકે તેમાં ચાલુ અને જૂના ઉપયોગી ઐતિહાસિક પ્રસંગો આપવામાં આવ્યા છે; જેવા કે—

૧. સિંહરપતિ હમીરે સુલતાનની ફેાજને મારી નાખી હતી, ન્યારે ધડરનો રાવ રણમલ્લ અત્યારે સુલતાનની ફેાજનું સંહનન કરે છે, એટલે ઇ. સ. ૧૩૯૮ પર્યંત એ સ્વતંત્ર હતો.

[હમ્મીરેણ ત્વરિતં ચરિતં સુરતાણફોજસંહરણમ્ ।

કુરુત હ્દાનીમેકો વરવીરસ્ત્વેવ રણમલ્લઃ ॥૪॥]

૨. તૈમૂરલંગ દિલ્હીપતિ સુલતાન ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. (એ વિશે ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે.)
૩. રણમલ્લે ધોરી બાદશાહનો પરાભવ કર્યો હતો.
 [ઇકો નનુ પુનરાસ્તે રણમલ્લો ઘોરિકારચિતા ॥૬॥]
૪. રણમલ્લ એક જ રાતમાં ખંખાત, ધોળકા, પાટણ વગેરેને લૂંટી લેતો તેની ફરિયાદ જતાં મોડાસાના ચાણુદાર મીર રહેમાનને પાટણના સૂબાએ ફરમાન લખી મોકલ્યું હતું.

[નિશિ ખમ્માદય નયર ઉદ્ધકથ, ધૂંધલિ ધૂંસ પડઘ ધૂલકથ;
પ્રહિ પુકાર પઢઈ પટ્ટણતલિ, 'રે રણુમદ્દલાડિ!' જવ સમ્ભલિ. ૧૪
સુહડાસિયા મીર રહમાણી દામ હરામ કરઘ સુરતાણી

x

x

x

હેલાં લાખ બન્દ ખુલ્લાવિ; લખિ કુરમાણુ ખાન ચલ્લાવિ. ૧]

૫. પાટણમાં સૂયો મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્તખાન હતો, તેણે ફાટેલા રણુમદ્દલને ડારવા ધડર પર ચઢાઈ કરી, જેનું આખું વર્ણન જ આ કાવ્યમાં છે. (ઈ. સ. ૧૩૯૦)

[કુકારિ મીર મલિક મુફર્રહ મૂઝ મરડી મચ્છરઘ.]૨

૬. એ પૂર્વેના એક સૂયા દફ્ફરખાનનો રણુમદ્દલે પરાજય કર્યો હતો.
[દલ દારુણ દફ્ફરખાન જયી મિઈ ભગ્ગઉ અગ્ગઘ ખગ્ગરયિ]૩

૭. એણે સમસુદીન નામના મુસ્લિમ સરદારને હરાવ્યો હતો.
[મિઈ સહ્ગરિ સમસુદીન નડી પડિભગ્ગઉ અહ્ગોઅહિંગ ભિડા]૪

૮. રણુમદ્દલની પૂર્વે સોનગિરો સિમ્બર-પતિ સાંતલ પણ પાદશાહ સાથે લડ્યો હતો અને તેણે સોમનાથને મુસ્લિમોના હાથમાંથી કબજે કરી પોતાને ત્યાં સ્થાપ્યા હતા અને ચોહાણનું અચલ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.

[સોનગિરઉ સાંતલપ સિમ્બરવઈ વેઠિ કરઘ ગજ્જણુવઈ અસુરઘ
દહુ દિસિ દુજ્જણુદલ દાવટિઅ સોમનાથ વડ હાથઈ ઝટિય, ૬૨.
આદર કરિ શંકર ચિર થાપ્પય અચલ રાજ ચહુઆણુ સમપ્પિય.]૬

૧ એજન, પૃ. ૩; ૨ એજન, પૃ. ૪; ૩ એજન, પૃ. ૬; ૪ એજન, પૃ. ૬

૫ સ્વ. દી. ખ. ધ્રુવ કન્હડ માને છે પણ મૂળ હાથપ્રતમાં તેા “સાંતલ”નું જ નામ છે. સાંતલ કન્હડદેનો ભત્રીજો થતો હોતો. પદ્મનાભે (સં. ૧૫૧૨) સોમનાથને પાદશાહના લશ્કર પાસેથી કબજે કરી ઝાલોરમાં સ્થાપવાનું કહ્યું છે; તેનાથી જૂનો શ્રીધર (સં. ૧૪૫૪) એ માન સાંતલને આપે છે. તેથી કવિનો જૂનો પાઠ બદલવાની જરૂર નથી. મૂળ ચર્ચા માટે જુઓ પ્રો. યુ. કા. પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ.

૬ એજન, પૃ. ૧૨-૩

આમાંની ઐતિહાસિકતાના વિષયમાં સ્વ. દી. બ. ધ્રુવ સાથે થોડી વિસંમતિ છે. એઓશ્રીએ આ યુદ્ધ સૂચા ઝફરખાન (ઇ. સ. ૧૩૯૧; પાછળથી સુલ્તાન મુઝફ્ફર ઇ. સ. ૧૩૯૬) સાથે થયાનું સ્વીકારી, તેણે કરેલી ત્રણ સવારી (ઇ. સ. ૧૩૯૩-૧૩૯૮-૧૪૦૧)માંથી વચ્ચેની સવારીમાં રણમલ્લે ઝફરખાનને હરાવ્યો હશે તેમ માન્યું છે; પણ કાવ્યનો પ્રસંગ જોતાં તો પાટણના સૂચા મીર મલિક મુફર્રહ રાસ્તખાનની સાથે યુદ્ધ થયું દીસે છે. એ પૂર્વે રણમલ્લે જે દફ્ફરખાનને હરાવ્યો છે (જુઓ કડી ૩૨મીમાંનો નિદેશ) તે દફ્ફરખાન પછીનો સુલતાન મુઝફ્ફર-તે ઝફરખાન નથી, પણ ઝફરખાન ખીજો-બંગાળી હતો; તેના બાપ ઝફરખાન બંગાળીને ફિરોજશાહ તઘલખે ગૂજરાતનો સૂચો નીમ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૬૯માં એ મરી જતાં દરિયાખાન-ઝફરખાન ખીજાને એ સત્તા સોંપાઈ હતી. ઇ. સ. ૧૩૭૮ માં ઝફરખાન-ખીજાના નાયબ તરીકે મલિક સમસુદ્દીન અબુ રીઝની નિમણૂક થઈ હતી. રણમલ્લે આ બંનેને હરાવ્યા હોય તેમ લાગે છે. (ઇ. સ. ૧૩૮૦ સુધીમાં). સ્વ. ધ્રુવે સમસુદ્દીનને સ્થાને શમ્સખાન વાંચવા ભલામણ કરી છે;^૧ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બંને નામો આમ મૂળ કાવ્ય-વાચના મુજબનાં જ મળી રહેતાં હોવાથી કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. આ જોતાં સ્વ. ધ્રુવે આપેલી બધી જ ઐતિહાસિક વીગત પલટી જાય છે. લડાઇ ઝફરખાન સાથે થઈ અને રણમલ્લે વિજય તેના ઉપર મેળવ્યો, એ વસ્તુ આ કાવ્યની નથી જ, તે તો કાવ્યનું સ્વરૂપ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.^૨ કવિ જફરખાન=મુજફ્ફરના ઝગડા વિશે કશું જ કહેતો નથી; જોકે કાવ્યરચના ઇ. સ. ૧૩૯૮ પછી કરે છે.

આ કાવ્યની કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા પણ વિશેષ છે;

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૧૦ની પાદટીપ

૨ આ આખી ચર્ચા મૌ. સૈ. અબુઝફર નદવીની મદદથી અહીં આપવામાં આવી છે. તે માટે લેખક તેમનો આભારી છે.

કેમકે તેમાં સં. આર્યા, ચુપ્પઈ, સારસી, દૂહુ, સિંહવિલોકિત, પંચચામર, હાંદકી (મરહુકા-સવૈયાના રાહની દેશી), દુમિલા, ભુનંગપ્રયાત અને છપ્પય એ છંદો પ્રયોગ્યા છે, જેમાંના પંચચામર અને ભુનંગપ્રયાત તો અક્ષરમેળ વૃત્ત છે. અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પ્રયોગ આપણને જયશંખરસૂરિ અને શાલિસૂરિ આપે છે અનુક્રમે તેમનાં “અર્ધુદાયલ-વીનતી” અને “વિરાટપર્વ”માં; પણ એ પૂર્વેની યા તો એના સમયની જ આ કૃતિ હોવાની સંભાવના પૂરતી છે. આ યુગમાં મુખ્યત્વે આમ અક્ષરમેળ વૃત્તોનો પણ પ્રયોગ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો હતો, એમ જણાય છે: અક્ષરમેળ છંદોની ઉપયોગિતા ભાષાસ્વરૂપને નક્કી કરવામાં ખાસ છે.

ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ અનેક રીતે આ કાવ્ય મહત્ત્વનું છે. એ “અપભ્રંશ”ના એક વિશિષ્ટ પ્રકાર “અવહટ” (<અપ. અવહટ્ <સં. અપભ્રંશટઃ) નામક ભાષાપ્રકારને સાચવી રાખે છે. અગાઉ વિદ્યાપતિની “કીર્તિલતા”ના પ્રસંગે એ ભાષાપ્રકાર તરફ લક્ષ્ય દોરવામાં આવ્યું છે.^૧ એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એક બાજુ ભાષા સરળ સ્વરૂપ સાધતી જતી હોય છે, જોડાક્ષરો ઓગળી જાય છે અને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ બનતા જાય છે, ત્યારે બીજી બાજુ એ વિકારોને સાચવતાં છતાં, ન હોય તેવાં સ્થળોએ પણ બ્યંજનોને બેવડા કરવામાં આવ્યા હોય છે. એમાંનું બેવડાપણું કૃત્રિમ છે, એ તરત જ દેખાઈ જાય છે. “કીર્તિલતા” અને “પ્રાકૃત પિંગલ” આ પ્રકારનો ભાષા-પ્રકાર સાચવે છે, જોકે એ પૂર્વ દેશની કૃતિઓ છે. પણ થોડા પ્રાંતીય ભેદથી પશ્ચિમ વિભાગ અને મધ્ય વિભાગમાંના એક વિશિષ્ટ વર્ગ-ભાટચારણોએ એ પ્રકાર સાચવવા આજ દિવસ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છે. પાછળથી એને ડિંગલ-ભાષા કહેવામાં આવી છે. પૃથ્વીરાજ રાસો વગેરે એ પ્રકારનું ભાષાસ્વરૂપ અદલ રીતે સાંચવી રાખે છે. “રણમદલ છંદ”માંનું નીચેનું ભુનંગપ્રયાતનું જ ઉદાહરણ લખ્યે:

૧ જુઓ આ પૂર્વે પૃ. ૧૨૮-૩૧

જિ બુઝે અ લગે ઉલકે સલિકંઈ,
જિ બકે બલકે સલિકે અમુકંઈ,
જિ અહુગે તુરહુગે તરહુગે ચઢંતા,
રણુમદ્દા દિદેણુ દીનં મુડંતા.

૬૬

x

x

x

જિ રક્કા મલિકા બલકાક પાડિ,
કિ બુખા પહણા સનધા વિભાડિય,
તિ આપણિડ ભૂદણિડ બહુ પંડિ કિનિજય,
રણુમદ્દા દિદે મુદે ધાસ ઘણિય.

૬૮૧

“રણુમદ્દલ”ને સ્થાને હંદની દૃષ્ટિએ “રણુમ્મદ્દલ” જોઈએ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવું. એ સિવાયના મોટા અક્ષરવાળાં રૂપો જોઈ જવાં: તેમાં કૃત્રિમ રીતે વ્યંજનો એવડા કરવામાં આવ્યા છે. કેટલાકમાં મૂળમાં અપભ્રંશમાં એવડાં રૂપ હતાં, પણ આ સમયને માટે તેની જરૂર નથી; બાપા મધ્ય. ગૂજ. ની ૧ લી ભૂમિકામાં આવી ચૂકી હતી. હંદની દૃષ્ટિએ એકારાંત રૂપો આમાં જ્યાં જોઈએ છે ત્યાં મૂળમાં છે; નથી ત્યાં તેવાં સલિકે, અમુકે, વિભાડે, કિનજે, ઘલે એમ રૂપો હંદ માગી લે છે.

આ કાવ્યની સૌથી વિશેષ મહત્તા તો તેમાં બારોબાર પ્રયોજાયેલા અરખી-ફારસી શબ્દોથી છે. કવિએ ગૂજ. બાપામાં આવ્યાદ રીતે એ વિદેશી શબ્દોને વણી લીધા છે, એટલું જ નહિ પણ સંસ્કૃત આતની સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પણ તેવા વિદેશી શબ્દો વણી લીધા છે: સુરતાળ-ફોજ, દિલ્લી, તિમિરલિજ્જ, ઘોરિ, પાદશાહ, બાજાર એ શબ્દો સંસ્કૃત આર્યાઓમાં પ્રયોજ્યા છે. ઉપર આવતાં ગૂજ. અવતરણોમાં અરખી-ફારસી શબ્દો સ્ફુટ છે. ઘગઢ (ઘણું કરી દેશી ગૂજ. છે.)

આ કવિની બીજી બે કૃતિઓ મળે છે, તે બાગવત-દશમસ્કંધ

૧ પ્રા. ગુ. કા. પૂ. ૧૩, પણ સ્વ. કુવના પાઠને સ્થાને પાદટીપનો જૂનો પાઠ અહીં સ્વીકાર્યો છે.

અને સમશતી કિંવા ઇશ્વરી હંદ. આ કાવ્યો પણુ હંદોબદ્ધ છે. ૧૨૦ કડીના આ કાવ્યમાં આરંભે એક શાર્દૂલવિકીરિત સંસ્કૃતમાં છે. તે પછી આ પ્રમાણે ગૂજરાતીમાં હંદો વ્યવસ્થા છે:

શીધર કવિત્ત કહધ મતી મંદહ
 પૂર્વછાયો આચાં છંદહ ।
 ચિર ચિર કલશ પંચ પર દીપક
 વીચ ભતિ વીસાસો રૂપક ॥
 રૂપક સોલ ચોક ચોસઠચહ
 છપધ ધાત તલિ બિપેર અઠહ ।
 નવ સત પૂર્વ જાહુ બત્રીસહ
 એવં કવીત એક સો વીસહ ॥૧

આમ કાવ્યમાં ૬૪ રૂપક (૧૬ જુદા જુદા હંદના જૂમખાને ૧ રૂપક કહી, તેવાં ચાર), છપ્પય અને ધાત (= ચરણાકુલ) મળી ૮, ૧૬ પૂર્વછાયુ (= દોહરા) અને ગાથા ૩૨, મળી એકસો વીસ કડી ગણવામાં આવી છે. એક રૂપકમાં તેણે ૧ રોહિલા (અક્ષર ૩૧), ૧ અર્ધનારાય, ૧ તોટક, ૧ સગ્વિણી, ૧ ભ્રમરાવલી, ૧ કામકીડા (૧૬ ગુરુ), ૧ નારાય એમ ૬ અક્ષરમેળ વૃત્ત, ૧ હનૂમત, ૧ અધસારસી, ૧ પદ્મડી, ૧ સારંગ, ૧ વાડવ (= રાળા), ૧ સારસો (= દરિગીત), ૧ હાંઢકી (= મરહટ્ટા), ૧ ત્રિભંગી અને ૧ ગીતા એ માત્રામેળ એમ જુમલે ૧૬ હંદ ગણ્યા છે. આમાં સં. “શાર્દૂલવિકીરિત”ની ગણતરી ગાથામાં કરવી રહી, તો સરવાળો મળે. આ પ્રમાણે ૪ રૂપકમાં ૨૪ અક્ષરમેળ વૃત્તો બહુ જ યુક્તિપૂર્વક કવિએ પ્રયોજ્યાં છે, તે કવિના સમયની ભાષાને ખ્યાલ આપવામાં ઉપયોગી છે. વિષય તરીકે તો તેણે દેવીની સ્તુતિ જ લીધી છે, અને તે ચારણી સંસ્કારની ભાષામાં એટલે કે ગૂજરાતી ભાષાને કૃત્રિમ રીતે સંસ્કૃત પ્રાકૃતનું રૂપ આપીને.

આર્યા-પર્વત પડઘ પુકારેં ફહુ દિશ દેત્ય કીર્ક સૈહારેં ।

શુંભા કેરેં સારેં વાહારેં ધાય રાય રકતળીભે ॥૮૮॥

આમાં મોટા અક્ષરવાળાં રૂપમાં સંસ્કૃતાનુકરણ છે; છતાં ભાષા મધ્ય. ગૂજ; ની રજૂ ભૂમિકાની છે. જુઓ નીચેનો નાશાય:

પતાલિ તાલિ વ્યોમ વ્યાલ નટ નટ ફૂટયં

એકલ મલ્લ...કરિ...ચંડ મુંડ ભકયં ।

ધુસટ ઘટ લટ પટ ઝૂટિ ઝાલી ઝીકલી

અમૂલ મૂલ કીર્ક કેલ અન્નમેલ એકલી ॥૮૯॥

આનું રૂપ તો તેને આ પ્રમાણે જોઈએ છે:

પતાલિ તાલિ વ્યોમ વ્યાલ નટ નટ ફૂટયં

ધકલ મલ્લ...કરે...ચંડ મુંડ ભકયં ।

ધુસટ ઘટ લટપટ ઝૂટિ ઝાલિ ઝીકલી

અમુલ મુલ કીર્ક કેલ અન્નમેલ એકલી ॥

અવહટના સંસ્કારો માટે એવડા વર્ણોની કયાં કયાં જરૂર છે, તે સ્પષ્ટ રીતે લટપટ જેવા શબ્દો જ બતાવી આપી છે. લટપટ ન હોય તો વૃત્તમાં બંધ કેમ બેસાડવા ?

આ કવિના કવિત્ત ભાગવતને જોવાનો પ્રસંગ નથી મળ્યો; પણ એ કૃતિ પણ વૃત્તબદ્ધ કવિતા છે.

આમ શ્રીધર સૌથી પહેલો એવો કવિ છે કે જે જાતે જૈનેતર અને સાથોસાથ હંદ-વૃત્તબદ્ધ કવિતા ગૂજરાતીમાં રચી આપે છે, અને તે પણ ડિંગલના પૂર્વ સ્વરૂપને મૂર્ત કરતી જૂની મધ્ય. ગૂજ. ભાષાનાં લક્ષણો સાથે. આવા કવિઓ પછીથી ગૂજરાતી ભાષામાં મળતા નથી, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. શ્રીધર વ્યાસ ચારણ કે બ્રહ્મભટ્ટ હોવાની તો શંકા જ નથી; માત્ર તે રાવ રણમદ્ધનો ઈડરમાં જઈ આશ્રયી થઈ રહેલો કાઈ બ્રાહ્મણ છે.

૧૧. હંસ નામક જૈન સાધુએ “શાલિભદ્રરાસ” નામનો ૨૧૯ કડીનો એક રાસ સં. ૧૪૫૫ માં રચી આપ્યો છે. મધ્ય. ગૂજ.ની

પ્રથમ ભૂમિકા હવે સાહિત્યની ભાષા તરીકે સ્વીકારાઇ ગઇ હતી તે “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક” (૨. સં. ૧૪૫૦)થી આપણે જાણીએ છીએ. આ કાવ્ય સમગ્ર ગ્રાપ્ય બન્યું નથી; પણ જે કાંઇ અંશ મળે છે, તે ઉપરથી કવિના વિષયમાં તેમ જ ભાષાના વિષયમાં આપણને કાંઇક ખ્યાલ અવશ્ય આવી શકે છે:

વસ્તુ

દેવિ સરસતિ, દેવિ સરસતિ સકલ સંસાર
જસ નામિઇ કવિજન સવે બુધિ અતિહિ સરસ વાણીય,
વીણા-પુસ્તકધારિણી તે સામિણિ મન માંહિ આંણીય,
કર જોડી કવીચણુ ભણુઇ, સહગુરુ પાય પાણુમેવિ,
સાલભદ્ર ધના તણાં ચરિત્ર રમેસુ સંધેવિ. ૧

x

x

x

x

તપગછિ શ્રીજયશોખરસૂરિ, નાંમઇ પાવ પણાસઇ દુરિ,
તાસ પાટિ શ્રીજિનરચણુ સૂરીસ, મન શુધઇ પ્રણમૂં નિસદીસ. ૨૧૬
સહિ ગુરુ નામ છે હઠડઇ ધરી ચુપઇબદ્ધ કથા મઇ કરી,
સાલિભદ્ર ધનાનૂં ચરિત્ર, ભણીઇ હુસ્યઇ અતિહિ પવિત્ર. ૨૧૭
ભાવસહિત નરનારી ભણુઇ, કઇ મનિ સુદ્ધિઈ શ્રવણે સુણુઇ,
સાધુ હંસ મુનિવર ઇમ ભણુઇ, નવનિધિ તેહ ધરિ આંગણુઇ. ૨૧૮
સંવત ચઠહ પંચાવનિ વરસિ, આસો સુદિ વિજયાનઇ દિવસિ,
જિનવચને કરી સદ્વહિઈ ભાવિઇ ભગતિ હૈયડઇ ધરિઈ. ૧ ૨૧૯

કવિ તપગચ્છના જયશોખરસૂરિના શિષ્ય જિનરત્નસૂરિનો શિષ્ય છે અને તેણે સં. ૧૪૫૫ ના આશ્વિન સુદિ ૧૦ ને દિવસે આ રાસ પૂરો કર્યો છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નામિઇ, સવે, માંહિ, આંણીય, કર જોડી, તણાં, પણાસઇ, પ્રણમૂં, છે (તદન અર્વાચીન રૂપ), ધરી, કરી, ધનાનૂં, ભણીઇ, હુસ્યઇ, શ્રવણે, આંગણુઇ, આસો, વિજયાનઇ દિવસિ, જિન-

વચને કરી, ભાવિષ્ઠ, હૈયડા એ વગેરે રૂપો અપ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકાનાં વ્યક્ત થાય છે. માત્ર સદ્ જોવાં કોષ્ઠક જ જૂનાં રૂપો છે.

૧૨. “ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ” કિંવા “પરમહંસ-પ્રબોધ” કે “પ્રબોધચિંતામણિ” નામનું ૪૩૨ કડીનું એક રૂપકકાવ્ય અને બીજાં એ ત્રણ ગૂજ. કાવ્ય અર્પનાર જૈન કવિ જયશેખરસૂરિ સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને ગૂજરાતીનો એક સમર્થ કવિ થઈ ગયો છે. સ્વેતાશ્વર અંચલ (વિધિપક્ષ) ગચ્છના મહેદ્રપ્રભસૂરિનો એ વચટ શિષ્ય હતો. એના નાના ગુરુબંધુ મેરુતુંગસૂરિનો દીક્ષા સમય સં. ૧૪૧૮ માં હોવાને કારણે એ સમઝાય તેવું છે કે કવિ જયશેખરસૂરિએ તે પૂર્વે દીક્ષા લીધી હશે. આમ હોતાં તેનો જન્મ વિક્રમના ચૌદમા અને પંદરમા શતકની સંધિના કોષ્ઠ વર્ષમાં હોવાની સંભાવના છે. આ દીર્ઘાયુ કવિની કૃતિઓ છેક સં. ૧૪૬૨ સુધી મળે છે. તેનું “પ્રબોધ-ચિંતામણિ” નામનું સંસ્કૃત કાવ્ય સં. ૧૪૬૨ માં^૧ રચ્યું છે, જેના આધારે ગૂજરાતી ભાષામાં કવિએ ગૂજરાતી ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ કાવ્ય રચ્યું છે. આ કવિના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ૧૨ હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણવાળો “ઉપદેશચિંતામણિ” (૨. સં. ૧૪૩૬ નૃસિમ્હ-નગર=ખંભાત), શત્રુંજયતીર્થદ્વાત્રિશિકા, ગિરનારગિરિદ્વાત્રિશિકા, મહાવીરજિનદ્વાત્રિશિકા (સમસંસ્કૃત), જૈન કુમારસંભવ મહાકાવ્ય, છંદઃશેખર, નવતત્ત્વકુલક, અજિતશાતિરતવ, ધર્મસર્વસ્વ (ઉદ્ધૃત) એ છે, જ્યારે પ્રાકૃતમા આત્માવબોધકુલક છે. સં. ૧૪૬૨ માં જ તેણે સં. ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય પણ ગૂજરાતમાં જ રહી રચ્યું છે. સં. ૧૪૬૨ માં આ પ્રબોધચિંતામણિ (સં),^૧ ધર્મિભલચરિત મહાકાવ્ય (સં) અને ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ (ગૂ.) એ ત્રણ મોટી કૃતિઓ રચી છે,

૧ યમ-રસ-ભુવન-મિતાન્દે સ્તમ્ભનકાધીશભૂષિતે નગરે ।

શ્રીજયશેખરસૂરિઃ પ્રબોધચિન્તામણિમકારિત્ ॥

ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ-પ્રસ્તા. મૃ. ૩

એ જોતાં આ કવિની શક્તિ કેટલી અસાધારણ હશે, તેનો ખ્યાલ આવી શકશે.

કવિ જયશેખરસૂરિ આચાર્યપદ પર આવ્યા જણાતા નથી, કેમકે એમના ગુરુને મુનિશેખરસૂરિ, જયશેખરસૂરિ અને મેરુતુંગસૂરિ એ ત્રણ શિષ્યો હતા, તેમાંના નાના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિને ગુરુના નિધનને અંતે સં. ૧૪૪૪ માં આચાર્યપદ મળ્યું હતું. જયશેખરસૂરિના શિષ્યો પણ વિદ્વાન થયા છે. એના એક શિષ્ય ધર્મશેખરસૂરિએ તો કવિના જૈન કુમારસંભવ કાવ્યની સં. માં ટીકા પણ લખી છે. અને પૃથ્વીચંદ્રચરિત(ગૂજ.)કાર માણિક્યસુંદરસૂરિની ગૂ. ગણકયા તો મધ્ય ગૂજ. ભાષાની પ્રથમ ભૂમિકાની એક સમર્થ ગણ કૃતિ-ગણ કાદંબરી જાણીતી છે.

જયશેખરસૂરિના વતન, જ્ઞાતિ વગેરેના વિષયમાં કાંઈપણ જાણવામાં આવ્યું નથી; પણ ગૂજરાત તરફનો તેમનો પક્ષપાત અને ખંભાતની સ્થિતિ જોતાં તે જન્મે ગૂજરાતી હોવા જોઈએ. “ ગૂજરાત તિહાં આંખા પીઠ ” (કડી ૧૧૬મી) એવો ત્રિ. દી. પ્ર. માં ઉલ્લેખ જોતાં કવિને ગૂજરાત તરફ પક્ષપાત હતો તેવું દેખાઈ આવે છે. એ કવિનાં આજે ત્રણચાર જ કાવ્ય ગૂજરાતીમાં મળે છે, પણ “ એના બંધની સરળતા, વાણીનો પ્રસાદ અને કવિતાની ધમક જોતાં સૂરીશ્વરે ખીજા ગૂજરાતી સમર્થ કાવ્યો રચ્યાં હોવાં જોઈએ. ”^૧ સંસ્કૃત ભાષાને માટે તો એ પોતે પોતાને વાણીદત્તવર: કહે છે. (જૈ. કુ. સં. સર્ગ ૧૧ માનો છેલ્લો શ્લોક)

એમનું ગૂજ. રૂપકકાવ્ય “ ત્રિભુવનદીપક-પ્રબંધ ” કવિતાની દૃષ્ટિએ ગૂજરાતીમાં એક સમર્થ પ્રયત્ન છે, તેટલો જ વિશિષ્ટ કાવ્યબંધ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સમર્થ પ્રયત્ન છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આ પદ્ધતિનાં

૧ પ્રા. ગુ. કાવ્ય, પ્રસ્તા. પૃ. ૨૩ (સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવના શબ્દો)

પ્રયોધયંદ્રોદય, મોહરાજપરાજય વગેરે નાટકો છે, તેની જ પદ્ધતિનું આ રૂપકકાવ્ય છે. કવિએ અહીં જીવાત્માને પરમહંસ કહ્યો છે. એ કેવી રીતે જગતસાં ફસાય છે, વિવેક ગુમાવી મોહને કેવી રીતે અધીન થાય છે, પણુ સમ્યક્ત્વ વગેરેને આશ્રયી કેવી રીતે અર્હતપદ પામે છે, એ વગેરે કવિએ બહુ સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

હિવ ચઉવધ-દ્રૂપદ

તેજવંત ત્રિહુભુવન-મગારિ પરમહંસ નરવર અવધારિ
જેહ જપતાં નવિ લાગધ પાપ, દિનિ દિનિ વાધધ અધિક પ્રતાપ. ૯
બુદ્ધિ મહોદધિ બહુ બલવંત, અકલ અજેહ અનાદિ અનંત,
ક્ષણિ અમરગણિ ક્ષણિ પાયાલિ, ઇચ્છાં વિલસધ તે ત્રિહુ કાલિ. ૧૦

x

x

x

એક લણધ એહ નિ અરિહંત, એહ નિ હરિ હરુ અલખુ અનંતુઃ
નિણિ નિમિ ભણિક તિણિ તિમ કહિક, મનિ ઈંદ્રિઅ-બલિ તે નવિ ચહિક. ૧૨
કાઠિ જલણુ નિમ ધરણિહિં ત્રેહુ, કુસુમિહિં પરિમલ ગોરસિ નેહ,
તિલિહિં તેહુ નિમ તાઠિક નીરિ, તિમ તે નિવસધ જગત-શરીરિ. ૧૩
આવા પરમહંસને માયા રમણી લોભાવે છે. કવિ ચેતનામુખે ગાય છે:

હિવ દ્રુપદ

રૂચી રે રમણી મત્ત ગયગમણી, દેવી ભૂલક ત્રિહુભુવણુ-ધણી,
અમૃત કુંડિ કિમ વિષ ભિલધ ? સમુદ્ર થકી ન ખેહ નીકલધ, ૧૭
સરવર માહિ ન દવ પરજલધ, ધરણિ-ભારિ શેષ ન સલસલધ.
રવિ કિમ વરિસધ ઘોરંધાર ? ઝરધ સુધાકર કિમ અંગાર ?
જમ તું ચૂકિસિ દેવ ! વિચાર, લોક તણી કણુ કરિસિ સાર ? રૂચી ૧૮
માયા કિરિ છધ તુમહયી નારિ. એહ સંગતિ તું પડિસિ સંસારિ;
એતા દિવસ અભાવડિ કરી, આજ કાંઈ તઈ વલિ આદરી ? ૧૯

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૂ. ૨-૩; ભાષા સ્પષ્ટ છે.

૨ એજન, પૂ. ૩

કવિ મોહકુમારના આસનનું વર્ણન આપે છે કે-

હિવ દુષક

વાનિયડાં ગુહિ નીસાણુ મોહ કુમર હૂઠ રાજીઃ
 વચરીયડા રે ક્ષસકઈ પ્રાણુ, આણુ ફિરિ જગિ મોહની. (ટક)
 માંડિ મોહિ અવિધાનામિ નગરી નિગુરા હિયડા-કામિ;
 અવિધાનગરી ગઠ અજ્ઞાન, તૃષ્ણા પાઠ મોહું માન. ૫૬
 કદાચારુ કોસીસાંકલિ, આરિય કુર્ગતિ વહિતી પોલિ;
 વિષય આપ વાર આરામ, મદિર અશુભાં મન-પતિણામ. ૫૭
 કામાસન જે કહિયાં પુરાણિ, ચક્રાસી ચહુટાં તે જાણિ;
 ભૂરિ ભવંતર સેરી હુઈ, કૂડ ખુદ્ધિ તે ધરિ ધરિ કુઈ. ૫૮
 મમતા પાદ્ર તણી રખવાલિ, કુમત સરોવર મિથ્યા પાલિ.
 નિર્વિચારુ નિવસઈ તિહાં લોક, થોડઈ ઉચ્છવ થોડઈ શોક. ૫૯

મોહનું સામાન્ય રથપાયા પછી નિવૃત્તિના રખડપાટ જુઓ:

હિવ સરસ્વતી ધઉલ

વિપ્રપુરી ગઈ ભરી ગઈ ભસની એ, દેખિએ કીજતા યાગ;
 બલવંત બહુએ બાપડા એ, ખૂરફે બીધલા છાગ.
 ખુરફ બીધલા છાગ, લાગ ધહાં નહી અમહારક;
 મોહ તણી મૂય મારિ, ધહાં તે પગ-પડસારક.
 જતાવલી ચલી તે વહલી, ભમતી દેસિ વિદેસિ;
 રહણ રેસિ જોયઈ જોગેસરિ, દન નવનવે વેસિ. ૭૩

x

x

x

નયરુ દીઠઈ રુલિયામણુઈ એ, વન પુણુ આતમારામ;
 કુમરુ બણુઈ કાણુ વીસમઈ, શમ દમ તરુ અભિરામ.
 [શમદમ તરુ અભિરામ] બેઠ બધડાં તરુછાયાં,
 વિમલ બોધ કુલપતિ દેપિ વંદઈ તસુ પાયા.
 નિર્વૃત્તિ બણુઈ કર જોડિ, મહરિષિ! નિરતઈ જ્ઞાનિ નિહાલિ;
 એ બેઠઈ હું સુખિ વિલસંતુ દેપિસુ કેતઈ કાલિ ? ૭૫?

૧ ત્રિ. દી. પ્ર. પૃ. ૮-૯; આમાં છંદની દૃષ્ટિએ ૧ હોહરો + ૧૧ રોળા
 અને + ૦૧ સવૈયાની દેશી (૧૬+૧૧ ની), એ લક્ષ્યમાં લેવું.

વહતી કલમે આમ કવિએ આનાથીમે ધણું સુંદર વર્ણનો આપી કાવ્યને ઉત્તમ બનાવવાનો એક પણ્ય પ્રયત્ન જતો કર્યો નથી. નીચે કાવ્યબંધની ચર્ચા કરતાં કેટલીક કડીઓ ઉતારવાની હોવાથી વિશેષ નમૂના અહીં આપ્યા નથી.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ વિચારતાં કવિએ ખૂબ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવના શબ્દોમાં કહું તો “પ્રબંધચિંતામણિ”ના પદ્યભાગ માત્રાબંધ અને લયબંધ એ બે રૂપે વિભક્તિ છે. માત્રાત્મક છંદમાં આશરે અઢીસેં ચઉપદ અને લગભગ પોણોસો દૂહા છે. તે સિવાય, પદ્ધરી, ચરણાકુલ, મરહટ્ટ, દુમિલા અને ગીતિના નામે જાણીતા માત્રામેળ છંદ વધતા ઓછા દેખા દે છે; અને અપભ્રંશમાંથી જૂની ગૂજરાતીમાં ઊતરી આવેલો વસ્તુ નામે છંદ પણ તેમાં યોજેલો છે. ઉપરાંત છપ્પય, સરસ્વતીધઉલ, તલહાર અને ધઉલ એ મિશ્ર માત્રાબંધ પણ કવિએ ઉપયોગમાં લીધા છે. બાકીના પદ્યાત્મક ભાગમાં સોરઠા જેવા એક કડીના દ્રૂપદનો, પદ જેવાં અનેક કડીનાં દ્રૂપદ તથા જાબદનો અને ધઉલ કિંવા ધોળનો સમાવેશ થાય છે. લયબંધ આખા કાવ્યનો નવમો ભાગ જ રોકે છે. ગદ્ય ભાગમાં બોલીનાં બે ઉદાહરણ છે.”^૧

સ્વ. ધ્રુવે જે પ્રમાણે સંપાદન કર્યું છે, તે પ્રમાણે જોતાં પદ્યવંશ, સારસી, છપ્પય, જાતિ, સોરઠો (“જાતિ”ને મથાળે) એ છંદો પણ પ્રયોજવામાં આવ્યા છે; પણ આ બધા છંદો માત્રામેળ છે. સ્વ. ધ્રુવ જેને લયબંધ કહે છે, તે સર્વ સામાન્ય દેશીઓનું પણ સારું પ્રમાણ કવિએ આપ્યું છે. દૂહા અને ચઉપદ, ઉપરાંત પદ્ધરીની દેશીઓ તો તેને અતિ સામાન્ય છે. ધન્યાસી, મદ્દહાર, તલહરુ, ગૂજરી, એ રાગ તેણે દેશીઓ માટે પ્રયોજ્યા છે. આ દેશીઓ ચાલુ હોવાને કારણે અહીં વધુ લંબાણ કરવામાં આવતું નથી.

આ કાવ્યમાં સરસ્વતી ધઉલ, અને ધઉલ એ મથાળે પણ સુંદર દેશીઓ અપાઈ છે. એવી જ ઝાબદના મથાળે (૨૫૪-૨૫૮) દોહરા મળે છે. “હિવ કાવ્ય” એ મથાળે અક્ષરમેળ ઉપજાતિ મળે છે, તે સૌથી વધુ ઉપયોગી છે. સ્વ. ધ્રુવે તો તેને “પદ્મી”ને મથાળે જ આપેલ છે.^૧ આમ કેમ થવા પામ્યું હશે, એ કાંઈ સમજાતું નથી. જુઓ નમૂનો :

હિવ કાવ્ય

આદીશનુ પૌત્ર હૂઉ મરીચિ ધાત્યુ સુ મઈ ગંજીઠ ગોત્રિ નીચિ;
 મીવીરનઉ જે કહીઈ જમાઇ, જમાલિ તે મેલિહઉ મઈ પળઇ. ૩૮૦
 મઈ પાઠવી પાપ-તણુઉં અનીક તું ભક્ત ભાંજિઉ ભડ કંડરીક;
 રહિઉ સદા શ્રેણિક તું નિરોપિ ધાતિઉ સુ મઈ તાં નરકાધકૂપિ. ૩૮૧
 વિવેક બોલઇ મુણિ મોહ ભાઇ તઈ તા દિપાડી નિજ પંડિતાઇ,
 ખરું ખવે જીવ તણે પ્રમાણુ તે આપણુઉં કાંઈ કરઇ વધાણુ ? ૩૮૨

આમાંના મોટા અક્ષરના શબ્દો આ પ્રમાણે વાંચવા: આદીશનો, હુઓ, ધાત્યો, મેં, શ્રીવીરનો, કહિયેં, મેં, મેં, તણૂં, ભાંજ્યો, રહ્યો, ધાત્યો, મેં, બોલે, તે, ખરું, આપણું, કરે. અને ખવે, તણે એ શબ્દો મૂળમાં જ એકારવાળા હોવાને કારણે કવિને એ પ્રમાણે વાચના ઇષ્ટ હશે, એમ માનવામાં આવે નથી. એશક ઉચ્ચારણના વિકલ્પને કારણે ગંજીઠ (=ગંજિઉ), મેલિહઉ, જેવાં ૩૫ પણ ગંજ્યો મેલ્યો. ને સ્થાને વપરાતાં હશે.

સ્વ. ધ્રુવે ઉપરના શ્લોકોની વાચના નીચે મુજબ સુધારી છે:

આદીસર પૌત્ર હૂઅઉ મરીચિ, ધાત્યુ સુ મઈ ગંજીઝ ગોત્રિ નીચિ
 મીવીરનુ જે કહીઈ જમાઇ જમાલિ મેલિહઉ મઈ પળઇ.
 મઈ પાઠવી પાપ તણૂં અનીક તુહ ભક્ત ભાંજ્યુ ભડ કંડરીક,
 રહિઉ સદા શ્રેણિક તઉ નિરોપિ, ધાત્યુ સુ મઈ તાં નરકાન્ધકૂપિ.

૧ પ્રા. ગુ. કા. પૃ. ૧૩૭

૨ ત્રિ. દી. પ્ર. પૃ. ૪૩

બોલક વિવેક 'સુણિ મોહ લાહ ! તઈ તાં દિખાડી નિજ પરિડતાહ.

ખંડે ખવે જેહ તે તણુ પ્રમાણુ, તે આપણું કાંઈ કરક વખાણુ. ૧

પદ્ધતી બનાવવાનો સ્વ. ધ્રુવનો પ્રયત્ન છતાં કેટલાંયે ચરણુ ઉપેન્દ્રવજ્રા-ઈન્દ્રવજ્રાનાં છે; જેમકે ઉપરના ૧૨ ચરણોમાંથી ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૨ એ ચરણો ઉચ્ચારણુ-વિકલપથી ઉપેન્દ્રવજ્રા કે ઈન્દ્રવજ્રાનાં છે.

આ કવિએ અક્ષરમેળ છંદમાં કવિતા કરી છે. એ હવે પછીનાં આવતા નાના કાવ્યથી જાણવામાં આવશે; એટલે આ પણ ઉપગતિમાં જ રચના થઈ છે મૂળ, એમાં શંકા લાવવાનું કાંઈપણ કારણ મને જણાતું નથી. પ્રબંધ હોવાથી એમણે સામાન્ય રીતે માત્રામેળ છંદો અને દ્વહા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ, પદ્ધતી, સવૈયાની રાહની દેશીઓ પ્રયોજી છે; પણ તે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ એક સમર્થ કવિ હોવાને કારણે અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રયોજે, એ કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી.

એણે આ કાવ્યમાં “બોલી” એ મથાળે બે ગદ્ય-ખંડ પ્રયોજ્યા છે. એ કવિની ગદ્યશૈલીનો થોડો પણ ખ્યાલ આપી શકશે. તેમાંનો એક આ છે:

હિવ બોલી

તિ વાર પૂઠિ મોકલાવિહ સ્વામી, સ્વામી તણુઈ આચસ પામી;

ચાલિહ વિવેક રાહ, વિસ્તરિહ વિશ્વ બડવાહ.

તત્ત્વચિંતન-પટ્ટહસ્તિ હૂહ આસણિ,

નિવૃત્તિ સુમતિ બેહ ચાહયાં જૂજૂએ સુખાસણિ;

પીચાણુહ પીચાણુહ વાધક પરિવાર,

જે નિ કાંઈ પ્રાર્થિહ તેહ-રઈ હઈ તે વસ્તુનું દાન અનિવાર;

તત્ત્વ કથા ત્રંબ કથા ત્રંબ દ્રહદ્રઈ ધન અલંબ લહલહઈ,

સાધુ તણાં દૃઢય ગહગહક:

ફટ દોષી તણુઈ દાટણુ, પામિહ પુણ્ય રંગ પાટણુ. ૧૨૬ ૧

જયશેખરસૂરિનો શિષ્ય માણિકચંદ્રસૂરિ “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” નામક ગદ્યકાવ્ય આ જ પદ્ધતિએ એના પછી વિસ્તારે છે. આ ગદ્યકાવ્યો કેવી રીતે લખાતાં હતાં, તેનો આમ નમૂનો રજૂ કરે છે.

“ ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ ” ઉપરાંત જયશેખરસૂરિનાં બીજાં ધણાં ગૂજરાતી કાવ્યો હોવાની સંભાવના કરી છે એમાંનાં બે કાવ્ય ઉપર ખતાવ્યાં મુજબ મળી આવ્યાં છે તે “અર્જુદાયલ-વીનતી.” અને “નેમિનાથકાશુ.” આમાંનું પહેલું માત્ર ૯ કડીનું દ્રુતવિલંબિત વૃત્તનું નાનું સ્તુતિકાવ્ય છે, જ્યારે બીજું કાવ્ય ૧૧૪ દોહરાનું સુંદર સાંકળીકાવ્ય છે, “ત્રિભુવનદીપક પ્રબંધ”માં કવિએ ઉપજાવેલ યોગ છે, તે ઉપર ખતાવ્યું છે, અને “અર્જુદાયલ-વીનતી”માં એ ૯ દ્રુતવિલંબિત વૃત્ત યોજે છે, એ જોતાં ગૂજરાતીમાં પણ અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં આખાં ને આખાં ગૂજરાતી કાવ્યો પણ તેણે લખ્યાં હોય. જયશેખરની ભાષાનું ઉચ્ચરિત સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આ અક્ષરમેળ વૃત્તો જરૂર ઉપયોગી થાય છે:

કથય આબૂય-ફંગરિ જાઇસિઉં
રિસહ નેમિ તણા ગુણ ગાઇસિઉં ।
નમિય સ્વામિય નિર્મલ ભાવ-સિઉં
ગુણ તણી ગુણિના અગહે આવિરુયું ॥૧॥
વહલ વેહલ ચંપક માલતી
મહમહઈ ફલિ ફૂલિ વનરુપતિ ।
અમર-સાલ-તણી તુલના નહી
જિન ખિન્હઈ તીહ માંહિ રહિયા સહી ॥૨॥
કનક કાંતિ કલઈ રિસહેસરો
તિણિ ગુણિઈ પ્રભુ સોહન-મુંદરો ।
જલદ-જમલિ જલદુ સામલઉ
ભવિક-કેકિય આસ ભલઉ વલઉ ॥૩॥

x

x

x

રિસહુ થપ્પિહ જેણુ સુ નિર્મલો
ભિમલ નામુ વલ્લભ ગુણિ ઉજ્જવલો ।
ઠવિહ નેમિ જિણિધં જમ-વલ્લભહુ
પરમ તેજિહિ તેજહુ તે ઠલહુ ॥૬૪॥

ધણિહ સેતુજિ શ્રીરિસહેસરો
ધણિહ રેવતિ નેમિ-જિણેસરો ।
ખિન્હધ તીરથનાથ હહાં મિલિયા
અમ્હ મનોરથ આજુ સવે ફલિયા ॥૭૧॥

સુગુરુ સાથિય હીણુ ધણું ભમિયા
વિષમ-વાટ કિહાઈ ન વીસમિયા ।
વસઈ જે જિનમંદિર સીયલધ
ખિહુ પરે તીહ તાપુ સહી ટલધ ॥૮૧॥

સકલ જાણધ વ ગુણુ કેવલી
કિમ અમ્હાસિત બોલધ તે વલી ।
ધણિ પરિધ જમદીશ્વરુ ધ્યાયધ
સ્તવન-નઈ મિસિ ભલગ લાઇયધ ॥૯૧॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં રૂપો છંદની દૃષ્ટિએ જાઇસ્યું, ગાઇસ્યું, ભાવસ્યું, આવિસ્યું, મહમહે, ખિન્હે, રહ્યા, કલે, ગુણે, સામલો, ભલો, વલો, વહે, જિણે, વલ્લહો, કહો, મિલ્યા, ફલ્યા, ભમ્યા, વીસમ્યા, સીયલે, ટલે, પરે, ધ્યાયે, સ્તવનને અને લાઇયે એવાં રૂપ અપેક્ષિત છે. સંક્રાંતિકાળનાં ઉચ્ચારણો આમ સંગ્રહાઈ ગયાં છે. લેખનમાંનો વિકલ્પ પણ તેથી તરી આવે છે. અને પ્રકારનાં રૂપો પ્રયોગનાં છે, તે પણ તેટલી જ મહત્ત્વની વાત છે.

“નેમિનાથકાગુ” એ તો સુંદર કાગુ કાવ્ય છે અને આ પછી આપેલો જંબૂસ્વામિ કાગુ જયશેખરની કૃતિ હોય અને તેની પૂર્વે આ રાસ રચાયો હોય તો સોમસુંદરની કૃતિ રંગસાગરનેમિકાગુ, વસંતવિલાસ અને કાગુ એ બે નરસિંહયુગની કવિના નિર્દેશ વિનાની કૃતિઓ, દેવ-

રત્નસૂરિકાગુ એ દેવરત્નસૂરિના ક્રોધ શિષ્યની કૃતિ, અને ઘનદેવગણીનો નેમિનાથકાગ (સં ૧૫૦૨) એ વગેરે કાગુ કાવ્યોને આ જયશેખર-સૂરિના, સ્વરૂપ ઉપરથી કવિના યૌવનકાળમાં રચાયા લાગતા કાગુ કાવ્યનું અનુકરણ કહેવામાં કાંઈ ખોટું નથી. બેશક “નેમિનાથકાગુ”માં છંદોવૈવિધ્ય નથી તેથી સ્પષ્ટ રીતે જૂનો અને બાકીના ત્રણ મોડેથી થયેલા સંભવે છે. અને તેથી સં. ૧૪૬૨ કરતાં પછી ઘણાં વર્ષો પૂર્વે આ કાગ રચાયો એ પણ આથી સ્પષ્ટ થઈ શકે.

કવિએ ગિરનારને કીડાસ્થાન નિરૂપી વસંતખેલ નિરૂપ્યો છે. નેમિનાથના વિરક્ત દિલને વસંતનાં આકર્ષણોની કશી અસર નથી, એ નિરૂપતાં કવિએ ઉત્તમ પ્રતિનું આ કાવ્ય આપ્યું છે:

મિલિયા નેમિ નારાયણ ગાયણ ગીત સુણેહ ।
 વાર વધૂ મદિ માચતી નાચતી જોઈ બેહ ।
 બેહ બેલઈ સરસી-તલિ સીતલિ લાખારાંમિ ।
 નીરંગુ નેમિ ન બીજઈ ખીજઈ નારી-નામિ ॥૩॥
 રમઈ રમાપતિ રાણિય આણિય આપણુઈ પાસિ ।
 તીણિ છલઈ નવિ હીપઈ એ હીપઈ એ જ્ઞાનપ્રકાસિ ।
 તહ અવતરિહ રિતુ-પતિ તપતિ સુ મનમથ-પૂરિ ।
 નિમ નારીય નિરીક્ષણ દક્ષિણ મેલિહુય સૂરિ ॥૮॥
 કીજઈ અવસરિ અવસરિ નવ-રસિ રાગુ વસંત ।
 તરુણીદલ દોલારસ સારસ ભમઈ હસંત ।
 સિંપઈ તાવ-નિહંદનિ ચંદનિ ચંદનિ-દેહુ ।
 નિજ નિજ નાથ સંભારિય નારિય નવલહ નેહુ ॥૬॥

એ વખતે રાણીઓ કેવા પ્રકારની કીડા કરી રહી છે, તેનું કવિ વર્ણન આપે છે કે,

વિચચઈ વિપિનિ વિચક્ષણ તક્ષણ દસ વિ દસાર ।
 નવ નવ નિર્મલ ભૂપણ દૂપણ-રહિય શૃંગાર ।

એક જોઈ નવ હાટક હાટક-કાન પ્રવીણ ।
 કરઈ તિ ગાયણુ આલવિ આલ વિમનનઈ વીણ ॥૧૭॥
 એક કરઈ રથવાડિય વાડિય-માંહિ વિવેકિ ।
 કુસુમ વિવાદઈ ચૂંટઈ ખૂંટઈ પલ્લવિ એકિ ।
 ફલ પુણ તર-તર ત્રોડએ મોહઈ એ તરુવર-ડાલિ ।
 ઉજ્જવલ નિર્મલ સરસીઅ સરસીય લેપઈ બાલ ॥૧૮॥
 ગતિ-રસિ હંસ હરાવિય આવિય મન નઈ મેલિ ।
 પછઠી જલિ હરિ-રમણીય બિમણી કરિવા કેલિ ।
 હરિ સીંગા ભરી પાણીય રાણીય છાંટઈ પ્રેમિ ।
 તે હિય-વરણિ સુ-નેહર દેહર નાતઈ નેમિ ॥૨૦॥
 તે સવિ હરિ સતકારિય ધારિય જિમ ધૂમંત ।
 તાઈ ત્રોડિય કમલિની રમલિ નીસંક ભ્રમંત ॥
 ધાઈ ધસઈ તિ બિધસઈ વિલસઈ હસઈ અબાહુ ।
 અંધિ ચડઈ અંધાગલિ આકલી ન સકઈ નાહુ ॥૨૧॥

પણ એની કાંઈ પણ અસર નેમિને નથી:

પસુબંધન જિમ છોડિય મોડિય માયાપાસુ ।
 અસિવ-નિવારણ વારણ વલિક વહિય ઉદાસુ ॥
 તે ગોરંભક મંડિક છડિક રથ ગોવિંદ ।
 કર જોડી વર વાલઈ વાલઈ નેમિનિષ્કંદ ॥૨૭॥

એક ઋતુકાવ્ય તરીકે દીપી બેઠે એવું આ સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્ય છે, એમ કહેતાં જરાય સંકાય થતો નથી. કવિનો કાવ્યશાસ્ત્રગત ઔચિત્યનો જે ખ્યાલ છે, એ આમાંથી જણાઈ આવે છે; અને ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ તો સ્પષ્ટ જ છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચારતાં હવે એ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય-કાલીન ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા વ્યક્ત કરે છે; એટલું જ નહિ પણ ઉપર ખતાવવામાં આવેલાં અક્ષરમેળ વૃત્તો પ્રમાણે જોતાં તે બોલીમાં અર્વાચીન બોલીનાં તત્ત્વ પણ વિકલ્પે વપરાતાં હોવાનું પ્રતીત થાય

છે. સાહિત્યકીય સ્વરૂપ વ્યક્ત કરવા લિપિમાં મધ્ય. ગૂજ.ની લાક્ષણિકતા-
વાળાં, ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં કવિઓથી બોલોનાં તત્ત્વ જતાં
કરાયાં નથી એ વસ્તુ કાંઈ થોડા મહત્ત્વની નથી.

એક નામનિર્દેશ વિનાની “જંબૂસ્વામી-ફાગુ” નામની કૃતિ
સં. ૧૪૩૦ના વર્ષમાં રચાયેલી મળે છે; જેવી કે,

૧અઉહહ તીસ સંવચ્છરિ મુચ્છરિ માનિ વિમત્તુ

જંબુચ-ગુણ અનુરાગિહિ ફાગિહિ કહીય ચરિત્તુ ૩૦

આ કૃતિની અને ઉપરના “નેમિનાથ ફાગુ”ની કાવ્યપદ્ધતિ-પેલી
સાંકળી-પ્રકારની એક સરખી છે: કવિતા પણ અત્યંત વેગવંત અને
સુંદર છે; કવિનું નામ ન હોવા છતાં પણ એક જ કવિની બંને કૃતિઓ
હોય તો તેમાં નવાઈ નહિ હોય. સમય માટે તો મૂંઝવણ જ નથી,
કેમકે કવિનો આ ધૈવનકાળ હતો. એ કવિતાની દૃષ્ટિએ કેટલી સુંદર
કૃતિ છે, તે નીચેના અવતરણથી સમઝાશે:

૨દણિ અવસરિ ગહગહતહ, પહુતહ માસ વસંતુ,

દક્ષિણ વાય વિકાસીય, વાસીય વનિ વિહરંતુ ૪.

રમલિ કત્તહલિ કહીહ, મિલિહ નિજ પરિવારિ,

જંબુકુમરુ બહુ તરિવરિ, ગિરિવરિ ગિહ વૈભારિ.

કામીય કેતકિ પરિમલિ, રમલિ કરમ્મ બહુ ભાંગિ,

રમઈ રસાલ તરુણીય, કરણીય નવ નવ રંગિ. ૫

પંચીય જન મનદમણ્ણ હમણ્ણ દેખી અનંજુ,

રંગ ધરમ્મ મન ગરૂહ મરૂહ પલ્લવ ચંગ:

કામિણિમન તણુ કંપક ચંપક વન બહુકંતિ,

કામવિજયધજ જમલીય કદલીય લહલહકંતિ. ૬

૧. ગુજરાતી-૧૯૩૨ નો દીપોત્સવાંક પૃ. ૪૨, બાઈબી બોગીલાહ
સાહેબરાએ સંપાદિત.

૨ આ કવિની પણ બાબા ૨૫૪૮ છે.

જંખૂરવામીના પ્રલોભન માટે તૈયાર થયેલી નાયિકાનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

કન્યા અભિનવ જોવન, સોવન વત્ર સમાણા,
માગીય રૂવિ તિલુત્તમ, ઉત્તમ વંસપદાણા. ૧૨
આઠઠ દિસિ જનરંજન અંજનભૂમ હ્રીય નારિ,
આઠઠ ગુણ સંપન્નીય ઉપત્તી સંસારી.
સિરિવરિ વેણીય લહકહક, બહકહ અંપકમાલા.
રતિપતિ ધણુ સમાણુ ઉજાણુ બાલ વિસાલા. ૧૩
ભુમહિય રૂપ કુસુમભરિ, અપસરિ તેરણુમાલ,
ત્રિભુવન જમ ઉલાસિહિ, લાસિહિ ક્રીય સમકાલ.
લાડીય પંકય-લોચણી, જોચણી જગમનમોહ.
કનન્યલ રસલવણિમ, નિરુવમ સારણિ મોહ ૧૪.
ગુરુડયંત્રુ સમ સરલહ, તરલહ નાસાવંતુ,
અહરબિંબ પરવાલિય, લાલીય રાગવિસેતુ.
વિમલ કપોલ તિ દીપક, છપક દિણ્યરકતિ,
દંતપંક્તિ દાડિમકલિ, મિલીય રહીય એકંતિ. ૧૫

આ વગેરે દેહવર્ણન રોચક રીતે આપવામાં આવ્યું છે. કવિતાની દષ્ટિએ ઉપરના કાગુની જેમ જ આ એક સારી કાગુ-કૃતિ છે. આ કૃતિ સં. ૧૪૩૦ જેટલી જૂની છે, એ જોતાં પછીની બધી કાગુ-કૃતિઓ સાંકળીપદ્ધતિની-નું મૂળ આમાં ગણાય. એ કૃતિ કોઈ બીજાની જ હોય તો ખુદ જયશેખરસૂરિએ પણ આ સાંકળી-પ્રકારનું અનુકરણ કર્યું છે, એમ કહેવાનું થાય.

આ કાવ્યની ભાષા સ્પષ્ટ રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાની છે; બેશક અપભ્રંશકાલીન લાક્ષણિકતા જળવવાનો પ્રયત્ન છે; જેવો કે પદ્ધતિ, વત્ર, વંસપદાણા, વગેરેમાં, પણ તે બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં, બાકી તો તત્સમ સં. શબ્દોનો પ્રયોગ વધતેરો મળે છે; અને જાણુ જેવાં રૂપો વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે.

૧૩. કવિ તરીકે ખૂબ જાણીતો કહેવાતો એક વસ્તિગ ઉર્દૂ વસ્તો કવિ સં: ૧૪૬૨ પૂર્વે થઈ ગયો છે. આ કવિનું અત્યારે તો માત્ર એક જ ધાર્મિક કાવ્ય “ચિહ્નગતિની વેલ-ચોપઈ” મળે છે. આ કાવ્ય સં: ૧૪૬૨માં ઉતારાયેલું છે.^૧ ૯૫ કડીના આ નાના કાવ્યમાં-અનેક પ્રકારવી યોનિમાં જટકતા જીવને કેવાં કેવાં ભયંકર દુ:ખ ભોગવવાં પડે છે, તેનું વર્ણન કવિએ આપ્યું છે. એના આ કાવ્યમાં કાવ્ય-દષ્ટિએ કાંઈ પણ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું નથી. છતાં કેટલુંક નમ્રસત્ય જાળવી રાખવા પૂરતું કવિનું આલેખન આકર્ષક છે ખરું: જીવની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે:

ધર ધંધા પરિઠ સહુ કોઈ, કુટુંબ-મેલાવડ ખાઇવા હોઇ;
ખત્ર અખત્ર કીધાં અવિચાર, કાકા કુણું કરિસઘ સાર. ૫૫

જરા ભણુછ હિવ મઘ તહ સાતિ, પહિલા દાંત કરઘ જિમ પલાતિ
ત્રિસણા માડી રહી તહ હંસિ, ડોકર પાગઘ હિવ લાપસી. ૫૬

ધવલઠ માયઠં દેહ જાજરી, વાઠક વાંસઠ જીલઘ લાલરી.
ધર-હુંતઠ તે કિહાં ન જાઘ કુટુંબ સઘલા લવીઠક થાઘ. ૫૭

વાડિ કુબુધી પીડિઠ જઘ સોઘ કાકાની સુધી ન કરઘ કોઘ.
આવઠ વહુડી ભણિ કરઠ માઘ, મુહ મુચકાડી પાછી જાઘ. ૫૮

આમ કવિએ વર્ણનો આકર્ષક બનાવ્યાં છે. છંદની દૃષ્ટિએ ખાસ ઉપયોગિતા નથી, પણ ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે, અને તે એ કે સં: ૧૪૬૨ લગભગમાં ભાષાનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ કેવું હતું, તે આ કાવ્ય ખતાવે છે. મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સંધાઈ ચૂક્યું છે. ખાસ કરી સંબંધક ભૂતકૃદંતનું દીર્ઘ ઇકારવાળું રૂપ લક્ષ્યમાં લેવું.

૧ ૫ મી સા. પરિ રીપોર્ટ સ્વ. સી. ડી. દલાલનો નિબંધ, પૃ. ૨૪-૨૫

૨ ફા. ત્રૈમાસિક, વર્ષ ૧૯૬૩, પૃ. ૨૮૩ (નરસિંહ યુગના કવિઓ-એ લેખ). ભાષા-સ્પષ્ટ છે.

૧૪. ગૂજરાતી ભાષામાં લોકકથા લખવાનો, અત્યાર સુધીમાં મળેલી માહિતી મુજબનો જૂનો પ્રયત્ન વિજયભદ્રની અને અસાધતની “હંસવચ્છ ચઉપધ” (ર. સં. અનુક્રમે ૧૪૧૧ અને ૧૪૧૭) છે. એ પછીનો પ્રયત્ન બીમનું “સદયવત્સચરિત” નામે કાવ્ય છે. જૈનેતર કવિતામાં તો લોકકથાકાર તરીકે અસાધત પછી બીમ આવે છે. બીમે આ કાવ્ય સં. ૧૪૬૬ માં રચી આપ્યું છે.

કવિ ક્યાંનો વતની છે, જ્ઞાતિએ કેવો છે, એ વિશે કાવ્યમાંથી કશી માહિતી મળતી નથી. કામસેનાના વ્યાધિની ચિકિત્સા ગૂ. વૈદ્ય પાસે કરાવી હોવાથી તે ગૂજરાતનો છે, એમ જણાય છે. સાવળિંગા સતી થાય છે, ત્યારે દેવોની સ્તુતિમાં પ્રથમ શિવની સ્તુતિ કરે છે, તે ઉપરથી, ધર્મે શૈવ જણાય છે. અને કવિએ એક સ્થાને “આચર” નામક સ્થળનો નિર્દેશ કર્યો હોવાથી અને એ સ્થાન પાટણમાં હોવાથી, વળી કાવ્યમાં જૈનધર્મી શહેરોનું સારું વર્ણન આવતું હોવાથી એ પાટણનો વતની હોય તે બનવા બેગ છે.

કવિએ જુદાજુદા દૂહા, પદ્ધી, આપામ, વસ્તુ, છંદપય, કુંડ-લિયો અને મૌક્તિકદામ એ માત્રાબેળ છંદોમાં ૬૭૨ જેટલી કડીઓ આપી છે, જેમાં ક્યાંક ક્યાંક વિવિધતા ભરેલાં પદો પણ આવે છે. આ એક રસમય સુંદર કૃતિ છે; તે માટે આરંભમાં જ પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે:

સિંગાર હાસ કરુણા રુદ્ધો વીરો ભયાન વીભત્થો ॥

અદ્ભુત શંત નવધ રસિ જંપિસુ સુદયવચ્છસ્સ ॥૧૧॥

બેશક, આમ છતાં તેણે પ્રધાનપણે વીર અને અદ્ભુત રસમાં જ કવિતા લખી છે; સુંગારરસ તો ગૌણ સ્થાન ભોગવે છે. કવિની શક્તિ જુસ્સાદાર અને પ્રસાદયુક્ત છે. રાગ પૃથુવત્સના હાથીનું આયુષ એક જ્યૌતિષીને પૂછતાં એક જ દિવસનું કહેવામાં આવતાં રાગએ હાથીની

સેસા માટે સખત બંદોબસ્ત કર્યો, છતાં હાથી તેમાંથી તોડાવી બહાર નીકળી ગયો તેનું વર્ણન આપતાં કવિ જણાવે છે:

ગળિ ચંદ્રહટ્ઠ જઈ મંડિલ ગાહ પાનતણાં સવિ લાખ્યાં લાહ ।
 ફેલતણા તહિ પૂર્યા પગર મધગલિ માથિ કીધૂં નગર ॥ ૩૫ ॥
 પુહતલ શ્રેણી સુગંધીતણી રાજવન્ન મેલી રેવણી ।
 લાંબલ કેસર નહ કપૂર વાસ્થાં તેલ વહાવ્યાં પૂર ॥ ૩૬ ॥
 તીણુધ દીઠલ દોરેતી દડવડલ પારિષિનલ પગિ પીડી ચડલ ।
 ફડીયા ફેફલેયા સૂનાર નાઠા લોક ન જાણુધ સાર ॥ ૩૭ ॥
 હાટમાંહિ હલે હાલકુલોલ કિરિ કમલાવનિ કરલ કલોલ ।
 પોતા લાખ્યા પારિષિ તણાં કાપડિસરિસ કિરિયાણા ધણાં ॥ ૩૮ ॥
 એકિ અટાલિ માલિ ગઠિ ચડયા ઇકિ પાધરિ દસદિસિ દડવડયાં ।
 ઇકિ ઊવડાં અછલ છડછાક તે સીકિલ-થ્યા લૂસલ લોક ॥ ૩૯ ॥
 કવિ આગળ જતાં સાવળિંગાનું વર્ણન આપે છે કે—

[પદ્યકી]

ગયગમણિ રમણિ તુરગય ગમંતિ ઝડ અનિલલગ્ગ અંગ ન નમંતિ
 પયપંકજ લલતલિ ચિડરડંતિ પતિભાન્તિ ચિન્તિ ધરિ ચડવડંતિ ॥ ૪૦ ॥
 જસ જંધૂઅલ વરરંભયંભ પિયલ કિ ઉરયલ કરિણકુંભ ।
 કરપલ્લવ નવશાખા અરોહ સૌવજ્રવજ્ર સારીર રૌહ ॥ ૪૧ ॥
 સુખકમલ અમલ શશિહરસરિત્ય નિલવટિ તિલ્લ તાડીકમચ્છ ।
 કુંડલ કિ કિન્ન પાચાર માર કોસીસનિકર પરિગર અપાર ॥ ૪૨ ॥
 તિલકુલ્લ નાસ સંજીવ મત ત્રિ હાડિમ દંત અહાર રગત ।
 અંજનસહ પંજનસરિસ નિત સીમંતકુંત કિરિ મયરકિત ॥ ૪૩ ॥
 હુંધ ભમલ કામકોદંડપંડ કટિખિળ-પ્રલાંખિત વેણીદંડ ।
 ઉરિ હાર તારશ્રેણી સમાન તનમંડલ અવર ન ઉપમાન ॥ ૪૪ ॥

આવાં ધણાં સુંદર સ્થાનો આકર્ષક કવિતામાં તેણે આપ્યાં છે. વિવિધ પ્રકારના છંદોએ તેમાં ઠીક ઠીક ઉમેરેા કર્યો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ આમ તે ઉપયોગી છે. નીચેનું એક પદ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે:

૧ વસંત, વર્ષ ૧૫૪૦, પૃ. ૨૬૧-૬૨, (સ્વ. સી. ડી. દલાલનો “સદાયવતર અમે સાવલિંગાની લોકકથા” એ વિષયનો નિબંધ). કાપા સ્પષ્ટ છે.

હઉં ધઉલ : રામ ધન્યાસી

આસણુ તણક અણાવિક એ નરવરઈ તરલ તુરંગ ।

સાહણુપતિ પલણાવિક એ પલાણુ પવંગ ।

તીણુ વરરાક ચડાવિક એ ॥૯૪॥

[આમર] ચંડતિ ધેવિ ને જુડંતિ તે તુરંગ આણુ

ને મુખ પિત સાલિહુતલક્ષણે વપાણિક ।

પાયા લહુતિ કીકી પચડ હોમ દીક આસણે ।

સોહંતિ મુદયવત્સવીર તે તુરંગ આસણે ॥૯૫॥

[પદ ચાહુ] ચિહુ દિસિ આમર દલધ એ સિરવરિ એ સોહધ છાત્ર ।

વિપ્ર વેકધુનિ ઉચ્ચરધ એ આઆ આગલિ એ નાનાવિધ પાત્ર ।

બહુ બંદિણુ કલરવ કરધ એ ॥૯૬॥

[આમર] કરંતિ બંદિણા અણિક મંગલિક માલયં ।

વિચિત્ત નિત્તિ પત્ત પાડરાગરંગતાલયં ।

ચડી તુરંગિ ચંગિ અંગિ સાર સુંદરી રસે ।

તિ ચાલવંતિ નારિ ચારિ આમરં ચિહુ દિસે ॥૯૭॥

[પદ ચાહુ] વર આગલિ ચિહુ સંચરધ એ આઆ રાણુ લે એ સરિસક રાક ।

પાયદલ પાર ન પામીધ એ આઆ બલીચડ એ નીસાણુએ ધાક ।

હથ દીસધ ગચરાય સારસી એ ॥૯૮॥

[આમર:] કરંતિ સારસી ગઈદ સંડિસુંડિ ડંબરં ।

નીસાણુ ઢોલઢકધાક હૂઅ તાવ અંબરં ।

ઉચિત્તવાક દિતિ રાક બેગિ તાવ રધકરે ।

...પ્રેમિ મુદયવત્સવીર પત્ત તોરણુધ વરે ॥૯૯॥

[પદ ચાહુ]: ગયગામિણિ ગુણુ વિત્રવધ એ આઆ શશિમુખી એ કરધ સિલ્પગાર ।

હાર એકાકલિ ઉરિ ઈવધ આઆ કંદપૂં એ સમક કુમાર ।

અહિણુક ઇદ નરિદવરે ॥૩૦૦॥

[આમર:] નરિદઇદ મત્તલોધ લોચ મન્નિજ સોહએ ।

અદિદ દિદ માણિણિ મણુતરંગિ મોહએ ।

ભવાનિપત્તિપાયમત્તિકંતલક્ષ્મકામિની,

તે મુદવીર વત્રવંતિગે (?) ગયંદગામિણી ॥૩૦૧॥^૧

કવિએ જુદાજુદા હોંદો તેમ જ ઉપરનો અભિનવ ગીત-પ્રકાર આપી વૈવિધ્ય લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આ છેલ્લા પદે તો લગભગ નવીન જ પ્રકારનો ઢાળ આપ્યો છે. આ પદમાં એ અર્ધ દૂહાનાં ઉપરાંત દૂહાનું ૧૩ માત્રાનું એક પદ વધારે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં મધ્ય. ગૂજ. ની પ્રથમ ભૂમિકા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થાય છે; એમાં હવે અર્વાચીન ગૂજરાતી બોલનારાને મુશ્કેલીમાં મૂકી દે તેવું તત્ત્વ ભાગ્યે જ દેખા દે છે. અક્ષરમેળ વૃત્તો તેણે પ્રયોજ્યાં હોવાથી ભાષાનું વધુ સ્વાભાવિક રૂપ તે રજૂ કરી આપે છે. ઉપર આપેલા ચામરના નમૂનાઓમાં મોટા અક્ષરવાળા શબ્દોને છંદને અનુકૂળ વાંચતાં કવિનાં ઇષ્ટ રૂપો તરી આવશે.

૧૫. છેક છેલ્લી સદી સુધીના ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સાહિત્યકાર તરીકે મુસ્લિમ કવિ હોય તેવા અત્યંત જૂજ પ્રસંગ છે. આજે એવાં નામો માત્ર એ છે, તે ૧૫ માં શતકનો અબ્દુર રહેમાન અને ૧૮ માં શતકનો કવિ રાજે. આ પાછલો કવિ તો કૃષ્ણનો ભક્ત હોય તેવી રીતે કૃષ્ણલીલાનાં પદો લખી પ્રસિદ્ધ થયો છે. આજે ગૂજરાતી કવિતાના પ્રેમીઓ એના નામથી જાણીતા છે; પણ પેલા અબ્દુર રહેમાનને ભાગ્યે જ કોઈ જાણે છે. અબ્દુર રહેમાને એની સ્વતંત્ર કૃતિ “અંદેશક રાસ”ના આરંભમાં પોતાના નામનો નિર્દેશ કરતી કડીઓ ન લખી હોત તો એ જાણવું જ મુશ્કેલ થઈ પડત કે એ કૃતિ મુસ્લિમ કવિની છે. એ કવિએ ભાષામાં એક પણ અરબી-ફારસી શબ્દને પ્રવેશ પામવા દીધો નથી. માત્ર શરૂમાં પોતાનું અને પિતાનું નામ, એટલું જ એવા શબ્દોમાં છે:

પન્નાएसि पद्वओ पुव्वपसिद्धो य मिच्छदेसो वि ।

तह विसए संभूओ आरहो मीरसेणस्स ॥ ३ ॥

तह तणओ कुलि कमलो पाईयकवेसु गीयविसएसु ।

अहहमाण-पसिद्धो “सनेहयरासयं रइयं” ॥ ४ ॥

પશ્ચિમ દેશમાંના મ્હેઝછદેશમાં **મીરસેન=મીરહુસેન**ને ત્યાં **અદ-હુમાણુ=અબ્દુર રહેમાન** નામનો પુત્ર અવતર્યો હતો, કે જે ગીત-વિષયક પ્રાકૃત કાવ્યોમાં નિપુણ હતો, તેણે “સંદેશક-રાસ”ની રચના કરી. શ્રીધર વ્યાસે રણમલ્લછંદમાં મીર રહેમાનને મોડાસાનો થાણુદાર કહ્યો છે, તેજ આ અબ્દુર રહેમાન છે કે નહિ તે જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી. અબ્દુર રહેમાનનો પ્રાકૃત ભાષા અને અપભ્રંશ ભાષા તેમ જ મધ્યકાલીન ગૂજરાતી અને “અવહટ્ટ” ભાષાપ્રકાર ઉપર પૂરો કાબૂ હતો, અને એ ઉપરાંત તે જળપર છંદોવેત્તા પણ હતો. આ નાનો સંદેશક રાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. હૈમકાલીન સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં એ કાવ્ય કરવા તત્પર થાય છે, પણ બીજા કેટલાક એવા પ્રયોગો આવે છે કે જેનાથી એ લગભગ ૧૫મા શતકના અંતભાગમાં થયો હોય તેમ કહી શકાય. (૨૦મી કડી પ્રમાણે આ કવિ ધંધે **કોલિય=વણકર** હશે ?)

“સંદેશક રાસ” એ એક દૂતકાવ્ય છે. એક વિરહિણી એક પથિકને, પોતાના પ્રિય તરફ મોકલવાનો સંદેશ આપે છે. કવિએ પથિકને દૂત તરીકે આપ્યો છે. પ્રાચીન ગૂજરાતી ભાષાના યુગમાં આવી કવિતા તદ્દન વિરલ છે.

કવિએ જે જે છંદ પ્રયોજવા ઇચ્છા કરી છે, તે તેનું પ્રથમ લક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે પણ તદ્દન નવીન પ્રકાર છે. મોડે મોડેના હિંદી કવિઓએ પણ આ પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, ગૂજરાતમાં તો કોઈએ પણ નહિ જ.

શરઆતમાં ૧૭ કડી શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાની આર્યામાં આપી (અને સામાન્ય રીતે આખા કાવ્યોમાં જ્યાં જ્યાં આર્યાઓ આપી છે, તે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જ આપી છે) તે જ પ્રકારે ૧૮મી એક મિશ્ર-છંદમાં આપી છે, જ્યાં છેલ્લાં બે અર્ધ દોહરાનાં છે. આ છંદનું નામ રડા છે. ૧૯મી કડીમાં રડાનું લક્ષણ તેણે સાહિત્યકીય અપભ્રંશમાં આપી

૨૦મી કડીમાં તે જ છંદમાં “સંનેહ-રાસઉ” ની રચના સાંભળવાને સહૃદયોને નિમંત્રણ આપ્યું છે:

૧ છિન્ન-કવિત્ત-વિન્ન-માહૃપુ
પંડિતપવિત્રરણુ મણુજણુમિ કૌભિચ-પયાસિક
કૌભિહલિ ભાસિચક સરલ-ભાષ સંનેહ-રાસઉ
તં જણુવણિમિ સિદ્ધુ ખણુ બુદ્ધિ-ચણુ કરવિ સણેહુ
પામર-જણુ-થૂલકુખરહિ રધયક છિસુણેહુ ॥૨૦॥

આગળ ચાલતાં કવિ પદ્મડી, દુમિલા, રફા વગેરે આપતાં કથાનો ઉપક્રમ ૨૫મી કડીથી કરે છે. વિજયનગરની કાષ્ઠ વિરહિણી પ્રિય-વિરહે દુઃખી છે:

રેકુસઘ લોચણુ રુવઘ દુઃખત્તા
ધમિહલ-મુક્ત-મુહ વિન્ટુભઘ અરુ અંગ મોડઘ
વિરહાનલિ સંતવિચ્છ સસઘ દીહ-કર-સાહ તોડઘ

૧ છાયા: નિજ-કવિત્ત-વિદ્યા-માહાત્મ્ય
પંડિતત્ત્વ-વિસ્તરણુ મનુ-જન્મે કૌળીએ (?) -પ્રકાશ્યો
કૌતુહલે ભાસ્યો સરલ-ભાતિ સંદેશ-રાસ
તે જણુવે શિષ્ટ ક્ષણુ બુદ્ધ-જન કરી સ્નેહ
પામર-જન-સ્થૂલ અક્ષરે જે રચ્યો સુણો ॥૨૦॥

૨ છાયા: ફરે લોચન રુએ દુઃખત્તે
ધમિહલ-મુક્ત-મુખ વિન્ટુભે અને અંગ મોડે
વિરહાનલે સંતાપી શ્વાસ (લે) દીર્ઘકર-શ્વાસ તોડે
એમ મુગ્ધા વિલપતીના મહીએ ચરણે સ્પર્શતાં
અર્ધહૃદયને તે પથિકને જોયો પ્રવહતો ॥૨૧॥

તે જ પથિક(ને) પેખી પ્રિય-હૃતકંઠાવાળી
મંથર-ગતિ સરલા જણે ઉતાવળે ચાલી
તે મનહર ચાલતી-ચંચલ-શવ-ભરી(ને)
છોડીને ખસી રસનાવલી, કિંહિણી ગદ્ય પ્રસરી ॥૨૧॥

ધવ મુઝ્ઝલ વિલવંતિયહ મહિ ચલણેહિ છિહંતુ
અહુઝીણક તં પહિહ જ્ઞેયક પવહંતુ ॥૨૬॥
તં નિ પહિહ પિઝ્ઞેવિણ્ણ પિય-હુઝ્ઞિખિરીય
મંથર-ગય સરલા વિચ્છિત્તાવલિ ચલિચ્છ
તહ મણહર ચલ્લંતિચ્છ ચંચલ-રવણિ-ભારિ
હુઝ્ઞિવિ ખિસીચ્છ રસણાવલિ કિંકણ ગય પસરિ ॥૨૭॥

નાયિકા પથિકને તું? ક્યાંથી આવ્યો છે અને ક્યાં જાય છે, તેવું
પૂછતાં પથિક પોતે ખંભાત નગરથી આવ્યાનું કહી ખંભાતનું ધણું
સુંદર વર્ણુન આપે છે, જેમાં વચ્ચે વનરપતિનું પણ ધણું સારું
વર્ણુન આપે છે:

૧વિવિહ-વિચ્છપણ-સત્તિહિં નહ પવસીધ હિરુ
સુમ્મહ ઈંદુ મણાહરુ પાયક મહુરયરુ ।
કહવ ઠાઇ ચહ-વેહિ વેહ પયાસિચ્છ
કહ બહુરવિ હિખજ્ઞક રાસક ભાસીચ્છ ॥૪૪॥
કહ વ ઠાઇ સુદવચ્છકથ વર નલ-ચરિક
કથ વ વિવિહ વિણાહિ ભારહુ હચ્ચરિક ।

૧ છાયા: વિવિધ વિચક્ષણ સાર્થે જો પ્રવસિયે નક્કી
સાંભળે છંદ મનોહર-પાદક મધુરતર ।
ક્યાંય ઠામે ચતુર્વેદીએ વેદ પ્રકાશે ।
ક્યાંય બહુરવે નિખજ્ઞ રાસ ભાસે ।
ક્યાંય ઠામે સુદયવત્સકયા વર નલ-ચરિત
ક્યાંય વિવિધ-વિનોદે ભારત હચ્ચરિયો ।
ક્યાંય ઠામે આશંસીને ત્યાગ-દયા-વરે
રામાયણ અભિનવ (થાય) ક્યાંક કવિ-વરે ॥૪૫॥
ક્યાંક આકર્ણિતે વંશ-વીણા-કાહલ-સુરજ
ક્યાંક પદ-વર્ણુ-નિખજ્ઞ સંભળાય ગીતરતન ।
આકર્ણિતે સુસમર્થ-પીન-હનત સ્તને
ચાલે અદ્ભુત કરતી ક્યાંક નર્તકીએ ॥૪૬॥

કહુ વ ઠાઠ આસીસઅ આધય-દયવરિહિં
 રામાચણુ અહિણુવીસઠ કત્ય વિ કય-વરિહિં ॥૪૫॥
 કે આધનહિ વંરા-વીણુ-કાહલ-મુરક
 કહુ પય-વન-ણિખદ્ધક મુગ્ધમ ગીય-રુક ।
 આનનિહિ સુ-સમત્ય-પીણુ-કન્નય-ચણિહિં
 ચદિલાહં ચોઅ કરંતીઅ કત્ય વિ જુટ્ટણિહિં ॥૪૬॥

અને

૧ કંકિલ્લિ-કુંજ કુંજમકલ સુરયાર સરલ સલ્લહ સ-લોલ
 નાયંબ નિંબ નિંબૂઅ ચિનાર સિમિ સાય સરલ સિચ-દેવદાર ॥૬૧॥
 લહેસૂડ એલ લંબિય લવંગ કણુયાર કરહ કરવર્ધ્ધા તંગ
 અંબિલી કયંબ બિલીઅ ચોઅ રતંજણુ જંબુ અગુરુ અસોય ॥૬૨॥
 નાયિકા કહે છે કે મારો પતિ પણ ખંભાતમાં રહે છે:

તહ અચ્છહ મહુ છાહુ વિરહ-ઉલ્હાવ-ચરુ
 અહિય કાહુ ગમ્મિયક છુ આચક હિંદયરુ ॥૬૯॥
 પહ મોડવિ નિમિ સદ્ધુ પહિય જે દય કરહિ
 કહક કિપિ સંદેસક પિય તુચ્છધ્ધરિહિ ॥૬૯૧॥૨

પચિક અનેક રીતે નાયકની નિંદા કરી કહે છે કે હું તો તારો
 સંદેશ નહિ લઈ જાઉં. પછી સમજાવવાથી લઈ જવા તૈયાર થાય છે,
 અને નાયિકા સંદેશો મોકલાવે છે.

આખું કાવ્ય વિપ્રલંબચુંગારનો એક અંગ્રહો નમૂનો છે. વિરહિણીના
 મનની દશાનો કવિ સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખી
 ચિતાર આપે છે. વિરહિણીનું હૃદય જુઓ:

૧ વનસ્પતિનાં નામો છે, જેમાંનાં ઘણાં અપ્રસિદ્ધ જેવાં છે.

૨ છાયા: ત્યાં છે મુજ નાય વિરહહવાધવ-કર
 અધિક કાલ ગાળ્યો, ન આળ્યો નિર્દયતર ॥૬૯॥
 પદ મોડીને નિર્મિત-અર્ધ પચિક જે દયા કરે
 કહું કાંઈક સંદેશ પ્રિય(ને) તુચ્છ-અક્ષરે ॥૬૯૧॥

૧પિયવિરહવિહરે સંગમસોએ દિવસ-રયણિ ઝૂરંતિ મણે ।
 શિરુ અગિ સુસંતહં બાહુ કુરંતહં અપહ શિરુદય કિંપિ ભણે ।
 તસુ સુચણ નિવેસિય ભાઇણુ પેસિય મોહવસિણુ બોલંત ખણે ।
 મહ સાઇય-વક્રખરુ હરિ ગઈ તક્રખરુ નઈ સરણિ કસુ પહિ ભણે ॥૬૮॥

કાવ્ય સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ થયેલું હોવાથી વિશેષ કહિ શકાય તેમ નથી. છે તેટલાથીયે તે ઉચ્ચ પ્રતિનું કાવ્ય છે, તે સ્પષ્ટ છે. કાવ્યઅંધની દૃષ્ટિએ, પણ રડા અને દુમિલા જેવા મોટા છંદો તેણે પ્રયોજ્યા છે તેથી તેની મહત્તા છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉપલક નજરથી સાહિત્ય-કીય અપભ્રંશ જણાય છે, અને પ્રાકૃત રૂપો ભારોભાર ભરવા કવિ પ્રયત્નશીલ છે, છતાં જાણી, જોયઉ, પયાસિઅઇ, ભાસીઅઇ, ચડાઇયઇ, નીસરઇ, વીસરઇ, સનેહડઉ, સંદેસડઉ, બોલંત વગેરે નવાં રૂપો યોજે છે. તેમ જ “ અવહદ ”ના સંસ્કારવાળાં અદ્વિઅ જેવાં બેવડા વ્યંજન-વાળાં રૂપો પણ પ્રયોજે છે, આ પ્રકારની કૃત્રિમતા તેને ૧૫મા શતકથી જૂના સમયમાં જવા દેતી નથી.

કવિ ખંભાતનું સુંદર વર્ણન આપે છે, તે કદાચ તે ખંભાતનો વતની હોવાને કારણે તો નહિ હોય ને ? ખંભાતમાં અનેક મુસ્લિમ વેપારીઓ રહેતા હતા તે વસ્તુપાલના સમયથી તો અત્યંત જાણીતી વાત છે. પશ્ચિમ દેશમાંથી આરબ મીર હુશેન ખંભાતમાં આવી વસ્યો હોય અને ત્યાં અબ્દુર રહેમાનને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓ ભણવાનો સુયોગ મળ્યો હોય એ સંભવિત છે. ખંભાત વિદ્વાનું ધામ હતું તે કાંઈ અજાણી વાત નથી. નાયિકાનું સ્થાન વિજયનગર આપ્યું છે, તે ઇડરથી ૨૫ માઇલ ઉપરનું વિજયનગર સંસ્થાનનું રાજધાનીનું શહેર તો નહિ હોય !

- ૧ છાયા: પ્રિય વિરહ-વિધ્રૂત સંગમ-શોચતી દિવસ-રજની ઝૂરતી મને ।
 નકી અગે સુસ્રાંત, બાહુ સ્ફુરતા આત્મા(ને) નિર્દય કૈંક ભણુ ।
 તેના સદને નિવેસી ભવને પેસી મોહવશે બોલતો કણુ ।
 મુઝ સંસ્કાર-વસ્ત્ર હરી ગયો તસ્કર નઈ શરણુ, કાંઈ પથિક ભણુ ॥

૧૬. શાલિભદ્રસૂરિના પૌરાણિક વસ્તુના સમાશ્રયે રચાયેલા પંચપાંડવચરિત્રાસ પછી તેવી વસ્તુને સ્વીકારી એક જૈન સાધુએ કરેલો સમર્થ પ્રયત્ન વિરાટપર્વ છે. શાલિસૂરિ નામના જૈન સાધુની એ કૃતિ છે અને એમાં ૧૮૨ જેટલાં શુદ્ધ અક્ષરમેળ વૃત્તો જ પ્રયોજાયેલાં છે. આ કવિનો સમય નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતો નથી, તેમ છતાં તે વિ. સં. ૧૪૭૮થી પૂર્વનો છે.^૧ ગૂજરાતી ભાષામાં અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં કાવ્ય કરવાનો પ્રયત્ન ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધકાર જયશેખરસૂરિના જાણવામાં છે.^૨ આ એવો ધણો જ મોટો સમર્થ પ્રયત્ન છે. ભાષાના પ્રભુત્વ અને સ્વરૂપનો આવાં કાવ્યોથી અવશ્ય પરિચય મળી શકે. કવિએ પોતાના વિષયમાં કાવ્યાંતે આટલો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે:

જિહ કૌરવાધિપતિ સૈન્ય સમસ્ત હારી

જિહ પાર્ય ઉત્તર સહિહ મનુ હર્ષ ભારી ।

આણિહ વિરાટ ચહુ પાંડવ હર્ષપૂરિ

કીધહ કવિત્ત હહ કુતિગિ સાલિસૂરિ ॥૧૮૨॥

આમાં કોઇ પણ પ્રકારનો માત્રામેળ હંદ કે દેશીઓનો કવિએ પ્રયોગ જ કર્યો નથી; તેથી દેશી કાવ્યબંધ તરીકે એની ઉપયોગિતા નથી; છતાં અક્ષરમેળ હંદોનો જ બહોળો હાથે પ્રયોગ કર્યો હોવાને કારણે કાવ્યની દૃષ્ટિએ અને ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અસાધારણ ઉપયોગિતા મને લાગે છે. કાવ્યનો વહેતો પ્રવાહ પણ સાહિત્યકીય સંસ્કૃતકાળની યાદ આપે તેવો છે:

કાસરીરમુખમંડલ માડી તું સમિ જગિ ન કાઇ બિરાડી ।

ગીતનાદિ જિમ કાઇલ કૂજલ તું પસાઇ સવિ કુતિગ પૂજલ ॥૧॥

ભારતી ભગવતી એક માગૂ ચિત્ત પાંડવ-તણે ગુણિ લાગઈ ।

૧ પૃથ્વીચંદ્રચરિત(સં. ૧૪૭૮)કાર માણિક્યસુંદરસૂરિની સં. શુકકથામાં ૧૬-૧૭મી કહીના પૂર્વાધ ઉદાહૃત થયેલા મળે છે. (શ્રી. બો. જ. સાંડેસરા) જુઓ રૂપસુંદરકથા, પ્રસ્તા. પૃ. ૭

૨ જુઓ આજ ગ્રંથનાં પૃ. ૩૦૫-૧૩

આપિ મૂં વચન તૂં રસવાંણીં હૂં કરઉં જિંસિં પ્રાકૃતવાંણીં ॥૨॥
 પંચ પંડવિ વનંતરિ વિમાસિઉં 'તેરિમૂં વરસ કેમિ ગમેસિઉં' ।
 બુદ્ધિ નારદ મહારિસિ આપી 'મધ્યદેશ રહિયો તુમ્હિ આપી' ॥૩॥
 ખેજડીસિહિરિ શસ્ત્ર નિયુંન્યા દેવશ્પ બલિ મંત્ર પ્રયુંન્યા ।
 દ્રૂપદી-રહઇં તે મતિ આલિ ગ્યા વિરાટનૃપમંદિરિ ચાડી ॥૪॥

કવિ, દ્રૌપદી સૈરંધ્રી થઇ વિરાટનગરમાં ગય છે, તે પ્રસંગ કેવો ખીલવે છે તે નીચેના અવતરણથી જાણવામાં આવશે:

તેહ તેહ પદિ તે નૃપ મેહહહ આવતી લછિ પાય કુણુ ઠેલછ ।
 એતલછ ગદ્યઅ રૂપિ સુલિંદ્રી તે સુદૃષ્ટતડિ પાર્થપુરંદ્રી ॥૧૦॥
 "કહણુ તૂં કવણુ ધરિ તૂં નારી સ્વર્ગિલોકિ કછ તૂં અવતારી ।
 નારિ કોઇ નથી તુઝ સિરખી મૃત્યુલોકિ કછ તૂં અનિમેષી ॥૧૧॥
 નાગલોકિ વસણુહર કાલી માનવી ઘટિસિ તૂં નિછલાલી ।
 તિર્યલોકિ કોઇ દેવ ન દીસછ તાહરક જનમ જેણિ કહીસછ' ॥૧૨॥
 બોલતી રહીય તામ સુદૃષ્ટા સાંભલી વચન બોલછ કૃષ્ણા ।
 'દેવિ પાંડવ નરેંદ્ર-પુરેંદ્રિ દ્રૂપદી તણુછ હઉં જિ સુલિંદ્રિ ॥૧૩॥
 દેવિ જાં પરભવી કુરુનાથિ દ્રૂપદી ગદ્ય સા પ્રિય સાથિ ।
 જેહનઇં બહિન પાંડવનઇં હઉં તેહ કૌરવ કનહઇં કિમ ભડ' ॥૧૪॥
 દ્રૂપદી-રહઇં એલગ કીજછ તૂં કનહઇં હિવ દીહ ગમીજછ ।
 જાં ન રાજ સહ પાંડવ હોઇ મૂં-હરઇં અવર કાંમ ન કોઇ ॥૧૫॥
 પાંચ પાંડવ રહ્યા છમ નાસી દ્રૂપદી રહી યાઇય દાસી ।
 દેવ દાણવ ન રાય ન રાણક દેવ આગલિ ન કોઇ સપરાણુહ ॥૧૬॥
 રામ લક્ષણુ મહા દુખિ પાડયા પાંચ પાંડવ વિદેસિ ભમાડયા ।
 રૂખનઇં ધરિ જલ વહિઉં હરચંદિઈ બાલડી મરણુ લાધ મુકુદિહ ॥૧૭॥
 દ્રોણપુત્ર મુનિ અર્જન લીધઉં ચર્મનૂં કવચ કણિં સુ દીધઉં ।
 ચીંતવિહ સહુ આલિ જઇ દૈવસિહ કુણિ કિંપિ ન યાઇ ॥૧૮॥
 પુત્ર ગાંગલિ મહારિષિ કરા દેવિ બાંધવ અછઇ બહુતેરા ।
 નામિ કીચક સવિ તિ કહીજઇં તેહનઇં ભઝ નરાહિવ ખીહઇં' ॥૧૯॥

જુદાં જુદાં વૃત્તોમાં કવિએ ઠીક વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. નીચે એણે પ્રયોજેલા પ્રત્યેક છંદનો ઉપરના નમૂના ઉપરાંત એક એક નમૂનો એનો પરિચય આપશે:

(દ્રુતવિલંબિત)

અહહ રૂપ અસંભવ ભૂવલઘ
કવલ કાંમિનિ એહ સમી તુલઘ ।
હિવ હઠિહ મઝ મન્મથ મારિવા
એહ નિ ભડણુ અંગ ભગારિવા ॥૨૧॥

(માલિની)

નિરુપમ કુલબાલી રૂપની ચીત્રસાલી
અવિકુલગુણવલ્લી કામભૂપાલભલ્લી ।
કર હુધ સુરરાણી માનવી મધં ન જાણી
અહવ હુધ નિ નારી તોઘ તુ હુધ ગંધારી ॥૨૫॥

(ઉપગ્નતિ)

એ ગંધકારી મિસિ રૂપદાસી
રહી અછછે ઉત્તમ નારિ નાસી ।
કિમધ ન જાણિહ ફલ નૈવ ખાજઘ
અણુજાણુતુ અંધ ઉખાડિ દાઝઘ ॥૨૬॥

(રથોદ્ગતા-સ્વાગતા)

દેવિ દ્રૂપદિય રાડિ સાંભલી
હાથિ લેધ હથીયાર આંખિલી ।
ભીમુ ભીરુ ઇમ કીચક ફૂટઘ
તેહ આગલિ ન કોઘ [વિ]જૂટઘ ॥૨૭॥

(વસંતતિલકા)

વચરાટ ઉત્તર પખઇ કુરુરાહ ધાયક
અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર છાયક ।
નીસાણુને સહસિ અંખર ઘોર ગાજઘ
એ પાંચ પાંડવ તણુકિ કિરિ મેચુ ભાંજઘ ॥૨૮॥

માત્ર સ્વાગતા, ઉપગ્નતિ, માલિની, વસંતતિલકા અને દ્રુતવિલંબિત એ પાંચ છંદ પ્રયોજ્યા છે, છતાં વચ્ચે વચ્ચે ચાલતો છંદ પલટી કવિએ બંધ પરનું પ્રભુત્વ ખૂબ સાધ્યું છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સ્વરૂપ આપણને મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું દેખાય છે, છતાં માપ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં નોંધાયે તો

એ પછી મધ્ય. ગૂજ.ની બધી ભૂમિકાઓ—અર્વાચીન ગૂજ.ના અંશ સહિતની આ શ્લોકોમાં જણાય છે: નમૂના તરીકે ઉપરની છેલ્લી કડી જ અહીં વાંચિયે તો—નીચે પ્રમાણે વંચાય:

વૈરાટ ઉત્તરપમે કુરુરાઠ ધાયે।

અક્ષોહણી દલ તણી રજ સૂર છાયે।

નીસાણુને સહસિ અંબર ઘોર ગાજે

એ પાંચ પાંડવ તણેા કિરિ મેચુ ભાંજે ॥

આમાં મોટા અક્ષરોવાળાં ૩૫ તપાસો: છંદ કેવું ૩૫ રજૂ કરે છે? અર્વાચીન ભૂમિકાનાં જ એ ૩૫ો સ્પષ્ટ રીતે કવિને અભીષ્ટ નથી લાગતાં? અને હાથપ્રતમાં જ નીસાણુને પ્રયોગ્યેલું છે. એ જ રીતે તણે ૩૫ રજૂ કરીમાં પ્રયોગ્યું છે. ઉપર ઉતારેલા બધા નમૂના એ પ્રમાણે શ્લિષ્ટ કરવાથી કવિને સંમત—અભીષ્ટ ૩૫ો તરી આવશે, જેમાંનો મોટો ભાગ એમ બતાવે છે કે ગમે તે રીતે બોલીમાં અર્વાચીન અંશેા જમી ગયા હતા. બીજી રીતે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું સ્વરૂપ લેખનની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે. નીસાણુ, ગાજઘ, પાંચ, ભાંજઘ એ સ્વરૂપોથી એ સ્પષ્ટ થશે.

૧૭. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં ગદ્ય-પદ્ય એમ ઉભય પ્રકારની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કરનારા ઘણા થોડા કવિઓ પૂર્વે થયા છે, તેમાં સોમ-સુંદર સૂરિનું લગભગ પ્રાથમ્ય જ ગણાય. એ તપગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય હતા. એમનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં, દીક્ષા સં. ૧૪૩૭માં, વાયકપદ-પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૦માં અને સૂરિપદ પ્રાપ્તિ સં. ૧૪૫૭માં થઈ હતી. તેઓ સં. ૧૪૯૯માં ગુજરી ગયા હતા. આ સૂરિનો કવન-કાળ આમ સં. ૧૪૫૦-૯૯નો ગણી શકાય. મોટે ભાગે તો એમણે જૈનધર્મના સમર્થ ગ્રંથોનો ગદ્યાનુવાદ અને ગદ્યવિવરણ “બાલાવબોધ” એ મથાળે કર્યા છે, જેવાં કે ઉપદેશમાલા (સં. ૧૪૮૫), યોગશાસ્ત્ર, ષડાવશ્યક, આરાધના પતાકા, નવતત્ત્વ, ષષ્ઠીશતક (સં. ૧૪૯૬) વગેરે ઉપર. તત્કાલીન ગદ્યના સ્વરૂપમાં એ ગદ્યકૃતિઓની અત્યંત મહત્તા

છે. ૧૫મા શ્લોકનું ગદ્ય આ પ્રકરણને છેડે આપ્યું છે, ત્યાં તે વિશે સ્વતંત્ર ચર્ચા આવશે. “આરાધનારાસ” નામનું એમનું કાવ્ય હોવાનું જણાય છે,^૧ પણ તે હાલ પ્રાપ્ય નથી. એટલે આ સૂરિએ “રંગ-સાગરનેમિનાથ-ફાગુ” નામનું સુંદર ફાગુ-કાવ્ય લખ્યું છે, તે રીતે જે વિશિષ્ટતા છે તે ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

અગાઉ આવેલા અનેક ફાગુ જેવું આ ફાગુ-કાવ્ય છે, પણ તેમાં વિશેષ એટલો છે કે નેમિનાથના જન્મના પ્રસંગથી માંડીને ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. એ રીતે અગાઉના નેમિનાથવિષયક ફાગુથી આ વિશેષ આપે છે. શિવાદેવીના ગર્ભમાં નેમિનાથ રહ્યા, તે વખતે શિવાદેવીને સ્વપ્ન આવે છે, તે “ફાગ” એ મથાળે દોહરા-ઓમાં કવિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

રસપન લહધ હોડોલાખાટઇ ખાટઇ પહઢીય દેવિ,
ગારી પીનપથોહરી ઉહરી માહિં સવેવિ. ૭
પહિલહં પેખઇ (એ) ગયવર અમર ગઇદ ઉદાર,
વૃષભ કપૂર રસામલ સામલ સિંગ સિંગાર. ૮
ચંદ્રધવલ પાંચાનન કાનન નાયક એક,
દિસિગજ વિહિઅ સુધારસિ સાર સિરિ અભિષેક. ૯
દીહર ટોડર નવસર નવસર મધુકરવંદ,
સુંદર અમીય રસાગર સાગર નંદન-ચંદ. ૧૦
દિલુચર તેજિં દીપતહ જપત તિમિર અભંગ,
સોવનદંડિ ધરી ધજ કીધછી મલિ જસુ ગંગ. ૧૧
મંગલ કલસ અમીભરિહ કંઠિ પરીડીઅ માલ,
પદમ સરોવર નિર્મલં જસુ જલિ રમઇ મરાલ. ૧૨
મોતીઅ મણિરચણાંચર સાચર ખીરનિહાણુ,
ઝગમગતું મણિરચણું નયણું કામ વિહાણુ. ૧૩

૧ જૈ. ગૂ. કવિઓ ભાગ ૧ લો, પૃ. ૩૨

૨ શમામૃતમ્ નેમિનાથ-સ્તવન અને રંગસાગરનેમિ-ફાગ (મુનિ ધર્મ-વિજય-સંપાદિત), પૃ. ૧૬

ભાસુર ગચણિ ગરડકે રૂઝઅહ રચણનકે રોડ,
પાવક ધૂ નવિ ધરતે તુઃકરતક મનનકે મોડુ. ૧૪
શુભ શકુનોને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલા આળક નેમિનું વર્ણન.
કરતાં સં. આલંકારિક પદ્ધતિનો આશ્રય કરી કવિ ઉત્પ્રેક્ષે છે:

રાસકે

૧નેમિઃ અંગિ અવતરિકં યૌવન સોવન વિણ સિણગાર રે
તવ મનિ મોહક સુરનર રમણી રમણીય રૂપલંકાર રે. ૨૩
બ્રહ્મારૂઠ કરતા એ સામલવન મહવનનુ હું અનંગ રે
નીલકમલદલ તોલિ સૂં આલિમ કાલિમ ગુણધર-અંગ રે. ૨૪

આંદોલ

કાલિમ ગુણધર અંગ પગતલિ અલતા-રંગ
કેલી થંભ ફૂંઅલી એ સાયલ જુઁઅલી એ.
કટિ નિસિડં કેસરિલંકે નાભી ગંભીર નિકલંકે
ઉત્તરિ ઉત્તર એ શ્રીવચ્છ લંછિતૂ એ. ૨૫
કુસુમ કલી નિમ અતિ આંગુલડી દીસંતિ
કણચર કાંબડી એ લાંબી બેહ બાંહડી એ,
સંખ સરીખકે કંઠ પ્રગટિકે ગુહિરકે કંઠ,
ખંધ ધુરંધર એ અધર બે રંગ-ધર એ. ૨૬

ફાળ

અધર કુઅર કેરા તુડિં રાતુડિં ચડઈ પ્રવાલ,
કંપક ડાલિઅ જભઈ જભક વિનિત પ્રવાલ. ૨૭
સકલ કરી નિજ દાસિકા નાસિકાક શુકચંચ,
વદન ચરણ કરજુઆલાં ફૂંઆલાં પદમ એ પંચ. ૨૮
નેમિતણકે સુહુ બિમણિમ ચંદ અચ્છક નિસિદીસ,
દંત નહી એહ ઉજલી ઝલહલક કલા ખત્રીસ. ૨૯
લોચન વિકસિત કમલકિ અમલ કિરણ અણીઆલ,
હે હર તુજ સસિમંડલ-ખંડ લહીકે એ બાલ. ૩૦

કાવ્યં [શાર્દૂલ]

દંતા દાડિમની કુલી અધર બે જાચી પ્રવાલી જિસી
ક્રીજઇ ખંજન પંખિ અંખિ સરિખા ધારા જિસી નાસિકા
સારી સોંગિણિ સામલી ભમહી બે વાંકી વલી વીણડી
કાલિ કિંબહુના કૂમાર કિર એ પીળઇ લગલગ લાહી. ૩૧

નેમિ યૌવન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કૃષ્ણ બલરામાદિક સાથે દ્વારિકાની
વાટિકાઓમાં અનેક પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, ત્યાં કવિએ સુંદર
વનવર્ણન આપ્યું છે, તેમાંનો આ એક શાર્દૂલ જ પર્યાપ્ત છે:

કાવ્યં

આવી એ મધુ માધવી રતિ ભલી કૂલી સવે માધવી,
પીલી ચંપકની કલી મયણની દીવી નવી નીકલી;
પામિ પાડલ કેવડી ભમરની પૂગી રૂલી કેવડી,
ફૂડે દાડિમ રાતડી વિરહિયાં દેહલી હૂંધ રાતડી. ૨૭૧

ગોવિંદની સુંદરીઓ નેમિકુમારને સાથે લઈ ગિરનારનાં જંગલોમાં
ક્રીડા કરવા ગઇ છે તે પ્રસંગ પણ મધુર રીતે અર્પવામાં આવ્યો છે:

આંદોલ

કુમર રમાડમ નારિ હોડોલે હોચણહારિ
ઉચ્છંગિ બધસારી એ સયરિ સિંગારી એ,
ચાઇ થુમણિ થોર દોલઇ દીહર દોર,
કંચણ ચૂડી એ રણકઇ રચડી એ. ૩૪
દેહર (માર) ઉરવરિ હાર વહલસિરી સુકુમાર.
નવનવ ભંગી એ કુસુમચી અંગી એ
ત્રીકમ તરુણી તુંગ વિરમઇ સુચંગ,
અતિ અણીયાલઈ એ પૂંપ પૂણાલક એ. ૩૫

ક્રીડા

પૂંપ પૂણાલક વિચિ વિચિત્ર કુસુમ રચઇ ખેમિ
અતિહિ અલંકૃત કલી હરિ હરિરમણી લિઇ ખેમિ. ૩૬

કનક-ચક્રિ-વટ માંડતી માંડતી હા રસ-પૂરિ
નેમિ રમાડછ સોગઠે સોગઠે સધ સવિ દૂરિ. ૩૭૧

કૃષ્ણે ઉગ્રસેનપુત્રી રાજિમતીનું માથું કરી સગપણ કરાવી
આખ્યા પછી લક્ષ્મી તૈયારી કરવામાં આવી, ત્યારે માંડવાની રચના
કરવામાં આવી. હવે નેમિને શૃંગાર કરી વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો.
તે વખતે યાદવકુમારે ઘોડેસવાર થયા, ત્યાં કવિએ જુદા જુદા
પ્રકારના ઘોડા ગણાવ્યા છે, ત્યાં વરઘોડો વધે છે:

(શાસ્ત્રી)

મોતી ખંડિત મુંડિ દંડ સરલા દીસંતિ દંતુસલા
હીરાલાં ઝલકત સોવન કડી સિંદૂર ભાલે ભલા
ગાલી ધુધરીઆલ પાખર ખરે હીરે જડે જોહની
અંગે નેહ ગજેન્દ્ર ઊપરિ ચડયા ચાલંતિ રાણા સવે. ૧૯

રાસક

મૃદંગ ભુંગલ ભેરિ ગભીર સર સરણાધ નીસાણુ વાજંતિ રે
દડદડિ દિસિમાં દેવકુંદુભિ મહારવિ રવિરથ તુરીય ત્રાંસંતિ રે. ૨૦
પાલખી તુરીય રથ ગચંદ આડંબરિ અંબરિ અમર નિહાલી રે.
છત્ર ધન અલંબસી કિરિવા (મરધર) સધર જન હિવ ચાલી રે. ૨૧

પણુ વરઘોડો સસરાને આંગણે પહોંચતાં આલંબનને માટેનાં
પશુને જોતાં નેમિનાથ નિર્વેદ પામી પશુઓને છોડાવી ચાલ્યા જાય
છે; રાજિમતી વિરહે ઢળી પડે છે; પછી

કામ

ચેતન પામિય રાજસિ કાજસિ કહુપિત દષ્ટિ,
વિશ્વપતિ વિંરહ દેખાડતી પાડતી આંસુઅ વૃષ્ટિ. ૨૫
પીડઈ કાઈ બાપીયડા પ્રીયડા વિરહ-વિષાદિ,
પ્રાણુ હરે તુ મોરડા (મોરડા) મધુર નિનાદિ. ૨૬

૧ એજન, પૃ. ૨૪, ખંડ ૨ જો

૨ એજન, પૃ. ૨૭, ખંડ ૩ જો

રડઇ ચ પડઇ લોઠઇ એ મોઠઇ એ કંઠ ડાર,
ગમઇ ચ નહિ અંગિ નેઠર કેઠર કરિ ઉરિ હાર. ૨૭.

અને અંતે રાજમતી નેમિ પાસે જમ્મ દીક્ષા લમ્મ લે છે. કવિએ આમ કાવ્યને કરુણાંત કરી નાખ્યું છે; પણ છતાં તેની કવિતા કવિતા જ રહેવા પામી છે. ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી જણાશે કે અગાઉના ફાગુ આટલા સુંદર તો નથી જ. અને બંધની દૃષ્ટિએ પણ કવિએ વૈવિધ્ય એટલું જ સુંદર સાધ્યું છે.

આ કાવ્ય ત્રણ ખંડમાં વિભક્ત છે, જેમાં અનુક્રમે ૩૭, ૪૫ અને ૩૭ કડી છે, જેમાં ૧-૧ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૧-૨ (શાર્દૂલ), ૧-૧૫ (શાર્દૂલ), ૧-૨૨ (શાર્દૂલ), ૧-૩૭ (શાર્દૂલ), ૨-૧ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૨-૧૦ (આર્યા), ૨-૨૦ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૩-૩૬ (અનુષ્ટુબ્ધ), ૩-૩૭ (શાર્દૂલ) અને ૩-૩૧, ૩૨ (રાસક), એ સંસ્કૃત ભાષામાં શ્લોકો મળે છે, જ્યારે ૨-૧૮ (શાર્દૂલ) અને ૨-૩૦ (ગાથા) એ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે, બાકીનું કાવ્ય તત્કાલીન ભાષામાં છે. એ ઉપરાંત નીચે જુજબ છંદોવૈવિધ્ય આપવામાં આવ્યું છે:

ખંડ ૧ લો

રાસક-કડી ૩-૪, ૧૬-૧૭, ૨૩-૨૪, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૫-૬, ૧૮-૧૯, ૨૫-૨૬, ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૭-૧૪, ૨૦-૨૧, ૨૭-૩૦, ૩૬
શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૩૧મી

ખંડ ૨ નો

રાસક-કડી ૨-૩, ૧૧-૧૨, ૨૧-૨૨, ૩૨-૩૩
આદોલ-કડી ૪-૫, ૧૩-૧૪, ૨૩-૨૪, ૩૪-૩૫
ફાગુ-કડી ૬-૯, ૧૫-૧૯, ૨૫-૨૬, ૨૮-૩૦, ૩૬-૩૭
શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૨૭મી, ૩૧મી
અદમ્બા (=૫૬)-કડી ૩૮-૪૫.

અંક ૩ નો

રાસક-કડી ૨-૩, ૯-૧૦, ૨૦-૨૧

આદિલ-કડી ૪-૫, ૧૧-૧૨, ૨૨-૨૩, ૩૩-૩૪

ફાગુ-કડી ૬-૭, ૧૩મી, ૧૬-૧૭, ૨૪-૨૯, ૩૫મી

શાર્દૂલવિક્રીડિત-કડી ૧લી, ૮મી, ૧૮-૧૯

ભાસા-કડી ૧૪-૧૫

આ પ્રમાણે વિભાગ પડી જાય છે. શાર્દૂલવિક્રીડિત ગૂજરાતીમાં ૭ આવ્યા છે. બાકીના છંદો માત્રામેળ છે, જેમાં આદિલ એ તો દૂહાના સમ ચરણના આઠ ટુકડાનો છે; જ્યારે ફાગુ-એ દૂહા છે; પણ તેમાં જયશેખરસરિએ જે પ્રકારની સાંકળી પ્રયોજી છે, તેવી સાંકળી લેવામાં આવી છે, જે ઉપરના નમૂનાઓમાં સ્પષ્ટ છે. “રાસક” એ સર્વેયા બત્રીસાનું અર્ધ એટલે કે બે ચરણની એક કડીને હિસાબે છે; પણ “ભાસા” એ મથાળે આવતો કાવ્યપ્રકાર નવીન છે; જેમકે

બાવની ચંદનિ ગૂહલી રે ઉપરિ ચઢક નવેરો રે
માણિક મોતી કેરો રે માડિક સોવન પાટ સુંદર રે.
તેહ ઉપરિ હરષિ થાપિષ્ઠ માંડી મનિ ભમાહો રે
થાલ મણિમય સાહો રે મોતીઅડે વધાવઇ કુંઅર રે ॥૧

આમાં ૧લી પંક્તિ સર્વેયાની દેશીના ઢાળની છે, પણ તેના છેલ્લા શબ્દ સાથે નવી પંક્તિનું એક ચરણ અનુપ્રાસયુક્ત બને છે, અને ૪થું ચરણ દૂહાનું વિષમ ચરણ છે. આ પ્રકાર નવો છે.

“અઢઠઆ”એ મથાળે તો ૧૬+૧૬+૧૩ વાળી જૂની દેશી જ પ્રયોજાયેલી છે; જેમકે

વનખંડ મંડન અખંડ ખડો ખલી મલયાનીલ પીડિત જલ ઉઠલી;
ઉઠલી ચતુર દુઆરિતુ.....ધન ધન તેહ જલિ. (ટક)
વિલસતઘં સવિ અલવેસરિ વિગસિત કાજલ કુંકુમ કેસરિ.
તસરિ સોહરિ નારિતુ.....ધન ધન૦ ૩૬૨

૧ એજન, પૃ. ૨૬, અંક ૩ નો

૨ એજન, પૃ. ૨૪, અંક ૨ નો

આમાં ખીજ ચરણના છેલ્લા બે અક્ષરો, ત્રીજા ચરણમાં વાળ-વામાં આવ્યા છે, તેટલી નવીનતા કવિએ આપી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં હવે મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકાનું રૂપ સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત થયેલું આ કાવ્યમાં મળે છે: તેમાંય તે અક્ષર-મેળ શાર્દૂલવિક્રીડિતનો પ્રયોગ મળતો હોવાથી સ્વરૂપમાં કેટલીક ચોખવટ પણ થઈ જાય છે:

ઉઠી ચાદર ચીર સુંદર કસી દીલી કસી કાંચલી
આંજ લોચન કાજલે સિરિ-ભરી સીમંત સિદ્ધરની,
લેઈ સાચિઈ નેમિકુંવર સવે ગોવિંદની સુંદરી
વાડીએ ગિરિનાર ડુંગરિ ગઈ સિંગારિણી ખેલિવા. ૩૧

આમાં કાજલે, વાડીએ રૂપ છેક અર્વાચીન ભૂમિકાનાં સ્થાપિત રૂપો મધ્ય ગૂજ. ની ૪થી ભૂમિકાથી દૃઢ થયેલાં પ્રયોગ્યાં છે; જ્યારે ઉઠી-દીલી એ આઠી-ડીલે એ પ્રમાણે છંદ માગતો હોવાથી તેટલાં જૂનાં કવિને ઇષ્ટ લાગે છે. આ પૂર્વના શાર્દૂલો પણ સરખાવી જવા.

એક વસ્તુ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે; તે એ કે કવિએ “શાર્દૂલ”માં અંત્યાનુપ્રાસની પરવા કરી નથી. એ મુદ્દો હશે કે અં. પદ્ધતિના અક્ષરમેળ વૃત્તોમાં અંત્યાનુપ્રાસ અપેક્ષિત નહિ હોય? આવે તો વિશેષ બહું. આ પૂર્વેના શાલિસુરિએ વગેરે અંત્યાનુપ્રાસ લીધા છે જ. માત્રામેળ અને દેશીઓમાં તો અંત્યાનુપ્રાસ સર્વત્ર ઇષ્ટ છે.

૧૮. ઉપદેસમાલા-કહાણીય છપ્પય પછી લગભગ સો સવાસો વર્ષ પછી ખરતરગુરુ-ગુણવર્ણન-છપ્પય નામનું એક વિસ્તૃત કાવ્ય રચેલું મળે છે, એ કોની કૃતિ છે, તે જાણવામાં નથી, પણ આ બધા શુદ્ધ છપ્પાઓ (રોળા અને ઉલ્લાલનાં મળી ૮ પદના) એ કાવ્યમાં પ્રયા-જાયેલા છે. ખરતર ગચ્છના આચાર્યોના ગુણનું તેમાં વર્ણન છે, અને સં. ૧૪૭૫ આસપાસમાં વિદ્યમાન જિનભદ્રસુરિએ એ વર્ણન અટકે છે. કર્તા એ જિનભદ્રસુરિનો શિષ્ય જણાય છે: ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ કાવ્ય એ માટે ઉત્તમ છે કે એમાં છેક જયસિંહદેવના રાજ્યકાળથી

થયેલા ખરતર ગમ્મના આચાર્યોની સાલવારી અને કેટલીક ઉપયોગી હકીકત આપવામાં આવી છે.

કાવ્યની દૃષ્ટિએ એમાંથી બહુ તત્ત્વ નહિ મળે, છતાં બંધની દૃષ્ટિએ તેમ જ શબ્દાનુપ્રાસની દૃષ્ટિએ ઠીકઠીક મળે છે:

કુસલ ખડો સંસાર. કુસલ સન્નજલુ જલુ ચાહધ ।
કુસલધ મધગલ વારિ લછિ કુસલહિ ધરિ આવધ ।
કુસલહિ ધલુ વરસંતિ કુસલિ ધલુ ધન રવન્નહ ।
કુસલહિ ઘોડા ધટ્ટિ કુસલિ પહિરિય સુવન્નહ ।
ઐરિસહ નામ સુહ ગુરુ તણહ કુસલહિ જગ રલિયામણહ ।
જિલુકુસલચુરિ-નામચહણિ, ધરિ ધરિ હોધ વધામણહ ॥૧૯॥

X X X

જિમ નસિ સોહધ ચંદ જેમ કન્નજલુ તરુલછહિ ।
હંસ જેમ સુરવરહિ પુરિસ સોહધ જિમ લજિહિ ।
કંચણુ જિમ હીરેહિ જેમ કુલ સોહધ પુત્તહિ ।
રમણુ જેમ ભત્તાર રાહ સોહધ સામંતધ ।
સુરનાહ જેમ સોહધ સુરહ, જગિ સોહધ જિલુધમ્મ ભરુ ।
આચરિય મજિ સિહાસણહિ, તિમ સોહધ જિલુચન્દ ગુરુ ॥૨૦॥

X X X

ભૂવલયંમિ પસિદ્ધ સિદ્ધ ને સંકરુ ભલિયહિ ।
ગોરિ-પયતલિ રુલિય સોય ઇણિ વાણિહિ હલિયહિ ।
દાનવ માનવ અસુર અમરિ હેલધ ને સિદ્ધહિ ।
સો નારાયણુ સોલ સહસ ગોપી વસિ કિદ્ધહિ ।
હિવ એહ અધિક ભડિ વાહલહિ, ન મુણિલોચહં કલિહિ ।

જિલુભદ્રસૂરિ ઇણિ કારણિહિ મયણુ મદલુ જિત્તહ ખલિહિ ॥૨૧॥

ડિંગલના પૂર્વ રૂપની એક “અવહટ્ટ” એ વિશેષ નામવાળી ભાષાના વિષયમાં વિદ્યાપતિની “કીર્તિવ્રતા”^૨ કૃતિની વાત કરતાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે; ડિંગલ ભાષાના પૂર્વ સ્વરૂપવાળી એ

૧ એ. જી. કા. સંગ્રહ; પૃ. ૨૬-૩૨-૩૭

૨ આ પૂર્વે પૃ. ૧૨૬-૩૩

ભાષાના અંશ આપણને આ કૃતિમાં મળે છે: કૃત્રિમ રીતે અપખંડ-કાલીન રૂપ આપવાનો તેમાં પ્રયત્ન હોય છે, તે છેલ્લી પંક્તિના જિત્તઉ જેવા શબ્દોથી માલૂમ પડશે. “બડો” શબ્દો પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. “ધરિ ધરિ હોઇ વધામણુ” એવા મધ્ય. ગૂજ. ના પરિચિત પ્રયોગ સાથે જિત્તઉ, બડો જેવાં રૂપો આપણને ડિંગલ ભાષાનું સ્મરણ કરાવે છે, અને શ્રીધરનો રણમલ્લ હંદ આપણા ગૂજરાતની જ એવી કૃતિ છે કે જેમાં “અવહટ્ટ”ના શુદ્ધ અંશો પ્રયુક્ત છે.

છપ્પાઓમાં એક પ્રકારનું જોસ હોય છે, તે ઉપરના છપ્પાઓથી જણાશે. સામળ જેવાને એ પરંપરા અવશ્ય મળી છે, તે એવા વહેતા છપ્પાઓ સાથે ઉપરના છપ્પાઓ સરખાવતાં આપણે સમઝી શકીએ.

૧૯. લોકકથાઓને પ્રાધાન્ય આપી જે કાવ્યો રચાયાં છે, તેવાં હંસવન્દ્ય ચઉપદ્ધ, હંસાઉલી, સદયવત્સચરિત એ ત્રણ કાવ્યો પછી “વિદ્યાવિલાસ પવાડુ” આવે છે. સં. ૧૪૮૫માં હીરાણુંદસુરિ નામના જૈન સાધુએ આ કાવ્ય રચ્યું છે. કવિએ પોતાના વિષયમાં નીચે મુજબ આહિતી કાવ્યાંતે આપી છે:

પદ રાજ વસંત ॥ હિવ વીવાહલઉ ॥

મહીઅલિ ધરમ વખાણીધ ધરમિહિં શિવ-પુરિ નઠીધ એ ।

ધરમિહિં અચલ વધામણુ એ વિદ્યાવિલાસ-ચરી એ ॥

અતિહિં સોહામણુ એ મહીઅલિ જીપર ચરીધ એ ।

જે બણુ એ મુણુ તીહ ધરિ અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૫॥

પીપલઅચિ ગરુડ ગુણનિલક એ વીરદેવ-સુરિહિં પાટિ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૬॥

વીરબ્રહ્મસુરિ ગહગહધ એ તાસુ પાટિ હીરાણુંદસુરિ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૭॥

સંવત ચૌદ પંચાસીધ એ વચ્ચીક ચરી રસાલુ એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૮॥

નં લગધ અબરિ રવિ તપધ એ તાં લગધ વાપરક એ

અચલ વધામણુ એ ॥૧૮૯॥

કવિ પીંપલગચ્છના વીરદેવસૂરિના પટ્ટધર વીરપ્રભસૂરિના શિષ્ય પટ્ટધર છે. આ કવિએ દશાર્જુનદ્રાસ, જંમૂસ્વામીનો વીવાહલો (મં. ૧૪૯૫), કલિકાળ, વસ્તુપાલ તેજપાલરાસ એ કૃતિઓ પણ રચી છે. પ્રાપ્ય કૃતિઓમાં “વિદ્યાવિલાસ પવાડુ” સુંદર કૃતિ છે. આ કૃતિની, કવિતા કાવ્યબંધ અને ભાષા એ ત્રણે દષ્ટિએ ઉપયોગિતા જણાઈ છે. કાવ્યનું વસ્તુ લોકવાર્તામાંથી છે; એનું મૂળ મં. ૧૨૮૫ આસપાસ રચાયેલા વિનયચંદ્રકૃત મં. “મલ્લિનાયકાવ્ય”માં મળી આવે છે.

ધનસાગરને એનો પિતા કાઠી મૂકે છે, તે પછી ધનસાગર કોઈ એક શહેરમાં આવી એક નિશાળમાં આશ્રય કરી રહ્યો છે, અને વિનયચંદ્ર નામે મંમેધાય છે. ત્યાં ભણવા આવતી રાજકન્યાનું વર્ણન આપતાં કવિ કહે છે:

તીલિ નયરિ સુરસુંદર રાજ તસુ ધરિ કમલા રાણી ।
સોહગ-સુંદરિ તાસ તણી ધૂઅ રૂપિઈ રંભ-સમાણી ।
સોલ કલા-સુંદરિ સસિવચણી ચંપકવત્રી ખાલ
કાજલ શામલ લહકઈ વેણી ચંચલ નયણ વિસાલ ॥૧૭॥
અધર સુરંગ જિસ્થા પરવાલી સરલ સુકોમલ ખાહ ।
પીણુ પયોહર અતિહિં મણોહર જાણે અમિય-પ્રવાહ
ભરુચુગલ કિરિ કદલી-ખંભા ચરણકમલ સુકુમાલ ।
મયગલ જિમ માહહંતી ચાલઈ બોલઈ વચણ રસાલ ॥૧૮॥

ત્યાંના પ્રધાનનો કુંવર મનમોહન તે જ નિશાળે આવે છે, તેના ઉપર એ કુંવરી મુગ્ધ થઈ પરણવાનું કહે છે, તેનો મનમોહનના મુખમાં કવિ સુંદર રીતે જવાબ અપાવે છે:

હિવ દૂહા

સામિણિ સેવક ઉપરિઈ નીચ મણોરથ કાંઈ ।
એહ વાત જુગતિ નહી આધી વરય ન થાઈ ॥૨૨॥
કિયાં સાચર કિહાં છિલ્લરુ કિહાં કેસરિ કિહાં શાલ ॥
કયાં કાયર કિહાં વર-સુહડ કિહાં વણ કિહાં સુર-સાલ ॥૨૩॥

કિહાં સરસિવ કિહાં મેરુગિરિ કિહાં ખર કિહાં કેકાણુ ।
 કિહાં જાહર કિહાં ખાસરુ કિહાં મૂરખ કિહાં જાણુ ॥૨૪॥
 કિહાં કસ્તૂરિ કિહાં લસણુ કિહાં માનવ કિહાં દેવ ।
 કિહાં કાંજ કિહાં અમિય-રસ કિહાં રણિમ કિહાં સેવ ॥૨૫॥
 કિહાં રીરી કિહાં વર-કણુય કિહાં દીવક કિહાં ભાણુ ।
 સામિણિ મજ તુઝ અંતરક એ એવડક પ્રમાણુ ॥૨૬॥

પણુ મનમોહનની ઇચ્છા પરણવાની નહોતી, એટલે તેણે પોતાને
 બદલે વિનયચટ્ટને પોતાનું રૂપ આપી કુંવરી સાથે પરણાવરાવી દીધો.
 પરણી વિનયચટ્ટ-રાજકુંવરી અને એક ત્રીજો માણસ પરદેશ સિધાવે
 છે. માર્ગમાં પ્રિયને ખોલાવતાં કુંવરી કહે છે:

હિવ દૂહા

અપ્પિહલ જ મુહિ કહધ તિણિ નામિધ સહિનાણ ।
 રવિનંદન સહિ નામ-હધ કહિ સંતોષ સુજાણુ ॥૩૬॥
 સાર કિસિલે જીવી-તાણું પ્રિયસંગમિ સિલે થાધ ।
 ફલ માહિ સિલે મૂલગલે સ્ત્રી પરણી કિહાં જાધ ॥૩૭॥
 એક નારિ અતિ સામલિ પાણી માહિ વસંતિ ।
 તે તુગ્ધ દરસણુ દેખિવા અલજલ અતિ હિ કરંતિ ॥૩૮॥

આમ પ્રશ્નો કરે છે, પણ પ્રિય જવાબ નથી આપતો. આ વગેરે
 પ્રસંગો કવિએ સુંદર રીતે યોજ્યા છે. આ જાતની સમસ્યાઓ હીરાનંદ
 પ્રથમ પ્રયોજતો લાગે છે. આખી કથા બહુ સુંદર રીતે વર્ણવી છે.
 એમાં તત્કાલીન સમાજની પણ કેટલીક દૂટ સમસ્યાઓ કવિએ ચર્ચી
 આપી છે. વિનયચટ્ટની વાર્તાનું આખું ખોખું કવિએ આમ આપ્યું છે,
 અને પછીના કવિઓને ઉપયોગી એવી સુંદર સામગ્રી રજૂ કરી આપી છે.

કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ પણ દેશીબંધનો ઠીકઠીક વિકાસ સાધ્યો છે:

કડી ૧ થી ૨૧—સવૈયાની દેશી

,, ૨૨ થી ૨૭—દૂહા

,, ૨૮ થી —વસ્તુ છંદ

„ ૨૯ થી ૩૭—રાગ દેશાખની સવૈયાની દેશી, પણુ છેલ્લે
રગણુવાળી (જ્યદેવે આ ગતની પ્રયોગ
છે)—અંતે એ સાથે.

„ ૩૮ મી —વસ્તુ છેદ

„ ૩૯ થી ૫૨—દૂહા

„ ૫૩ થી ૬૫—ચોપાઈ

„ ૬૬ થી ૯૯—દૂહા

„ ૧૦૦ થી ૧૧૩—હિવ સુપર્ક-માલવી ચુકુ

„ ૧૧૪ મી —વસ્તુ છેદ

„ ૧૧૫ થી ૧૨૨—રાગ મંધૂકિ-દૂહાની દેશી

„ ૧૨૩ થી ૧૪૦—રાગ રામગિરિની ચોપાઈ

„ ૧૪૧ મી —વસ્તુ છેદ

„ ૧૪૨ થી ૧૫૪—સવૈયાની દેશી, રાગ ભીમપલાસી

„ ૧૫૫ મી —વસ્તુ છેદ

„ ૧૫૬ થી ૧૬૨—“ હિવ વધામણાંનકિ ઢાલ ” રાગ દેશાખ-
સવૈયાની દેશી

„ ૧૬૩ થી ૧૮૪—રાગ વસંત-સવૈયાની દેશી

„ ૧૮૫ થી ૧૮૯—રાગ વસંત-એ જ ઢાળ

કવિએ દરેક ગેય પદને છેડે પોતાના નામની છાપ આપી છે.
૧૧૫ થી ૧૨૨ વાળી દેશીમાં રેનો પ્રયોગ વિષમપદાંતે ધ્યાન ખેંચે છે.

રાગ સંધૂકિ

નિસિ ભરિ સોહગ સુંદરી રે જોઇ વાલંભ-વાટ ।

નીંદ્ર ન આવઇ નયણલે રે હિઅડઇ ખરક ઊચાટ ॥૧૧૫॥

“સુણિ સામિ લીલ-વિલાસ વલિ વાલંભ વિદ્યાવિલાસ

મઝ તુઝ વિણુ ધડીય છ-માસ પ્રભુ પૂરિ-ન મન-કી આસ”

કંમ વિરહિ પ્રિય વિણુ યોલઇ ॥૧૧૬॥ ॥આંહણી॥

સીંહીઅ સમાણી સેજડી રે ચંદન જેહવી ઝાલ ।
 દાવાનલ નિમ દિવડહ રે કમલ નિસ્ત્યાં કરવાલ ॥સુણિ॥૧૧૭॥
 મઝ ન સુહાધ ચાંદલુ રે જાણે વિસ વરસંતિ ।
 સીતલ વાહ સોહામણુ રે પ્રિય વિણુ તાપ કરંતિ ॥સુણિ॥૧૧૮॥
 દાખી ડાહિમ આપણી રે રંજિ મુઝ મન-મોર ।
 છયલપણું છાનહ રહ્યુ રે હીચડહં કરી કઠોર ॥સુણિ॥૧૧૯॥

x

x

x

ઓલંભા દીજઘ કુણુ-હરંધં રે કુણુહિ દીજઘ દોસ ।
 હીરાણુંદ હમ ઊચરઘ રે કીજઘ મનિ સંતોસ ॥સુણિ॥૧૨૦॥

એવી જ ૧૫૭ થી ૧૬૨ કડી વાળી દેશી પણ સુંદર છે:

હિવ વધામણાં-નહ ઢાલ ॥ રાગ દેશાપ ॥

ઊજેણી-નચરી-તણી વરનારી હે રંગ ધરેવિ,
 ઊલટ આવઈ આપણિ મણિ-મોતીએ થાલ ભરેવિ ।
 ઊજેણી-પુરિ સોહલહં સાર ॥૧૫૭॥
 જગિ મલિઆ એ લોક અપાર વિદ્યાવિલાસ વધાવીધ ।
 ધનુ મહીઅલિ જસુ અવતાર નિણિ જગિ નામ રહાવિહં એ,
 સુર જંપઘ હે જયજયકાર

ઊજેણી-પુરિ સોહલહં એ ॥૧૫૮॥ આંકણી ॥

નવજોવન નારી મિલી હરિ લહકઈ હે નવસર હાર ।
 હંસગમણુ મૃગ-લોઆણી મુહિ બોલઘ હે મંગલચાર ॥૧૫૯॥

x

x

x

ઇણિ પરિ રાહ વધાવીધ મનિ આણ્યાં હે પરમાણુંદ ।
 નચર-લોક-અ સાંચરીનિ જહ હમ બોલઘ એ હીરાણુંદ ॥૧૬૨

આમ દેશીઓના ઢાળમાં પણ કવિએ વિવિધતા સાધી છે. કવિના સમય પૂર્વે આ બધા ઢાળ પ્રચલિત થઈ ચૂક્યા હતા, છતાં એણે થોડી વિશિષ્ટતા અર્પી આ ઢાળોને નવીનતા અને રોચકતા અર્પી છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ આ કાવ્યની ઓછી કીમત નથી. નરસિંહના બચપણની સાહિત્યકીય ભાષા એ આપે છે. મધ્યકાલીન ગૂજ.ની ૧લી

ભૂમિકા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં તેણે પ્રયોજી છે. ધરમ (અર્વાચીન તદ્ભવ), વખાણીઈ, જાણ, વધામણ, ઊપર, પાટિ, તાસુ, પંચાસીઈ, જાણગઈ-તાંજગઈ, વાપરઈ, કાજલ, સામલ, જિસ્તા, જાણે (અર્વાચીન રૂપ-મેશક જાણે પ્ર. પુ.થી પણ જાણે થઈ આવી શકે.), ખોલઈ, તાણું, સિઈ, વાલંજ, નીંદ્ર, આવઈ, નયણલે (તદ્દન અર્વાચીન રૂપ), ઊચાટ, સેજડી, જાનઈ, રણુ, કરી, ખોલંજા, દીજઈ, ઊચરઈ, કીજઈ, ઊજેણી, ઊલટ, મોતીએ, વધાવીઈ, રહાવિઈ, આણ્યાં, સાંચરીજિ, એ મધ્ય ગૂજ.નાં રૂપો લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે. અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા હવે માત્ર “વની” કે એવાં કોઈ રૂપોમાં જ છે. આ સાથે તત્સમ શબ્દોનો ખહોળો પ્રયોગ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે.

આ કાવ્યની સામાજિક દૃષ્ટિએ વિશેષતા કહી શકાય. કવિએ રાજદરબાર, વાણિજ્ય અને સામાન્ય જનમૂલના કેટલાક સુંદર પ્રસંગો ચોળ્યા છે. સ્ત્રીને નિમિત્તે થતી લડાઈ, રાજખટપટ, લગ્નની ધામધૂમ વગેરે પ્રસંગો હીકરીક ધ્યાન ખેંચે છે.

આ જ કવિએ વસ્તુપાલ-તેજપાલના ચરિતને આપતો રાસ રચ્યો છે, જેની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા છે. આ રાસ હાલ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી એ વિશે કશી માહિતી આપી શકાય તેમ નથી.

૨૦. કેટલાંક નાનાં કાવ્યોનો રચનારો કીર્તિમેરુ નામનો એક જૈન કવિ સં. ૧૪૮૭માં હયાત હોવાનું જાણવામાં આવ્યું છે.^૧ તેનાં કાવ્યોના થોડા નમૂનાઓ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એની કવિતામાં ઉપયોગી તત્ત્વ છે. “અંગિકા છંદ” નામના તેના નાના કાવ્યના નીચેના નમૂનામાં ખંડ હરિગીતની એક કડી આરંભમાં છે, તે તેના અનુપ્રાસ તરફનો પ્રેમ ખતાવે છે:

સુગ્રણ મંદિર, અતિહિ સુંદર સિર સિસહર ધારિણી.

કાનિ કુંડલ, સૂર મંડલ લીલગજગતિગામિણી.

રૂપ રંગ કિ, વચણ ચંદ્રિકા, નચણપંક્તિ હારિણી,
નમણ અંજન, જનહ રંજન, ભવહ ભંજણ ભામિણી. ૧

નેમિનાથ-વિષયક કાવ્યમાં પણ તેણે અનુપ્રાસ પ્રયોજ્યા છે, જ્યાં
સવૈયાની દેશીનો રાહ છે:

અવિહલ સકલ કમલદલ ક્રોમલ, વદન નયન કર પાય;
અવણ-યુગલ વર રવિ રાશિમંડલ કુંડલ કલિત સુકાય. ૧

X

X

X

જગગુરુ ગુરુ જગરૂખણ જગપહુ જગખંધવ જગન્નણ;
હરિહર ખંભ સુરાસુર ખેચર માનઈ નરપતિ આણ.
અવિગત અવિચલ અપર પરમ પર અહલ અમલ અરિહંત.
અતુલ અંગ જિન અરિઝણ-ગંજણ, ગજગતિ ગુણ ભગવંત. ૪

આ કવિએ “ત્રિભુવન ચૈત્યપ્રવાહી” નામે એક કાવ્ય લખ્યું છે,
તેમાં કવિના સમયમાં પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થો ગણાવવામાં આવ્યાં છે:

સમેઘ સેભુજિ સિરિ અઠાવઘ સોપારિ સિરિ રેવઘ પાવઘ,
જરાહલિ ફૂલદ્રષ્ટિ રચણપુર નઘ સિરિ સાચુરિઈ;
ચંભણ ઘોઘ મહુચ ડાહઘ બિનઘ દીવ પ્રસિદ્ધ

X

X

X

અવતરણ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ય નહિ હોવાથી વિશેષ ખ્યાલ મેળવી
શકાતો નથી. આ પણ સવૈયાની દેશી છે.

ભાષાનું સ્વરૂપ જોતાં એ હવે મધ્ય ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા સ્પષ્ટ
થઈ ચૂકી છે. ખેશક લેખનમાં હજી “ણ” સાચવી રાખવામાં આવ્યો છે.

“કાગુ” નામની એક જૈનેતર કૃતિનો કર્તા નયઋષિ કે નતર્ષિ
હોવાની સંભાવના શ્રી. ક. મા. મુનશીએ કરી છે, તે કવિનો આ
કીર્તિમેરુ ગુરુ હશે એમ શ્રી. મુનશી કહે છે;^૧ પણ “કાગુ”ની ૪૯મી
કડીના “કીરતિમેરુ નામ સમાણ” શ્રી. મુનશીને પણ “જેની કીર્તિ

મેરુના જેવડી છે ” એવો અર્થ આપી પછી “ કીર્તિમેરુ ”ના ગુરુ હોવાની સંભાવના કરવી પડી છે; એટલે મને તો એમ લાગે છે, એવી કોઈ કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

૨૧. પંદરમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં એક સોમકુંજર નામના સાધુએ “ખરતરગચ્છપટ્ટાવલી” જુદાં જુદાં ગીતોમાં રચી છે. કાવ્યને અંતે માત્ર આટલો ઉલ્લેખ પોતા વિશે તેણે આપ્યો છે:

આરાધતલ વિધિ ખરતર સં..... ।

છમ ભણુછ સોમકુંજર જમ ચંદ દિણદલ ॥૩૦॥

આ કવિ જિનભદ્રસૂરિ (મં. ૧૪૭૫)ના પટ્ટધર જિનચંદ્રસૂરિ સુધી આવી ગુર્વાવલીને અટકાવે છે, એટલે કવિ ભાષારવરૂપ વગેરે ૧૫મા શતકના અંતભાગનું આપે છે, એ નિર્વિવાદ છે. આ કવિના આ ઐતિહાસિક કાવ્યની વિશેષતા મને ભાષા અને કાવ્યબંધ એ બંને રીતે જણાઈ છે.

પ્રથમ શ્રી (ધવલ) રાગ

ધન ધન જિણશાસન-પાતકનાશન, ત્રિભુવન ગરુઅહં ગહગહએ ।
જસુ તણુલ જસુવાહ ગંગાજલ, નિરમલ મહિયલે મહમહએ ॥૧॥
શ્રીવચર સ્વામી ગુરુ અનુકંમિ ચિહુ દિસે, ચંદ્રકલ ચક્રપટ જણિહ એ ।
ગચ્છ ચક્રરાસીય મહિ અતિ ગરુઅહ, ખરતર ગચ્છ વહ્ખાણિહ એ ॥૨॥

છંદ

વખાણિયહ ગિરિ માંહિ ગરુઅહ, જેમ મેરુ મહીધરો ।
મણિ માંહિ ગિરિયહ જેમ સુરમણિ. જેમ ગ્રહગણિ દિણચરો ।
જમ દેવ દાનવ માહિ ગરુઅ(હ) ગજજએ અમરેસરો ।
તિમ સચલ ગચ્છહ માંહિ ગરુઅહ, રાજગચ્છ સુ ખરતરો ॥૩॥

કવિએ થોડી કડીનાં પદ આપી તે દરેકને અંતે ઉપર મુજબ શુદ્ધ હરિગીત છંદની એક એક કડી વલણ લેતી આપી છે. પદોમાં આ પછી નીચે મુજબ રાગ અને બંધ છે:

રાગ દેશાખ્ય - ઉપર જેમ સવૈયાની દેશી ૨ કડી

„ -છાયા - ચોપાઇની કડી ૩

રાગ રાજવલ્લભ- સવૈયાની દેશી ૫ કડી

રાગ ધન્યાશ્રી - સોરઠાનું એક પદ, ધ્રુવપદ સાથે

રાગ વિનાનું - ૧૯મી કડી ઉપર મુજબ

„ - ૨૧મી કડી „

„ - ૨૩મી કડી „

રાગ ધન્યાશ્રી - ૨૫મી કડીની ચાર પંક્તિ ઉપર મુજબ, પણ
પ્રત્યેક અર્ધ પૂર્વે “સાહેલી” શબ્દ

રાગ વિનાનું - ઉપર મુજબ, ૨૭-૨૯મી કડીની ચાર ચાર પંક્તિ

નરસિંહના સમયની આ કૃતિમાં ધ્રુવપદવાળાં પદ ખાસ ધ્યાન
ખેંચે છે:

શ્રી જિનશાસન ઉધરિઉં એ,
નવ અંગ એ તણુધ વખાનિ શ્રીઅભયદેવસૂરિ જુગપવરો ।
પ્રગટિગિ એ થંભણુ પાસ, શ્રીજયતિહુઅણિ જેણે ગુરો ॥૧૭॥
(પ્રત્યેક અર્ધમાં ૧લા પદ પછી “એ” પાદપૂરક લક્ષ્યમાં લેવો.)

જાણિયધ સુવિહિત સિરોમણિ એ ।
તસુ તણુ એ પાઠિ સિંગાર, પુહવિહિં “પિંડવિશુદ્ધિ”કરો ।
ધણિ જુગી એ એક જોગિદ, શ્રીજિનવલ્લભસૂરિગુરો ॥૧૮॥

“સાહેલી”વાળાં પદ વધુ મધુર જણાય છે:

સાહેલી એ નયરિ દેરકરિ સુરતરુ, સુગુરુવર શ્રીજિનકુશલસૂરે ।
સાહેલી એ ધૂભિહિં પ્રણમધ તસુ પય, ભવિય જન ભગતિ ઊગતિ સૂરે ।
સાહેલી એ તીહ તણે જાદહિ દોહગ, ફરિઅ દાલિદ ફહ સયલ દૂરે ।
સાહેલી એ તીહ તણુધ મંદિર વિલસધ, સંપતિ સય વરસુ ભરિપૂરોરપા? ॥૧૯॥

ગેયતા લાવવા માટે લાવવામાં આવેલું વૈવિધ્ય આમ આ કવિ આપણને આપે છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ રૂપ હવે મધ્ય ગૂજ.ની પ્રથમ ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ રૂપે આવી ગયું છે; જોકે જૂનાં રૂપો જતાં નથી કર્યા. નવાં રૂપો જસુ, દિસે, જણિય, વખાણિય, માંહિ, મહીધરો, જેમ (અપભ્રંશનું છતાં અર્વાચીન લેખાશમાં), જિમ, અમરેસરો, ખરતરો, ઉધરિઉ, વખાનિ, પાસ, જેણે, તણે (આ રૂપ તો મધ્ય-ગૂજ.ની ૪થી ભૂમિકાનું છેક છે.) એ વગેરે ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવાં છે.

આ કવિની આ પ્રકારની કાવ્યપદ્ધતિ નવી છે; એ માટે કે એક ગેય પદ અને પછી એક શુદ્ધ હરિગીત છંદ, એમ કાવ્યનો સળંગ પ્રવાહ જળવવાનો તેનો પ્રયત્ન છે. આ પ્રકારનું આપણે ત્યાં એ પૂર્વે કે એ પછી પણ કાંઈ નિશાન પાછું મળતું નથી. એશક પદપ્રકાર એકલો તેના સમયમાં જ વિકાસ સાધી ગયો હતો, જે નરસિંહ અને પછી લાલણની કૃતિઓથી સમગ્રાય છે.

[૧૫મા શતકનું ગદ્ય]

ચૌદમા શતકના ગદ્યનું સ્વરૂપ વિશિષ્ટ સમગ્ર ગ્રંથમાંથી નહિ પણ છૂટાંછવાયાં ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદ કે વ્યાકરણ ગ્રંથમાં નોંધાયેલું જ આપણે મેળવી શક્યા હતા. ૧૫મા શતકમાં તો હવે ગદ્યગ્રંથો પણ મળે છે; એશક-ટીકા-ટિપ્પણ-ખાલાવબોધ પણ મળે જ છે. ૧૫મા શતકમાં મને ત્રણ પ્રકારનું ગદ્યસાહિત્ય મળ્યું છે:

૧. સાદી ગદ્યકથાઓ,
૨. વિશિષ્ટ ગદ્ય-ગ્રંથ, અને
૩. ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદ-ખાલાવબોધ-વ્યાકરણ ગ્રંથ.

આમાંની ગદ્યકથાઓનો ઉદ્દેશ સામાન્ય કથા કહાણીઓ સાદી દેશબાષામાં કાંઈપણ જાતના આલંકારિક ઓપ વિના આપવાનો છે.

આજે સામાન્ય રીતે જેવી સાદી વાર્તાઓ લખવામાં આવે છે, તેવી જ આ વાર્તાઓ છે; અને તે પણ થોકબંધ લખાયેલી છે; એટલે આપણે ત્યાં સામાન્ય ગદ્યને આરંભ પણ છેક વિક્રમની ઓગણીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ છે એવી જે જાતની માન્યતા સેવવામાં આવે છે તેને આથી બાધ આવે છે. ખેશક એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે છેલ્લા દોઢ શતકમાં ગૂજરાતીએ વિશિષ્ટ પ્રકારનું જે પ્રૌઢ શૈલીનું ગદ્ય વિકસાવ્યું છે, તેમ જ સર્વસામાન્ય વ્યવહારમાં લોકભોગ્ય ગદ્ય પ્રવર્તે છે, તેવી રીતનું ગદ્યનું પ્રાધાન્ય એ જમાનામાં નહોતું. પદ્યની જેમ ગદ્યમાં પણ લેખન થયા કરતાં; અને ખાસ કરી ટીકા-ટિપ્પણ-સામાન્ય માહિતીના ગ્રંથો ટૂંકી શૈલીના ગદ્યમાં લખાતાં હતાં. આ બે પ્રકારના ગદ્યથી વધી જતું અનુપ્રાસાત્મક વિશિષ્ટ ગદ્ય ૧૫મા શતકમાં ખીલ્યું હતું, તેવા આજે પુરાવા મળે છે. ખેશક એને સાચવતા ગ્રંથોમાંથી હજી એક માત્ર મળ્યો છે. સંભવતઃ ચાલુ વાર્તામાહિત્ય તેમ જ વિશિષ્ટ ગદ્યસાહિત્ય ટીકા-ટિપ્પણ-અનુવાદો જેટલું વ્યાપક ન હોવા છતાં મધ્યકાલીન યુગમાં ચાલુ રહેવા પામ્યું હતું, જે પ્રવાહમાં પાછળથી વૈતાલપચીસી, ભોજની કથા, વગેરે ગદ્યવાર્તાઓ અને કેટલીક ગુર્વાવલીઓ રચાવી ચાલુ રહી હતી.

૧. છેક સં. ૧૪૧૧ જેટલું જૂનું વ્યવસ્થિત ગદ્ય અનેક કથાઓ દ્વારા તરુણપ્રભાચાર્યે મધ્ય ગૂજ. ની ૧લી ભૂમિકામાં રચી આપ્યું છે. આ તરુણપ્રભાચાર્ય એક સમર્થ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા છે. તેમણે ધાર્મિક વિષયો સમજાવતી જે અનેક વાર્તાઓ લખી છે તેમાંની ૨૩ વાર્તાઓ હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલી મળે છે.^૧ સમ્યક્ત્વ અને શ્રાવકનાં બાર વ્રત ઉપરની તેમની કથાઓ તત્કાલીન ગદ્યને સારો નમૂનો પૂરો પાડે છે. ભાષા અને વાક્યરચનાનો ખ્યાલ આવે એ માટે પહેલેથી જ કથા અહીં ઉતારું છું:

૧ મુનિમી જિનવિજયજી-સંપાદિત પ્રા. ગૂ. ગદ્ય સંદર્ભ, પૃ. ૧ થી ૫૬

સમ્યક્ત્વ ગુણરહિત આવિર્ભાવકુ શ્રીનરવર્મ મહારાજ-કથાનકુ લિખિયછ ॥
 ઈહી જિ જંબૂદ્વીપ માહિ ભરતક્ષેત્ર માહિ મગધ નામિ જનપદુ છધ ।
 તિહાં વિજયવતી નામિ નગરી, તિહાં નરવર્મુ નામિ રાજ, રતિસુંદરી નામિ
 પટ્ટ મહાદેવી હૂંતી । હરિદત્તુ નામિ પુત્રુ હૂંતલ । મતિસાગરાદિક અનેકિ
 મહામાત્ય હૂંતા । અનેરધ દિવસિ રાજેન્દ્ર આગધ સભા માહિ ધર્મ-
 વિચાર વિષય આલાપુ નીપનલ । તત્ર એકિ કહિલે ધર્મુ દાક્ષિણ્યૌદાર્યા-
 દિકલે ગુણલે કરી હુયધ । તથા પરૌપકારધતલ લોકવિરુદ્ધ ત્યાગધતલે
 પુણિ ધર્મુ હુયધ । બીજધ કહિલે વેદોક્ત અમિહોત્રાદિકુ ધર્મુ । ત્રીજધ
 કહિલે કલકમાગતુ ધર્મુ । ચક્રયધ કહિલે ધર્મધર્મ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિ
 કરી ગગનારવિંદ જિમ દીસલે નહીં, ઇણિ કારણિ નથી । ઇસિ પરિ સભ્ય
 ધર્મ-વિવાદુ કરતા દેખી કરી વિવેકવંતુ નરવર્મુ રાજ મન માહિ
 ચીંતવધ । x x x x સર્વદોષરહિતુ શુદ્ધ કનક જિમ કિસલે ધર્મુ
 હુયધ । ઇસલે મન માહિ જ્ઞેતલય નરવર્મુ રાજ ચીંતવધ, તેતલધ પડિહારુ
 રાજ-રહલે વીનવધ—‘દેવ ! મહારાજ ! તુમહારલે બાલમિતુ મદનદત્તુ
 ચિરાગતુ દ્વારદેસિ વર્તધ’ । રાજદેસધતલે મદનદત્તુ માહિ મેલિહલે ।
 રાજેન્દ્રિ સમાલિંગન સન્માન બહુમાન-દાન-પૂર્વકુ પૂછિલે—‘મિત્ર ! એતલલે
 કાલુ કિહાં યાકલે, કિસલે ઉપાર્જિલે ?’ સુ પુણિ રાજ-રહલે પ્રણામ કરી
 વીનવધ—‘મહારાજ ! અનેકિ ર દેશ અનેકિ ર આશ્ચર્ય દીહાં । x x x
 એલ નક્ષત્ર-શ્રેણિ-સહોદરુ એકાવલી હારુ મહારાજ મઈ લાધલે ।’ રાજ
 બાણધ ‘મિત્ર ! એલ હારનલે લાલુ મૂ આગધ આમૂલ-ચૂલ કહિ’ । સુ કલલે
 ‘મહારાજ ! તદા કાલિ હલે પુરુહૂંતલ નીસરિલે પ્રભૂત દેશાંતર ભમતલે
 હૂંતલે દ્રુપદિકાટવી માહિ ગયલે । તૃપાકાંતુ તેલ માહિ ઓરહલે પરહલે
 ઘણલે ભમિલે । તિહાં ફિરતલે હૂંતલે ગુણધરચૂરિ નામ આચાર્યુ ભેટિલે ।
 તેલ મહાત્મા આગધ એકાવલી હાર સારાલંકારધારકુ દેવુ એકુ દેવી સહિતુ,
 મહાત્મા તણુ મુખહૂંતલે ધર્મ જિનપ્રણીતુ સાંભલતલે દીલેલે । હલે
 પુણિ વાંદી કરી તિહાં બધલેલે । મૂ-રહલે પુણિ ધર્મુ સાંભલતા તૃસ સર્વથા
 નાહી । આપણુ બાંધવ જિમ મૂ દેખતાં હૂંતાં તેલ દેવ-રહલે મૂ બપરિ
 મહાંત પ્રીતિ ઉલ્લસી । તલે પાછધ તિણિ દેવિ મહાત્મા પૂછિલે—‘ભગવન્ !
 મૂ-રહલે એલ બપરિ કિસા કારણુ લગી રનેલ તણુલે અતિશલે ।’ મહાત્મા
 બાણધ—‘એલ ભવતલે પૂર્વે ભવિ કૌશાંબી નગરી માહિ જયરાજેન્દ્ર તણુ

તુમ્હે વિનય વેળયંત નામહું કરી પ્રસિદ્ધ પુત્ર હૂતા । તુમ્હારી માતા
 દેવજ્ઞેગધતલ પરલોકિ ગધ । x x તુમ્હ માહિ જ્યેષ્ઠ મરી કરી પ્રથમ
 દેવલોકિ વિદ્યુતપ્રભાભિધાનુ દેવ હૂયલ । તલ લહુડલ વિદ્યુત્સુંદરુ નામિ તિહાંધ
 નિ દેવુ હૂયલ । તિહાંહૂંતલ વડલ ભાષ ચવી કરી વિનયવતી નગરી માહિ
 મદનદત્તુ નામિ નરવર્મ રાજેંદ્રનલ મિતુ વાણિયા-નલ પુત્રુ હૂયલ । સુ
 પુણિ ઇલ ધનકારણિ ફિરતલ હૂંતલ હવડાં તઇં દીઠલ । તિણિ કારણિ...
 ત-રહઇં એહ વિષય સ્નેહાતિસલ । ' ઇસલ તિણિ દેવિ એલ એકાલદી
 હાર મૂ-રહઇં દીધલ ' ॥?

આ વાક્યખંડ જોવાથી માલુમ પડશે કે પ્રાચીન ગૂજરાતીની
 એટલે કે ગૌર્જર અપભ્રંશની બીજી ભૂમિકામાંથી ભાષા મધ્ય ગૂજરાતીમાં
 પરિણત થઈ ચૂકી છે. પ્રથમા-દ્વિતીયા વિભક્તિનો ઉકાર કાઢી
 નાખવામાં આવે અને અનંદનો એ, અનંતનો ઓ, અનંતનો કું અને
 પ્રત્યયના ઇ ને સ્થાને એ કરતાં ભાષા અર્વાચીન બની જશે. એકાદ
 દ્વિતીયાનો રહઈ, પચમીનો તડ અને હૂંતડ એ પ્રત્યયો પણ “ ને ”
 અને “ થી ” તરીકે ફેરવવા પડે, તેમ કેટલાક નાના ફેરફાર કરવા
 પડે. એ પ્રમાણે—

અહીં જ જન્મદ્વીપ માંહે ભરતક્ષેત્ર માંહે મગધ નામે જનપદ છે. ત્યાં
 વિજયવતી નામે નગરી, ત્યાં હરિદત્ત નામે રાજા, રતિસુંદરી નામે પટ-
 મહાદેવી હતી. હરિદત્ત નામે પૂત હતો. મતિસાગરાદિક અનેક મહામાત્ય
 હતા. અનેરે દિવસે રાજેંદ્ર આગળ સભા માંહે ધર્મવિચાર વિશે આભાષ
 નીપનો. ત્યાં એકે કહ્યું, ધર્મ દાક્ષિણ્યૌદાર્યાદિક ગુણે કરી હોય (= થાય
 છે). તથા પરોપકારથી લોકવિરુદ્ધ ત્યાગથી પણ ધર્મ હોય (=થાય છે.)

આમાં “ પુત્રુ ” જેવાં કોષ્ઠકોષ્ઠ ૩૫ મળે છે છતાં જોડાક્ષર
 ધસાયે પૂર્વસ્વર દીર્ઘવાળાં ૩૫૦ “ નીપનલ ” વગેરેનું જ પ્રાધાન્ય છે.
 આ વિષયનું ઉપયોગી ભાષાઅંધન પરિશિષ્ટ-૩ જ માં આપવામાં
 આવ્યું છે, તે જોવાથી રૂપરચના લક્ષ્યમાં આવી જશે.

તરુણપ્રભની સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોના બહોળા ઉપયોગ તરફની વૃત્તિ આ વાક્યખંડમાં સ્પષ્ટ છે. અગાઉ જે સિદ્ધાંત બતાવવામાં આવ્યો છે કે બસાયેલાં જૂનાં રૂપોને સ્થાને પ્રાયઃ તત્સમ સંસ્કૃત શબ્દોની ભરતી કરવાનું ગૂજરાતની ભાષાનું એક પ્રધાન લક્ષણ હતું, તે આમાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં માલૂમ પડે છે. સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા (સં. ૧૩૩૬) પછી (સં. ૧૪૧૧) ૭૫ વર્ષે લખાયેલ આ ગદ્યમાં આપણને લેક્ષપણ તફાવત નથી મળતો, એ વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. એ ૭૫ વર્ષના પદ્યમાં ભલે જૂનાં રૂપો જળવવાને ભાષાને જૂની બતાવવા પ્રયત્ન થયો હોય, પણ લોકમાં તો મધ્યકાલીન સ્વરૂપ જ ચાલુ હતું.

૨. શ્રીધર નામના કોઈ ન્યૌતિષાચાર્યનો “ગણિત સાર” નામનો એક સં. ગ્રંથ છે, તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ સં. ૧૪૪૯માં કોઈ રાજકીર્તિ મિશ્રને દ્વાયે નકલ થયેલો મળે છે.^૧ આરંભ આ પ્રમાણે છે:

શિવુ ભણુધ દેવાધિદેવુ ભટ્ટારકુ મહેશ્વર, કિસુ જુ પરમેશ્વરુ, કૈલાસ-શિવરમંડનુ, પાર્વતીદ્વદય-રમણુ, વિશ્વનાથ. જિણું વિશ્વ નીપજવિહં, તસુ નમસ્કારુ કરીહ બાલાવબોધનાથુ, બાલ ભણીધ અજ્ઞાન તીહં કિહિં અવબોધ જાણિવા તણુધ અર્થિં આત્મીયચરોત્કચર્થ શ્રેયસ્કરણુર્થ શ્રીધરાચારુ ગણિતુ પ્રકટીકૃતુ ॥૨

ભાષાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થાય તેવા પ્રયોગો આમાં છે; જેવા કે વરાટક ભણીધ કહડા. તેહે ચાર કહડે પાંચ ગુણે કીધધ હું તે ૨૦, તેહે ૨૦ કહડે કાગિણી તે ભણીધ બોડી. x x x x હિવ સુવર્ણાદિક ધાતુ-તૌદ્ય જાણિવા તણુધ અર્થિં આર્થા ૧ કહીસિધ. x x x x ઇણિ પરિ તોલતાં ભારસધ લેખહં.

[આ ગ્રંથમાં ઉપયોગી તોલ માપનાં પારિભાષિક નામો સારા પ્રમાણમાં સચવાયેલાં છે.]

૧ ૧૨મું જૂન. સા. સં. રિપોર્ટ-ઇતિહાસ વિભાગ: શ્રી ભોગીલાલ જ. સાહેબરાનો નિબંધ, પૃ. ૩૬-૩૯

૧ ૫મી સા. પ. રિપોર્ટ-સ્વ. સી. ડી. દલાલના નિબંધમાં પૃ. ૩૫ ઉપર અને Guj. Lang. & Lit. Vol. II, પૃ. ૪૫ ઉપર પણ આ છપાયેલ છે.

ઉપરના વાક્યખંડોને જોતાં પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ડ કાઢી નાખતાં સં. તત્સમ શબ્દો ૧ લા વાક્યમાં ભર્યા છે. કરીઉ એ સંબંધક જૂ. કું. નો જૂનો અવશેષ છે. જિણું=જિણિ=જેણે, એ સિવાયનાં રૂપો નવાં છે. તીહં-માં ષષ્ઠીનો હ પડ્યો છે. નીપજ્જવિઉ રૂપ નવા જેવું છે. પણુ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો તૃતીયા-સપ્તમીનો પ્રત્યય ए છે. 'તાલતાં' એ જાં અંતવાણું (સપ્તમ્યર્થે) વર્ત. કૃદંત ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ત. પુ. એ. વ. ભવિષ્યકાળ કહીસિધ નોંધપાત્ર છે.

૩. જૂનાં ઔક્તિકા મળી આવે છે, તેમાં સં. વ્યાકરણ આપવામાં આવ્યું હોય છે, પણ માધ્યમ તરીકે લોકભાષા રાખવામાં આવી હોય છે. આવાં ઔક્તિકામાંની એક સંગ્રામસિંહની બાલશિક્ષા આ પૂર્વે^૧ નોંધાઇ ગઇ છે, જેની નકલ સં. ૧૩૩૬ જેટલી જૂની મળે છે. ચોક્કસ સમય તો નથી કહી શકાતો છતાં ૧૪મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ કે ૧૫મા શતકનો પૂર્વાર્ધ સંભવે છે તેવું કોઈ ભદ્રારક સોમપ્રભસુરિનું એક “ઔક્તિક” સ્વ. સી. ડી. દલાલને મળેલું, તેનો તેમણે જે ભાગ નોંધ્યો છે, તે નીચે મુજબ છે:

એઉ કરમ તઉ કરમ લેમ મત્યાદિ હઉ કરઉ લિઉ દિઉ મત્યાદિ
તથા કરાવમ લિવડાવમ દિવરાવમ યથા લલાડમ લંમચતિ
સંપાદયતિ ઉતારમ ઉતારયતિ હઉ કીજઉ તીણુ કીજમ યથા
દેવદતિ તમ મમ હુમ અમ સુમ અમ અમસમ યથા સેહિ
આવશ્યકુ પઢિઉ એઉ સવેહિ રાજિ જાણીમ તથા કરતઉ લેતઉ
દેતઉ મત્યાદિ તથા ગુરિ અણુજાણિઉ ચેલુ વ્યાકરણ પઢત...^૨

સર્વનામ-હઉ (હું), તઉ (તું) એઉ (એ), તીણુ (તેણે), તમ (તેં)
મમ (મેં), સવેહિ (સર્વથી)

^૧ આ પૂર્વે પૃ. ૨૫૬

^૨ ૫ મી સા. ખરિ. રિપોર્ટ: સ્વ. દલાલનો લેખ, પૃ. ૩૬

ખંડ ૧ : નરસિંહયુગની પહેલાં

૩૫૫

ક્રિયાપદ-વર્તમાન કાળ-કરઉ (કરું), લિઉ (લઉ), દિઉ (દઉ); કરમ-
(કરે), લેમ (લે), હુમ (હોય), સુમ (સુએ),
અમમ (એસે)

„ „ -કર્મણિ-કીજઉ (કરાઉ), કીજમ (કરાય),
જણીમ (જણાય)

„ „ -પ્રેરક -કરાવમ (કરાવે), લિવડાવમ (લેવડાવે),
દિવરાવમ (દેવરાવે), લભાડમ (મેળવાવે),
ઉતારમ (ઉતારે)

ક્રિયાતિપત્તિ-પદત

વર્તમાન કૃદંત-કરતઉ (કરતો), લેતઉ (લેતો), દેતઉ (દેતો)

ભૂત કૃદંત-પઢિઉ (પઢ્યો), આણુજાણિઉ (< સં. અનુજ્ઞાતઃ-અનુજ્ઞા
પામેલો).

પ્રથમા વિભક્તિ-એકવચન પ્રત્યય ડ-એલુ, આવશ્યકુ,

દ્વિતીયા „ „ „ -વ્યાકરણુ

તૃતીયા „ „ „ ઇ-દેવદત્તિ, ગુરિ(ગુરુએ), રાજિ(રાજાએ)
અહિ-સવેહિ (અધાથી)

આ પ્રમાણે રૂપો આમાંથી રૂપૃ થઇ શકે છે. પ્રથમા-દ્વિતીયાનો
ડ હજી પડ્યો છે. તે જ પ્રમાણે ત. અ. વ. નો હિ પણ. બાકી બીજું
મધ્ય. ગૂજ. નું થઇ ચૂક્યું છે.

૪. “ઉક્તિસંગ્રહ” નામની કૃતિ કોઈ દેવભદ્રના શિષ્ય તિલકે
રચી છે. તેમાં પણ સં. વ્યાકરણુ ગૂજ. માધ્યમથી સમગ્રાવવામાં
આવ્યું છે. એમાંનાં ગૂજ. ઉદાહરણો આ છે:¹

ઉપાધ્યાયુ મમ પઢાવમ

દેવદત્તિ મમ પાણિઉ પાવમ

પાપિયઉ સાપુ મારમ્;

આપમ્, વારમ્, સારમ્, દાહવમ્, તાપમ્, કઉણ્, કઉણ્

દેવદત્તુ કરમ્

દેવદત્તિ પઢીયમ્

કસઉ

કમ્સમ્ કરિઉ, કમ્સમ્ છેહિ, કઉણ્ કરિઉ, કઉણ્ છેહિ

આ અવતરણોમાં નીચેનાં રૂપો વ્યક્ત છે:

ક્રિયાપદ-વર્તમાનકાળ-કર્તરિ-કરમ્ (કરે)

—કર્મણિ-પઢીયમ્ (પઢાય)

„ „ —પ્રેરક-પઢાવમ્ (પઢાવે), પાવમ્ (પાય), મારમ્
(મારે), વારમ્ (વારે), સારમ્ (સારે), દાહવમ્
(દહાડે), તાપમ્ (તાપે)

ભૂતકૃદંત-કરિઉ (કર્યો)

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ. પ્રત્યય ઉ—દેવદત્તુ, કસઉ (કેવો) ઉપાધ્યાયુ,
(આમાં ઉ નથી), પાપિયઉ (પાપિયો).

દ્વિતીયા „ „ „ —પાણિઉ (પાણી), સાપુ (સાપ)

તૃતીયા „ „ „ પ્રત્યય ઇ—દેવદત્તિ, કમ્સમ્, કઉણ્

સર્વનામ—તૃ. વિ. એ. વ.—મમ્ (મેં)

આમાં પણ પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉ હજી પડ્યો છે.

૫. મધ્યકાલીન ગૂજ. ના સીમાપ્રાંત તરીકે દીપતા “મુગ્ધાવબોધ
ઔકિતક”ની કીમત ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓને ઘણી છે. સ્વ. ૧

૧ ગૂ. વ. સો. ની દ. હ. લિ. પુ. સં. ની નં. ૧૬૨ ની હાથપ્રત ઉપરથી તેમણે સંપાદન કરેલું, તે કીમતી હાથપ્રતનો આધાર લઇને અહીં આ વિભાગ લખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; હાથપ્રત સં. ૧૪૯૦ની છે. એથી પણ સારી પ્રતો મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ મેળવી પ્રા. ગૂ. ગદ્યસંદર્ભમાં ઉપયોગી વિભાગ છાપ્યો છે; અવતરણો અહીં તેમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે.

હરિ હર્ષદ ધ્રુવે ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં છપાવ્યા પછી ધણા વિદ્વાનોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. સ્વ. દી. બ. કે. હ. ધ્રુવ અને સર જ્યોર્જ એ. ગ્રિયર્સને તો તે ઉપર સુંદર વાર્તિકો લખ્યાં છે. આ વ્યાકરણનો કર્તા કુલમંડન ગણી છે. તેણે સં. ૧૪૫૦માં આ સં. વ્યાકરણની ગૂજરાતી માધ્યમમાં રચના કરી છે. ગ્રંથાંતે એ પોતાનું નામ નથી આપતો, પણ વર્ષના નિર્દેશ સાથે પોતાના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરે છે:

લક્ષણાસવચનાંબુધિર્બિંદુર્બિંદુબાણકૃતભૂમિત(૧૪૫૦)વર્ષે ।

ઔક્તિકં ન્યષિત મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરગુરુક્રમરેણુઃ ॥

જોકે આરંભમાં ગ્રંથકાર બીજા ગુરુનું નામ આપે છે:

શ્રોચંદ્રશેખરગુરુન્ વંદે વૈઠકિયુક્તિભિઃ ।

માતૃશાસ્ત્રાપિ બાલસ્ય ચક્ષુરુદઘાટિતં હૃદઃ ॥૨॥

નવ્યક્ષેત્રસમાસના રચનાર તપગચ્છના સોમતિલકને પદ્મતિલક ચંદ્રશેખર, જ્યાનંદ અને દેવસુંદર એ ચાર શિષ્યો હતા. ચંદ્રશેખર સં. ૧૩૭૩માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૩૮૫માં વ્રત લીધું હતું અને ૧૩૯૨-૯૩માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. તે ગુરુની પૂર્વે જ સં. ૧૪૨૩માં ગુંજરી ગયા હતા. એનાથી નાના જ્યાનંદસૂરિનો જન્મ સં. ૧૩૮૦માં, વ્રતધારણ સં. ૧૩૯૨માં, સૂરિપદ સં. ૧૪૨૦માં અને મરણ સં. ૧૪૪૧માં થયું હતું. “મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક”માં ઉદાહરણ લેખે લીધેલું સં. સર્વજનસાધારણસ્તોત્ર તે આ જ્યાનંદનું છે. સં. ૧૪૧૦નો “ક્ષેત્રપ્રકાશ રાસ” એય આ જ્યાનંદસૂરિની કૃતિ સંભવે છે (પૃ. ૨૭૨). દેવસુંદર સં. ૧૩૯૬માં જન્મ્યા હતા, સં. ૧૪૦૪ માં વ્રતી થયા હતા અને સં. ૧૪૨૦માં સૂરિપદ પામ્યા હતા. આ દેવસુંદરને જ્ઞાનસાગર, કુલમંડન, ગુણરત્ન, સાધુરત્ન અને સોમસુંદર નામના પાંચ શિષ્યો હતા. ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસી છેલ્લા સોમસુંદરથી આ પૂર્વે જ જાણીતા છે. “રંગસાગરનેમિ કાવ્ય” જેવું સુંદર કાવ્ય અર્પી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં તે કવિ તરીકે અમર છે, તેમ ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, ષડાવશ્યક વગેરે ઉપર બાલાવબોધ લખી શિષ્ટ ગદ્યકાર તરીકે પણ અમર છે.

એનો જ ગુરુભાઈ કુલમંડન આપણને “મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક” જેવું ગૂજરાતી ભાષાનું શાસ્ત્રીય પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું સં. વ્યાકરણ આપી છે. “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અને “મધ્ય. ગૂજ. ભાષા”નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. કુલમંડને ચંદ્રશેખરને પોતાના અધ્યાપક તરીકે નમન કર્યું છે, એ રીતે એ એના ગુરુ છે. સૌથી નાના જ્યાનંદને તેણે તેના સર્વજનસાધારણસ્તોત્રને ઉદાહરણ તરીકે લઈ માન આપ્યું છે, જ્યારે હેલા દેવસુંદર તો તેના દીક્ષાગુરુ જ છે. આમ છતાં લેખકે ગ્રંથમાં કયાંય પણ પોતાનું નામ કે બીજી માહિતી આપ્યાં નથી. આ કારણે સ્વ. દી. બ. કેશવલાલ હ. દ્રુવે મુ.ન.ઓ.ના કર્તા તરીકે કુલમંડનના નાના ગુરુભાઈ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયકાર ગુણરત્ન હોવાની પૂર્વે શંકા કરી હતી. પણ કુલમંડનના કર્તા હોવા વિશે હાલ કોઈ શંકા ઉઠાવતું નથી.^૧

કુલમંડને વ્યાકરણમાં બધાં ઉદાહરણો ગૂજરાતી ભાષામાં આપ્યાં છે. એ ભાષા કેવી છે, એનો ખ્યાલ આવે એ માટે અહીં કેટલાંક ઉપયોગી વાક્યો આપવામાં આવે છે:

કારક:—

- (૧) જુ કરમ્, સુમ્, લિમ્, દિમ્, પઢમ્, હુમ્ ઇત્યાદિ બોલિવમ્ ઉક્તિ માહિ ક્રિયા કરિવમ્ જુ મૂલિગઉ હુમ્ સુ કર્તા, તિહાં પ્રથમા હુમ્ । ચંદ્ર ઊગમ્ । ઊગમ્ ઇસી ક્રિયા । કઉણુ ઊગમ્—ચંદ્ર । વીતરાગ વાંછિત દિમ્ ॥
- (૨) જં કીજમ્, લીજમ્, દીજમ્, પઢીમ્, ગુણીમ્ ઇત્યાદિ બોલિવમ્ યુક્તિ ક્રિયા કરી ઉક્તિ માહિ જં વસ્તુ કર્તા વ્યાપીમ્ તં કમ્મ । તિહાં દ્વિતીયા । ચૈત્રુ કડુ કરમ્ ॥
- (૩) જીણુઇં કરી કરમ્, લિમ્, દિમ્, ઇત્યાદિ યુક્તિ જિહાં ‘ઈં’ કહીઈં, અનમ્ જીણુમ્ કરી કર્તા ક્રિયા સાધમ્ તં કરણ । તિહાં;

૧ પ્રા. મુ. ગદ્યસંદર્ભમાં મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ “કુલમંડન”ને સ્વીકારેલ છે. પૃ. ૧૭૨

અનધ જેહસિઉં ઇત્યાદિ બોલિવધં સહાદિ થોગિ તૃતીયા હુધ ।
જીવ ધર્મિયં સંસાર તરધ । કહિય તરધ-જીવ । કિસઉં તરધ
-સંસાર । જં તરીધ તે કર્મ । કિસિધ તરધ-ધર્મિ ॥ ચૈત્ર
લોકસિઉં વાત કરધ । કીણધ સિઉં-લોકસિઉં ॥

(૪) જેહનધં કારણિ ક્રિયા કર્તા કર્મ હુધ । અનધ જેહ-રહુધં
દાન દીજધ, કાપ કીજધ તિહાં સંપ્રદાનિ ચતુર્થો । વિવેકિઉં
મોક્ષનધં કારણિ અપધ ॥

(૫) જેહ-તઉ, હૂંતઉ, થઉ, થકઉ ઇત્યાદિ બોલિવધં જેહ વસ્તુ-
નધં પરિત્યાગ સૂચિયધં તે અપાદાન । અનધ આરંભી પ્રભૃતિ
અન્યાદિક-નઉ થોગુ જિહાં હુધ તિહાં પંચમી । વૃક્ષ-તધ
પાન પડધ ॥

(૬) એહ-નઉ, તણઉ, એહ-રહુધં, કિહિં ઇત્યાદિ બોલિવધં ઉક્તિ
માહિ જેહ વસ્તુ-રહુધં કારક-સિઉ અથવા સંબંધ-સિઉ સ્વ-
સ્વામિત્વાદિક સંબંધ સૂચીયધ; અનધ જેહ-રહિં ક્રિયા હેતુ-
પણઉ ન હુધ તે સંબંધ, તિહાં પછી હુધ । ચૈત્ર-તણઉ ધનુ
ગામિ છધ । ગુરુ-તણઉ વચન હઉ સાંભલઉ ॥

(૭) જિહાં દેશિ, કાલિ, જેહનધ વિષધ ઇત્યાદિ 'ધ'કાર-નધ બોલિ-
વધ જે કર્તાનઉ અથવા જે કર્મનઉ આધારુ હુધ તે અધિકરણ ।
તિહાં સપ્તમી । ચૈત્ર ગ્રામિ વસધ । કિહાં વસધ-ગ્રામિ ।

કૃદંત:—

(૧) કરી, લેધ, દેધ, ઇત્યાદિ બોલિવધં એક ઉક્તિ માહિ પૂર્વિલી
ક્રિયા આગણિ 'ધ'કાર જિહાં બોલાધ તિહાં 'ત્વા' ઇસિઉ આવધ ।
શિષ્ય શાસ્ત્ર પઠી અર્થ પૂછધ । કિસઉં પૂછાધ-અર્થ । કિસું
કરી પૂછધ-પઠી । કિસું પઠી-શાસ્ત્ર ॥ (સંબંધક ભૂત કૃદંત)

(૨) કરિયા, લેવા, દેવા ઇત્યાદિ બોલિવધં એક ઉક્તિ માહિ જિહાં
ઉત્તર ક્રિયા આગણિ 'વા' કહીસધ તિહાં 'તુમ્' ઇસિઉ આવધ ।

કુંભકાર ધડા ધડિવા માટિ આણુમ । કિસા ધડિવા-ધડા ।
(હેતુવર્થ કૃદંત)

(૩) કરિ, લેઈ, દેઈ ધત્યાદિ આગલિ જણુમ-સકમ એ બિહુંનમ
યોગિ ‘તુમ્’ હુમ ॥^૧

(૪) કરતઉ, લેતઉ; કરતી લેતી; કરતઉ, લેતઉ; ધત્યાદિ ધણી પરિ
સમાનકાલિક ક્રિયા શબ્દનમ છેલિ જિહાં ‘તઉ’ બોલીયમ
તિહાં ત્રિહું લિંગે, સાતે વિભકતે, ૨૧ વચને ‘બન્’ ધસિઉ
આવમ । અનમ વિશેષ્ય આગલિ જે લિંગ વિભક્તિ વચન
હુઈ તે પ્રત્યય પરમ આણીયમ । કરસણી હલ ખેડતઉ બીજ
વાવમ ॥ (વર્તમાન કૃદંત)

(૫) કરણહાર, લેણહાર, દેણહાર ધત્યાદિ બોલિવમ ક્રિયા શબ્દનમ
અંતિ જિહાં ‘ણહાર’ કહીયમ તિહાં ત્રિહું લિંગે, ૭ વિભકતે
‘તૃ’ ધસિઉ આવમ । ધર્મ કરણહાર જીવ સુખ પ્રામમ ॥
(કર્તૃ-વાચક કૃદંત કે ભવિષ્ય કૃદંત)

(૬) કીજતઉ, લીજતઉ, પઢીતઉ; કીજતી; કીજતઉ, ધત્યાદિ બોલિવમ
જિહાં ‘ઈજતઉ’ ‘ઈજતી’ ‘ઈજતઉ’ કહીયમ તિહાં ‘યમાન’
ધસિઉ આવમ । સૂત્રધારમ કીજતઉ પ્રાસાદ; અથવા કીજતી
વાવિ; અથવા કીજતઉ દેહરઉ; લોક દેખમ ।

પ્રયોગ:—

(૧) જિહાં ઉક્તિ માંહિ કર્તાની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ, અનમ
વચન હુઈ તે કર્તા ઉક્તિ ‘પાધરી’ કહીયમ । તિહાં કર્તા
આગલિ પ્રથમા, કર્મ આગલિ દ્વિતીયા, ક્રિયા આગલિ પ્રાર્થિ
પરસ્મૈવદ તણાં નવ વચન હુમ ॥ (કર્તારિ પ્રયોગ)

૧ “કરી સકમ, કરી જણુમ” એ સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો પ્રયોગ આટલો
જૂનો છે. મુ. + ઔ. - કાર આ “ઈ” ને તુમ્-નો વિહાર કહે છે, તે “કરિવા”
એ અપ. ૩૫ ઉપરથી “કરિઉ” થઈ “કરી” સમજવું.

(૨) જિહાં કર્મની અપેક્ષાં ક્રિયા આગલિ અર્થ અનન્ન વચન હુઇ, અનન્ન જિહાં ક્રિયાનન્ન હેહિ વર્તમાનકાલિ 'ધ્યુઉ, ધ્યુજત' બોલાઇ તે કર્મ ઉક્તિ 'વાંકુડી' કહીયછ. તિહાં કર્તા આગલિ તૃતીયા, કર્મ આગલિ પ્રથમા, ક્રિયા આગલિ આત્મનેપદ તણાં નવ વચન હુઇ. (કર્મણિ પ્રયોગ)

(૩) અનન્ન જિહાં વાંકુડી ઉક્તિ માંહિ કર્મ ન હુઇ તે ભાવિ ઉક્તિ કહીયછ. (ભાવે પ્રયોગ)

૧. એ ગ્રંથ સુખિ પઢાયછ (ભાવે વર્તમાન)
૨. ઇહાં સોનઉં સહુગઉં વીકાછ (" ")
૩. શ્રાવકિઇ દેવુ પૂજિઉ (ભૂ. કૃ. નો કર્મણિ પ્રયોગ)
૪. ચૈત્રુ ગામિ ગિઉ (" કર્તરિ ")
૫. તારઉ ઊગિઉ (" " " ")
૬. લોક ઊડિઉ, સૂતઉ, જગિઉ (" " " ")

(૪) અમુકઇ હુંતછ કરતછ; અથવા અમુકઇ હુઇતછ અમુકઇ કીજ-તછ; અથવા અમુકઉ કરછ ઇત્યાદિ બોલિવછ કર્તા કર્મ ભાવ આગલિ જિહાં 'ઇ'કાર કહીયછ, અનન્ન જણુઇ આપણી ક્રિયા કરી મૂલગાં કર્તા ક્રિયા સૂચીયઇ તે ભાવલક્ષણુ ત્રિહું બેદિ હુઇ. તિહાં સપ્તમી. તિહાં કર્તા ભાવ-લક્ષણુ, અકર્મક, સકર્મક, હુઇ. મેધિ વરિસતછ મોર નાચઇ. ગુરિ અર્થુ કહતછ પ્રમા-દીઉ ઊધછ. (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-કર્તરિ)

(૫) ગોપાલિઇ ગાએ દોહીતીએ ચૈત્રુ આવિઉ. (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-કર્મણિ)

(૬) ચૈત્રિઇ ગાઇતછ મૈત્રુ નાચછ. (સતિ સપ્તમીના પ્રયોગ-ભાવે)

આ ઉપરથી ખટું થતું વ્યાકરણુ પરિશિષ્ટ-૩ જામાં આપવામાં આવ્યું છે, એટલે અહીં વિસ્તાર કરવામાં ન આવતાં કુલમંડને જે

ફેલલાંક અવ્યય અને વિશેષણો ગ્રંથાંતે સંગ્રહાં છે, તેમાંનાં ઉપયોગીઃ અહીં નોંધવામાં આવે છે; જેવાં કે ઊપરિ, હેકિ, કન્હઇ, જમ્ (અવ્યય બે, જો), તઉ, જાં, તાં, પાખલિ, પાખમ (વિના), ઈહં, તિહાં, જિહાં, કિહાં, હવડાં, તિવારઇ, કિવારઇ, જિવારઇ, અનેરી વાર, કિમ, જિમ, તિમ, ઇમ, અહુણુ (હોણુ-આ વર્ષે), પઉર (પોર ગયે વર્ષે), પરાડુ (આવતે વર્ષે), આનુ, કાલિ, આગલિ, પાછલિ, ડાવા ગમા, જિમણુ ગમા, બિહું ગમા, સવિહું ગમા, બાહિરિ, ઊપિહું, હેકિહું, આગિહું, બાહિરહું, તાહરઉં, માહરઉં, અમ્હારઉં, તમ્હારઉં, તેહ-જેહ-અનેરા-એહ-કિહ તણુઉં, કિસઉં, જિસઉં, તિસઉં, અનેસઉં (અન્ય જેવું), ઇસઉં, સરીપઉં, જેતલઉં, તેતલઉં, એતલઉં, કેતલઉં, જેવડઉં, કેવડઉં, એવડઉં, જેતલા, તેતલા, કેતલા, જમય અથવા જહીંઇ લગમ, તમય અથવા તહીંઇ લગમ, અજી (હજી), કાંમ, અમય (એય!), અનમ, હઉ (હં!), આયઉ (આંયું-અહીંથી), એયઉ (એયું-એથી), જેયઉ (જેયું-જ્યાંથી) તેયઉ (તેયું-ત્યાંથી), હેકઉં, કેયઉં (ક્યાંયું-ક્યાંથી), એરહઉં કે ઉરહઉં (એરું-નજીકનું), એલિઉ (એલ્યો-પેલો), પમલઉ (=પેલો, તે), પહિલઉં, પાછિલઉં, આગિલઉં, હેહિલઉં, માહિલઉં, પૂર્વિલઉં, વેગહું, પરાયું, વહિલઉં, મઉડઉં (મોકું)

તણુઉ, નઉ, જીઉ, કઉ એક જ અર્થમાં એટલે કે છટ્ટીના અર્થમાં પ્રયોજના હોય તેવાં છહા-તણુઉ (અહીંનું), આનુ-નઉં (આનનું), અહુણુ-કઉં (હોણુનું), કાલુણુઉં (કાલનું) રૂપો મળે છે. બીજા પણ ઘણા ઉપયોગી શબ્દો મળી આવે છે. ગૂજરાતી ભાષા મધ્ય. ગૂજ.ની ૧લી ભૂમિકા-રૂપે સ્થાપિત થઇ તે ચોક્કસપણે “મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક”થી. ભૈશક આમાં પણ પ્રથમા-એકવચનમાં ડકાર કેટલીકવાર પ્રયોજાયેલા મળે છે; પણ તે થોડા જ સંયોગોમાં. આપણે ત્યાં કર્મણિ પ્રયોગમાં શક્યાર્થે “આય” પ્રત્યય “બોલાય” એમ પ્રયોજાય છે, તે સોથી પ્રથમ મુ. + ઔ. માં મળે છે; જેમકે “કિસઉં પૂછાઇ, અર્થ, જ પૂછાઇ તં કર્મ”-શું. પુછાય? અર્થ. જે પુછાય તે કર્મ. “પૂછીમ” “પૂછીયમ” એ રૂપો

હજી કર્મણિમાં જ મળતાં હતાં; જે પાછળથી કર્તરિમાં આવી વર્ત. ૧લા પુ. બ. વ. નાં રૂપો મોડેથી થયાં છે: “અમે પૂછિયે” વગેરે < મધ્ય. ગૂ. અમ્હં પૂછીજઈ-પૂછીયઈ-પૂછીયઈ-પૂછીઈ-પૂછીયિ-પૂછીયિમાંથી.

૬. દેવસુંદરસૂરિના એક બીજા શિષ્ય ગુણરત્નસૂરિએ સં. ૧૪૬૬માં “કિયારત્નસમુચ્ચય”^૧ નામનો સં. ધાતુકાશ રચ્યો છે, એમાં એમણે તત્કાલીન ભાષામાં ક્રિયાપ્રયોગ કેમ થતા તેનાં ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે;^૨ જેમકે

કર્તરિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) એઉ કરઇ, લિઅઇ, દિઅઇ, જયઇ, આવઇ, જગઇ, સુઅઇ
એ ધણા કરઇ, લિઇ
- (૨) તૂં કરૈ, લિઅ, દિઅ
તુમ્હે કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ
- (૩) હૂં કરઉં, લિઉં, દિઉં
અમ્હે કરઉં

ભાવે-વર્તમાન કાળ:

- (૧) દેવદતઇ, તઇ, મઇ હુમ્અઇ, સુમ્અઇ બઇસીઅઇ, (એ. વ.)

કર્મણિ-વર્તમાન કાળ:

- (૧) કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ (એકવચન)
કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ (બહુવચન)
- (૨) તૂં કીજં (એ. વ.) તુમ્હે કીજઉ
- (૩) હૂં કીજઉં (એ. વ.) ...

ભવિષ્યકાળ:

- (૧) પાછઇ ગામ જયસિ (રજે પુરુષ એ. વ.)

^૧ ચરોચિજયજી-જી. પાઠશાળા બનારસ-દ્વારા પ્રસિદ્ધ (૧૯૦૮ ઇ. સ.)

^૨ પૃષ્ઠ ૧૬-૧૯

વિધ્યર્થ કૃદંતઃ (સામાન્ય કૃદંતઃ)

(૧) કરેવઉં, લેવઉં, દેવઉં

વિધ્યર્થઃ

(૧) તૂં કરિજો, લેજો, દેજો (એ. વ.)
તુમ્હે કરિજો, લેજો, દેજો (બ. વ.)

(૨) હું કરિજઉં, લેજઉં, દેજઉં (એ. વ.)
અમ્હે ,, ,, ,, (બ. વ.)

(૩) કરત, લેઅત, દેત (એકવચન)

વાક્યોઃ

- (૧) શ્રાવકધં વિનઉ જિન-રહધં કરિવઉ
- (૨) જન્મનઉં ફલ લેજઉં, દેજઉં; દાન દેવઉં.
અમ્હે બીખ જિમવી; જૂનઉં વસ્ત્ર પહિરવઉં
- (૩) ગુરિ અણુજાણિઉ ચેલઉ વ્યાકરણ પઢત (કર્તરિ)
- (૪) તીણુધં કીજમત (કર્મણિ)
- (૫) હુધ્વિઅત (ભાવે)

આજ્ઞાર્થઃ (કર્તરિ)

- (૧) કરઉ, લિઉ, દિઉ, હુઉ (બ. વ. ૨ નો પુરુષ)
તૂં કરિ, લમ, દમ, જા, આવિ, પઢિ, ગુણિ
દેવદત્ત, વહિલઉં જિમિ (એ. વ.)
- (૨) એઉ રાજ્ય કરઉ, એહના વધરી મરઉ.

આજ્ઞાર્થઃ (કર્મણિ)

- (૧) કીજઉ, લીજઉ

ભૂતકાળઃ^૧

- (૧) આજૂ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં
(સેહિ આવશ્યક પઢિઉં)

^૧ ભૂતકાળના સંસ્કૃતમાં અધતન, હસ્તન અને પરોક્ષ એવા ત્રણ ભેદ છે, તેને માટે “આજનઉ” “કાલનઉ” અને “તેહ પહિલઉ” એવી સંજ્ઞા ગુણરત્ને આપી છે; બધાને સ્થાને પ્રયોગ ભૂત કૃદંતના આપ્યા છે.

(૨) કાલિ દીધઉં, લીધઉં

સામાન્ય ભૂતકાળ:

(૧) આગષ્ટ કરતઉ, લેતઉ, (એ. વ.) } કર્તરિ
આગષ્ટ કરતા, લેતા (ખ. વ.) }

(૨) આગષ્ટ કીધઉં, લીધઉં, દીધઉં—કર્મણિ

વાક્યો:

- (૧) લહુડપણિ દિહાડી પ્રતિ હૂં ખિ કરસ ઘી જમતુ.
- (૨) એઉ પાંચ જેઅણુ ભૂમિ ચાલતઉ.
- (૩) તૂં દિહાડી પ્રતિ ૫૦ શ્લોક વ્યાખ્યાનિ લણતઉ.
- (૪) આગષ્ટ એ ચેલા દિહાડી પ્રતિ ખિ સદસ સજ્ઞાય ગુણતા.
- (૫) તુમ્હે ત્રિનિ સઘ અન્ય લિખતા.
- (૬) અમ્હે સઉ શ્લોક પઢતા.
- (૭) એઉ ગામિ ગિઉ. (કર્તરિ ભૂ. કૃ.)
- (૮) ઇણુ ધર્મ કીધઉ. (કર્મણિ ભૂ. કૃ.)
- (૯) ઇણુ પુરુષ ઢસ ગ્રામ પામ્યાં. (,,)
- (૧૦) ઇણુ વસ્ત્ર વીક્યાં. (,,)
- (૧૧) રમરૂં હો સહ, સાયધ શ્રીશત્રુંજય શ્રીગુરુ ચાલિઆ.
- (૧૨) જાણું હો મિત્ર, અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા.
- (૧૩) જાણું હો, આપણિ દેવપણુ તીણુ વિમાનિ વસતા.
- (૧૪) મ કરે, મ કરિજે, મ કરિસિ, મ દિધ, મ દેજે, મ દેસિ, મ જા, મ રહિજિઉ.
- (૧૫) મ કીધુ, મ લીધુ, મ દીધુ, મ જઈઉ (ભૂ. કૃ.), રખે જીવતઉ, રખે જાતઉ, રખે કરતઉ (વર્ત કૃ.)
- (૧૬) રખે જીવતઉ જે પરાવરજ્ઞાઈ છતીઈ જીવધ.

ક્રિયાતિપત્તિ :

- (૧) જઈ કિમઈ અમુકં કરત, લિચત, દિચત-તઉ અમુકં હુયત.

ભવિષ્યકાળ: ૧

- (૧) કરસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ (૩જો પુરુષ)
 (૨) તૂં કરસિઘ, લેસિઘ, દેસિઘ—તુમ્હે કરસિઘ (૨ જો ,,)
 (૩) હૂં કરસિ—અમ્હે કરસિઘ. (૧ લો ,,)

આશીર્વાદાર્થ:

- (૧) કરિન્યઉ, પદિન્યઉ, મરિન્યઉ, હુન્યઉ.

ગુણરત્ને આટલું જ માત્ર સૂચન કર્યું છે; પણ એ કેટલું મહત્ત્વનું છે તે સ્વરૂપ જોતાં માલુમ પડશે; ક્રિયાપદોનાં બધાં પ્રચલિત રૂપોનો તેમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે. મધ્યકાલીન ગૂઝરાતીની ૧લી ભૂમિકાનું વ્યાકરણ રચવામાં આમ આની ઉપયોગિતા ધણી છે. આ ગ્રન્થની હાથપ્રત સં. ૧૪૭૦ અને ૧૪૯૮ની મળે છે. ૨ “હૂં”; “તૂં” એ વગેરે રૂપો આટલાં જૂનાં મળે છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે: જો કે કરઉં, દીધઉં, કરેવઉં વગેરેમાં અનંત જુદા રાખવામાં આવ્યા છે.

વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં તૃતીયાનો ૬ જુદો સચવાયો છે; દ્વિતીયાનો ઉકાર હજી રહ્યો છે (“આવશ્યકુ” માં). કર્મર્થે રહઈ પ્રત્યય હજી સચવાયેલો છે. સપ્તમીનો ૬ મળે છે (“દિહાડે”માં), છતાં ૬ પણ મળે છે (“લહુડપણિ” “દિહાડી”). “રખે” એ અવ્યયાત્મક રૂપ લગભગ પહેલું જ પ્રયોજાયેલું મળે છે.

૭. તરુણપ્રભના ગદ્ય પછી ૫૫ વર્ષે જ લેખકના નામનિર્દેશ વિનાની સં. ૧૪૬૬ની “શ્રાવકવ્રતાદિ—અતિચાર”^૩ નામક ગદ્યકૃતિ મળે છે. આ ટિપ્પણ જેવું ગદ્ય છે. અગાઉ આવેલા “અતિચાર” ના નમૂના સાથે સરખાવવાથી ભાષાસ્વરૂપનું તારતમ્ય ખ્યાલમાં આવશે:

૧ ભવિષ્યકાળના ત્રણ ભેદ: અદ્યતન, શ્વેસ્તન અને પરતસ્તન કહ્યા છે, જેને માટે “આજનક” “કાલનક” અને “તેહ પરહક” શબ્દો પ્રયોજ્યા છે.

૨ વસંત, વર્ષ ૧૩મું, પૃ. ૨૦૦ અને ૫. જૈ. મં. ગ્રં. સૂ. પૃ. ૩૦૧

૩ પ્રાચીન ગૂ. અધ્યસંદર્ભ, પૃ. ૬૦-૬૬

જ્ઞાનાચારિ દર્શનાચારિ ચારિત્રાચારિ તપાચારિ વીર્યાચારિ પંચમિત્ર આચારિ શુક્રા અતીચારુ પક્ષ-દિવસ માહિ સુક્ષ્મ બાદર હૂઈ તે સચિદ્ર મમિ વચ્ચિન કાંઈ કરી મિચ્છા મિ ફૂકડં । × × × કાલવેલા તથા કાળુ અણુ ઉધરિઈ પઢિઈ, વિનયહીન પઢિઈ, ઉપધાનહીનુ પઢિઈ, બહુમાનહીન પઢિઈ । અનેરા કન્હઈ પઢી અનેરુ ગુરુ કાહિઈ । દેવ-વંદણ-વાંદણુઈ, પઠિકમણુઈ સન્ન્યાસ કરતાં, પઢતાં, ગુણુતાં કુડઈ અક્ષર કાન્હઈ માત્રિ ઓછઓ આગલુ બાણિઓ । ફૂટઈ અર્થ બેઠૂડા કહિયા । જ્ઞાનોપગરણુ પાટી, પોથી, ઠવણી, કમઘી, સાંપુડાં, સાંપુડી, દસ્તરી, વહી, ઓલીયાં પ્રતિ પગ લાગુ, થૂક લાગઈ । થુંકિઈ અક્ષર માંજઈ, સીસઈ દીધઈ । કન્હિ છતઈ આહાર નીહાર આરાતન હુઈ × × × × ।

પ્રથમા-દ્વિતીયાનો ઉકાર પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે. વધુમાં “ઓછઓ” અને “લાણિઓ” જેવાં અર્વાચીન રૂપો પ્રવેશ પામવા લાગ્યાં છે. પણ હજી સાહાચરકારક ક્રિયાપદ તરીકે છઠ્ઠ દેખા દેતું નથી.

૮. “રંગસાગરનેમિ ફાગુ” ના કર્તા સોમસુંદરસુરિ(સં. ૧૪૩૦-૧૪૯૯)એ અનેક બાલાવબોધ લખ્યાનો આ પૂર્વે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૧ ઉપદેશમાલા અને યોગશાસ્ત્રના બાલાવબોધોમાંની કેટલીક કથાઓ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે.^૨ લેખકનો જન્મ સં. ૧૪૩૦માં હોવાને કારણે બીજાં ૨૫-૩૦ વર્ષે એમની ગદ્યસેવાનો આરંભ માનિયે તો સં. ૧૪૫૫-૬૦ થી આ ગદ્ય કથાઓ લખાઈ હોઈ શકે. સં. ૧૪૯૯ પર્યંત એમનું જીવન લંબાયું હતું, એટલે ક્રમમાં અહીં ઠંભું સ્થાન બંધબેસતું થઈ રહેશે.

કાદંબરી અટવીઈ વટવૃક્ષ ર સૂડા સગા ભાઈ હૂતા । એક સૂડઓ બીચે લીધઓ । પર્વત પાલિ માંહિ બાધિઓ તેહ બાણી ગિરિ-શુક કહીવરાઈ । બીજઓ સૂડઓ તાપસે લીધઓ તેહના તપોવન માંહિ વાધિઓ તેહ બાણી તે પુષ્પ-શુક કહીઈ । એકવાર વસંતપુરનુ સ્વામી વિપરીત શિક્ષિત ઘોડઈ બપહારિઓ । અટવી માંહિ આવિઓ । ગિરિશુક રાયહૂઈ કહઈ-

૧ જુઓ પૃ. ૩૩૧ અને ૩૫૭

૨. પ્રા. ગુ. ગદ્ય સંકર્ષ, પૃ. ૬૭ થી ૧૨૬

ભો ! ધાઓ, થોડા આકરણ સહિત રાજ નાઈ છઈ; તુમ્હે લિઓ । તે વાત સાંભલી રાજ ગાઢઓ ખીડનુ । રાજ ચાલી ઊતાવલુ તાપસનઈ આશ્રમિ ગિઓ । તિહાં પુષ્પશુક કહઈ-ભો તાપસો ! ઊઠઓ, તુમ્હારઈ અતિથિ રાજ આવિઓ; આસન માંડઓ, પરહુણાઈ કરઓ । તાપસે આસન માંડિઈ; વનફલ વારે ભોજન કરાવિઈ । રાજ સુસ્થિઓ થિકુ પૂછઈ-તુમ્હે બિ સૂડા સરિષા જ દેષુ છું; અનઈ એવડઈ બોલવાનું આંતરું કાંઈ । પુષ્પશુક કહિવા લાગિઓ-રાજન ! એ સંસર્ગનુ વિશેષ । નહી તુ અમ્હે બેઠૂ સગા ભાઈ । સાંભલિ, અમ્હારે સ્વરૂપ- $\times \times \times$ ઇસિઈ સૂડાનું વચન સાંભલી રાજ હર્ષિઓ । વલી આપણઈ સ્થાનનિ પુહુતુ । એહવા બેહુ સૂડાનઈ ઉઠાહરણિ દષ્ટાંતિ સંસર્ગન દોષ ગુણનું સ્વરૂપ જાણુંત ॥૧

આ વાક્યખંડ મધ્ય ગૂજ.ની ૧ લી ભૂમિકાના પછીના સ્વરૂપનો એક સુંદર નમૂનો છે, તેમાં ખીજી ભૂમિકાની લાક્ષણિકતાઓ સ્ફુટ થવા લાગી છે: જેવી કે-

૧. અનંતને સ્થાને અનન્તો: સૂઝઓ, વાધિઓ વગેરેમાં; ક્યાંક માત્ર ઉ: સંસર્ગનુ, પુહુતુ, વસંતપુરનુ વગેરેમાં;
૨. અનંત ને સ્થાને દીર્ઘ કં: સૂડાનું, અમ્હારે વગેરે; (દૂસ્વ પશુ મળે છે: દેષુ છું વગેરે).
૩. છઠ્ઠ, છડં (છું)નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે ઉપયોગ: રાજ નાઈ છઈ, સરિષા જ દેષુ છું.

આમાંના છઠ્ઠ-છડં નો સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકેનો પ્રયોગ આસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવો છે. ગૂજરાતી ભાષાનું એ અસાધારણ લક્ષણ છે. સ્વ. નરસિંહરાવભાઈએ તેના સમય વિશે લખતાં કહ્યું છે કે—

“ $\times \times \times$ it may be inferred pretty correctly that છે came into predominance as a suffix and made the verb analytical some time after 1500 V. S., and still later.”^૨

—“જે વિક્રમ સં. ૧૫૦૦ પછી કેટલેક સમયે, અને તેનાથીયે મોડો અનુગ તરીકે વપરાવા માંડ્યો હતો, એમ સિદ્ધ રીતે કહી શકાય.”

આ મત હવે બદલવો પડશે. શ્રી. ક. મા. મુનશીએ જે કહ્યું છે કે,

“V. About 1400 (ie. V. S. 1456) હવે begins to be used as an auxiliary verb.”^૧

—એટલે કે “જૂનો સાહાય્યકારક તરીકે ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૪૦૦ (વિ. સં. ૧૪૫૬)ની આસપાસ શરૂ થયો છે.”

—એ વધુ વાજબી લાગે છે. સોમસુંદરે તો આવાં ધણાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સોમસુંદરનાં ઉદાહરણોમાં હજી ફૂંદ (=રહૂં-ને) પ્રત્યય રહ્યો છે, તે લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે. આમ છતાં નહ પણ દ્વિતીયાના પ્રત્યય તરીકે મળે છે:

સુકુમાલ લક્ષણોપેત રાયના પગ દેખી સાનુરાગ થકી રાયનઈ કહમ-જમ
મજરમ પરિણં તુ એક વાત કહઈ । રાઈ કહિઈ-પરણિસુ । પછમ તે
કહમ-આગમ જે પોટલક ઊપાડી આવમ તેહનઈ પગ ધોવાનઈ મિસિઈ
પાછલિ તેહનઈ કૂમ લાપઈ । તાહરમ રૂપિ મોહી કહઈ છઈ-તમ્હે જઈ ।
રાજ ઊઠી જવા લાગઈ । તીલઈ ઝીઈ વાહિવિઈ પરહલૂલ નાઠઈ ।
એતલઈ મંડિક ચૌર કંકલોહનઈ ખાંડઈ લેઈ કેડાં ધાઈ । રાજઈ એક
હુંઠક આપણમ વઝિ આચ્છાદી યાંજઈ આંતરમ દેઈ રહિઈ । હુંઠક
આહણી પાડી ચૌર પાછલ વલિઈ । રાજ નીકલી પાછલ અવાસિ આવિઈ ।
ખીજમ દીહાડમ રાજમ રવાડી જતઈ તુનારાનઈ કામ કરતઈ તે ચૌર
દીઠઈ । રાત્રિ દીઠાનઈ અનુસારિઈ ઓલધિઈ । રાજઈ તેડાવી અતિહિ
માન દેઈ બહિનિ માગી । ચૌરિ જલિઈ હઈ રાજઈ લાધઈ । પછમ
પેલઈ અવસર જાણી બહિન રાયનઈ પરિણાવી । ૨

1 Guj. & its Lit. p. 86

૨ પ્રા. ગ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૦૭

આમાં છેલ્લો રાય-નદીમાં નદ સંપ્રદાનના અર્થે છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. આ અહીં આવેલો વાક્યખંડ જોતાં હવે તે ગૂજરાતી નથી તેમ કાણુ કહી શકશે ? સ્વ. નરસિંહરાવભાઈને તેને “ગૌર્જર અપભ્રંશ” કહેવાની ઇચ્છા રહેલી;¹ પણ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” એ તો પ્રાચીન ગૂજરાતી જેને કહી શકાય તે છે; આ તો અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા વટાવી મધ્યકાલની વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં આવેલું ભાષા-સ્વરૂપ છે; જેના સાહિત્યકીય સ્વરૂપનો ચોક્કસ સ્થિમાપ્રાંત સં. ૧૪૫૦નું “મુઘલાવમોઘ ઐકિત” છે.

તરુણપ્રભ અને સોમસુંદરના ગદ્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ હજી થયો નથી; કોઈ એ કર્યો જાણ્યામાં નથી. એ અભ્યાસ થયે મધ્યકાલીન ગૂજ. ભાષા ઉપર અનેરો પ્રકાશ પડશે.

૯. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં સુંદરમાં સુંદર ગદ્યકથાનકો મળે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તો ગદ્યકથાનકોના કથા, આખ્યાયિકા, ચંપૂ વગેરે અનેક જોડો પણ મળે છે; પણ અપભ્રંશ પછીની લોકભાષાઓમાં એ દિશામાં કોઈ પણ જાતનો વિકાસ થયો નથી. માત્ર શપથ ખાવા મધ્ય. ગૂજ.માં એક ગદ્યકથા મળે છે કે જેને સાચા સ્વરૂપમાં ગદ્ય-કથા કહી શકાય. તે “પૃથ્વીચંદ્રચરિત.” એ ગદ્યકાદંબરીનો લેખક તે ત્રિભુવનદીપક-પ્રમંથ-કાર અંચલગચ્છીય જયશંખરસૂરિનો એક શિષ્ય માણિક્યસુંદરસૂરિ છે. શુરુનો સમય સં. ૧૪૦૦-૬૨ નિશ્ચિત છે, એ ઉપરથી શિષ્યનો સમય વિક્રમના ૧૫ મા સતકનો મધ્યભાગ સં. ૧૪૨૫-૭૫ માનવામાં આવે નથી, અને “પૃથ્વીચંદ્રચરિત”ની પુષ્ટિકામાં સં. ૧૪૭૮નું વર્ષ મળે જ છે; જેમકે,

શ્રીમદવ્વલગચ્છે શ્રીગુરુમાણિક્યસૂરિણા ।

પૃથ્વીચંદ્રનરેન્દ્રસ્ય ચરિત્રં ચારુ નિર્મિતમ્ ॥

સંવત ૧૪૭૮ વષ શ્રાવણ સુદિ ૫ રવો પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રં
પુણ્યવત્તને નિર્મિત સમર્થિતમ્ ।^૧

છેલ્લા શ્લોકનો રચનાર તો માણિક્યસુંદરસૂરિનો કાષ્ઠ શિષ્ય
છે; કેમકે તેને તે ગુરુ કહે છે. એ શિષ્યનું કહેવું એમ જણાય છે કે
ગુરુએ મં. ૧૪૭૮ના શ્રાવણ સુદિ ૫ ને દિવસે પુરુષપત્તન=પાલણપુરમાં
આ ગ્રન્થનું નિર્માણ કર્યું, જેનું શિષ્યે સમર્થન કર્યું. સમર્થન કરવાની
મિતિ પેલી માનીએ તો તે પૂર્વે આ ચરિત રચનામાં આવ્યું હશે.

માણિક્યસુંદરસૂરિએ સંસ્કૃત ભાષામાં એક “શુકરાજકથા” લખી
છે, જેમાં વચ્ચે ગૂજરાતી ભાષાનાં સુભાષિતો પ્રચલિત સાહિત્યમાંથી
વીણી આપ્યાં છે. ગૂજરાતીમાં વૃત્તબદ્ધ રચના થતી હતી, તે તેમાંથી
મળી આવી છે, કેમકે તેણે શાલિસૂરિના વિરાટપર્વમાંથી એક કડી
સ્વાગતાની ઉતારી છે,^૨ અને ન જાણ્યા ગ્રન્થમાંની એક ઈદ્રવજા
પણ લીધી છે; જેવી કે,

પુણ્યપ્રભાવિ સશિસૂર્મ આલહ પુણ્યપ્રભાવિ ફલ વક્ષ આલહ,
પુણ્યપ્રભાવિ જહુ મેઘ મુકહ સમુદ્રમર્ચાદ થકી ન ચુકહ.

એનો રસારવાદ કેટલો બહુવિધ હશે તે આનાથી જણાય છે.
એ જ કવિ શબ્દ-અર્થના અગ્રંકારોથી વિભૂષિત વિશિષ્ટ પ્રકારનું ગદ્ય
ધરાવતી મધ્ય. ગૂજ.ની ૧ લી ભૂમિકામાં “પૃથ્વીચંદ્રચરિત” એ
કથા આપી માતૃભાષાને વિભૂષિત કરે છે.

પાંચ ઉલ્લાસમાં વિભક્ત થતી આ કથાનું ખીનું નામ
“વાગ્વિલાસ” રાખનામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉલ્લાસને અંતે સ્ત્રી-
પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્રે વાગ્વિલાસે પ્રથમોલ્લાસઃ-દ્વિતીયોલ્લાસઃ વગેરે એ રીતે એ
નામનું સૂચન છે. વસ્તુ તરીકે કથા બહુ જ સ્વદ્વપ છે. પહિંકાણના

૧ પ્રા. શ. ગદ્યસંદર્ભ, પૃ. ૧૬૦, પ્રા. ગૂ. કા. સં. પૃ. ૧૩૦, બંનેમાં
આ ચરિત છપાયેલું છે.

૨ આ વિશેના સૂચન માટે જુઓ: રૂપસુંદરકથા : શ્રી ભો. જ. આરેસસ
સંપાદિત : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૭

રાજા પૃથ્વીચંદ્રનાં લગ્ન અયોધ્યાના રાજા સોમદેવની કુંવરી રત્નમંજરી સાથે થાય છે. લગ્ન થયા પછી ધર્મતીર્થકરના ઉપદેશથી પૃથ્વીચંદ્ર રાજા સાધુ બને છે, અને પુત્ર મહીધર પિતાની પાછળ ગાદીએ આવે છે. આટલી વસ્તુ ઉપર કવિએ એક સમર્થ ગદ્યકાવ્ય બીજું કર્યું છે. તેમાં દ્વીપ, ક્ષેત્ર, દેશ, નગર, રાજસભા, નાયક-નાયિકા, ઋતુ, વન, સેના-હાથી, ઘોડા, પદાતિ, રથ, ઘેર અટવી, યુદ્ધ, સામૈયું, સ્વયંવર, લગ્નોત્સવ, ભોજનસમારંભ, સ્વપ્ન, જ્ઞાતિઓ, એ વગેરેનાં આલંકારિક વર્ણનો અત્યંત વિશદતાથી આપવામાં આવ્યાં છે. આટલી વિશદતા છતાં ભાષામાં શ્લેષમૂલક રચના જરા પણ થવા દીધી નથી, તેથી કરી ગદ્ય પ્રાસાદિક અન્યું છે. નમૂના તરીકે પ્રથમ અહીં વસંત-વર્ણન નેપથ્યે:

તિસિંહ આલિંગ વસંત, હૂડ શીત તણુક અંત । દક્ષિણ
દિસિં તણુક શીતલ વાડ વાઈ, વિહસઈ વણુરાઈ ।

“ સન્ને ભલ્લા માસડા પણ વધસાહ ન તુલ ।

જે દિવ દાધા રૂપડાં તોંહ માયદ ફૂલ ॥ ”

મહારિયા સહકાર, ચંપક ઉદાર, વેલ બકુલ, બ્રમરકુલ-
સંકુલ, કલરવ કરઈ કોકિલ તણાં કુલ । પ્રવર પ્રિયંબુ પાડલ,
નિર્મલ જલ, વિકસિત કમલ । રાતા પલાસ, સેવંત્રી વાસ ।
કુંદ મુચકુંદ મહમહઈ, નાગ પુન્નાગ ગહગહઈ । સારસતણી
શ્રેણિ, દિસિ વાસીઈ કુસુમરેણિ । લોકતણે હાથિ વીણા,
વજ્રાડંબર ઝીણા ધવલ શૃંગાર સાર, મુક્તાફલ તણા હાર ।
સર્વાંગમુદર, વનમાંહિ રમઇ ભોગ પુરંદર । એકિ ગીત
ગવારઈ, દાન દિવારઈ । વિચિત્ર વાદિત્ર વાજઈ, રમલિ
તણાં રંગ છાજઈ, એકિ વાદિઈ ફૂલ ચૂટઈ, વૃક્ષતણા
પલ્લવ પૂંટઈ । હોડોલઈ હોંચઈ, ઝીલતાં વાદિઈ નલિઈ
સોંચઈ । કેલિહરાં કલતગિ જોઅઈ, પ્રીતમંત હોમઈ ।

અટવીની ભયાનકતા કેવી હોઇ શકે તેનું વર્ણન આપતાં

કવિ લખે છે:

માર્ગે જતાં આવી એક અટવી.....જેહ અટવી માહિ...
વૃક્ષાવલી હીસઈ, બીહંતાં સૂર્યાતણાં કિરણ માહિ ન
 પહસઈ । અનઈ કિહાંઈ સિવા તણા ફેલકાર, ધૂક તણા ધૂલકાર ।
 વ્યાધ તણા ધુરહરાટ, ન લાભઈ વાટ નહ ધાટ । માહિ
 વાનરપરંપરા ઉછલધ, મહોન્મત્ત ગજેંદ્ર ગુલગલઈ, સિંહ-
 નાદભયભીત મયગલ પલભલઈ । જિસ્વા દવિ દાવા પીલ,
 તિસ્વા ભીલ । સૂઅર ધુરકઈ, ચીત્રા બુરકઈ, વેતાલ
 કિલકિલઈ, દાવાનલ પ્રજ્વલઈ; રોંછ સાંચરઈ, વિરુ તણા
 ચૂચ વિચરઈ । ઇસી મહારૌદ્ર અટવી ॥૧

સ્વયંવરમંડપનું વર્ણન આપતાં કવિ ટૂંકમાં જણાવે છે:
 તેતલઈ સૂતહારે સ્વયંવરમંડપ નીપાયુ, ચોચણિને
 પાને છાયુ । કપૂરે કસ્તૂરી મહમહઈ, જાપરિ ધ્વજ
 લહલહઈ । ચંદ્રઆતણી વિચિત્રાઈ, પૂતલી તણી કાવિલાઈ,
 થંભ કુંભીતણા મનોહર ધાટ, પઠઈ ભાટ । રતનમઈ
 તોરણ નહ મોતીસરિ, અલંકરિક કુસુમતણે પ્રકરિ ।
 વાદિત્ર વાજઈ, માંગલિકય ગીત છાજઈ । આરીસા
 ઝલકઈ, ચાલતાં ઝીના નેકર પલકઈ । ઇસિઈ મંડપિ
 રાયચોગ્ય માંડયાં નામાંકિત સિંહાસણ, માગણહારનઈ
 પગિ પગિ દીજઈ વાસણ ॥૨

ઉપરના નમૂનાઓમાં આડંબરી પદ્ધતિ નહિ જણાય. પણ આ
 નીચે સ્વપ્ન-પ્રસંગે કવિએ સ્વપ્નમાંના પદાર્થોનું વર્ણન આપતાં જે
 વર્ણન કર્યું છે, તેમાં આડંબર-વાગાડંબર જરા દેખાશે, તે એ કે એમાં
 સમાસબહુલ સં. પદો જ પ્રયોજ્યાં છે; જેવાં કે

મહ ચતુર્દશ મહાસ્વપ્ન તણુંક સાંભલઈ જૂજૂક વર્ણન
 અતિકર । રાણી પ્રથમ દીકક ગજેંદ્ર । કિસિક ગજેંદ્ર-ચતુ-
 ર્દત, વિનયવંત, સપ્તાંગ પ્રતિષ્ઠિત, ગજેંદ્રગુણ અધિષ્ઠિત,

૧ એજન, પૃ. ૧૩૭-૩૮, આમાંથી વનસ્પતિનાં નામ મેં વિસ્તારભરે
 ત્યજ દીધાં છે.

૨ એજન, પૃ. ૧૪૩

વિસાલકુંભસ્થલ, વિલોલક્ષ્મીચલ, ઉદંડશુંડાદંડ, તેજિ કરી
 પ્રચંડ, મદનલવાસિત-કપોલમૂલ, ભ્રમરકુલ-અનુકૂલ, પરિચક્ત-
 સકલ દોષ, ઉત્પાદિતસકલજનનચનસંતોષ, પ્રધાન, ઐરાવલ્ય-
 ગજસમાન, મહાકાય, પ્રવૃતપ્રાય, ભદ્રભીતીય, અદ્વિતીય;
 જેહ તણી ગતિ પ્રશસ્તી, એવંવિધ દીઠક હસ્તી ॥.....
 ઠિસિઉ તે સીહ-રૂપ્યપિંડપાંદુર, અદ્ભુતપ્રભાડંબર, રકતો-
 ત્પલસુકુમાલતાલ, તાલૂંછ લાગી આસ્કત નિહૂવા નિસિઉં
 હુધ અરોઝપ્રવાલ, વિસ્તીર્ણકેશસટાશોભિતસ્કંધ, વજ્ર-
 સારશરીરબંધ, પ્રવરપીવરપ્રકોળ, કમલદલ-રકતોળ, તીક્ષ્ણ-
 દાઢાવિડખિતવદન, પરાક્રમ તણુડં સદન, પુચ્છછટાં પૃથ્વી
 આસ્કાલતક, પીતલોચનિ ભૂમિકાંતિ નિહાલતક, મૂષાગત
 સુવર્ણસમાન કિરતા પિંજર-નેત્ર; શૌર્યવૃત્તિ તણુડં
 ક્ષેત્ર, અકલ અગંજિત, સખલ અપરાજિત, અખીહ,
 એવંવિધ દીઠક સીહ ॥૧

કવિએ લીધેલી મહેનતનો આનાથી ખ્યાલ આવશે. વર્ણુનો તાદશ બનાવવાનો કવિએ પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમ છતાં પ્રસાદ ગુણ જવા નથી દીધો. ટુકડાઓમાં લીધેલી અનુપ્રાસપદ્ધતિ પ્રસાદ ગુણ ન હોય તો કર્ણકટુ થઈ પડે. તે ન થાય તેવું સતત ધ્યાન કવિએ રાખ્યું છે.

આ ગદ્યકાદંબરી ભૂગોલ, સમાજશાસ્ત્ર, વિદ્યાઓ, એ વગેરે વિષયો પણ મિશ્રિતથી ચર્ચે છે. ૯૮ દેશનો નામનિર્દેશ કરતાં વધારાનાં નામોમાં આદન, હાસા, મુગદિ, વગેરે દૂર દેશોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. ચૌટાનાં વર્ણુન કરતાં ૮૪ પ્રકારની બળ્લરો પણ બતાવી છે, જેમાં ૮૪ પ્રકારના ધંધાઓનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. રત્નમંજરીના વિદ્યાધ્યયન પ્રસંગે ૬૪ કલાઓ-વિદ્યાઓનો, ૧૮ પુરાણોનો અને ૧૮ સ્મૃતિઓનો પણ કવિએ નામનિર્દેશ કર્યો છે. આ વગેરે જોતાં કાવ્યના ક્ષેત્રમાં વ્યવહારવિત્તિ છે, તેનું સાર્થકય-આ ગદ્યકાવ્યમાં થતું લાગે છે.

અને ભાષાની દૃષ્ટિએ જોતાં તો મુગધાવબોધ ઔક્તિકની જેમ જ

પ્રાચીન ગૂજરાતી અને મધ્ય. ગૂજ.નો સીમાપ્રાંત નક્કી કરી આપે છે. એમાં પ્રથમા-દ્વિતીયાના એ-વ. નો ઉ પ્રત્યય ક્યાંય પણ જોવામાં નથી આવતો; જ્યાં છે ત્યાં અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવવાના ઓ ના પૂર્વવર્તી અ+ઉ કે ઉ તરીકે જ આવ્યો છે; જેમકે નીપાયુ=નીપાયો, છાયુ=છાયો, અલંકરિઉ=અલંકર્યો, ઠાકુર-નઉ=ઠાકારનો, માંકડનુ=માંકડનો, વગેરે. નાન્યતર જાતિમાં અ+ઉ ને ઉ કે ઊ એમ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે પીપળાનું પાન, નદીનું પુર, લક્ષ્મી તણઉં, જોયું, હું-હું, વગેરે.

ક્રિયાપદમાં અ+ઇ પૃથક્ મળે છે. અપવાદ તરીકે “તુ મનિ ગર્વ આણે, માહરી વાત જાણે” પ્રયોગ મળે છે; પણ વિલક્ષિતાના પ્રત્યય તરીકે અ+ઇ, ઇ, ઐ એ ત્રણે પ્રકાર મળે છે; જેમકે છાટે કાને, સૂઘ વાનિ, યંઅક તણે ત્રહુતહાટિ જાણે ત્રિનહુધ ત્રિભુવન દલવલિવા લાગા, રોષે હૂઉ વિકરાલ, વગેરે.

પ્રત્યયોમાં રહ્-રહિ-રહં એ જૂનો પ્રત્યય દ્વિતીયાના અર્થમાં મુ+ઓ. જેમ અહીં પણ ચાલુ છે; પણ તે ઉપરાંત તે જ અર્થમાં નહ પ્રત્યય પણ મળે છે, કે જે પછીથી ગૂજ. માં ઊતરી આવ્યો છે, જ્યારે પૂર્વનો નષ્ટ થયો છે; જેમકે ચોરદંડ તુઝનધ હોસિર્ધ (તાદર્થ્યે), તેહનધ પુત્ર હૂઆ દસ (સંબંધે), માગણહારનધ પગિ પગિ દીજધ વાસણુ (સંપ્રદાને), જે એહનધ રાષધ તે ઠોર (કર્મચેં).

મુ+ઓ. માંનું સમગ્ર વ્યાકરણ આ ગદ્યકાવ્યમાં પ્રયોજાયેલું છે, એટલું કહેવાથી લાઘવ સચવાશે. પરિશિષ્ટ-૩ જામાં એ દષ્ટિ ખ્યાસમાં રાખી રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવશે, એટલે બીજી બીજી કૃતિનો પરિચય આપતાં પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે, તેવું અહીં નથી કર્યું.

કવિના સમયમાં ચરખી, ફારસી શબ્દોની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી તે આ કાવ્યથી પણ સમજાય છે. નીજમઉ, સૂકાણી, સૂકાણ, માલિમ, એ ચાર વહાણને લગતા શબ્દો એણે પ્રયોજ્યા છે.

શબ્દનો તો ભંડાર જ આપે છે. અને “શબ્દકોશ” માટે વિપુલ સામગ્રી રજૂ કરી આપે છે.

૧૦. કારક પ્રક્રિયાને ખતાવતી ષટ્ કારક નામની એક કૃતિ મળે છે, જેની સં. ૧૪૮૫ ની નકલ મળે છે.^૧

યથા છ કારક સાતમુ સંબંધ કર્તા કર્મ કરણ સંપ્રદાન
અપાદાન સંબંધ અધિકરણ ।

(૧) જે કરક સ કર્તા.

(૨) જે કીજક તં કર્મ.

(૩) જિણક કરી ક્રિયા કીજક તં કરણ.

(૪) જેહ દેવાતણક ઇચ્છા જેહ રુચક કાંઈ જે ધરીક કાંઈ
તં કારક સંપ્રદાન.

(૫) જે-હતુ અપાય વિશ્લેષુ હુક જે-હતુ આદાન ગ્રહણ
હુક તં કારક અપાદાન.

(૬) જેહ કલ્પક જેહ માજિ જેહ પાસિ જેહ તણુક જેહ
તણી જેહ સરક જે કહિક ઇત્યાદિ સંબંધ.

(૭) ગામિ પાદ્રિ ખલક ક્ષેત્રિ પવંતિ માહિ બાહિરક
ઇત્યાદૌ આધાર.

આમાં સાતે વિભક્તિઓના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, એમાંથી નીચે મુજબ પ્રત્યયો તરી આવે છે:

પ્રથમા વિભક્તિ એ. વ.-વિકલ્પે ડ પ્રત્યયઃ અપાય, વિશ્લેષુ, ભય,
સાતમુ (વગેરે) છતાં “તં” પણ

દ્વિતીયા “ - ” અમ્ સં. પ્રત્યય-જં

તૃતીયા “ - ” પ્રત્યય (ઘ)ઈ-જીણક

ચતુર્થો “ - ” -(કાંઈપણ ઉદાહરણ નથી)

પંચમી “ - ” પ્રત્યય હતુ-જેહતુ (જેનાથી)

ષષ્ઠી “ - ” -નામયોગી તણડ, તણી, તણદ, (એ અર્થ
લાવવા કહદં, માજિ, પાસિ, સરદ, કહિદ

પ્રયોજવા લેખકને ઇષ્ટ છે; જે બધામાં
સમમીનો પ્રત્યય રહેલો છે.)

સમમી ,, - ,, -પ્રત્યય ફ કે (જ)ફ ગામિ, પાદિ, ખલ્લ,
ક્ષેત્રિ, માહિ, બાહિરમ્.

આમાંથી શબ્દવિભાગ નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સર્વનામ—જે, જં, તં (તે), જીજીમ (૧. વિ.) કાંઈ

વિશેષણ—સાતમુ

વર્તમાનકાળ—એ. વ.-કરમ (કરે), રુચમ (રુચે), હુમ (થાય).

,, કર્મણિ—કીજમ (કરાય), ધરીમ (ધીરવામાં આવે)

અત્યારનાં પ્રચલિત નામયોગીમાંનાં કરી, તણઉ, કર્ણધ,
માઝિ, પાસિ, માહિ (જેમાંનો આ છેલ્લો તો “માં” રૂપે આજે
પ્રત્યયાત્મક બની ગયો છે તે) આટલાં જૂનાં મળે છે. “કરી”નો
પ્રયોગ શિષ્ટ બોલીમાં આજે વ્યાપક નથી, છતાં સાધનના અર્થમાં
તેમ જ સંબંધક ભૂતકૃદંત સાથે માત્ર પાદપૂરક જેવું આજે પ્રયુક્ત છે;
જેમકે “દીવાએ કરી અળવાળું કર” અને “બેલી કરી છોકરા નવરા
થઈ ગયા” વગેરે ૩૬ પ્રયોગો.

ઉપસંહાર

ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની આરંભકાળથી માંડી
જે સાહિત્યકૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ નરસિંહ મહેતાનો કવનકાળ
સં. ૧૪૯૦ આસપાસ શરૂ થાય ત્યાંસુધીની મધ્ય. ગૂજરાતીની ૧લી
ભૂમિકાની પદ્ય અને ગદ્ય કૃતિઓ જે કાંઈ ઉપલબ્ધ છે, તેનો યુગવાર
પરિચય આપવાનો આ રીતે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ. હેમ-
ચંદ્રથી ગૌર્જર અપભ્રંશની નિશ્ચિત સ્વરૂપે શરૂઆત છે. ત્યાંથી પ્રથમ
ભૂમિકા શરૂ થઈ, તે હેમચુગના અંતે વિકાસ સાધતા રાસચુગથી
દ્વિતીય ભૂમિકા (જેને આજે જૂની ગૂજરાતી કહેવામાં તો કાંઈને
પણ સંકોચ નથી, તે)માં પરિણત થઈ. ત્યારથી આપણા કવિઓની

સ્પષ્ટ કૃતિઓ આપણને મળવા લાગી છે. અનેક કવિઓએ અનેક કૃતિઓ રચી હશે, પણ આજે બધી જ કાંઠ ઉપલબ્ધ નથી; ઉપલબ્ધ છે તેવીમાંથીએ માત્ર જૂજ કૃતિઓ જાણવામાં આવી છે; તેમાંથી ઘણી જ સ્વરૂપ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. જેને માટે કાંઠ પણ માહિતી મળી છે, તે યથાશક્તિ અને આવશ્યકતાનુસાર આપવાનો આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ કેમ સધાયો તે જાણવાને માટે પ્રાચ્ય મઘકૃતિઓનો પણ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. ગઘકૃતિ-કારોને, એઓ વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ ધરાવતી કૃતિ અર્પતા ન હોય તો કવિ ન કહી શકાય; પણ તે સાથે એટલું પણ ચોક્કસ કે પદ્યમાં પોતાની કૃતિઓ રચી હોય છતાં તેમાં કવિતાનો અંશ પણ ન હોય; એ બધાઓએ પોતપોતાની કૃતિઓ દ્વારા ગૂજરાતી ભાષાના વિકાસમાં જે ફાળો આપ્યો છે, તે બતાવવાના ઉદ્દેશે આ ગ્રંથમાં પ્રાચ્ય ગઘ-પદ્ય કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યવિકાસની દૃષ્ટિએ અહીં હૈમયુગ અને રાસયુગ એવા બે યુગો આપવામાં આવ્યા છે. રાસયુગને છેક નરસિંહયુગના આરંભ સુધી લંબાવવામાં આવ્યો છે; તેમ કરતાં ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાના અનુસંધાનમાં વિકસિત થયેલી મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાની કૃતિઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. અગાઉનાં શતકોની જેમ જ વિક્રમના પંદરમા શતકમાં વિવિધ સ્વરૂપે રાસો વિકસ્યા છે, અને સાથોસાથ સં. ૧૪૦૦ આસપાસથી મધ્ય ગૂજ. નો વિકાસ કેમ થયો તે તે કૃતિઓએ બતાવી આપ્યું છે. એ આખો સૈકડો મધ્યકાલીન ગૂજરાતીની પ્રથમ ભૂમિકાનો વિકાસ સાધી આપે છે. નરસિંહયુગની ભાષાનો વિચાર કરતાં તેમાં મધ્ય. ગૂજ.ની બીજી ભૂમિકાનો વિકાસ મને વધુ જાણ્યું છે. અને સોમસુંદરસુરિની કથાઓમાં અને સં. ૧૪૭૮ લગભગના

“પૃથ્વીચંદ્રચરિત”માં તે વિકાસનાં બીજો સ્પષ્ટ જોવામાં પણ આવે છે. નરસિંહયુગથી તેથી મધ્ય. ગૂજ.ની ૨૭ ભૂમિકાનો વિકાસ માનિયે તો “કાન્હડે પ્રબંધ” (વિ. સં. ૧૫૧૨) એ વગેરે કૃતિઓમાં તે ભૂમિકાનું પ્રતિનિધિત્વ ગતાર્ય થઈ શકે. સં. ૧૪૭૫ થી ૧૫૫૦ એ ૨૭ ભૂમિકાનો સમય આ પૂર્વે બતાવાયો જ છે.^૧

રાસયુગને અહીં અટકાવવામાં આવ્યો છે, તે નરસિંહ મહેતાની વિશિષ્ટ સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ અને તે સાથે તેણે જે જૈનેતર કવિઓને આખ્યાનપદ્ધતિનાં કાવ્યોનાં વહેણ સાધી આપ્યાં અને પદ-પ્રકારમાંથી વિસ્તૃત કડવાપદ્ધતિનો આવિષ્કાર થયો તે વિશિષ્ટતા બતાવવાને માટે. આમ નરસિંહયુગ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને લાયક બન્યો છે. પણ તેથી એમ ન જ સમજવું જોઈએ કે રાસો લખાતા અંધ થયા. રાસો તો છેક છેલ્લા શતક સુધી લખાયા જ કર્યા છે; માત્ર રાસયુગમાં જે પ્રાધાન્ય હતું, તે ન રહેતાં ટૂંકાં કાવ્યોમાંથી લાંબા બનતાં એ સમય ગૂજરાતી વાહમયના વિકાસમાં અંગરૂપ થઈ ગયા છે, તે એટલે સુધી કે ચાલુ આખ્યાનપદ્ધતિમાં જ તે આવી ગયા. અને ખરું જોતાં રાસયુગના રાસોમાં આખ્યાનપદ્ધતિનાં બીજક દેખાય જ છે: એમાં જૈન કથાઓ અપાયેલી છે. અને શાલિભદ્રસૂરિનો પંચ પડવ ચરિતરાસ તેમ જ શાલિસૂરિનું વિરાટપર્વ તો જૈનેતર કવિઓની આખ્યાનપદ્ધતિના નિદર્શક જેવાં જ છે.

રાસયુગને વિક્રમના ૧૫મા શતકની છેલ્લી પચીસીમાં નરસિંહના કવનકાળની મર્યાદા સાથે અટકાવવામાં આવ્યો હોવાને કારણે પાછલી કૃતિઓને રાસયુગમાં આપી નથી; દયાસાગરસૂરિનો ધર્મદત્તરાસ (ર. સં. ૧૪૮૬), જયસાગરનાં વયરસ્વામિ-ગુરુરાસ (જૂનાગઢમાં ર. સં. ૧૪૮૯) અને કલ્યાણમંદિર ભાષા-ચંદ્રપદ, મેઘા-મેઘાનાં તીર્થમાળા-સ્તવન અને રાણકપુરસ્તવન (ર. સં. ૧૪૯૯) દેવરત્નસૂરિશિષ્યનેા દેવરત્નસૂરિ ફાગ (ર. સં. ૧૪૯૯), નાયલગચ્છીય ગુણરત્નસૂરિના

ઋષભરાસ અને ભરતબાહુબલિ પ્રબંધ, ભાવસુંદરનું મહાવીરસ્તવન, સાધુકીર્તિના મત્સ્યોદરકુમારરાસ અને વિક્રમકુમારરાસ (૨. સં. ૧૪૬૭), માણિક્યસુંદરની ચંદ્રધવલધર્મ દત્તકથા (છેલ્લી પચીશીની કૃતિ), તેજવર્ધનનો ભરતબાહુબલિ-રાસ, કોઈ અજ્ઞાતનો કીર્તિરત્ન-સરિકાચુ, એવી જ એક કૃતિ ભાવપ્રભસૂરિગીત, તેમ જ અજ્ઞાત કર્તૃત્વવાળી શિવચૂલા-ગણિની-વિગ્રહિત એ કૃતિઓને નરસિંહયુગ માટે અનામત રાખી છે. “વસંતવિલાસ” અને “કાચુ” એ બે જૈનેનર કૃતિ પણ નરસિંહ મહેતાના કવનકાળના આરંભ લગભગની છે. એ પણ તેથી જ અનામત રાખવામાં આવી છે.

આ પ્રમાણે ભાષાએ વિકાસ સાધ્યો છે તે સાથે ગૂજરાતી કવિતાએ પણ વિકાસ સાધ્યો છે, તે વસ્તુ પણ રાસયુગમાં ફાલેલા રાસ, કાગ, કક્કા, ખારમાસી, છૂટક પદો, મોટા પ્રબંધો એ વગેરે સાહિત્યના પ્રકારો ઉપરથી સમજવામાં આવશે. ખેશક કાવ્યો મળ્યાં પણ મહાકાવ્યો નથી મળ્યાં તે છેક છેલ્લી ઘડી સુધી. વસ્તુ તરીકે આ સાહિત્યમાં ધાર્મિક આખ્યાનો-ચરિત્રો વગેરે જ મુખ્યત્વે લેવામાં આવ્યાં છે. માત્ર ૧૫ માં શતકમાં થોડી લોકકથાઓ દેખા દે છે. લોકરુચિ કેવા પ્રકારની હતી, એ આ ઉપરથી અટકળી શકાય. મોટા ભાગની કૃતિઓ જૈન સાધુઓની છે. તેમણે લોકોને ધર્માભિમુખ રાખવાને માટે મોટે ભાગે ધાર્મિક કથાનકો પસંદ કર્યાં અને કવિતા-વિસ્તાર સાધ્યો; તેમણે લોકકથાઓને પણ ધાર્મિક પદ્ધતિએ આપવા સાવચેતી લીધી, પણ અસાધત, ભીમ વગેરેએ માત્ર સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુ જ લક્ષ્યમાં રાખ્યું.

રાસયુગમાં ઐતિહાસિક રાસ લખાયા છે, પણ મોટા ભાગના એ કોઈ અને કોઈ આચાર્યના પદાભિષેકની હકીકત સાચવનારા જ છે. સમરાસ, પેથરાસ વગેરે રાસો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વના છે. રણમલ્લછંદ તો સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે.

કાવ્ય તરીકે જ માત્ર જુદું તરી આવતું કાવ્ય “સંદેશક રાસ” ગણાય. એમાં ખીજો કાર્મપણુ વિશિષ્ટ હેતુ કવિને નથી. માત્ર કવિતા-દેવીની ઉપાસના જ એનું ધ્યેય છે. આ જાતનાં કાવ્યો ગૂજરાતી ભાષામાં સઘાયાં જ નથી. સઘાયાં હોત તો એક નવો જ પ્રકાર મળત.

અંધની દૃષ્ટિએ તપાસ કરતાં લાંબાં કાવ્યોમાં માત્ર એ પ્રકાર જ પ્રાપ્ત થાય છે: (૧) કડવાં-ભાસા-ઠવણી-ઢાળ એમ વિભાગ પાડતાં ગેય રાસકાવ્યો અને (૨) ખંડ પાડતાં અથવા તો સળંગ કાવ્યો. આ ખીજા પ્રકારમાં અસાધ્યતાની હંસાઉલી, ભીમની સદયવત્સકથા, શાલિ-સૂરિનું વિરાટપર્વ એ કાવ્યો ગણાવી શકાય. હંસાઉલી તો “પવાડો” (સં. પ્રબન્ધ) હોવાનું કહે જ છે. સદયવત્સકથા અને વિરાટપર્વને પણ “પવાડો” કહી શકાય. પવાડાની વ્યાખ્યા એવી બાંધી શકાય કે જેમાં મુખ્યત્વે ચોપાદ-અંધ હોય, વચ્ચે જૂજ પ્રમાણમાં દૂહા અને કવચિત અન્ય છંદો આવે કે ન આવે, તેમ જ જુદા જુદા રાગમાં ગવાતાં પદો આવે કે ન આવે. હીરાનંદનું કાવ્ય વિદ્યાવિલાસ પણ પવાડો છે. આમાંનો પાછલો પ્રકાર શિવદાસ, શામળ વગેરેના અપવાદે પાછળથી ખાસ બહુ વિકાસ સાધી શક્યો નથી; પણ પૂર્વનો પ્રકાર વિકાસ સાધી કડવાબદ્ધ આખ્યાન-કાવ્યોમાં પરિણત થયો છે. પાછલાં જૈન કાવ્યોમાં “ઢાળ” એ મથાળે આ જ પદ્ધતિ છે. છૂટાં પદોનો પ્રકાર રાસયુગમાં મહત્ત્વ ધરાવતો ન હતો; કાં તો પદોમાં જ કાવ્યો રચાતાં (સરખાવો રેવંતગિરિરાસુ, સમરારાસુ વગેરે), કાં તો પદો કાવ્યના અંગમાં જ આવી જતાં હતાં; પણ નરસિંહ મહેતાએ એ પ્રકારને ખૂબ વિકસાવ્યો; મીરાંએ પણ પદો જ આપ્યાં; ભાલણે શરૂઆતમાં છૂટાં પદોમાં કાવ્યો લખવા માંડ્યાં; દશમસ્કંધમાં શરૂમાં તેમ કર્યું, પછીથી કડવાબદ્ધ પ્રકારને આદર આપ્યો. પદપ્રકાર આમ વિલાયો અને વિક્રમના ૧૬મા-૧૭મા-૧૮મા શતકમાં કડવાબદ્ધ કે ઢાળ-બદ્ધ આખ્યાનકાવ્યો પછી તે જૈનેતર કે જૈન, એ વિકાસ પામ્યાં; જૈનકાવ્યો “ઢાળ” મથાળે. ૧૮મા શતકના અંત ભાગમાં અને

૧૯મા શતકમાં પાછો પદપ્રકાર ખીંચ્યો, અને રામકૃષ્ણ, રણછોડ, રૂઝનાથ, દયારામ, મયારામ, શિવાનંદ, સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓ, એઓ વગેરેએ પુષ્કળ છૂટક પદસાહિત્ય સરળ આપ્યું.

૧૫ મા શતકમાં વૃત્તબદ્ધ કાવ્યરચના પણ થઈ છે. મોટું સ્વતંત્ર એક જ કાવ્ય તે શાલિસરિનું “વિરાટપર્વ” છે. પછીના યુગોમાં પણ માધવની રૂપસુંદરકથા, ગોપાલનું કૂલાં-ચરિત્ર વગેરે થોડા થોડા પ્રયત્નો થયા કર્યા છે.

આ. હેમચંદ્રથી માંડીને છેક છેલ્લી સદી સુધીમાં કદી અધિકાર-યુગ? આવ્યો નથી, એ વસ્તુ હવે ભુલાવી ન જોઇયે. કાષ્ઠપણ જાતના રાજકીય બનાવોએ ગૂજરાતી કવિતાના વિકાસને રોક્યો નથી. રાજકીય ફેરફારો અવારનવાર થયા કરતા હતા, છતાં ગૂજરાતી કવિઓએ શક્તિ મુજબ કવિતા દેવીની ઉપાસના કર્યે જ રાખી છે. જૈન ભંડારોમાં હજી કેટલુંએ ન જોયેલું અને ન જાણેલું સાહિત્ય પડેલું છે. જે મળ્યું છે તે જ, કદી અધિકારયુગ આવ્યો નથી, એમ બતાવવા પર્યાપ્ત છે, તો પછી એ બધાં માત્ર જાહેર થશે, ખૂણે ખાંચરે દટાયેલું જૈનેતર કાવ્યસાહિત્ય પણ શોધાર્ષ બહાર આવશે, ત્યારે મહાન ઉજ્જવલ યુગો ગૂજરાતી ભાષાએ જોયા છે, એટલું કહી નહિ અટકતાં ગૂજરાતી સાહિત્યે અનેક પ્રકારોમાં કવિતાદેવીને રસથાળ ધર્યો છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

इति शम् ।

૧ જુઓ : Guj. & its Lit. pp. ? જ્યાં શ્રી મુનશી ઇ. સ. ૧૨૮૫થી ઇ. સ. ૧૪૦૦ ને A Century of Chaos કહે છે. હિંદમાં ધાર્મિક વાતાવરણ એટલું પ્રબળ રહ્યાં કર્યું છે કે ગમે તેવી આકૃતિમાં ધાર્મિકતા સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓએ કદી અધિકાર જોયા નથી.

परिशिष्टे।

પરિશિષ્ટ-૧

દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોની વર્ણમાલા

પ્રાથમિક પ્રાકૃતનું કાંઈ પણ સાહિત્ય મળતું નથી. દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં સૌથી જૂનું સાહિત્ય પાલિ ભાષાનું મળે છે. પાલિ એ સાહિત્યકીય ભાષા થઈ ચૂકી હતી, એટલે આને એનું સિદ્ધ સ્વરૂપ મેળવવાની સુવિધા છે. આ નીચે દ્વિતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઉપયોગી વર્ણમાલા આપવામાં આવે છે :

સ્વરો

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઇ (હસ્વ), ઍ, ઓ (હસ્વ), ઓ,
●(અનુસ્વાર), °(અનુનાસિક).

અંગ્ગાં

ક, ઋ, ગ, ઘ, (ઙ) ચ, છ, જ, ઝ, (ઞ),
ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન,
પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ,
શ, સ, હ, ળ

ઉપર જતાવેલા સ્વરોમાં ઇ અને ઊ ની પછી જોડાક્ષર હોય છે ત્યારે ઇ-ઓ અધીજ પ્રાકૃતોમાં હસ્વ છે. ઋ સ્વર પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નથી; માત્ર આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશ ભાષામાં તેનો વિકલ્પે પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે, અને ત્યાં પણ એ માત્ર તત્સમ શબ્દ પૂરતો જ છે. વિસર્ગ અને ઋ, ઋ, લ, ઇ, ઐ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અપ્રયુક્ત છે. માત્ર માગધીમાં જિઘ્રામૂઠીયનો પ્રયોગ ધની અવેશમાં છે; (જેમકે યક્ષ: > યક્ષે વગેરે). અનુનાસિકનો પ્રાકૃત (standard) અને અપ-

અંશમાં પ્રયોગ મળે છે; અપભ્રંશમાં તેનું પ્રમાણ ખૂબ વધતેલું છે. પાલિમાં એનું અસ્તિત્વ પકડી શકાતું નથી.

વ્યંજનોમાં હ, જ અને ન નો ઉપયોગ વિકલ્પે પરસ્પર્ય કરતી વખતે જ છે. પાલિમાં જ સ્વતંત્ર પણ છે. માગધી અને પૈશાચીમાં પણ તે સ્વતંત્ર છે. ચૂલિકા પૈશાચીમાં ર ને સ્થાને લ અને માગધીમાં ર-સ ને સ્થાને લ-શ જ મળે છે; જ્યારે જ ને સ્થાને પણ માગધીમાં ચ જ પ્રયુક્ત થાય છે. અનાદિ દશામાં છ નો પ્રયોગ પણ માગધીમાં ખાસ નથી મળતો. નકારનો ઉપયોગ પાલિમાં છે, પણ પૈશાચી અને ચૂલિકા પૈશાચીમાં તો જ ને સ્થાને પણ ન જ પ્રયુક્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે બાકીની પ્રાકૃતોમાં ન ને સ્થાને સર્વત્ર જ પ્રયોગ્ય છે.

છ નો ઉપયોગ માત્ર પાલિ અને પૈશાચીમાં જ મળે છે.

વ્યંજનોના પ્રયોગમાં આમ જે ભેદો મળે છે, તે તે પ્રાકૃતો જુદા જુદા પ્રાંતની દેશભાષા હોવાને કારણે છે. આમાં એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જતી પ્રજાઓને કારણે પણ ઉચ્ચારણભેદ સંભવે છે. છ કાર એવો એક વર્ણ છે. પાલિમાં એ હોવા છતાં આજે મધ્ય હિંદુસ્તાન અને તેની બંને બાજુના તેમ જ ઉત્તરના પ્રદેશોમાં એ ઉચ્ચારણ નથી. ઓરિસ્સા, પંજાબ, મારવાડ, ગૂજરાત અને મહારાષ્ટ્રમાં આર્ય બોલીમાં એ જળવાઈ રહ્યો છે, છતાં સોરઠમાં અને ચરોતર તેમ જ ઉત્તર ગૂજરાતમાં આજે પણ તે ઉચ્ચારણના સ્થાનમાં ર કાર ઉચ્ચારત થાય છે.

જોડાક્ષરોનો બધી જ પ્રાકૃતોમાં અનાદિ દશામાં ખૂબ પ્રયોગ છે, પણ તેમાં કયાંય પણ રકાર પ્રયુક્ત થતો નથી. અપવાદરૂપે પાલિમાં અશોકની લિપિમાં અને અપભ્રંશમાં શબ્દારંભે જોડાક્ષરના બીજા વર્ણ તરીકે કવચિત્ જ પ્રયોગ્ય છે. બાકી શબ્દારંભે પ્રાકૃતોમાં જોડાક્ષરોનો કદી પ્રયોગ થતો નથી. પ્રાકૃત ભાષામાં શબ્દોને કદી વ્યંજન આવતો નથી.

પરિશિષ્ટ-૨

દ્વૈતીયિક મુખ્ય પ્રાકૃતો

૧. અશોકની ભાષા

દ્વૈતીયિક પ્રાકૃતોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં મૌર્ય જૂનું સ્વરૂપ અશોકની ધર્મલિપિઓનું છે. તેમાં પુષ્કળ પ્રાતિક બેદો મળે છે. એ પ્રાતિક બેદોને ગાળી નાખતાં ये ત્રણ મુખ્ય પ્રાતિક બેદો તરી આવે છે: તે (૧) ગિરનાર-પશ્ચિમ હિંદ, (૨) મન્સેરા-વાયવ્ય હિંદ અને (૩) જોગહ-પૂર્વ હિંદ. એ ત્રણે નમૂનાઓ અહીં ઉતારવામાં આવે છે.

(૧) ગિરનારના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि देवानं प्रियेन प्रियदसिना राजा लेखापिता । इध न किंचि जीवं आरभित्ता प्रजूहितव्यं । न च समाजो कृतव्यो । बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा । अस्ति पितु एकचा समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजा । पुरा मदानमिह देवानं प्रियस प्रियदसिनो राजो अनुदिवसं बहूनि प्राणसतसहस्रानि आरभिसु सूपथाय । से अज यदा अय धम्मलिपी लिखिता ती एव प्राणा आरभरे सूपथाय द्रो मोरा एको मगो । सोपि मगो न धुवो । एतेपि त्री प्राणा पछा न आरभिसरे ॥

(૨) જોગહના લેખમાંથી

इयं धम्मलिपि खगिगलसि पवतसि देवानं प्रियेन लाजिता लिखापिता । हिद नो किच्छि जीवं आलभितु पजोहितविये नापि समाज कृतविये । बहुकं हि दोसं समाजस दन्वति देवानं प्रिये प्रियदसि लाजा । अयि पि चु एकतिया समाजा साधुमता देवानं प्रियस प्रियदसिने लाजिने । पुलवं महनसमि देवानं प्रियस प्रियदसिने लाजिने अनुदिवसं बहूनि पानसतसहस्रानि आलभियिसु

સુપઠાયે । સે અજ અદા હ્યં ધંમલિપી લિખિતા તિનિ યેવ પાનાનિ આલ-
ભિયંતિ દુવે મજુલા એકં મિગે । સેપિ ચુ મિગે નો ધુવં । એતાનિ પિ ચુ
તિનિ પાનાનિ પછા નો આલભિયંસંતિ ॥

(૩) મન્સેરાના લેખમાંથી

અયિ ધમ્મદિપિ દેવન પ્રિયેન પ્રિયદર્શિન રજિન લિખપિત । હિદ નો
કિચિ જિવે અરમિતુ પ્રયુહોતવિયે । નો પિ ચ સમજ કટવિય । બહુકં હિ
દોષ સમજસ દેવનં પ્રિયે પ્રિયદર્શિ રજ દેવતિ । અસ્તિ પિ ચુ એકતિવ
સમજ સાધુમત દેવનં પ્રિયસ પ્રિયદર્શિને રજિને । પુર મહનસસિ દેવન પ્રિયસ
પ્રિયદર્શિસ રજિને અનુદિવસં બહુનિ પ્રણશતસહસ્રાણિ આરમિસુ સુપથયે । સે
હદનિ યદ અયિ ધમ્મદિપિ લિખિત તદ તિનિ યેવ પ્રણનિ અરમિયંતિ દુવે
મજર એકે મિગે । સે પિ ચુ મિગે નો ધુવં । એતાનિ પિ ચુ તિનિ પ્રણનિ
પચ નો આરમિસંતિ ॥^૧

૧ સંસ્કૃત છાયા અને અનુવાદ

ઇયં ધર્મલિપિઃ દેવાનાંપ્રિયેણ પ્રિયદર્શિના રાજા લેખિતા । હિ નો
કથિત્ જીવઃ આલમ્ય પ્રહોતવ્યઃ । ન ચ સમાજઃ કર્તવ્યઃ । બહુકં હિ દોષં
સમાજે પચ્યતિ દેવાનાંપ્રિયઃ પ્રિયદર્શી રાજા । અસ્તિ (સન્તિ) અપિ તુ એકે
સમાજઃ સાધુમતાઃ દેવાનાંપ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજઃ । પુરા મહાનસે દેવાના-
મ્પ્રિયસ્ય પ્રિયદર્શિનઃ રાજઃ અનુદિવસં બહુનિ પ્રાણશતસહસ્રાણિ આલમ્યન્ત
સુપાર્થાય । તદ અથ યદા ઇયં ધર્મલિપિઃ લિખિતા ત્રયઃ એવ પ્રાણા આલ-
મ્યન્તે મૃપાર્થાય । દ્વૌ મયૂરૌ એકઃ મૃગઃ । સોઽપિ મૃગઃ ન ધ્રુવઃ । એતઽપિ
ત્રયઃ પ્રાણાઃ પશ્યાન્ ન આલમ્યેરન્ ॥

દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાએ આ ધર્મલિપિ લખાવી. અહીં સહાર
કરી કોઈ જીવના હોમ કરવો નહિ. અને સમાજ (સામાજિક મેળો) ન કરવો.
દેવાને પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા સમાજમાં બહુ દોષ ખરેખર જુએ છે. પરંતુ
કેટલાક મેળાએ દેવાના પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજાને સારી રીતે ગમે છે. દેવાના પ્રિય
પ્રિયદર્શી રાજાના રસોડામાં પહેલાં દરરોજ યજ્ઞ સંકરો હોતરો પ્રાણી લોળનને

પ્રાતિકતાની દૃષ્ટિએ આ ત્રણે લેખમાં જે ભેદ છે, તે જુઓ :

મિત્રનાર

ભૈયદ

મન્સેરા

(૧) પાલિ જેમ સ્કાર: (૧) માગધી જેમ લકાર: (૧) પાલિ જેમ સ્કાર:
આરમિતુ, રાજા આલમિતુ, લાજા શરમિતુ, રજ

(૨) જોડાક્ષરની હસ્તી: (૨) જોડાક્ષરનો અભાવ: (૨) વૈકલ્પિક સ્થિતિ:
ક્તવ્યો, દ્વો, પ્રિય ક્તવિયે, દુવે, પિય ક્તવિય, દુવે
સાથેસાથ સ્કાર-
વાળાં પ્રિય પગેરે
રૂપે

(૩) રૂના લોપે દંત્ય: (૩) રૂના લોપે મૂર્ધન્ય: (૩) ત્યાં દંત્ય જ:
સૂપથાય સૂપઠાયે સૂપથયે

(૪) ઋને સ્થાને અ: (૪) ઋને સ્થાને ઙ: (૪) ઋને સ્થાને રિ:
મગો મિગે મિગે

(૫) વૈદિક ધ પ્રત્યય: (૫) ધ > હ ને વ્યત્પય: (૫) તે જ:
દ્ધ દ્હિદ દ્હિદ

(૬) ઋને સ્થાને વ: (૬) ત્યાં જ: (૬) ત્યાં પછુ જ:
રાજા લાજિના રજિન

(૭) ૧લીના ઓ.વ.માંઓ: (૭) ત્યાં ઇ પ્રત્યય: (૭) અકાર-એકાર
સમાજો, પિયો, સો સમાજે, પિયે, સે ચમત્ત, સે, પ્રિયે

(૮) સાતમીમાં મ્હિ: (૮) ત્યાં સિ (૮) ત્યાં પછુ સિ
સમાજમ્હિ મહાનસસિ મહાનસસિ

(૯) કર્મણિ ઓ. વ. વ. (૯) ત્યાં અંતિ: (૯) ત્યાં પછુ અંતિ
આરમિસરે આલમિયસંતિ આરમિસંતિ

માટે કપાતા હતા. તેા આજે જ્યારે આ કર્મણિ લખાય છે ત્યારે ત્રણ જ પ્રાણી ભોજનને માટે કપાય છે: જે મોર અને એક મૃગ. તે મૃગ પછુ નક્કી નહિ. આ ત્રણ પ્રાણીઓ પછુ હવે પછી બહિ કપાય.

આ નવ ભેદ જોતાં એ માલુમ પડશે કે ગિરનારના લેખમાં એક પ્રકારનો પ્રાંતિક ભેદ છે, જ્યારે જૈગઢમાં બીજો જ છે, જે માગધીની લાક્ષણિકતા ધરાવે છે. મન્સેરાના લેખમાં બંનેની મિશ્રતા છે. આની પૃથક્કૃતિથી મને ત્રણ જુદા પ્રકારો નીકળી આવતા જણાય છે :

ગિરનાર	મન્સેરા	જૈગઢ
પાલિ	અર્ધમાગધી	માગધી

ડો. વુલ્ફરે આ લેખો ઉપરથી તુલનાત્મક રૂપે આપ્યાં છે;

જેવાં કે:—

સંસ્કૃત	પાલિ	ગિર.	મન્સેરા	જૈગઢ	માગધી	અર્ધમાગધી
ધર્મ:	ધંમો	ધંમો	ધ્રમો	ધંમે	ધંમે	ધંમે
મૃગ:	મિગો-મગો	મગો	મિગો-મ્રગો	મિગે	મિગે	મિગે
પ્રિયસ્ય	પિયસ્સ	પ્રિયસ	પ્રિયસ	પિયસ	પિયસ	પિયસ્સ
		પિયસ	પિયસ			
અર્થાય	અટ્ઠાય	અથાય	અઘ્રાયે	અથાયે	...	અટ્ઠાણ
અર્થે	અટ્ઠે	અથમ્હિ	અઘ્રે	અઠસિ	અસ્તે	અટ્ઠાસિ
				અથસિ	અસ્તાર્હિ	
અવરોધને	ઓરોધને	ઓરોધનમ્હિ	ઓરોધને	ઓલોધનસિ	ઓલોધને	ઓલોહણસિ
ઉત્થાને	ઉટ્ઠાને	ઉસ્ટાનમ્હિ	ઉઠાનસિ	ઉઠાનસિ	ઉસ્ટાને	ઉટ્ઠાનંસિ
			-ઉઠાને			
શીલે	સીલે	સીલમ્હિ	શીલે	સીલસિ	શીલે	સીલસિ
મજૂરા:	મોરા	મોરા	મજુરા	મજૂલા	મોલા	મોરા-મઝુરા
					મઝુલા	
લુક્ક:	લુક્કા	લુક્કા	લુક્ક	લુક્કાનિ	લુક્કા	લુક્કા
					લુક્કા	
હસ્તિન:	હસ્થી	હસ્તિનો	હસ્તિને	હધીનિ	હરિતને	હત્થી

(૨૭)

राज्ञा	रञ्जा	राजा	राजा	लाजिना	रञ्जा	रञ्जा-रणा
	राजिना	राजिना				
अन्येषु	अञ्जेषु	अञ्जेषु	अञ्जेषु	अन्येषु	अञ्जेषु	अञ्जेषु
		अञ्जेषु	अणेषु	अनेषु		
क्षुद्रक-	खुद्रक-	छुद्रक-	खुद्रक-	खुद्रक-	खुद्रक-	खुद्रक-
	(छुद्रो)					
यद्	यं	य	यं-अं	अं-यं	यं	जं
इह	इध	इध	इअ-हिद	इद-हिद	इध	इह
करोति	करोति	करोति	करोति	करोति	करोति	करोति
अस्ति	अस्ति	अस्ति	अस्ति	अस्ति	अस्ति	अस्ति
भवति	भवति	होति-भवति	भोति	होति	भोति	होति-हवति
*कर्म्यति	कर्म्यति	कर्म्यति	कर्म्यति	कर्म्यति	(कर्म्यति)	कर्म्यति
	कर्म्यति					(कर्म्यति)
वसेयुः	वसेयुः	वसेयुः	वसेयुः	वसेयुः	...	वसेयुः
						(अ. ५.)
स्थित्वा	ठत्वा	...	तिष्ठितु	चिठितु	चिठितु	चिठितु
*परित्यजित्य	परित्यजित्य	परित्यजित्य	परित्यजित्य	परित्यजित्य	...	परित्यजित्य
	जित्वा					
कर्तव्यम्	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्	कर्तव्यम्
आराधयि-	आराधयि-	आराधयि-	...	आराधयि-	आराधयि-	आराधयि-
तुम्				तवे		
क्षमितुम्	क्षमितुम्	क्षमितुम्	(क्षमितुम्)	क्षमितुम्	क्षमितुम्	क्षमितुम्

૨. પાલિ અને અર્ધભાગધી

આ શિલાલેખોના સાહિત્ય પછીનું નોંધાયેલું સાહિત્ય તે પાલિ અને અર્ધભાગધીનું છે. અહીં આ અને બાષાના નમૂના હિતાડું છું. આમાં મૂળ નમૂનો અર્ધભાગધીનો છે અને તે સામે તેનું જ પાલિ આપવામાં આવ્યું છે.

અર્ધભાગધી

પાલિ

૧સે ભગવં અરહા જિણે જાએ
સવ્વન્ન સવ્વભાવ-દરિસી સવ્વ-
દેવમણ્યાસુરસ્સ લોચસ્સ
જજ્જાયે જાણતી । તં જહા—
આગતિ, ગતિ, ઠિતિ, ચવણં,
ઉવવાયં, આવિ-કમ્મં, રહોકમ્મં
આપ્પમાપ્પે પાસમાણે એવં વિહરહ ॥
તહા વિમુક્કસ્સ પરિણ્ણચારિણો
ધિતીમતો દુક્ક-સમસ્સ ભિક્કુણો ।
વિસુજ્જતી જંસિ મલં પરે કટં
સમીરિયં રૂપ્પમલં વ જોતિણા ॥૧॥
હમમ્મિ લોએ પરતો ય દોસુ વિ

સો ભગવં અરહા જિનો જાતો,
સવ્વજ્જૂ સવ્વભાવ-દસ્સી સવ્વ-
દેવ-મનુજ-અસુરસ્સ લોકસ્સ
પજ્જાય જાનાતિ । તં યથા—
આગતિ, ગતિ, ઠિતિ, ચવનં,
ઉપપાદ, આવિકમ્મં, રહોકમ્મં
જાનમાનો પસ્સમાનો એવં વિહરતિ ॥
તથા વિમુક્તસ્સ પરિણ્ણ-ચારણો
ધિતીમતો દુક્ક-સમસ્સ ભિક્કુનો ।
વિસુજ્જતિ યસ્મિ મલં પુરે કતં
સમીરિતં રૂપ્પમૂલં વ જોતિના ॥૧॥
હમમ્હિ લોકે પરતો ચ દ્વેસુ પિ

૧. સંસ્કૃત બાષા

સઃ ભગવાન્ અર્હન્ જિનઃ જાતઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વભાવદર્શી સર્વદેવમનુજાસુ-
રસ્ય લોકસ્ય પ્રજ્ઞાતાન્ જાનાતિ । તદ્ યથા—આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, તપનં,
ઉપપાદં, આવિષ્કર્મં, રહઃકર્મં, જાનાનઃ પચ્યન્ એવં વિહરતિ ॥

તથા વિમુક્તસ્ય પરિણ્ણચારિણઃ ધૃતિમતઃ દુઃખક્ષમસ્ય ભિક્ષોઃ ।

વિશુદ્ધયતે ચસ્મિન્ મલઃ પુરાકૃતઃ સમીરિતઃ રૌપ્યમલઃ ક્વ ણ્ચોતિષા ॥૧॥

અસ્મિન્ લોકે પરતઃ ચ દ્વેષઃ અપિ ન વિદ્યતે બન્ધનં યસ્ય કિંચિદપિ ।

સો હિ નિરાલમ્બને અપ્રતિષ્ઠિતે કથં-કથીમાવપથં વિસુદ્ધતિ ॥૨॥

ન. વિજતી બન્ધનં જસ્ય કિંચિદ્ધિ । ન વિજતિ બન્ધનં યસ્ય કિં ચિ પિ,
સેદુ નિરાલમ્બણે અપતિદ્વિતે સો હિ નિરાલમ્બને અપતિદ્વિતે
કલં-કલી-ભાવ-પહં વિમુચ્ચઈ ॥૨॥ કથં-કથી-ભાવ-પહં વિમુચ્ચતિ ॥૨॥

આ બંને રૂપોમાં પાલિનું રૂપ સંસ્કૃત ભાષાની સાથે વધુ મળતું આવે છે. ખાસ કરીને બે સ્વર વચ્ચેના વ્યંજનોને ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ય-વ નું પાલિમાં અસ્તિત્વ છે, તેને બદલે અર્ધભાગધીના આ સ્વરૂપમાં લોપ થવાનું વલણ છે. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ જાણ, < સં. જાણઃ, મણુચ- < મનુજ-, લેયસ્સ < સં. લોકસ્ય, વિહરહ < સં. વિહરતિ, જ્ઞેહ < સં. લોકે, વિમુચ્ચઈ < સં. વિમુચ્ચતિ, આમ છતાં મગવં < સં. મગવાન્, આગત્તિ, વિસુક્કતી < સં. વિશુચ્યતે એ વગેરે રૂપો પણ મળે છે.

રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ નીચેના ભેદ છે:

પાલિ	અર્ધભાગધી
(૧) પ્ર. એ. વ. માં ઓઃ જિનો, જાતો	(૧) પ્ર. એ. વ. માં એઃ જિણે, જાણે
(૨) સ. માં મ્હિ, સ્મિ, યસ્મિ, હમમ્હિ,	(૨) ત્યાં (અં)સિ, સ્મિ યંસિ, હમમ્મિ
(૩) ભૂતકૃદતમાં તઃ કતં	(૩) ત્યાં ઙઃ ને લોપ પણ કહં, સમીરિયં
(૪) ન નું અસ્તિત્વઃ જિનો, જાનાતિ, જાનમાનો	(૪) ન ને સ્થાને પ્રાયઃ જઃ જિણે, જાણતી, જાણમાણે
(૫) જ્ઞ ને સ્થાને જ્ઞઃ સબ્બજ્ઞૂ, પબ્બાચ	(૫) ત્યાં જ્ઞઃ તેમ જ્ઞઃ સબ્બન્નૂ પજ્જાયે
(૬) બે સ્વર મધ્યવર્તી પ નું અસ્તિત્વઃ ઉપપાદં	(૬) પ ને સ્થાને વઃ ઉવવાયં
(૭) વ્યુત્પન્ન ક્વ ને સ્થાને વ્ઞઃ સબ્બજ્ઞૂ	(૭) વ્યુત્પન્ન વ્ઞનુંજ અસ્તિત્વઃ સબ્બન્નૂ

આ તારતમ્ય આ બંને ભાષા વચ્ચેના લાક્ષણિક ભેદનો માત્ર ખ્યાલ આપી શકશે. અર્ધમાગધીમાં માગધીનું પ્રથમા વિલક્ષિત એકવચન પ્રયોજાયેલું છે, તેને બાદ કરતાં તેનું સ્વરૂપ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) ને મળતું વધુ છે; એ દષ્ટિએ પાલિનું રૂપ અર્ધ-માગધીના હાલ મળતા રૂપ કરતાં વધુ જૂનું છે એ સમજાશે.

૩. શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત

પાલિ અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) એના વચગાળાનું રૂપ શૌરસેની સાચવી રાખે છે. પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૭૨-૭૩ ઉપર શૌરસેનીની લાક્ષણિકતા આપવામાં આવી છે. શૌરસેનીની વૈકલ્પિક લાક્ષણિકતાઓ ઊડી જતાં ત્યાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું રૂપ આવી જાય છે. ખરું જોતાં તે માત્ર તેનો દ એ એક જ સાચું સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું રૂપ છે. આમાં કના ગ ને ઉમેરવો જોઈએ; જેમકે પચતિ = પચદિ, શોકઃ = સોગો; જ્યારે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં તે પચઙ અને સોઙો તરીકે આવી રહેશે. આ ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે પાલિના અધોષ કન્ત ને સ્થાને ગ-દ થયા પછી તેનો લોપ થયે સાહિત્યકીય શૌરસેનીનું સ્વાભાવિક રૂપ આવી રહે. એટલે સાહિત્યકીય શૌરસેનીના મૂળરૂપની શૌરસેની ભાષા પાલિમાંથી અવતરી અધોષના ધોષમાં પરિણત થઈ પછી તેવા ધોષ-સ્વરોના અધ્યમાં રહેલાનો લોપ થયે સ્વાભાવિક મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત આવી, જેનું સાહિત્યકીય સ્વરૂપ એ આજ મળતી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત (standard) છે.

અહીં હવે એના નમૂના ઉતારિયે :

શૌરસેની

મહા. પ્રાકૃત

૧જં મળિદો મ્હિ ઇન્દીવરીઆ,	જળુ મળિઓ મ્હિ ઇન્દીવરીઆ
જધા અજ્જ ઉવવાસણિઅમટ્ઠિદા દેવી	જહ્વા અજ્જ ઉવવાસણિઅમટ્ઠિઆ દેવી

૧. સ સ્કૃત ળયા

નનુ મળિતોઽસ્મિ ઇન્દીવરિકયા યથા અથા ઉપવાસનિયમસ્થિતા દેવી
વાસવદત્તા સ્વસ્તિવાચનનિમિત્તં શબ્દાપયતિ ઇતિ । તદ્ યાવદ્ ધારાગૃહો-

વાસવદત્તા સોત્થિવાઅણનિમિત્તં વાસવદત્તા સોત્થિવાઅણનિમિત્તં
સદ્દાવેદિ સ્તિ । તા જાવ ધારાઘરુજ્જા- સદ્દાવેદિ સ્તિ । તા જાવ ધારાઘરુજ્જા-
ણદિગ્ધિઆએ પ્ઠ્ઠાઇઅ દેવીપાસં ગદુઅ ણદિગ્ધિઆએ પ્ઠ્ઠાઇઅ દેવીપાસં ગદુઅ
કુવકુલ્લવાદં કરિસ્સં । અણ્ણધા કધં કુવકુલ્લવાઅં કરિસ્સં । અણ્ણહા કહં
અમ્મ્હાણં સરિસા વમ્મ્હણા રાઅઅલે અમ્મ્હાણં સરિસા વમ્મ્હણા રાઅઅલે
પહ્ધિગ્ગહં કરેન્તિ । કધં एसो પિઅવ- પહ્ધિગ્ગહં કરેન્તિ । કહં एसो પિઅવ-
અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ણવિણો- અસ્સો અજ્જ દેવીએ વિરહુક્કણ્ણવિણો-
દણનિમિત્તં ધારાઘરુજ્જાણં જેવ્વ અણનિમિત્તં ધારાઘરુજ્જાણં જેવ્વ
પત્થિદો । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ જ્જેવ્વ પત્થિઓ । તા જાવ વઅસ્સેણ સહ જ્જેવ્વ
ગદુઅ અબ્બોદિદં અણ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥ ગદુઅ જહોઇઅં અણ્ણચિદ્ધિસ્સમ્ ॥

ઉપરના અવતરણમાં બંને ભાષાના ફકરા જેવાથી માલુમ પડશે કે ત નો દ થવાનો વિકાર મુખ્યત્વે બાબુએ રાખતાં ઝાઝો બીજો તફાવત નથી. ગદુઅ શૌરસેનીમાં છે, તો પ્ઠ્ઠાઇઅ પણ છે; આમાં ઇઅ પ્રત્યયવાળું રૂપ શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રીમાં સામાન્ય છે, જેમાંથી ગૂજરાતી કે પ્રત્યય સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ઊતરી આવ્યો છે. અહીં નીચે હવે રૂપબંધની દૃષ્ટિએ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત(standard)નાં રૂપાખ્યાનો આપવામાં આવે છે, જેનાથી એ ભાષાની રૂપરચનાનો ખ્યાલ મેળવવાની સરળતા થશે:

નામોનાં રૂપાખ્યાનો

અકારાંત નરમ્ભતિ: જણ (સં. જન)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી	જણો	જણા
૨ ળ	જણ	જણે, જણા

વાનદીધિકાર્યાં સ્નાત્વા દેવીપાર્શ્વે ગત્વા કુવકુલ્લવાદં કરિષ્યામિ । અન્યથા કથમ્ અસ્માકં સદૃશાઃ બ્રાહ્મણાઃ રાજગૃહે પ્રતિગ્રહં કુર્વન્તિ । કથમ્ એષઃ પ્રિયવયસ્યઃ અથ દેવ્યા વિરહોત્ક્રાન્ધવિનોદનનિમિત્તં ધારાગૃહોદ્યાનમ્ એવ પ્રસ્થિતઃ । તદ્ યાવદ્ વયસ્યેન સહ એવ ગત્વા યથોદિતમ્ અનુષ્ઠાસ્યામિ ॥

૩ ળ	જણેળ, જણેળં	જણેહિ-હિં-હિં
૫ મી	જળા, જળસો, જળાઓ, જળાહ, જળસો, જળાઓ, જળાહ, જળાહિ, જળાહિતો	જણેહિ, જળાહિતો, જણેહિતો, જળાસુંતો, જણેસુંતો
૪ થી-૬ ઠી	જળસ્સ	જળાળ, જળાળં
૭ મી	જળે, જળમ્મિ	જળેસુ, જળેસુ
સંબોધન	જળ, જળા, જળો	જળા

આમાં પાંચમી વિકૃતિમાં જળાઓ-જળાહ ને સ્થાને જળાહો-જળાહુ એમ જ્યાં જ્યાં ઓ-હ પ્રત્યય પાંચમીમાં છે ત્યાં દો-દુ સ્વીકારવા; એટલે ફેરફાર કરતાં આ બધાં રૂપાખ્યાનો સાહિત્યકીય શૈક્ષણિકીમાં સામાન્ય છે. નાન્યતર જાતિના અકારાંત શબ્દોનાં રૂપોમાં ૧લી-૨૭ સંબોધનવાં જ સંસ્કૃત જેમ જુદાં રૂપો છે; જેવાં કે—

અકારાંત નાન્ય.: વળ (સં. વન)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી-૨ ૭	વળં	વળાળિ, વળાહં, વળાહિં
સંબોધન	વળ	" " "

હકારાંત નર.: હરિ (સં. હરિ)

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લી	હરી	હરી, હરઓ, હરહ, હરિણો
૨ ૭	હરિં	હરી, હરિણો
૩ ૭	હરિણા	હરીહિ-હિં-હિં
૫ મી	હરિણો, હરિત્તો, હરીઓ, હરીહ, હરીહિતો	હરિત્તો, હરીઓ, હરીહ, હરીહિતો, હરીસુઓ
૪ થી-૬ ઠી	હરિણો, હરિસ્સ	હરીણ, હરીણં
૭ મી	હરિમ્મિ	હરીસુ, હરીસું
સંબોધન	હરિ, હરી	હરી, હરઓ, હરહ, હરિણો

૩૩ ઇકારાંત નાન્ય.: **દહિ** (સં. દધિ)

વિ.	એ. વ.	પ. વ.
૧ લી-૨ ૭	દહિ	દહીણિ, દહીંદ, દહીઈ
સંબોધન	દહિ	" " "

આકીનાં હરિ પ્રમાણે.

ઉકારાંત નરગતિ અને નાન્યતરગતિનાં ૩૫ ઉપરનાં અનુક્રમે હરિ અને દહિ બેમાં થાય.

આકારાંત નારી.: **સાલા** (સં. શાલા)

વિ.	એ. વ.	પ. વ.
૧ લી	સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ
૨ ૭	સાલં	" " "
૩ ૭	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાહિ-હિં-હિં
૫ મી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ, સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિતો	સાલત્તો, સાલાઓ, સાલાડ, સાલાહિનો, સાલામુંતો
૪ થી-૬ ટ્રી	સાલાઅ, સાલાઈ, સાલાણ	સાલાળ, સાલાળં
૭ મી	" " "	સાલાસુ, સાલાસુ
સંબોધન	સાલે, સાલા	સાલા, સાલાઓ, સાલાડ

ઇકારાંત નારી.: **રત્તિ** (સં. રત્તિ)

વિ.	એ. વ.	પ. વ.
૧ લી	રત્તિ	રત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ
૨ ૭	રત્તિ	" " "
૩ ૭	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીણ	રત્તીહિ-હિં-હિં
૫ મી	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીણ, રત્તિત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તી- રત્તિત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તીહિતો	રત્તિત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તી- રત્તિત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ, રત્તીહિતો
૪ થી-૬ ટ્રી	રત્તીઅ, રત્તીઆ, રત્તીઈ, રત્તીણ	રત્તીળ, રત્તીળં
૭ મી	" " " "	રત્તીસુ, રત્તીસુ
સંબોધન	રત્તિ, રત્તી	રત્તો, રત્તીઓ, રત્તીડ

આ જ પ્રમાણે હ્રસ્વ ઉકારાંત, દીર્ઘ ઉકારાંત, અને દીર્ઘ ફકારાંત નારીજાતિના શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનો થાય છે.

ઋકારાંત નામોનાં રૂપોમાં ખૂબ વૈવિધ્ય છે. સંસ્કૃતમાં ન્યાં પહેલાં પાંચ રૂપોમાં વૃદ્ધિ થાય છે, તેવા પ્રકારના શબ્દોમાં આ અંત-વાળું અંગ અઘાં રૂપોમાં રહે છે ન્યારે ગુણ થાય છે તેવામાં અ અંતવાળું અંગ રહે છે. ઉપરાંત તે જ રીતે આર, અર એવાં અંગ પણ ૧લી-૨જી ના એકવચન ઉપરાંત પ્રયોજાય છે; જેમકે—

જેઝ (સં. નેતૃ)

વિ.	એ. વ.	અ. વ.
૧ લી	જેઆ, જેઆરો	જેઆરા, જેઝળો, જેઝવો, જેઝઓ, જેઝઝ, જેઝ
૨ જી	જેઞારં	જેઞારે, જેઆરા, જેઝળો, જેઝ
૩ જી	જેઞારેળ, જેઞારેળં, જેઝળા	જેઞારેહિ-હિં-હિં, જેઝહિ-હિં-હિં
૫ મી	જેઝળો, જેઝઓ, જેઝઝ, જેઝહિ, જેઝહિંતો, જેઞારાઓ અઘાં, વધારામાં જેઝસુંતો, જેઞારાઝ, જેઞારાહિ, જેઞારાહિંતો	જેઝળો સિવાયનાં એકવચનનાં રાસુંતો
૪ થી-૬ ઠી	જેઝળો, જેઝસ્સ, જેઞારસ્સ	જેઝળ, જેઝળ, જેઞારાળ-ળ
૭ મી	જેઝમ્મિ, જેઞારમ્મિ	જેઝસુ-સું, જેઞારેસુ-સું
સંખોધન	જેઞ, જેઞારં	જેઞારા, જેઝળો, જેઞવો, જેઞઓ, જેઞઝ, જેઝ

પિઝ (અં. પિતૃ) શબ્દોનાં રૂપાખ્યાનમાં ઉપર ન્યાં ન્યાં અંગમાં આ છે ત્યાં અ આવે તેટલો જ તફાવત છે.

આ અઘાં રૂપાખ્યાનોમાં એ સ્વર વચ્ચે આવતાં અ-આ માં લઘુ અચત્ત ચકાર આવી શકે છે.

નારીજાતિનાં શ્લોકારાંત રૂપો પણ આ જ રીતે થાય છે; જ્યારે નાન્યતર જાતિનાં દહિ પ્રમાણે થાય છે.

ઉપયોગી હોવાથી રાજન્ શબ્દનાં રૂપો અહીં પૂરાં આપવામાં આવે છે. પાલિમાં પણ આ શબ્દનાં રૂપોમાં ખૂબ વિવિધતા છે.

એ. વ.

બ. વ.

૧લી રાઆ	રાઆ, રાઆળો, રાહળો, રાઆળા
૨જી રાઅં, રાહળં, રાઅળં	રાए, રાઆ, રાઆળો, રાહળો, રાઆળે
૩જી રાહળા, રળા, રાएण-ળં, રાઆળેણ-ળં	રાएहि-હિં-હિં, રાહિહિ-હિં-હિં, રાઆળેહિ-હિં-હિં
૫મી રળ્ણો, રાહળો, રાઅત્તો તેમ રાહત્તો વગેરે	રાઅત્તો વગેરે, રાહત્તો વગેરે
૪થી-૬ઠી રળ્ણો, રાહળો, રાઅસ્સ, રાઆળસ્સ	રાહિણ-ળં, રાઆળ-ળં, રાઆળાળ-ળં
૭મી રાए, રાઅમ્મિ, રાહમ્મિ, રાઆળમ્મિ	રાહિસુ-સું, રાएસુ-સું, રાઆળેસુ-સું
અંબોધન રાઆ, રાઅ	રાઆ, રાઆળો, રાહળો

આમાં રાય અંગ કરીને પણ રૂપો કરવાં. એટલે અ, આ, ઇ એ રથળે ય-યા-યે પણ આવી શકે.

આત્મન્ શબ્દનાં અપ્પ તરીકે રાજન્ જેવાં અને અપ્પાળ લરીકે જળ જેવાં રૂપો થાય.

સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાનો

સવ્વ નર. (સં. સર્વં)	ત નર. (સં. તદ્)
એ. વ. બ. વ.	એ. વ. બ. વ.
૧લી સવ્વો સવ્વે	સ, સો તે, જે
૨જી સવ્વં સવ્વે, સવ્વા	તં, ણં તે, તા, જે, ણા
૩જી સવ્વેણ-ણ સવ્વેહિ-હિં-હિં	તેણ, જેણ, તિણા તેહિ-હિં-હિં

૫મી સવ્વલ્લો વગેરે સવ્વલ્લો વગેરે તમ્હા નિયમિત
 ૪થી-૬ઠી સવ્વલ્લ સવ્વલ્લિં, સવ્વાળ-ળં તલ્લ, તલ્લ તલ્લ, તેલ્લિં
 ૭મી સવ્વલ્લિં-મ્મિ સવ્વલ્લ-લ્લુ તાહે, તાલ્લા તેલ્લ, લેલ્લુ વગેરે
 -હિં-ત્થ તદ્દા

યદ્ શબ્દનેા જ (નારીજાતિમાં જા, કાઈવાર જી),

કિમ્ ,, ક (,, કા. ,, કી),

ઇદમ્ ,, ઇમ

એતદ્ ,, એય, એઅ આ બધાનાં સરખાં રૂપો થાય છે.

આમાં કિમ્ શબ્દને પાંચમીમાં કિણો અને કીસ રૂપો થાય છે.

ઇદમ્ નરજાતિને ૧લી એ. વ. માં અવં ને ઇમો બંને થાય છે.

નારી જાતિમાં તેને ઇમિઆ ને ઇમા બંને ૧ લી એ. વ. માં થાય છે,

બીજી એ. વ. માં ઇળં, ઇમં; ૬ ઠી એ. વ. માં અલ્લ, ઇમલ્લ; ૭મી એ.

વ. માં અલ્લિં; ઇમલ્લિં, ઇહ વગેરે થાય છે. આ ઇદમ્ શબ્દનાં તદ્ ની

માફક ૭ વાળાં રૂપો પશુ થાય છે. ઇદમ્, તદ્ અને એતદ્ ને ૬ઠી એ.

વ. માં સે અને બ. વ. સિ પશુ થાય છે.

અદમ્ નું બધાં રૂપોમાં અંગ અમુ થાય છે. ત્રણે જાતિના રૂપમાં

૧ લી એ. વ. અહ અને ૭મી એ. વ. નરજાતિ અયમ્મિ, ઇયમ્મિ અને

અમુમ્મિ થાય છે. બાકી ઉકારાંત નિયમિત રૂપો છે.

મંખ્યાવાચક વિશેષણોમાં એક-એગ 'એક' માટે છે, અને તે સવ્વ માફક છે.

દ્વિનાં દો કે બે એમ એ રીતે રૂપો થાય છે; એ રીતે ૧લી-૨જી દુવે, દોણિ, વેણિ; ૩જી દોહિં, બેહિં; ૫મી દોહિંતો, બેહિંતો; ૬ઠી દોહ્નં, બેહ્નં; ૭મી દોલુ, બેલુ થાય છે.

ત્રિ નું અંગ ત્રી થાય છે; ૫ઠી તિણિ, તીહિં, તીહિંતો, તિહ્નં, તીલુ એ રીતે ૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬, ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

ચતુર નું ચત્તારો, ચત્તારો, ચત્તારિ; ચઝહિં; ચઝહિંતો, ચઝહ્નં, ચઝલુ એ ક્રમે ૧-૨, ૩, ૫, ૪-૬, ૭મીનાં રૂપો થાય છે.

અન્ વાળા બધા સંખ્યાવાચક શબ્દો અકારાંત બને છે.
અસ્મદ્-યુષ્મદ્ નાં રૂપો ખાસ મહત્ત્વનાં છે, તે અહીં તોંધી લેવામાં આવે છે:

અસ્મદ્

વિ.	એ. વ.	બ. વ.
૧લી	મ્મિ, અમ્મિ, અમ્મિહ, હં, અહં, અહઅં	અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વયં, મે
૨જી	જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મં, મમં, મિમં, અહં	અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ, જે
૩જી	મિ, મે, મમં, મમણ, મમાહ, મહ, મણ, મયાહ, જે	અમ્હેહિ, અમ્માહિ, અમ્હ, અમ્હે, જે
૫મી	મહત્તો, મમત્તો, મહત્તો, મજ્જાત્તો (આ અંગેને ફરી ડ, સો, હિ, (આ બંનેના અંગેને ફરી ડ, હિન્તો લાગીને રૂપો થાય. મત્તો ઓ, હિન્તો, સુન્તો લાગીને રૂપો થાય. ખરું)	મમત્તો, અમ્હત્તો (આ બંનેના અંગેને ફરી ડ, હિન્તો, સુન્તો લાગીને રૂપો થાય. મત્તો ઓ, હિન્તો, સુન્તોમાં મમા-મમે, અમ્મા-અમ્મે બંને અંગે થાય)
૪થી-૬ઠી	મે, મહ, મમ, મહ, મહં, મજ્જ, મજ્જં, અમ્હ, અમ્હં	જે, જો, મજ્જ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હો, અમ્હાણ-જં, મમાણ-જં, મહાણ-જં, મજ્જાણ-જં
૭મી	મિ, મહ, મમાહ, મણ, મે, અમ્હમ્મિ, મમમ્મિ, મહમ્મિ, મજ્જમ્મિ	અમ્હેસુ, મમેસુ, મહેસુ, મજ્જેસુ, અમ્હસુ, મમસુ, મહસુ, મજ્જસુ, તેમ અમ્હાસુ એમ આકારથી પણ ચારે.

शुभम्

જિ. એ. વ. બ. વ.

१६१ तं, तुं, तुवं, तुह, तुमं मे, तुम्हे, तुज्झ, तुम्ह, तुझे,
उय्हे, तुम्हे, तुज्झे

२७ तं, तुं, तुमं, तुह, तुमे, तुएँ वो, तुज्झ, तुब्भे, तुम्हे, उम्हे,
मे, तुम्हे, तुज्झे

३७ मे, दि, दे, ते, तइ, तए, तुम्मेहिं, उज्जेहिं, उम्हेहिं, तुम्हेहिं,
तुम, तुमइ, तुमए, तुमे, उम्हेहिं, तुम्हेहिं, तुज्जेहिं,
तुम्ह मे

५३। तश्चो, तुव्चो, तुमत्तो, तुब्भत्तो, तुग्घत्तो, उग्घत्तो, उम्हत्तो,
तुहत्तो, तुब्भत्तो, तुम्हत्तो, तुम्हत्तो, तुज्झत्तो, (उपरांत अंगमे
तुज्झत्तो (उपरांत ओ, उ, ओ, उ, हि, हिन्तो पण लागीने)
हि, हिन्तो लागीने पण
तइओ वगेरे इपो थाय),
तत्तो, तुग्घ, तुब्भ, तहिन्तो,
तुम्ह, तुज्झ

॥१॥ तइ, तु, ते, तुम्हं, तुह, तु, वो, मे, तुब्भ, तुब्भं, तुब्भाण-णं,
 तुहं, तुव, तुम, तुमे, तुमो, तुगाण-णं, तुमाण-णं, तुहाण-णं, उम्हाण-णं
 तुमाइ, दि, दे, इ, ए, तुब्भ, तुम्ह, तुज्झ, तम्हं, तुज्झं, तुम्हाण-णं,
 उब्भ, उय्ह, तुम्ह, तुज्झ, तुज्झाण-णं
 उम्ह, उज्झ

૭મી તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તઈ, તુસુ, તુવેસુ, તુમેસુ, તુહેસુ, તુન્મેસુ,
તણ, તુમ્મિ, તુવમ્મિ, તુન્હેસુ, તુન્જેસુ, ઉપરાંત તુવસુ, તુમસુ,
તુમમ્મિ, તુહમ્મિ, તુન્મમ્મિ, એમ છ કાર વિનાનાં તેમ ત્યાં આ-
તુન્હમ્મિ, તુન્જમ્મિ કારવાળાં તુવાસુ વગેરે રૂપો પણ
પ્રચારમાં છે.

આ રૂપાખ્યાનો આટલી બધી વિવિધતા ધરાવે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપાખ્યાનો

કર-કરવું (સં. કૃ): વર્તમાનકાળ: કર્તારિ પ્રયોગ

એ. વ.

બ. વ.

૧લો પુ. કરમિ, કરામિ, કરેમિ, કરં કરમ-મુ-મો, કરામ-મુ-મો, કરેમ-મુ-મો, કરિમ-મુ-મો^૧

૨જો પુ. કરસિ-સે, કરેસિ-સે કરિત્થા, કરહ, કરેહ

૩જો પુ. કરહ, કરણ, કરેહ, કરહરે કરન્તિ-ન્તે, કરિરે

અસ્તનાં રૂપાખ્યાન: વર્તમાનકાળ

૧લો પુ. મ્હિ, અત્થિ મ્હો, મ્હ, અત્થિ

૨જો પુ. સિ, અત્થિ અત્થિ

૩જો પુ. અત્થિ અત્થિ

કર્મણિ પ્રયોગ

ઈઅ, ઇજ્ઞ પ્રત્યય લગાડી કરીઅમિ, કરીઆમિ, કરિજ્ઞમિ, કરિજ્ઞામિ વગેરે રૂપો કર્તારિ પ્રયોગમાંના પ્રત્યયોથી થાય છે.

પ્રેરકનાં રૂપો

પ્રેરકનાં રૂપોમાં અ, એ, આવ,^૨ આવે એવા ચાર પ્રત્યય ધાતુને લાગે છે; જેમકે કારહ, કારેહ, કરાવહ, કરાવેહ, પણ્ ભ્રમ્ ધાતુને આહ્ પણ્ થાય, જેમકે ભાવહ, ભામેહ, મમાવહ, મમાવેહ, મમાહેહ, મમાહેહ.

૧. આ પ્રત્યય અકારાંત સિવાયનાં ક્રિયાપદોમાં ન થાય: જેમકે ઠામ-મુ-મો, ઠાસિ, જાસિ, હોસિ વગેરે વગેરે.

મૂ ધાતુમાં હો અંશ તરીકે રૂપો થાય છે, તે લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ.

૨. ભૂતકૃદંતમાં અવિ ચિહ્ન થાય છે. શોષિતમ્=સોસિઅં કે સોસવિઅં બાકી સામાન્ય રીતે આવિ-ચિહ્ન થાય છે; જેમકે કારિતમ્=કારિઅં, કરાવિઅં વગેરે.

આપણું-વિધ્યર્થ

એ. વ. ય. વ.

૧બો પુ. કરામ	કરામ-સુ-મો
૨બો પુ. કરહિ, કરસુ, કરેજ્જે, કરેજ્જહિ,	કસ્ત, કરહ, કરેત
કરેજ્જસુ ^૧	
૩બો પુ. કરહ	કરન્તુ, કરેયુ

અવિધ્યકાળ

પ્રત્યય તરીકે હસ્ત આવે છે; અકારાંત સિવાયમાં માત્ર સ્ત; પશુ સાથેસાથ તે રીતે હહ, હહિ, હ પશુ થાય છે, અને પછી વર્તમાનકાળ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. કરિસ્સમિ, કરિસ્સં, કરિહામિ, કરિહિમિ, કરિહં વગેરે. આ સામાન્ય નિયમો છે. ઉપરાંત જુદા જુદા ક્રિયાપદો પૂરતાં જુદાં પશુ રૂપો થાય છે.

જૂતકાળ

જૂતકાળ પ્રાયઃ લુપ્ત થયો છે; જૂતકૃદંત જ વપરાય છે; છતાં ક, અસ નાં અઘતન-સં. નાં રૂપોના વિકારો કવચિત્ પ્રયોગ્ય છે.

કૃદંતો

જૂતકૃદંતઃ : હઅ; અકારાંત ન હોય ત્યાં અ, કરિઅ, હૂઅ, જાઅ
 હેત્વર્થકૃદંતઃ : હઅં, અઅં; ,,, કરેઅં કરિઅં, હોઅં
 વિધ્યર્થકૃદંતઃ : અઅવ્વં, હઅવ્વં; ,,, કરેઅવ્વં, કરિઅવ્વં, હોઅવ્વં
 સંબંધકજૂતકૃદંતઃ : અઅજ્ઞ, હઅજ્ઞ; ,,, કરેઅજ્ઞ, કરિઅજ્ઞ; હઅ, કરિઅ
 વર્તમાનકૃદંત કર્તારિઃ અન્તો; કરન્તો

,, કર્મણિઃ હઅન્તો, હઅજન્તો; કરીઅન્તો, કરિઅજન્તો

આ તો માત્ર દિશાસૂચન પૂરતું આપવામાં આવ્યું છે.

૧. અકારાંત સિવાયમાં તો સાદા સુ અને હિ જ થાય.

૪. માગધી

બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયની તેઓના દેશ મગધની (પ્રાચ્ય) ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે જાણવાનું આપણી પાસે સ્પષ્ટ સાધન નથી; પણ પછી એ દૈત્યિક પ્રાકૃતોની ખીજ ભૂમિકાની ભાષાઓ પાલિ અને અર્ધમાગધી મળે છે. અને અર્ધમાગધીમાં માગધ ભાષા-સ્વરૂપના કેટલાક અંશો સચવાયેલા છે. વૈયાકરણોએ આપેલી માગધી તો મોઢાંની લાગે છે અને તે ક્ષૌરસેનીમય છે, પણ તેમાં માગધ ભાષાપ્રકાર સ્પષ્ટ છે. આ હેમચંદ્રે આ નવી સાહિત્યક્રીય માગધીનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે આપ્યાં છે:

(૧) નરન્નતિ ૧ લી એ. વ. માં એ પ્રત્યય; જેમકે ણ્ઘઃ પુરુષઃ
>એણે પુલ્લિજો, પ્રા. શૌ. એસો પુરિસો

(૨) ર અને સ ને સ્થાને અનુક્રમે લ અને શઃ ઉદાહરણ
ઉપર મુજબ.

(૩) સ અને ષ સંયુક્તાક્ષરમાં હોય ત્યારે સ પડ્યો રહે છે;
(પ્રાકૃતમાં પરસવણ થાય છે); જેમકે પ્રસ્થલતિ >પસ્થ-
લદિ; પ્રા. પક્થલહ, શૌ. પક્થલદિ

(૪) દ્વ (દ્વ) અને ષ્ટ ને સ્થાને સ્ટ થાય; પૃષ્ઠઃ >પસ્ટે; સુષ્ટ
>શુસ્ટુ ન્યારે પ્રા. પુટ્ટો, સુટ્ટુ

(૫) સ્થ અને ય નો સ્થ થાય; સુસ્થિતઃ >શુસ્તિદે; અર્થઃ
>અસ્તે, સાર્થવાહઃ >શસ્તવાહે; ન્યારે પ્રા. સુટ્ટિઓ,
અથ, સત્થવાહો

(૬) જ, ઘ, અને ય ને સ્થાને યકાર; જાનાતિ >યાનાદિ; જનપદઃ
>યણપદે, અર્જુનઃ >અર્યુણે; મયમ્ >મય્યં, અથ
કિલ વિચાધરઃ આગતઃ >અય્ય કિલ વિચ્યાહલે આગદે, ન્યારે
પ્રા. જાણહ, જણવઓ, અજ્જુણો, મજ્જં, અજ્જ કિલ વિજ્જા-
હરો આઅઓ.

- (૭) ન્ય, ણ્ય, જ્ઞ, ઙ્ઞ ને સ્થાને ઙ્ઞ; અભિમન્યુ: > અહિમન્યુ, પુણ્યવાન > પુણ્યવન્તે, સર્વજ્ઞ: > શબ્દજ્ઞે, ધનજ્ઞય: > ધનજ્ઞે, જ્યારે પ્રા. અહિમણ્યુ, પુણ્યવન્તો, સવ્વજ્ઞો, ધનજ્ઞઝો
- (૮) વ્રજ્ ધાતુમાં જ નો જ થાય; વ્રજતિ, વજ્જદિ, પ્રા. વઘજ,
- (૯) છ નો અનાદિ દશામાં જ થાય; ગચ્છ: > ગજ્જે વગેરે.
- (૧૦) ક્ષ નો × ક; જ્ઞેમકે યક્ષ: > ય × કે, પ્રા. યક્ષો; અપ-વાદ તરીકે પ્રેક્ષતે > પેસ્કદિ પ્રા. પેક્ષદ્; આચક્ષતે > આચસ્કદિ પ્રા. આચક્ષદ્
- (૧૧) તિષ્ઠ નો ચિષ્ઠ; તિષ્ઠતિ > ચિષ્ઠદિ
- (૧૨) અકારાંત નામને છટ્ટી એ. વ. માં આહ વિકલ્પે પ્રત્યય છે.
- (૧૩) „ બ. વ. માં હૈં વિકલ્પે છે.
- (૧૨) અહમ્ અને વયમ્ ને સ્થાને હગે.
- આક્રીના વિકારો શૌરસેની જેવા છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય બેદોની ઝાંખી થશે. પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી, તેમ જ માર્કેડે આપેલી પ્રાકૃતો વગેરે અનેક છે, તેનાં રૂપ અહીં બહુ હિયોગી ન જણાતાં આપ્યાં નથી. થોડી જ મહેનતે તે જાણી શકાય તેવાં છે.

આ દ્વિતીયિક પ્રાકૃતો પછી તાર્તીયિક પ્રાકૃતો આવે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીથી આજ સુધીનો છે. આ બધી પ્રાતિક બોલીઓના તે તે અપભ્રંશો તે સમયમાં હતા, એ સ્વીકારવામાં બાધ નથી. તે પછી બધી બોલીઓ ક્રમિક રીતે આજને સ્વરૂપે આવી રહી છે.

પરિશિષ્ટ-૩

સં. ૧૨૪૧ નું રાસકાવ્ય: ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ
અત્યાર સુધીમાં પ્રાપ્ત થયેલી ગૌર્જર અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન
ગૂજરાતીની દ્વિતીય ભૂમિકાનાં રાસકાવ્યોમાં સૌથી જૂનામાં જૂનું
રાસકાવ્ય તે સં. ૧૨૪૧નું “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ” છે. આ વિશે
માત્ર નોંધપૂરતી સૂચના પ્રકૃત ગ્રંથના પૃ. ૧૫૬-૧૬૧ ઉપર કરવામાં
આવી છે. શાલિભદ્રસૂરિની આ કૃતિ અને ત્યાં જ બતાવેલી તેમની બીજી
કૃતિ “ભુદ્ધિ રાસ” એ બંનેનું સંપાદન મુનિશ્રી જિનવિજયજીને હાથે
“ભારતીય વિદ્યા”માં^૧ સ્વતંત્ર રીતે અનુપૂર્તિ-રૂપે થયું છે. આ કાવ્ય
તે પ્રકારનું જૂનું હોઈ તેમ જ તે એક મહત્ત્વનું વીરગાથાત્મક (roman-
tic) કાવ્ય પણ હોઈ તે વિશે થોડીક વિશેષ માહિતી અહીં આપવાનો
પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે અભ્યાસક્રાને ઉપયોગી થઈ પડશે.

મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ જે હાથપ્રત ઉપરથી “ભરતેશ્વરબાહુ-
બલિ રાસ” છપાવ્યો છે, તે હાથપ્રતમાં નકલ થયાનું વર્ષ નથી, પણ
તેઓશ્રી માને છે કે એ હાથપ્રત ‘અનુમાને ૪૦૦થી ૫૦૦ વર્ષ જેટલી
જૂની હોય તેમ જણાય છે.’^૨ એટલે સં. ૧૫૦૦-૧૬૦૦ દરમિયાનમાં
થયેલી તે નકલ છે. એમાં ભાષાનું જૂનું રૂપ સારી રીતે સચવાઈ રહેલું
છે. માત્ર તરફથી પૃ. ૧૫૬-૫૭ ઉપર લીધેલાં અવતરણ “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”-ભાગ ૧લા માંથી લેવામાં આવ્યાં છે, તે અને આ
વચ્ચે પાઠભેદો તેમ જ કાંઈક ભૂમિકાભેદ પણ છે; એટલે કે “જૈન
ગૂર્જર કવિઓ”વાળી પ્રત મને સહેજ જૂની વધુ લાગે છે; છતાં મોટા
ભેદ નથી જ; અહીં બંનેની થોડી સરખામણીથી એ ખ્યાલમાં આવશે.

૧. ભારતીય વિદ્યા-ભાગ ૨, અંક ૧, આકટોબર ૧૯૪૩ અનુપૂર્તિ

૨. એનમ, પૃ. ૫

૧. નૈ. શૂ. કવિઓ

રિસહ નિલેસર પય પલ્લમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમિવિ નિરંતર ગુરુચરણુ ।
ભરહ નરિંદહ તણુઉં ચરિતો
જે જગિ વસુહાંડધ વહીતો
ખાર વરસિ બિહુ બંધવહં ॥૧॥
હઉં હિવ એ ભણિસુ રાસહ છંદિહિ
તં જણમણુહર મણુઆણુદિધ
ભાવિધં ભવિયણુ સાંભલઉં ।
જંબુદીવિ ઉવઝાઉવર નયરો
ધણુ કણુ કંચણુ રમણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમરપુરો. ૨

૨. જિનવિજયણ

રિસહ નિલેસર પય પલ્લમેવિ
સરસતિ સામિણિ મનિ સમરેવિ
નમવિ નિરંતર ગુરુચરણુ ॥૧॥
ભરહ નરિંદહ તણું ચરિતો
જં જુગી વસહાંવલય વહીતો
ખાર વરિસ બિહુ બંધવહં ॥૨॥
હું હિવ પભણિસુ રાસહ છંદિહિં
તં જનમનહર મન આણુદિહિં
ભાવિહિ ભવીયણુ સંભલઉં ॥૩॥
જંબુદીવિ ઉવઝાકરિ નયરો
ધણુ કણુ કંચણુ રચણિહિં પવરો
અવર પવર કિરિ અમર પરો ॥૪॥

આ અવતરણો જોતાં એવી સ્થિતિ દેખાય છે કે ૧લા અવતરણમાં તણુઉં, હઉં, જણમણુહર, મણુ એ જૂની ભૂમિકામાં છે, જ્યારે રજા અવતરણમાં તણુ, હું, જનમનહર, મન એમ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે; એથી ઊત્તરું ૧લા અવતરણમાં જે, ચરણુ, આણુ-દિધ, ભાવિધં, સાંભલઉં એ આ બાજુ આવતી ભૂમિકાનાં રૂપો છે, જ્યારે રજા અવતરણમાં જં, ચણુ, આણુદિહિં, ભાવિહિ, સંભલઉં એ જૂની ભૂમિકાનાં રૂપો છે. આ ઉપરથી નિર્ણય બાંધવો હોય તો એમ બાંધી શકાય કે સંક્રાંતિકાલની ભાષામાં થયેલી નડલો આ બેઉ છે; મૂળનું રૂપ તેથી જૂની ભૂમિકાનું હોવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય. આમ જૂનાં રૂપોની દૃષ્ટિએ આ કૃતિની પ્રતિકૃતિ આપણને અવશ્ય ઉપયોગી તો છે જ. પ્રાચીન ગૂજરાતીની રજા ભૂમિકાનાં રૂપો જેટલા પ્રમાણમાં સત્યવાઈ રજાં હોય તેટલા પ્રમાણમાં તે અભ્યાસકેને ખૂબ માર્ગદર્શક થાય તેમ છે. આ કાવ્યમાંથી રૂપરચના વગેરેની દૃષ્ટિએ આ નીચે તારવી કાઢેલાં રૂપા-ખ્યાનો ભાષાભૂમિકાની દૃષ્ટિએ મને મહત્વનાં લાગ્યાં છે; જેવાં કે

નામનાં રૂપાખ્યાન

એ. વ.	ખ. વ.
૧ લી ભલ્લ, સાહમુ	પાય, ગુરુચલ્લુ
૨ જ લાસ, ધાઉ, ખાપ	પાય
૩ જ ધણિ, કણિ, કંચણિ, આણિંદિહિં	છંદિહિં
૪ મી
૬ કી પરહ, ભરતેસરહં, નરિંદહ તણુ, કલહ તણુધ, ભરહેસરહ તણુ, રાજ તણી, સેન તણી, પોચણપુર કેરહ, રિસહેસર કેરા, ભરહરાય કેરા	ખંધવહં
૭ મી જંબુદીવિ, મુહે, તલસારે, નીસાણે, ભનનં (=ભાગવામા)	અંગોઅંગિધ

સર્વનામનાં રૂપાખ્યાનો

એ. વ.	ખ. વ.	એ. વ.	ખ. વ.
૧ હું, હું, હું	અગહ, અગિહ	વ, વંચ	વગહ, વગિહ
૨
૩ મઈ	...	તઈ	...
૪
૬ મઝ, મુઝ, મૂંચ,	અગહ, અગહારધ, અગહારુ	વઝ, વઝ, વંચ	...
૭

આપણું વગેરે “પોતાના” અર્થમાં વપરાયેલ છે (૧૯૮).

સર્વનામનાં જુદાં જુદાં રૂપો :

તહિં, તિત્ય, તિહાં; જહિં, જિત્ય; જં, તં; પહિલું-પહિલકં,
પહિલવં; સહ, સવિ, કાઠ, કાઈ, કાંધ; જિ, જસ; તેય, તેણ, તેણિ,
તિણિ, તીહં, તણુ, તાય; સો; સુ; એવઃ; સિહં; તીહ તણુધ, કણુ,
કણુ, વગેરે.

૧. સિહં તૃતીયા સાથે વપરાયેલો મળે છે: જમકે મઈસિહં (૧૩૦)

સર્વાનાં માતૃમૃક અવ્યયો :

કમહઠ, કિમહ, તીમ, જમ, હવડાં, જુ, તુ-તક-તો, આજ, તક પુણ્ય, વગેરે.
કિ આચર્યવાચક ચા અચવાવાચક પ્રયોજાયેલાં મળે છે,
(જુઓ કડી ૪૬, ૧૪૨ વગેરે): નવિ, ન, મ એ નકારાર્થ છે.

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ :

એ. વ.

બ. વ.

૧ અણસરક, કહું-કહૂં, બજક, ઊતારક, તારક

...

૨ ...

...

૩ દિયક-દિયએ-દિય: વીનવક, મનાવે,
અકક, નક, માક, નેક, હોક, યાક

કરક, વસંતિ

વર્તમાનકાળ-કર્મણિ :

૩ ને પુરુષ સેવીક, ક્રીડક, કરીડક, ભેડીડક, સુણીડક વગેરે અનેક
કર્મણિનું આ રૂપ કર્તારિ પ્ર. પુ. બ. તરીકે આજે અર્વાચીન
ગૂજરાતીમાં આવી ગયું છે; તેની શરૂઆત મને “ભરતેશ્વરબાહુબલિ
રાસ” જેટલી જૂની મળી આવી છે; જેવી કે ‘અમ્હિ સેવ કિજીક’ (૧૩૮).

પ્રેરકનાં રૂપો :

૩ ને પુરુષ બોલાવક, ડોલાવક, બૂઝવક, દિશાવક, જણાવક, પલ્લવાવક,
દિવારક, જણાવીક (કર્મણિ), મનાવીય—ચડાવીય (બંને ભૂત
કૃદંત), લિવારિયા (બૂ. કૃ.)

આગ્રમર્થ :

એ. વ.

બ. વ.

૨ ને પુ. હણિ, જણાવે, ચલાવે

સંભલેક, કરક

ભવિષ્યકાળ :

એ. વ.

બ. વ.

૧ હો પુ. પમણિસુ, લેસુ, પણમેસો-લેસો

મિલિસિક

૨ ને પુ. લાકસિ, જાપિસિ, સહેસિ, વહેસિ

...

૩ ને પુ. મિલિસિક, કરેસિક, ધરેસિક

...

કૃદંતો :

ભૂતકૃદંત : બીડીક, બપનનું, સંતડક, કીધા, વીધા, હગીક, દાપીક, હવું, દીડક, માંડિક, વગેરે.

હેતુવર્થક : મારિયુ, જીવિવા, રહવા વગેરે.

સંબંધક ભૂત : દેખી, જાઈ, થાપીય, આપીય, ભિડિય, પણમેવી, નમવિ વગેરે
વર્તમાન : હેતુ, જૂઝંત, ઝલંતક, પછસંતુ, વદીતો (કર્મણિ)

ભાષાનાસ્વરૂપને અનુલક્ષીને મેં નીચે મુજબના પ્રયોગો, રૂપો વગેરે તારવી કાઢ્યાં છે તે અભ્યાસકોને ભાષાભૂમિકા સમજવામાં ઉપયોગી થશે :

નણ હવું ભરહેસરહ (૧૨), ધસકો (૧૩), નીસાણે (૧૭), ન ખેટા મિલઈ ખાપ (૩૧), દૂંક (૩૬), બજુઆલધ આયુધ તાણ (૩૭), જમણે (૩૯), વરતઈ આણ (૪૦), પામઈ (૪૧), મહુપ સિઈ (૪૨), મહડાધા (૮૧), રહવા તણુક (૪૭), બિતરઈ-બીજલીય (૫૭), પહુતક રાયહરે (૬૮), ચહડીય-ખહડક (૬૬), ટોટર (૭૩), વાટ જોઈ (૮૩), વડક (૮૪), કાયું-સાયું (૮૫), કાછઈ-પાછઈ (૮૬), મામ ન નીગમિ (૧૦૦), મેલાવઈ તેડાવઈ (૧૦૨), મન સિઈ (૧૦૧), આમઈ (૧૦૧), જૂઝ (યુદ્ધ-૧૦૨), હિચડઈ (૧૦૨), તક ભિણિ સિઈ ન કરીજઈ દાવઈ (૧૦૩), હટીયાર-હટય (૧૦૬), ગાઈ વાધિણિ ખાઈ (૧૦૭) ચડિક પવાડઈ (૧૧૦), છપિક છૂટઈ (૧૧૦), મરિ મ અપૂટઈ (સતિ સમમી-૧૧૦), જમાર (૧૧૨), ફામાર (૧૧૪), બિગંતઈ (સતિ સમમી-૧૧૮), દાલઈ-બિલાલઈ (૧૨૧), અસવાર (૧૨૩), ધૂજઈ છાઈય, બીજલીય (૧૨૭), કિમ્હઈ તુ મરઈ અપૂટઈ (૧૩૦), હંધણ આણ (૧૩૩), બિતારા-ઝીલીય (૧૩૪), સાખાણ (ફારસી શબ્દ=તણુ-૧૩૪), પાસિ (૧૩), સિઈ (પ્રત્યાર્થ-ઉપેક્ષાર્થ-૧૩૭ વગેરે), ખર ઉલજઈ (૧૩૮), ફૂટઈ (૧૪૦), સવાર અસૂર (૧૩૮), અમૂઝઈ (સતિ સમમી ૧૪૨), જય જોષિમ જણઈ જીવીઈ (૧૫૦-આમાં જોષિમ ફારસી શબ્દ છે.)

આ રાસમાં અવલકૃ (ચારણી)ના સંસ્કાર કવચિત્ મળી આવે છે. એ સંસ્કાર એટલે ન હોય શકય, ત્યાં પણ બેવડા વ્યંજન પ્રયોજવા તે; જેમકે નાયક (૧૪૮), ચલિલ (૧૨૮), તુલઈ (૭૬) વગેરે રૂપો.

ઉપર ગોંધ અપાઈ છે તેમ સાખાણ અને જોષિમ એ બે ફારસી શબ્દો આમાં ધ્યાન ખેંચે છે.

આ કાવ્યની બંધની દૃષ્ટિએ નીચે મુજબ મહત્તા છે:

આરંભ—૧૬+૧૬+૧૩ માત્રાનાં ત્રણ પદની દોઢની ૧૫ કડી

વસ્તુ—૧૬-૧૭ મી કડી

ઠવણિ ૧—પ્રત્યેક અર્ધને અંતે તુ સાથે આખી ઠવણિ દોઢરામાં
છે. તેવી ૧૯-૪૨ કડી.

ઠવણિ ૨—કાંમક અનિયમિતતાથી અર્ધ કડીને અંતે ફકાર સાથે
સોરઠાની ૪૩-૭૬ કડી.

વસ્તુ—૭૭-૭૮ મી કડી

ઠવણિ ૩—આરંભમાં ૭૬ મી ધ્રુવા જેવી તૂક, પછી ચોપાઈ-
ચરણાકુલના મિશ્રણવાળી ૮૦-૮૪ કડી.

ઠવણિ ૪—તેજ પ્રકારે ૮૫મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૮૬-૮૯ કડી.

ઠવણિ ૫—તેજ પ્રકારે ૯૦મી ધ્રુવા, પછી તેવી જ ૯૧-૯૪ કડી.

વસ્તુ—૯૫ મી કડી.

ઠવણિ ૬—૯૬-૯૮ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ

ઠવણિ ૭—૩૭ ઠવણિ જેમ ૯૯મી ધ્રુવા, પછી ઉપર મુજબ
૧૦૦-૧૦૩ કડી.

વસ્તુ—૧૦૪ મી કડી

ઠવણિ—૧૦૫-૧૦૭ ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ.

ઠવણિ—૧૦૮ મી ધ્રુવા પછી, ઉપર જેમ ૧૦૯-૧૧૭ કડી.

વસ્તુ—૧૧૮-૧૧૯ કડી.

ઠવણિ ૧૦—રોળાની ૧૨૦-૧૩૬ કડી.

વસ્તુ—૧૩૭-૧૩૮ કડી.

ઠવણિ ૧૧—રોળાની ૧૩૯-૧૪૩ કડી

ઠવણિ ૧૨—હુવિં સરસ્વતી ધઉલ: આમાં ૧૪૪-૧૫૨ એ
નવ કડીઓ ધઉલ, તૂટક, ધઉલ, તૂટક, ધઉલ,
તૂટક, ઉલ, ધતૂટક, ધઉલ એમ કડીઓ આવેલી

છે. આમાં ધઉલ છે તેની પ્રત્યેક લીટી ચોપાઈ + દોહરાનું સમ ચરણ, આવાં ચાર ચરણની યોજના છે, ન્યારે ત્રૂટકમાં એ અર્ધ ૧૧+૧૧ માત્રાનાં દોહરાના સમ પદ જેવાં ચાર પદનાં છે, પછી શુદ્ધ હરિગીતનાં ૨૮ માત્રાનાં ચાર ચરણો છે. હરિગીતના માપનો આ પ્રયોગ આટલો જૂનો છે એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવું છે.

૬૧ણિ ૧૩—ચરણાકુલ-ચોપાઈનું મિશ્રણ કડી ૧૫૩-૧૮૯.

૬૧ણિ ૧૪—રવંતગિરિ રાસુના ૪ થા કડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સોરઠાની ૧૯૦-૨૦૩ કડીની દેશી છે, જેમાં પ્રત્યેક અર્ધમાં પ્રથમ શબ્દ પછી ણકાર ગેયતાને માટે યોગ્યેલો છે. એ વિશે સૂચન ૧૬૦ મે પૃષ્ઠે આ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું જ છે.

એ દેશીઓનાં મૂળ આમ આટલાં જૂના મળી આવે છે, એ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે.

કવિતાની દૃષ્ટિએ આ એક નાનું વીરગાથાત્મક (romantic) કાવ્ય છે. આટલું જૂનું આવા પ્રકારનું કાવ્ય હજી સુધી મળ્યું નથી. નીચે આપવામાં આવતું અવતરણ કવિનું શબ્દપ્રભુત્વ તેમ જ તેની પ્રતિભાનો અવશ્ય ખ્યાલ આપશે:

ચંદ્રચૂડ વિન્નહર રાઠ, તિણિ વાતઠે મનિ વિહીય વિસાહ ।
હા કુલમંડલ હા કુલવીર. હા સમરંગણિ સાહસધીર ॥૧૫૩॥
કહીઠ કહિ નઠે કિરિઠં ધણું, કુલ ન લભવિઠ તઠે આપણું ।
તઠે પુણ બરહ બલાવિહ આપ, બલુ બણાવિહ તિહૂંચણિ આપુ ॥૧૫૪॥
સુ નિ બોલઠે બાહુબલિ પાસિ, દેવ મ દોહિલુંઠે હીઠ વિમાંસિ ।
કહિ કુલ બપરિ કીજઠ રોસુ, એહ નિ દેવહ દીજઠ દોસુ ॥૧૫૫॥
સામીય વિસમુ કરમવિપાહ, કોઠ ન છૂટઠ રંક ન રાઠ ।
કોઠ ન ભાંજઠ લિહિયા લીહ, પામઠ અધિક ન ઓછા દીહ ॥૧૫૬॥
ભાંજઠ ભૂચળિ બરહ નરિહ, મઠ સિહ. રણિ ન રહઠ સુરિહ ।
કમ બણિ બરવીય બાવન વીર, સેલઠ સમહરિ સાહસ ધીર ॥૧૫૭॥

ધસમસ ધીર ધસઈ ધડહડઈ, ગાજમ ગજદલિ ગિરિ ગડયડઈ ।
 જસુ જુમ જડહડ હડમ જડક, દલ દડવડમ જિ ચંડ ચડક ॥૧૫૮॥
 મારમ દારમ ખલ દલ ખલમ, હેડ હણેહણિ હયદલ હણમ ।
 એનલલેખ કુલુ કૂખઈ અજમ, ઇમ પચારીય પાડમ પજમ ॥૧૫૯॥
 નરુ નિરુવમ નરનરમ નિનાદિ, વીર વિણાસમ વાદિ વિવાદિ ।
 તિન્નિ માસ એકલલક ભિડમ, તક પુલુ પૂરક ચકહ ચડઈ ॥૧૬૦॥
 ચજિદ કોડિ વિધાધર સામિ, તક ઝૂમ રતનારી નામિ ।
 દલ દંદોલિક દહઠ વરીસ, તક ચક્રિઈ તસુ છેદીય સીસ ॥૧૬૧॥
 રતનચૂડ વિધાધર, ધસમ, ગંજમ ગયધડ, હીચડમ હસમ ।
 પવન જય ભડ ભરહુ નરિદ, સુ જિ સંહારીય હસઈ સુરિદ ॥૧૬૨॥
 બાહુલીક ભરહેસર તણ, ભડ ભાંજળીય ભિડીક ધણ ।
 સુરસારી બાહુળલિભઈ, ભડિક તેણ તલિ ફેરીય ઠાક ॥૧૬૩॥
 અમિતકેત વિધાધર સાર, જસ પામીમ ન પૌરુષ પાર ।
 ચલિલક ચકધર વાજમ અંગિ, ચૂરિક ચક્રિહિ ચડિક ચકરંગિ ॥૧૬૪॥

x

x

x

મહેન્દ્રચૂડ રથચૂડ નરિદ, ઝૂઈ હડહડ હસઈ સુરિદ ।
 હાકઈ તાકઈ તુલપઈ તુલઈ, આઠિ માસિ જમ જિમપુરિ રિવઈ ॥૧૬૭॥
 દંડ લેઈ ધસીક યુરદાદિ, ભરતપૂત નરનરમ નિનાદિ ।
 ગજક બલિ બાહુળલિ તણક, વંસ મલહાવિક તીણિ આપણ ॥૧૬૮॥

x

x

x

સૂરિજ સોમ સમર હાકત, મિલિયા તાલિ તોમર તાકત ।
 પાંચ વરિસ ભર ભેલીય ધામ, નીચ નીચ કામિ લિવારિયા રાઈ ॥૧૭૨॥
 ઇકિ ચૂઈ ઇકિ ચપઈ પાય, એકિ ડારઈ એકિ મારઈ ધાઈ ।
 ઝવઝવત ઝૂમ સેમંસ, ધનુ ધનુ રિસહેસરનુ વંસ ॥૧૭૩॥
 સક મારી ભરહેસરનક, રણ રસિ રોપમ પહિલક પાક ।
 ગિણમ ન ગાંઠમ ગજદલ હણમ, રણરસિ ધીર ધણાવમ ધણમ ॥૧૭૪॥

x

x

x

જિહું દલિ વાજ રણિ કાહલી, ખવદલ ખેણિ ખે ખલમલી ।
 ધૂસઈ ધસકીય ધડ યરહરઈ, વીર વીર સિઈ સયવર વરમ ॥૧૭૫॥
 જીયીય ખેહ ન સૂઝ સૂર, નવિ ભણીય સવાર અસૂર ।
 પડઈ સુહડ ધડ ધાયઈ ધસી, હણઈ હણેહણિ હાકઈ હસી ॥૧૭૬॥

આથી પણ વધુ જોસદાર ભાષા કવિએ પ્રયોજી છે. આમ આ કાવ્ય એક જૂનું અને પછીના કવિઓને વિશિષ્ટ રાહ બતાવનારું રચાયું છે, એ સમજાય તેમ છે.

“ભુદ્ધિ રાસ” એ કૃતિ સૌમ્ય છે. એમાં ઉત્તમ પ્રકારની કવિતા નથી, પણ ઉપદેશ સારો છે. કાવ્યબંધની દૃષ્ટિએ જોતાં તેમાં ચાર ખંડ છે:

આરંભ : ૧ લી કડીમાં ધ્રુવા પછી ૨-૧૪ કડીમાં ચરણાકુલ-
ચોપાઇનું મિશ્રણ

કવણિ ૧ : પ્રાયઃ પ્રત્યેક અર્ધને અંતે એકારવાળી સોરઠાની
દેશી, કડી ૧૫-૨૩.

કવણિ ૨ : ૧૬+૧૬+૧૩ નાં ત્રણ પદની દોઢ ૨૪-૪૫.

કવણિ ૩ : કોઈ કોઈ સ્થળે વિષમ પદને અંતે એકારવાળો દોઢરો,
કડી ૪૬-૬૩.

આ જંને કાવ્યની ભાષાભૂમિકાના વિષયમાં પૃ. ૧૫૮-૧૫૯ ઉપર આપેલી ભાષાશાસ્ત્રીય સૂચનાઓ અનુમંદિત કરવી. ગૂજરાતી-પણ આમાં ક્યાં છે તે તેનાથી સમજી શકાશે.

આ કૃતિઓ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રસિદ્ધ કરવા બદલ મુનિશ્રી જિન-વિજયજીનો આ વિષયના રસિયાઓ ઉપર અસાધારણ ઉપકાર છે, તે મોંઘતાં આનંદ થાય છે.

પરિશિષ્ટ-૪

ગૂજરાતી ગરબીઓનું મૂળ^૧

આજે ગૂજરાત તેના ગરબી-ગરબા સાહિત્યથી સાહિત્યજગતમાં એક અનેખી ભાત પાડી આપે છે. ગૂજરાતજોના “રાસ” હિંદના ખીજા પ્રાંતોમાં પણ સાશ્ર્વ દૃષ્ટિથી આદર પામી રહ્યા છે. ગૂજરાતના સાહિત્યોત્કાસમાં આ રાસ-સાહિત્ય કે ગરબી-ગરબા સાહિત્યની આજે પણ અત્યંત વિપુલતા છે. જૂનું પણ ઘણું છે, નોંધાયેલું પણ ઘણું છે, વણનોંધાયેલું પણ ઘણું છે, નવા દૃષ્ટિબિંદુથી છેલ્લા સૈકામાં રચાયું પણ ઘણું છે. અને તેમાંનું પ્રસિદ્ધ પણ ઘણું થઈ ચૂક્યું છે, તેમ હજી ઘણું રચાયુંયે જાય છે:

“રાસ” શબ્દથી તો આપણે તેના એક કરતાં વધુ અર્થથીયે વાકેફ છીએ. તેના પ્રચલિત અર્થો આ તો વ્યાપક છે:

૧. યુવક અને યુવતીઓ કે યુવક અથવા યુવતીઓ જોળ કુંડાળામાં તાળીઓ કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ જે એક પ્રકારનું સમૂહનૃત્ય કરે છે તે. આ અર્થ કૃષ્ણની “રાસલીલા” જેટલો જૂનો છે.

૨. જૈન તેમ જ જૈનેતર ગૂજરાતી સાહિત્યમાં રચાયેલું ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કવિતાસાહિત્ય; ઉપદેશરસાયનરાસ, ભરતેશ્વરબાહુ-બલિ રાસ, રેવંતગિરિરાસ, કણ્ઠ્ઠીરાસ, સમરાસ, પેથડરાસ એ વગેરે જૈનકૃતિઓ અને નાકર જેવા જૈનેતર કવિનો નળદમયંતી-રાસ વગેરે અનેક કૃતિઓ સુપ્રસિદ્ધ છે. આજ “રાસ” > “રાસ” કે “રાસઉ” થઈ “રાસો” થયે “પૃથ્વીરાજ રાસો” વગેરે ઇતરપ્રાંતીય સાહિત્યમાં પણ પ્રચુકા છે.

૧. “ગૂજરાતી”નાં સને ૧૯૩૬ના “દીપોત્સવાક”માંથી પુનર્મુદ્રિત, થોડા સુધારા સાથે.

૩. અત્યારે ગરબી-ગરબા-રાસ એ વગેરે ગીત-વિશેષ આ પ્રકાર સમૂહનૃત્યોમાં મોટેથી લયપદ્ધ ગાવામાં આવે છે. પ્રથમ પ્રકારના અર્થમાં નૃત્યવિશેષ અને આ તૃતીય પ્રકારના અર્થમાં ગીતવિશેષ, એ બેઉનો કાર્યકારણભાવ એવો સંબંધ છે. બંને બંને વિના અપૂર્ણ ગણાય છે.

આમ આ ત્રણ અર્થોમાં “રાસ” શબ્દ આપણે જાણીએ છીએ. પ્રાચીન સાહિત્યમાં પારિભાષિક અર્થે “રાસ” શબ્દનો પ્રયોગ આપણને ૧૦મી શતાબ્દીથી આ બાજુ મળે છે. સરસ્વતીકંઠાબરણમાં ભોળે, અને કાવ્યાનુશાસનમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર “રાસ” કે “રાસક” શબ્દનો રૂપક વિશેષે ઉપયોગ આપ્યો છે. આ પૂર્વે એ શબ્દનો ઐતિહાસિક પ્રયોગ આપણને પુરાણોત્તર સાહિત્યમાં નથી મળતો. એ અર્થમાં “રાસ” સમૂહનૃત્યમાં આપણે પ્રયોજીએ છીએ, એ અર્થમાં ભાસના “બાલચરિત” નાટકમાં આપણે સૌથી પ્રથમ મેળવિએ છીએ. હરિવંશમાં એ પ્રકાર પ્રયુક્ત છે: પણ ત્યાં નામ નથી મળતું. તે નામ તે હજીસક એ નૃત્યવિશેષ છે. એમાં સ્ત્રી-પુરુષ બંને ભાગ લઈ શકે છે; પરંતુ નાયક એક જ હોય તેવું તેમાં મળે છે: અજ્ઞ મહીં દામોદબો દમણિં હુન્દાવળે ગોવકળ્ણભાહિ હજ્જીષ્ઠાં ગામ પક્ષીલિદં આમચ્છદિ (આર્ય, ભર્તા દામોદર આ વૃંદાવનમાં ગોપકન્યકાઓ સાથે હૃદયીસક નામનો નૃત્યવિશેષ ખેલવા આવે છે) હૃદયીસક જોવાને માટે ગોપ-બાલકો વૃંદાવનમાં જવા તૈયાર થાય છે. હરિવંશમાં એ પ્રકાર નીચે મુજબ નિર્દિષ્ટ છે:

एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालरलंकृतः ।

शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥

(વિષ્ણુપર્વ ૨૦-૩૫)

આ જ નૃત્યવિશેષ “રાસ” છે, એવી હકીકત “બાલપુરાણ”માં સૌથી પ્રથમ આપણને મળે છે:

ગોપીપરિવૃત્તો સર્વિ શરચ્ચન્દ્રમનોરમામ્ ।

માનયામાસ ગોવિન્દો રાસારમ્ભરસોત્સુકઃ ॥

(અ. ૧૮૮-૨૧)

અને તામિઃ પ્રસન્નચિન્તામિર્ગોપીભિઃ સહ સાદરમ્ ।

રરામ રાસગોષ્ઠીભિક્ષદારચરિતો હરિઃ ॥

(અનન, શ્લોક ૩૧)

આ પછી પુરાણોમાં એ શબ્દ પુષ્કળ રૂઢ થઈ ગયેલો મળે છે. શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં તેના એ પારિભાષિક અર્થમાં આપણે ઉપર ખતાવ્યું તેમ ૧૦ મી શતાબ્દીથી મેળવિયે હિયે. વધુ રકુટ વ્યાખ્યા મળે એ ખાતર કાવ્યાનુશાસનમાં જે સ્વરૂપનો નિર્દેશ છે, એ અહીં ખતાવું છું;

ગેયં હોમ્વિકા-ભાગ-પ્રસ્થાન-શિક્ષક-ભાણિકા-પ્રેરણ-રમાક્રીડ-હૃલ્લી-સક-રાસક-ગોષ્ઠી-ગ્રીગદિત-રાગકાવ્યાદિ ॥

આમાં આપણને હૃલ્લીસક અને રાસક એ એ પ્રકારનાં ગેય ઉપરૂપકા મળે છે. પરંપરાગ્રામ લક્ષણો આ. હેમચંદ્ર તેનાં નીચે મુજબ નોંધ્યાં છે:

મખ્દલેન તુ તન્મૃત્તં હૃલ્લીસકમિતિ સ્મૃતમ્ ।

એકસ્તત્ર તુ નેતા સ્યાદ્રોપહ્નોણાં યથા હરિઃ ॥

અનેકનર્તકીયોજ્યં ચિત્રતાલલયાન્વિતમ્ ।

ભાવતુઃષષ્ટિયુગલાદ્ રાસકં મસ્ટગોદ્ધતમ્ ॥

(કા. શા. પૃ. ૪૪૫-૪૬, શ્રી ૨. છા. પરીખ-સંપાદિત)

આમાં ૧. એક જ નેતાવાળું અનેક સ્ત્રી સાથેનું નૃત્ય તે હૃદયીસક અને ૨. અનેક નર્તકીઓએ ચોળેલું, વિવિધ તાલ અને લયવાળું ૬૪ યુગલોથી માંડીને વધતેરું રાસકનૃત્ય છે. આમ કૃષ્ણની રાસક્રીડા એ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ હૃદયીસક છે; પણ પાછળથી આ પારિભાષિક અર્થ ગળાઈ ગયો છે અને સર્વ સામાન્ય સમૂહનૃત્ય તે પછી સ્ત્રી-પુરુષોનું મિશ્રિત હોય કે માત્ર સ્ત્રીઓનું જ હોય તેવું

રાસકનૃત્ય સ્વીકારાર્થ ગયું છે, અને પાછળથી વિષય-વૈવિધ્ય પણ આવી ગયું છે.

પ્રાચીન ગૂજરાતીમાં “રાસ” શબ્દથી વ્યવહાર કાવ્યસાહિત્ય, ઉપર જે બીજા અર્થમાં બતાવાયું છે, તે આપણને ૧૨મી સદીમાં સૈાથી પ્રથમ મળે છે. તે જિનદત્તસુરિનો “ઉપદેશરસાયનરાસ”. કવિએ ૧૬ માત્રાના પદ્ધિછંદમાં એ ઉપદેશાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે. એની ગેયતા બતાવવા ટીકાકારે સૂચન કર્યું છે કે અવં સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ ।

આ ગીતકાવિદોથી ગવાતા ગેય-રાસમાં ચર્ચરી અને રાસ એવી બે મંત્રાઓ મળે છે. આ બંને ગેય છે. આમાં “ચર્ચરી” દોહરા-બંધમાં મળે છે; “રાસ” વિવિધ બંધોમાં મળે છે. આપણી “દેશી”-ઓનો વિકાસ આપણે આ “ચર્ચરી” અને “રાસ”માં સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

એક વસ્તુનો અહીં ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક થઈ પડે છે; અને તે એ છે કે સમૂહનૃત્યમાં તાલલયાન્વિત ગાનને માટે જે વસ્તુ પ્રયુક્ત થાય છે, તેનો “રાસસાહિત્ય”માં સ્વીકાર અભિપ્રેત છે; એટલે સાદા દોહરા-ચે પાઈ-પ્રાંધો=પવાડા અને નરસિદ-ભાલણ-મીરાં વગેરેની કૃતિઓમાં મળે છે તેવાં ટૂંકા પદો, એ કાઠીને તાલ અને લયની દૃષ્ટિએ આપણે નોખાં પાડી શકીએ નહિ. માત્ર ત્યાં કાનો કેટલા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે, તેટલો માત્ર પ્રસંગપરત્વે ભેદ માત્ર જોઈ-જાણી શકીએ. નામ ભલે જુઝાં રહ્યાં પણ પ્રાણમાં એકતા-અનન્યતા તાલલયની દૃષ્ટિએ છે, એ સિદ્ધ વાતની ઉપેક્ષા લેશ પણ કરવી ન જોઈએ. કડવામદ્ધ કાવ્યને આપણે દેશીબંધ તરીકે જોમ સ્વીકારીએ છીએ તે જ પ્રમાણે પ્રાંધો=પવાડા અને પદો એ પણ દેશીબંધ જ છે. આ દેશીબંધ જ આપણા “રાસ”માં અનુસૂત રહેલો છે, એ તજ્જોને અજ્ઞાતપૂર્વ ભાગ્યે જ હશે. આ એનવણી એ માટે આપવી પડે છે કે એક નાના પદમાંથી જ વિકસિત સ્વરૂપ

પામી પવાડાના રૂપમાં કે કડવાના રૂપમાં દેશીબંધ આવી રહ્યો છે. એ વાતના અજ્ઞાનને કારણે આ એક ને બીજું ભુંદું, પદ ભૂલું ને ગરબી ભૂદી, ગરબા ભૂદા ને આપણા રાસ ભૂદા, એવા અશાસ્ત્રીય ભ્રમમાં આપણે ગોથાં ખાવાં પડે છે. ધાર, ટેકરો, ડુંગરી, ડુંગર અને પહાડમાં જે ભેદ છે, એવા ભેદ સિવાય આમાં ભાગ્યે જ બીજું જોવા મળશે, અને નીચે એ વસ્તુ સ્વતઃ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

આપણી દેશીઓનો ઉદ્દગમ કયારથી ? નાટ્યશાસ્ત્રકારે ધ્રુવાઓના અનેક પ્રકાર આપ્યા છે; પણ એનો સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ આપણને કાલિદાસના વિક્રમેર્વશીયમાંના અપભ્રંશ વિભાગમાં મળે છે. એમાં કેટલાયે વિવિધ માત્રામેળ છન્દો પ્રયુક્ત છે. આપણા ગાણીતા દોહરા, ચોપાઈ, ચરણાકુલ અને પ્લવંગમ કે જે ત્રણે છેક આજના સમયના “રાસ” સુધી ઊતરી આવ્યા છે, એ એમાં ખાસ ધ્યાન એવું છે:

દોહરો:—મહં જાણિઉ મિઝલોઝળી ગિસઅરુ કોઈ હરેઈ ।

જાવ ણુ ણવતલિ સામલઉ ધારાધરુ ત્રિસેઈ ॥ ૭ ॥

પ્લવંગમ:—જલહર સંહરુ एहु कोपि आढत्तओ

अविरलधारासारदिसामुहकन्तओ ।

ए मई पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेखिखमि

तव्वे जं जु करीहिसि तंतु सहीहिमि ॥ ૮ ॥

ચોપાઈ:—પરહુઅ મહુરપલવિણિ કન્તિ

णन्दणवण सल्लन्द भमन्ति ।

जइ पइ पिअअम रा महु दिछी

ता आअरुखहि महु परपुट्ठि ॥ ૧૪ ॥

ચરણાકુલ:—इउं पइं पुछल्लिमि अरुखहि गअव

ललिअपहारा णासिअ-तरवर ।

दूरविणिज्जिअससहरकन्ती

दिछी पिअ पइं समुह जन्ती ॥ ૨૧ ॥

આ ચાર ચાલુ અંધ ઉપરાત એક અંધ જે વિક્રમોર્વશીયમાં મળે છે, તે અતેરી જ ભાત પાડે છે. એ જ અંધ મુખ્યત્વે પાછળથી આપણી દેશીઓમાં જ્યદેવના ગીતગોવિંદથી માંડી અત્યાર સુધી ખૂબખૂબ વ્યાપક બની રહ્યો છે. આ અંધ તે સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટી: એના મૂળમાં ચરણાકુલનું વિષમ ચરણ અને દોહરાના સમપદનું સમચરણ તરત પકડી શકાય તેમ છે:

પરિઅસ્તરચુરદારિઅમેઝણિ વળ-ગહણે અવિચાલુ ।

પરિમણ્ડ પેછછહ લીળો ણિઅ-કજ્જુજ્જુઅ[ઓ] કાલુ ॥૨૩॥

આપણી ગરબીઓમાં પ્રચલિત પાંચે અંધ વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંક જેટલા જૂના છે. કાલિદાસનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧ લી સદીથી ઈ. સ. ની ૪ થી સદી સુધીમાં છે. વિક્રમોર્વશીયનો રચનકાળ પણ એ જ ગાળામાં છે. માત્ર ચોથા અંકમાંના અપભ્રંશવિભાગના વિષયમાં કાઈ કાઈ વિદ્વાન કાલિદાસના કર્તૃત્વને શંકાસ્પદ માને છે. અપભ્રંશ સાહિત્યની ભાષા તરીકે તો વલ્લભીદાળમાં સ્વીકારાયેલી જ હતી; એટલે એ ત્રણ સદી આગમ્યના વિક્રમોર્વશીયમાં અપભ્રંશ-વિભાગ ખુદ કાલિદાસે રચ્યો હોય તો તેમાં ન બનવા જેવું કાંઈ નથી. આ હેમચંદના સમયમાં તો તેમના સમય સુધીના અધા છંદો-વૃત્તો-અધા “છંદોનુશાસન”માં સ્વીકારાઈ ગયેલા હતા; એટલે આપણી ગરબીઓ-દેશીઓનાં મૂળ તેટલાં જૂનાં હોવામાં તો હવે કશી શંકા નથી. આ હેમચંદના સમય લગભગમાં અંગાળમાં કવિ જ્યદેવે “ગીતગોવિંદ”ના રમણીય અધા પ્રાધા મુખ્યાઅંધ રચી આપ્યા છે. આ અધા જ દેશીઅધા છે.

ઉપર આપેલા પાંચ અધામાંના દોહરાનો અને પદ્યવગમનો એ બે અંધ જ્યદેવે પ્રયોજ્યા નથી, આકીના ત્રણ પ્રયોજ્યા છે. એમાં પણ સર્વેયા ચાલની ચોપાઈ દાવટીમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય પણ આપ્યું છે. આ ઉપરાંત જ્યદેવે યૂજરાતને ચિરપરિચિત હરિગીત ચાલની ચોપાઈ દાવટી અને ૩૪ માત્રાના મૂલજાનો અંધ ઉપરાંત ૩૭

માત્રાના બ્રહ્મણના ૨૦+૧૭ નાં પદોને પ્રત્યેકને લઈ જુદા જે પ્રબંધ પણ લીધા છે, જેમાં ૧૭ માત્રાવાળા પદની સાથેસાથ ૧૫ માત્રાનું ૫૬ પણ બીજા ચરણ તરીકે પ્રયોજાયું છે. આ બધાનાં ઉદાહરણો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. સર્વત્ર ધ્રુવપદો જુદા જુદા માપનાં છે, તે અહીં લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ:

ઓપાઠ:—અનિલતરલકુવલયનયનેન તપતિ ન સા કિસલયશયનેન

સખિ યા રમિતા વનમાલિના ॥ ૧ ॥

વિકસિતસરસિજલલિતમુખેન સ્ફુટતિ ન સા મનસિજ-

વિશિખેન ॥ સખિ યા૦ ॥ ૨ ॥

(પ્રબંધ ૧૬ મો)

ચરણાકુલ:—સ્મરસમરોચિતવિરચિતવેશા ગલિતકુસુમદરવિલલિતકેશા ।

કાપિ મધુરિપુણા, વિલસતિ યુવતિરધિકગુણા ॥૧॥

હરિપરિરમ્મણવલિતવિકારા કુચ્ચલ્લશોપરિ તરલિતહારા ॥કાપિ૦॥૨॥

(પ્રબંધ ૧૪ મો)

સવૈયા ચાલની (૧) લલિતલવજ્જલતાપરિશીલનક્રોમલમલયસમીરે

ઓપાઠ દાવટી મધુકરનિકરકરમ્બિતકોકિલકૂજિતકુજ્જકુટીરે ।

વિહરતિ હરિરિહ સરસવસન્તે

નૃત્યતિ યુવતિજનેન સમં સખિ વિરહિજનસ્થં દુરન્તે ॥

(પ્રબંધ ૩ ભે)

(વંવિધ્ય) (૨) રતિમુલ્લસારે ગતમભિસારે મદનમનોહરવેશમ્ ।

ન કુરુ નિતમ્બિનિ ગમનવિલમ્બનમનુસર તં હૃદયેશમ્ ॥

ધીરસમીરે યમુનાતીરે વસતિ વને વનમાલી ।

ગોપી-પીનપયોધરમર્દનચન્નલકરયુગશાલી ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૧ મો)

(૧ માત્રા ઓછી) (૩) સમુદિતમદને રમણીવદને ચુમ્બનવલિતાધરે ।

મૃગમદતિલકં લિખતિ સ પુલક મૃગમિવ રજનીકરે ॥

રમતે યમુનાપુલિનવને વિજયી મુરારિરધુના ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૫ મો)

આ ત્રણ જૂના ઉપરાંત :
 હરિગીતની આસની } મામિયં ચલિતા ચિલ્લોક્ચ : શૃતં વધૂનિચયેન ।
 આપાઈ દાટવી } સાપરાધતયા મયાપિ ન વારિતાડતિમયેન ।
 હરિહરિ હતાદરતયા ગતા સા કુપિતૈવ ॥ ૧ ॥
 કિં કરિષ્યતિ કિં વદિષ્યતિ સા ચિરં વિરહેણ ।
 કિં ધનેન જનેન કિં મમ જીપિતેન ગૃહેણ । હરિ ૦ ૨ ।
 (પ્રબંધ ૭ એ)

૩૪ માત્રાનો ખૂંડણુ :—વદસિ યદિ કિંચિદપિ દન્તરુચિ કૌમુદી
 હરતિ દરતિમિરમતિધોરમ્ ।
 સ્ફુરદધરસીધવે તવ વદનચન્દ્રમા
 રોચયતુ લોચનચકોરમ્ ।
 પ્રિયે નારુલીલે, મુશ્ચ મયિ માનમનિદાનમ્ ॥ ૧ ॥
 (પ્રબંધ ૧૯ એ)

૨૦ માત્રાનું ખૂંડણુ :
 ૫૬૩ } કથિમમયેડપિ હરિરહહ ન યયૌ વનં
 મમ વિફલમિદમમલરૂપમપિ યૌવનમ્
 યામિ હે, કમિહ શરણં સહીજનવચનવચ્ચિતા ॥ ૧ ॥
 (પ્રબંધ ૧૩ એ)

૧૭ માત્રાનું ખૂંડણુ :
 ૫૭૬ પદ પૂર્વ પદ તરીકે } મજ્જુનરકુઞ્જતલત્રેલિસદને
 વિલસ રતિરમસહસિતવદને ।
 પ્રવિશ રાધે માધવસમીપમિહ ॥ ૧ ॥

આ ગણીતા બંધો ઉપરાંત ત્રણ બંધ જ્યદેવે એવા આપ્યા
 છે કે જેનો પ્રચાર ગૂજરાતી દેશીએમાં જેવામાં ખાસ નથી આવતો;
 હોય તો મારા જેવામાં નથી આવ્યો તે:

(૧) પ્રલયપયોધિજલે ધૃતવાનસિ વેદમ્
 વિહિતવહિત્રચરિત્રમલ્લેદમ્ ।
 કેશવ ધૃતમીનશરીર જય જગદોષ હરે ॥ ૧ ॥
 (પ્રબંધ ૧ એ)

આમાંનું સમચરણ ચરણાકુલનું છે.

(૨) ચિત્રકમલાકુચમણલ ધૂતકુણલ નૃ

કલિતલલિતવનમાલ જય જય દેવ હરે ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૨ એ)

આમાંનું કલિત...માલ એ દોહરાનું સમપદ છે.

(૩) વહતિ મલયસમીરે મદનમુપનિધાય

સ્ફુટતિ કુસુમનિકરે વિરહિહ્વદયદલનાય ।

તવ વિરહે વનમાલી સલિ સીદતિ ॥ ૧ ॥

(પ્રબંધ ૧૦ મો)

આ પ્રમાણે વિક્રમની ૧૨ મી સદીમાં આપણા પરિચિત કેટલાક કવિઓ જન્મદેવ વાપરે છે એ બધી જ દેશીઓ છે. એ પ્રયોગો-અષ્ટ-પદીઓના રાગ પણ આપણી દેશીઓમાં સવસામાન્ય એવા (૧-૧૩) માલવ, (૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮) ગુર્જરી, (૩-૧૪-૨૦) વસંત, (૪-૨૪) રામકરી, (૬) માલવગૌડ, (૮) કર્ણાટ, (૯) દેશ, (૧૦-૧૬-૧૯) દેશો વરાડી, (૧૨) ગોડકરી, (૧૭) ભગવી, (૨૧-૨૨) સાદો વરાડી અને (૨૩) વિભાસ, એ ૧૨ રાગો છે. આમાંનો ગોડકરી (૬) સમજાયો નથી, આકીના તદ્દન જાણીતા છે. વરાડીના એ પ્રકાર મળે છે: સાદો અને દેશી. આમાં ગુર્જરી રાગમાં ૨-૫-૭-૧૧-૧૫-૧૮ એ છ અષ્ટપદીઓ છે, આ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વસ્તુ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આવા પ્રકારની દેશીઓનાં કાવ્યો, એકદમ એ અપવાદ મિવાય પછી હાથ નથી આવતાં. આજકાલમાં આપણું જૂની ગૂંજરાતીનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે શાંત વિકાસ સાધતું આવે છે. એ કાલના રાસસાહિત્ય તરફ નજર દોડાવતાં આપણી દેશીઓનાં દર્શન આપણને થાય છે. લાંબાં એ કડવાં, ટૂંકાં એ પદો: આ પાછલાં પદો એ ગરબી અને લાંબાં કડવાં, એ ગરબાં, આ સમજ આપણને બહુ બહુ મોડી મોડી આવે છે.

હવે આપણે અહીં આપણી જૂની ગૂર્જરાલીના સાહિત્યમાં જે કાંઈ મળે છે, તે તરફ નજર દોડાવશે. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ (બા. ઓ. માળા)માં છપાચેત્રા રાસ સૌથી પ્રથમ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એનાથી પહેલાંનું સાહિત્ય ઘણું દશે, છતાં આજે આપણા હાથમાં નથી. ઉપર જ્યદેવના ગીતજેવિદમાંથી અવતરણો આપતાં ક્યા ક્યા બંધેમાં દેશીઓ મળી છે, તે બતાવવામાં આવ્યું છે. જેને કહી રાસયુગ કહું છું તે વિ. ની ૧૩ મી અને ૧૪-૧૫ મી સદીમાં જન રાસોના જ ધોધ વહી છે, તેમાંથી ઘણા ઓછા પ્રસિદ્ધ થયા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે પણ દેશીઓ અને ગરબીઓનાં મૂળ શોધી આપવામાં સારી રીતે મદદગાર થઈ શકે છે. દોહરાબંધ એ તો આ કાળમાં ગેય કવિતાએને માટે પુરાણકાળના અનુષ્ટુપ અને પ્રાકૃત કાળની ગાથાઓની જેમ વ્યાપક બંધ છે. આ સાથેસાથ તેનાથી ઊંચટો એવો સોરઠો પણ ગેય કવિતામાં પ્રયુક્ત થયેલો મળે છે. પ્રથમ ઉદાહરણ તરીકે હું અહીં “રેવંતગિરિ રાસુ” લેવા માગું છું; તેમાં જે ચાર કડવો છે, તેમાંનું પ્રથમ કડવું શુદ્ધ દોહરામાં આપવામાં આવ્યું છે. તે ગવાતું હશે તેને માટે કશો પણ શંકા નથી લાગતી; સમય કે ચેયું કડવું જે સોરઠો બંધમાં આપવામાં આવ્યું છે, તે તો એવી રીતે આપવામાં આવ્યું છે કે જે બરાબર ગાઈ શકાતું હોય.

ગિરિગર્યાસિહરિ ચરેવિ અબજ બાહિ બંબાલિકં એ ।

સમિણી એ અખિરોવદેકુ દીકુ રમ્માકલં એ ॥ ૧ ॥

વજ્જલ એ તાલકંસાલ વજ્જલ મદલ ગુહિરસર ।

રંગિહિ [એ] નમ્યલ બાલ પેખિવિ અખિકમુહકમદુ ॥ ૨ ॥

સુભકર એ ઠવિક ઉચ્છગિ ચિભકરો નંદણ પાસિક એ ।

સોહલ એ બિન્નસિગિ સામિણિ સોહસિધાસણી એ ॥ ૩ ॥

૧. અને આ પૂર્વે પરિશિષ્ટ ૩મ મા આપેલા “ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ”નું અનુસંધાન કરવા વિજ્ઞાપિત છે.

દાવઠ એ રૂખખંડ મંગુ પૂરઠ એ વંછિડ લવિયજલુ ।

રૂખખંડ એ ચઢરિહુ સંધુ સામિલિ સીહસિધાસણી એ ॥ ૪ ॥

વધુ કડીઓ નથી ઉતારતો. આ પંક્તિઓ આપતો, એકાર અત્રત્રથી કાઢી લેવામાં આવે તો સ્પષ્ટ થશે કે, એ બંધ ચોખ્ખો સોરઠાબંધ છે. અહીં એ પ્રશ્ન સહજ છે કે એકાર આમ વચ્ચે શા માટે ધુસાડવામાં આવ્યો છે? આ કાવ્ય સ્વયં રાસ છે. રાસને માટે જિનદત્તસૂરિના “ઉપદેશરસાયન રાસ”નો ટીકાકાર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અર્ચ સર્વેષુ રાગેષુ ગીયતે ગીતકોવિદૈઃ । આમ આ રાસ ગવાતો હોય તો જ એકાર તે તે સ્થળે દાખલ કરવો વાજબી છે; નહિતર તેની કોઈ પણ જરૂર નથી. આ રાસ સ્પષ્ટરૂપે ત્રેતાલ તેમ જ દાદરા કિંવા હોંચિના તાલમાં ગાર્મ શકાય છે. કામને અહીં એ જાતની શંકા ઉત્પન્ન થશે કે આ રાસ તાલબદ્ધ ગવાય છે, એવો તત્કાલીન કોઈ તટસ્થ પુરાવો ખરો ?

આનો જવાબ બહુ સરલ છે, તે સમયમાં હોંચ અને દાંડિયારાસ પૂર્ણ પ્રચારમાં હતાં. ‘સમક્ષેત્રિરાસુ’માં આપેલા નીચેના ઉલ્લેખ તરફ હું મારા રનિક વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા રમ્મલઉં છું:

બધસધ સહુધ શ્રમણસંધ સાવય ગુણવંતા ।

જ્યેષ્ઠ ઉચ્છતુ જિનહ ભુવણિ મનિ હરંધ ધરંતા ।

તીછે તાલારસ પડઠ બહુ ભાટ પઠંતા ।

અનધ લકુટારસ જોઈછ ખેલા નાચંતા ॥ ૧૪૮ ॥

આ “તાલારાસ” તે હોંચ-લમચી કે સ્ત્રીઓ આજે હાથની તાળી દઈ જે રાસડા લે છે, તે છે. જ્યારે “લકુટારાસ” વગર શંકાએ દાંડિયારાસ છે. ‘સમક્ષેત્રિરાસુ’માં આ રાજાઓની નીચે જ એક એવા પ્રકારનો બંધ મળે છે, જે ચોખ્ખો “રાસડો” કહો. “ગરબી” કહો તેવો છે. એનો બંધ દોદરાબંધ છે, પણ વિષમ ચરણને ગંતે પ્રત્યેક પંક્તિમાં એક એક જુદું પદ અધિક ખાસ તાલ માટે પ્રયોજવામાં આવ્યું છે; જેમકે:

ત્રીજી હેતુ સુ સંભલક એ વરલોયણે નં ભણિક વીયરાઈ ।
મણગંભીર સો જિજ્ઞાસુ વચણ મુગલોયણે તસુ નવિ જીવમ કાષ ॥ ૫૬ ॥
વચન ઈકેકા મુદુ નહી વરલોયણે નં જોલમ ભગવંતુ ।
ત્રિહુ ભુવણે ચુડામણિ ય મુગલોયણે સહ જાણમ અરિહંતુ ॥ ૫૭ ॥

આ એ કડીઓમાં વરલોયણે અને મુગલોયણે શા માટે દાખલ કરવામાં આવ્યાં છે ? સં. ૧૩૨૭ માં રચાયેલા “સમક્ષેત્રિરાસ”માં આમ વિશિષ્ટ લય માટે ચાલુ શુદ્ધ બંધોમાં વિશિષ્ટ ઉમેરણુ ધ્યાન ખેંચે છે.

થોડીગે વિશિષ્ટતા માટે અહીં સં. ૧૨૬૩ ના “કણ્ણીરાસ”ને પણ આપણે ઉદાહરણ તરીકે લઈ શકીયે. એમાં માત્ર એ જ ગેય દેશીબંધ મળે છે. એક તો જાણે કે વતેમાનકાલીન અંજનીગીત જેવો છે; બીજો દેવરા બંધમાં જ ઉત્તર દીમાં શમ્ભાવૃત્તિથી ગેયતાની સાખ પૂરે છે. એ બંને અહીં નમૂના તરીકે ઉતારું છું:

ગણવધ જે જિમ દૂરીહચિહંડણુ
સૌલનિવારણુ તિહૂયણમંડણુ
પણમવિ સામીક પાસજિણુ ॥
સિરિભદેસરસુરિહિ વંસે
બીજ સાહહ વાંનસુ રારો
ધમીય રોદુ નિવારીક ॥

આમાં એ ચરણ ચરણાકૃત્તનાં અને ત્રીજું જુદા માપનું છે. આ પ્રકારની ઠયણિઓ જૈન કૃતિઓમાં પુષ્કળ વપરાયેલી છે; અને બાલણસુત ઉદ્ધવે પણ પ્રયોજી છે

વિશ્વમિત્ર આવ્યો દળ લેઈ,
અનેક તાપસને દુઃખ દેઈ
જ્યાત બળ દેખાડતોય.

૧. “ભરતેશ્વરમાહુબલ રાસ”ના આરંભમાં સં. ૧૨૪૧ નેટલે જુનો આ બંધ મળે છે.

વસિષ્ઠ ઋષિને આશ્રમ આપી,
 વિદ્યાર્થીને બળે બીજાવી,
 સેનાની સંગ્રામ નહિય.

(ઉદ્ધવકૃત રામાયણ પૃ. ૬૭)

“પંચપંડવરાસ”માં તો આ પ્રકારની ઠગણીઓ ખૂબ પ્રયો-
 જાયેલી છે: જેમકે:

નેમિ-નિહિદહ પય પણમેત્રી
 સંસતિ સામિણિ મણિ સમરેત્રી
 અભિકિ માડી અણુસન્હ ॥ ૧ ॥

આમઘ દ્વાપર માહિ જી વીતે
 પંચહ પંડવ તણકે ચરીતે

હરખિ હીમાનઘ હું બણકે ॥ ૨ ॥

આપકું અંજનાગાત આટલું જૂનું કયાંથી બિભરી નીકળ્યું
 હશે? આજે ૨ જ-૩ જ ચરણ વચ્ચે એક ૧૬ માત્રાનું વધુ ચરણ
 ઉમેરાતું ચાર ચરણવાળું માપ એનું બંધાયેલું મળે છે: ત્રીજા પદમાં ૧૨
 માત્રાને કારણે ઉપરના અવતરણમાં ત્રીજા પદમાં જે કાંઈ બંધાયેલું
 છે, તે ગેયતાની દૃષ્ટિએ ટાળી શકાય તેમ છે. ખેર, હવે બીજો બંધ
 તપાસીએ. “કછૂંદોરાસ”માં એક દોહરાબંધ મળે છે. એમાં ગાયકે
 જે વૈવિધ્ય સાધ્યું છે, તે જુઓ:

ધંધલ નિજહરિ સુવિ મિલિય રાણાચાય અસેસ ।

ઉદયસૂરિ સંધિહિ સહીકે નિવસઘ એ નિવનઘ એ

નિવસઘ વગ્હરિ પીઠિ ॥

ઉત્તરાર્ધમાં નિઃસંકેત એનું આવતન શા માટે? સાદા દોહરાબંધમાં
 આ વૈશિષ્ટ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારના લય માટે ન હોય તો બીજા શાને માટે
 હોઈ શકે?

બીજા બંધો કરતાં ગાયકોને જાણે કે દોહરા-બંધ ખૂબ પસંદ
 પડી ગયો હોય તેમ જણાય છે. ૧ સં. ૧૮૭૧ આમરામ રચાયેલા

૧. અને સં. ૧૨૪૧ ના “ભસ્તેશ્વરબાહુબતિ રાસ”માં તેમ જ
 “બુદ્ધિરાસ”માં દોહરાની દેશી પ્રયોજાયેલી છે.

“સમરારાસુ”માં એ બંધ વૈવિધ્ય સાધે છે. પહેલી ભાષામાં એ બંધ નીચે મુજબ મળે છે:

હાટ ચહુટા સુઆડા એ મઠમંદિરહ નિવેસુ તા ।
વાવિક્કવઆરામધણુ ધરપુરસરસપએસ તા ।
ઉવએસગચ્છહ મંડણુક એ ગુરુ રચણુપ્પહસરિ તા ।
ધમ્મ પ્રકાસઈ તહિ નથરે પાહ પણાસઈ દુરિ તા ॥ ૧ ॥
નવમી ભાષામાં એ બંધ સારું વૈવિધ્ય સાધે છે:
સંઘવાછહુ કરી ચીરિ ભવે

માહહન્ટહે પૂજિય દરિસણુ પાય ।

સુણિ સુંદરે પૂજિય દરિસણુ પાય ।

સોરઠદેશ સંઘુ સંચરિત્ત માહહં ચક્રં રચણુ વિહાહ ॥ ૧ ॥

X X X X

દામોદર હરિ પંચમહ માહહં કાલમેધો ક્ષેત્રપાહુ । સુણિં ।

સુવનરેહા નદી તહિ વહએ માહહં તરુવરતણુકં ઝમાહુ ॥ ૫ ॥

ન્યારે અગિયારમી ભાષામાં સોરઠાબંધ દેખાય છે:

સંઘુ રચણાચરતીરિ ગહગહહ એ ગુહિરગભીરગુણિ ।

આવિહ દીવનરિંદુ સામુહક એ સંઘપતિસખદુ સુણિ ॥ ૧ ॥

એશક આમાં વિષમપદાંતે અંત્યાનુપ્રાસ પ્રાપ્ત નથી. ૧૨ મી

ભાષા ઉપર “કંઠુલીરાસ”માં દોહરાના ઉત્તરાર્ધમાં વિષમપદ પછીનું ચરણ ત્રણવાર આવૃત્ત થાય છે, તેના પ્રકારનું છે. સમરારાસુની ત્રીજી ભાષામાં સોરઠો છે, તે “સ્વંતગિરિરાસુ”ના ચોથા કડવાને મળતો છે. ન્યારે આ રાસમાં એક બંધ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ બંધ તે નરસિંહ મહેતાનો પ્રિય મૂલણા બંધ છે. આપણે જ્યદેવના ખીત-ગોવિંદમાં ૩૪ માત્રાનો મૂલણા જોયો છે, તેમ જ ૩૭ માત્રાના મૂલણાનાં ૨૦ અને ૧૭ માત્રાનાં પદો સ્વતંત્ર રીતે પ્રયોગ્યથેલાં જોયાં છે. “સમરારાસુ”માં ૩૭ માત્રાનો મૂલણા પ્રયોગ્યથેલો છે:^૧

૧. નરસિંહના સમય પહેલાં સં. ૧૪૩૨ માં મેરુનન્દને (જુઓ પૃ. ૨૬૧), તે પૂર્વે ધણા જૂના સમયમાં એક કડી સં. ૧૨૭૭માં થયેલી પણ મળે છે. (જુઓ પૃ. ૨૨૯)

ચલક ચલક સહિયડે સેત્રુજિ ચડિય એ
 આદિજિણપત્રીઠ અગિહ જોઇસક એ ।
 માહસુદિ ચક્રદસિ દુરદેસંતર
 સંઘ મિલિયા તહિ અતિ અળાહ ॥ ૧ ॥
 માણિકે મોતિએ ચક્રકુ સુર પૂરઠ
 રતનમણ વેહિ સોવન જવારા ।
 અરોઠ વૃક્ષ અનુ આગ્રપદ્મવદલિહિ
 તિતુપતે રચિયલે તોરણમાલા ॥ ૨ ॥

કાલિદાસથી માંડીને અંબદેવસરિના આ “સમરાસ” સુધીમાં દેશીઓએ જે વિકાસ સાધ્યો છે, તેનો આ ઉપર આપેલાં ઉદાહરણોથી પરિચય મેળવી શકાશે. વિક્રમના ૧૫ માં શતકમાં આપણે નરસિંહ મહેતાને મેળવિયે છીએ. એ અનેક પદો રચ્યા આપે છે. એના બંધામાં દોહરા, ચોપાઇ, બૂલણા, હરિગીતની ચોપાઇ દાવટી અને સવૈયાની ચોપાઇ દાવટી પ્રયોજાયેલી છે. એણે પુષ્કળ વૈવિધ્ય સાધ્યું છે. એનાં પદોનો ગરબી તરીકે ઉપયોગ થતો હશે કે નહિ તે જાણવાનું કોઇ ઐતિહાસિક સાધન આપણી પાસે નથી. એનાં પદોની સં. ૧૬૫૦ પૂર્વની આપણને હાથગ્રંથ મળતી નથી. આમ છતાં જે કાંઈ અત્યાર સુધીમાં મળ્યું છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય તેમ છે કે જેમ તેનાં પદ નરસિંહ પોતે ગાતો હતો તેમ ખીમંઓ પણ ગાતાં હશે જ. રાસસહસ્રપદીમાંનું નમૂના તરીકે નીચેનું એક પદ જ લઇએ; તેનું સ્વરૂપ શા પ્રકારનું છે ?

“વાહલા મારા ! વૃંદાવનરે ચોક્ક કે વિદિલા પધારજો રે લોલ.
 ગોકુલ ગામ તણી પ્રજનારય કે વેગિ બોલાવજો રે લોલ.
 અક્ષને રાસ રચનાના કોડ કે નાથસંગિ બેવડી રે લોલ.
 લેવા મુખડાના મકરન્દ કે અક્ષી તેવતેવડી રે લોલ.
 રૂડો બંસીબટનો ચોક્ક કે કુંજશોભા ઘણી રે લોલ.

× × × ×
 નાચે નરસંઓ સુખ જોઇ કે લીલા નારની રે લોલ.”
 (રાસસહસ્રપદી, પૃ. ૨૮)

અને પેલી જાહેર ગરબી —

નાગર નંદજીના લાલ, રાસ રમતાં મારી નયની ખોવાણીં

એક એક મોતી માંહે સોના કેરો તાર,

સોળશત ગોપી માંહે કાહના રાખો મારો ભાર;

ભાર, ભાર, નાગરં

આપણે “ચાતુરીઓ” જોઈયે તો એમાંનાં નાનાં પદો “રાસડા” માટે ઉપયોગમાં આવતાં હોય તેવાં મેળવિયે છિયે; જેના ખીજ નમૂના આપણે કેશવદાસના કૃષ્ણક્રીડાકાવ્યમાં અને બીમની હરિ-લીલામાં ત્રોટક અને પ્રબંધો જોવા મળે છે, જે આ જ જાતનાં ગેય કાવ્યો છે. પણ લાલણ અને જનાર્દનની કૃતિઓ જ્યારે આપણે જોઈયે છિયે ત્યારે તો કાંઈ પણ શંકાનું કારણ નથી રહેતું. જેને આપણે અત્યારે ગરબીઓ કહિયે છિયે, તે લાલણ અને જનાર્દનમાં ખૂબ મળે છે: કાદંબરીનું પેલું પદ જુઓ:

ઉન્મત્તે ઉતાવલી સુણિ સુંદરી,

ઉઠ્યું આપ સંભાલિ ગિહિલી કુણિ કરી ?

કચલટ મુખ પરિ લટકતી સુણિ સુંદરી,

કરિ કરી પાછી વાલિ ગિહિલી કુણિ કરી.”

(કાદંબરી પૃ. ૫૮)

રામઆલલીલાનું ૧ લું પદ જુઓ:

થયા મંગલ તેજ પ્રકાશ એ રૂપ કુણ કળે,

અવનિકારણ અવિનાશ, મહારૂપ કુણ કળે;

કિરીટ મુકુટ શિર સાર, એ રૂપ કુણ કળે;

શોભે દિનકરનો ઝળકાટ, મહારૂપ કુણ કળે.

અંધની દૃષ્ટિએ આ બંને તપાસિયે તો પ્રથમનો દોડરાબંધ છે, પછીનો ચોપાઈબંધ છે. આ બંને જનાર્દનમાં પ્રયુક્ત છે. લાલણે શ્વવંશમનો ઢાળ કાંતના “સુરનાની વાડીના મીઠા મોરલા”નો અદલો-અદલ પ્રયોજ્યો છે. આજે સાડા ચારસેં વર્ષ પૂર્વે:

બાઇ જાઓ મ દિર સહુકો આપણે રે,

સોડ લલાઈ ફેકટ લેતાં આજ હો;

ઓલંબા દાહાડી એના લાવતા રે,

સાંભળીને મુજને યાત્રી લાગે હે.”

(દશમસ્કંધ, પૃ. ૪૧)

ભાલણની “સાંભળ રે તું સજની મારી રજની ક્યાં રમી આવીજી” એ સર્વેયાની ચાલની ચોપાઈ દાવટીની ગરબી તો સુપ્રસિદ્ધ છે. દોહરા, સોરઠા, ચોપાઈ, ચરણાકુત, પ્લવંગમ, રાળા? વગેરે બંધો ગરબીને અનુકૂળ છે. પ્લવંગમ-રાળા સિવાયના બંધ આપણે જનાર્દનમાં જોઈએ છીએ. એમાંના દોહરાબંધમાં કેટલુંક વૈવિધ્ય છે પહેલો કડવા ૧ લામાં સાદો દોહરાબંધ છે. કડવા ૭ મામાં વિષમપદને અંતે એકાર ઉમેરાયલો મળે છે; જેવો કે:

નિજ ગુરુ માગ્ય વધામણી એ, રાધરિ બેટી પાઉ-ધારિ.

રૂપિ તે ત્રિભુવનમોહની એ, લક્ષણ નહ ગુણ સાર.

જ્યારે કડવા ૧૦ મામાં એ જ બંધમાં વિષમ તેમ જ સમપદોને છેડે એક નવું પ્રતીક ઉમેરાયેલું મળે છે. અર્થો આપણે ઉપર આવેલા “સમરાસ”ના મેલ્હતકે પૂજિય દરિસણ પાય અને સુણિ સુન્દરિ પૂજિય દરિસણ પાય તેમ જ ભાલણ-નાકરના સુણિ સુન્દરિ, ગિહિલી કુણિ કરી એ પ્રતીકાના પ્રકારનું સામ્ય અનુભવી શકીએ છીએ:

આદિ ઉષાએ આલોચિકા, સાહેલડી રે,

ગવરીવર ! કરિ સાર, સાહેલડી રે;

ભવ ભવાની રીઝબાં, સાહેલડી રે.

વર આપું સંસારિ, સાહેલડી રે. ૧

કડવા ૧૭માં દોહરાબંધ જ છે, પણ તેમાં માત્ર સમપદને છેડે જ એક પ્રતીક ઉમેરવામાં આવ્યું છે;

વનિતા વચન સુણી આકુલી વ્યકુલી અંગ દલાય,

મદયા મન મેલજયો એ.

હયા ભલી લલી પાય લાગઈ માગઈ વર લોલવિલાસ,

મદયા મન મેલજયો એ,

૧. રાળા-બંધ છેક સં. ૧૨૪૧ ના “ભરતેશ્વરપાદુબલિ રાસ” જેટલો જૂનો મળે છે. એ પછી પણ તેનો પ્રયોગ જૈન રાસોમાં પુષ્કળ મળે છે.

સહીનઇ વારિ કુમારડી, સારડી નહિ ! કરુ રે !

મલ્યા મન મેલજ્યો એ.

આગઇ ઉમચાઇ પરઠિક સોરઠિક કૃષ્ણકુમાર,

મલ્યા મન મેલજ્યો રે.

કડવા ૨૩ મામાં, જેમ ઉમા કડવામાં એ વિષમ પદને અંતે મળે છે, તેમ રે મળે છે. ૨૭ મા કડવામાં ૭ મા કડવા જેવી સ્થિતિ છે, પણ ત્યાં “હરગોપાલા રે” પ્રતીક પ્રત્યેક પદને અંતે આપવામાં આવ્યું છે.

કડવું ૩૧ મું સોરઠામાં છે; પ્રત્યેક અર્ધને અંતે ણકાર ઉમેરાયેલો મળે છે.

જનાદને ચોપાઈમાં એક વિવિધતા આપી છે:

પંચરાબ્દ મુદંગ વાજઇ પુરિ, શ્રીરંગ આઁચા ઉપા અનિરુદ્ધસ્થૂં.

મંગલ દીપ દિધ ધરિ ધરિ, ,

રુકિમણી અતિ રલિયાત થાય, ,

સોલ સહસ્ર મનિ હરખ ન માય. ,

ચરણાકુલમાં અગાઉ જાણવામાં આવેલી ઠવણિનો પ્રકાર જનાદને સ્વીકાર્યો છે. ૧૪ મું અને ૧૫ મું એ બંને કડવાં એ પ્રકારનાં છે. આ ઉપરાંત સર્વેયાની ચોપાઈ દાવટીનાં પણ કેટલાંક કડવાં છે. હવે એણે જે અગાધ્યા બંધોની વિવિધતા આપી છે, તે અહીં જોઈએ:

૧. વૈરોચન સુત જાણુ રે બલિસુત બાણુ રે,

કારણુ હૂંતું તેહ તપ કરઇ રે.

શ્રીગંગાનઠ તીરિ રે આસન વાહયું વીરિ રે,

શરીરિધ ધુમરપાન અસુર કરમરે.

૨. સાંભણુ દેઁચા એ હિમાચલની ધિયા એ,

એહનઇ પુત્ર બણી પરઠિક એ.

x

x

x

x

વચ્ચ વર માગુ એ, ધ્યાનથી જાગુ એ,
ભાજી ભાવથી પેલા ભવતણી એ.

૩. બલવન્ત બાણ વધાવિઠ એ કૌભાણ પ્રધાન તે આવિઠ એ,
વિવિધ ભણ્ડાર ભલા ભર્યા એ તોડા નહ રાયની દૃષ્ટિ કર્યા એ.

૪. બાણાસુર કૈલાસિ સંચરુ પરણમિ એ, સામીય એ,
દાયક પદ તણુક એ.

સેવક સંગ્રામ માગઇ બલ ભર્યુ એ કિમ કર્યું એ સ્વામી !
મુઝ બલ તોલીઇ એ.

૫. બોલઇ બાલા સૂત્રધાર તેડીઇ, મેડીઇ મંદિરિ મણિ જડુ એ.
નીપાડે ધવલહર માલિયાં, જલિયાં રચુ રતનમઇ એ.

૬. સખી સીખામણ આપુ, અલ્લ વર જોએ બાપુ.
કરઇ રે કાલ સંતાપુ, શું કીજઇ જોણિ ન લાગઇ પાપ ?

૭. ઉષા માઝમ રચણી જાગી રે, અંગ અનંગજન્વાલા લાગી રે.
મુહનઇ કલંક લાગુ રે, કન્યાવ્રત માહારં ભાગુ રે.

૮. ઉચ્ચરઇ સમરી રે, તૂં કાય મરઇ રે
મન દઢ કરી રહિ ઉષા રે.

છૂં તુજ વરનઇ રે, બાંહી ગ્રહીનઇ રે
ક્ષણ એકમાં જઈ લાવું રે.

૯. દેવ નઇ દાનવ વૈરી તૂં જાણિ, પ્રાણિ પ્રીતિ ન પામઇ.
ન પરણું રે અસુરકુંઆરી ?

પૂછિન તારા પિતાની પિરિ, ધરિ પાણુ રે શંખર તણુઇ,
કાંઇ ન પરણે રે અસુરકુંઆરી ?

૧૦. તિણાં બોલઇ બાણાસુર ઉરિ કોપિ ચરચુ એ.
કુણુ છઇ રે કુબુદ્ધિ કૂડ ? મૂઢ મરસિ દૃષ્ટિ પડચુ એ.

૧૧. પહુતા રે પુરુષોત્તમ વાડીઇ ઊતરિઆ
ઠરિયા રે યાદવ યોધ તરેવરિ તરવરિઆ.

૧૨. યાદવ રાય થયા રલિયાત, શ્રોણિતપુર માંહિ આવિયા એ.
વધાવઇ મોતીઇ મુરારિ, નારિ અસુરસૂં ઉચ્ચવ કરઇ એ.

આમ આ બોજી બાર તરજ છે. આમાંના બંધો પ્રાયઃ મિશ્ર-બંધો છે. આ બધા જ જુદા જુદા રાગોમાં ગવાતા બંધો છે. એમાંની કેટલીક તરજ આજે ગવાય છે; કેટલીક વપરાશમાંથી ગઈ છે. જનાર્દન અને દયારામ વચ્ચે લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો ગાળો છે, આ ગાળામાં સાહિત્યમાં આ બંધોમાં વૈવિધ્ય બહુ ઓછું મળે છે; પણ જનસાજમાં પુષ્કળ વૈવિધ્ય પ્રચારમાં હશે, જે દયારામની ગરબીઓમાં ખૂબ દેખા દે છે. એટલું બધું વૈવિધ્ય છે કે માત્ર દયારામે એ નવું ઉપજાવી કાઢ્યું સંભવે તેમ નથી. આમ છતાં દયારામના ગરબીના અને ગરબાના કે તે પૂર્વેના વલ્લભ ધોળા વગેરેએ ગરબાઓમાં કે દીવાન રણુજોડજીના ચંડીપાઠના ગરબાઓમાં સ્વીકારાયેલા બંધો ઉપરના કોઈ અને કોઈ બંધમાં અંતર્ગત થતા હોય છે. આ બંધોની તુલના કરવાથી આ લેખનું કદ અસાધારણ વધી જાય તેમ હોવાથી કોઈ બીજા પ્રસંગ ઉપર રાખી અત્યારે તો આપણી ગૂજરાતી ગરબીઓ-તેમાં વપરાતા કેટલાક બંધો એ છેક વિક્રમોર્વશીય જેટલા જૂના છે, અને બીજા ઘણા તો જનાર્દનના સમય વિ. સં. ની ૧૬ મી શતાબ્દી જેટલા તો જૂના છે જ એ બતાવવાનો આ નાના લેખમાં પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્ન, મારે અહીં કખૂણ કરવું જોઈએ કે બહુ ઝડપથી કરવામાં આવ્યો છે, એટલે એમાં પુષ્કળ ખામી પણ હશે. સ્વતઃ કે પરતઃ એ ખામીઓ પ્રાપ્ત થતાં ભવિષ્યમાં મારા તરફથી અથવા બીજા કોઈ વિદ્વાન તરફથી સ્વતંત્ર પ્રયત્ન થશે, તેમાં ઉપર સૂચવાયેલું દિશાસૂચન ઉપયોગી થશે, તો મારો આ નાનો પ્રયત્ન પણ સફળ થયો છે, એમ સમજીશ.

